

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

ИСТ

**Олег
ШЕПЕТАК**

ВРІЯ
ВЕШІ
ПІШІ

**ТОМ
ДРУГИЙ**

**Видавництво
Отців
Василіян
"МІСІОНЕР"
2019**

УДК 2-9(100)
Ш 48

Шепетяк Олег Михайлович.
Ш 48 **Історія релігій.** Том другий. – Жовква: Місіонер, 2019. – 608 с.

Книга містить виклад історії релігій світу, аналіз історичних обставин формування головних релігійних напрямів та розвиток віровчень. Розглядаються головні конфесії релігій та їхній вплив на соціальне і культурне життя народів світу. Другий том присвячений релігіям Близького Сходу. Книга розрахована для широкого кола читачів: науковців, студентів та всіх, хто цікавиться релігієзнавством та історією релігій і культури.

ISBN 978-966-658-445-1

УДК 2-9(100)

Науковий редактор:

ЯРОЦЬКИЙ ПЕТРО ЛАВРЕНТІЙОВИЧ, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України

Рецензенти:

ФИЛИПОВИЧ ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА, доктор філософських наук, професор, завідувач відділом філософії та історії релігії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, віце-президент Української асоціації релігієзнавців;

ХАРЬКОВЩЕНКО ЄВГЕН АНАТОЛІЙОВИЧ, доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

АЛЕКСАНДРОВА ОЛЕНА СТАНІСЛАВІВНА, доктор філософських наук, професор, декан Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Рекомендовано до друку:

*Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 2 від 28.02.2019 р.)*

*Відділенням релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України (протокол № 2 від 12.02.2019 р.)*

ISBN 978-966-658-445-1

© Шепетяк Олег Михайлович, 2019
© Лукавий Федір Петрович,
мистецьке оформлення, 2019
© Видавництво «Місіонер», 2019

З М І С Т

Розділ 1. Релігії народів Месопотамії і Передньої Азії	8
1.1. Релігії Шумеру і Аккаду	9
1.2. Релігії Вавилону, Ассирії і Еламу	24
1.3. Месопотамські культ і астрологія	41
1.4. Релігія хеттів	50
1.5. Фінікійська релігія	55
1.6. Халдейська релігія Урарту	61
Література	66
Розділ 2. Релігія Єгипту	71
2.1. Рання єгипетська релігійність	72
2.2. Солярні культури	85
2.3. Культ єгипетської релігії	95
Література	100
Розділ 3. Зороастризм	103
3.1. Початки зороастризму і Авеста	104
3.2. Теологія і обряд	114
3.3. Історія зороастризму і зурванізм	124
Література	129
Розділ 4 . Юдаїзм	132
4.1. Зародження юдаїзму	133
4.2. Пророки, Другий Храм, середньовіччя	149
4.3. ТаНаХ, Талмуд, Мідраш	164
4.4. Віровчення, обряд і філософія	175
4.5. Напрями юдаїзму	188
Література	202
Розділ 5. Релігія Стародавньої Греції	209
5.1. Історія Греції	210
5.2. Хтонічні боги і титани	217
5.3. Олімпійська релігія	225
5.4. Грецькі містерії	232
Література	239
Розділ 6. Грецька релігійна філософія	242
6.1. Мілетська школа і Геракліт	243
6.2. Піфагорійці	256
6.3. Елейська школа і софісти	262
6.4. Емпедокл. Атомісти. Анаксагор	270
6.5. Сократ, мегарці і кіренаїки	278

6.6. Філософія і богослов'я Платона.....	285
6.7. Ранній платонізм.....	294
6.8. Філософія і богослов'я Арістотеля.....	304
Література.....	316
Розділ 7. Релігії етрусків і римлян.....	319
7.1. Етруські божества.....	320
7.2. Етруська космогонія та міфологія.....	326
7.3. Культ і релігійні практики етрусків.....	330
7.4. Релігійні уявлення римлян.....	335
7.5. Духи, культ імператора і час.....	350
7.6. Духовенство і чиновники Риму.....	361
Література.....	371
Розділ 8. Релігійна філософія еллінізму.....	375
8.1. Кініки і стоїки.....	376
8.2. Епікурейство і скептицизм.....	384
8.3. Середній платонізм.....	389
8.4. Неоплатонізм Плотина.....	399
8.5. Неоплатонізм після Плотина.....	405
Література.....	412
Розділ 9. Елліністичні релігії Близького Сходу і гностицизм.....	416
9.1. Культурна характеристика еллінізму.....	417
9.2. Єгипетські елліністичні релігії.....	422
9.3. Перські елліністичні релігії.....	430
9.4. Гностичні системи і секти.....	441
9.5. Мандеї.....	454
9.6. Середньовічні гностичні секти.....	458
Література.....	465
Розділ 10. Історія ісламу.....	469
10.1. Араби і Пророк Мугаммед.....	470
10.2. Праведні Халіфи.....	477
10.3. Омеяди, Аббасиди, Османи.....	484
10.4. Іслам в Україні та на сусідніх територіях.....	493
10.5. Іслам сьогодні. Панісламізм.....	497
Література.....	503
Розділ 11. Віровчення і святині ісламу.....	506
11.1. Шість догм ісламу – стовпи іману.....	507
11.2. Коран і Сунна.....	515
11.3. Стовпи ісламу.....	519
11.4. Фікг і шаріат.....	525
11.5. Культ.....	530
Література.....	537

Розділ 12. Конфесії і мазгаби ісламу	539
12.1. Суніти і сунітські мазгаби.....	540
12.2. Шіїти і джафаритський мазгаб	547
12.3. Суфізм і суфійські тарікати	557
12.4. Малі мусульманські конфесії	563
12.5. Новітні рухи в ісламі	569
Література	573
Розділ 13 Філософія і богослов'я ісламу	576
13.1. Калам (мутакаламіні).....	577
13.2. Східна фальсафа та ішракізм Сухраварді	584
13.3. Андалузська фальсафа	592
13.4. Салафія і ваггабізм	598
Література	602

Розділ 1

**РЕЛІГІЇ НАРОДІВ
МЕСОПОТАМІЇ І
ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ**

1.1. РЕЛІГІЇ ШУМЕРУ І АККАДУ

«Історія починається в Шумері», – так назвав свій бестселер Семюел Кремер, намагаючись наголосити на тому, що *Шумер* – це найдавніша з відомих сучасній науці цивілізацій. Шумерська культура розквітала в південно-східних районах Месопотамії у IV-III тисячоліттях до РХ. Найдавніші звістки про шумерів, знайдені археологами під час розкопок, датуються другою половиною IV тисячоліття. Що було із шумерами до цього часу, залишається загадкою для науки. Припущення, що вони переселилися з інших територій, зокрема Аравії чи Еламу, не знаходять підтвердження, оскільки в цих землях не знайдено жодних артефактів, які були би схожими на шумерські. Самі шумерські легенди згадують про острів *Ділмун* як про прабатьківщину шумерів, однак наука неспроможна чітко вказати, де саме знаходився цей острів. Існувала гіпотеза, що Ділмуном шумери називали Бахрейн у Перській затоці. Проте ті артефакти шумерської культури, які були знайдені на Бахреїні, виявилися значно молодшими, аніж ті, які збереглися в Месопотамії. Шумери пов'язували з Ділмуном золотий вік людства та втрачений Рай. Сьогодні археологія безсильна перед проблемою походження шумерів. Так само мовчазну позицію вимушена зберігати й лінгвістика, оскільки шумерська мова виявилась несхожою на жодну з відомих сучасній науці мов. Деяку допомогу у вирішенні проблеми походження шумерів надають результати географічних досліджень. Вдалося встановити, що Перська затока є достатньо новим географічним утворенням, а тому можливо, що в давнину на території затоки існував суходіл із природними умовами, придатними для життя. Натомість Південно-Східна Месопотамія в давнину мала надто мокрі ґрунти, непридатні для життя людини. Можливо, шумери в доісторичні часи існували у районі Перської затоки, а залишки їхньої культури можуть все ще лежати під її мулом.

Якщо сучасна наука неспроможна вирішити проблему походження шумерського народу та його культури, то шумерська історіографія дає детальний, хоч і напівлегендарний, перелік правителів народу – *шумерський царський список*. Історію шумери ділили на два періоди: до Всесвітнього Потопу та після нього. Час шумери поділяли на періоди, кратні шістдесяті рокам: сос – 60 років, нер – 600 років та шар – 3600 років. Археологам вдалося віднайти текст, який був написаний у XXI столітті до РХ, і який містить список царів шумерських міст, початок якого сягає XXX століття. За шумерським звичаєм час правління перших царів неймовірно великий. Текст починається реченням, яке не тільки називає першого шумерського царя, а й викладає шумерську теорію походження держави: «Після того, як царство було зіслане з небес, Ерідугав став місцем престолу. В Ерідугаві Алулім царював 28800 років». Звідси випливає, що шумери дотримувалися теорії божественного походження влади. Після Алуліма 36000 років царював Аллалгар. У час правління Алуліма та Аллалгара столицею Шумеру було місто Ерідугав, яке можна вважати найдавнішим із шумерських міст. Після названих царів столиця була перенесена до міста Бар-Тібіра. Список згадує також про те, що в певні періоди історії столицею були також міста Ларак, Сіппар, Шуруппак та Нібру. На загал, царський список налічує 12 царів у допотопний період. Після переліку допотопних царів список повідомляє: «Опісля Потопу змив країну». Розкопки підтверджують, що близько 2900 року масштабні повені перервали плавний розвиток шумерської культури.

• ШУМЕРСЬКІ МІСТА

Шумер ніколи не був єдиною імперією; він завжди складався з численних міст-держав, кожне з яких мало свої специфічні культурні відмінності. Інколи котресь із шумерських міст запановувало над іншими, тому шумерські династії дуже переплетені, а царський список згадує про царів, які правили одночасно, кожен у своєму місті. Історики шумерської культури схильні вважати допотопних царів реальними історичними постатями. Час до Потопу прийнято називати першим раннім династійним періодом та приблизно датувати часом 2750-2615 років. Саме цей період налічує 12 царів, які мали столиці в різних давніх містах. Другий ранній династійний період припадає на час після Потопу (XXIX-

XXVI століття). В цей час шумери утворили різні міста-держави, в яких правили різноманітні династії, які поступово переймали домінування над усім Шумером: перша династія міста Кіш, перша династія міста Урук та перша династія міста Ур. Третій ранній династійний період (2500-2312 роки) включає в себе першу династію міста Лагаш, династію міста Аван, другу династію міста Кіш, династію Хамазі, другу династію міста Урук, другу династію міста Ур, династію міста Адаба, династію Марі, третю династію міста Кіш, династію міста Акшак, четверту династію міста Кіш, династію міста Умма, третю династію міста Урук. У 2316 році до РХ самопроголошений цар Саргон узурпував владу серед аккадців, народу семітського походження, який поселився північніше шумерів. Він завоював шумерські міста, створивши Аккадську імперію. Після падіння аккадської династії Шумер отримав незалежність та об'єднався під владою четвертої династії міста Урук. У XXII столітті Шумер опинився під владою племені гутіїв. Згодом в Шумері домінували друга династія міста Лагаш, п'ята династія міста Урук, третя династія міста Ур, династія міста Ісин, династія міста Ларса, та династія міста Ешнунни, яка завершила своє царювання у 1727 році до РХ. Два останні царі ділили свою владу з правителями Вавилону, а врешті Шумер повністю розчинився у Вавилоні.

• БОГИ ШУМЕРСЬКИХ МІСТ

З викладеної короткої історії шумерських династій видно, що впродовж післяпотопного розквіту Шумеру в різні періоди великі міста почергово займали домінуючу позицію. Оскільки Шумер ніколи не був цілісною імперією, кожне з його міст сформувало свою релігію. Однак упродовж історії, коли одні шумерські міста опинялися під владою інших, їхні культури змішувались, а Боги різних шумерських міст були зведені в єдиному пантеоні та зображені родичами. Одним із провідних міст Шумеру була Ешнунна, археологічні артефакти якої сягають III тисячоліття до РХ. У XXI столітті Ешнунна увійшла в імперію Ура. Місто підтримувало тісні контакти з іншими шумерськими містами, а також із сусіднім Еламом, із династією якого правителі Ешнунни пов'язувалися шлюбами. Після падіння III династії Уру, Ешнунна зайняла провідне становище. Національним божеством Ешнунни був *Тішпак*, який у пізнішій вавилонській міфології вважався

покровителем погоди. Деякі дослідники стверджують спорідненість ешнуннського Тішпака та урійського божества Тешупа. Використовувалося також й інше ім'я Тішпака – Ніназу. Символом Тішпака був дракон Мушхушшу, якого також називають Сірруш. Ця істота зображувалася з тулубом і головою змії, передніми лапами лева та задніми лапами орла; його тіло покрите лускою, а на голові зображувалися роги. Згодом він став символом вавилонського бога Мардука, і його зобразили на в'їзній брамі Вавилону – відомих Воротах Іштар. Там він відігравав роль охоронця міста. Деякі дослідники вбачають паралелі між Мушхушшу та описаним у Біблії морським чудовиськом.

Давнім, однак первісно незначним, шумерським містом була Ларса. У XXI столітті над містом запанували семітські племена амореїв. Політичний розквіт Ларси спостерігався у XX столітті до РХ: цар Ларси Гунгунум у 1924 році до РХ завоював міста Лагаш та Ур і прийняв титул царя Шумеру і Аккаду. З розквітом Вавилону політичне значення Ларси впало. Релігійне життя Ларси протікало навколо культу божества *Уту*, якого аккадці називали *Шамаш*. Як виглядав цей культ у Ларсі, відомо мало. Проте Уту був божеством і ще одного шумерського міста – Сіппар, який згадується навіть у списках допотопних шумерських царів. У Сіппарі знаходився величезний храм Уту з понад трьома сотнями приміщень, який називали Ебаббар. Найдавніші знахідки при розкопках Ебаббару датуються 1831 роком до РХ. Храм вистояв панування найрізноманітніших династій: касситський цар Шагаракті-шуріаш реставрував храм у 1230 році до РХ; вавилонські царі неодноразово реставрували або розбудовували храмові будівлі. При храмі знаходився державний архів. Найвизначнішим аспектом храму Ебаббар, який притягує до нього увагу, – це *Надіту*, тобто жіночий монастир. Надіту – це жінки, переважно із заможних родин, які утворили при храмі спільноту, близьку до сучасного чернецтва. Черниці жили в абсолютній статевій чистоті, молитві та служінні Богу і храму; вони вели закрите життя, віддалене від метушні світу. Згодом такий тип чернецтва сформувався й у Вавилоні при храмі Мардука.

У списку шумерських царів згадується про місто Кіш, засноване в кінці IV тисячоліття, яке у XXVIII столітті до РХ стало центром об'єднання шумерських номів. У XXIV столітті місто знищене уммсько-урукським царем Лугальзагесі, але згодом віднов-

лене Саргоном Аккадським. У Кіші знайдені найдавніші глиняні таблички з клинописом; це дає підстави вважати, що клинопис сформувався саме в цьому місті. Кіш був містом вшанування божества *Забоби*, який увійшов у аккадський та асирійський пантеони під іменем *Нінурта*. Одним із найстарших шумерських міст був Ніппур, археологічні артефакти в цьому місті сягають V тисячоліття до РХ. Божеством міста Ніппур вважався *Енліль*. Після змішання шумерських культів та формування політеїстичного пантеону, Енліль став верховним божеством шумерів. Згодом риси шумерського Енліля перенеслися на асирійського Ашшура та вавилонського Мардука. На південь від Ніппура знаходилось місто Шуруппак, яке згадується у царському списку. Відповідно до цього списку, в Шурупаку правили два шумерські царі до Всесвітнього Потопу. Це місто було центром культу Ніліль, яка згодом сприймалася як володарка повітря. Відповідно до шумерської міфології, Шуруппак був батьківщиною *Зіусудри*, людини, яка пережила Всесвітній Потоп.

Важливим політичним і релігійним центром Шумеру було місто Урук, яке певний час було столицею об'єднаних шумерських племен, а завдяки своєму царю *Гільгамешу* оспіване в одній із найдавніших літературних пам'яток людства. У IV тисячолітті на місці Урука розташовувалися численні селища, які у III тисячолітті організували укріплене мурами місто Урук. Розкопки показують, що Урук був древнім центром шанування Ану. Однак згодом культ Ану в Уруку витіснив культ Інанни. Після завоювання Саргона Аккадського, Урук зберігав важливе значення в релігійному, політичному та економічному житті краю аж до III століття після РХ, коли місто було зруйноване Сасанідами. Приблизним ровесником Урука був Ур, який згадується у Біблії як батьківщина Авраама. Ур був центром культу божества місяця *Нанни*. До шумерських міст належить також Умма, однак назва цього міста викликає дискусії серед дослідників: до сьогодні не знайдено відповідь на питання про її походження. Одні вчені вважають, що ця назва шумерського походження, а інші – аккадського. Умма була місцем поклоніння богу Шарі.

Тісні контакти різних шумерських міст призвели до об'єднання їхніх культів у єдиному пантеоні. Картину загальної шумерської релігії можна реконструювати по міфах, які збереглися у клинописних записах, і які стали основою майбутніх релігій-

них уявлень аккадців, вавилонян і ассирійців. Особливе місце у шумерській міфології відіграє уявлення про космогонію та антропогенез. Про походження людини найяскравіше описують два міфи, які остаточно сформувалися у старовавилонський час, а саме епос *Енума Еліш* та *епос про Атгасіса*. Епос про Атгасіса укладений близько 1800 року до РХ, і зберігся на трьох, місцями ушкоджених, таблицях. Епос описує про поділ божеств на дві групи: *анунаки* – вищі божества та *ігігі* – нижчі. Ігігі були змушені працювати та забезпечувати анунаків усім необхідним. Втомившись від непосильної праці ігігі збунтувалися проти анунаків. Без праці ігігі анунаки не отримували їжі та одягу. Саме це стало причиною створення людини. Енліль просив богиню-мати Нінту створити людину. Вона погодилась, провела складні обряди ритуального очищення для богів, і врешті з тіла Абзу, персоніфікованого божества прісних вод, створила першу людину на ім'я *Відімуму*. Первісно Віддіму не мав статі. На жаль, та частина тексту, на якій мало би розповідатися про поділ людей на статі, знищена. Через 1200 років людей стало дуже багато і вони здіймали такий галас, що Енліль не міг спати. За це боги вирішили знищити людей. Однак Енліль вирішив врятувати праведника, якого попередив про небезпеку. Ім'я цього чоловіка різними мовами вимовляється по-різному: шумерською – *Зіусудра*, вавилонською – *Атрагасус*, ассирійською – *Утнапіштім*, грецькою – *Ксисутруст*, а в Біблії його іменують *Ноем*. Він згадується у шумерському царському списку як правитель міста *Шуруппак*.

• ІНАННА В ЦАРСТВІ МЕРТВИХ

Про богиню *Інанну* та царство мертвих розповідає «Міф про сходження Інанни в царство мертвих». Інанна була одружена з божественним пастухом *Думузі*, який внаслідок цього одруження отримав божественний статус. *Думузі* іменували пастухом Енліля. Одного разу Інанна вирішила спуститися до підземного царства мертвих, де царювала її старша сестра *Ерешкігаль*. Перед відходом Інанна дала розпорядження своєму слугі *Ніншубу*: якщо вона не повернеться, він повинен звернутися за допомогою до богів Енліля, *Нанрара* і *Енкі*. Увійшовши в царство мертвих, Інанна зустріла охоронців, які повідомили *Ерешкігаль* про прихід Інанни. *Ерешкігаль* страшенно розлютилася через

те, що Інанна наважилася зайти в її володіння і наказала охоронцям провести Інанну за правилами царства мертвих. Неті, слуга богині Ерешкігаль, провів Інанну через сім воріт, на кожних із яких з Інанни знімали чарівні амулети та знаки її влади. Врешті Інанна ввійшла до Ерешкігаль зовсім не захищена. Ерешкігаль поглянула на Інанну злим поглядом смерті, й богиня впала мертвою. Ніншубура, не діждавшись повернення Інанни впродовж трьох днів, звернувся до богів про допомогу. Енкі відгукнувся до допомоги: він з м'якої глини створив двох посланців Кургарру та Калатерру – безстатевих послужних істот, і послав їх за Інанною. Посланці випросили в Ерешкігаль Інанну, однак цариця мертвих повідомила, що царство мертвих ніхто не покидає, не залишивши замість себе заміну. Інанна пообіцяла прислати заміну, а Ерешкігаль вислала з Інанною своїх слуг, які мали завдання прослідкувати, щоби Інанна виконала обіцянку. Повернувшись до своїх володінь, Інанна віддала Ерешкігаль свого чоловіка Думузі. Нгештіна, сестра Думузі, не могла змиритися з його смертю і вирішила його врятувати. Вона відправилася в царство мертвих і уклала угоду з Ерешкігаль. Відповідно до цієї угоди Нгештіна щороку спускалася до царства мертвих і залишалася там на півроку, а Думузі на той час повертався до життя.

Цей міф має й іншу версію, яка розвинулася у Вавилоні. Інанна в аккадській та вавилонській міфології отримала ім'я Іштар, а Думузі – Туммуз. У вавилонському міфі Іштар значно благородніша, аніж у шумерському. Туммуз у цьому міфі був братом та чоловіком Іштар. Коли Туммуз відправився на полювання, сильний вітер звалив його до землі та вбив. Іштар не змогла змиритися зі смертю Туммуза. Вона відправилася до Аллатум (аккадське ім'я шумерської Ерешкігаль) рятувати Туммуза. Тут вавилонський міф повторює фрагмент із шумерського про те, як Іштар провели крізь сім воріт пекла, зняли амулети та наслали безліч хворіб. Поки Іштар була у царстві мертвих, на землі ніхто не народжувався. Боги занепокоїлися і вирішили рятувати ситуацію. Її з глини зліпив євнуха Аспаміра та відправив його до Аллатум передати волю богів, відповідно до якої Іштар та Туммуз повинні повернутися до життя. Аллатум лютувала, але не посміла проігнорувати волю богів і відпустила своїх полонених. Шумерський і вавилонський міфи про Інанну-Іштар та Думузі-Туммуза дали початок культу божества, яке помирає і воскресає.

Цей культ пов'язувався з плідністю природи і поширився серед різних народів. І навіть Біблія згадує, як пророк Єзекиїл боровся проти обрядів оплакування померлого Туммуза (Єзекиїл, 8:14). Міфи про Інанну-Іштар розкривають віру месопотамців про посмертну долю людини. Після смерті людина потрапляє в царство мертвих, яке шумери називали *Кур* або *Курнуґія*, а вавилоняни Каккар, що перекладається як «країна без повернення». Померлі повинні переправитися через ріку, яка омиває світ, і яку шумери називали *Ілуруґу*, а аккадці – Губур. У царстві мертвих померлих проводили через сім воріт, які зачинялися за ними назавжди. В Курі померлих судили боги, духи і демони. Месопотамські міфи не описують, які вироки виносили ці судді, але, оскільки померлих судили, то це означає, що у месопотамців були власні уявлення про посмертну відплату за праведність і гріх. На загал, померлі перебували у Курі наче тіні, без радості і щастя. Царством мертвих керували бог, якого шумери називали *Неріґаль*, а аккадці – Нерґаль, та його дружина – богиня, яку шумери називали *Ерешкіґаль*, а аккадці – Аллатум.

Отже, шумерська цивілізація, яка розташовувалася в Південній Месопотамії, була однією з найдавніших у світі, і водночас найзагадковіших, оскільки її праісторія невідома, а мова не має аналогів чи зв'язків із жодною сучасною чи давньою мовою світу. Шумери утворили і розвинули багату культуру, однак не створили імперії. Їхні міста були окремими і незалежними державними утвореннями зі своїми культурними та релігійними традиціями. В кожному шумерському місті існував власний релігійний культ, у якому вшановували одного Бога, проте в кожному місті його іменували та вшановували по-різному. З плином часу, коли між шумерськими містами пожвавилися взаємні відносини, а ще більше, коли опинилися в межах єдиної держави, виникла необхідність об'єднати розрізнені релігійні уявлення. Внаслідок таких узгоджень виникла багата міфологія, в якій божества різних міст були об'єднані в єдиний пантеон.

• КУЛЬТУРА АККАДУ

Шумери заселили південні райони Месопотамії. Саме в той час, приблизно на початку III тисячоліття до РХ, у північних регіонах Месопотамії поселилися семітські племена, які стали пращурами майбутнього народу аккадців. Поступово аккадці,

як і багато інших народів Близького Сходу, перейняли від шумерів писемність, ремесла, релігійні та світоглядні уявлення. Їхні культури стали настільки близькими, що між ними неможливо провести чітку демаркаційну лінію. Окрім шумерів та аккадців, до Месопотамії проникали й інші етноси, проте найбільшу культурну роль в регіоні відіграли саме ці два народи. Рання історія співіснування месопотамських народів була мирною, а археологічні дані не повідомляють про жодні конфлікти між ними. Через тісні культурні зв'язки шумерів та аккадців типові риси аккадської культури та релігії виділити не можливо. Тому в сучасній науці прийнято говорити про шумерсько-аккадську культуру, до того ж ця культура не була конгломератом, а зуміла органічно поєднати елементи двох основних, а можливо й інших другорядних складників. Назва народу і мови походить від найменування міста Аккаде, яке було столицею імперії Саргона Аккадського. Після Саргона назва «аккадський» збереглася до кінця аккадської історії. Згодом шумери та аккадці склали основу більш новітніх народів: вавилонян на півдні Месопотамії та асирійців – на її півночі.

Домінантна роль аккадців у регіоні між ріками Тигром і Євфратом почалась із формуванням Аккадської імперії. У XXIV столітті до РХ правитель міста Кіш Ур-Забабу програв війну Лугальзагесі, правителю Умми й Урука. Ця поразка стала причиною державного перевороту в Кіші. Внаслідок перевороту владу захопив царський чиновник семітського походження, справжнє ім'я якого залишається невідомим. Узурпатор почав іменувати себе Шарум-кен, або в європеїзованому варіанті – *Саргон*, що означає «справжній цар». Певне, цим іменем новий правитель намагався легітимізувати свою владу. Саргон провів низку успішних військових походів, наслідком яких стало опанування над усією Месопотамією. Задля укріплення своєї влади цар переніс столицю до міста Аккаде. До Саргона Аккаде не відіграло жодної ролі в політичному, економічному чи культурному житті Месопотамії. Деякі дослідники навіть вважають, що Аккаде до Саргона не існувало, а було засноване й розбудоване саме ним. Незважаючи на завойовницькі успіхи Саргона, його держава не була міцною. Відразу ж після його смерті масштабні повстання охопили всю імперію. Нащадки Саргона зуміли придушити повстання методами нечуваного терору. У XXII столітті до РХ Аккадська імпе-

рія розділилась та стала жертвою завоювань гутіїв, залишивши потужний слід в історії та культурі. Саргон зумів об'єднати Месопотамію, яка, незважаючи на багатонаціональне населення, злилась в єдиний культурний простір.

Об'єднання держави, а також тісні зв'язки різноманітних месопотамських номів, вимагали об'єднання релігій. У Стародавній Месопотамії, як і в багатьох інших регіонах світу, існувало переконання в тому, що царська влада дарована Богом. Бог поставив царя керувати, а тому земний правитель сприймався як представник небесного володаря. Якщо в єдиній державі різні народи плекали різні релігійні культури, то їх було необхідно якось пов'язати між собою, до того ж вплести у ці вірування постать правителя. В шумерсько-аккадській культурі таке поєднання божеств різних номів відбувалося шляхом утворення пантеону, в якому всі божества були поєднані в єдину родину. При цьому усі боги шумерсько-аккадського пантеону залишалися виразниками єдиного божественного принципу, носіями сили і величчя Єдиного Абсолюту.

- МЕ – НЕ

Шумерсько-аккадський пантеон налічував величезну кількість божеств, позаяк він включив у себе богів усіх месопотамських номів, а також сприйняв богів з-поза шумерської та аккадської культур. Однак поступово в цьому пантеоні сформувалась ієрархія, в якій виокремились основні божества, пов'язані родинними зв'язками. Кожен бог цього пантеону ввійшов у історію релігії під двома іменами: шумерським і аккадським. Однак основним критерієм божественності вважалася наявність божественного буття – *ме*. Відвічно людство вірило в існування якоїсь божественної сили, яка не піддається категоріальному окресленню. Внутрішнє відчуття людини переконує її в існуванні Єдиного Бога. Проте цей Бог усвідомлювався трансцендентним, тобто надто віддаленим від земної повсякденної реальності. Люди відчували, що Бог, перевершуючи світ, водночас пронизує світ, іманується в нього, наближуючись до людини, її щоденних проблем, установлює природний, моральний та соціальний закон. Бог присутній у всьому, він пронизує світ своєю творчою та супроводжувальною силою. Цю іманентну сторону Бога різні народи іменували по-різному: племінні

мешканці Меланезії та Полінезії називали її словом «мана», євреї – словом «шехіна», шумери – словом «ме», а аккадці – словом «не». Боги шумерсько-аккадського пантеону сприймалися не як суверенні божества, а тільки як носії ме. Хоч ме пронизує усе суще, все ж в богах воно особливо присутнє. Так само ме наявне у священних місцях: храмах і предметах релігійного вшанування. Саме тому богів шумерсько-аккадського пантеону, як і пантеонів інших релігій, не можна сприймати за Абсолют або Єдиного Бога. Вони – лише його вираження, носії його сили і слави. Через своє ме Абсолют виступає як найвищий законодавець, принципи якого виражаються в усіх можливих законах: природи, моралі, держави тощо. Порушення встановлених Богом законів, тобто принципу ме, відбивається в руйнуванні природного ладу. Війни та злидні розумілися як наслідок порушення ме, а жертвоприношення і релігійні обряди – як відновлення ме. Принцип ме зберігся в європейській думці у формі концепції природного права.

- АН, ЕНЛІЛЬ, ЕНКІ

Найвище ерархічне становище в шумерсько-аккадському пантеоні отримав Бог, якого шумери називали *Ан*, а аккадці – *Ану*. Це – Бог неба, культ якого первісно розвинувся в місті Урук. Ан сприймався за носія божественності, джерело всього буття і, властиво, Абсолют, від якого божественність черпали всі інші боги. Він – владика неба, вишнього світу, що підкреслювало його трансцендентність та неосяжність людським духом. Зважаючи на свою трансцендентність та вищість над світом, Ан рідко зустрічається в міфах і культах. Месопотамці вважали, що Ан настільки високо, що вони можуть лише знати, що він є, однак неспроможні до нього досягнути чи навіть звернутися. Такий наголос на трансцендентності віддаляв Ану від людей: він добре підходив на роль «Бога філософів», але не годився ані на роль об'єкта містичного досвіду, ані на роль захисника й помічника у щоденних потребах простих людей. Люди потребували когось ближчого до себе: хай навіть це не буде Сам Бог, а тільки відблиск його слави, лишень би він був поряд і залишав можливість звернути до нього молитви в моменти радості й горя. Такий шлях формування пантеону, обумовлений прагненням наблизити трансцендентного Бога до людини, її іманентних потреб і міс-

тичних переживань, пройшли багато релігій світу, в яких поряд із вірою в Єдиного Бога спокійно зживалися пантеони.

Ан у шумерсько-аккадській міфології носить титул *Бел*, що означає «владика», «господь». Цей титул використовувався тільки для окреслення носія божественної сутності, Абсолюта, тобто далеко не для всіх божеств месопотамського пантеону. Прагнення наблизити Бога до людини призвело до того, що основне місце у месопотамському культі зайняв інший Бог, якому згодом також надали титул Бел. Цього Бога шумери називали *Енліль*, а аккадці – *Елліль*. Зміни в цьому імені є наслідком типової семітизації шумерських слів: шумерське «н» в аккадській мові в більшості випадків трансформувалося в «ль». Культ Енліля розвинувся у місті Ніппур, тобто в шумерській релігії, а в синтезованій шумерсько-аккадській релігії він вважався богом повітря, тобто проміжного простору, в якому живуть люди. Оскільки він володарює над людським простором, він сприймався значно ближчим до людей, аніж Ан із його аурую трансцендентності. Поступово Енліль став центром культу та поклонінь і зайняв центральне місце в месопотамській релігії. Згодом, із розвитком імперій Вавилону й Ассирії, характеристики Енліля перенесли на Мардука та Ашшура. Ім'я «Енліль» складається з двох слів: ен – пан, та ліль – повітря чи простір між небом і землею; отже, це ім'я означає «пан повітря». Енліль вважався головним божеством у шумерському пантеоні, він – батько богів, цар неба і землі, цар усіх країн. Його вважали богом, який відділив небо і землю, дарував природі плідність, створив знаряддя праці та обробітку землі. В культі Енліля яскраво проявляється шумерсько-аккадська монотеїстична інтуїція. Міфи розповідають, що різні боги намагалися отримати благословення Енліля. Віднайдені тексти, в яких йдеться про те, що Енкі відвідував Енліля в Ніппурі, щоби отримати благословення для свого міста Еріду, Нанна-Сін складав Енлілю багаті дари, щоби випросити в нього благословення для Уру. Ці міфи свідчать про те, що месопотамці вважали владу своїх богів похідною від постаті головного бога, який і був носієм повноти божественності.

Підвладність Енліля закону ме викладена у міфі про вигнання Енліля в царство мертвих. У міфі розповідається про те, що коли ще місто Ніппур було заселене лише богами, богиня-мати Нінту (або Нунбаршегуну) вирішила одружити свою дочку Нінліль з

Енлілем. Нінту дала дочці пораду омитися в ріці. Коли Енліль побачив Нінліль у ріці, закохався в неї, однак Нінліль залишалася неблаганною. Енліль, запалавши пристрастю до Нінліль, підплив до неї на човні й заволодів нею силою. Нінліль завагітніла і згодом народила сина Сіна (Нанна). Боги, дізнавшись про цей аморальний вчинок Енліля, осудили його і заслали в царство мертвих Кур. Вагітна Нінліль, не бажаючи, щоби її син народжувався без батька, спустилася в Кур за Енлілем. Енліль не хотів, щоби його син залишався в царстві мертвих, і він із Нінліль зачали трьох богів безодні, яких залишили в Курі як викуп за свого старшого сина.

Третім божеством, який іменувався найвищим титулом Бел, був бог, якого шумери називали *Енкі*, а аккадці – *Еа* або *Айя*. Культ цього бога розвинувся в шумерському місті Еріду. Енкі – хтонічний бог. *Хтонічними* прийнято називати божества, які вважалися опікунами землі та підземних глибин, оскільки саме слово утворене від грецького «*χθών*» – земля, ґрунт. Терміном «хтонічний» божества землі та підземного царства відрізняли від солярних божеств, сферою панування яких вважалося Сонце, а загальне ймення яких походить від латинського «*solaris*», що означає «сонячний». У час зародження культу Енкі в Еріду жертвоприношення йому складалося в основному з риб. Це означає, що вже на зорі релігії Енкі його пов'язували з водою. Міфи описують, що місцем його перебування і панування є підземний океан прісної води, який оточує суходіл. Цей океан називали *Абзу*. В епосі «Енума Еліш» *Абзу* персоніфікується та проголошується чоловіком *Тіамат* – володарки солоної води.

Збереглися декілька древніх письмових творів про Енкі. Один із них є хвалебним гімном Енкі, в якому він зображується як бог мудрості, який встановив лад у світі, від якого залежить плідність природи та порядок речей. Гімн розповідає, як Енкі за основує міста та розбудовує цивілізацію. Все це стає можливим, оскільки Енкі реалізовує у світі божественний принцип *ме*. Інший текст, у центрі якого знаходиться постать Енкі, починається з оповіді про райський край *Ділмун*, в якому мешкають боги і в якому є все для щасливого життя. Єдине, чого бракує *Ділмуну*, – це прісна вода. Енкі наказав богу сонця *Уту* забезпечити *Ділмун* прісною водою. *Уту* виконав наказ, і *Ділмун* перетворився в чудовий сад. У цьому саду богиня-мати *Нінту* виростила

вісім рослин. Для вирощування цих рослин Нінту залучила три покоління богів, які вона народила від Енкі без болю та страждань. Енкі забажав скуштувати ці рослини. Його слуга Ізимуд зірвав рослини і передав їх Енкі, який їх з'їв. Нінту так розлютилася, що прокляла Енкі на смерть. Після прокляття здоров'я Енкі різко погіршилося. Боги, спостерігаючи за стражданнями Енкі, співчували йому, але нічим не могли допомогти. Раптом до богів звернулася лисиця, яка пообіцяла, що за відповідну винагороду переконає Нінту зняти прокляття. На жаль, частину тексту, в якій мало б розповідатися, як саме лисиця переконувала Нінту, не збереглась, але Нінту повернулася на нараду богів. Вона розпитала Енкі, що саме його болить. Енкі розповів про сім органів, які спричинюють йому страждання, а Нінту створила сім богів, які зцілювали хвороби Енкі¹.

Енкі був носієм ме, однак не його володарем. Один із міфів розповідає про те, як Інанна вирішила забрати владу Енкі, його мудрість, яка лежить в основі цивілізації. Вона вибралась у гості до Енкі, щоби його обманути. Коли Енкі побачив Інанну, він дуже зрадив і наказав організувати бенкет в її честь. На бенкеті, коли Енкі випив зайвого, він настільки розщедрився, що пообіцяв Інанні все, що вона забажає. Інанна попросила божественні закони, і Енкі, не вагаючись, віддав їх. Інанна склала закони на свій човен і повезла до свого міста Урука. Коли Енкі протверезів і побачив, що божественних законів немає, він розпитав свого слугу Ізимуда про все, що трапилось. Дізнавшись, що він добровільно віддав божественні закони ме, Енкі відправив Ізимуда навздогін за Інанною, щоби забрати в неї закони. Інанна відмовилася повертати ме. Енкі тричі посилав Ізимуда, але Інанна тричі з допомогою чарів рятувалася від нього.

¹ Семюел Крамер вважав, що біблійна розповідь про Єву, яка створена з ребра Адама, походить саме з цього міфу про Енкі. «Ребро» шумерською «ті». Богиню, створену для зцілення болю ребра Енкі, звали Нан-ті, що означає «пані ребра». Шумерське слово «ті» також означає «давати життя». Отже, ім'я Нан-ті можна перекласти і як «та, що дарує життя». Саме таке значення має й ім'я Єва, хоч слова «ребро» і «давати життя» єврейською мають різне звучання.

- ІНАННА – ІШТАР

Жіноче божественне начало в шумерській релігії персоніфікувалося в постаті богині *Інанни*, до сфери діяльності якої належала опіка над плідністю, а в аккадській – в постаті *Іштар*, яка опікувалася плідністю і війною. Ім'я Іштар у релігіях Передньої Азії модифікувалося в Астарту. Культ Інанни розвинувся в ранньому Уруку. Її іменували також «царицею неба» та «володаркою палацу». В більшості древніх текстів Інанна згадується як жіноче божество, однак в деяких вона фігурує в чоловічому роді. Унаочненням Інанни була планета Венера. Саме під цим образом вона увійшла у багато інших культур Близького Сходу й Середземноморського побережжя. Шумерський бог Нанна, володар Місяця, який також мав ім'я Зуен, володар знань, і культ якого розвинувся в Урі, в аккадській міфології отримав ім'я Сін. Шумери інколи давали Місяцю три різні імена, залежно від його фаз: повний місяць вони називали Нанною, півмісяць – Зуеном, а молодий місяць – Ашімбаббаром. Сін опікувався великою рогатою худобою, а, оскільки від фаз місяця узалежнювали менструальний цикл, то його панування поширювалось і на плідність. Культ Сіна в аккадській культурі зайняв важливе місце завдяки тому, що дочка Саргона Аккадського Енгедуанна стала верховною жрицею Сіна. Бог Сонця Уту, культ якого розвинувся в шумерському місті Ларса, злився із солярним божеством аккадської міфології на ім'я Шамаш, культ якого найвірогідніше первісно існував у місті Сінпар. Він опікувався порядком і справедливістю, просвітлював усі темні замисли та захищав несправедливо ображених. Шумерський бог грози і вітру Ішкур в аккадській мові отримав ім'я Адад. Підземне царство, тобто місце перебування померлих, в шумерсько-аккадській міфології вважався простором панування Ерешкігаль.

Обряд шумерсько-аккадської релігії полягав у жертвоприношеннях, відповідно до ритуальних приписів культів кожного божества. Особливістю месопотамської релігії є специфічна сакральна архітектурна конструкція – зікурат. Це – храм, збудований у формі усіченої піраміди, на вершині якого встановлювався жертovníк. Священики підносилися на вершину зікурату, щоби там скласти жертву. Віруючі залишалися біля підніжжя зікурату, супроводжуючи обряд своїми молитвами. Ідея зікурату по-

лягала в тому, що священник підносився на вершину, тобто наближався до самого Бога. Саме такі міркування лягли в основу біблійної розповіді про Вавилонську вежу, адже ж остання була гігантським зікуратом, спорудженим в Вавилоні, який вражав очевидців своєю величчю і монументальністю.

Отож, на Півдні Месопотамії шумери розвинули свою цивілізацію, а на Півночі Двортччя осіли семітські племена – аккадці, які поклали початок власної культури. Аккадський цар Саргон завоював аккадські та шумерські міста, започаткувавши імперію, в якій шумерська і аккадська культури злилися воедино. Аккадці перейняли від шумерів не тільки клинопис, а й релігійні уявлення: багато шумерських богів отримали нові аккадські імена та чільне місце в синтезованій месопотамській культурі. В шумерсько-аккадській богословській думці особливо виразилися принципи стародавньої релігійності: людство відвічно знало про існування Єдиного Бога, трансцендентного Абсолюту, однак ще не могло узгодити трансцендентність та іманентність у єдиному Абсолюті. Люди знали, що Бог перевершує світ, і водночас присутній у ньому. Як наслідок, сформувалось уявлення про те, що трансцендентний Бог існує поза межами світу, а у світі наявна тільки його сила і слава, яку шумери називали ме, а аккадці – не. Божества, які колись були уособленням Єдиного Бога в культурах окремих міст, а згодом увійшли в синтезований культ великої держави, почали сприйматися як носії ме, відблиски слави Абсолюту.

1.2. РЕЛІГІЇ ВАВИЛОНУ, АССИРІЇ І ЕЛАМУ

Місто Вавилон сформувалося не давніше III тисячоліття до РХ. Назва «Вавилон» є грецьким словом (Βαβυλών); аккадською його назва звучала як «Баб-ілані», що означає «ворота Бога». Шумери називали це місто Кадинггіром. Самі ж вавилоняни, які розмовляли вавилонським діалектом аккадської мови, називали своє місто Бабілім.

• ІСТОРІЯ ВАВИЛОНУ

На зорі свого існування Вавилон не відігравав особливої культурної та політичної ролі в Месопотамії, й залишався про-

вінційним містечком у складі імперії Саргона Аккадського та III династії Уру. Перша віднайдена згадка про Вавилон датується початком XXII століття до РХ. Відомо, що Вавилон мав власного правителя, який перебував у залежності від аккадських царів, а згодом царів Уру, яким вавилоняни сплачували данину. Падіння корінних месопотамських гегемонів призвело до переселення в Месопотамію кочових племен, зокрема амореїв. У II тисячолітті до РХ амореї завоювали Вавилон та зробили його своєю столицею. Так розпочався старовавилонський період месопотамської історії, який тривав від 1894 по 1595 рік до РХ. Домінуючим населенням Вавилону були шумери й аккадці; амореї, хоч і завоювали місто, все ж залишалися в меншості і швидко асимілювалися. Злившись воєдино, шумери, аккадці та амореї сформували новий народ – вавилоняни. Культура й релігія Вавилону формувалась на шумерсько-аккадській основі. Оскільки Вавилон, як нове незалежне державне утворення, своїм існуванням викликав невдоволення в сусідів, він був втягнутий у постійні війни, що змушувало вавилонян звертати особливу увагу на оборонну здатність держави та підсилювати армію. Ця ситуація перетворила Вавилон у військову державу. Центром вавилонської культури вже в епоху раннього царства став *Ecarila* – храм в честь бога Мардука.

В 1595 році до РХ Хеттське царство здолало Вавилон та знищило аморейську династію. Внаслідок політичних криз, викликаних поразкою хеттам, Вавилон став легкою здобиччю ще одних племен – касситів, які встановили у Вавилоні власну династію. Кассити організували власне царство Кардуніаш, столицею якого став Вавилон, однак і кассити, як і їхні попередники – амореї, швидко асимілювалися. Хто такі кассити? – це питання, на яке сучасна наука не дає переконливої відповіді. Мова касситів довавилонського періоду збереглась дуже погано. Існують, щоправда, версії, про індоарійське походження касситів, а також припущення про спорідненість касситської мови з індоєвропейським мовним субстратом, наявним у деяких текстах царства Мітані. Під проводом касситів Вавилон нарощував політичне значення в регіоні, однак не здійснював значного культурного прогресу. Внутрішні міжусобиці розхитували політичну та економічну міць держави, що в результаті призвело до її послаблення. Близько 1223 року до РХ асирійський цар Тукульгі-Нінурти I завоював Вавилон та вивіз статую Мардука до Ассирії. Згодом

Вавилон став колонією Еламу, а врешті знову перетворився на провінційне містечко, яке опинилося на маргінесі політичного життя Ассирії.

Відродження Вавилону відбулося у VII столітті до РХ. Цар *Набопалассар* здобув незалежність від Ассирії, та за допомогою Мідії завдав удару Ніневії – тогочасній столиці Ассирії. Так почався нововавилонський період історії. Набопаласар за своїм походженням був халдеєм. Тому засновану ним династію часто називають халдейською, а народ Вавилону в Біблії часто іменується халдеями. Син Набопалассара – *Навуходоносор II* настільки розвинув імперію, що дійшов аж до кордонів Єгипту. Війна Вавилону, під проводом царя Навуходоносора II, та Єгипту, під проводом фараона Нехо, яка відбулася у 601 році до РХ, була однією із запекліших у давній людській історії. Обидві держави зазнали величезних втрат, проте Вавилону так і не вдалося завойувати Єгипет. Однак у 599 році Навуходоносор II завойовував Юдею, зруйнував Єрусалим і Єрусалимський Храм, та переселив велику кількість євреїв до Вавилону. Цар переселяв до Вавилону кращих фахівців усіх сфер з усіх поневолених територій. В результаті Вавилон досяг нечуваних у стародавньому світі розмірів. Його населення сягало кількасот тисяч мешканців, через що місто сміливо можна назвати першим в історії мегаполісом, а його площа за різними версіями сягала від 890 до 900 гектарів. Світовою славою, як міста-гіганта і як символу світового панування, Вавилон завдячує Навуходоносору II та новітньому періоду своєї історії. Зумівши створити потужну державу, Навуходоносор II не зумів створити сильної династії. Після його смерті впродовж коротких періодів правили його нащадки: син Амель-Мардук, зять Нергал-шар-уцур та малолітній син Лабаші-Мардук, на якому нащадки Навуходоносора закінчилися. На політичну арену вийшов новий правитель – *Набонід*, який не був халдеєм. Він одружився із вдовою Навуходоносора II і таким чином успадкував трон. Початком кінця політичної кар'єри Набоніда стали ним ініційовані релігійні реформи. Цар відновив храм Сіна в Харані, який досі був зруйнований унаслідок воєн. Востаннє цей храм реставрував ассирійський цар Ашшурбаніпал, а останній цар Ассирії Ашшур-убалліт II був також жрецем цього храму. Поступово Набонід почав піднімати статус Сіна до рівня Мардука, а згодом навіть спробував замінити Мардука Сіном. Опісля

цар реставрував низку інших древніх храмів. Що стало причиною цих реформ, невідомо. Однак такі реформи дають підстави вважати, що Набонід був асирійцем і навіть нащадком їхнього останнього царя, що й підштовхнуло його до відродження культу Сіна. За іншою версією, цар, реставруючи древні храми та відроджуючи давні обряди, намагався послабити жерців Мардука та вавилонську аристократію шляхом створення альтернатив. Релігійні реформи Набоніда викликали величезний спротив зі сторони жерців Мардука та вавилонської аристократії. Врешті цар призначив свого старшого сина *Валтасара* (Бальтазара) своїм співправителем, залишив його керувати Вавилоном, а сам відправився в похід до Аравії. Реальна влада у Вавилоні була в руках Валтасара, який зберігав чудові відносини з батьком. В Аравії Набонід створив велике царство, в якому керував особисто. Повернувся Набонід до Вавилону аж тоді, коли над державою нависла перська загроза. У 539 році до РХ перський цар Кир II почав похід на Вавилон, здолав вавилонські війська та увійшов у столицю, користуючись підтримкою вавилонських жерців та аристократії. Кир II прихильно ставився до культу Мардука, тому він був ближчим вавилонянам, аніж Набонід, який вів постійні релігійні реформи. Подальша доля Набоніда невідома: за однією із версій, Кир II відправив Набоніда в почесне заслання, за іншою, його вбив один із зрадників.

Кир II дозволив поневоленим у Вавилоні народам повернутися до своїх батьківщин. Саме в той час євреї повернулися до Юдеї та відбудували Єрусалимський Храм. Поступово вавилоняни почали трактувати перських царів як ненависних завойовників. У межах кордонів Персії, Вавилон став провінційним містом, хоч і дуже великим. Коли Олександр Македонський завоював Вавилон, його зустрічали як визволителя. Олександр зробив це місто своєю столицею; там він і помер у 323 році до РХ. Після смерті Олександра Вавилон опинився під владою Селевкідів, а в 305 році цар Селевк I Нікатор збудував нову столицю – Селевкіді, до якої переселив велику частину мешканців Вавилону. Поступово Вавилон втрачав своє значення і врешті-решт навіки зник із людської історії.

- ЕНУМА ЕЛІШ

Незважаючи на реформи Набоніда, які були лишень коротким епізодом в історії Вавилону, релігійність цього міста ґрунтувалась на культурі *Мардука*. Вірогідно, що Мардук був відвічним божеством Вавилону. Однак, коли Вавилон почав претендувати на світове панування, тут відбувся масштабний релігійний синтез, тобто систематизація всього месопотамського пантеону з одночасним обґрунтуванням домінування в ньому *Мардука*. Плодом цього синтезу став епос «*Енума Еліш*». Епос розповідає про створення світу. Він написаний на семи таблицях у другій половині II тисячоліття до РХ. Археологи знайшли текст при розкопках бібліотеки Ашшурбаніпала, тобто найстаршої з відомих людству бібліотек, заснованої асирійським царем Ашшурбаніпалом у своїй столиці Ніневії у 668-627 роках до РХ. Перший переклад епосу «*Енума Еліш*» сучасними мовами (англійською) зробив і опублікував у 1876 році Джордж Сміт. Назва «*Енума Еліш*» походить від двох перших слів тексту, і означає «коли в горі». Епос розповідає про різні покоління богів та створення світу. Початок творіння, за версією епосу, поклали *Абзу*, володар прісних вод, і *Тіамат*, володарка солоних вод. Зливши свої води, вони народили першу пару богів – *Лахму* і *Ламаху*. Опісля з'явилася друга божественна пара – *Аншар* і *Кішар*. У них народився *Ану*, а цей народив *Еа*. Окрім них, епос розповідає про народження й інших богів. Так вавилоняни, переробляючи шумерський міф про *Енліля* і *Нінурте*, виклали власні уявлення про теогонію. Наступним завданням епосу стало виправдання домінування *Мардука*. Молоді боги створювали багато галасу, який бентежив старше покоління богів. Старші боги вирішили покарати молодих. План покарання вигадав *Мумму*, а втілити його мав *Абзу*. Однак *Еа* розгадав наміри *Абзу* і наслав на нього міцний і вічний сон, після чого *Еа* поселився у світових водах, які досі належали *Абзу*. Там у *Еа* та *Дамкіні* народився син – *Мардук*. Старші боги не змирилися з тим, що *Еа* приспав *Абзу*, і переконали *Тіамат* помститися. Володарка солоних вод створила демонів і чудовиськ, які мали би покарати молодих богів, а на їх чолі поставила демона *Кінгу*. Молоді боги намагалися мирно вирішити конфлікт, але їм це не вдалося. Тоді боги звернулися до *Мардука*, якому доручили здолати *Кінгу* й демонів, та врятувати молодих богів.

Мардук погодився, однак поставив богам умову: якщо він подолає Кінгу, то всі визнають його верховну владу над усіма богами. Боги погодилися та обдарували Мардука чарівною зброєю: луком, стрілами, палицею та сімома вітрами. Мардук виступив на боротьбу, здолав Кінгу й демонів. Тоді Мардук переміг і саму Тіамат: він роздув її тіло сімома вітрами та розірвав його. З половини її тіла Мардук створив небо, як аналог до вод Абзу, та дарував небо для Ану, який влаштував там свою резиденцію. З іншої частини тіла Тіамат Мардук створив землю. З голови Тіамат Мардук зробив високу гору, а з двох її очей потекли ріки Тигр і Євфрат. Від Тіамат Мардук забрав Таблиці доль, які легітимізували його верховну владу. Ці таблиці він передав на зберігання Ану. Людину, відповідно до опису Енума Еліш, сотворив Еа на прохання Мардука з тіла Абзу. В епосі присутня ідея виникнення усього сущого з водної стихії, тобто дійсність є результатом поєднання хаосу (Тіамат) та порядку (Мардук). Боги з вдячності подарували Мардуку місто Вавилон та спорудили йому храм *Escarila*. «Енума Еліш» був не тільки витвором поетичної творчості, а передовсім сакральним текстом, який читався щороку на публічних святкуваннях Нового року. Сюжет епосу був добре відомим шумерам, оскільки епос сформований не, як оригінальний текст, а є реконструкцією більш древнього епосу, в якому основне місце займав Енліль. Вавилоняни замінили Енліля Мардуком.

• ПАНТЕОН

У вавилонському пантеоні знайшли своє місце напевне всі боги шумерсько-аккадської культури. Основних богів вавилоняни ототожнювали з небесними тілами: Шамаш – Сонце, Сін – Місяць, аккадсько-вавилонська Іштар, яка була трансформацією шумерської Інанни, – Венера. Марс, який має кроваво-червоний колір, асоціювався з Нергалом, богом війни, хвороби і смерті. Меркурій асоціювався з богом Набу, покровителем писемності, лічби і мудрості. Він також вважався натхненником пророків. Саме тому в аккадській мові пророка називали словом *набі*, а в єврейській – נָבִיא (наві). Зі Сатурном ототожнювали Нінурта, бога успішної війни. Мардука асоціювали із найбільшою планетою – Юпітером. За взірцем семи небесних тіл ділився й час – на тижні, тобто по сім днів, кожен із яких присвячувався іншому богу. У вавилонській міфології бог Місяця, якого шумери називали Зуе-

ном, а аккадці – Сіном, вважався старшим братом, а в деяких текстах навіть батьком, солярного бога Шамаша. Оскільки Сін (Місяць) був старшим від Шамаша (Сонце), то й доба у вавилонян починалася з вечора. Ця традиція перейшла до багатьох інших релігій, зокрема в юдеїв та християн добовий цикл богослужінь починається з вечора. У вавилонській релігії відбулася не тільки спроба поєднати богів у єдиний пантеон, а й наявна імпліцитна монотеїстична тенденція. В багатьох текстах Мардук зображується не, як верховний бог, а як єдиний, який виражається через усіх інших. Тому інших богів пантеону часто іменують Мардук-Сін, Мардук-Нергал, Мардук-Шамаш тощо.

Отож, вавилонська культура сформувалася на ґрунті шумерської та аккадської з додаванням елементів аморейської, касситської, халдейської та інших культур. Відповідно, у вавилонській релігії відобразилися релігійні надбання цих культур. Вавилоняни перейняли мотиви міфів від шумерів і аккадців, та переробили їх на свій лад. Основний міф Вавилону – «Енума Еліш» – розповідає про виникнення богів та творення світу. Він обґрунтовує верховний статус Мардука та його право на панування не тільки над Вавилоном, але й над усім світом. У вавилонській релігії постійно проблискувала відвічна монотеїстична інтуїція, яка породила уявлення, що Мардук – не просто верховний бог, а Єдиний Бог, який виражається через інші божества.

• ІСТОРІЯ АССИРІЇ

Історія асирійського народу почалась тоді, коли внаслідок зміни клімату на Аравійському півострові велика група семітських племен переселилася до Північної Месопотамії. Це відбулося у другій половині III тисячоліття до РХ. На нових територіях переселенці злилися з аккадцями – також семітським народом, перейнявши від них, а через них і від шумерів, культурні здобутки, та сформували новий народ – асирійці. Розмовляли вони північним діалектом аккадської мови, яку сьогодні називають давньою асирійською. Історію асирійського народу прийнято ділити на три періоди:

- ✓ давньоасирійський (від середини III тисячоліття до XVI століття до РХ),
- ✓ середньоасирійський (XV-XI століття до РХ),
- ✓ новоасирійський (X-VII століття до РХ).

Назва «Ассирія» походить від імені Ашшур, яким цей народ називав Бога, і яким назвав своє найдавніше місто. Місто Ашшур стало центром ассирійської культури, хоч довгий час не відігравало провідної ролі в політичних процесах регіону. Первісно місто Ашшур формувалося за принципом поліса, тобто міста-держави. Його очолював правитель, який носив титул *ішшіаккум*. Цей титул був аккадським варіантом шумерського слова «енсі», яким шумери називали свого правителя. Ішшіаккум не мав абсолютної влади. Разом із ним управлінськими функціями був наділений також «дім міста», тобто рада ашшурських старійшин, членів якого називали лімму. Також важливу політичну роль у житті міста відігравав найвищий священик Ашшура, який мав титул *шангу*. Поступово функції ішшіаккума та шангу все частіше зливалися в одній особі, а дім міста наповнювався людьми, близькими до правителя. Ці процеси врешті призвели до формування абсолютної монархії в Ашшурі. Ашшур заснований близько 2700 року до РХ, але, як тільки місто розвинулося, воно опинилося під владою завойовників: у 2340-2200 роках Ашшур був аккадським васалом, а в 2100-2000 перебував під владою третьої династії Уру. Розквіт Ашшура відбувався у II тисячолітті до РХ. В цей час місто здобуло незалежність та почало відігравати значну роль у політиці та торгівлі Месопотамії. В час правління Шамші-Адада I (1808-1776) Ашшур інтенсивно розбудовувався.

Середньоассирійський історичний період відзначався постійною боротьбою Ашшура за своє існування. Це – час злетів і падінь. У середині XV століття Ашшур, який на той час вже переріс із міста-держави у потужну імперію Ассирію, опинився під окупацією Мідії. За правління Еріба-Адада I (1382-1356) та його сина Ашшур-Убалліта I (1355-1320) Ассирія знову здобула незалежність та виборолла провідне становище в регіоні. Адад-нірарі I (1295-1264) завершив оформлення Ассирійської імперії, проте наступні століття знову відзначалися війнами і занепадом. Короткий злет Ассирії відбувся за правління Тіглат-паласара I (1114-1076), однак він закінчився у 1000 році, коли аморейські племена завоювали Ассирію. Наступне відродження Ассирії відбулося в період новоассирійського царства. Ашшур-націр-апал II (884-859) розпочав завойовницькі війни, які збільшили територію держави. Тіглатпаласар III (745-727) перетворив Ассирію на міцну імперію, завоювавши навіть Вавилон. Цю міць держави

протримав його син Салманасар V (727-722). Однак, як тільки Салманасар V помер, владу у Вавилоні захопив халдейський вождь Мардук-апла-ідін II. На асирійський престол вступив молодший син Тіглатпаласара III Саргон II (722-705). Повторне об'єднання Ассирії та Вавилону коштувало Саргону великих зусиль, натомість його походи в Сирію і Палестину були дуже успішними. Саме Саргон II завоював Самарію (Північне Ізраїльське царство) та переселив частину її мешканців у інші райони імперії. Саргон II увійшов в історію також тим, що переніс столицю з Ашшуру до міста Дур-Шарукін, що перекладається як «фортеця Саргона». Мотивом таких дій історики вважають прагнення царя звільнитися від дошкулянь ашшурських старійшин. Такий крок мав і значно серйозніші передумови. Він означав, що асирійці того часу осмислювали себе як імперія, а не як місто, яке завоювало сусідні поселення. Асирійці більше не ототожнювали себе з конкретним містом, а з державою, якій судилося відіграти ключову роль в історії стародавнього світу. Наступник Саргона II, цар Синаххериб (705-680), переніс столицю до Ніневії. Розкопки Ніневії стали справжнім скарбом для дослідників, оскільки саме в цьому місті була знайдена бібліотека Ашшурбаніпала, тобто найбільша бібліотека стародавнього світу. В ній знаходилися тексти культур усіх народів Месопотамії, а також численні тексти віддалених від Міжріччя народів. Оскільки асирійці писали на глиняних табличках, які не бояться вогню, їхні письмена дійшли до нас крізь тисячоліття. VII століття стало часом поступового занепаду Ассирії. Мідія і Вавилон, які здобули незалежність і розвинули власні імперії, почали активну кампанію проти Ассирії, в результаті якої Ніневія була завойована і знищена, а землі Ассирії у 605 році до РХ увійшли до складу Нововавилонського царства.

- АШШУР

Історія асирійської релігії йшла в парі з історією асирійської державності та національного становлення. Оскільки найбільш давнім та центральним асирійським містом був Ашшур, то й культ цього міста поступово поширився по всій імперії. Сама назва міста виражає, що в ньому Бога іменували *Ашшуром*. Коли місто Ашшур завоювало навколишні території, асирійська культура включила в себе також культу, які розвинулися в ін-

ших містах, особливо елементи шумерсько-вавилонської та аккадської релігій. Попри все, асирійцям вдалося зберегти первісну віру в Єдиного Бога, яка залишалася незмінною впродовж усього часу розвитку цієї цивілізації. Віра в існування єдиного всемогутнього Бога домінувала в асирійській державній релігії, царській ідеології, філософії й культурі містерій до такої міри, що асирійська релігія в епоху розвитку імперії, при всьому її політеїстичному одязі, мусить розглядатися як по суті монотеїстична. Асирійці називали Бога Ашшуром; його культ поширювався по всіх теренах, завойованих асирійцями. Їхні релігійні гімни називали Ашшура всезнаючим і всемогутнім. Йому присягали завойовані Ассирією народи. В одному зі знайдених археологами текстів повідомляється, що асирійці за царювання Ашшурбаніпала стверджували свою владу над поневоленими народами словами: «На майбутнє і на завжди Ашшур буде вашим Богом і Ашшурбаніпал буде вашим владикою». Це дає підстави зробити висновок, що спершу асирійці, сильні своєю згуртованістю і єдністю, служили одному Богу і поклонялись одному правителю.

Як і в більшості народів світу, Ассирія пережила стандартну кризу поєднання культур і релігій. Кожне плем'я давало Богу те ім'я, яке цьому народу видавалося найбільш адекватним. З плином часу, коли міста і номи об'єднувалися у великі держави, їхні релігії зливалися. До того ж таке злиття відбувалося по-різному: в одних випадках Боги різних народів ототожнювалися, а їхні імена використовувалися як синоніми, а в інших – вони зберігали власну індивідуальність та поєднувалися у політеїстичні пантеони, як представники однієї великої божественної родини. Принципи такого поєднання сьогодні в більшості випадків важко відтворити. У випадку асирійської релігії ситуація ускладнювалася ще й тим, що процеси релігійних рефлексій відбувалися спорадично. Народи Месопотамії перебували у надзвичайно тісному зв'язку: постійні взаємні війни, торгові контакти, добровільні та примусові міграції тощо змішували їхні культури. Однак асирійські тексти дали підстави вважати, що божества, які входили в асирійську релігію з вавилонської, шумерської, аккадської та інших, визнавалися асирійцями не окремими сутностями, а еманційними вираженнями Ашшура. Врешті, серед дослідників сформувалася думка, що на поверхні асирійська релігія з її поклонінням різноманітності богів під різними імена-

ми видається політеїстичною; проте на глибшому рівні вона була монотеїстичною, різні божества розумілися як могутність, аспекти, якості чи атрибути Ашшура, який часто іменується просто Богом. Це означає, що вимовляючи різні божественні імена, асирійці розуміли під ними не окремих богів, а лишень атрибути Єдиного Бога. Ашшур презентується як абсолютна трансцендентність, яка уможливорює свою присутність у світі через свої еманачії, або іншими словами: комбінація трансцендентності та іманентності була можливою, оскільки Ашшур презентувався у світі через його еманачії, богів, тоді як ідентичність усіх богів світу сходиться в ньому.

В епохи розквіту Асирійської імперії, коли асирійці завоювали нові території, перед урядом поставала необхідність якось узгоджувати релігійні відмінності. Якщо для освіченої інтелігенції відношення Ашшура до божеств інших народів будувалося на еманачійній моделі, тобто осмислювалося складними філософськими категоріями, то для більшості простих асирійців це співвідношення потрібно було унаочнити. Саме на рівні народних вірувань в асирійську релігію асимілювалися два традиційні методи співставлення релігій: ототожнення божеств та будування пантеону на основі родинних зв'язків. Перший метод найяскравіше реалізувався у співставленні Ашура з основними божествами інших месопотамських релігій. Асирійці ототожнили свого Владика з Енлілем, тобто Богом Шумеру, який увійшов також у аккадську та вавилонську релігії таким самим шляхом ототожнення, як і в асирійську. Також Ашшура ототожнювали з аккадським солярним богом Шамашем. У епоху новоасирійського царства синонімом імені Ашшура стало ім'я Мардук, яким свого Бога називали вавилоняни. Позаяк Ашшур ідентифікувався з Енлілем, то з плином часу на Ашшура перейшли ті атрибути, якими шумерська міфологія наділяла Енліля. Оскільки в шумерських міфах дружиною Енліля вважалася Нінліль, то й у асирійських релігійних уявленнях Нінліль проголошувалася дружиною Ашшура, зберігаючи її основний атрибут – мати всього сущого. Згодом дружиною Ашшура проголосили аккадську Іштар, храм якої знаходився в місті Ашшур, а пізніше її почали вважати також засновницею нової асирійської столиці Ніневії. В епоху новоасирійського царства Іштар сприймали за дочку Ашшура. Сином Ашшура проголошувався Забаба-Нінур-

та. Забабу, як бога війни, вшановували у царстві Кіш та у хеттів. Ще до проникнення в асирійську релігію, культ Забаби злився з культом шумерського бога Нінурти, якому приписували панування над водою і війною.

Асирійська релігія знала багато імен богів, однак зберегла віру в Єдиного Бога – Ашшура. Поступово приймаючи у свою культуру культу сусідів, з якими асирійці, в силу інтенсивної політичної та міграційної динаміки Месопотамії, перебували у тісному цивілізаційному зв'язку, асирійці навіть не змінювали їхніх імен, яскраво показуючи, що ці божества є лишень еманациями Ашшура. На цій основі асирійці базували свої політичні претензії спершу на всю територію Месопотамії, а згодом і на весь Близький Схід. Якщо, до прикладу, Мардук, на переконання асирійців, є лише локальною аплікацією Ашшура, то й Вавилон повинен бути не більше, ніж локальним представництвом Ассирії.

• КУЛЬТУРА ЕЛАМУ

На Південному Сході від Месопотамії розташувалося давнє царство з багатою самобутньою культурою – Елам. Культура Еламу настільки ж давня і незалежна, як і шумерська. Походження еламського народу, як і шумерського, невідоме. Аналіз еламської мови показав, що еламська не має прямої схожості з жодною відомою науці мовою, але за граматичною основою є аглютинативною. Щоправда, існують дві більш-менш вірогідні гіпотези: одна пов'язує еламську мову з дравідськими мовами, інша – з афразійськими. Аналіз еламської мови ускладнюється важливими змінами, які відбувалися в ній у ході її історії. Еламська мова пережила три типи писемності: протоеламська писемність піктографічного характеру, якою послуговувались у 3100-2900 роках; лінійна писемність силабічного характеру з деякими логограмами, яка розвинулася у XXIII столітті; клинопис, який розвинувся близько 2200 року. Протоеламська та еламська лінійна писемності досі не розшифровані повністю. Еламський клинопис уже розшифрований; первісно він налічував 140 знаків, а згодом кількість знаків зменшилась. Еламська мова розвивалась, переходячи різні етапи своєї природної еволюції та відображаючи самобутність еламської культури. Перших утисків еламська мова зазнала на межі II-I тисячоліть до РХ від іранських мов.

► Найдавніший фіксований період еламської історії називають прото-еламським і датують 2900-2750 роками до РХ. В цей період формувалися перші еламські міста, серед яких виокремлювалися Сузи, які згодом стали столицею Еламу. Організована державність в Еламі спостерігається у давньому еламському періоді (2600-1900). Першою династією, яка зуміла об'єднати Елам, була аванська династія. Елам періоду правління аванської династії переживав внутрішню боротьбу, яка велася між його містами. Зрештою, Еламська держава була за своєю структурою в усі часи федеративною державою. Для того, щоби об'єднати настільки різні області, які входили в державу, царі, як верховні правителі, намагалися прив'язати до себе правителів окремих областей кровно-родинними зв'язками. В час правління аванської династії Саргон Аккадський завоював Елам. Однак Елам виявився надто сильною державою, щоби перетворитися на колонію Аккаду. Він швидко відвоював незалежність, щоправда із зобов'язанням узгоджувати з Аккадом свою зовнішню політику. Між Аккадом і Еламом був підписаний договір, який став першим міжнародним договором у світовій історії. Відповідно до нього, Елам зберігав незалежність, але мусів погоджувати з Аккадом свої зовнішньополітичні рішення. Цей договір був позитивним для Еламу, оскільки останній отримував від Аккаду гарантії своєї безпеки. Коли Аккад близько 2150 року до РХ впав під військовим тиском племен гутіїв, Елам отримав повну незалежність, яка, щоправда, тривала недовго, оскільки гутії напали й на Елам. Внаслідок цієї війни аванська династія втратила владу, а Елам розсипався на малі державні утворення, яких підкорив цар Уру Шульга. Так Елам став шумерською колонією. Знайдені археологами письмові матеріали показують, що під час шумерського панування в Еламі політичного значення набрав цар міста Симашк на ім'я Гірнаме. Згодом його син Енпілухан виборів незалежність від Уру та завоював міста Аван і Сузи, встановивши владу симашської династії. Поступово еламські війська захопили навіть Ур та інші шумерські номи. Однак їхнє панування в Шумері було не довгим. У першій половині XIX століття симашська династія втратила владу, а разом з нею закінчився давній період еламської історії.

► Середній період історії Еламу датується 1900-1100 роками до РХ. Першу династію цього періоду прийнято називати

Суккаль-мах, або Епартіди. Слово «суккаль-мах» означає не прізвище, а титул. Суккал – це правитель; а суккаль-мах – верховний правитель. Суккаль-мах правив у Сузах; одночасно в інших великих містах правили інші суккалі, які були братами суккаль-маха. Після смерті суккаль-маха на його трон сховався його брат, який був суккалем іншого міста. Так, трон переходив не від батька до сина, а від старшого брата – молодшому. Така система спадкоємства престолу розхищувала державу та не сприяла її розвитку. Слово «Епартіди», тобто друга назва династії, походить від імені Епарті – засновника династії. Найвищого культурного і політичного розвитку Елам досягнув при правлінні династії Шутрукідів. Цар Шутрук-Наггунте (1185-1155) здолав багато вавилонських міст, і навіть сам Вавилон, перевіз до Суз стелу з Кодексом Хаммурапі. З цього часу залишилися численні мистецькі здобутки.

► Подальший період історії Еламу (XI-VIII століття) мало відомий історикам. Багаті археологічні джерела відновлюються в новоеламському періоді (800-640). Цей час відзначається постійними війнами з Ассирією та Вавилоном. Царська резиденція у той час була перенесена зі Суз до Мадакту, який певне був краще захищений. У VI столітті до РХ Елам був завойований Персією. Незалежною державою Елам більше ніколи не був. Відомо, що частина еламців була переселена в Самарію (Ізраїль), з якої, внаслідок ассирійського завоювання, були виселені десять племен Ізраїлю. Останнє повідомлення про еламську мову сягає арабських хронік близько 1000 року після РХ.

• РЕЛІГІЯ ЕЛАМУ

Оскільки Елам ніколи не був унітарною державою з повністю уніфікованою культурою, його релігія також містила в собі синкретичні елементи. В загальній картині еламської релігійності відобразилися як вірування різних еламських номів, так і впливи сусідньої Месопотамії, з якою еламіти мали постійні контакти. Типово еламським у цій релігії був *культ змій*. Сама змія не персоніфікувалась, як окреме божество, однак її зображення супроводжувало всю еламську культуру і релігію. Змія була лейтмотивом еламської культури. Вона зображувалась на царському троні і на посудинах, на храмових предметах і на рельєфах, в домівках і на документах. Важливою передумовою для вивчен-

ня релігії Еламу є врахування того факту, що вона видозмінювалась упродовж своєї історії. Відповідно до того, яка династія і яке місто домінували у царстві, змінювалися й найбільш шановані божества. Найбільш ранній пласт релігійного життя Еламу виражає домінування жіночого божества. В цьому особливість ранньої еламїтської релігії та її відмінність від більшості інших релігій, в чиїх пантеонах провідне місце займають божества чоловічого роду. Верховна богиня вважалася матір'ю всього суцього. Оскільки Елам був федерацією трьох областей, то в кожній із них була своя верховна богиня. В центральній області Еламу, Сузіанні, богиню-матір називали *Піненкір*; у південній області, яка знаходилася на березі Перської затоки, богиню-матір іменували *Кірірішу*, а в східній гірській області Ашан богиню-матір називали *Парті*. Усі вони, окрім материнської функції, вважалися також володарками неба. З плином часу, коли еламські області тісно переплелися, змішалися культури богинь. Врешті, Кірірішу витіснила інших богинь. Розквіт жіночих божеств в Еламі припадає на середину III тисячоліття до РХ.

На початку II тисячоліття релігійна ситуація в Еламі змінилася: домінуюче місце в пантеоні зайняв бог *Хумпан*, якого сприймали за чоловіка Піненкір, а згодом і Кірірішу. Він також проголошувався володарем неба, а сусідні народи ототожнювали Хумпана із главами своїх пантеонів: шумери – з Ану, асирійці – з Ашуром, а вавилоняни – з Мардуком. Як свідчать археологічні знахідки, культ Хумпана був рівномірно поширений по всьому Еламу. Від подружжя Хумпана та Кірірішу народився бог Хутран. Домінування Хумпана було недовгим. Як тільки Сузи утвердили свій статус столиці та культурно-релігійного центру Еламу, на перше місце культового вшанування піднявся бог *Іншушинак*, який був відвічним богом Суз. Тісний зв'язок Іншушинака зі Сузами виражений у його імені, яке, вірогідно, походить від шумерського словосполучення «нін-шушін-ак», що означає «владика Суз». У багатьох надписах Хумпан, Іншушинак та Кірірішу зображуються як три основні постаті пантеону. Відносини між представниками цієї трійці описувалися найрізноманітнішими способами: вони змальовувалися, як два брати і сестра, або ж Кіріріша сприймалася, як дружина і Хумпана, і Іншушинака. Іншушинак сприймався не тільки як центр культової діяльності, а й як люблячий Бог, до якого зверталися як містики, так і пересіч-

ні віруючі в бідах і радощах. Він також вважався покровителем царства мертвих, до влади якого належить судити покійників і визначати їхню посмертну долю. Окрім названих, еламський пантеон налічував й інших богів. Популярним божеством був Наххунте, тобто Сонце. До його компетенції належать також право і судочинство. Не менше значення займав і бог Місяця. Його еламське ім'я досі не розшифроване, а в багатьох текстах він іменується аккадським іменем Сін.

- КІТЕН

Всі божества володіли, за переконаннями еламітів, таємною, надприродною силою. Цю силу еламіти називали кітен. Поняття *кітен* не є виключно еламським; воно присутнє чи не в усіх давніх релігіях. Саме цю силу народи Меланезії та Полінезії називали словом «мана», євреї – словом «шехіна», шумери – «ме», а аккадці – «не». Кітен зосереджувався в особливих священних місцях – храмах та речах – символах культу. В релігіях давніх розвинених цивілізацій, включно з еламітами, поєднувалися монотеїзм та політеїзм. Вони визнавали багатьох богів, однак божество у їхньому розумінні не є Абсолютом, а лише відблиском слави і сили Абсолюту. Оті промені Абсолюту, завдяки яким боги обдаровувалися владою і силою, еламіти називали кітен. Жодне з давніх божеств не містило в собі божественної сутності, а лише було причетним до сутності Бога, ретранслятором його величі, посередником між Богом і світом. Є достатні підстави вважати, що Абсолютом у релігії Еламу був Хумпан, якого еламіти називали «повновладним Богом», «великим паном».

Еламські храми сприймалися як місце перебування богів і особливої концентрації кітен. Еламіти, як і шумери, будували храми у формі східчастих пірамід – зікуратів. Однак, на відміну від інших народів, еламіти не намагалися оздобити свої храми велетенськими статуями. Статуї волів, левів та інші мали невеликі розміри. Еламіти вважали, що кітен достатній для захисту священних місць, і його не потрібно доповнювати величчю монументів. Специфікою еламітських храмів була наявність біля них священних садів. Їхня функція не до кінця відома, але сакральне значення садів неодноразово підкреслюється в давніх документах. Щоденно у храмах складалися жертвоприношення відповідно до внутрішнього уставу храму. Найурочистіші жерт-

вопринишення складалися в особливі святкові дні. На початку осені при повному місяці святкували свято «володарки верхнього місяця», тобто богині-матері Піненкір або Кіріріши. В рамках святкування відбувався обряд, який еламіти називали гушум: в садах богині приносилися в жертву відгодовані барани. Це свято називали «днем кровопролиття», що свідчить про те, що в цей день проливалось багато крові принесених в жертву тварин. Також це свято називали «днем очищення». Цим наголошували, що кров принесених в жертву тварин повинна очистити людей від гріхів. Цим святом розпочинався новий рік, входить в який потрібно було з чистою душею.

При храмах гуртувалися священнослужителі. Священика еламіти називали *шатен*. На чолі клиру стояв верховний жрець. Його титул еламською мовою не зберігся, а в текстах вдалося відчитати аккадське звучання його титулу – пашишу рабу. Окрім жерців-чоловіків, в еламській релігії були також жриці-жінки у храмах Піненкір та Кіріріши, однак їхня функція не зовсім відома. Важливе значення в еламській релігії мала смерть. Еламіти вірили, що земне життя – це лише постійні страждання, від яких людину звільняє смерть. Після смерті еламіта зустрічав його дух-покровитель і проводив його до великих богів, які проголошували йому свій вердикт. Віра в посмертний суд складала основу моралі. Еламіти часто хоронили покійників під підлогою власних будинків, встановлюючи до могили водостік, оскільки вважали, що покійник потребує їжі й пиття навіть у могилі.

Отож, давня цивілізація Еламу, історія якої й досі становить загадку для науки, сформувала цікавий культ, на якому можна спостерегти впливи месопотамської релігії, позаяк еламіти постійно підтримували тісні контакти з народами Месопотамії. Елам ніколи не був унітарною державою, і в ньому завжди виділялися розрізнення культурних особливостей його областей. В залежності від того, яка область домінувала в Еламі в певний час, релігія цієї області й ставала державною. Віра в Єдиного Бога була визначальною для Еламу, однак трансцендентний Абсолют залишався не повністю зрозумілим простому народу. В релігії еламітів, як і багатьох інших народів, укоренилося переконання в тому, що Бог виражається через свою силу і славу, яку вони називали кітен. Ця сила наповнює світ, але особливо вона зосереджена у божествах пантеону та священних місцях. Саме

кітен надає найрізноманітнішим божествам право на сакральну велич та можливість бути посередниками між людьми і Богом.

1.3. МЕСОПОТАМСЬКІ КУЛЬТ І АСТРОЛОГІЯ

Релігії Месопотамії становлять особливий комплекс в історії людської цивілізації, який необхідно сприймати в цілості. Аналіз міфології шумерів, аккадців, вавилонян, асирійців та інших месопотамських етносів показує їхній тісний взаємний зв'язок. Кожна релігія ґрунтується на кількох основних фундаментах, серед яких важливе місце займає віровчення, моральний кодекс та обрядовість. Культ є вираженням віри і благочестя народу, зовнішнім проявом релігії. Обрядовість месопотамських релігій зосереджувалась навколо храмів. Майже всі стародавні міста світу будувалися за однаковою схемою: в центрі міста знаходився храм, а навколо нього всі інші житлові, адміністративні та технічні будівлі. Храм і був центром міста, а отже, в одному місті споруджувався один храм одному Богу. Лишень згодом, після об'єднання різних міст в єдину державу та міграції населення, в місті могли з'являтися декілька храмів, проте тільки один знаходився в центрі міста, а інші в більшості розміщувалися в районах компактного поселення іммігрантів. Наявність одного храму у місті свідчить про первісний монотеїзм, який розчинявся зі зростом міжетнічних контактів.

- ЗІКУРАТ

Типовими храмами в Месопотамії були *зікурати*. Вавилонське слово «зікурат» означає «гора Бога» або «небесний пагорб». Зікурат мав форму східчастої піраміди, яка складалася з прямокутників, менші з яких накладалися на більші. На вершині зікурату знаходилася тераса, а на ній храм. Жерці піднімалися на вершину зікурату, на терасу навколо храму, щоби там скласти жертву. Зікурати завжди займали квадратну основу, а кожне місто намагалось збудувати якомога вищий та розкішніший зікурат, щоби показати величність свого Бога, а відповідно і свого міста. Коли євреї після падіння Єрусалиму були переселені до Вавилону, то величавість місцевого зікурату настільки їх вразила, що він

назавжди закарбувався у їхній пам'яті у вигляді Вавилонської вежі. Середньовічні художники почали зображати Вавилонську вежу у формі конусу, а картина Пітера Брейгеля-старшого «Зведення Вавилонської вежі» 1563 року на декілька століть стала еталоном зображення конусного зікурату. Навіть сьогодні, коли археологи знайшли руїни багатьох зікуратів і довели, що вони мали пірамідальну форму, більшість його художніх зображень конусні, а зведене у 1999 році приміщення Європарламенту у Страсбурзі будувалося за взірцем зображеної Брейгелем вежі.

Перші зікурати почали з'являтися у шумерських містах у V тисячолітті до РХ, а в III тисячолітті до РХ їх почали будувати навіть в Еламі. Один із найвідоміших зікуратів знаходився у місті Ур та був посвячений місячному божеству Нанні. Розміри його основи були 62,5х43 метрів, висота 25 метрів, а товщина стін – 2,5 метрів. Його збудували з випаленої цегли. Найстаршим із віднайдених сьогодні зікуратів є залишки у Таппе Сіалк. Цей зікурат збудований у V тисячолітті до РХ і реконструйований у V-IV тисячоліттях. Найбільший зікурат знаходився у Вавилоні й посвячувався Мардуку. Сторони його основи мали довжину 90 метрів і 175 або 195 метрів; висота цього зікурату сягала 91 метра. Його будівництво тривало сорок років. Вавилоняни називали його *Етеменанкі*, що означало «наріжний камінь неба і землі». Саме його євреї називали Вавилонською вежею і описали у Біблії. Етеменанкі мав сім ярусів, кожен із яких був обкладений обпаленою цеглою іншого кольору. На вершині знаходився храм Мардука, який називали *Есагіла*. У святилищі Есагіли розміщувалися золоті престол і ложе Мардука. На вершину Етеменанкі вели сходи, щоб жерці могли піднятися до жертовника. Храми давніх релігій – це помешкання Бога; людям заходити туди було заборонено, за винятком священиків, і то тільки у виняткових випадках. Жертovníки встановлювалися перед храмом, і саме там складалися жертви.

Сьогодні збереглися мало відомостей про те, як саме вони виглядали. Однак є підстави стверджувати, що на зікуратах спалювалися жертovní тварини. Необхідно відзначити, що думка, начебто люди спалювали всю тварину на храмовому жертovníку, хибна. Безперечно, існували й жертви-всепалення, однак вони були дуже рідкісними, і відбувалися переважно у дні покаяння. За інших обставин жертва сприймалася не як данина Богу, а ма-

ла значно глибше духовне значення. Жертвоприношення – це спільна трапеза людини з Богом. Люди в давнину вважали, що символом найбільшої відданості є спільна трапеза. Ї донині існують звичаї вітати гостей хлібом і сіллю, а святкування супроводжувати спільними трапезами. Такі звичаї мають релігійне джерело – єднання Бога і людини у спільній трапезі. Коли люди приносили в жертву тварин, останніх заколювали, розбирали, виокремлюючи ті частини, які спалювалися на жертovníку, ті, які залишалися священикам, і ті, які споживали люди, котрі принесли жертву. При цьому на жертovníку спалювалися зазвичай ті частини тварини, які не вживаються в людський раціон. Розділення жертви та її спільне споживання було символічним перебуванням за одним трапезним столом із Богом. Жертвували тільки найкращих тварин, позбавлених будь-яких тілесних ушкоджень та каліцтв.

Храми були не тільки місцем молитви і жертви, а й місцем зосередження жерців. Першим завданням жерців було звершення жертвоприношень та богослужінь, моральне наставляння народу. Особлива роль жерців полягала також у збереженні та переданні знань. Стародавні храми були своєрідними університетами тогочасної науки. Необхідно зважити, що писемність і вченість були потрібними передовсім жерцям для запису священних текстів та богослужбових приписів. Жерці часто були літописцями, укладачами підручників, письменниками, астрономами тощо. Храмові володіння дозволяли жерцям відмежуватися від фізичної праці, що вивільняло час для науки. Влада жерців у стародавньому суспільстві ґрунтувалась, передовсім, на їхньому авторитеті найосвіченіших людей свого часу. Жерці були хранителями знань. Старше покоління жерців передавали знання молодшому поколінню. Перш, ніж почати підготовку, кандидати проходили обряди ініціації. Жерці не передавали знання всім, оскільки вважали, що істину дарував людям Бог, і для її сприйняття потрібно бути готовим, щоби не спровокувати сакральне. Месопотамські жерці створили свою єрархію. Так, на чолі шумерського жрецтва стояв священик, який носив титул «енсі». Слово «енсі» складається з двох частин: «ен» означає «пан», а «сі» – «закладати». Це дає підстави вважати, що титул «енсі» вказує на завдання його носія керувати закладенням і будівництвом храмів. Відповідно, енсі були архітекторами. Та-

кий зв'язок священства з будівництвом зустрічається в різних культурах. У Римі верховного жерця, а згодом також імператора, наголошуючи на його верховному священстві, називали *pontifex maximus* (великий будівельник мостів). Оскільки в деяких шумерських містах жрецьку функцію перебирали царі, то титул «енсі» отримав також політичне значення.

- КУЛЬТ ІНАННИ

Особливе місце у месопотамській релігії займають культури Інанни. Оскільки до сфери опіки Інанни, серед іншого, належала плідність, то в її культурі присутні обряди, пов'язані зі статевістю. При храмах Інанни перебували жриці, які здійснювали статеві акти як релігійні обряди. Ці ритуали були покликані забезпечити плідність природи. З поширенням шумерських культурних впливів, культ Інанни поширився по всьому Близькому Сході та Середземноморському побережжю і Аккадці називали цю богиню Іштар, фінікійці Астартою, а в греко-римському світі її ім'я було Венера. Обряди в її честь називають сакральною проституцією, а її жриць – жрицями кохання. Оскільки жриці цієї богині переносили специфічні захворювання, то й до сьогодні ці захворювання називають венеричними, а галузь медичних наук, яка займається дослідженням і лікуванням цих хворіб – венерологією. Оскільки Венера першою з'являється на вечірньому небі та останньою згасає вранці, її почали вважати носієм світла, а латиняни називали її *Lucifer*, що походить від латинських слів «lux» (світло) та «fero» (нести). Християни, прогледжуючи моральний занепад, пов'язаний із культом Венери, перенесли її титул «Люцифер» на диявола.

- СВЯЩЕННІ ДНІ

Месопотамський культ, як і будь-який інший, містив у собі священні дні – релігійні святкування. Для розуміння сутності месопотамських свят необхідно відзначити, що цілісної месопотамської релігії ніколи не існувало. Кожне стародавнє шумерське чи аккадське місто мало власну релігію з окремим храмом і вірою в окремого Бога. Навколо міського храму створювався специфічний культ, притаманний тільки цьому храму, а також храмове священство. У Месопотамії, як і в більшості стародавніх цивілізацій, не існувало загального священства, а лише свяще-

ники конкретного храму. Наприклад, священики міста Ур були пов'язані тільки з храмом міста Ур, виконували обряди, які склалися у їхньому храмі, святкували свята свого Бога, і не мали жодного відношення до храму міста Урук або Вавилону. Після об'єднання міст в єдину державу, змінилася ситуація в міфології, але не в культурі. Для збереження цілісності й укріплення держави потрібно було створити спільну міфологію. Богів об'єднували або методом їх ототожнення, або обґрунтуванням родинних зв'язків між ними. Однак на культурі це майже не відбилося: кожен храм далі залишався окремою структурою з відмінним обрядом і звичаями. Місто, яке піднімалося на панівне становище, намагалося популяризувати свій храм і свій культ. Царі особисто брали участь у храмовому культі свого міста, а також у містах особливого політичного та культурного значення. Відвідувати святкові церемонії в чужих містах почало вважатися нормальним, проте в різних містах святкувалися різні свята. Щоби взяти участь у святкуванні Мардука, потрібно було піти до Вавилону, оскільки свята були пов'язані з конкретним храмом: ті свята, які святкувалися у храмі Мардука у Вавилоні, не святкувалися більше ніде. Те саме стосувалося священиків. Жерці міста, яке домінувало, користувалися найбільшою повагою, а також фінансуванням із державного бюджету, проте не мали прямої влади над жерцями інших міст.

Незважаючи на різноманітність культів, деякі релігійні святкування стали в Месопотамії особливо популярними. Найважливішим святом, яке поширилося майже по всьому Міжріччі, було *Акіту*. Найдавніші відомості про його святкування походять з міста Урук. Там його називали Акіту-шунунум (свято посіву). Сама назва говорить про те, що ці святкування були приурочені польовим роботам. Його святкували у березні-квітні. В інших містах Месопотамії поширився звичай святкувати свято Атіку-шекінку (свято ячменю), яке також пов'язувалося з культом плідності. З об'єднанням шумерських та аккадських міст ці свята ототожнилися і стали найпопулярнішими у всьому Дворіччі. Свято Акіту було також святкуванням Нового року, оскільки в давнину святкування Нового року пов'язувалося з плідністю, а також відродженням природи. Святкування Акіту тривало одинадцять днів, у кожен із яких звершувалися ритуали за чіткими обрядовими приписами. В кожному місті це святкування мало

свої особливості з наголосами на культі власного бога. У Вавилоні центром святкувань Акіту був Мардук, а також божества, які займали чільне місце в офіційній міфології. Центрами вавилонського святкування Акіту був Есагіла, тобто храм Мардука у Вавилоні, та Біт Акіту (Дім Нового року). Церемонії першого дня Акіту невідомі. На другий день верховний жрець Мардука спускався у священні води Євфрату для ритуального очищення. Після обряду очищення жрець відправлявся до храму Есагіли, в якому урочисто відкривав двері й катапетасму (завісу) храму зі словами «Владико, визволи твоїх синів від усіх турбот. Охорони твій дім Есагілу». Опісля починались храмові святкування в супроводі музики та духовних пісень. У третій день відбувались такі самі церемонії, як і в другий день. В четвертий день Акіту верховний жрець читав молитви, які завершував словами: «Pegase, Есагіла – це образ Неба і Землі; зійди тричі на Есагілу». Після заходу Сонця до святкувань приєднувався цар: він прибував до храму Набу, де отримував від священника царські клейноди. Впродовж ночі священники читали епос «Енума Еліш», а катапетасма храму була зачинена. П'ятий день починався з молитов, які закінчувалися вигуком першосвященника: «Чи є інший Бог, окрім мого Бога?» Народ відповідав: «Ні!», на що священник виголошував «Ні? Ніхто не є як мій Бог!» Ці слова ритуалу показують глибокі духовні підґрунтя месопотамської релігії, в основі якої лежав монотеїзм. Опісля цар і верховний жрець підходили до статуї Мардука. Цар знімав зі себе зброю, клейноди і корону та схилявся перед Богом, а священник його запитував: «Чи ти допустився переступу або згрішив?», і в цей час священник вдаряв царя. Цар зі сльозами відповідав: «Я завжди діяв без гріха». Під час цього обряду цар символізував увесь народ і каявся за його гріхи. Він повинен був відчутти, що саме на ньому лежить відповідальність за моральне і духовне життя народу, а також, що він перед Богом звичайний грішник. Шостий і сьомий дні відзначалися пишними процесіями зі статуями богів. Восьмий день – це день молитви за Мардука, яка символізує описану в «Енума Еліш» подію, коли боги віддали свою владу Мардуку та проголосили його Верховним Богом. Опісля статуї богів занесли на човни і везли по Євфраті, щоби люди в інших містах могли їх бачити. В той час співали гімни, в яких ставилось питання, чому боги плывуть на човнах, а боги відповідали: «Тому що ми

завжди повинні бути там, де Мардук. Ми повинні йти за ним і виконувати його накази». Дев'ятий і десятий дні присвячувались подячним молитвам за прожитий рік і проханням про благословення в новому році. Після заходу Сонця десятого дня відбувався обряд Священного Шлюбу, під час якого цар, який у цей момент символізував Мардука шлюбався з Іштар. Ціллю цього обряду було забезпечити благополуччя народу в новому році. Під час святкування Акіту до Мардука майже не звертаються по імені, оскільки вважалося, що його ім'я священне, і тому його не можна вимовляти, щоби не спровокувати. Це ім'я замінювали титулом Бел (Господь). Згодом цей титул переріс у ханаанській міфології у титул «Ваал».

• АСТРОЛОГІЯ

Одним із важливих аспектів месопотамського культу була *астрологія*. Найбільшого розквіту вона зазнала в час панування у Вавилоні халдеїв. Саме тому слово «халдей» перенеслося з означення народу на окреслення астрологів і чаклунів. Месопотамці помітили, що на зоряному небі відбувається рух, який підкоряється певним закономірностям. Зокрема, мудреці Міжріччя помітили, що рухомі зорі (Сонце, Місяць, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн) щороку проходять на зоряному небі однаковий умовний шлях. Оскільки вони дотримувались геоцентризму, тобто вважали, що Земля знаходиться в центрі Всесвіту, то інші небесні тіла сприймалися як рухомі, а сузір'я – як нерухоме зоряне небо. Приблизно за рік Сонце вимальовує на зоряному небі коло, яке сьогодні називають екліптикою. На цій уявній лінії містяться дванадцять сузір'їв; принаймні саме таку їх кількість спостерігали месопотамці. Ці сузір'я ділять екліптику на дванадцять рівних відрізків. Оскільки їх називали назвами тварин, то екліптику греки почали називати ζῳδιακός κύκλος (звірине коло), а самі сузір'я – зодіакальними. Звідси й назва «знаки зодіаку». Спостереження за зодіакальними сузір'ями називають гороскопом, що походить від грецьких слів «ῥα» – час і «σκοπέω» – спостерігати. Месопотамські астрологи, як і сучасні, визначали знак зодіаку для кожної людини: особистим знаком зодіаку вважалося те сузір'я, у сфері якого знаходилося Сонце в час народження людини. Астрологи вірили, що знак зодіаку впливає на характер і долю людини. За цими методами також намагалися передба-

чати майбутнє. Якщо людина, до прикладу, народилася під знаком Рака, тобто в момент її народження Сонце на зоряному небі накладалося на сузір'я Рака, то затемнення сузір'я Рака іншими планетами начебто звіщає про певні події в її житті. Наприклад, якщо сузір'я Рака затемнюється Венерою, а Венера (Інанна, Іштар) вважалася богинею кохання, то в гороскопі астрологи напишуть, що в той час таку людину очікують успіхи в коханні. Існує 12 знаків зодіаку:

<i>назва</i>	<i>латиною</i>	<i>грецькою</i>	<i>символ</i>	<i>період</i>
Овен	Aries	Κριός	♈	20.03-19.04
Телець	Taurus	Ταύρος	♉	20.04-20.05
Близнюки	Gemini	Δίδυμοι	♊	21.05-20.06
Рак	Cancer	Καρκίνος	♋	21.06-22.07
Лев	Leo	Λέων	♌	23.07-22.08
Діва	Virgo	Παρθένος	♍	23.08-22.09
Терези	Libra	Ζυγός	♎	23.09-22.10
Скорпіон	Scorpius	Σκορπιός	♏	23.10-21.11
Стрілець	Sagittarius	Τοξότης	♐	22.11-21.12
Козеріг	Capricornus	Αιγόκερως	♑	22.12-20.01
Водолій	Aquarius	Υδροχόος	♒	21.01-18.02
Риби	Pisces	Ιχθείς	♓	19.02-19.03

Перелічені цикли не завжди точно співпадають з дійсними циклами. Тут необхідно враховувати неточності тогочасних обчислень. В античності дванадцять зодіакальних сузір'їв розділили на чотири групи, відповідно до чотирьох типів матерії: вогонь (Овен, Лев, Стрілець), повітря (Близнюки, Терези, Водолій), земля (Телець, Діва, Козеріг), вода (Рак, Скорпіон, Риби). Месопотамці вважали, що кожне з великих божеств виражається через якусь планету. Мешканці Міжріччя не ототожнювали богів із планетами, однак сприймали планети як вираження богів. Венера сприймалася за вираження Інанни чи Іштар, Марс – Нергала, Юпітер – Мардука тощо. Традиція пов'язувати богів із планетами перейшла згодом до Греції та Риму. Месопотамська астрологія дала початок деяким математичним обчисленням, зокрема кута. Найдавніші обчислення кута – це обрахування зоряного неба. Оскільки шумери рахували не сотнями, а шістьма десятками, то

й кути уявних ліній планет вираховувалися за допомогою максимального кута у 360° ($60^\circ \times 6$). Завдяки шумерам ми й до нині обчислюємо кут так, як вони це робили кілька тисячоліть тому.

Важливе місце у житті народів Месопотамії займали законодавство і мораль. Стародавні народи не розрізняли право і мораль, оскільки вони обоє походять від спільного джерела. Будь-які приписи, які до чого-небудь зобов'язують людину, можуть походити тільки від Бога. Від Абсолюту походить єдиний закон (*Iex Dei*), який управляє всім суцям. Йому підкоряється все: природні феномени і людська поведінка регулюються природним законом. У сфері природи Закон Божий виражається у закономірностях природних процесів, а у світі людини – у правилах її поведінки. Порушення Закону Божого обов'язково призведе до порушення природного ладу, який людина часто сприймає як покарання. Якщо людина кинеється із зікрату, то обов'язково розіб'ється, і в цьому не буде безпосередньої кари від Бога. Тут відбудуться порушення природного ладу, а тому й спричинюються нещастя. За тим самим принципом діють і порушення моральних законів. Вони вносять розлад у лад буття, і цим спричинюють нещастя, які не дані Богом як кара, а впливають із порушення природного закону, встановленого Богом.

Отже, комплекс месопотамських релігій сформувався внаслідок об'єднання міст-держав у масштабні політичні утворення. Таке об'єднання призвело до тісних контактів і жвавого культурного обміну між народами Месопотамії. Формування єдиного культурного простору спричинило виникнення синтезованої міфології, проте мало вплинуло на культ. Міста, які зайняли домінуюче становище, пропагували свій культ по всьому регіоні. Однак, традиційно в центрі кожного міста споруджувався один храм одному Богу. В кожному храмі формувався свій культ та свої традиції, які не надто вплинули на культури інших міст, навіть після об'єднання Месопотамії під єдиною державною владою. Кожен храм продовжував культивувати власні традиції та обряди. Найбільш пошанованим святом Месопотамії було Акіту – святкування Нового року. В цей день тривали обряди покаяння та Священного Шлюб, завданням якого було забезпечити плідність землі і добробут народу. Важливе місце у месопотамській релігії відігравала астрологія, засобами якої знавці зоряного неба намагалися прогледіти долю людини та майбутні події в її житті.

1.4. РЕЛІГІЯ ХЕТТІВ

Малу Азію, на якій сьогодні розташована Туреччина, а в античності розташовувалася колиска грецької культури, стародавні греки називали *Анатолією* (Ανατολή – Схід Сонця). Цю територію кілька тисячоліть до Різдва Христового заселяв народ *хеттів*. Походження цього народу досі не вияснене. Існують дві теорії їхнього походження. Відповідно до «анатолійської теорії», основним фундатором якої був барон Андрю Колін Ренфрю оф Кеймсторн, праатьківщиною індоєвропейських народів у VII тисячолітті до РХ була Анатолія, а хетти – її корінний народ. Домінуючою все ж є теорія, відповідно до якої хетти є індоєвропейським народом, давньою батьківщиною яких були північні райони Кавказу. Слово «хетти» не індоєвропейське. Видається, що індоєвропейці прибули до Анатолії та змішалися з народом, який уже тут жив і звався хеттами, та про який ми сьогодні майже нічого не знаємо. При цьому змішанні основний культурний сегмент відомих нам хеттів, привнесений із індоєвропейської праатьківщини, а впливи корінних хеттів, окрім самої назви, досить незначні. Щоби розрізнити ці два народи, сьогодні в науці прийняті відмінні назви: індоєвропейський народ, який заселив Анатолію, називають *хеттами*, натомість аборигенів прийнято називати *хаттами*. Поряд із хеттами Анатолію населяли й інші індоєвропейські народи: на Заході й Півдні жили лувійці, а на Півночі – палайці. Найдавніші віднайдені письмові згадки про хеттів походять від асирійських купців і сягають XIX-XVIII століть до РХ. Ці записи розповідають про хеттського царя *Анітту*, який вважається першим правителем Хеттської імперії. Асирійці занесли до хеттів месопотамський клинопис. Імперія хеттів почалась із завоювань царя Пітана, який був батьком Анітти. Як і більшість давніх народів, хетти організували численні малі незалежні міста-держави, які внаслідок завоювань, об'єдналися в єдине політичне утворення. Пітана царював у місті Кушшар, а згодом завоював Каніш, куди й переніс свою резиденцію. Анітта продовжив справу батька, завойовуючи все нові землі. Найголовнішим завоюванням Анітти стало місто Гаттуша, яке він приєднав до своєї держави, але яке згодом, через 150 років, стало столицею Хеттського царства. Після смерті Анітти, історія хеттів

обривається; археологічні джерела мовчать. Відомо тільки, що Хеттське царство знову розсипалося на численні міста-держави.

Першим царем, резиденція якого знаходилася у місті Гаттуша, був Гаттушілі I, правління якого тривало у 1565-1540 роках до РХ, і заслугою якого були численні завоювання хеттських та сусідніх міст, а також політичне й економічне укріплення держави. Наступником Гаттушілі став його племінник Муршілі I (1540-1530), який увійшов у історію як видатний завойовник. Саме він приєднав до імперії сирійські міста і напав на Вавилон, який знаходився 1200 км. від Гаттуші. Ця війна призвела до падіння династії Хаммурапі у Вавилоні. Муршілі I загинув від руки зрадника або внаслідок змови оточення. Після його смерті держава ввійшла в епоху політичної кризи внутрішніх міжусобиць, які значно послабили країну. Новий злет імперії відбувся за правління царя Шуппілуліми I. Цар реформував політичний устрій, досяг стабільності в державі, відбив зовнішніх ворогів Азвару і хуритську Міттани, завоював майже всю Малу Азію та Сирію. Внаслідок завоювання Передньої Азії Шуппілуліма впритул уперся до кордонів Єгипту, який у той час володів Південною Сирією, що створило небезпеку для цілості Єгипту. Зустріч двох світових імперій на одній території неодмінно призвело до великої війни. У 1274 році до РХ війська хеттського царя Муваталлі II та єгипетського фараона Рамзеса II зустрілися в битві під Кадешом. У битві ніхто не переміг і вона завершилась мирним договором. Це – *перший в історії людства мирний договір*; його уклали хеттський цар Гаттушілі III і фараон Рамзес II у 1259 році до РХ. Сьогодні цей текст найстаршого мирного договору вважається символом миру, а його копія вивішена у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. В час правління автора першого в історії мирного договору, царя Гаттушілі III і його сина Туталії IV, Хеттське царство зазнало свого останнього розквіту. Після 1200 року до РХ Хеттське царство ввійшло в епоху занепаду і поступово розділилось на численні малі князівства, повільно зникаючи з карти світу.

• ПАНТЕОН

Релігійні уявлення хеттів формувались відповідно до історичних перипетій, які пережив цей народ. Незважаючи на оригінальність хеттської цивілізації, вона увібрала в себе чисельні елементи різних культур, які вплинули на її формування. Хетт-

ська культура включила в себе сегменти культури індоєвропейських предків хеттів, елементи культури древніх анатолійських хаттів, а також кількох народів, які мешкали по сусідству від хеттів. Із хеттських джерел можливо відтворити деякі елементи хаттської релігії, картина якої, однак, залишається не повною, оскільки історія та звичаї хаттів мало відомі сучасній науці. І навіть те, що сьогодні відомо про хаттів дійшло до нас крізь призму хеттської культури.

- В центрі хаттського пантеону стояло верховне божество жіночого роду на ім'я *Ештан*. Її ім'я означає «Сонце». На відміну від сусідніх народів, у хаттів на чолі пантеону стояла богиня, а не бог, а також хатти не мали солярного божества чоловічого роду. Ештан вважалася також матір'ю богів і відзначалася особливим статусом. До її імені додавали слово «каттаг», що означає «цариця». Цей термін у відношенні божества підносив Ештан понад усім суцям і божествами, які вважалися похідними від Ештан. У хеттському пантеоні хаттська Ештан отримала ім'я *Іштану*, і в її честь було іменоване місто Іштанува.
- Чоловіком Ештан вважався *Тару*, якого також називали *Шару*, а хетти дали йому ім'я *Тарунна*. Він був божеством погоди і батьком богів. Панування над дощем, блискавкою і громом надавали Тарунні особливий статус в пантеоні, оскільки життя людей на півострові та побережжі великою мірою залежало від погодних умов. Символом Тарунни був бик. Зв'язок бога погоди з биком зустрічається в різних культурах: непоодинокі давні народи помічали аналогію між ревом бика та звуком грому. Від імені Тарунни походять слова семітських мов, а також латинське «taurus» і грецьке «ταῦρος», що означає «бик».
- В міфах Ештан часто зустрічається у супроводі своєї дочки *Мезули*, яку іменували епітетом Таппіну, що означає «її дочка».
- Богом Місяця у хаттському пантеоні був *Кашку*, якого хетти згодом ототожнили зі своїм місячним божеством на ім'я Арма.
- Ще одним хаттським божеством погоди був *Талініну*, якого хетти називали *Телініну*. Він також вважався богом плідності. Його символом вважали дуб. Лувійці ототожнювали його зі своїм богом Варвалійяш, який у лувійському релігійному культі зайняв вагоме місце.
- В хаттському пантеоні зустрічається також бог меча *Шулінкатте*, якого ототожнювали з месопотамським богом Нергалом.

Сином Шулінкатте вважався бог погоди з Нерака, ім'я якого не збереглося. Різні міфи приписували йому різних дружин.

- Богом війни хатти вважали *Вурункатте*, який ототожнювався з месопотамським богом війни Забабою. З хаттської традиції до хеттського пантеону перейшли й інші божества, про яких, однак, не збереглося достатньо інформації.

У хеттському пантеоні, який склався на основі об'єднання в єдиній державі численних племен та включення божеств сусідніх народів, налічувалося понад тисячу божеств.

- На чолі пантеону стояв *Тарунна*, який увійшов у хеттський пантеон із хаттського, і який у хаттському пантеоні був чоловіком верховної богині Ештан. Тарунна зберіг свою основну функцію – бог погоди, дощу, блискавки і грому. Оскільки Тарунна панував над погодою, від якої безпосередньо залежав достаток народу і захист від голоду, то він швидко став найпопулярнішим божеством у хеттському пантеоні й очолив його. Тарунна надавав владу царю, який повинен був управляти державою від його імені; він також оберігав кордони країни. Зображувався Тарунна з бородою, в конусній короні та з блискавками в руці. Як і хуритський бог погоди Тешшуб, Тарунна на зображеннях стоїть на двох священних горах Намні і Гацці.
- Його дружиною вважалася Богиня Сонця з Арінни, названа так, оскільки центром її культу було місто Арінна. Джерелом культу цієї богині був хаттський культ Ештан. Деякі хеттські джерела називають цю богиню іменем *Іштана*, що споріднює її з хаттською Ештан. У минулому дослідники хеттської культури вважали, що Іштана є солярним божеством чоловічого роду, однак сьогодні дослідники більш схильні вважати, що Іштана є іменем богині з Арінни. Проте й сьогодні гіпотеза, відповідно до якої Іштана і богиня з Арінни є однією постаттю, не повністю заперечена. Міфи також згадують про дітей Тарунни.
- Його сином вважався *Телініну*, в образі якого відобразився хаттський бог Таліпіну. Цей бог розділяв із батьком його функції панування над погодою, однак в його образі наголос робився на опіці над плідністю природи, яку він забезпечував погодними умовами. Містом культу Теліпіну була Тавінія.
- Дочкою Тарунни та Іштани була Мезула, культ якої, однак, мав тільки локальне значення: вона часто з'являється поряд

із Іштаною, але рідко сама. Ще однією дочкою Тарунни вважалася Інара, центром культу якої було місто Хаттуша. Вона панувала над природою і дикими звірами.

➤ Синами Тарунни були також бог погоди із Зіппаланди і бог погоди з Неріку.

Видається, що різні хеттські племена тісно пов'язували Бога з погодою, як найважливішим для їхнього побуту вираження сили Бога. Як це часто траплялося у давнину, кожне плем'я іменувало Бога по-своєму, а коли хеттські племена злилися в єдиній державі, формування пантеону стало найпростішим засобом узгодження релігій. В результаті, в цьому пантеоні з'явилися декілька богів природи, однак усі вони підпорядковані Тарунні, позаяк саме Тарунна очолив пантеон офіційної державної релігії.

• МІФ ПРО ІЛЛУЯНКА

Вагомі відомості про міфічні уявлення давніх народів розкривають тексти, які були священними. Релігія хеттів залишила декілька записаних міфів, які розкривають релігійні погляди населення Анатолії. Одним із таких текстів – це *міф про Іллуянку*, який читали щороку під час святкування Нового року. Цей міф зберігся у двох редакціях. Перша редакція розповідає про дракона Іллуянку, який вступив у бій із Тарунною. В бою переміг Іллуянка. Тарунна прагнув помсти. Йому на допомогу прийшла його дочка Інара. Вона організувала великий бенкет, на який запросила Іллуянку і його дітей. На допомогу Інара поклікала людину Хупасія. Коли Іллуянка і його діти оп'яніли, Хупасія зв'язав їх, а Туранна повбивав. За цю допомогу Хупасія став коханцем Інари; вона поселила його у віддаленому замку, де він міг користуватися різними благами, але йому було заборонено дивитися через вікно. Одного разу Хупасія не стримався і поглянув у вікно, крізь яке він побачив свою дружину і дітей. Відчувши тугу за родиною, він попросив Інару його відпустити. Хоч закінчення міфу не збереглося, однак є достатні підстави вважати, що Інара вбила Хупасію. Друга редакція міфу більш заплутана. Боротьба Тарунни і Іллуянки завершилася перемогою дракона. Жорстокий Іллуянка вирвав у Тарунни очі і серце, залишивши його немічним і беззахисним. Опісля Тарунна одружився з дочкою бідняка, від якої в нього народився син. Коли син виріс, то одружився з дочкою дракона Іллуянки, а в придане попросив серце і очі свого

батька. Отримавши свої органи, Тарунна знову вступив у бій із драконом Іллуянкою, і на цей раз переміг. Тарунна вбив Іллуянку і всю його родину, включно із власним сином, оскільки той тепер був членом родини дракона. Свято Нового року в багатьох давніх народів був днем перемоги добра над злом, Бога над злим духом. Саме тому в різних культурах в день Нового року читали текст про боротьбу двох контрадикторних сил буття.

МІФ ПРО ТЕЛІПІНУ

Ще один міф, який зберігся з давніх часів – це *міф про Теліпіну*. В цьому міфі розповідається, що Теліпіну, до влади якого належало володіння плідністю, неочікувано зник. У час відсутності Теліпіну у світі нічого не народжувалося, що збентежило богів. Вони вислали бджолу, щоби вона знайшла Теліпіну. Бджола й справді його відшукала, і побачила, що він мирно спить. Щоби його розбудити, бджола його вжалила. Це настільки розлютило Теліпіну, що він у люті руйнував усе на своєму шляху. Боги перелякалися, і щоби його заспокоїти були змушені застосувати чаклунство.

Отже, хетти – це народ, який поселився в Малій Азії, злившись із анатолійськими аборигенами – хаттами. Культура хеттів поширювалась унаслідок формування Хеттської імперії та успішних завоювань, якими вони дійшли аж до кордонів тогочасного Єгипту. Хеттська релігія ввібрала в себе численні здобутки хаттів та сусідніх народів, які розташовувались в Малій Азії. В результаті такого синкретизму вірування хеттів були нечіткими та насиченими подекуди суперечними міфологічними сюжетами. На чолі хеттського пантеону опинився бог Тарунна, до сфери безпосереднього панування якого належала погода. Хеттська міфологія зуміла поєднати божества різноманітних культур в рамках родинних відносин.

1.5. ФІНІКІЙСЬКА РЕЛІГІЯ

Східне побережжя Середземного моря, де сьогодні розташовані Сирія, Ліван, Йорданія та Ізраїль, дві тисячі років до Різдва Христового було заселене семітським народом фінікійцями.

Назву «фінікійці» (φοινίκη) дали цьому народу греки; самі ж вони називали себе ханаанцями. Фінікійці жили посеред інших близькосхідних народів, від яких переймали багато елементів культури, однак і самі дали світовій культурі неоціненні скарби. Найбільшим внеском фінікійців у світову культуру є шрифт, яким вони писали, і який ліг в основу письма більшості народів світу. Фінікійці розселилися уздовж побережжя, заснувавши в середині II тисячоліття до РХ свої перші міста, найбільшими з яких були Сидон, Тир та Бібл. Поступово фінікійці розселялися по всіх берегах Середземного моря, утворивши свої колонії в Північній Африці, Сицилії, Сардинії, Корсиці, Апеннінському та Піренейському півостровах тощо. Незважаючи на те, що ханаанці заселили величезні території, вони не створили єдиної держави. Подібно до греків, вони засновували малі міста-держави, кожне з яких мало власний устрій і уряд. Поліси об'єднувалися в час небезпеки зовнішнього ворога, але не втручалися в життя одне одного, коли зовнішня небезпека зникала.

Окрім високого мистецтва і ремесл, розвинених фінікійцями, основним їхнім завданням були торгівля і мореплавство. Фінікійці торгували з усім світом, ставши найбільш успішними купцями давнини. Оскільки найбільше торгових шляхів пролягали через море, фінікійці розвинули величезний флот, яким не тільки послуговувалися для торгівлі, а й для військових цілей. Військові кораблі фінікійців контролювали все Середземне море. Панування на морі та суходолі фінікійці були змушені відстоювати у безконечних війнах. На суходолі постійними конкурентами фінікійців були хетти, хурити, євреї, народи Месопотамії, а на морі – греки, а згодом і римляни. Однак фінікійці вміло будували дипломатичні відносини. Відомо, що царі Тиру підтримували тісні контакти з царями Ізраїлю Давидом і Соломоном, забезпечували їх будівельним матеріалом, особливо деревиною, та майстрами для будівництва. Також євреї і ханаанці вступали у військові союзи в боротьбі проти зовнішніх ворогів. Постійна боротьба за території в Передній Азії, змушувала фінікійців переселятися на Захід, де кількість їхніх колоній невпинно зростала.

- КАРФАГЕН

Найбільшою фінікійською колонією в Північній Африці стало місто *Карфаген*, засноване у 814-813 роках до РХ. Засновницею

міста вважається *Еліса* (Дідона), яка з групою тирських аристократів перебралася з Тиру на Кіпр, а згодом до Північної Африки, де заснувала місто Карфаген. Довгий час Елісу вважали міфичною постаттю, однак сьогодні відомо, що Еліса – історична постать; вона була правнучкою тирського царя Єфваала та внучатою племінницею Єзавель, дружини ізраїльського царя Ахава. Ранній Карфаген був монархією, однак згодом його соціальний устрій переріс в олігархію. Це місто було не тільки найбільшим серед західних фінікійських колоній, а й становило політичний, культурний і військовий центр фінікійців на Заході.

Повільним кінцем панування фінікійців на західному середземноморському побережжі стали Пунічні війни. Назва цих подій походить від латинського слова «*punicus*», що означає «фінікійський». Пунічні війни розгорілися між Римом і Карфагеном за панування на побережжі Середземного моря. У 260 році Римська Республіка завоювала весь Апеннінський півострів, витісняючи фінікійців з його південних областей. Кордони Риму, влада якого поширилася на весь півострів, вперлися в кордони фінікійських колоній, які охопили Сицилію, Сардинію та Корсику, Піренейський півострів та Північну Африку.

► Перша Пунічна війна тривала у 264-241 роках до РХ. У 265 році до РХ Рим завоював Мессану, фінікійську колонію на Сході Сицилії. У відповідь Карфаген оголосив війну Риму. Не зумівши запанувати над Західною Сицилією, римська армія переправилася у Північну Африку, висадившись неподалік Карфагену, який міцно тримав оборону. На Сицилії у 247 році спротив Риму очолив Гамількар Барка, який атакував Апеннінський півострів. У березні 241 року до РХ римський флот врешті розбив фінікійців і переміг у війні. Карфаген, програвши Першу Пунічну війну, був змушений погодитися на римську окупацію всієї Сицилії та сплачувати величезну контрибуцію.

► У 238 році до РХ у Карфагені вибухнуло повстання найманих вояків. Римляни, скориставшись внутрішніми проблемами Карфагену, захопили Сардинію і Корсику, які досі належали до сфери впливу фінікійців. У відповідь Гамількар Барка, скориставшись римськими проблемами на інших фронтах, завоював Схід Піренейського півострова. Після смерті Гамількара у 228 році до РХ фінікійське військо очолив його зять Гасдрубал, а коли його вбили у 220 році, на чолі армії став син Гамількара *Ган-*

нібал Барка. У 219 році Ганнібал захопив місто Сагунт, яке було союзником Риму, у відповідь на що Рим оголосив війну Карфагену. Так почалась Друга Пунічна війна, яка тривала у 218-201 роках до РХ. Щоби забезпечити військову перевагу, Ганнібал вирушив на Рим не морським шляхом, а перейшов через Альпи, що дозволило йому атакувати римлян із тилу. Ганнібал отримував перемогу за перемогою. У 216 році він завдав римлянам нищівного удару в битві при Каннах. З 211 року Рим почав здобувати перемоги над Ганнібалом на Апеннінському та Піренейському півостровах, а у 204 році римляни висадились у Північній Африці, завдавши фінікійцям нищівних ударів та здолавши війська Ганнібала. У 201 році до РХ Карфаген був змушений погодитися на мирну угоду з Римом, відповідно до якої до володінь Риму переходили Сардинія, Корсика, Піренейський півострів та менші острови Середземного моря; Карфаген зобов'язався сплатити величезну контрибуцію та не починати воєн без згоди Риму. Так Карфаген у Другій Пунічній війні втратив гегемонію у Середземному морі, а Рим став наймогутнішою державою світу.

► Невдовзі Карфаген оголосився від поразки та відновив торгові й військові сили. Рим, боячись посилення Карфагену, оголосив йому війну у 149 році до РХ. Так почалась Третя Пунічна війна 149-146 років до РХ. Після відчайдушної трирічної боротьби римські війська завоювали Карфаген. Місто спалили, а карфагенські землі стали римською провінцією. Так закінчилася історія фінікійської цивілізації, яка подарувала Європі писемність, але й була знищена Європою.

• ЕЛЬ-БААЛ

Релігійні тексти фінікійців переповнені іменами Еля, Астарті та їхнього сина Баала. Необхідно зауважити, що ім'я *Ель* означає «Бог»; це – не особисте ім'я, а загальне ім'я, яке використовувалося в більшості семітських мов. Ім'я *Баал* також не є особистим. Воно означає «Господь», «пан», тобто відповідник до єврейського Адонай. У фінікійських колоніях зустрічається ім'я Баал із різними додатковими іменами, які вказують на особу божества, котрого величали титулом Баал. Отож, коли в текстах зустрічаються імена Ель і Баал, то їх слід розуміти як величальні титули, які застосовувалися до різних божеств. У різних фінікійських містах існували культури різних богів.

► Зокрема богом міста Тир був *Мелькарт*. Ім'я Мелькарт також не є особистим іменем, а означає «володар міста». Його справжнє ім'я невідоме, і невідомо, чи воно взагалі було. Не можна виключати можливість того, що Мелькарт не мав власного імені, а тільки титули, що могло підкреслювати його трансцендентність та неописанність. Такою ж була ситуація з іменем Бога у сусідніх щодо ханаанців євреїв, які називали Бога величальними титулами, а не особистим іменем. Греки ототожнювали Мелькарта з Гераклом та називали його Гераклом Тирським. Міфи розповідають про боротьбу Мелькарта з Мотом, злим духом смерті й підземного царства. Ім'я Мота також не особисте, оскільки слово «мот» означає «смерть». В образі боротьби Мелькарта і Мота виражена відвічна боротьба добра і зла, життя і смерті. В міфах *Мот* перемагає Мелькарта та вбиває його. Однак Ешмун (дух лікування) визволив його з царства смертних, дарував йому воскресіння. Згодом Мелькарта почали вважати солярним божеством, внаслідок чого змінився й міф про Мелькарта. Новіші його версії розповідали про смерть і воскресіння Мелькарта в новому осмисленні: смерть Мелькарта в них описувалося як його самоспалення у священному вогні для того, щоби відродитися в оновленому образі. Оскільки фінікійці поширювали свої колонії по всьому побережжі Середземного моря, коли Тир був найвпливовішим із фінікійських міст, то фінікійці вірили, що Мелькарт плавав по Середземному морю, а Гібралтар фінікійці називали Стовпами Мелькарта. До того ж, на острові Котінуса існував величний храм Мелькарта, а в місті Гадес (сьогодні Кадіз) на південному заході Піренейського півострова, за віруваннями фінікійців, знаходилася могила Мелькарта.

► Богом іншого великого фінікійського міста Сидон був *Ешмун*, якого греки ототожнили з Адонісом. Його культ поширювався також на островах Кіпр та Сардинія, а фінікійські міфи про Ешмуна перейняли греки та римляни до культу Адоніса. Після формування фінікійського пантеону, Ешмун проголошувався другим Мелькарта, який його воскресив. Міфи пов'язують Ешмуна із землею, що робить його хтонічним богом, та розповідають про те, що в Ешмуна закохалася Астарта. Щоби звільнитися від домагань Астарті, Ешмун самокаструвався. Оскільки у фінікійських містах правителі намагалися забезпечити державу від впливів олігархічних родів, то на високі посади призначалися в

основному євнухи. Отримавши високе соціальне становище, євнухи-аристократи повинні були знайти якесь оправдання для свого становища. Міф про Ешмуна був чи не найкращим облогодженням статусу євнуха.

► Важливе місце у фінікійському пантеоні зайняла богиня *Астарта*. Її культ зародився у Месопотамії, але внаслідок тісних контактів народів Близького Сходу перейшов чи не до всіх них. Шумерська Інанна, аккадська Іштар, єгипетська Ізида, греко-римська Венера, фінікійська Астарта – все це різні образи єдиного божества. Шумерський міф про Інанну розповідав про те, як вона оплакувала свого померлого сина *Таммуза* (Думузі). Цей сюжет відобразився в багатьох інших культурах. Ханаанці занесли його й до Палестини, де єврейські пророки боролися проти обрядів всенародного оплакування Таммуза. Фінікійці, як і інші народи, ототожнювали Астарту з планетою Венерою. Оскільки вона найяскравіше і найдовше світить на нічному небі, то символами Астарті вважалися вечірня і ранішня зоря. Латиняни називали її Люцифером, тобто світлоносним духом. Лише згодом у християнстві Люцифером почали називати сатану. В різних фінікійських колоніях, де розмовляли різними діалектами фінікійсько-ханаанської мови, ім'я Астарті дещо видозмінювалося. Тому в давній східнофінікійській літературі зустрічаються різні, але близькі за звучанням, написання її імені. В західних фінікійців цю богиню називали Тінніт. Деякі вчені вважають, що Астарта і Тінніт – різні божества; інші вчені їх ототожнюють. Обидві версії мають достатньо підстав для свого обґрунтування. Ймовірно, що в деяких фінікійських колоніях вони ототожнювались, а в інших розрізнялись.

► У деяких фінікійських колоніях на чолі пантеону стояв *Молох* – божество, яке викликало острах у сусідніх народів і створило фінікійцям славу жорстокого і немилосердного народу. Молоха зображали з головою рогатого бика. Вражаючим у культурі Молоха було те, що йому було прийнято складати в жертву найдорожче. Надмірна ревність у жертвоприношенні призвела до виникнення традиції спалювати на жертovníку дітей. На місці поклоніння Молоху встановлювали його ідол із простягнутими руками, а під ідолом розпалювали полум'я. Дитину клали на руки Молоху так, щоби вона скочувалася у вогонь. Під час розкопок було знайдено багато урн, у які складали обпалені останки

дітей для захоронення поблизу жертovníків. З часом почали з'являтися заміні жертви, тобто в замін дітей спалювали тварин. Одне із таких ханаанських святилищ знаходилося на півдні від Єрусалиму, в долині Гіном, яку також називали Геєною. Звідси з'явився вислів «вогняна Геєна», який означає жорстоке і смертельне полум'я. Сам жертovníк у Геєні називали Тофет. Згодом назву «*тофет*» перенесли на всі жертovníки, на яких спалювали людей. Біблійні пророки гостро засуджували принесення в жертву дітей, та всіляко намагалися вберегти від таких варварських звичаїв євреїв.

Так, найпоширенішим народом, який заселяв Передню Азію були фінікійці, яких також називали хаанцями. Розвинувши потужний флот, вони зуміли розселитися по всіх берегах Середземного моря, створивши свої колонії в Північній Африці, на Апеннінському та Піренейському півостровах, на островах Середземного моря. Саме фінікійці стали основними конкурентами Риму за світове панування. Фінікійська культура і релігія ввібрала елементи різних цивілізацій, які розташовувалися поряд із ханаанськими містами.

1.6. ХАЛДЕЙСЬКА РЕЛІГІЯ УРАРТУ

В районі озера Ван, у витоках рік Тигру і Євфрату, розвинулася давня цивілізація Урарту. Джерела історичного вивчення урартської культури дуже бідні. Основними джерелами є згадки про урартські племена в асирійських анналах, оскільки Ассирія вела тривалі війни з Урарту. Основною проблемою вивчення Урарту є визначення етнічного складу населення цієї території. Науковці сходяться на думці, що Урарту населявся різними етнічними групами, які злилися в єдиній культурі. Аналіз урартської мови показав її зв'язок із хурритською мовою, що доводить присутність в урартській культурі хурритських елементів. Видається, що в урартській культурі злилися кочові та осілі народи. Найдавнішим із відомих сьогодні міст-держав урартської культури був *Мусасир*, розташований на території Західного Азербайджану, тобто області на заході Ірану. Це місто прийнято вважати

найдавнішим центром урартської культури. Оскільки урартські державні утворення, як і в багатьох інших давніх культурах, формувалися як невеликі поліси, Мусасир довгий час зберігав незалежне становище. Позаяк урартські міста, розташовуючись на Вірменському нагір'ї, володіли природними багатствами, вони приваблювали завойовників. Найзапеклішим ворогом Урарту була Ассирія. Ассирійський цар Салманасар I у XIII столітті до РХ здійснив декілька військових походів на Урарту, про які наявні згадки в ассирійських текстах. Ціллю цих походів було не приєднання територій Урарту до Ассирії, а лише розграбування місцевого населення. В ассирійських текстах урартців часто іменують *народом Наїрі*, що свідчить про ототожнення ассирійськими авторами слів «Наїрі» та «Урарту». Ассирійські війни змушували урартські племена об'єднуватися спершу в тимчасові воєнні союзи, а згодом і в тривалі державні утворення. Саме тому ассирійські царі та їхні завоювання можна вважати імпульсом для утворення об'єднаної країни Урарту. В період боротьби урартців проти Салманасара III у IX столітті до РХ особливо відзначився Цар Арама, який зумів зібрати потужну армію та розпочати процес об'єднання Урарту. Отож, історія єдиної урартської держави починається у IX столітті до РХ, а її першим царем став Арама. Державотворчу працю Арами продовжив його наступник Сардурі I. Ймовірно, що останнім урартським містом, яке було приєднане до об'єднаного царства, було Мусасир. Його приєднав аж третій цар Урарту Ішпуїні, який також провів релігійну реформу, внаслідок якої утворився об'єднаний урартський пантеон. Мусасир залишався під владою Урарту до кінця VII століття до РХ, коли ассирійський цар Саргон II розгромив армію урартського царя Руси I та завоював місто. Найбільш інтенсивний культурний розвиток Урарту спостерігався під час правління Ішпуїні (830-810) та його сина Менуа (810-786). В цей час розвивалися архітектура, ремесла, мистецтво, торгівля тощо. Між Урарту та Ассирією тоді тривали мирні відносини, а також спостерігалися культурні впливи Ассирії на Урарту.

Військові протистояння між Ассирією та Урарту загострилися у VIII столітті. Попередньо ассирійський цар Саргон II завоював Мусасир, а в 744 році до РХ на ассирійський трон вступив Тіглатпаласар III, який відразу ж взявся за реформу війська і відновлення ассирійської гегемонії в Передній Азії. У 735 році Тіглат-

паласар III розбив армію урартського царя Сардурі II в битві під Тушпу. Після поразки Сардурі II на урартський престол вступив Руса I, який взявся за відновлення країни. Ассирійський цар Саргон II, молодший син Тіглатпаласара III, який скинув із престолу свого брата Салманасара V, почав війну з Русою I. Після того, як Руса I провів невдалий похід проти кіммерійців, Саргон II скористався ослабленням Урарту та почав війну проти нього. В кінці VIII століття до РХ помер Саргон II та Руса I. Після смерті Саргона II в Ассирії почались протистояння з Вавилоном та Мідією, що змусило ассирійців знизити свою військову активність в Урарту. Після смерті Руса I на урартський престол вступив його син Аргішти II (714-685). За правління цього царя почалась відбудова країни, а конфлікти з Ассирією все частіше вирішувалися шляхом дипломатичних переговорів. Незважаючи на більш-менш мирні відносини Урарту з Ассирією, обидві держави були виснажені довготривалим протистоянням, що ослабило їх перед наступом нових противників. Наприкінці VII та у VI столітті обидві країни зникли з карти світу. Урарту не витримав натиску скіфів та кіммерійців. Останній цар Урарту Руса IV завершив своє правління у 585 році до РХ.

• УРАРТЬСЬКА ТРІЙЦЯ

Урартська релігія розвивалася за типовими для стародавнього світу принципами. Оскільки урартці первісно не були єдиним народом, а конгломератом різних етнічних груп, до того ж вони утворили численні міста-держави, в кожній із яких формувалася свій культ, то вести мову про прадавню урартську релігію недоречно. Кожен поліс мав власну релігію, а його населення по-своєму іменувало Бога. Так у кожному урартському місті сформувалася власна релігія. Лишень у період об'єднання Урарту з'явилася уніфікована урартська релігія, яка включала в себе численних божеств. Урартський пантеон включив у себе не тільки божества тих етнічних груп, із яких склався урартський народ, а й божества сусідніх народів, особливо месопотамських. Формування урартського пантеону було наслідком релігійної реформи царя Ішпуїні. Внаслідок цієї реформи державна урартська релігія, хоч і включила в себе безліч божеств, все ж відзначалася строгою єрархією. Пантеон очолила *урартська трійця*, тобто три божества Халді, Тейшеба і Шівіні.

► Верховним божеством урартського пантеону став *Халді*. Необхідно відзначити важливий факт: серед основних божеств урартського пантеону тільки Халді був урартським божеством. Усі інші сягають своїми коріннями до релігій інших народів. Коли, після реформи царя Ішпуїні, Халді почали вважати верховним богом пантеону, то урартці інколи іменували себе народом Халді, або просто *халдеями*. Звідси й походить ще одна назва цього народу – халдеї. Під впливом асирійської релігії Халді набирав властивостей Ашшура. Як і Ашшур вважався асирійцями Єдиним Богом, який виражається через численні інші божества, так і Халді був не просто верховним богом, а Єдиним, вираженнями якого були всі інші. Це ставлення до Халді підсилювалося відвічною монотейстичною інтуїцією урартців. Важливою рисою Халді було те, що він не мав сфери свого панування: він не був божеством неба чи землі, сонця чи грози. Він був просто Богом, творцем і володарем усього сущого, Абсолютом. Зустрічаються найрізноманітніші зображення Халді: з бородою і без неї, з крилами і без них, стоячи на леві або біку і без тварин. Після *реформи Ішпуїні* храми Халді будувалися чи не в усіх містах Урарту. В цих храмах відбувалися богослужіння, які супроводжувалися жертвоприношеннями. Оскільки жертви в Урарту були строго регламентовані, то існував припис складати Халді найбільші жертви – 17 биків та 34 вівці. Біля храмів будувалися вежі, схожі до зікуратів. Халді вважався захисником та опікуном Урарту. У 714 році до РХ асирійський цар Саргон II завоював місто Мусасир, яке було центром культу Халді. Ця поразка завдала нищівного ідеологічного удару культу Халді. Урартці розчарувалися, оскільки Халді їх не захистив. Поступово культ Халді почав вщухати. Халдейська релігія вплинула на релігійні уявлення давніх вірмен. Зокрема у дохристиянських вірмен популярним був культ Мгера або Мігра, який сформувався, включаючи в себе релігійні уявлення про іранського Мітру та урартського Халді. Неповдалі від озера Ван в сучасній Туреччині знаходиться святилище Мгера, якого називають «Ворота Мгера», встановлений урартським царем Ішпуїні в честь Халді. Досі у вірменській мові збереглися численні слова, корінь яких складає ім'я Мгер.

► Ще одним важливим божеством в урартському пантеоні був *Тейшеба*, який вважався опікуном грому і війни. Культ цього бога сформувався не в урартському, а в асирійському пантеоні під

іменем Адад. В асирійському пантеоні Адад опікувався бурею, вітром, блискавкою, громом і дощем, а також плідними силами природи. Зрештою, саме слово «адад» в аккадській мові означає «гроза». Культ Тейшеби також пов'язаний із хурритським богом Тешшубом. Культ Тешшуба був поширений також в Малій Азії: у хаттів його називали Тару, а хетти і лівійці – Тархуном. Тому й не дивно, що культ Тейшеба увійшов до урартського пантеону. Центром культу Тейшеби стало місто Тейшебаїні, засноване царем Русою II.

► Третім богом «урартської трійці» був *Шівіні* – бог Сонця. Як і Тейшеба, Шівіні перейшов до урартського пантеону з асирійської релігії; він був адаптацією месопотамського бога Сонця Шамаша. Навіть графічний символ, яким позначували Шамаша і Шівіні, був однаковий. Центральним місцем поклоніння Шівіні, найбільш вірогідно, було місто Тушпа, яке в певний час було столицею Урарту. В урартському пантеоні зустрічається ще десятки інших божеств. Всі вони, окрім Халді, хоч і були локальними божествами різних місцевостей, все ж мають свої аналоги в сусідніх культурах.

Отже, урартська культура сформувалася у витоках рік Тигр і Євфрат. Як і більшість давніх народів, урартці організували малі міста-держави, кожна з яких мала власні культурні та релігійні особливості. Оскільки урартські міста були об'єктом постійних нападів асирійських військ, урартці були змушеними об'єднуватися. В результаті утворилася потужна держава із власною культурною самобутністю. Урартська релігія ввібрала в себе впливи сусідніх народів, зокрема месопотамських, однак виключне становище зберіг автохтонний урартський бог Халді, від якого походить інша назва урартців – халдеї. Як і в асирійців Ашшур сприймався за Абсолют, а всі інші божества – лишень його вираженнями, так і в урартців, під впливом асирійців, Халді сприймався за Абсолют, а інші божества – за його атрибути.

ЛІТЕРАТУРА

- Akurgal, Ekrem.* *Die Kunst der Hethiter.* – München: Hirmer, 1976.
- Akurgal, Ekrem.* *The Hattian and Hittite Civilizations.* – Public. of the Republic of Turkey, 2001.
- Altaweel, Mark.* *The imperial landscape of Ashur: settlement and land use in the Assyrian heartland.* – Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 2008.
- Amiet, Pierre.* *Introduction à l'Antiquité Orientale.* – Paris: Desclée De Brouwer, 1979.
- Amiet, Pierre.* *L'Antiquité Orientale.* – Paris: Presses universitaires de France, 1999.
- Anthony, David W.* *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.* – Princeton University Press, 2007.
- Bär, Jürgen.* *Frühe Hochkulturen an Euphrat und Tigris.* – Konrad: 2009.
- Bittel, Kurt.* *Die Hethiter.* – München: C.H. Beck, 1976.
- Boehmer, Rainer Michael.* *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit.* – Gruyter, 1965.
- Bottéro, Jean.* *Everyday Life In Ancient Mesopotamia.* – Johns Hopkins University Press, 2001.
- Bottéro, Jean.* *Religion in Ancient Mesopotamia.* – Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- Brandau, Birgit; Schickert, Hartmut.* *Hethiter. Die unbekannte Weltmacht.* – München: Piper, 2001.
- Bryce, Trevor R.* *Life and Society in the Hittite World.* – Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bryce, Trevor R.* *The Kingdom of the Hittites.* – Oxford: Clarendon Press, 2005.
- Cancik-Kirschbaum, Eva.* *Die Assyrer: Geschichte, Gesellschaft, Kultur.* – München: Beck, 2015.
- Chavalas, Mark W.* *Mesopotamia and the Bible.* – Continuum International Publ. Group, 2003.
- Davies, Owen.* *Grimoires: A History of Magic Books.* – New York: Oxford University Press, 2009.
- Dornberg, Ulla.* *Die blühenden Städte der Sumerer.* – Amsterdam: Time-Life, 1993.
- Edzard, Dietz-Otto.* *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen.* – C.H.Beck, 2004.
- Forrer, Emil.* *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches.* – Leipzig: Hinrichs, 1920.
- Frahm, Eckart.* *Geschichte des alten Mesopotamien.* – Reclam Philipp Verlag, 2013.
- Groneberg, Brigitte.* *Die Götter des Zweistromlandes. Kulte, Mythen, Epen.* – Stuttgart: Artemis & Winkler, 2004.
- Haas, Volkert.* *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive.* – Berlin: Walter de Gruyter, 2006.
- Henning, Kurt.* *Jerusalem Bibellexikon.* – Neuhausen-Stuttgart, 1995.
- Herm, Gerhard.* *Die Phönizier. Das Purpurreich der Antike.* – Düsseldorf, Wien: Econ, 1973.
- Hinz, Walter.* *Das Reich Elam.* – Stuttgart: Kohlhammer, 1964.
- Hrouda, Barthel; Pfeilschifter, Rene.* *Mesopotamien. Die antiken Kulturen zwischen Euphrat und Tigris.* – München: C.H.Beck, 2008.
- Jasanoff, Jay H.* *Hittite and the Indo-European Verb.* – Oxford: Oxford University Press, 2003.

Jastrow, Morris. Die Religion Babylo-niens und Assyriens. Band 1. – Gießen: Töpelmann, 1905.

Jastrow, Morris. Die Religion Babylo-niens und Assyriens. Band 2. – Gießen: Töpelmann, 1912.

Jursa, Michael. Die Babylonier: Ge-schichte, Gesellschaft, Kultur. – Mün-chen: C.H.Beck, 2015.

Klinger, Jörg. Die Hethiter. – Mün-chen: C.H. Beck, 2007.

Koch, Heidemarie. Frauen und Schlan-gen. Geheimnisvolle Kultur der Elamer in Alt-Iran. – Mainz, von Zabern, 2007.

Korn, Wolfgang. Mesopotamien – Wiege der Zivilisation. 6000 Jahre Hochkulturen an Euphrat und Tigris. – Stuttgart: Konrad, 2004.

Kramer, Samuel Noah. History Be-gins at Sumer, Twenty-seven «First» in Man's Recorded History. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981.

Kramer, Samuel Noah; Maier, John. Myths of Enki, the Crafty God. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1989.

Kriwaczek, Paul. *Babylon: Mesopo-tamia and the Birth of Civilization.* – St. Martin's Griffin, 2012.

Leick, Gwendolyn. Mesopotamia: The Invention of the City. – Penguin Books, 2003.

Matthews, Roger. The archaeology of Mesopotamia. Theories and approa-ches. – London: Psychology Press, 2003.

Matthews, Roger. The early pre-his-tory of Mesopotamia – 500,000 to 4,500 BC. – Brepols, 2000.

Maul, Stefan M. Das Gilgamesch-Epos. – München: C.H.Beck, 2017.

Mayer, Walter. Politik und Kriegs-kunst der Assyrer. – Münster: Uga-rit-Verlag, 1995.

Meador, Betty De Shong. Inanna, La-dy of Largest Heart. – Austin: University of Texas, 2000.

Mendenhall, George E. The Tenth Generation: The Origins of the Biblical Tradition. – The Johns Hopkins Univ. Press, 1973.

Mieroop, Marc Van de. A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC. – Blackwell, 2016.

Moorey, Peter Roger Stuart. A Cen-tury of Biblical Archaeology. – West-minster John Knox, 1991.

Neu, Erich. Der Anitta Text. – Wies-baden: Otto Harrassowitz, 1974.

Neve, Peter. Hattusa. Stadt der Götter und Tempel. – Mainz: Zabern, 1996.

Nissen, Hans J. Geschichte Alt-Vor-derasiens. – Oldenbourg Wissenschaftli-cher Verlag, 1999.

Nissen, Hans J. Grundzüge einer Ge-schichte der Frühzeit des Vorderen Ori-ents. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.

Oates, Joan. Babylon. Stadt und Reich im Brennpunkt des Alten Orient. – Gondrom-Verlag, 1990.

Orlin, Louis L. Assyrian Colonies in Cappadocia. – Mouton: The Hague, 1970.

Parpola, Asko. The Roots of Hindu-ism. The Early Aryans and the Indus Civilization. – Oxford University Press, 2015.

Patri, Sylvain. L'alignement synta-xique dans les langues indo-européennes d'Anatolie. – Otto Harrassowitz, 2007.

Potts, Daniel T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State. – Cambrid-ge University Press, 1999.

Rashad, Mahmoud. Iran. Geschichte, Kultur und lebendige Traditionen – an-tike Stätten und islamische Kultur in Persien. – Ostfildern: DuMont, 2011.

Ringgren, Helmer. Religions of The Ancient Near East. –The Westminster Press, 1974.

- Roaf, Michael.* Cultural atlas of Mesopotamia and the ancient Near East. – Oxford: Equinox 1990.
- Roaf, Michael.* Mesopotamien. – München, 1991.
- Sabatino, Moscato; Niemeyer, Doris; Niemeyer, Hans Georg.* Die Phönizier. – Hamburg: Hoffmann & Campe, 1988.
- Saggs, Henry William Frederick.* Mesopotamien. Assyrer, Babylonier, Sumerer. – Kindler, 1966.
- Schmökel, Hartmut.* Ur, Assur und Babylon. – Europäischer Buchklub, 1962.
- Schneider, Tammi.* An Introduction To Ancient Mesopotamian Religion. – Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2011.
- Selz, Gebhard J.* Sumerer und Akkader. – München: C.H.Beck, 2016.
- Veenhof, Klaas R.* Geschichte des Alten Orients bis zur Zeit Alexanders des Großen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.
- Willinghöfer, Helga* (ред.) Die Hethiter und ihr Reich. Ausstellungskatalog. Theiss, Stuttgart 2002.
- Антонова, Елена.* Месопотамия на пути к первым государствам. – Москва: Восточная литература, 1998.
- Аракелян, Бабкен.* Урарту – Армения. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1988.
- Ардзинба, Владислав.* Ритуалы и мифы древней Анатолии. – Восточная литература, 1982.
- Арутюнян, Николай.* Бийнили (Урарту): Военно-политическая история и вопросы топонимики. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1970.
- Арутюнян, Николай.* Земледелие и скотоводство Урарту. – Изд-во АН Арм. ССР, 1964.
- Арутюнян, Николай.* Топонимика Урарту. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1985.
- Бардески, Кьяра Деци.* Месопотамия: колыбель человечества. – Ниола-Пресс, 2008.
- Белявский, Виталий.* Вавилон легендарный и Вавилон исторический. – Мысль, 1971.
- Бецольд, Карл.* Ассирия и Вавилония. – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1904.
- Волков, Александр.* Загадки Финикии. – Москва: Вече, 2004.
- Волков, Александр.* Карфаген. «Белая» империя «черной» Африки. – Москва: Вече, 2011.
- Гасанов, Магомед.* Кавказ и Месопотамия. – Махачкала: ДГПУ, 2012.
- Гёрни, Оливер Роберт.* Хетты. – Москва: Наука, Восточная литература, 1987.
- Гиоргадзе, Георгий.* Вопросы общественного строя хеттов. – Тбилиси: Мецниереба, 1991.
- Гиоргадзе, Георгий.* Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства (О непосредственных производителей в хеттском обществе). – Тбилиси: Мецниереба, 1973.
- Гласснер, Жан-Жак.* Месопотамия. – Москва: Вече, 2012.
- Глебкин, Владимир.* Мир в зеркале культуры. – Москва: Добросвет, 2000.
- Гленн, Маркоу.* Финикийцы. – Москва: Гранд-Фаир, 2006.
- Горчаков, Александр.* Финикийские технологии в Ахияве, или 39000 данаев под Троей. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013.
- Гуляев, Валерий.* Шумер. Вавилон. Ассирия: 5000 лет истории. – Москва: Алетейа, 2004. Делич, Фридрих. Библия и Вавилон. – Санкт-Петербург: Суворин, 1906.
- Деревенский, Борис.* Древняя Месопотамия. – Санкт-Петербург: БКК, 2012.
- Довгяло, Геннадий.* К истории возникновения государства: На материале хеттских клинописных текстов. – Минск: БГУ, 1968.

Дьяконов, Игорь. Развитие земельных отношений в Ассирии. – Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1949.

Емельянов, Владимир. Ритуал в древней Месопотамии. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2003.

Ерофеев, Валерий. Магия Аккада и Вавилона: Тайны шумерских жрецов. – Москва: РОСТкнига, 2004.

Замаровский, Войтех. Тайны хеттов. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1968.

Золото, Лилия. Прародина хеттов. – Москва: Авторская книга, 2012.

Игнатовић, Срба. Срећни Вавилон. – Вране: Нова Југославија, 1986.

Исаков, Александр. Пионеры цивилизации: очерки по истории естествознания, техники и технологий. – Петропавловск-Камчатский: Новая книга, 2004.

Кахилл, Томас. Дары евреев. – Санкт-Петербург: Амфора, 2005

Кленгель-Брандт, Эвелин. Древний Вавилон. – Смоленск: Русич, 2001.

Кленгель-Брандт, Эвелин. Путешествие в древний Вавилон. – Вильнюс: Мокслас, 1981.

Ковалев, Анатолий. Месопотамия до Саргона Аккадского. Древнейшие этапы истории. – Москва: РГГУ, 2002.

Козырева, Нэлли. История древней Месопотамии: учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007.

Колтыпин, Александр. Боги и демоны Древнего Египта и Шумера: под управлением змеевидных и солнечных богов. – Москва: Вече, 2013.

Корниенко, Татьяна. Первые храмы Месопотамии: формирование традиции культового строительства на территории Месопотамии в дописьменную эпоху. – Алетей, 2006.

Кривачек, Пол. Вавилон: Месопотамия и рождение цивилизации MV-DCC до н.э. – Москва: Центрполиграф, 2015.

Кузнецов, Юрий. Экономическая мысль Древней Месопотамии. – ДВГАЭУ, 1996.

Куртик, Геннадий. Звездное небо древней Месопотамии: шумеро-аккадские названия созвездий и других светил. – Санкт-Петербург: Алетей, 2007.

Левицкий, Геннадий. Рим и Карфаген: мир тесен для двоих. – Москва: ЭНАС, 2009.

Ллойд, Сетон. Археология Месопотамии. – Москва: Наука, 1984.

Лосева, Ирина. Искусство Древней Месопотамии: Очерки. – Москва: Изд-во ГМИИ, 1946.

Макаров, Леонид. Путешествие вокруг Ливии: 600 лет до н.э. – Феодосия: Арт Лайф, 2015.

Маккуин, Джеймс Г. Хетты и их современники в Малой Азии. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1983.

Марголин, Моисей. Вавилон, Иерусалим, Александрия: Обзор культурной и религиозной жизни древнего мира. – Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1923.

Маркоу, Гленн. Финикийцы. – Москва: ГРАНД, ФАИР-ПРЕСС, 2006.

Масперо, Гастон Камиль Шарль. Во времена Рамзеса и Ассурбанипала. – Москва: М. и С. Сабашниковы, 1916.

Моррис, Нил. Месопотамия и библейский мир. – Санкт-Петербург: Амфора, 2014.

Москати, Сабатино. Цивилизации Древнего Востока. – Москва: Центрполиграф, 2010.

Мочалов, Михаил. Древняя Ассирия. – Москва: Ломоносовъ, 2014.

Нагих, Сергей. Государство и право Древней Месопотамии. – Москва: Изд-во РАГС, 2010.

Оппенгейм, А. Лео. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – Наука, 1980.

Пиотровский, Борис. История и культура Урарту. – Ереван: Изд-во АН Армян. ССР, 1944.

Пиотровский, Борис. Урарту: Древнейшее государство Закавказья. – Ленинград, 1939.

Погребинская, Вера. Экономическое развитие Древней Месопотамии: учебное пособие. – Москва: ТЕИС, 2017.

Поэзия древней Месопотамии. – Тбилиси: Мерани, 1987.

Рассоха, Игорь. Финикийская философия и Библия. – Харьков: ХНАМГ, 2009.

Ру, Жорж. Великие цивилизации Междуречья. Древняя Месопотамия: царства Шумер, Аккад, Вавилония и Ассирия. 2700-100 гг. до н.э. – Москва: Центрполиграф, 2016.

Саггс, Генри Уильям Фредерик. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура. – Москва, 2004.

Садаев, Давид. История древней Ассирии. – Москва: Наука, 1979.

Самозванцев, Андрей. Мифология Востока. – Москва: Алетейа, 2000.

Софроненко, Ксения. Общественно-политический строй Урарту. – Изд-во Моск. ун-та, 1961.

Ур-Мьедан, Мадлен. Карфаген. – Москва: Весь Мир, 2003.

Фоссе, Шарль. Ассирийская магия. – Санкт-Петербург: Евразия, 2001.

Харден, Дональд. Финикийцы. Основатели Карфагена. – Москва: Центрполиграф, 2004.

Циркин, Юрий. Мифы Финикии и Угарита. – Москва: АСТ, Астрель, 2003.

Циркин, Юрий. От Ханаана до Карфагена. – Москва: АСТ, 2001.

Розділ 2

**РЕЛІГІЯ
ЄГИПТУ**

2.1. РАННЯ ЄГИПЕТСЬКА РЕЛІГІЙНІСТЬ

На півночі Африки, довкола ріки Ніл, сформувався культурний ареал під назвою Єгипет. За висловом Жан-Жака Руссо, Єгипет був «першою школою Всесвіту». Землі в басейні Нілу зрошувалися регулярними розливами ріки, а тому були дуже родючими. Це приваблювало кочівників із найдавніших часів. В епоху палеоліту тут осіли різні племена, які формували ранні людські общини. Кожна з них формувала власну культуру та світогляд. Поступово ці общини об'єднувалися, формуючи невеликі державні утворення, які після об'єднання Єгипту ставали його номами (провінціями). З часом номи внаслідок найрізноманітніших історично-політичних перипетій об'єднувалися, утворивши дві великі держави: Верхнє (Південне) царство та Нижнє (Північне) царство. Обидві держави, користаючи багатими дарами природи, досягли великих успіхів у розвитку політичної та економічної систем, а ґрунт і клімат країни мали вплив на характер народу.

• ІСТОРІЯ

Сьогодні неможливо заглянути у найдавнішу історію Єгипту, однак археологічні знахідки дають можливість відтворити деякі історичні пласти єгипетської культури, найстаршим із яких була *нагадійська культура*. Нагадійською називають культуру, яка існувала на теренах сучасного Єгипту до повного формування там єгипетського етносу. Її перші артефакти були знайдені при розкопках сучасного міста Нагада. Цю культуру прийнято розділяти на три періоди:

- ✓ Нагада I (аратська культура, 4500-3500),
- ✓ Нагада II (герзейська культура, 3500-3200),
- ✓ Нагада III (семанійська культура, 3200-3000), яка співпадає з 0-династією.

Зважаючи на складнощі реконструювання цього періоду його називають додинастійним. Близько 3000 року до РХ обидва

царства об'єдналися в єдиний Єгипет. Прийнято вважати, що це об'єднання є заслугою фараона *Менеса*. Він також був засновником першої династії, тому єгиптологи нумерують династії, починаючи від Менеса. Однак археологам вдалося знайти вістки про правителів різних єгипетських земель і до Менеса. Династію, яка правила Верхнім Єгиптом до Менеса, називають 0-династія, а фараонів, які були перед нею, об'єднують в 00-династію, хоча немає жодних відомостей про те, що представники умовної 00-династії були родичами.

- З постаттю Менеса починається період ранніх династій Єгипту, який охопив правління першої та другої династій.
 - ✓ Заснована Менесом перша династія правила в 3000-2840 роках до РХ.
 - ✓ Друга династія розміщувала столицю в місті Абідос та правила у 2840-2740 роках до РХ.
- Після її падіння наступила епоха Давнього царства, яка тривала в часи правління III-VI династій (2740-2191 роки до РХ).
- Опісля розпочався перший проміжний період (VII-X династії), тобто час політичного хаосу і боротьби за трон.
- Панування XI-XII династій прийнято називати Середнім царством, яке тривало зі середини XXII до середини XVIII століття. Це – час стабільності та економічного розквіту Єгипту.
- Потім два століття Єгипет переживав важкі політичні кризи та розколи. В цей час, який називають другим проміжним періодом, правили XIII-XVII династії, які одночасно володіли різними частинами країни. Послаблення Єгипту врешті призвело до того, що в середині XVII століття Єгипет завоювали племена гіксосів, які впродовж сторіччя панували на троні фараона і сформували XV династію. Правителі єгипетського походження в цей час зберегли лише локальні володіння на окраїнах країни. Походження гіксосів є дискусійним питанням: одні вчені гадають, що вони мали арійське походження, інші вважають їх скіфами, деякі дослідники навіть ототожнювали гіксосів з євреями періоду від Йосифа до Мойсея; були навіть гіпотези, які заперечували вторгнення гіксосів у Єгипет, а слово «гіксоси» вважали прізвищем фараонів XV династії.
- В середині XVI століття засновник XVIII династії Агмос I здолав гіксосів та звільнив Єгипет від їхнього панування, і роз-

почав період Нового царства. За правління цієї династії Єгипет значно розширив свої території та зазнав політичного й економічного розквіту. Під кінець правління XVIII династії Єгипет пережив масштабну релігійну та культурну реформу, ініційовану Аменхотепом IV (Ехнатонем). Після невдалої реформи династія втратила владу, а Єгипет – свої колонії в Сирії. Владу захопив Рамзес I, який був візиром при останніх фараонах XVIII династії. Рамзес I заснував XIX династію.

- З 1069 року розпочався третій проміжний період, тобто півтисячолітній період поступового занепаду Єгипту. В цей час одночасно правили різні династії, роздираючи між собою державу. Рівночасно особливе політичне значення, не менше, ніж у фараонів, отримали верховні священики Єгипту. Єгипет неодноразово потрапляв під владу чужих правителів. Так, XXV династія – це царі Кушу, які володіли також єгипетським тронном, а останні роки третього проміжного періоду ознаменувалися асирійською окупацією.
- У 664 році до РХ почалося царювання XXVI династії, а з нею епоха Пізнього царства.
- У 525 році Персія завоювала Єгипет, а перські царі коронувалися на єгипетських фараонів, створивши XXVII династію.
- Правління XXVIII-XXX династій, тобто 404-341 роки, – це час незалежності Єгипту.
- У 341 році перси, під проводом царя Артаксеркса III, вдруге завоювали Єгипет, а сам Атаксеркс став засновником XXXI династії, яка правила до 336 року.
- В цьому році перський цар і водночас єгипетський фараон Дарій III програв війну в Єгипті македонському царю Олександру III Великому, який коронувався єгипетським фараоном. Насадки Олександра III правили в Єгипті до 310 року до РХ.
- У 306 році до РХ фараоном Єгипту став Птолемей I Сотер, який започаткував династію Птолемеїв, котра втратила владу за Птолемея XV у 30 році до РХ.
- Війна Птолемея XV з Клеопатрою, на сторону якої став Юлій Цезар призвела до посилення впливу Риму в Єгипті. Опісля Єгипет став частиною Римської імперії, а римський імператор Октавіан Август отримав єгипетську корону. Останнім імператором, ім'я якого записане єгипетськими ієрогліфами, був римський імператор Максимін Дая, влада якого тривала

до 313 року після РХ. На цьому зупиняється культурна історія Єгипту. Після розпаду Римської імперії, Єгипет став частиною Візантії, у своїй більшості прийнявши християнство, а в 641 році Єгипет завоювали араби-мусульмани.

• ЛІТЕРАТУРА

Впродовж кількох тисяч років єгипетська культура витворила цікаву літературу. Єгиптяни користувалися ієрогліфами, якими писали на стінах пірамід та храмів, а також на папірусі. Серед записів єгипетської давнини зустрічаються багато магічних, біографічних та історіографічних текстів. Деякі тексти мають особливу цінність.

- У XXII-XXI століттях до РХ була написана «Розмова втомленого жити зі своєю душею». В цьому діалозі автор викладав свої нарікання на падіння моралі його часу та втрату сенсу життя; єдину надію він покладав на потойбічне життя та відхід із цього світу. Його душа заперечувала йому, кажучи, що людина не знає, що з нею трапиться після смерті, тому потрібно дбати про земне життя і насолоджуватися кожною миттю перебування у цьому світі.
- З XXVI-XX століть походить папірус «Весткар» – збірник повчальних казок і оповідань.
- Список легендарних і реальних правителів міститься у Туринському царському папірусі.
- В пірамідах поблизу покійника розміщували тексти, завданням яких було допомогти померлому пройти митарства потойбічності. Ці тексти зібрані у «Книзі мертвих».

Важливими з точки зору релігієзнавства елементами літературної спадщини Єгипту є збірники народної мудрості. Такі твори писалися в усі епохи історії Єгипту. В більшості вони мають форму звернення батька до нащадків або вчителя до учнів, а їхньою ціллю було дати їм добрі уроки життя.

- В період Давнього царства (III-VI династії, 2780-2260 роки до РХ) виникли Слова Імготепа, будівника найстаршої Єгипетської піраміди в Саккарі. Слова Імготепа, на жаль, не збереглися до нашого часу.
- До цієї епохи належать також Слова Дідефгора, сина фараона Хеопса (IV династія), до свого сина Аутібре, в яких він повчав про сім'ю, власний дім та гріб.

- Найстаршим текстом цього типу, який зберігся повністю, є Слова Птагготепа, який був візиром фараона Ісесі (V династія). Птагготеп повчав своїх послідовників щодо службової ерархії, гостинності, жінок та про дітей.
 - Зі Слів Кагемні, візира фараона Снофу (IV династія) збереглося лише закінчення.
 - В епоху першого проміжного періоду та Середнього царства (VII-XI династії, 2260-2130 роки до РХ) з'явилися Слова до фараона Мерікаре (X династія) його батька, в яких автор дає настанови щодо правильного управління державою, правильної мови, судової системи тощо.
 - Схожим змістом наповнені Слова фараона Аменемгета I (XII династія).
 - Слова Мерікаре та Слова Еманемгета класифікують як політичні трактати, позаяк вони покликані легалізувати владу цих фараонів.
 - До політичних трактатів зараховується також Вчення Сегетепіб-Ре. Іншою є ціль Слів Хеті. Перша частина трактату перелічує всі професії та критикує їх на тій основі, що представники жодної з них, окрім чиновників, не можуть наказувати; друга частина присвячена роздумам про шкільне навчання.
- Нове царство і пізній час (XVIII-XXX династії, 1580-332 роки до РХ) також збагатили цей літературний жанр.
- Слова Анії до свого сина, присвячені родинним відносинам, ставленню до друзів і ворогів.
 - Богослужбовим ритуалам присвячені Слова Аменемопе.
 - Ця сама тема розгортається у Словах Анх-Шешонкі, священика храму Ра в Геліополі з VI століття.

Перелічені тексти є збірками народної мудрості, численних порад та наставництв. Незважаючи на те, що для сучасного читача ці тексти охоплюють світські теми, в час їх написання розрізнення між світським і духовним, або *sacrum* і *profanum*, ще не було.

• ЄГИПЕТСЬКИЙ МОНОТЕЇЗМ

Основна цінність єгипетських літературних текстів у тому, що вони зображали релігійну віру єгиптян різних епох та різних соціальних верств. Збірники народної мудрості не є богословськими трактатами, тому у них неможливо зустріти складні спекуляції, проте вони наповнені релігійною дійсністю. Основним, що не

можливо не помітити в цих текстах є те, що в них ведеться мова не про окремих представників пантеону, а про Єдиного Бога. Це беззаперечне свідчення єгипетської літературної історії дало дослідникам підстави стверджувати, що релігія Стародавнього Єгипту містила яскраво виражені монотеїстичні тенденції. Чистий монотеїзм є панівною формою всієї єгипетської релігійності від початку історичного часу Єгипту. В Єгипті монотеїстичні тенденції завжди належали до філософських і богословських спекуляцій. Монотеїзм єгипетської релігії підтверджується також офіційними міфами. Археологам вдалося віднайти три єгипетські розповіді про створення світу: у Геліополісі, Гераклеополісі та Мемфісі. Усі вони одноставно говорять про Єдиного Бога, який сотворив усіх інших духів. Зокрема в геліопольській розповіді Бог-Ра промовляє: «Я почав існувати і почали існувати всі сутності... Я створив всі образи, будучи єдиним». У мемфійській розповіді Птага (Бога міста Мемфіс) називають словами: «Той, хто створив Атума і витворив богів». Гераклеопольська розповідь каже: «Він сотворив небо і землю... він знищив хаос води, він сотворив повітря». Відношення між Єдиним Богом і багатьма богами єгипетського пантеону також знайшли своє пояснення в єгиптології: боги, присутні поряд із Богом-Творцем є лише наче рангами святих у християнстві. Не всі дослідники погоджуються, що древньою формою єгипетської релігії був чистий монотеїзм. Деякі з них стверджують існування у Стародавньому Єгипті віри в Бога-автора. За цією теорією Бога-Творця потрібно повністю відмежувати від усього пантеону. Бог-автор створив богів і світ, та залишився трансцендентним щодо них, але керує всіма своїми творіннями через ним установлений Закон. З цієї теорії випливає, що слова «Бог» і «бог» мають абсолютно різне значення, а їхні денотати перебувають на різних ступенях буття. Фактично, сучасному поняттю «Бог» відповідає тільки Бог-автор, усі інші є тільки сотвореними допоміжними духами.

Сьогодні неможливо реконструювати прадавню історію Єгипту. Все, що відбувалося давніше, аніж 3000 років до РХ, покрито мрякою давнини. Проте Єгипет історичних часів зберіг багато елементів, які можуть дещо розкрити завісу незнання. Серед іншого, Єгипет зберіг чіткий адміністративний поділ: Верхній Єгипет складався з 22 номів, а Нижній – із 20. Кожен ном мав свої культурно-релігійні особливості. Видається вірогідним, що

кожен ном склався на основі заселення певної території одним праєгипетським плем'ям. Не можна не охопити увагою той факт, що в історичні часи в кожному номі домінував культ одного із богів пізнього єгипетського пантеону. Це нашоєхує на думку, що кожне праєгипетське плем'я іменувало Єдиного Бога якимось конкретним іменем. У результаті злиття номів, їхні релігії перепліталися; внаслідок цього формувалися пантеони, в яких Верховним Богом ставав Бог домінуючого племені. Не виключено, що в одному номі могли зливатися декілька племен, а Бог домінуючого із них ставав захисником ному. Цим пояснюється той факт, що в деяких номах, окрім домінантного Бога, зустрічаються згадки про мало відомі божества. Також неможна виключити фактору міграції, з якою переносилися й вірування.

Отже, Єгипет до 3000 року до РХ все ще залишається мало відомим сучасній науці. Найвірогідніше, що давні території Єгипту були заселені спорідненими племенами, які, осівши, сформували окремі невеликі прадержавні утворення – номи. З плином часу номи об'єднувалися, в результаті чого утворилися дві високорозвинені держави – Верхній і Нижній Єгипти. У 3000 році до РХ фараон Менес об'єднав обидва Єгипти, що призвело до необхідності уніфікації міфології. Основними джерелами для вивчення релігійних уявлень давніх єгиптян є тексти народної мудрості та міфи, укладені храмовими жерцями. Тексти народної мудрості – це поради, які давали вчителі своїм учням або батьки своїм дітям. Важливим аспектом цих текстів є те, що в них ведеться мова про Бога, а не про богів, що свідчить про яскраві монотеїстичні переконання давніх єгиптян. Серед космогонічних та теогонічних текстів давнього Єгипту виділяються три: геліопольський, геракліопольський та мемфійський. У всіх них ведеться мова про творення світу Єдиним Богом.

• КУЛЬТ ГОРА

Одним із найдавніших центрів єгипетської культури стало місто *Нехен*, або грецькою Єраконполіс. Історія цього міста сягає близько 4000 року до РХ, коли тут з'явилися перші поселенці. У 3800-3500 роках поселення сформувалося у місто, яке славилося виробництвом кераміки. У додинастійний час та в період першої династії Нехен був столицею Верхнього Єгипту. До 2900 року місто зберегло промислову гегемонію, а згодом втратило

провідні традиції, перетворилося у провінційне містечко і поступово зникло, залишивши після себе незнищений вплив на староегипетську культуру. Саме в Нехені починається історія Єгипту і його перші фараони. Про перших фараонів, які правили у Нехені, не залишилося жодних відомостей. Ті фараони, імена яких збереглися, правили у 3300-3250 роках до РХ, а 0-династія опинилася на троні в Нехені у 3200 році до РХ, тобто 1200 років після заснування тут першого поселення. Про перше тисячоліття історії Нехена невідомо нічого. З часу 0-династії, яка перебувала на троні до об'єднання Верхнього і Нижнього Єгиптів, тобто до 3000 року, збереглися імена фараонів і скромні записи у їхніх гробницях. Майже усі імена фараонів 0-династії містять у собі ім'я бога *Гора*. В цей час сформувалося переконання, що фараон є земним втіленням Гора. Ця впевненість існувала аж до 4-династії, коли фараона почали пов'язувати з Осірісом. З часом склалася традиція, за якою фараони приймали п'ять імен:

- ✓ особисте ім'я, яке фараон отримував при народженні,
- ✓ тронне ім'я, яке отримували фараони, починаючи від 4-династії, коли вступали на трон,
- ✓ додаткове ім'я, або прізвисько, яке додавалося до імені фараона від часу 0-династії,
- ✓ золоте ім'я, походження якого невідоме, однак є підстави припускати, що воно сформувалося у процесі об'єднання культу Гора з солярними богами,
- ✓ ім'я Гора, яке носили вже фараони 0-династії.

Отже, найдавнішими серед імен фараона були ім'я Гора та додаткове ім'я. Наприклад, перший фараон 0-династії називався Гедю-Гор. У його імені присутнє ім'я Гора та додаткове ім'я Гедю, за допомогою якого його можна відрізнити від інших фараонів, які також іменувалися Горами, наприклад від його наступника, якого звали Ні-Гор. Іншими словами: кожен фараон носив ім'я Гор, щоби показати, що фараон є Гором, який втілює, а щоби їх розрізнити, до його імені додавали додаткове ім'я.

Ані в іменах фараонів, ані серед записів у їхніх гробницях імена інших богів не зустрічаються аж до часу об'єднання номів (провінцій) в єдиному Єгипті. Це дає право припускати, що в первісному Нехені існував тільки культ Гора. Мешканці Нехена ототожнювали Гора з небом, а небесні світила сприймали як очі Гора: Сонце – праве око, а Місяць – ліве. Його зображали у

вигляді сокола, а згодом, після об'єднання Верхнього і Нижнього Єгиптів, як людину-воїна з головою сокола та з подвійною короною, в якій зливалася червона корона Нижнього Єгипту та біла корона Верхнього Єгипту. Внаслідок об'єднання Єгипту в його релігійності почались потужні синкретичні тенденції, які виразилися у двох напрямках: 1) ототожнення богів різних місцевостей в єдину постать, 2) формування політеїстичного пантеону, в якому боги поєднувалися в родинні зв'язки. За декілька тисячоліть єгипетської історії таких поєднань обох типів виникло безліч. Кожна епоха відзначалася домінуванням якогось міста, яке ставало столицею, а його Бог ставав верховним, що призводило до переписування офіційної міфології. В умовах синкретизму Гора пов'язували з різними богами загальноєгипетського пантеону: одні міфи називали його сином Ра, інші – сином Осіріса та Ізиди. Міф про Осіріса розповідає, що коли Сет убив свого брата Осіріса, Ізида, сестра і дружина останнього, зійшла на нього у вигляді сокола та народила від нього сина Гора, який здолав Сета і воскресив Осіріса.

В епоху Середнього царства (XI-XII династії) культ Гора, який зародився в Нехені (III ном Верхнього Єгипту), поширився в I (Та-Сеті), II (Учес-Гор) та XI (Са) номах Верхнього Єгипту. В епоху греко-римського панування його культ поширився також у XVI номі Верхнього Єгипту (Махедж) та XIV номі Нижнього Єгипту (Хенті-Ябті). У місті Едфу (II ном Верхнього Єгипту), в якому статус Гора рівнявся до його статусу в Нехені, в епоху Птолемеїв був збудований найбільший храм Гора. За правління Птолемеїв Гора ототожнювали з грецьким богом Аполлоном, а місто Едфу греки називали Великим містом Аполлона (Απόλλωνος πόλις μεγάλη).

- КУЛЬТ СЕТА

У міфах Гор зображений як борець проти *Сета*, точне значення імені якого залишається досі невиясненим. Один із міфів розповідає, що Сет убив Осіріса і розкидав частини його тіла по світі. Зранена болем Ізида, сестра і дружина Осіріса, зібрала його останки, та зробила з них першу в історії мумію. Опісля вона зійшла на нього у вигляді сокола, завагітніла і народила Гора. Гор здолав Сета і воскресив Осіріса. Після поразки Сета в битві з Гором, він поселився в пустелі, оскільки там немає життя. Ранні

християнські монахи, поселяючись в єгипетських пустелях, аргументували це тим, що вони йдуть у володіння диявола, щоби там його здолати. Інколи Сет ототожнювався зі змієм Апопом, який щоночі боровся проти Ра, коли той спускався у царство мертвих. Серед надписів, розташованих у пірамідах, наявні багато заклинань, які повинні звільнити душу померлого від Апопа. Апоп-Сет був противником людей і ворогом померлих. Єгипетське мистецтво зображало Сета як людину з головою тварини, яка не зустрічається у природі. Зі Сетом пов'язували погану погоду, а грім був його голосом. Сет також ототожнювався із хаосом. У більшості випадків, якщо міфи розповідають про боротьбу двох богів, то це слід сприймати як розповідь про боротьбу двох народів, які сповідували ці божества. Археологія дає підстави вважати, що культ Сета зародився ще в накадійській культурі. Про зародження культу Сета нічого невідомо, однак якщо цей культ виник в накадійський час, то він міг витіснитися пізнішими культурами, які поступово затирали його первісне значення. Неодноразово Боги попередніх культур отримують у міфологіях пізніших народів роль злих демонів. Ймовірно, що так сталося й зі Сетом. Можливо, міфи змальовують його як втілення зла тому, що він Бог тих етнічних груп, з якими верхньоєгиптянам довелось боротися за територію, і як подоланого Гором, оскільки завойовники перемогли тубільців. Зображення Сета присутнє на жезлі фараона Скорпіона I ще до 0-династії. Це означає, що в той час Сет не вважався злим. Ким були представники накадійської культури – праєгиптянами, чи представниками іншого етносу – сказати важко. Деякі вчені вважають, що міф про боротьбу Гора і Сета – це міфологізована розповідь про війну Верхнього (Південного) і Нижнього (Північного) Єгиптів. Об'єднання Єгипту відбулося близько 3000 року до РХ стараннями фараона Менеса, засновника I династії. Менес був правителем Верхнього Єгипту; він завоював Нижній Єгипет, і таким чином об'єднав державу. Сет міг бути богом Нижнього Єгипту, тоді коли Гор – Верхнього. Війна двох Єгиптів відобразилася у міфі про боротьбу двох богів. Після об'єднання двох Єгиптів, свідомість єгиптян, яка ще зберігала монотеїстичний дух, не могла поставити двох богів поряд. Єдиним можливим співвідношенням між ними стало розташування їх по різних полюсах дуалістичної схеми. Гор став Богом добра, життя, світла, порядку, а Сет – богом зла, смерті, темряви, хаосу.

Проте ставлення до Сета не завжди і не повсюдно було негативним. У деяких міфах він замальовується як бог, який разом із Ра пливе в його човні та захищає Ра від злих намірів Апопа. В Єгипті зустрічаються пробіски культу Сета. Ситуація навколо постаті Сета кардинально змінилася, коли центр імперії перенісся на Північ. Під час гіксоської окупації Єгипту (XV династія) столицею окупованих територій стало місто, яке греки називали Аваріс, а єгиптяни Гут-Варет. У цьому місті, як на всій території поширення влади гіксосів, процвітав культ Сета. В період гіксоського правління Сет витіснив інших богів єгипетського пантеону, займаючи не тільки провідне місце в єгипетській релігії, а й претендуючи на позицію Єдиного Бога. Після перемоги над гіксосами фараона Ягмоса I у 1539 році до РХ його XVIII династія була змушена відновлювати державу, і менше уваги приділяла культу Сета. Кінець династії ознаменувався реформою Ехнатона та встановленням чистого монотеїзму. XIX династія, основним завданням якої було відновити давні культу після реформи Ехнатона, вклала немало праці у реставрацію храмів різних богів. Культ Сета при XIX-XX династіях знову процвітав. У честь цього Бога не тільки будувалися храми, а й два фараони XIX династії мали ім'я Сетос, а засновника XX династії звали Сетнахт, тобто ці фараони носили імена в честь Сета.

• КУЛЬТ ОСІРІСА

Синкретична міфологія поєднала Гора і Сета з Осірісом. Центром його культу було місто Абідос, яке знаходилося у VIII номі Верхнього Єгипту. Абідос не був столицею ному, але він був важливим містом, оскільки притягував прочан до святинь Осіріса. *Oсіріс* – це грецьке ім'я Бога, якого єгиптяни називали *Уріс*. Тексти пірамід називають Осіріса «Богом Півночі», хоч його культ був більше поширеним на Півдні Єгипту. Його традиційно пов'язували з опікою над мертвими, муміями та царством мертвих, і зображали з людським обличчям зеленого або чорного кольору, як символ життя і землі. В Ранньому царстві значення Осіріса не було високим, а фараон вважав себе йому рівним. Однак, оскільки Осіріс заопікувався мертвими, народ оточив його високою пошаною. Його називали паном любові, вічно існуючим і вічно молодим, паном тиші. В Середньому царстві фараони вже визнавали Осіріса вищим від себе. Синкретичні міфи описують,

що в Осіріса є брат Сет та сестри Нефтіда і Ізида; остання є також його дружиною. Міф про вбивство Осіріса Сетом та його воскресіння Гором ліг в основу містерій в честь воскресіння Осіріса, які відбувалися в Абідосі щорічно.

• КУЛЬТ ІЗИДИ

Походження богині *Ізиди* (давньою єгипетською: *Асет*) встановити важко. Популярною вона стала аж в епоху VI династії завдяки її ролі в міфі про Осіріса. Саме вона зробила мумію Осіріса та народила Гора. Відтоді Ізиду називали «мати-богиня», хоча деякі інші міфи розповідають, що матір'ю Гора була Хатор. З Ізидою пов'язаний ще один міф. Одного разу Ізида підслала до Ра змію, яка його вкусила. Коли Ра хворів від укусу змії, Ізида запропонувала допомогу взамін на те, що Ра повідомить їй своє ім'я. Знати ім'я, у давньому уявленні, означало знати сутність. Ра назвав Ізиді своє ім'я, а вона врятувала його від укусу змії. Володіючи іменем Ра, Ізида стала носієм всезнання, що дало їй можливість заявляти: «Я – Ізида, магічний дух, і я маю більше мудрості, ніж будь-яке інше божество», та зробило її центральним персонажем пізніших езотеричних культів¹. Ізиду зображали стоячи або сидючи, часто з дитиною (Гором) на руках. У час, коли Ра хворів, люди, побачивши його слабкість, проявили йому непокору. Розгнівавшись на людей, Ра вислав своє Око, щоби покарати людей. Око Ра винищувало непокірних, але Ра, побачивши страждання людей, змилосердився над ними і відкликав Око. Око Ра змальовується в різних міфах як Хатор (богиня жіночності та краси, яка інколи виступає як дочка Ра), або рідше як Сехмет (богиня війни і спеки), Баст (богиня світла) і Ваджет (богиня-змія, яка охороняє Нижній Єгипет). У сучасності зображення Ока Ра використовується як символ масонства, а також як образ Всевидячого ока Бога у християнській іконографії.

• КУЛЬТ АНУБІСА

Захисником померлих і охоронцем могил міфи зображали *Ін-пу* (грецькою: *Анубіс*). Міф описує, що Нефтіда закохалася в Осі-

¹ Яскравий приклад – двотомна праця засновниці теософії Олени Блавацької «*Isis Unveiled, a Master Key to the Mysteries of Ancient and Modern Science and Theology*» (Розвінчання Ізиди, універсальний ключ до таємниць давньої і сучасної науки і теології), видана англійською мовою у 1877 році.

ріса і народила від нього Анубіса. Щоби уникнути покарання від свого чоловіка Сета (далеко не всі міфи змальовують Нефтіду дружиною Сета), вона сховала сина подалі від його очей. Анубіса знайшла Ізида, яка виховала його. В міфах Анубіс допомагав Ізиді збирати і муміфікувати останки Осіріса. Анубіс рятував живих від темряви незнання, а мертвих проводив крізь темряву царства мертвих. Цей образ Анубіса привабив до його постаті шанувальників езотерики, однак він не відігравав вагомій ролі у міфології. Оскільки Анубіс освітлював дорогу померлим, він асоціювався з зорею Сиріус. Анубіс зображувався як людина з головою чорного пса або вовка. Чорний колір зображень Анубіса мав два символічні значення: 1) шкіра покійника змінювала колір при обробці содою у процесі муміфікування, 2) мул в ріці Ніл, який вважався символом родючості Землі та переродження покійника, має чорний колір. Центром його культу було місто Кинополь, що означає: місто псів. Вірогідно, що саме там і сформувався його первісний культ.

Отже, об'єднання Верхнього та Нижнього Єгиптів за царювання фараона Менеса спричинив необхідність злиття їхніх культур. Найважливішим завданням для загальноєгипетської цивілізації було узгодження двох релігійних систем. Кожен єгипетський ном сповідував одного Бога; з формуванням Верхнього і Нижнього Єгиптів у кожному з них центральне місце зайняли релігії столичних номів. Так, у Верхньому Єгипті центральне місце зайняв Гор, а в Нижньому – Сет. Після об'єднання Єгипту, коли Верхній Єгипет завоював Нижній, сформувалась міфологія, яка описала боротьбу Гора і Сета. Міфи часто, описуючи боротьбу богів, виражають історичну боротьбу народів, які цих богів сповідують. Оскільки в цій боротьбі переміг Верхній Єгипет, то Гор, Бог його столиці Нехену, отримав атрибути доброго і верховного божества, а Сет, який сповідувався у Нижньому Єгипті, став утіленням зла. Проте Сет не завжди сприймався за носія зла. В епоху панування гіксосів (XV династія) він був найбільш шанованим божеством Єгипту. В об'єднаній релігійній системі Єгипту знайшли своє місце й інші божества, культу яких розвинулися в номах, котрі не займали провідного політичного значення. Так, популярними серед єгиптян стали Ізида, Осіріс, Анубіс та інші. Усі вони в міфах пов'язувались родинними зв'язками.

2.2. СОЛЯРНІ КУЛЬТИ

Релігійна ситуація після об'єднання Єгипту зазнала низки змін. Потужна імперія потребувала об'єднуючого чинника і не могла задовольнятися різноманітними та часто взаємовиключними культурами. За цих політичних обставин розквітла відвічна релігійна інтуїція єгиптян, яка надала новим релігійним системам глибокого духовного змісту.

- АМОН-РА

В епоху IV династії центральне місце в єгипетській релігії зайняв культ бога *Ра*, а за правління V династії культ *Ра* став домінуючим у всьому Єгипті. Слово «ра» означає Сонце. Для єгиптян культ Сонця завжди був надзвичайно важливим. Життя єгиптян, як і чи не всіх давніх народів, усеціло залежало від врожаю. Для того, щоби з'явився врожай, потрібні вода і сонячне тепло. Водю Єгипет забезпечував Ніл, однак розливи Нілу несли зі собою й розруху та хаос. Сонячні світло і тепло перетворювали цей хаос на органічне життя. Єгиптяни не могли не зосередити свою увагу на цьому феномені природи, який навіть сьогодні, коли він отримав наукове пояснення, залишається знаком Божої присутності у світі. Для єгиптян Ніл став втіленням хаосу, необхідного для виникнення нового, а Сонце – космосом, тобто світовим ладом. Схожі уявлення сформувалися й серед багатьох інших народів. Приміром, уявлення про водний хаос та космос відобразилися у грецькій філософії. Концепція Талеса Мілетського, на думку якого вода – це архе всього сущого, є нічим іншим, як повторенням єгипетсько-вавилонського уявлення про хаос і космос.

Культ Сонця пов'язувався не тільки з *Ра*. В різних єгипетських номах існували давні культури Сонця. В кожному з них Бог-Сонце був творцем пір року, місяців, планет і тварин, тобто всього сущого, а відрізняло їх лише ім'я, яким вони називали Бога-Сонце: *Ра*, *Амон*, *Атум* та інші. Ці боги – є різними іменами Творця, які вкоренилися в різних частинах Єгипту, а з плином часу, внаслідок об'єднання єгипетських земель, їх ототожили. Виглядає, що єгиптяни розуміли, що іменем *Амон* Творця називали у Фівах, а іменем *Атум* – у ранньому Геліополісі. Коли ці міста опинилися в єдиній державі, їхні імена почали використовувати як синоніми,

або ж як різні імена одного Бога. Отож, у Фівах (Верхнє царство) Творця називали Амоном (Амун). У період Середнього царства значення Фів зросло. XI династія у 2119 році до РХ перенесла туди свою столицю. Разом із зростом значення Фів, зросло й значення Амона, як Бога фараона. Виникли два величні храми Амона: Луксорський та Карнакський. Згодом, унаслідок об'єднання єгипетських земель, Амона почали ототожнювати з Ра, Богом Сонця, культ якого зосереджувався у Геліополісі. Відтоді Бога іменували Амон-Ра. Фіви увійшли у склад IV ному. До цього ж ному належало також місто Івні (або грецькою: Гермонтіс), в якому Бога називали іменем Монту, який у пізнішій міфології вважався богом Сонця і війни. Злиття цих міст в одному номі призвело до об'єднання культів цих двох богів. Амон в деяких міфах був проголошений батьком Монту, а в інших ототожнювався з ним. Ще один культ Бога-Творця розвинувся у місті Юну, яке грецькою називають Геліополіс, а в Біблії воно іменується Он. Це місто було столицею XIII ному Нижнього Єгипту. В геліопольському міфі він зображений як Бог, який існував, коли ще не було нічого. В ранньому Геліополісі його називали Атум, а в пізньому – Ра; інколи зустрічається ім'я Атум-Ра. В текстах пірамід Атум зветься Творцем світу і батьком фараонів. У першому номі Верхнього Єгипту, в острівному місті Абу (Елефантина) сформувався культ Творця Хнума, який створив світ на гончарному крузі та виліпив з глини людину. Його культ поширювався й за межі Єгипту, зокрема в Етіопії. Згодом його також іменували Хнум-Ра. У Мемфісі, тобто у місті в першому номі Нижнього Єгипту, Творця називали *Птаг*. Після об'єднання Єгипту мемфіські жерці сформували міфічну розповідь про Птага. Він у цій розповіді зображувався як Єдиний Бог, а всі інші боги єгипетського пантеону змальовувалися як вираження Птага, або міфічною мовою: як частини його тіла. Ймовірно, що мемфіські жерці намагалися підкреслити єдність божества, яке виражається через різні духовні сутності. Традиція об'єднаного Єгипту ототожнювала їх, підкреслюючи, що йдеться не про різних богів, а про одного Бога, який в різних культурах доісторичного Єгипту отримав різні імена.

Отож, ситуація, яка склалася в процесі об'єднання солярних культів, дає підстави говорити про Бога-Ра, який відіграв основну роль в релігії об'єднаного Єгипту. Релігійна рефлексія єгиптян не була простим злиттям богів в єдиному пантеоні, а Ра не став

лише главою пантеону. Саме в солярному культі якнайяскравіше виразилися монотеїстичні тенденції єгипетської релігії. Кам'яні стіни пірамід та древні папіруси зберегли декілька текстів, які містять глибокі богословсько-філософські роздуми. Зокрема у *геліопольському міфі* про творення світу, який зберігається на папірусі у Британському музеї, сказано: «Говорить Владика Всесвіту після того, як він почав існувати: Я той, хто заіснував як Хепра. Я заіснував і заіснували існування. Заіснували всі існування після того, як я заіснував, і багато істот вийшли з уст моїх. Не існувало ще небо і не існувала земля. Не було ще ґрунту, ні змії на цьому місці. Я їх сотворив із Нуна, з небуття». З цього уривку міфу видно основні риси релігійної віри, яку сповідували автори тексту. Бог називає себе *Хепрою*, тобто словом, яким древні тексти інколи називають Ра, і яке означає «Сущий», і походить від «херер» – існувати і «хепру» – існування. Отже, Сущий, тобто той, хто є самим буттям, існував до того, як виникло все, що існує. Висловлювання «небо і земля» в багатьох древніх мовах, включно з єгипетською, означало весь світ: як матеріальний, так і духовний. Світ був сотворений Богом, до того ж, це було *cratio ex nihilo* (створення з нічого). «Багато істот вийшло з уст моїх» – означає, що Бог сотворив світ своїм словом, не використовуючи для цього жодної матеріальної сировини. Це підтверджується й наступними словами: «Я їх сотворив із Нуна, з небуття». Нуном єгиптяни називали водний хаос, який в деяких міфах іменується богом. Однак з наведеного уривку очевидно, що хаос і небуття в розумінні найосвіченіших єгиптян того часу ототожнювалися.

• ГЕЛІОПОЛЬСЬКА ЕНЕАДА

Інші боги в геліопольській теогонії сприймалися як нащадки і вираження Бога-Сонця. Шу і Тефнут оголошуються дітьми Ра.

➤ Тефнут первісно сприймалася богинею вологи, але згодом її почали вважати опікункою вогню. Вона постійно зустрічається в міфах про сонячного Бога, супроводжує його по небу вдень і під землею вночі, з'являючись перед ним зранку в вигляді роси. Тефнут ототожнювалась із Хатор – Оком Ра. Один із міфів розповідав про непокору людей. Ра, вирішивши їх покарати, послав своє Око, яке винищило непокірних. Око Ра відобразилося в пізніших культурах як Всевидяче Око Бога, а також як один із символів масонів.

- Ім'я Шу означає «пустота»; це – бог як повітря, так і сонячного світла, яким наповнюється повітряний простір. У Шу і Тефнут було двоє дітей: бог Геб (земля) і богиня Нут (небо). Шу розділив їх, зайнявши простір між ними.
- Геба зображали у вигляді гуски і вважали, що Геб (земля) постійно плаває по Нілу, виражаючи цим уявлення про світ, у якому весь суходіл є наче острів на безкраїх водах.
- Деякі єгиптологи стверджували, що єгиптяни пов'язували Нут із Чумацьким шляхом; інші дослідники стверджували, що культ Нут – це пережиток давньої релігії неба і зір.
- Наступним поколінням богів були діти Шу і Нут: Осіріс, Ізида, Сет і Нефтіда. Ці прадавні божества були вплетені в культ Ра як його нащадки.

Ра, Шу, Тефнут, Геб, Нут, Осіріс, Ізида, Сет і Нефтіда складають геліопольську енеаду (дев'ятку), тобто ряд основних божеств, які склали основу офіційної єгипетської релігії. До них додавалися й інші: Гор став сином Осіріса та Ізиди, Анубіс став сином Осіріса і Нефтіди.

• МЕМФІСЬКА ТЕО-І КОСМОГОНІЯ

Окрім геліопольського опису створення світу, єгиптологам вдалося виявити й інші форми систематизації релігії. Серед них особливе місце займає *мемфійська тео- і космогонія*. Записи цього тексту сягають VIII століття до РХ, хоч виникнення тексту потрібно шукати аж у середині III тисячоліття до РХ. Мемфійський текст становить справжній філософський трактат, укладений задовго до виникнення грецької філософії. Жерці Мемфісу створили пантеїстичну систему, поставивши в її центрі Бога Птага. У тексті сказано: «Сталося, що серце і язик отримали владу над (усіма) членами, бо пізнали вони, що він (Птаг) в кожному тілі, в кожному роті всіх богів, всіх людей, всіх звірів, всіх хробаків і всього живого, бо він мислить і править усіма речами, якими бажає. Його дев'ятка богів перед ним у вигляді зубів і губ. Це – насіння і руки Атума, бо виникла дев'ятка Атума через його сім'я і його пальці, а дев'ятка богів (Птага) – це зуби і губи в тих устах, які дають імена всім речам...». У цьому тексті все суще представлено як різні модули існування Птага. Він у всьому перебуває і все пронизує; він дає імена всьому сущому, тобто визначає сутність усього; він – Єдиний Бог, а все інше (боги, люди, речі)

є лишень його проявами. Все суще виникло з думки Птага, тобто з преекзистенційних ідей, які випереджують і обумовлюють буття речей. Сформовані в серці (розумі) Птага ідеї виразилися через його слова. Іншими словами: все створене з думок Бога його словом. Міф підсумовує акт творіння світу так: «І Птаг був задоволений після того, як він сотворив всі речі і всі Божі слова». В цьому міфі «Птаг виявився первісною сутністю – предвічною водою й землею, і разом із тим світовим розумом (адже ж серце єгиптяни вважали носієм свідомості) та волевиявленням (світовим язиком)». Єгипетська релігія стала найяскравішим доказом існування віри в Єдиного Бога на зорі цивілізації.

- МААТ

Численні боги, які колись вшановувались в місцевих культурах різних праєгипетських племен, тепер стали проявами Єдиного Бога, який пронизує весь світ та встановлює в ньому світовий порядок. Єгиптяни пов'язували світовий лад із *маат*, яка була центром єгипетської етики та порядку. Єгипетська міфологія наділяє маат функцією космічного порядку: Бог встановив маат як правильний стан світу, тому він є «Володарем Маат». Звідси випливає, що маат первісно розумілася як принцип, космічний порядок, який Бог встановлює у світі. Поступово в народній релігійності маат персоніфікувалася, її почали розуміти як родичку Ра: його дочку чи матір, або його Ка. З'являлись також міфи, в яких Маат тісно пов'язувалася родинними зв'язками з іншими богами. Незважаючи на її персоніфікацію, навколо її постаті ніколи не розвивався культ. Винятком може бути лише один невеликий храм, збудований фараоном з XVIII династії Аменхотепом III (1388-1353 роки до РХ) у Карнаці. В міфах вона зображувалася як богиня, яка важить людське життя, його заслуги і провини, після смерті.

- АНТРОПОЛОГІЯ

Проявом Бога у людському житті вважався також людський дух. Єгипетська релігія сформувала складні уявлення про людину, які досі породжують більше питань, аніж дають відповідей. Єгиптяни уявляли, що людина містить у собі кілька елементів, які приблизно можна назвати душами.

➤ Одна із них – *Ка* – двійник людини, її alter ego, який перебуває в ній, допоки людина жива, а після смерті залишається у

гробниці. Ка тісно пов'язана з тілом. Вона потребує їжі і пиття, тому родичі померлих приносять почастунки до гробниці. Якщо Ка зголодніє, то може вийти із гробниці в пошуках їжі. Ка мають також боги і, навіть, бездушні предмети.

- Іншим складником людини є *Ба*, вільна душа, життєва сутність людини. Допоки *Ба* перебуває в тілі, людина жива. Як тільки *Ба* покине тіло, людина помирає. Однак *Ба* повернеться до тіла, і тоді людина воскресне до життя в *Дуаті* – царстві мертвих. Для того, щоби *Ба* могла знайти своє тіло (*хут*), його муміфікували. Оскільки тіло було необхідним для воскресіння в *Дуаті*, тобто місці перебування людей після смерті, до нього ставилися з особливою пошаною. Позаяк мумія може зникнути, у гробницях ставили статуї померлих, на яких обов'язково викарбовували імена, щоби *Ба* могла знайти померлого. Єгиптяни Давнього царства вважали, що *Дуат* знаходиться на небі. В Середньому царстві вважали, що *Дуат* знаходиться під землею. В *Дуаті* померлого судили за його вчинки під час життя. Щоби пройти суд та випросити прощення гріхів, померлий повинен знати різні закличання та імена богів, які його судитимуть. Аби не забути заклинання, до гробниці ставили книги, в яких вони записувалися, або ж заклинання викарбовували на стінах гробниці. Це – єгипетські книги мертвих.
- Третім типом душі є ім'я людини. Допоки люди пам'ятають ім'я померлого, доти він для них живий. Ім'я, за віруваннями древніх, відображає сутність людини. Єгиптяни включали в імена людей імена богів, щоби виразити в житті людини божественну присутність.
- Окрім перелічених душ, єгиптяни вірили, що в людині є ще одна субстанція – *Ах*, тобто сяйво *Ра*. Після смерті *Ах* повертається до богів. Напевне, *Ах* є найбільш загадковою і найменш описаною субстанцією в людині. Вона чи не найкраще перекладається християнським поняттям «дух».
- В описах посмертної долі людини важливе місце займає *серце*. На суді померлого воно, як совість, свідчить про його вчинки.

• КАЛЕНДАР

Позаяк в центрі єгипетської релігії опинилося Сонце, то й час єгиптяни тлумачили кризь призму солярних культів. Стародав-

ні єгиптяни використовували сонячний календар. Новий рік на початку календарного циклу починався в день початку фаз зорі Сиріус, після якого починався розлив Нілу. Впродовж року змінювалися три сезони по чотири місяці кожен.

- Перший сезон (ахет) – це час розливу Нілу; він складався з місяців тот, фаофі, гатир і хояк.
- Другий сезон (петер) – це час вирощування урожаю; він складався з місяців тибі, мехір, фаменот і фармоуті.
- Третій сезон (шему) – це час посух; він складався з місяців пахон, пайні, епіфі та месорі.

Кожен місяць складався з 30 днів, що в сумі давало 360 днів. До цих місяців додавалися ще п'ять днів. Міфи розповідають, що богиня Нут не могла народити дітей впродовж 360 днів. Тоді Тот змилосердився над нею і виграв у богів п'ять додаткових днів, коли Нут народила. Ці дні посвячені богам Осірісу, Гору, Сету, Ізиді та Нефтіді. Отож, єгипетський календар налічував 365 днів. Однак тропічний рік насправді триває майже $365\frac{1}{4}$ діб. Це неспівпадіння привело до зміщення календаря: кожні чотири роки природні цикли зміщувалися на одну добу. Фараон та жерці знали про цю особливість і щороку оголошували про початок фази Сиріуса і розливу Ніла. Народ вважав, що Сиріус підкоряється волі фараона, що зміцнювало його авторитет. Аж у 238 році до РХ фараон Птолемея III виправив цю неточність, додавши до кожного четвертого року додаткову добу. Так з'явилися високосні роки. Імператор Юлій Цезар перейняв цей календар для Риму (юліанський календар або старий стиль). Проте поправка Птолемея III не вирішила проблему повністю, оскільки рік триває 365,24219 доби. Це означає, що за 128 років рік зміщується на одну добу. Проблема вирішив аж Римський Папа Григорій, який у 1582 році провів календарну реформу. За розпорядженням Папи Григорія високосним є кожен четвертий рік, за винятком років, кратних 100, але не кратних 400. Так з'явився григоріанський календар або новий стиль. Від часу Юлія Цезаря до сьогоднішнього відмінності у календарях становлять майже 15 діб.

Отже, з розвитком об'єднаного Єгипту зросло значення солярних культів. Для єгиптян Сонце відіграло особливо важливе значення. Вони усвідомлювали, що для плідності землі потрібні вода і сонячне тепло. Воду забезпечував Ніл, який однак своїми розливами приносив хаос. Тому вода стала символом хаосу. Сон-

це, натомість, приносило порядок, космос. Звідси Сонце стало символом Бога-Творця. В різних місцевостях Сонце називали по-різному, а після об'єднання Єгипту всі ці імена почали використовуватися як синоніми. Сонце – єгипетською «Ра». Саме тому ім'я Ра стало найпопулярнішим. Управління світом Ра здійснював за посередництвом космічного закону маат, яка визначала справедливість, мораль і закон. Усі інші божества стали вираженням сили Ра.

- РЕФОРМА ЕХНАТОНА

Вся історія єгипетської релігії – це протистояння внутрішнього інтуїтивного монотеїзму та ситуативного простонародного політеїзму. Спроби відродити віру в Єдиного Бога, які спостерігаються в Геліополісі та Мемфісі, носили синкретичний характер, притаманний єгипетській релігії всіх періодів після об'єднання Єгипту. Переломним періодом в історії Єгипту стало XIV століття до РХ. У 1405-1367 роках єгипетським тронем володів фараон XVIII династії Аменхотеп III. У цей час Єгипет досяг апогею свого політичного, економічного, територіального та культурного розвитку. Заслугою Аменхотепа III була підтримка культу Амона-Ра саме в той період, коли цей культ розвивався в напрямі синкретичного монотеїзму. Найбільшим пам'ятником правління цього фараона було будівництво храму Амона-Ра в Луксорі. Напевне, його релігійні погляди і прагнення передалися синові – Аменхотепу IV. Після смерті батька, успадкувавши трон, він оточив себе членами своєї родини: матір'ю Тією та дружиною Нефертіті, які підтримували його революційні намагання. Ще під час правління Аменхотепа III у Фівах (тогочасній столиці Єгипту) розвинувся культ бога Атона (Сонячний Диск). Цариця Тія назвала свій човен Сяйвом Атона, а ім'я Атона зустрічається в гробницях епохи Аменхотепа III. В одній із гробниць того часу наявний надпис, який свідчить, що в ній похоронений «управитель палацу Атона». Якщо під словом «палац» слід розуміти храм, то це означає, що храм Атона існував у Фівах у час Аменхотепа III.

Аменхотеп IV, вступивши на трон, розпочав масштабну релігійну реформу. Він оголосив, що Єдиним Богом Єгипту є *Атон*, а всі інші культури були оголошені небажаними. В царських резиденціях знищувалися всі написи, в яких згадувалися імена

інших богів, а деякі храми закривалися. У Фівах фараон розбудував храм Атону, який знаходився між Луксорським та Карнакським храмами. Фараон змінив своє ім'я: тепер він звався *Ехнатон*, що означає «бажаний Атону». Розуміючи, що Фіви наскрізь пронизані культом Амона-Ра, Ехнатон вирішив збудувати нову столицю. Нове місто отримало назву Ахетатон, що означає «горизонт Атона». Воно знаходилося поблизу сучасного Тель-ель-Амарна. Від цієї назви єгипетську культуру епохи Ехнатона називають *амарнською культурою*. Епоха Ехнатона – це масштабний культурний переворот в Єгипті. Старі храми більше не отримували державної фінансової підтримки і занепадали, а на їхньому місці поставали нові храми Атона. Зникали імена старих богів, і навіть імена фараонів, які пригадували про стару релігію, звучали тепер рідко. Ехнатон прославляв свого Бога Атона словами «немає іншого, крім тебе» і переслідував усіх інших богів закриттям храмів, заборонаю їхніх культів і руйнуванням їхніх імен та зображень. Гробниці, які традиційно наповнювалися зображеннями богів та релігійними текстами, міняли свій вигляд. Нові гробниці містили молитовні тексти, присвячені Атону. Кардинальних змін зазнало мистецтво. Досі фараонів та членів їхніх родин, високих сановників і жерців зображали в ідеалізованій формі. Ехнатон був першим фараоном, який на зображеннях мав природний вигляд: фараона і його родичів зображали такими, як вони були в побуті, не уникаючи навіть природних недоліків. Релігійна поезія того часу пронизує своїми інтимними формами: до Бога почали звертатися не магічними формулами, а криком душі та глибокими духовними переживаннями. Ехнатон був автором одного із гімнів, присвячених Атону, в якому фараон показав себе глибоко духовною і щиро віруючою людиною, яка прагне живого спілкування з Богом, а не механічного відтворення застиглих форм. Реформа Ехнатона – це переворот в релігії, в якому не тільки постулювалася віра в Єдиного Бога, а й кардинально мінялися відносини Бога і людини. Бог тепер не тільки Абсолют і Творець, а особа, з якою можна спілкуватися. Бога і людину тепер пов'язують не відносини страху і підкорення, а щирої духовної любові.

Все життя Ехнатон присвятив релігійній реформі, зміні культу, поширенню своїх ідей серед народу. Він був справжній великий пророк, але при цьому поганий політик. Надто мало уваги

залишалось йому для державних справ, незважаючи на те, що Єгипет, розширившись за попередників Ехнатона до неймовірних розмірів, він потребував від фараона особливої уваги. Сусідні держави по куску відривали від Єгипту його прикордонні території; правителі номів, відчувши відсутність контролю зі сторони центральної влади, вели себе свавільно як по відношенні до столиці, так у стосунках зі своїм народом. У державі почався хаос. Незважаючи на величезні зусилля Ехнатона по впровадженню нової релігії, для успіху потрібно було багато часу. Фараон мав противників, особливо серед жерців давніх культів, які поширювали серед народу противладні настрої. Пропаганда жерців та політичні поразки створювали Ехнатону погану репутацію в народі. Поширювалися чутки, що боги карають народ за відхід від віри. Високі ідеї фараона-пророка залишились незрозумілими широким масам, яких повністю задовольняли прості міфічні форми віри і магичні елементи культу. Глибоким внутрішнім переконанням атонізм став лише для однодумців фараона, які знаходилися в його оточенні. Після смерті Ехнатона його віру продовжував його син Сменкхара, який однак правив не довго. Після Сменкхари на трон вступив його брат і син Ехнатона Тутанхатон, який змінив своє ім'я на *Тутанхамон* та повернувся до культу Амона-Ра. Новий фараон знову переніс столицю до Фів, а Ехататон швидко занепав і перетворився в руїни. Тутанхамон помер молодим; він в силу свого віку не мав достатньої стійкості характеру, щоби протистояти могутнім жерцям давніх культів. Незважаючи на вчинки фараона політична ситуація не виправилася. Державу роздирали міжусобиці, які врешті призвели до зміни правлячої династії. Противники Ехнатона намагалися знищити все, що було з ним пов'язане: написи, гробниці, будівлі... Самого Ехнатона послідовники називали ворогом та злочинцем. Гробниця Ехнатона та його сім'ї була сплюндрована. Єгипет начебто повернувся до того ладу, в якому жив і до Ехнатона. Насправді ж Єгипет ніколи не став попереднім: запалена Ехнатомом іскра, хай слабо, все ж мерехтіла в серцях тих єгиптян, які занурювалися в глибини власного духа.

Отож, монотеїстична інтуїція єгиптян неодноразово проблискувала в їхньому релігійному житті. Найвищим виразом єгипетського монотеїзму стала реформа Ехнатона. Фараон XVIII динас-

тії Аменхотеп IV, який змінив своє ім'я на Ехнатон, провів масштабну релігійну реформу, внаслідок якої були здійснені спроби ліквідувати всі релігійні практики, які сформувалися в Єгипті, та встановити єдиний культ Атона. Ця реформа не мала успіху, оскільки методи Ехнатона далеко не завжди були достатньо коректними і вправними. Однак сам задум Ехнатона відображав глибокий духовний досвід давніх єгиптян, який звертав їх до віри в Єдиного Бога.

2.3. КУЛЬТ ЄГИПЕТСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

Релігійна культура Єгипту створила цікавий та багатогранний культ. В основі єгипетської релігії лежало переконання в тому, що Бог виражається у світі через світовий порядок *маат*. Сферою дії маат було абсолютно все: закони природи, соціальні процеси, законодавство, мораль тощо. Гріх людини ламає природні процеси, руйнує усталений плин речей. Оскільки мораль і природні процеси є не окремими галузями буття, а лишень різними модусами однієї Маат, то в який із модусів не була б націлена руйнівна дія злого вчинку, вона обов'язково відіб'ється на всій Маат та принесе розруху в усі сфери буття. Так, порушення соціальних норм (наприклад, війна), відображається на моралі (робить людину агресивною та наповнює її серце ненавистю), на економіці (призводить до зубожіння населення), на законодавстві (люди в умовах війни нехтують правовими відносинами), на природі (сучасні війни з використанням хімічної, біологічної зброї та зброї масового ураження призводять до екологічних катаклізм) тощо. Отож, будь-яке порушення маат неодмінно матиме свої наслідки в усіх сферах, у яких присутнє бодай якесь правове регулювання, незалежно від того, про яке право йдеться: мораль, законодавство, звичаєве право, закони природи, соціальні чи економічні закономірності. Таке розуміння маат має винятково важливе значення для розуміння культових обрядів єгипетської релігії. Завданням ритуалів було виправити порушення, привнесені в порядок маат. Тому обряди сприймалися не стільки як людські дії, а радше як сакральні дії богів, у яких люди були не целібрантами, а тільки учасниками. Участь фараона

в особливо урочистих ритуалах була важливою тому, що фараон був утіленням божества, а тому забезпечував присутність божественного в ритуалах.

Єгипетський культ зосереджувався навколо храмів. Кожен храм мав свої культові особливості та свята, які святкувалися за власним обрядовим уставом. Різні храми, а отже, і різні ному святкували різні свята. Найбільшим було, звичайно, те свято, яке підтримувалося фараоном, тобто свято Опет. Воно відзначалося в Карнакському та Луксорському храмах, коли фараон складав дари богу Амону-Ра. Важливе місце в ритуалі єгипетської релігії мала похоронна обрядовість. Поховання фараона було складним процесом. Для його поховання будувалася піраміда, а його тіло муміфікували.

• СВЯЩЕНИКИ

Священики єгипетської релігії сприймалися не як посвячені особи, які виконували своє служіння в силу свого духовного статусу, а як особи, яким місію священства делегував фараон. В Єгипті деякі професії, які вважалися особливо важливими, утворювали певні соціальні класи, на кшталт середньовічних цехів або груп мігруючих працівників. Єгиптяни називали такі групи «са», а греки – «філе» (φύλη). Єгипетські священики утворювали саме такий цех. Їхнє храмове служіння зазвичай не займало всього їхнього часу, а переважно тривало якусь частину року; іншу частину року вони поверталися до своїх домівок, де займалися домашнім господарством та родинними справами. Однак були й такі священики, які всеціло посвятили себе служінню, не мали сімей та безперервно служили при храмі. Необхідно пам'ятати, що єгипетське священство, як і в багатьох інших давніх культурах, не становило єдину ієрархічну структуру. Кожне місто мало свого Бога, свій храм, свій культ і своє священство. Після об'єднання різних єгипетських номів у єдину державу злилися міфології, які пояснювали богів як родичів, однак не злилися культу. Навколо кожного божества і його храмів творився свій культ. Священики одного храму не були залежними від священиків іншого храму. Коли зустрічаються згадки про «верховного жерця» або «першосвященника», то мається на увазі не главу загальноєгипетської релігійної організації, оскільки такої ніколи не існувало, а про головного священнослужителя центрального

столичного храму, який був найбільш шановним фараоном та займав центральне місце в офіційній релігії.

• ХРАМИ

Центрами єгипетського культу були храми. Як і в інших давніх цивілізаціях, єгипетські храми були величезними і багатогранними комплексами, в яких відбувалися не тільки обряди, а й плекалася тогочасна культура. Храми були університетами давнини, а єгипетські храми особливо славилися своїми освітніми традиціями. Жерці єгипетських храмів були передовими вченими свого часу, наукові здобутки яких приваблювали шукачів знань навіть з інших країн. Єгипетські жерці мало писали, притримуючись давньої традиції передавати істину усно. Храми були місцем духовної розради та внутрішнього миру. Все ж основним завданням храмів було богослужіння. Давні храми вважались місцем помешкання Бога. Тому ті приміщення, які призначались для Бога, були окутані побожною пошаною, а вхід до них не дозволявся нікому, окрім священиків, і то в особливих випадках. Жертвоприношення та інші обряди здійснювалися перед святилищем на спеціальних жертовниках.

Найбільший храм Єгипту знаходився у *Карнаці*. До сьогодні все ще збереглися частини його величних споруд, які в 1979 році були занесені до переліку світового культурного спадку ЮНЕСКО. Перші будівлі Карнакського храму були збудовані фараоном Сенусертом I із XII династії, який правив у XX столітті до РХ. Розбудовував храм фараон Рамзес II. Загальна площа храму становить близько 30 гектарів. Карнакський храм є плодом синкретизму єгипетської релігії: він становить комплекс із декількох храмів різних епох та присвячених різним божествам. Центральним храмом Карнакського комплексу є святиня Амона-Ра. Поряд із ним у цьому комплексі знаходилися храми божества війни Монта та богині Мут. До них прилягав також храм Атона, збудований Ехнатоном. Карнакський храм мав важливе державницьке значення. Оскільки фараони Середнього царства на верховне місце єгипетського пантеону ставили Амона-Ра, то вони величністю храму прагнули показати важливість свого Бога. За правління Рамзеса II, який розбудовував Карнакський храм, проявлялися монотеїстичні тенденції з наголосом на культі Амона-Ра, хоч ці тенденції проявлялися не настільки радикально, як це було з культом Атона в

часи фараона Ехнатона. Велич храму Амона-Ра була намаганням підкреслити виключну роль цього божества. Ще один важливий храм Амона-Ра був споруджений у *Луксорі*. Цей храм також занесений до реєстру пам'яток світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Луксорський храм також зведений фараонами XII династії. Основні частини храму розбудовував Аменхотеп III, але вже його наступник Аменхотеп IV, більше відомий як Ехнатон, закрити Луксорський храм. Стародавній Єгипет наповнений храмовою архітектурою, яка вражає своєю величчю та монументальністю.

• ПІРАМІДИ

Ще одним видом єгипетської сакральної архітектури були гробниці фараонів. Єгиптяни вірили, що померлий фараон повинен у спокої продовжувати своє земне життя. Монархів хоронили у величних гробницях. Для ранніх фараонів будували *мастаби*, тобто гробниці з поховальною камерою під землею та будівлею над поверхнею у формі прямокутника чи усіченої піраміди. Висота гробниць могла сягати до 10-12 метрів, а площа – до 50x25 метрів. Але найбільше віднайдених мастаб мали висоту 3-5 метрів. Поряд із мастабами фараонів будувалися мастаби єгипетських аристократів, інколи утворюючи ціле кладовище. Згодом мастаби почали виростати: на одну прямокутну конструкцію встановлювали іншу, дещо меншого розміру, а на неї ще іншу. Так виникли східчасті *піраміди*. Найдавніша зі знайдених пірамід – це піраміда Джосера, яка мала саме східчасту форму. Вона збудована у 2670 році до РХ. Архітектором цієї піраміди був Іманхотеп. Він прославився також як письменник, лікар, астроном і радник фараона, а головне – верховний жрець геліопольського храму Амона-Ра. Після його смерті його вшановували як божество. Сучасні масони зараховують його до одного зі своїх попередників. Згодом східчасті піраміди переросли у піраміди з різними стінами. Найбільшою гробницею Єгипту є піраміда Хеопса висотою 146 метрів, збудована в XXVI столітті. Сьогодні археологам вдалося віднайти 238 пірамід або їхніх залишків. Найбільші з них знаходяться в Гізі, проте на загал піраміди розташовані по всьому Єгипті.

Гробниці були пов'язані з особливими похоронними обрядами – *муміфікацією*. Тіла померлих фараонів потрібно було зберегти навіки. Для цього їх муміфікували. Використовувалися

різні способи муміфікації. Перші мумії просто заштукатурювали та розмальовували по штукатурці. Тіло зітлівало, але обриси залишалися на штукатурці. Згодом з'явилися досконаліші способи муміфікації: тіла очищали від нутрощів та рідин, а тоді наповнювали бальзамуючими препаратами. При бальзамуванні смолою тіла отримували зелений колір та ставали надто крихкими. Для такого бальзамування потрібно було використовувати бинти, щоби тіло не розсипалося. При бальзамуванні бітумом, тіла не розсипалися, але чорніли. Найдосконалішим способом бальзамування було начинення натровими солями. Такі мумії були міцні та мали колір найбільш наблизений до природного. Використовувалися, щоправда рідко, бальзамування медом. Були й простіші способи бальзамування, які використовували значно бідніші люди: в черевну порожнину заливали сік редьки та занурювали тіло в луговий розчин на 70 днів. Органи, які виймалися з тіла не викидали, а ретельно промивали, обробляли бальзамуючими речовинами та складали у посудини – *канопи*. Каноп було чотири; кожну з них клали інший орган, та накривали кришкою із зображенням одного з синів Гора. В канопу із зображенням Гапі, який мав голову павіана, клали легені; в канопу із зображенням Кебексенуфа, який мав голову сокола, клали кишківник; в канопу із зображенням Даумутефа, який мав голову шакала, клали шлунок; а в канопу із зображенням Імсета, який мав людську голову, клали печінку. В Єгипті муміфікували також тварин, зокрема кішок. Муміфікація тривала до декількох місяців та вимагала праці різних спеціалістів.

Хоч смерть та похорон займали важливе місце в релігії єгиптян, все ж повсякденне життя наповнювалося радісними святкуваннями. Центральним святом Єгипту було *Опет*, присвячене Амону-Ра. Оскільки Амон-Ра був центром єгипетської релігійності, то й святкування в його честь були найурочистішими. За правління Тутанхамона вони тривали 11 днів, а за правління Рамзеса III – 27 днів. Святкування розпочинались в Карнаці, де фараон складав дари у храмі Амона-Ра. Опісля фараон з усією світою плив по Нілу на човнах до Луксора, де також складав дари. Урочисто відзначалося також свято Бастет. Назва пов'язує його з богинею Бастет, проте це свято відзначалось на початку Нового року, тобто коли сходила зоря Сіріус та розливався Ніл. Це було приблизно в червні-липні.

ЛІТЕРАТУРА

- Aldred, Cyril.* Akhenaten, King of Egypt. – London: Thames and Hudson, 1988.
- Allen, James P.* Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Assmann, Jan.* Death and Salvation in Ancient Egypt. – Lorton: Cornell University Press, 2005.
- Assmann, Jan.* The Search for God in Ancient Egypt. – Lorton: Cornell University Press, 2001.
- Badawy, Alexander.* A History of Egyptian Architecture. – Berkeley: University of California, 1968.
- Baines, John; Málek, Jaromir.* The Cultural Atlas of Ancient Egypt. – Facts on File: 2000.
- Billard, Jules B.* Ancient Egypt: Discovering its Splendors. – National Geographic Society, 1978.
- Clayton, Peter A.* Chronicle of the Pharaohs. – London: Thames and Hudson, 1994.
- Cline, Eric H.; O'Connor, David Kevin.* Amenhotep III: Perspectives on His Reign. – Ann Arbor (Michigan): University of Michigan Press, 2001.
- David, Rosalie.* Religion and Magic in Ancient Egypt. – Penguin, 2002.
- Dodson, Aidan.* Egyptian Rock Cut Tombs. – Buckinghamshire: Shire Publications Ltd, 1991.
- Dodson, Aidan; Hilton, Dyan.* The Complete Royal Families of Ancient Egypt. – London: Thames & Hudson, 2004.
- Dunand, Françoise; Zivie-Coche, Christiane.* Gods and Men in Egypt: 3000 BCE to 395 CE. – Lorton: Cornell University Press, 2005.
- El-Daly, Okasha.* Egyptology: The Missing Millennium. – London: UCL Press, 2005.
- Filer, Joyce.* Disease. – Austin: University of Texas Press, 1996.
- Fleming, Fergus; Lothian, Alan.* The Way to Eternity: Egyptian Myth. – Duncan Baird, 1997.
- Frankfurter, David.* Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance. – Princeton Un., 1998.
- Gardiner, Sir Alan.* Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. – Oxford: Griffith Institute, 1957.
- Grimal, Nicolas.* A History of Ancient Egypt. – Blackwell Books, 1992.
- Helck, Wolfgang; Otto, Eberhard (вид.)* Lexikon der Ägyptologie. – O. Harrassowitz, 1972-1992.
- Hornung, Erik.* The Ancient Egyptian Books of the Afterlife. – Lorton: Cornell University, 1999.
- Hornung, Erik.* The Secret Lore of Egypt: Its Impact on the West. – Cornell University Press, 2001.
- James, Thomas Garnet Henry.* The British Museum Concise Introduction to Ancient Egypt. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005.
- Kemp, Barry.* Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization. – London: Routledge, 1991.
- Lehner, Mark.* The Complete Pyramids. – London: Thames & Hudson, 1997.
- Lichtheim, Miriam.* Ancient Egyptian Literature, A Book of Readings. – Univ. of California, 1980.
- Loprieno, Antonio.* Ancient Egyptian: A linguistic introduction. – Cambridge University Press, 1995.

Lucas, Alfred. Ancient Egyptian Materials and Industries. – London: Edward Arnold Publ., 1962.

Manuelian, Peter Der. Egypt: The World of the Pharaohs. Bonner Straße, – Cologne Germany: Könemann Verlagsgesellschaft mbH, 1998.

Meskeil, Lynn. Object Worlds in Ancient Egypt: Material Biographies Past and Present (Materializing Culture). – Oxford: Berg Publishers, 2004.

Midant-Reynes, Béatrix. The Prehistory of Egypt: From the First Egyptians to the First Pharaohs. – Oxford: Blackwell Publishers, 2000.

Nicholson, Paul T. Ancient Egyptian Materials and Technology. – Cambridge University, 2000.

Oakes, Lorna. Ancient Egypt: An Illustrated Reference to the Myths, Religions, Pyramids and Temples of the Land of the Pharaohs. – New York: Barnes & Noble, 2003.

Pinch, Geraldine. Magic in Ancient Egypt. – University of Texas Press, 1995.

Quirke, Stephen; Spencer, Jeffrey. The British Museum Book of Ancient Egypt. – Thames & Hudson, 1992.

Redford, Donald B. (вид.) The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt. – Oxford University, 2001.

Robins, Gay. The Art of Ancient Egypt. – Cambridge (Massachusetts): Harvard University, 2000.

Ryholt, Kim. The Political Situation in Egypt During the Second Intermediate Period. – Museum Tusulanum, 1997.

Sadek, Ashraf Iskander. Popular Religion in Egypt during the New Kingdom. – Hildesheim, 1988.

Scheel, Bernd. Egyptian Metalworking and Tools. – Haverfordwest: Shire Publications Ltd, 1989.

Shafer, Byron E. (вид.) Temples of Ancient Egypt. – IB Tauris, 1997.

Shafer, Byron E. Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice. – Cornell University Press, 1991.

Shaw, Ian. The Oxford History of Ancient Egypt. – Oxford: Oxford University Press, 2003.

Siliotti, Alberto. The Discovery of Ancient Egypt. – Edison (New Jersey): Book Sales, 1998.

Simpson, William Kelly (вид.) Religion and Philosophy in Ancient Egypt. – Yale Egyptological Seminar, 1989.

Strouhal, Eugen. Life in Ancient Egypt. – Norman (Oklahoma): University of Oklahoma, 1989.

Taylor, John. Death and the Afterlife in Ancient Egypt. – University of Chicago Press, 2001.

Traunecker, Claude. The Gods of Egypt. – Lorton: Cornell University Press, 2001.

Tyldesley, Joyce A. Ramesses: Egypt's greatest pharaoh. – Harmondsworth: Penguin, 2001.

Walbank, Frank William. The Cambridge ancient history. – Cambridge University Press, 1984.

Wasserman, James; Faulkner, Raymond Oliver; Goelet, Ogden; Von Dassow, Eva. The Egyptian Book of the dead, the Book of going forth by day: being the Papyrus of Ani. – Chronicle, 1994.

Wilkinson, Richard. The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt. – Thames&Hud., 2003.

Wilkinson, Richard. The Complete Temples of Ancient Egypt. – Thames & Hudson, 2000.

Бадж, Эрнест Альфред Уоллес. Древний Египет: духи, идолы, боги. – Центрполиграф, 2009.

Веркуттер, Жан. Древний Египет. – Москва: АСТ, Астрель, 2004.

Гнедич, Петр. История искусств: живопись, скульптура, архитектура. Том 1: Древний Египет и Древний

- Восток: живопись. скульптура. архитектура. – Москва: Эксмо, 2005.
- Грант, Нил.* Древний Египет и Древняя Греция. – Санкт-Петербург: Амфора, 2014.
- Древний Египет. – Санкт-Петербург: Пресс-Курьер, 2017.
- Дэвид, Розали.* Древний Египет. – Москва: Вече, 2008.
- Икономов, Владимир.* Древний Египет: Культурно-историчес. очерк. – Книжное дело, 1903.
- Зубов, Андрей; Зубова, Ольга.* Религия Древнего Египта. – Москва: РИПОЛ классик, 2017.
- Кларк, Сомерс.* Строительство и архитектура в Древнем Египте. – Центрполиграф, 2009.
- Кормышева, Элеонора.* Древний Египет. – Москва: Весь Мир, 2005.
- Колдуэлл, Стелла.* Чудеса Древнего Египта. – Москва: Махаон, 2017
- Коростовцев, Михаил.* Религия Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2000.
- Коростовцев, Михаил.* Писцы Древнего Египта. – Москва: Восточная литература, 1962.
- Кристенсен, Венди.* Древний Египет. – Москва: Мир книги, 2007.
- Курт, Дитер.* Древний Египет. – Москва: Мир книги, 2008.
- Майорова, Наталья.* Путешествие в Древний Египет. – Москва: Белый город, 2009.
- Марченко, Юрий.* Обелиски Древнего Египта. – Алчевск: Сейлинг, 2001.
- Матье, Милица.* Искусство Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Нева, Летний сад, 2001.
- Мерти, Барбара.* Древний Египет: храмы, гробницы, иероглифы. – Центрполиграф, 2007.
- Мерти, Барбара.* Красная земля, Черная земля: Древний Египет: легенды и факты. – Москва: Центрполиграф, 2008.
- Микель, Пьер.* Древний Египет: Животный мир тех времен. – Москва: Олма-Пресс, 1999.
- Мюррей, Маргарет.* Величие Древнего Египта. – Москва: Центрполиграф, 2009.
- Непомнящий, Николай.* Древний Египет: секреты пирамид. – Москва: ИКАР, 2004.
- Опочинин, Евгений.* Древний Египет: Краткий исторический очерк, начиная с царствования Мена и кончая Рамзесом III. – Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1886.
- Перепелкин, Юрий.* История Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Нева, Летний сад, 2001.
- Пунин, Андрей.* Искусство Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008.
- Рабалкаба, Джил.* Древний Египет: тайны Древнего Египта в археологических находках. – Юнайтед Пресс, 2007.
- Снегирев, Игорь.* Древний Египет. – Ленинград: Соцэкгиз. Ленингр. отд-ние, 1938.
- Тураев, Борис.* Древний Египет. – Санкт-Петербург: Нева, Лет. сад, 2000.
- Уайт, Джон Мэнчип.* Боги и люди Древнего Египта. – Москва: Центрполиграф, 2007.
- Холмс, Энтони.* Древний Египет. – Москва: Колибри, 2014.
- Федорова, Елена.* Люди Древнего Египта. – Москва: Новый ключ, 2003.
- Шоу, Ян.* Древний Египет. – Москва: АСТ, Астрель, 2006.
- Эрман, Адольф.* Государство, армия и общество Древнего Египта. – Центрполиграф, 2008.
- Эрман, Адольф.* Жизнь в Древнем Египте. – Москва: Центрполиграф, 2008.

Розділ 3

ЗОРОАСТРИЗМ

3.1. ПОЧАТКИ ЗОРОАСТРИЗМУ І АВЕСТА

Вивчення давніх арійських вірувань дуже проблемне. Релігієзнавці, історики культури, археологи та інші вчені у своїх дослідженнях можуть оперувати виключно документальними даними. Такими даними є або записаний текст, або мистецькі витвори (будівлі, монументи, малюнки тощо). Серед кочових народів такого роду артефакти неможливі: ці народи зазвичай не писемні, вони не зводили будівель, а мистецькі витвори настільки бідні й неоднозначні, що їх витлумачити дуже важко. Арійці епохи кочувань становили великий народ, який складався з різних племен. Годі надіятися, що релігійність усіх їх співпадала до деталей. Це також ускладнює дослідження. Єдиним більш-менш вірогідним джерелом вивчення давніх арійських вірувань є порівняння їхніх залишків у культурах їхніх послідовників. Оскільки арійці розійшлися у двох напрямках та сформували дві незалежні культури, а саме індо-арійську та перську, то в них обох мусіли відобразитися залишки давнього культу. Обидві культури сформували власні писемності. Їхні релігійні тексти можна порівнювати. Якщо в обох культурах присутні одні і ті самі відгомони релігійної віри, то це означає, що їхнє коріння сягає доісторичних часів і відображає ту релігійність, яка існувала у них до поділу арійського народу. Очевидно, що такий метод дослідження давньої арійської релігії може дати лише фрагментарні дані, які не спроможні претендувати на абсолютну достовірність. І все ж цей метод залишається єдиним, придатним до використання в дослідженні давніх арійців.

- ДЬЯУШ-ПІТА

Схоже до багатьох первісних народів, предки арійців первісно зберігали давню віру в єдиного Творця Всесвіту. Вони називали його Дьяуш-Піта – Світлосяйний Отець. Його образ довгий

час був позбавлений яких-небудь антропоморфних рис, і лише в епоху, коли арії покинули свою первісну батьківщину, по давньоарійській релігії був нанесений перший удар. Це свідчить про первісну віру арійців в Єдиного Бога, яка домінувала в ранніх арійців. Про *Дьяуш-Піта* неодноразово згадує давній релігійний текст Індії Ріг-Веда (I.89; I.90; I.164; IV.1). Однак у цих текстах він зображений як Отець Неба і батько богів. Німецький філолог і релігієзнавець Фрідріх Макс Мюллер вважав, що старогрецьке слово Ζεύς, старогерманське Tīwaz та інші імена верховних богів різних релігій походять від слова «Дьяуш». Оскільки Дьяуш-Піта в Ріг-Веді є Отцем Неба, у мистецтві він зображувався у вигляді Бика. Цей зооморфізм у багатьох міфологіях використовувався для означення бога неба. Древній людині рев бика і звук грому уявлялися тотожними. Арійські релігії згодом згадуватимуть про Бика, зокрема в зороастризмі Бик був першою твариною, яку сотворив Агура-Мазда.

Кочові форми побуту не дозволяли арійцям розвинути культ. Народи, які не будували міст та не мали храмів, молилися і склали жертви під відкритим небом. Їхній погляд під час молитви звертався до неба. Саме з неба вони отримували найцінніші дари: сонячне тепло і дощ, а також найстрашніші кари: грози і повені. Очевидно, що це небо, яке наче промовляє до людини, сприймалося арійцями виявом Бога, його знаряддям для благословення і покарання. Важливо відзначити, що арійці називали Бога Отцем неба, а не самим небом. *Дьяуш-Піта* не був богом неба; в арійській релігії він не ототожнювався з жодною силою природи, а лише виражався через них. Історичні та релігієзнавчі дослідження не дають нам можливості в'яснити, коли саме серед арійців сформувалася віра в Дьяуш-Піта. Однак, судячи з відомостей Ріг-Веди, східна гілка арійців занесла його до Індії, в якій арійці зустрілися з численними віруваннями дравідів – місцевого доарійського населення. Незважаючи на те, що індо-арійці та дравіди вели між собою запеклі війни, взаємовплив їхніх культур був значним. Схожі переплетіння культур помітні також між персо-арійцями та доарійським населенням Персії. Нові релігії, які склалися в арійських племенах після осіlosti, призвели до возвеличення деяких нових богів, які до цього сприймалися як вираження Єдиного Бога, а не окремі божества.

• ПОЧАТКИ КУЛЬТУ ВОГНЮ

Серед божественних проявів в арійській релігії, як і в багатьох інших, можна побачити ті елементи побуту або природи, які були найнеобхіднішими для виживання, а тому сприймалися як найважливіші дари Божі, і зрештою обожнювалися. Серед таких сил природи відзначається, передовсім, вода. Серед арійських племен вода займала місце об'єкта культового поклоніння. Обожену воду називали *Апас*. Автори Ріг-Веди присвятили Апас кілька гімнів (VII.47, VII.49; X.9, X.30). Поряд із владичицею водних потоків та рік Апас, обожнювався й вогонь. Ім'я персоніфікованого обоження вогню у двох групах арійців відрізнялося за звучанням: в Індії на санскриті його іменували *Агни*, а в Персії авестійською мовою – *Атар*. За даними дослідників історії мови, від імені Агни походить слов'янське слово «вогонь». Основним заняттям древніх арійців було тваринництво. Воно було для них джерелом їжі, а тому розцінювалося як благословення Бога. Ці реалії породили ще одну обожену персоніфікацію – *Геуш-Урван* (душа бика). Це божество дарує людям їжу тваринного походження. Якщо люди спожили тваринні продукти з молитвою, тоді Геуш-Урван зможе відродити вбиту тварину до життя, щоби люди ніколи не відчували голоду. Серед давніх арійців існував звичай витискати сік із п'яних рослин та випивати його. Про які саме рослини йдеться в давніх текстах, чітко не відомо; однак більшість дослідників вважають, що це був один із різновидів ефдри. Випивши цей сік, людина втрачала тверезість. Стан сп'яніння сприймали як піднесення духа до небес. Цей сік індійці називали – сома, а іранці – хаома. Процес оп'яніння породив персоніфіковане божество, яке називали, як і сік, індійці – *Сома*, а іранці – *Хаома*. Згодом Хаома стане предметом найжорсткішої критики Заратустри, але в пізніх частинах Авести ставлення до цього божества стало більш позитивним.

Поступово поклоніння цим божествам обвивались культом; в іранців епохи осілості звершувались жертвоприношення, які називалися *заотра*. Жертвоприношення богині Апас полягало у вливанні до води молока і соку двох рослин. Для іранців важливо було, щоби жертва складалася із трьох елементів, оскільки число три для них було священним. Богу Атар в жертву також складалися три елементи: відбірні дрова, пахучі рослини і тваринний жир. Тут знову зберігається традиція трьох елементів

жертви, і знову два із них рослинного походження, і один – тваринного. Жертвоприношення для Апас і Атара були щоденними. Їх іранці називали «ясна», а індійці – «яджна».

- АГУРИ І ДАЕВИ

Окрім перелічених божеств в обох групах арійських народів сформувалися й численні інші божества, деякі з яких були перейняті від культів тих народів, які опинилися під пануванням аріїв, а деякі сформувалися пізніше. Нам, сьогодні, невідомо, звідки взялися імена цих богів: були це імена богів окремих племен, пам'ять про яких зберігалася й після злиття народу, чи персоналіфікація та обожнення сил природи, які первісно сприймалися як вияви та благословення Дьяуш-Піта? Для розуміння релігійних відмінностей іранців (персів, або західних аріїв) та індійців (індо-арійців, або східних аріїв) необхідно вяснити відмінності між поняттями *агура/асура* та *даева/дева*. Слово «агура» означає «божество» або «господь», «владика». Перське «агура» має спільні мовні корені з індійським «асура», присутнім у Ріг-Веді. Однак, якщо в індуїзмі асура – це окреслення злих демонів, які протистоять добрим девам, то в зороастризмі агура – це окреслення доброго Бога, який протистоїть злим даевам. Отже, слова «агура» і «асура», як і слова «даева» і «дева», походять зі спільних коренів, але їхні значення розійшлися у протилежних напрямках: перський «агура» – добрий і є протилежністю до злого «даева», а індійський «асура» – злий і протистоїть доброму «дева».

- АША

Важливим елементом арійської релігії був вічний закон Всесвіту, *natural law*, *lex naturalis*. Природне право належить до відвічних інтуїцій людства; воно записане у серці людини. Цей закон на санскриті називають *рта*, а авестійською – *аша*. Рта/аша регулює всі процеси у Всесвіті: русла рік та орбіти планет, ріст рослин і розвиток тварин, полум'я вогню і випаровування води, денне світло та нічну темряву – все це відбувається збалансовано і гармонійно тільки тому, що підкоряється рта/аша. Неживі речі виникають і зникають, а живі народжуються і помирають, бо усі вони перебувають під владою єдиного світового закону. Рта/аша не є виключно арійським поняттям. Воно присутнє у найрізноманітніших культурах і релігіях: від китайського дао

до грецького фатуму, від єгипетської маат до Гераклітового логосу, від шумерського ме до єврейської шехіни. *Lex naturalis* – це всеохоплююче поняття. Йому підкоряються всі речі і процеси у світі. Рта/аша включає в себе й закони природи, і моральний закон, а також позитивне право. Держава і суспільство розвиватимуться добре лише тоді, коли їхнє законодавство (позитивне право) відповідатиме природному праву. У християнстві *lex naturalis* є не самобутньою дійсністю, а законом, встановленим Богом. Тому *lex naturalis* є водночас *lex Dei*. Реалізація *lex naturalis* у законах природи та моралі не однаково. Нерозумне творіння підкоряється вічному закону за необхідністю: воно не має свободи вибору. Людина, натомість, може самостійно обирати свій життєвий шлях; тому вона спроможна вибирати між виконанням вічного закону, який стає для людини внутрішнім, або його відкиненням.

- ДРУГ

Якщо людина має можливість обирати, то це означає, що мусять існувати й протилежність до рта/аша, до якої схиляється людина у випадку відкинення справедливості. Цю протилежність називають на санскриті *друх*, а авестійською – *друг*. Відповідно, давні індійці ділили людей на *ашаван*, які дотримуються морального закону і справедливості, тобто добрі і праведні, та *другван*, які його порушують, тобто злі та грішні. Моральний закон тут прирівнюється до закону природи. Його порушення спричинює наслідки, передбачені законом. Бог не карає грішника; він самим фактом свого гріха спричинює свою кару. Якщо людина порушує закон природи, то, знає вона про наслідки, чи ні, вона вже їх обумовлює своїм проступком. Те саме стосується й моралі: якщо хтось грішить, то вже себе карає, оскільки кара прийде не від Бога, а з природного стану речей, принципом буття яких є рта чи аша. Саме в цьому контексті потрібно розуміти жертвоприношення. Коли людина грішить проти рта/аша, то порушує *lex naturalis*, тобто привносить дисгармонію у космос, порушує природний плин речей. Щоби уникнути кари, потрібно відшкодувати завдану світу шкоду, наче відремонтувати пошкоджений організм. Саме для цього потрібні жертвоприношення. Їхнє завдання не в тому, щоби умилювати богів, а відновити космічну гармонію.

- ВАРУНА І МІТРА

Зі рта/аша походить ще один важливий елемент арійської релігійності, а саме – міжлюдські відносини. *Lex naturalis* накладає на людину не тільки обов'язки у відношенні до Бога і світу, а й у відношенні до інших людей. В силу життєвих обставин міжлюдські відносини і мораль зайняли центральне місце в релігійності. Їх на всіх рівнях можна розділити на дві категорії: односторонні, які зобов'язують людину без очікування зворотної дії (наприклад, клятва), та двосторонні, в яких дві особи або дві групи людей зобов'язуються до певних взаємних дій (наприклад, договір). Перший вид справедливого обов'язку називали «варуна», а другий «мітра». Як і природні сили, ці два аспекти суспільно-морального буття згодом персоніфікували: *Варуна* став індійським богом, який в певний період розвитку індійської релігії перебував у центрі культу; культ *Мітри* відновився в античному зороастризмі, а згодом ліг в основу однієї із форм синкретичного поєднання зороастризму та гностицизму – мітраїзму. З плином часу навколо понять «варуна» і «мітра» сформувалися складні обряди. Якщо хтось порушував свій обов'язок, то, щоби довести свою невинність, мусів пройти складні випробування. Іншими словами: якщо когось звинуватили у порушенні клятви, то обвинуваченого занурювали на якийсь час у воду. Якщо він виживав, то це було підставою вважати його невинним; якщо ж він помирав, то оголошувався винним. Якщо ж когось звинувачували у порушенні угоди, то його випробовували вогнем: він мусів пробігти поміж двох ватр. Згодом ці стихії тісно пов'язалися з божествами: Вода стала символом Варуни, а вогонь – Мітри.

Отож, давня історія арійських народів назавжди канула в темряву минувшини. Для сучасних дослідників залишилась лише одна можливість дослідження вірувань давніх арійців, а саме компаративний аналіз вірувань тих народів, коріння яких сягають давніх арійців. Оскільки арійська міграція розійшлася у двох напрямках, то спадкоємцями їхньої культури є індійці та перси. З аналізу найдавніших священних текстів цих народів, зокрема індійської *Piṛ-Ve*ди та зороастрійської *Авести*, випливає висновок про давній монотеїзм праарійців. Цей монотеїзм зберігся у ведизмі-індуїзмі та зороастризмі до сьогоднішнього дня. Важливим елементом давніх арійських вірувань є переконання

в тому, що Бог виражається у світі через свою силу, яка все пронизує, і яку індійці називали рта, а перси – аша.

- **МАЗДА-ЯСНА**

Зороастризм є пророчою релігією, тобто в її основі стоїть постать, яка дала йому початок. Такою постаттю був *Заратустра*. Різними мовами його ім'я звучить по-різному. Так, сучасною перською мовою його іменують Зардошт або Зартошт, мовою пушті (державною мовою Афганістану) – Зардакт, курдською – Zerdest (Зердешт), а старогрецькою – Ζωροάστρη (Зороастер) або Ζωροάστρης (Зороастрес). Саме від грецької вимови імені цього пророка походить назва релігії – *зороастризм*. Іншою назвою зороастризму є *маздаїзм*, яка походить від імені зороастрійського Бога – *Агура-Мазда* (перською: اهورامزدا). Ця назва не зовсім влучна, оскільки культ Агура-Мазди був відомий персам задовго до Заратустри. Тому ця назва більше підходить для окреслення дозороастрійської релігії персів. З іншого боку, зважаючи на те, що сьогодні дозороастрійські вірування та зороастризм злилися, назва «маздаїзм» більше не викликає заперечень. Самі ж зороастрійці називають свою віру *Мазда-Ясна*, що дослівно перекладається як «вшанування Мудрого» або «Блага віра».

Якщо зороастризм є пророчою релігією, яка має свого засновника, тоді його виникнення повинно датуватися життям засновника. Однак датування життя Заратустри становить проблему, для якої наука певне ніколи не знайде переконливого вирішення. Одна із зороастрійських легенд розповідає, що першим міським успіхом Заратустри було навернення царя Віштапси, яке відбулося «258 років до Олександра». Оскільки завоювання столиці Перської імперії, Персеполя, Олександром III Македонським відбулося у 330 році до РХ, то можна припустити, що Заратустра жив між 628 и 551 роками до РХ. Ця версія стала домінуючою серед учених, проте деякі дослідники з нею не погоджуються. Лінгвістичний аналіз архаїчних писань Гат дав підстави припускати, що Заратустра міг жити значно раніше, а саме у 1700-1500 роках до РХ. Античний історик Плутарх вважав, що Заратустра жив декілька тисяч років до Мойсея. Арістотель вважав, що Заратустра жив 6000 років до Платона.

Заратустра народився в сім'ї Стіпамі, яка була давньою родиною священників. Приналежність до родини священників дає під-

стави вважати, що й Заратустра був священиком. Батька Заратустри звали Порешаспа і він був священиком, а матір – Дугдова. Окрім Заратустри в родині було ще чотири сини – Ратуштар, Рангуштар, Нотаріга і Ніветиш. Народившись, Заратустра не заплакав, а засміявся, і від цієї посмішки загинули дві тисячі демонів. Зороастрійські легенди розповідають про численні чуда, які чинив Заратустра в дитинстві та про намагання демонів знищити пророка. Заратустра був тричі одружений та мав дітей. Роль Заратустри в історії релігії оцінюється різними дослідниками по-різному. В його постаті одні вбачають великого релігійного реформатора, а інші – стародавнього мага. Незвичними для свого часу ідеями він зумів захопити грецьких філософів, сучасних мислителів і навіть окультистів. Зокрема, засновниця теософії Олена Блаватська стверджувала, що Заратустра був магом. З такими твердженнями релігієзнавча наука погодитися не може. Слово *маг* багатозначне. Воно походить від перського «مغان» (магус), яке перейшло до грецької як «μάγος» та до латини як «magus». Цим словом перською мовою усіх періодів означають зороастрійського священика. Однак сьогодні слова «маг» і «магія» має абсолютно інше значення, аніж у зороастрійській релігії. Тому використання цього слова, якщо воно сприймається в сучасному значенні, у випадку Заратустри неправомірне.

Заратустра був видатним релігійним реформатором. Він – один із тих великих постатей людської історії, який піднявся на боротьбу за чисту віру в Єдиного Бога. Впродовж довгої історії кочувань та осіlosti, злиття культів різних арійських та неарійських племен, культурних і релігійних впливів сусідів, одноплемінники Заратустри прийняли чужомовні та чужоплемінні імена Бога за окремих богів, сформувавши вірування, які радше нагадували політеїстичні. Заратустра, проголошуючи віру в Єдиного Бога, якого називав Агура-Маздою, зобразив усі інші божества лишень вираженнями Єдиного Бога. Пророк в іранських міфах зазвичай зображується як пастух, пастир. Саме в зороастризмі вперше сформувався образ пастиря для окреслення релігійного провідника. Заратустра є пастирем для свого стада, тобто для спільноти віруючих, які обрали Мазда-Ясну, віру в Єдиного Бога, та прямують за своїм пастирем до спасіння.

- АВЕСТА

Основою віровчення зороастризму є його священне писання – *Авеста*. Книга написана авестійською мовою, тобто індоєвропейською мовою, яка пройшла декілька етапів свого розвитку. В самій Авесті, від назви якої отримала свою назву й мова, відображено два етапи розвитку авестійської мови: *Гати* написані староавестійською, яку використовували у 1200-600 роках до РХ, а близько 400 року до РХ повністю зникла з живого використання; інші частини – *Ясни* – написані значно новішими варіантами авестійської мови. Необхідно зауважити, що періоди поширення мови не можуть бути переконливими свідченнями для датування виникнення тексту, оскільки в багатьох релігіях давнього світу священні тексти довгий час передавалися усно, допоки не були записаними. Оскільки у середньовіччі, тобто під час відновлення Персії та правління династії Сасанідів, авестійська (давньоперська) мова була мертвою і незрозумілою, виникла необхідність перекладів і коментарів живою мовою. Ці коментарі були додані до Авести під назвою *Зенд*. У науковій літературі новий варіант книги, тобто Авесту з коментарями *Зенд*, прийнято називати *Зенд-Авеста*, на відміну від чистої Авести. *Зенд* написаний мовою паглаві, тобто середньовічною іранською мовою, яка широко використовувалася в епоху Сасанідів. Паглаві зникла після арабсько-мусульманського завоювання Персії, однак стала основою для формування новітньої іранської (перської) мови.

Незважаючи на свою древність, *Авеста* довгий час була невідомою європейцям. Аж у 1755 році французький сходознавець Абраам Гіасьонт Анкетіль-Дюперрон відправився до Індії на пошуки Авести. Після кількарічного спілкування з парськими (зороастрійськими) священиками в Індії він відкрив європейській науці безцінний скарб Авести, та видав цей твір у французькому перекладі разом із багатими коментарями у трьохтомнику 1771 року. Довгий час наукове співтовариство висловлювало сумніви щодо автентичності текстів та правильності їхнього тлумачення Анкетілем-Дюперроном. Сумніви розвіяв датський лінгвіст Рasmus Крістіан Раск, провівши детальний лінгвістичний аналіз тексту.

Значення слова «*Авеста*» належить до дискусійних питань історії релігії. Деякі вчені вважають, що це слово означає «осно-

ви»; однак інші твердять, що слово «Авеста» означає «знання». Сьогоднішній варіант Авести складається з п'яти частин. В основі зороастрійського священного писання лежать Гати, тобто 17 гімнів, написаних самим Заратустрою. Вони містяться у главах 28-34, 43-46, 47-50, 51 і 53 авестської книги Ясна. Завдяки Гатам до нас дійшла принаймні якась інформація про біографію Заратустри. Згодом ці логії Заратустри, в яких він оспівує Агура-Мазду, обросли текстами його послідовників. Так сформувалася книга *Ясна*, яка є першою частиною Авести і яка складається із 72 глав, призначених для літургійного рецитуння. Слово «Ясна» означає «прославляти», «вихвалити» тощо. Саме в цій книзі міститься догматика і мораль зороастризму. Другою частиною Авести є *Вендідад* або Відевад. Назва книги означає «закон проти даев (демонів)». Вендідад містить 22 фрагменти. Перший із них розповідає про зороастрійську космогонію, тобто уявлення про творення світу; другий фрагмент – про першу людину і золотий час. Інші глави присвячені критиці даєвів. Паглавське слово «даев», як і авестійське «даева» та новоперське «дів», означає старі іранські божества, які в Авесті зветься «фальшивими богами» та описуються як злі духи. Деякі вчені вважають, що грецькі слова «δαίμων» (демон) та «διάβολος» (диявол) походять саме від згаданих перських слів. Вендідад написана у формі діалогу Агура-Мазди та Заратустри, в якому пророк запитує, а Бог відповідає. Третя частина Авести – *Віспарад* (що означає «всі вищі») – містить набір молитов, які згруповані у 22 або 27 главах, залежно від редакції. Ясна, Вендідад і Віспарад разом складають збірку *Вендідад-Саде*, тобто ту частину Авести, яка, на відміну від двох інших частин писання, використовується у богослужіннях. Четверта частина Авести зветься *Яшти*. Ця книга складається із двадцяти яшт (гімнів), присвячених Агура-Мазді та членам його свити. В Яштах перераховуються усі духи, в честь яких отримали назви дні місяця. В зороастрійському календарі 30 днів, і всі вони не нумеруються, як це прийнято у Європі, а іменуються, так як у європейській культурі прийнято іменувати дні тижня. Назвами днів місяця в зороастрійському календарі є імена містичних істот, які вшановуються в Яштах. Остання книга Авести отримала назву *Кгордег-Авеста*, що означає «Мала Авеста». Сюди ввійшли різні гімни, молитви та тексти, які переписуються з текстами попередніх книг Авести.

Отож, зороастризм є пророчою релігією, засновником якої був Заратустра. Роки життя Заратустри, а, відповідно, і епоха виникнення зороастризму достеменно невідома. Проте можна з певністю стверджувати, що зороастризм виник внаслідок реформи давніх перських вірувань. Священним текстом зороастризму є Авеста, в основі якої лежать логії самого Заратустри. Слова пророка, які зафіксовані в Авесті, прийнято називати Гатами. З плином часу вони обросли коментарями та тлумаченнями, які отримали назву Зенд. Авеста написана авестійською мовою, яка є близькою до санскриту.

3.2. ТЕОЛОГІЯ І ОБРЯД

В основі зороастризму лежить проголошена Заратустрою догма, що є тільки один Бог, безконечно добрий і мудрий Агура-Мазда. В основі зороастризму й справді стоїть віра в Єдиного Бога. Зороастризм – це не віра у два протилежні, але однаково могутні начала, як це стверджували; Аріман, начало зла, не рівний Ормузду, який є добром. Зло не самонароджене і не вічне, воно радше тимчасове і обмежене у владі. Зороастризм є також релігією одкровення. Заратустра отримав своє одкровення безпосередньо від Агура-Мазди, який є центром віри послідовників пророка. Це ім'я Бога було відомим персам задовго до Заратустри. Своїм значенням воно виражає трансцендентність Бога і його неокреслюванність словами людської мови. Слово «Мазда» означає «мудрість» або «думка». Ім'я «Агура-Мазда» часто перекладають як «Господь мудрості» або «Мудрий Бог». Це ім'я є радше епітетом, аніж вираженням сутності Бога, адже ж Бог у монотеїстичних віруваннях завжди трансцендентний і не охоплюваний категоріальними поняттями. Звучання імені Агура-Мазди в різні періоди розвитку персько-іранської мови змінювалося. Найпопулярнішим варіантом цього імені став *Ормузд*.

- АГУРА-МАЗДА (ОРМУЗД)

Агура-Мазда – Бог, єдиний і вічний, не має обмежень ані в часі, ані у просторі; він – вічний, сильний, добрий, святий. Він – джерело всього доброго, красивого та істинного. Одкровення,

яке Заратустра отримав від Агура-Мазди, дається у формі пропозиції. Заратустра опинився перед вибором: він міг прийняти Мазда-Ясну або відкинути її. Саме на цій основі ґрунтується вся моральна і духовна доктрина зороастризму – людина завжди перебуває перед вибором між добром і злом. Обравши блага віру, людина осягає істину і добро; відкинувши її, сама прирікає себе на прокляття. Відповідно, гріх полягає у відмові від вшанування Агура-Мазди і дотримувannya його моральних принципів. Заратустра прийняв Мазда-Ясну, тобто блага віру в Агура-Мазду. Цим він став на шлях добра та істини, а також опинився перед завданням поширити істинну віру серед людства.

• АМЕША-СПЕНТА

Окрім Агура-Мазди, Авеста описує й інших істот, яких часто прирівнюють до біблійних архангелів. Цими істотами є *Амеша-Спента*, що дослівно перекладається як «безсмертні святі». Їти налічують їх шість:

- ✓ авестійською: Вогу-Мана, паглаві: Вагман, новоперською: Багман, що означає «Блага думка»,
- ✓ авестійською: Аша-Вагішта, паглаві: Ардвагішт, новоперською: Урдібігішт, тобто «Справедливість»,
- ✓ авестійською: Ксшатра-Ваїрья, паглаві: Шагравар, тобто «Царство», «Влада»,
- ✓ авестійською: Спента-Арміїті, паглаві: Спадармад, себто «Відданість»,
- ✓ авестійською: Гаурватат, паглаві: Гордад, новоперською: Ксурдад, що означає «Цілісність»,
- ✓ авестійською: Амеретат, паглаві: Амурдад, новоперською: Мурдад, себто «Безсмертя».

Значення імен цих духовних сутностей показує, що вони є не окремими божествами, а лишень характеристиками самого Агура-Мазди. Очевидно, що у народній релігійності вони подекуди сприймалися як окремі божества. Проте Заратустра їх осмислював лишень як свиту Агура-Мазди, яка складається з його виражень. В Авесті ще відсутня напрацьована богословська термінологія. Тому в ній вони зветься інколи створеними істотами, а подекуди синами Агура-Мазди. Слід пам'ятати, що чітке розрізнення між створенням і народженням Богом сформувалося аж у християнстві завдяки працям кападокійських отців. Зороастрій-

ська думка після Заратустри приписувала цим істотам місію покровительства над різними елементами творіння. Так, Вогу-Мана вважався покровителем тварин, Аша-Вагішта – вогню, Ксшатра-Ваїрья – металів, Спента-Арміїті – землі, Гаурватат – води, а Амеретат – рослин.

• СПЕНТА-МАЇНЬЯ

Авеста також повідомляє, що Агура-Мазда народив також Спента-Маїню (Духа святості). Образ цієї духовної сутності притягував багатьох мислителів. Одні вважають його за окрему істоту, похідну від Агура-Мазди. Інші, натомість, твердять, що він є духом самого Агура-Мазди, до того ж, духом, через якого Бог творить світ, сам залишаючись в абсолютно нематеріальному вимірі. Однак, більш ранні частини Авести дають підстави вважати, що Спента-Маїнья все ж є окремою від Агура-Мазди сутністю. Важливим свідченням Авести є те, що Спента-Маїнья є одним із близнюків. Його братом-близнюком є злий демон Ангра-Маїню (дух руйнування, розбрату). Обидва близнюки обрали свій шлях: один обрав вірність Агура-Мазді та став відблиском святості, а інший обрав шлях зла. Між ними триває постійна боротьба, яка врешті-решт призведе до повної перемоги добра.

• АНГРА-МАЇНЬЮ (АРІМАН)

Ангра-Маїню відомий під різними іменами. Найпоширеніше серед них мовою паглаві – *Аріман*. Уявлення про Ангра-Маїню в зороастризмі змінювалися. В усі епохи перської релігії він був уособленням зла, злим духом, демоном, джерелом усього зла. Проте детальніші уявлення про нього не були сталими. В Ґатах, тобто найдревнішій частині Авести, написаній самим Заратустрою, про Ангра-Маїню згадується лише один раз (Ясна: 45,2). Тут він зображується як брат-близнюк Спента-Маїньї, який обрав злий життєвий шлях, і від моменту свого вибору перебуває в постійній боротьбі проти Духа святості. У значно пізніших частинах Авести, зокрема у Вендідад Ангра-Маїню присвячено значно більше уваги, але тут його роль суттєво змінюється. Оскільки в пізніх частинах Авести Агура-Мазда ототожнюється із Спента-Маїню, то й Ангра-Маїню стає противником самого Агура-Мазди. Це дало підстави говорити про Ангра-Маїню як про зле начало світу, майже рівне Агура-Мазді. Саме так уявля-

ли собі перську релігію й грецькі філософи. Діоген Лаертський писав: «Арістотель в першій книзі «Про філософію» вважає, що маги більш древні, аніж єгиптяни, що вони визнають два першоначала – доброго демона і злого демона, і що першого звати Зевс і Оромазд, а іншого Аїд і Аріман; з цим погоджуються також Герміпп (в першій книзі «Про магів»), Євдокс (в «Об'їзді Землі») і Теопомп (в сьомій книзі «Історії Филипа») (1.6).

Як Агура-Мазда виражається через шість добрих духів (агура), так і Ангра-Маїнью породив шість духів (даєви), які виражають різноманітні прояви зла і є протилежностями до добрих духів:

- ✓ Акем-Мана (злий помисел) є протилежністю Вагу-Мані (добрій думці),
- ✓ Індра (насиля) протистоїть Аша-Вагішти (справедливості),
- ✓ Саурва (підлість) – це антипод Ксшатра-Ваїрьі (владі),
- ✓ Нангхаїтья або Таромаїті (гордість) є протилежністю Спента-Арміїті (відданості),
- ✓ Таурві (хвороба) протистоїть Гаурватат (цілісність),
- ✓ Зауврі (смерть) є протилежністю Амеретат (безсмертя).

В Авесті подекуди згадуються й інші злі духи, які виражають пристрасті й гріхи людства. Імена даєв у більшості співпадають з іменами давніх іранських богів. Заратустра заборонив своїм послідовникам поклонятися даєвам та приносити їм жертви.

• СТВОРЕННЯ СВІТУ

Авеста містить оригінальний опис створення світу. В ній сказано, що Агура-Мазда сотворив світ зі своєї думки (Ясна: 31,7), що рівноцінно *creatio ex nihilo*. Агура-Мазда створив світ і всіх добрих, що є в ньому. Темі створення світу в зороастризмі присвячено немало уваги. Створення відбувалося у два етапи. Спершу Агура-Мазда створив нематеріальний світ, який складався із шести добрих духів. Ці Амеша-Спента зображуються в Авесті і як творіння Агура-Мазди, і як вираження його власних сутнісних атрибутів. Однак в нематеріальному світі відбувся перший гріх – Ангра-Маїнью реалізував свій вільний вибір на користь зла. Саме гріх Арімана й став поштовхом для другого етапу творіння. Після першого гріха почалась боротьба добра і зла. Задля того, щоби вивести цю боротьбу з духовного світу, Ормузд створив матеріальний світ. Створення матеріального світу – це не формування чогось абсолютно нового, а лише втілення вже

існуючих в духовному світі іпостасей. Так, з'явилися шість видів матеріального творіння:

- ✓ тварини (втілення Вогу-Мани),
- ✓ вогонь (втілення Аша-Вагішти),
- ✓ метали (втілення Ксшатра-Ваірьї),
- ✓ земля (втілення Спента-Арміїті),
- ✓ вода (втілення Гаурватат),
- ✓ рослини (втілення Амеретат).

Матеріальний світ створений як приманка для Ангра-Маїнью і повинен послужити засобом для боротьби зі злом. Створення матеріального світу відбувалося впродовж шести кроків.

- ✓ Першим був сотворений сяючий небозвід у формі яйця, на якому розміщено дванадцять сузір'їв (Овна, Тельця, Близнюків, Рака, Лева, Діви, Терезів, Скорпіона, Стрільця, Козерога, Водоля і Риб).
- ✓ Другою була сотворена вода.
- ✓ Третьою була створена земля.
- ✓ Четвертим творінням були рослини.
- ✓ П'ятим етапом творіння була перша тварина – Бик.
- ✓ Шостим була створена перша людина – *Гайомарт* (смертне життя).

Агура-Мазда вклав у Бика і Гайомарта сім'я, щоби з них могли вийти тварини і люди. Якщо шість елементів матеріального світу відповідають шести Амеша-Спента, то найвище творіння – людина – є вираженням у світі самого Агура-Мазди, його образом. Світ привабив Ангра-Маїнью. Він напав на світ у вигляді змія, та не зупинив своєї боротьби, допоки не осквернив усе творіння. Аріман не володіє творчою силою; він не може творити, але може шкодити творінню. Результатом його діяльності стало виникнення злих істот, які шкодять людям: змії, гризунів, скорпіонів тощо. Відтоді триває вічна боротьба добра і зла. Ареною боротьби цих сил є світ. У цій боротьбі беруть участь і люди, які володіють свободою вибору. Ангра-Маїнью вбив Бика і довів до смерті Гайомарта. Перед їхньою смертю, їхнє сім'я вилилося на землю, і з нього народилося все різноманіття тварин і люди. По-стать Гайомарда овіяна міфами. Його важко назвати людиною в прямому розумінні. Він – радше прообраз людини, напівбог. Він не згрішив і не піддався Ангра-Маїнью. Сорок років після смерті Гайомарда з його сім'я народилася перша пара людей – *Машія* і

Машіана, які стали батьками всього людства. Саме їм Агура-Мазда передав моральний заповіт зороастризму – *добра думка, добре слово, добра справа* – на якому ґрунтується весь моральний закон іранської релігії.

- ЙІМА

В історії людства в зороастрійській інтерпретації особливе місце займає постать *Йіми*, або Дшамшид чи Дшам. Йіма був першою людиною, до якої звернувся Агура-Мазда та запропонував йому повернутися до істинної віри. Йому Агура-Мазда передав місію царювати над світом. Правління Йіми трактується зороастрійцями як золотий вік людства. Саме за цей час кількість людей і тварин зросло настільки, що їм усім забракло місця; щоби всіх розмістити, Йіма збільшив Землю. Заратустра писав у *Ґатах*, що Йіма згрішив. У чому саме полягав гріх Йіми, сказати неможливо, оскільки описи *Авести* з цього приводу дуже нечіткі. Агура-Мазда сповістив Йіму про те, що на Землі наступить похолодання і живим істотам загрожує винищення. Щоби їх урятувати, Йіма за наказом Агура-Мазди будує Вар (сховище), в яке збирає живі істоти, щоби після лихоліть вони змогли відновити життя на Землі.

- ПОСМЕРТНА ДОЛЯ ЛЮДИНИ

Боротьба Ормузда і Арімана є основною темою зороастризму. Агура-Мазда створив добрий світ та людину. Він не нав'язує себе людству, а лише пропонує істинну віру. Як перед людиною, так і перед духами стоїть вільний вибір між добром і злом. Ангра-Маїнью обрав зло. Тепер він поширює це зло по світі, оскверняє творіння. Кожна людина повинна обрати свій життєвий шлях: вірити в Агура-Мазду та діяти згідно принципу «добрі думки, добрі слова, добрі діла», або піддатися спокусам Ангра-Маїнью та чинити зло. Після смерті, за віруваннями зороастрійців, відбувається суд. Душі померлих проходять по мості *Чінват*, який веде з цього світу до Раю. Якщо людина прожила життя добре, вірячи в Агура-Мазду та наслідуючи приписи Заратустри, то Чінват стає для неї широким і вона успішно проходить до «Дому пісні» (Раю). Якщо ж земне життя померлого було морально злим, то Чінват стає для нього вузьким і душа падає з нього та потрапляє у «Дім зла» (пекло). Поняття посмертного судного моста присут-

не і в ісламі, де його називають Сират. Важливе місце у визначенні посмертної долі померлого займає його совість – *Даена*. Кожен померлий зустрінеться зі своєю Даеною після смерті. Перед праведним вона постане молодою дівчиною, яка проведе його до Раю; а перед грішником – у вигляді старої й потворної жінки, яка скине його до пекла. Дозороастрійські іранці згадували про фраваші, духів померлих предків, які виконували цю ж роль, що й зороастрійська Даена. Однак Заратустра унікав культу фраваші. Постаць Даени унікальна. Померлого судить не Бог, і не духи, а власна совість. Зустріч із Даеною – це зустріч зі самим собою, зустріч зі своїм внутрішнім світом, до якого людина не може заглянути впродовж земного життя.

• САОШЬЯНТ

В кінці світу переможе добро. Затяжна боротьба добра і зла не є вічною. Агура-Мазда дає кожному можливість і час визначитись із своїм вибором. Весь цей час Ангра-Маїнью намагається зашкодити творінню, осквернити його. Проте в кінці віків відбудеться відновлення світу. Зороастрійці вірять, що кінець боротьби добра і зла ознаменується пришествям *Саошьянта*, тобто спасителя, месії, приходу якого вони очікують. Це ім'я з'являється в молодшій Авесті. Його прихід стане останнім етапом боротьби. Саошьянт знищить усе зло, яке приніс у світ Ангра-Маїнью, і зокрема, найгірше з усього зла – смерть. В момент його приходу воскреснуть усі померлі для останнього суду. Вибір кожної людини буде оцінений. Люди пройдуть крізь розплавлений метал; праведники відчуватимуть його наче тепле молоко, а грішників він спалить.

Основна місія Саошьянта полягатиме в принесенні відновлювальної жертви. Ідея такої жертви відома іранським культурам з доісторичних часів. У дозороастрійській релігії жертва відновлення приносилась щороку під час святкування Нового року. Вважалося, що світ занечищується людськими гріхами і потребує регулярного очищення. В зороастризмі жертва відновлення стає місією Саошьянта. Він в кінці віків принесе в жертву бика Гатайота, а з його жиру зробить напитек безсмертя, який дасть людям. Так люди отримають вічне життя.

Отож, зороастризм – монотеїстична релігія, яка постулює віру в Єдиного Бога Агура-Мазду (Ормузд). Він – вічний Творець

усього доброго та люблячий Отець людства. Ормузд виражається через свої атрибути, які персоніфікуються. Їх у зороастризмі називають Амеша-Спента. Один із духів – Ангра-Маїню (Аріман) – повстав проти Ормузда: він осквернив усе творіння та дав початок злим істотам. Відтоді триває вічна боротьба між добром і злом, Ормуздом і Аріманом. Полеми цієї битви є людина, перед якою стоїть необхідність зробити власний вибір між добром і злом. Вічна боротьба завершиться з приходом Саошьянта, який рятує людство і все творіння від осквернення Арімана. В той час відбудеться останній суд, при якому всі пройдуть через розплавлений метал, який видаватиметься для праведників наче тепле молоко, а грішників спалить. Після смерті кожна людина пройде індивідуальний суд: вона рухатиметься через міст Чінват, який для праведників буде широким, так що вони зможуть його пройти, а для грішників він буде надто вузький, так що вони впадуть із нього в пекло. Після смерті кожну людину зустрине її совість – Даена, яка буде молодою і красивою для праведників, та старою і жахливою для грішників.

• СВЯЩЕНИКИ

В зороастризмі присутня строга єрархія мирян і духовенства. Священики цієї релігії поділяються за чіткими рівнями:

- Найнижчим ступенем єрархії є *бегдин*, тобто мирянин, який пройшов ініціацію. Для того, щоби стати бегдином, потрібно пройти обряд ініціації *Седре-Пуші*, дотримуватися доброї думки, доброго слова, доброго вчинку, не менше року п'ять разів в день молиться традиційні молитви, бути одруженим із зороастрійкою, батьки якої теж зороастрійці. Ступені священства в зороастризмі передаються по спадковості. Якщо бегдином може стати кожен зороастрієць, то священиком – тільки той, хто народився у родині священиків.
- Найнижчим ступенем священства є *гербад*. Ним може стати чоловік, який походить із родини священиків і пройшов відповідне навчання. Гербад є помічником священиків вищого єрархічного ступеня. Щоби перейти на вищий ступінь єрархії, гербад повинен перебувати на своєму рівні 5-15 років, у залежності від місцевих традицій. Цей ступінь є наче стажуванням для подальшого переходу до вищих ступенів священства.

- Зороастрійським священиком в повному сенсі є *мобед* (دبیر). Ним може стати гербад після визначеного терміну служіння на своєму рівні. Обряд поставлення мобеда здійснюють три дастури у присутності не менше дев'яти бегдинів. Мобеди мають право здійснювати всі зороастрійські обряди у храмах вогню, які стосуються мирян.
- У провінції, яка складається з кількох храмів, мобеди з-поміж себе обирають *дастура*, тобто священнослужителя вищого рівня.
- Якщо в якійсь місцевості є кілька даsturів, то вони обирають з-поміж себе священнослужителя вищого рівня – *сар-мобеда*.
- На чолі зороастрійської конфесії стоїть *мобедан-мобед* (мобед мобедів).

В залежності від конфесійних традицій у різних общинах можуть існувати й інші проміжні єрархічні ступені.

• СВЯЩЕННИЙ ВОГОНЬ

В зороастризмі вкоренилося переконання, що з усього матеріального творіння не оскверненим злими діями Ангра-Маїнью залишився тільки вогонь. Тому центральною віссю зороастрійського культу є *священний вогонь* (аташ). Для збереження і підтримки священного вогню будуються храми. Священики зобов'язані підтримувати вогонь і слідкувати за ним. У деяких храмах вогонь не згасає вже століттями. В залежності від величини спільноти віруючих, священні вогні, і відповідно храми, діляться на три рівні.

- *Шах Аташ Варахрам* (Цар Вогонь-Переможець) є найвищим ступенем священного вогню. Для його запалення збирають 16 вогнів із різних домівок і храмів, очищують їх молитвами та з'єднують воедино в момент освячення. Біля такого вогню служать дастури.
- *Аташ Адуран* (Вогонь вогнів) може бути запаленим тільки в населеному пункті, в якому мешкає не менше тисячі людей, та не менше десяти родин є правовірними зороастрійцями. Щоби його запалити, до храму зносять чотири вогні з домівок священика, воїна, селянина і ремісника, очищують його молитвами та з'єднують воедино.
- В усіх інших общинах запалюється *Аташ Дадгах* (Законний Вогонь).

- ЯСНА

Серед основних зороастрійських богослужінь особливе місце займає *Ясна*. Це – обряд, який відбувається під час святкувань основних свят. Ясну можуть сповняти не менше двох мобедів, серед яких головного називають зутом або зоатаром, а його помічника – распі або раетвішкарором. Під час Ясни священники читають авестійську книгу Ясна, славлять Агура-Мазду та будують богослужіння так, щоби воно відображало всю історію спасіння від створення світу до кінця віків. Під час молитов священники готують священний напій парахаома, частину якого виливають у вогонь, а іншою частиною причащають людей. Парахаома є символом того напою, яким причащатиме людей Саошьянт, даруючи їм воскресіння. У дні менш важливих свят відбувається богослужіння, схоже на зменшену Ясну. Його герби називають Джашнгані, а парси – Джашан. Однак в цьому обряді немає парахаоми.

- ІНДИВІДУАЛЬНІ ОБРЯДИ

Важливе місце займає обряд прийняття зороастризму, який герби називають *Седре-Пуші*, а парси – *Наджот*. Під час цього обряду кандидат читає символ віри, відповідні молитви. Мобед одягає на нього седре (білу сорочку) та кошті (пояс). Обряд зазвичай здійснюється над п'ятнадцятирічною дитиною. Прийняття віри зобов'язує зороастрійця до п'ятиразової молитви впродовж дня. Як і в кожній релігії, зороастризм має обряди шлюбу, висвячення священників, очищення речей, якщо вони осквернені. Особливим обрядом є похорон. Зороастрійці жодним чином не вшановують тіла покійників, оскільки смерть для них є тимчасовою перемогою Ангра-Маїньї. Труп осквернений смертю, а тому він не може доторкатися до жодного творіння Агура-Мазди, щоби його не осквернити. Його не можна спалювати, щоби не занечистити вогонь; не можна хоронити в могилі, щоби не занечистити землю; не можна викидати у воду, щоби не занечистити воду. Для поховання зороастрійці будували *везжі мовчанья*, які не мали стелі. Там труп підвішували так, щоби птахи і собаки могли його з'їсти, але щоби не змогли винести великі куски тіла і розкидати їх по землі. Сьогодні мусульманський уряд забороняє такі поховання. Тому зороастрійці хоронять своїх померлих у бетонних могилах. При повному нехтуванні тіла померлого, зороастрійці дбають про посмертну долю його душі.

Щоби вимолити їм прощення гріхів, зороастрійці проводять поминальні богослужіння. Обов'язок поминань батьків лежить на їхніх дітях впродовж тридцяти років після смерті покійника.

Отже, зороастрійське священство налічує декілька ерархічних ступенів: бегдин (ініційований мирянин), гербад (храмовий помічник), мобед (священик звичайного ерархічного рівня), дастур (старший священик округи), сар-мобед (священик, який очолює округ масового поселення зороастрійців) та мобедан-мобед (найвищий ступінь зороастрійського священства). Храми також поділяються на ерархічні ступені. Найбільш шанованими хамами є ті, де зберігається Шах Аташ Варахрам (Цар Вогонь-Переможець), в місцях менших зосереджень зороастрійців встановлюється Аташ Адуран (Вогонь вогнів), а по всіх інших місцевостях, де є така потреба – Аташ Дадгах (Законний Вогонь). Центральним богослужінням зороастрійців є Ясна, яка відбувається у дні великих святкування, а в інші дні звершується її зменшена форма – Джашн-гані або Джашан.

3.3. ІСТОРІЯ ЗОРОАСТРИЗМУ І ЗУРВАНІЗМ

Історія розвитку і занепаду зороастризму була складною. Більшість дослідників сходяться на думці, що проповідь Заратустри – це докорінна реформа дозороастрійських вірувань іранців. Традиційно земне життя пророка та перші кроки його релігії окреслюються як перший період історії зороастризму. Датування початку цього періоду досі залишається дискусійним питанням, позаяк у релігієзнавчій науці немає єдиної версії щодо дати народження Заратустри.

- Впродовж першого, або архаїчного, періоду свого існування вчення зороастризму передавалося переважно усно. Ця релігія притягувала численних прихильників та поширювалася серед персів, територія поселення яких значно перевищувала територію сучасного Ірану.
- Об'єднання Персії відбулося у 558 році до РХ стараннями царя Кира II Великого (558-530) з династії Ахеменидів. Кир II створив потужну імперію, яка здолала Вавилон і навколишніх гео-

політичних гігантів та запанувала на Близькому Сході на кілька століть. Династія Ахеменидів незмінно правила Персією до її падіння, яке відбулося у 330 році до РХ внаслідок завоювань Олександра Македонського. Другий, або ахеменидський, період розвитку зороастризму став епохою розквіту цієї релігії. Саме в цей час усні священні тексти були записані, сформувалась обрядовість та богословська традиція. Вірогідно, що зороастризм був офіційною релігією Персії епохи Ахеменидів. У цей період зороастризм став відомим іншим культурам і народам. Внаслідок перських завоювань, які включили в межі Персії як північні регіони Індії, так і Єгипет, а також завоюванням грецьких поселень в Малій Азії та захоплення Атен, на Близькому Сході не залишилося народу, який би не зустрівся з іранською релігією.

- У 330 році Олександр III Македонський здолав армію перського царя Дарія III; період правління Ахеменидів закінчився, а могутня колись Персія впала під тиском грецьких фаланг. Від цього моменту почався новий, третій, етап розвитку зороастризму. Смерть Олександра, яка наступила у 323 році до РХ, спричинила розпад його імперії. Після тривалих воєн за спадок Олександра, територія Персії в 305 році до РХ опинилася під володінням династії Селевкідів, яка проіснувала до 64 року до РХ. Селевкиди були греками та й наполегливо нав'язували еллінську культуру всім підкореним народам. Оскільки Селевкиди перенесли центр імперії до Сирії, Персія залишилася на периферії держави, і внаслідок міжусобних воєн відійшла врешті з-під влади Селевкідів. У 250-125 роках до РХ на зороастрійських теренах існувало Греко-Бактрійське царство. У 125 році Греко-Бактрійське царство розділилося на Індо-Грецьке та Кушанське царства. В усіх цих державах (імперія Селевкідів, Греко-Бактрійське царство та всі інші державні утворення, які з'явилися на їхніх руїнах) панував релігійний хаос, породжений Олександровою глобалізацією. Світоглядні, культурні та релігійні уявлення перепліталися, зливалися, розділялися, видозмінювалися тощо. Посеред цієї різноманітності зороастризм не був домінуючою релігією, однак міг вільно існувати. В Кушанському царстві, до прикладу, основним суперником зороастризму став греко-буддизм. Офі-

ційний статус зороастризм зберіг у Парф'янському царстві, яке утворилося на руїнах імперії Селекидів та проіснувало з 250 року до РХ по 270 рік після РХ.

- Четвертий, або сасанидський, період зороастризму пов'язаний із відродженням та розквітом Персії у 224-651 роках. У 224 році Ардашир I розбив армію парф'янського царя Артабана V та заснував нову державу, на чолі якої стояли шаханшахи (офіційний титул перських царів, що перекладається як «цар царів») з династії Сасанидів. Нова держава зробила зороастризм офіційною релігією та оснувала свою владу на підтримці зороастрійського духовенства. Численні війни з Римом та Візантією, особливо за панування над Вірменією, не послабили Персію. Впродовж всього існування держави Сасанидів, вона була притулком для всіх, хто вимушено емігрував із Візантії. Сюди після Ефеського Собору переселилися несторіяни (одна із християнських єресей), принісши у ці краї твори Арістотеля. Для зороастризму це був найуспішніший період розвитку. В той час класифікувалася Авеста, удосконалилось богослов'я. Щоправда в цей період у перській релігії з'явилися й концепти, співзвучність яких із первісним ученням Заратустри викликає сумніви. Необхідно відзначити діяльність найвидатнішого мислителя та богослова цього часу *Адурбада Махраспандана*, до заслуг якого входить кінцева редакція Авести та кристалізація доктрини в контексті боротьби з єресями.

• ПАРСИ І ГЕБРИ

У 664 році араби-мусульмани завоювали Персію, а в 651 році було вбито останнього шаха династії Сасанидів. Арабське завоювання Персії призвело до важкої кризи зороастризму, оскільки її мешканці зазнали важких утисків від нових володарів. Наслідком цих подій стало різке зменшення кількості зороастрійців. Велика частина зороастрійців переселилася в Індію, де прихильників цієї релігії називають *парсами*. В Індії парси не мали повної релігійної свободи: серед іншого їм було заборонено навертати до своєї віри інших індійців. Сьогодні в Індії мешкає близько сто тисяч парсів, однак під їхнім контролем перебуває великий відсоток фінансів і виробництва всієї Індії. В Ірані сьогодні мешкає близько 45 тисяч зороастрійців; їх називають *гебрами*. У ХХ сто-

літті зороастрійці емігрували й на інші континенти. Впродовж багатьох літ проживання в різних країнах і за умови мінімального спілкування, парси і гебри сформували дві конфесії, між якими однак немає суттєвих відмінностей. В сучасному Ірані гебри належать до дгімми. *Дгімма* – так мусульмани називають немусульманське населення країни, які мають неповні, але офіційні права. В Ірані такими є християни, зороастрійці та юдеї. Парси і гебри – дві основні конфесії зороастризму. Між ними немає жодних догматичних відмінностей. Єдине, що дає підстави говорити про них як про різні конфесії, – це деякі обрядові відмінності. В силу історичних обставин вони не мали можливостей підтримувати тісні контакти. Внаслідок цього обряд парсів містить деякі елементи, перейняті від індуїзму, а гебри – від ісламу. Оскільки парси і гебри не мають догматичних відмінностей, їх обох можна назвати ортодоксальними зороастрійцями.

• ЗУРВАНІЗМ

Окрім парсів і гебрів, в зороастризмі сформувалися деякі неортодоксальні деномінації. Однією із таких конфесій був *зурванізм*. Позаяк сьогодні ця конфесія не існує, важко сформувати її повну картину. Зурванізм сформувався в епоху Сасанидів. Швидше за все, він був філософським напрямом, який знайшов прихильників серед освічених зороастрійських священиків. Зурваністи не вникали в особливості обряду, а їхнє вчення не поширювалося серед широких мас. В основі зурванізму лежить вчення про Зурвана. Прихильники цього філософсько-релігійного напрямку вірили, що Зурван – це первісне прабожество, джерело буття всього суцього, володар часу. Він народив двох богів – Агура-Мазду та Ангра-Маїнью. Вони обоє презентуються як брати-близнюки, рівні по силі, але протилежні у своїх прагненнях. Поява двох богів-близнюків поклала початок дуалізму буття та вічної боротьби між добром і злом. Саме доктрина зурванізму дала підстави деяким дослідникам вважати зороастризм дуалістичною релігією. Міф про Зурвана в перському варіанті не зберігся. Він відомий сучасній науці виключно з переказів християнських авторів. Постать Зурвана згадується в древніх частинах Авести. Переконливою виглядає думка, що Зурван був одним із богів дозороастрійського пантеону. Однак ані в архаїчній іранській релігії, ані в Авесті, він не відігравав роль верховного бо-

га. Сьогодні неможливо достеменно сказати, звідки взялась ця доктрина. Можемо лишень провести паралелі: у грецькій релігії батьком Зевса був Хронос, тобто час. Оскільки зурванізм сформувався після довгого періоду домінування, в перській культурі еллінізму, який характеризувався синкретизмом і еkleктизмом, то ймовірно, що перси сформували ідею про Зурвана як батька Агура-Мазди з грецького міфу про Хроноса, батька Зевса.

- **МАЗДАХІЗМ**

Ще одним філософсько-релігійним напрямом зороастризму став *маздахізм*, який на межі V-VI століть перетворився в політичну ідеологію. Назва «маздахізм» походить від імені *Маздаха*, який очолював цю секту в час її політичного злету. Вчення деномінації сформував зороастрійський священик *Зардушт Хурракан* у III столітті. Маздахізм ґрунтувався на гностичних та маніхейських ідеях про відвічну боротьбу добра і зла. Одним із найяскравіших проявів зла маздахісти вважали соціальну нерівність, несправедливий розподіл матеріальних благ у суспільстві та пригнічення простого народу аристократією. В 488 році шахиншахом став Кавад I. Він прагнув подолати владу і політичний вплив аристократії та духовенства. Найкращим засобом для цього стали народні маси під проводом маздахістів. Кавад I надав маздахістам широку підтримку, віддав їм високі державні посади, а самого Маздаха зробив впливовим політиком. Маздахісти почали терор проти аристократії та духовенства, силою відбирали майно багатих та роздавали бідним. Вседержавний терор викликав різку реакцію аристократії. В 499 році перська шляхта скинула з трону та ув'язнила Кавада I. У 501 році шахиншах повернувся на трон, однак був змушений шукати порозуміння з аристократією. В результаті зміни політичних віянь Маздаха та інших керівників секти арештували та стратили. Маздахізм ніколи більше не ставав офіційною ідеологією, однак їхні невеликі общини збереглися в Ірані та сусідніх країнах до XIV століття. Історія маздахізму схожа до катарів і вальденсів у XII-XIII століттях в Західній Європі, які також на основі гностичних учень ґрунтували доктрину рівності та боротьби проти соціальної несправедливості.

Так, зороастризм розквіт в епоху розквіту Персії. Не меншим був його вплив після падіння Персії під тиском Олександра Ма-

кедонського. Третім періодом яскравої історії зороастризму був період правління Сасанидів. Після того, як мусульмани завоювали Персію, зороастрійці більше не могли розвиватися, оскільки зазнали значних утисків. Рятуючись від мусульманських утисків, частина зороастрійців переселилися до Індії, де їх прийнято називати парсами. Ті ж, хто залишився в Ірані, зветься гебрами. Парси і гебри дещо відрізняються в обряді, проте зберегли повну тотожність у віровченні. Окрім цих двох ортодоксальних напрямів зороастризму, з'явилися також і єретичні деномінації. Такими були зурванізм та маздахізм. Перший став філософським напрямом, популярним серед зороастрійського духовенства, в якому Ормузд і Аріман презентувалися як сини абстрактного божества Зурвана. Натомість, маздахізм став релігійно-політичним рухом, який ставив собі за ціль засобами громадської непокори встановити соціальну справедливість.

ЛІТЕРАТУРА

Balsara, Pestanji P. Highlights of Parsi history. – Bombay: Selbstverlag, 1969.

Bharucha, Ervad S. A brief sketch of the Zoroastrian religion and customs. – Tarapolevala, 1928.

Boyce, Mary. Textual sources for the study of Zoroastrianism. – Manchester University, 1984.

Boyce, Mary. The History of Zoroastrianism. 3 volumes. – Leiden: Brill, 1975, 1982, 1991.

Boyce, Mary. Zoroastrianism: A Shadowy but Powerful Presence in the Judaeo-Christian World. – William's Trust, 1987.

Boyce, Mary. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. – London: Routledge, 2007.

Brentjes, Burchard. Das alte Persien. Die Iranische Welt vor Mohammed. – Wien: Schroll, 1978.

Breuil, Paul du. Zarathoustra et la transfiguration du monde. – Paris: Editions Payot, 1978.

Bulsara, Sohrab J. The laws of the ancient Persians as found in the «Matikan E Hazar Datastan» or «The Digest of a Thousand Points of Law». – Mumbai: K.R. Cama Oriental Institute, 1999.

Clark, Peter. Zoroastrianism. An Introduction to an Ancient Faith. – Sussex Academic Press, 1998.

Dabu, Dastur K. A handbook on information on Zoroastrianism. – Edition Chamarbangvala, 1966.

Dabu, Dastur K. Zarathustra and his teachings. – Bombay: Edition Chamarbangvala, 1966.

Dhalla, Maneckji Nusservanji. History of Zoroastrianism. – Oxford University Press, 1938.

- Dhalla, Maneckji Nusservanji.* Zoroastrian civilization. From the earliest times to the downfall of the last empire 651 A.D. – New York: AMS Press, 1977.
- Eliade, Mircea; Couliano, Ioan P.* The Eliade Guide to World Religions. – Harper Collins, 1991.
- Foltz, Richard.* Religions of Iran: From Prehistory to the Present. – London: Oneworld publ., 2013.
- Geldner, Karl F.* The Zoroastrian religion in the Avesta. – Bombay: K.R. Cama Oriental Inst., 1999.
- Gershevitch, Ilya (вид.)* The Median and Achaemenian periods. – Cambridge University, 1985.
- Gheiby, Bijan.* Zarathustras Feuer. Eine Kulturgeschichte des Zoroastrismus. – Von Zabern, 2014.
- Giara, Marazban J.* Global directory of Zoroastrian fire temples. – Mumbai: Selbstverlag, 2002.
- Gropp, Gerd (вид.)* Zarathustra und die Mithras-Mysterien. Katalog der Sonderausstellung des Iran Museum im Museum Rade, Reinbek bei Hamburg. – Bremen: Edition Temmen, 1993.
- Hannemann, Ulrich (вид.)* Das Zend-Avesta. – Berlin: Weißensee, 2011.
- Hinz, Walther.* Zarathustra. – Stuttgart: Kohlhammer, 1961.
- Hutter, Manfred.* Religionen in der Umwelt des Alten Testaments. Bd 1: Babylonier, Syrer, Perser. – Stuttgart: Kohlhammer, 1996.
- King, Charles William.* Gnostics and their Remains Ancient and Mediaeval. – Bell & Daldy, 1998.
- Madjderey, Abdolreza.* Gatha. Die himmlischen Gesänge Zarathustras. – Sohrab, 2000.
- Madjderey, Abdolreza.* Was also sprach Sarathustra wahrlich. – Königsdorf: Sohrab, 2001.
- Malandra, William W.* An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.
- Masani, Rustam P.* Zoroastrianism. The religion of the good life. – New Delhi: Indigo Books, 2003.
- Moazami, Mahnaz (вид.)* Zoroastrianism. A Collection of Articles from the Encyclopædia Iranica. 2 volumes. – New York: Encyclopædia Iranica Foundation, 2016.
- Modi, Jivanji J.* A few events in the early history of the Parsis and their dates. – Bombay: K.R. Cama Oriental Institute, 2004.
- Modi, Jivanji J.* The religious system of the Parsis. – Bombay: Education Society's Press, 1903.
- Moulton, James Hope.* The Treasure of the Magi: A Study of Modern Zoroastrianism. – Oxford University Press, 1917.
- Russell, James R.* Zoroastrianism in Armenia. – Oxford: Harvard University Press, 1987.
- Stausberg, Michael.* Die Religion Zarathustras. Geschichte, Gegenwart, Rituale. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002-2004.
- Stausberg, Michael.* Zarathustra und seine Religion. – München: C.H. Beck, 2005.
- Stolze, Franz.* Die Achaemenidischen und Sasanidischen Denkmäler und Inschriften von Persepolis, Istakhr, Pasargadae, Shâpûr. – Berlin: A. Asher, 1882.
- Taraporewala, Irach J.* The religion of Zarathushtra. – Bombay: Chronicle Press, 1965.
- Térapiano, Georges.* La Perse secrète. Aux sources du Mazdéisme. – Le Courrier du Livre, 1978.
- Verlag, Chronik.* The Chronicle of World History. – Konecky and Konecky, 2008.
- Widengren, Geo.* Iranische Geisteswelt von den Anfängen bis zum Islam. – Baden-Baden 1961.

Wiesehöfer, Josef. Das antike Persien. Von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr. – Edition Albatros, 2005.

Yarshater, Ehsan (вид.) Encyclopaedia Iranica. – London: Encyclopaedia Iranica Foundation, 1985.

Азимов, Кязим. Проблема человека в религиозно-философских доктринах зороастризма и ислама. – Баку: Леттерпресс, 2009.

Берзин, Эдуард. Чему учил Заратуштра. – Ташкент: Узбекистан, 1987.

Дорошенко, Елена. Зороастрийцы в Иране. – Москва: Наука, 1982.

Жане, Поль. Мораль и политика на Древнем Востоке: брахманизм, буддизм, зороастризм, конфуцианство. – Москва: URSS, 2012.

Клычева, Мая. Этические идеи зороастризма: дис... канд. филос. наук. – Москва, 1997.

Крюкова, Виктория. Зороастризм. – Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2005.

Курбанов, Гарун. Зороастризм в средневековом Дагестане. Историко-философские аспекты. – ИПЦ ДГУ, 1998.

Лелеков, Леонид. Авеста в современной науке. – Москва: Гос. НИИ реставрации, 1992.

Мейтарчян, Маргарита. Погребальные обряды зороастрийцев. – ИВ РАН, Летний сад, 2001.

Муминджанов, Хамдам. Философские проблемы зороастризма. – Душанбе, 2000.

Паври, Джал Дастур Керседжи. Зороастрийская доктрина загробной жизни. С момента собственной смерти и до моста Чинват. – Москва: Амрита-Русь, 2004.

Рак, Иван. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – Нева, Летний сад, 1998.

Рахимов, Садулло. Эстетика зороастризма. – Душанбе: Доним, 2006.

Романов, Борис. Зороастризм и христианство. – Санкт-Петербург: Роза мира, 1995.

Сарианиди, Виктор. Задолго до Заратуштры. – Москва: Старый сад, 2010.

Трофимов, Алексей. Зороастризм. – Чебоксары: ЧГИГН, 2009.

Успенская, Анна. Зороастризм за 90 минут. – Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Астрель, 2006.

Халиков, Абдурахим. Государственно-правовые идеи зороастризма. – Макс-Пресс, 2004.

Халиков, Абдурахим. Гражданское право зороастризма. – Душанбе, 2003.

Халиков, Абдурахим. Семейное право зороастризма. – Душанбе: Сарбоз, 2003.

Хисматулин, Алексей. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1997.

Розділ 4

ЮДАЇЗМ

4.1. ЗАРОДЖЕННЯ ЮДАЇЗМУ

Історія юдаїзму настільки ж давня, як і історія єврейського народу. Вона розпочинається покликанням *Авраама* (Буття 11:27-25:10), якого іменують батьком єврейського народу і отцем віри. Він також є праотцем трьох релігій світу: юдаїзму, християнства та ісламу. Оскільки представники цих трьох релігій сприймають Авраама за найдавнішого пророка своїх релігій, їх іменують *авраамічними релігіями*.

• АВРААМ

Відповідно до біблійних розповідей, Аврам народився у месопотамському місті Ур. У його батька Техара, окрім Аврама, були ще два сини – Нахор та Гаран. Досягши повноліття, Аврам одружився з жінкою на ім'я *Сара*. Техар разом зі своєю сім'єю переселився до Харану, де й помер. Бог покликав Аврама покинути місто і переселитися в Обіцяну Землю. Прислухавшись до Божого поклику, Аврам покинув Харан та вирушив у далеку дорогу, перейшовши майже весь Близький Схід. Із ним у дорогу вирушили його сім'я та слуги, а також його племінник Лот, син Гарана. Аврам поселився в *Ханаані* (сучасна Палестина). Ця подія відбулася найвірогідніше у 1850 році до РХ. Коли в Ханаані наступив голод, Аврам із сім'єю та слугами перебрався до Єгипту, щоби пережити лихі роки. В Єгипті з Аврамом відбулася дивна історія: побоюючись, що хтось із єгипетських вельмож закохається у його дружину Сару та вб'є його, щоби могли з нею одружитися, Аврам назвав Сару своєю сестрою. Фараон, дізнавшись, що Сара прийшла до Єгипту в супроводі брата, запросив її до палацу, а Аврама обдарував майном. Однак Бог покарав фараона за його контакт із Сарою. Дізнавшись, що Сара насправді дружина Аврама, а не його сестра, він відпустив її, та прогнав Аврама з його родиною та слугами з Єгипту.

Повернувшись із Єгипту до Ханаану, Аврам та Лот зі своїми господарствами поселилися поряд. Оскільки стада їх обох розросталися, їм стало важко знаходити пасовиська для своїх тварин. Щоби уникнути конфліктів серед слуг, Аврам і Лот вирішили розійтись у різні сторони: Лот вирушив до берегів Йордану, де розміщувались міста Содом і Гомора, а Аврам вирушив до Хеврону. Найбільшою турботою Аврама та його дружини Сари була відсутність дітей. Щоби дати Авраму спадкоємця, Сара вислала до нього свою служницю – єгиптянку *Агар*. У давнину серед народів Близького Сходу існував звичай: коли дружина не могла народити дитину, то її народжувала служниця, однак ця дитина вважалася законною спадкоємицею господаря і його дружини. Агар народила Авраму сина *Ізмаїла*, від якого араби ведуть початок свого народу. Як тільки Агар завагітніла, вона почала гордувати Сарою. Це озлобило Сару, і служниця була змушена втекти з поселення Аврама. В дорозі ангел зустрів Агар і велів їй повернутися до помешкання Аврама та оголосив їй обіцянку Господню – розмножити її потомство. Після народження Ізмаїла, Бог уклав свій Заповіт з Аврамом: Аврам і його потомки зобов'язувалися дотримуватися Закону Божого, а Бог благословив його словами: «І вчиню Я тебе дуже-дуже плідним, і вчиню, щоб вийшли з тебе народи, і царі з тебе вийдуть» (Буття 17:6). Символом цього заповіту стала зміна імені Аврама: тепер він звався Авраам. Також усі чоловіки причетні до Заповіту зобов'язувалися мати знак Заповіту, яким стало *обрізання*.

Найбільшим щастям Авраама стала обітниця Бога про те, що Сара народить йому сина. Коли Авраам і Сара були вже похилого віку, до них зайшли три ангели, які повідомили Аврааму, що через рік у них буде син. Так і сталося: в Авраама та його дружини Сари народився син *Ісаак*. Ці ангели також повідомили, що міста Содом і Гомора будуть знищеними за свої гріхи. Авраам, знаючи, що саме там живе його племінник Лот, вимолював помилування для цих міст. Врешті ангели пообіцяли, що не знищать міста, якщо знайдуть там принаймні десять праведників. Після відвідин Авраама ангели відправилися до Содому. Не знаючи, хто були ці подорожні, Лот гостинно прийняв їх у своєму домі. Содом і Гомора мали злу славу міст, у яких поширювався гомосексуалізм. Відтоді цей гріх часто називають содомським. Коли гості зайшли до дому Лота, місцеві чоловіки зібралися біля його

дому та вимагали, щоби він віддав їм своїх гостей. Лот намагався переконати чоловіків відмовитися від своїх намірів, однак ті стояли на своєму. Врешті, ангели, які гостювали у домі Лота, покарали грішників сліпотою, а Лоту і його сім'ї наказали негайно покинути місто. Родині Лота було наказано йти подалі від міста, не озираючись назад. Коли Лот зі сім'єю покинули місто, на Содом і Гомору посипався сірчаний дощ, який спалив міста. Жінка Лота не втрималась від цікавості, та озирнулася. Вона відразу ж перетворилася у соляний стовп.

- ІСААК

Коли Сара народила сина, його назвали *Ісааком*. Ізмаїл, син Авраама від Агар, зневажав свого молодшого брата настільки, що Сара була змушена прогнати Агар та Ізмаїла з помешкання Авраама. Коли Агар з Ізмаїлом йшли пустелею, ангел явився їм і підтвердив, що з цього хлопця вийде великий народ. Тим часом в історії Авраама зустрічається незвичний факт. Бог наказав йому принести в жертву свого сина Ісаака. Незважаючи на те, що Авраам любив сина, він послухав Бога, зібрався з сином та піднявся на гору, щоби принести його в жертву. В момент, коли Авраам приготував жертвожник, ангел зупинив його, а Авраам побачив у куцах ягня, яке і приніс у жертву. Цей уривок книги Буття, який розповідає про жертву Авраама, мав важливе значення для євреїв того часу. Євреї жили поряд із ханаанцями, в яких існував звичай приносити в жертву дітей. Ці дикунські звичаї впливали на релігійність деяких євреїв. Біблія строго осуджує людські жертвоприношення. Щоби кожен єврей назавжди запам'ятав, що людські жертвоприношення – це зло, потрібна була вражаюча історія, яку би пам'ятав кожен.

- ЯКІВ

Коли Ісаак подорослішав, Авраам відіслав свого слугу Еліазара до Месопотамії, щоби той привіз наречену для його сина. Авраам прагнув, щоби Ісаак одружився з дівчиною з їхнього народу; він дав Еліазару інструкції щодо вибору невістки. Так, Ісаак одружився з *Ревекою*. В Ісаака та його дружини Ревеки народилися двоє синів: *Ісав* та *Яків*. Інше ім'я Якова – *Ізраїль*, яке згодом перенеслося на весь єврейський народ та державу. Авраам, Ісаак та Яків вважаються трьома патріархами єврейського народу, які

дали йому початок. Відносини Ісава та Якова склалися непросто вже з моменту їхнього народження. Ісав та Яків були двійнятами; першим народився Ісав, а Яків у момент народження тримав брата за п'яту. Коли вони вирости, Ісав зайнявся полюванням, а Яків – землеробством. Одного разу Ісав повернувся з полювання та був дуже голодним. У той час Яків зварив сочевицю. Ісав попросив брата сочевиці, а взамін пообіцяв віддати йому своє першородство. Минув час, Ісаак постарів та осліп. Він вирішив, що вже пора передавати своє благословення сину. Оскільки Ісав був старшим, він мав право на батькове благословення, до того ж його Ісаак любив більше, ніж Якова. Ісаак попросив Ісава приготувати йому впольовану дичину й обіцяв передати благословення. Цю розмову почула Ревека. Поки Ісав був на полюванні, вона приготувала для Ісаака дичину та дала її Якову, щоби той заніс Ісааку. Оскільки Ісаак був сліпий, він не впізнав Якова та сприйняв його за Ісава, й благословив його, даруючи йому першородство. Коли Ісав повернувся, було вже пізно.

Щоби уникнути гніву Ісава, Яків утік на батьківщину своєї матері. Там він поселився у домі Лавана, родича Ревеки. В Лавана були дві дочки: *Лія* та *Рахиль*. Яків закохався у молодшу Лаванову дочку Рахиль. Щоби її посватати, він був змушений відпрацювати викуп у Лавана. Сім років працював Яків у Лавана, щоби той віддав йому свою дочку. Коли закінчився час праці, Лаван збагнув, що видавши заміж свою молодшу дочку першою, він не зможе одружити старшу дочку. Тому він сховав Рахиль, а до шлюбу привів Лію. Яків під східним одягом не розібрав, із ким одружується, а побачивши зранку, що його дружиною стала Лія, вже нічого змінити не міг. Оскільки Яків мріяв одружитися з Рахиль, він залишився працювати в Лавана ще сім років і врешті одружився також із Рахиль. Врешті Яків розділив спадок Лавана і повернувся до Ханаану. Лія народила Якову синів, а Рахиль довгий час не могла мати дітей. Вона віддала Якову свою служницю Білгу, щоби та народила їй дитя. Однак згодом Рахиль таки народила Якову двох синів. Усього в Якова народилося 12 синів: від дружини Лії народилися Рувим, Симеон, Леві, Юда, Іссахар та Завулон; від дружини Рахиль народилися Йосиф і Венямин; від Білги (служниці Рахилі) народилися Дан і Нафталі; від Зілли (служниці Лії) народилися Гад і Ашер. Дванадцять синів Якова дали початок дванадцятьом племенам Ізраїлю.

• ЙОСИФ

Біблія розповідає, що сини Якова, заздрячи своєму брату *Йосифу* в тому, що він був улюбленцем Якова, продали його в рабство. Йосиф потрапив у Єгипет, де його купив вельможа Потіфар. Оскільки Йосиф був вірним Богу, Господь його благословив, і все, за що брався Йосиф, йому чудово вдавалося. Потіфар помітив таланти Йосифа, і поставив його управителем свого дому. Спокусою Йосифа стала дружина Потіфара, яка запропонувала йому стати її коханцем. Йосиф відмовився, пояснюючи це тим, що такі дії забороняє Бог. Дружина Потіфара настільки розлютилася на Йосифа, що навела на нього наклеп. Потіфар, повіривши їй, кинув Йосифа до в'язниці, яка змінила його життя. В той час у тій самій в'язниці перебували два слуги фараона: пекар і виночерпій. Обох підозрювали у змові проти фараона. Одного разу їм наснилися сні, які Йосиф розгадав: він прорік виночерпію, що скоро він знову опиниться при дворі фараона, а пекарю, що його стратять. Коли виночерпій повернувся до двору, він почув, що фараону наснився сон, який не могли розгадати його жерці. Виночерпій розповів фараону про Йосифа. Фараон покликав Йосифа, і розповів йому про свої сновидіння, і той їх розтлумачив. Фараону наснилося, що з ріки вийшли сім повних корів, а за ними сім худих, і худі корови з'їли повних. В іншому сні фараон побачив, що на полі вирросло сім повних колосків, а потім сім пустих, і пусті поглинули повні. Йосиф розтлумачив ці сні так: попереду в Єгипті буде сім багатих на врожаї років, а за ними сім неврожайних років. Тому Єгипет за сім врожайних років повинен подбати про запаси їжі настільки, щоби вистачило на сім голодних років. Фараон призначив Йосифа своїм повіреним у справах продовольчих запасів. Так Йосиф отримав статус другої людини після фараона. Сучасні історичні дослідження показують, що в час Йосифа в Єгипті правила династія гіксосів, які не хотіли ставити на керівні посади єгиптян, а віддавали перевагу чужинцям. Ці факти пояснюють, чому Йосифу вдалося зробити добру кар'єру в Єгипті, різко перетворившись із раба і в'язня у правителя.

Голод, який охопив Ханаан, змусив синів Якова відправитися до Єгипту для купівлі хліба. Йосиф упізнав братів, але не виявив себе їм, а детально розпитав їх про їхню родину. Дізнавшись, що в них народився ще один брат, *Веньямин*, він попросив наступ-

ного разу, коли вони відправлятимуться до Єгипту, взяти його зі собою. Коли Веньямин приїхав, Йосиф все ще не розповів братам, ким він є насправді, але підкинув Веньямину чашу. Коли брати відїхали, то Йосиф послав навздогін слуг, і ті арештували Веньямина за крадіжку. Брати повернулися до Йосифа і благали відпустити Веньямина, бо його арешт стане смертельною травмою для Якова. Та щирість, із якою брати просили за Веньямина, переконала Йосифа в їхньому нелукавому покаянні за те, що вони зробили з ним. Аж тоді Йосиф розповів їм про себе. Щоби врятувати свою родину від голоду, він залишив їх у Єгипті та просив привести туди батька і всіх рідних. В Єгипті сини Якова розрослися у великий народ, історія якого тісно поєдналася з Єгиптом.

• МОЙСЕЙ

Коли померли Яків-Ізраїль та його сини, їхні потомки розрослися у великий народ. Тим часом в Єгипті на трон зійшла нова династія, яка намагалася усунути всіх, хто був наближений до гіксосів. З розпорядження нових правителів євреї опинилися в ролі рабів та були змушені трудитися на каторжних будівельних роботах. Єгипетський уряд не тільки загнав євреїв на каторгу, а й здійснив заходи для винищення цього народу. Найболіснішим був наказ убивати всіх хлопчиків, які народжувалися в єврейських родинях. Цей геноцид міг знищити євреїв, якщо би Бог їх не врятував. Важливою постаттю в історії Ізраїлю став *Мойсей*. Народившись у єврейській сім'ї, він, відповідно до наказу єгипетського уряду, підлягав фізичному знищенню. Однак його мати не наважилась виконати наказ. Щоби врятувати життя сину, вона поклала його у плетений та просмолений кошик і відправила по ріці, в якій купалася єгипетська принцеса. Вона побачила хлопчика і, змилосердившись над ним, забрала його до свого палацу на виховання. В цей момент до принцеси підійшла сестра Мойсея, яка запропонувала їй знайти серед єврейських жінок годувальницю для дитини. Так, мати Мойсея мала можливість бути біля свого сина й доглядати його. Виховуючись при дворі фараона, Мойсей отримав блискучу тогочасну освіту.

Коли Мойсей виріс, він вирішив особисто побачити, як живе його народ. Відвідавши поселення євреїв-каторжників, він побачив, як один із єгипетських наглядачів жорстоко б'є єврея.

Заступившись за єврея, Мойсей убив наглядача. Після цього він не міг повернутися до палацу і був змушений тікати з Єгипту, щоби врятувати власне життя. Так Мойсей переселився до Мідії, де одружився з *Цінпорою*, дочкою мідійського священика Ітро. Після одруження Мойсей зайнявся господарством тестя. Одного разу, пасучи стада свого тестя, Мойсей побачив, що перед ним палає кущ, але не згорає. Зацікавившись цим незвичним явищем, він підійшов до куща і почув голос Божий, який покликав Мойсея до виконання величної місії – спасіння єврейського народу з єгипетської неволі. Помічником Мойсея став *Арон* – перший священик Ізраїлю. Опісля всі священики єврейського народу і майбутнього Єрусалимського Храму були нащадками Арона. Мойсей зі старійшинами єврейського народу відправився до фараона говорити про звільнення євреїв, однак фараон був категорично проти цього. Саме тоді на єгиптян були наслані десять кар. Аж після десятої фараон погодився відпустити євреїв. Десятою карою була смерть усіх єгипетських первенців з людей і тварин. Одного дня звечора євреї мали зібратися в дорогу, заколотися ягня, приготувати його і спожити в родинях, а кров'ю ягняти намастити одвірки домів. Коли вночі ангел смерті пройшов по Єгипту і забрав життя первенців, він оминув тільки ті домівки, одвірки яких були позначені кров'ю ягняти. Налякавшись десятої кари, фараон відпустив євреїв. Цей день став найвизначнішим в історії єврейського народу, і в честь цієї події досі євреї святкують свято Пасхи. Слово «Пасха», чи єврейською «פסח» (Песах) означає «вихід». Вихід євреїв з Єгипту відбувся у XIII столітті до РХ.

Коли євреї почали рухатись до обіцяної Землі, фараон пошкодував про своє рішення. Він вислав військових, щоби наздогнати євреїв і повернути їх до примусових робіт. Тим часом євреї вже підходили до Червоного моря. Саме там сталося чудо, коли води Червоного моря розійшлися і євреї змогли пройти, а коли єгиптяни погналися за ними по дні моря, води повернулися і затопили їх. На п'ятдесятій день після Виходу, Бог з'явився людям на *горі Синай*, де дав свій закон, відомий як Десять заповідей Божих або Декалог. Цей день євреї урочисто святкують і до сьогодні, називаючи його «ליל שבועות» (Шавуот або П'ятидесятниця). Впродовж цих років зародився єврейський культ, а брат Мойсея, Арон, став першим єврейським першосвящеником. Єврейський

народ рухався з Єгипту до Обіцяної Землі пустелею впродовж сорока років. За цей час змінилося покоління євреїв, народився новий народ, вільний від рабського мислення, сформованого в єгипетській неволі, народ, який прагнув власної державності та релігійної свободи. Мойсей не дожив до завершення мандрівки свого народу, який перейшов ріку Йордан та увійшов до Ханаану близько 1220 року під проводом соратника Мойсея *Ісуса Навина*. Поступово завойовуючи Ханаан, євреї розселялися племенами. Перше місто, яке завоювали євреї, був Єрихон. Нащадки одинадцяти синів Якова розділили між собою нові землі. Земельного наділу не отримали тільки нащадки Леві, оскільки їм була призначена місія культового служіння, і жили вони за рахунок жертв інших племен.

• ЕПОХА СУДДІВ

Після осілости в Ханаані євреї довгий час не мали чіткої державної організації. В цей час виділяються постаті, яких називали *суддями* (шофтім). Це – люди, які користувалися високим авторитетом серед народу; до них зверталися в пошуках правосуддя; вони очолювали народ в моменти воєн та були політичними авторитетами і в мирний час. Правління суддів стало цілою епохою в історії Ізраїлю, яка тривала у XIII-XI століттях до РХ. Біблія згадує про декількох із них, які залишили особливий слід в історії.

- Першим суддею, який згадується після Ісуса Навина, був *Отніїл*. Його роль полягала у звільненні євреїв від утисків арамського царя. Осівши в Ханаані, євреї опинилися у сфері культурних впливів ханаанців, від яких подекуди переймали елементи культів Ваала й Астарті з усіма їхніми аморальними звичаями. За цей гріх євреї були покарані утисками зі сторони арамського царства, які тривали вісім років. Спасіння від цієї кари було дароване через суддю Отніїла, який згуртував народ, закликав його до покаяння та звільнив його від зовнішніх ворогів, забезпечивши сорокалітній спокій.
- Схожа історія повторилася й за судді *Егуда*. За гріхи єврейський народ був покараний навалами моавитян. Моавський цар Гілгалу завойовував Єрихон та вісімнадцять років утискав євреїв. Егуд, прийшовши до царя, вбив його мечем, який був захований у його одежі.

- Третій згаданий у Біблії суддя – *Шамгар* прославився тим, що у боротьбі з филистимлянами проявив неабияку хоробрість, здолавши шістсот филистимлян.
- Четвертим суддею була жінка і пророчиця *Девора*. Вона очолила спротив євреїв проти утисків ханаанського царя Явіна. Під її проводом євреї перемогли, поклавши край двадцятилітнім протистоянням євреїв та ханаанського царя Явіна.
- Соратником Девори у боротьбі проти Явіна був п'ятий суддя – *Барак*.
- Наступний суддя – *Гедеон* – також запам'ятався тим, що згуртував народ у боротьбі проти моавитянського панування і культу Ваала. Син Гедеона, Авімелех, залишився у пам'яті як негативний герой минувшини. Він захопив владу у Сихемі, де проголосив себе царем, убив інших синів Гедеона, а врешті загинув від удару горщика, який на нього скинула якась жінка з міської стіни.
- Наступними Біблія згадує про суддів *Толу* та *Яїра*, які правила тривалі періоди, однак особливо нічим не відзначилися.
- Неординарною постаттю був суддя *Єфта*. Він починав своє свідоме життя як лідер бандитської зграї, а в час важкого становища євреїв, Єфта очолив народне ополчення. Коли Єфта став суддею і просив Бога допомоги у боротьбі проти ворогів, він пообіцяв, що після війни принесе в жертву всепалення все, що вийде йому на зустріч із його дому, коли він повернеться. Коли Єфта підійшов до свого дому, йому на зустріч вийшла його єдина дочка. Він дотримався обіцянки і приніс її в жертву. Цей випадок був осуджений Біблією та єврейською традицією настільки, що навіть давній єврейський історик Йосиф Флавій виражав своє обурення проти вчинку Єфти. Він не тільки був варварським, а й виражав впливи ханаанської релігії. Після перемоги над зовнішніми ворогами Єфта втягнувся у міжусобну боротьбу з племенем Євраїма. Три наступні судді, які згадуються у Біблії – Івцан, Елон та Авдон – не відзначились чимось особливим.
- Розлогий уривок Біблії розповідає про суддю *Самсона*. Його матері, яка довго не мала дітей, явився Ангел Господній, який сповістив, що вона народить сина, котрий принесе Ізраїлю спасіння від филистимлян. Коли Самсон виріс, то став назореєм, тобто посвяченим Богові. *Назореї* – це єврейські старо-

завітні містики, які давали обітницю аскетичного життя: відмовлялися від вина та м'яса, відходили у пустинні місця, щоби в пості та молитві служити Богу. Видимим знаком назорейства була заборона обстригати волосся. Назорейями могли ставати на певний час або на все життя. Самсон був обдарований Богом неймовірною силою, але ця сила могла належати йому тільки доти, доки він був вірним назорейській обітниці. Завдяки своїй силі він вів постійну боротьбу з филистимлянами, яка увінчалася величезними успіхами. Про секрет своєї сили він необережно розповів филистимлянці Далілі, яка наказала филистимлянам зненацька обрізати його волосся. Внаслідок цього Самсон втратив свою силу і навіть зір. Однак, коли филистимляни зібрались на язичницький ритуал у своєму храмі, Самсон молився, щоби Бог повернув йому силу. Так і сталося: суддя знову отримав свою силу та повалив колони храму. Під руїнами храму загинуло багато филистимлян, а з ними і Самсон. Боротьба євреїв проти хаанаців, моавитян, филистимлян та інших народів була не тільки постійним процесом становлення Ізраїлю як народу і утвердження його державності, а й боротьбою за чистоту високих релігійних і моральних ідеалів. Оселившись в Обіцяній Землі, євреї перебували у просторі інших культур, перейняти вплив яких було найбільшою спокую Ізраїлю. Епоху суддів Біблія зображає як постійне повторення одного і того самого сценарію: гріх (зрада Заповіту), кара (навала чужинців), навернення і звільнення за посередництвом судді.

- Останнім зі суддів Ізраїлю був пророк *Самуїл*, який жив у XI столітті до РХ. Історія його життя й до нині викликає особливий інтерес дослідників та митців. Коли Самуїл був ще малим хлопцем, його мати Анна віддала його на навчання до храму, під опіку першосвященика та судді *Ілія*. Одного разу Самуїл крізь сон почув голос, який його кликав. Він встав і підійшов до Ілія, оскільки подумав, що його кликав саме він. Коли це сталося втретє, Ілій зрозумів, що це був голос Божий і порадив Самуїлу, коли той ще раз почує голос, відповісти: «Говори, Господи, слуга Твій слухає». Тоді голос Божий сповістив Самуїлу, що Ілій буде покараний смертю за гріхи своїх синів і за те, що не напоумив їх. Сини Ілія – Офні та Фінеес – були священиками, однак жили грішно. Зранку Самуїл розповів

про це Ілію. Через короткий час так і сталося. Філістимляни в черговий раз напали на євреїв та захопили Скинію Завіту. Дізнавшись про це, Ілій впав зі свого сидіння, зламав хребет і помер. Філістимляни були покарані за викрадення Скинії Завіту: їхній ідол впав і розбився, люди почали хворіти, а врожаї поїли миші. Філістимляни відправили Скинію назад, щоби збутися тих кар. Після смерті Ілія суддею Ізраїлю став Самуїл. Він очолив боротьбу проти філістимлян та отримав низку перемог. Саме на його долю випало помазувати на царство Саула і Давида. З Самуїлом закінчилась епоха суддів Ізраїлю.

• ЕПОХА ЄДИНОГО ЦАРСТВА

Ізраїльтяни бачили, що навколишні народи управляються монархією. Деякі сусідні держави мали значно краще адміністративне управління, ніж ізраїльтяни. Поступово серед євреїв сформувалося переконання, що наявність царя зробить їх сильними та більш згуртованими. Люди зверталися до Самуїла з проханням помазати їм царя. Самуїл, натомість, вважав, що справжнім царем Ізраїлю повинен бути сам Бог, тому не погоджувався. Однак Бог дозволив Самуїлу помазати народу царя.

- Самуїл, за волею Божою, проголосив царем *Саула* з племені Ваньяміна. Саул найкраще годився на правителя: від був дуже високого зросту, красивий, сміливий, сильний та розумний, до того ж походив зі знатної єврейської родини. Саул почав своє правління добре: він дотримувався Закону Божого та мав великі воєнні здобутки. Самуїл був найближчим дорадником Саула та в певній мірі його совістю. Однак утверджуючи свою владу, Саул все рідше прислуховувався до порад Самуїла.
- Позаяк політика Саула не відповідала Закону Божому, Самуїл отримав наказ від Бога поставити царем *Давида* з племені Юди. Давид походив із міста Вифлеєм, та був наймолодшим із восьми синів Есея. Він не зразу став царем. Спершу Давид почав свою кар'єру при дворі Саула. Оскільки Саул після розриву з пророком Самуїлом страждав постійним неспокоєм, його заспокоювала Давидова гра на гусях. Під час чергового конфлікту євреїв із філістимлянами, сторони вирішили, що кожен виведе на поле битви по одному воїну, і чий воїн перемаже, за тим і зараховуватиметься остаточна перемога. Філістимляни виставили велетня Голіата, а євреї не мали

воїна, йому рівного. Вийти на цю дуель погодився Давид. Таке рішення видавалося програшним, оскільки молодий і недосвідчений у боях Давид не міг становити конкуренцію знаому воїну Голіату. Все ж переміг Давид. Це принесло йому славу більшу, ніж у самого царя. Запалившись заздрістю, Саул двічі намагався вбити Давида, але його спроби були невдалими. Ненависть Саула змусила Давида тікати до Самуїла, а згодом до филистимлян, яким Давид зі своїми прихильниками якийсь час служив. Після смерті Саула Давид повернувся на батьківщину, і його рідне плем'я Юди проголосило його царем. Так, Юдея (територія племені Юди) фактично відділилася від усіх інших племен Ізраїлю, де царем став син Саула Ісваїл. Обидві частини Ізраїлю почали запеклу міжособну боротьбу. Переміг Давид, який врешті утвердив свою владу над усім Ізраїлем та оселився в столиці Хеврон. Найбільшим досягненням Давида було завоювання міста Єрусалим, куди він переніс столицю. Давид не тільки об'єднав північні та південні райони; він також включив у Ізраїль ханаанські міста-держави, які досі були незалежними. Перед Давидом постали нові завдання: тепер найнагальнішим завданням уряду було не завоювання територій, а організація державного життя. Давид із цим впорався блискуче, створивши добрий управлінський апарат. Серед його інновацій важливе місце зайняла релігійна реформа: Єрусалим став центром єврейського культу. Тепер саме тут розміщувалась Скинія Завіту. Священство тепер теж стало організованим у єдину єрархічну структуру. Біблійна біографія Давида була заплямлена його гріхом з *Версавією*. Давид побачивши в сусідньому домі жінку Версавію, запалився пристрастю до неї, а коли дізнався, що вона одружена, відіслав її чоловіка Урію на фронт. *Урія* був хетом, який перебував на офіцерській службі в Давида. Щоби заволодіти Версавією, Давид наказав відіслати Урію з його загоном у найзапеклішу битву та відкликати допоміжні загоны, щоби він загинув у бою. Пророк *Наман* вказав Давиду на його гріх. Актом покаяння Давида став відомий 50-тий псалом «Помилуй мене, Боже...» У сім'ї Давида і Версавії народився син Соломон, який згодом став царем. Останні роки царювання Давида не були щасливими. Його державу ранили низка повстань і змов, на чолі деяких з яких стояли його сини. Давид зумів зберегти владу, але стабільність держави була по-

рушена. Врешті цар передав трон своєму сину Соломону, який завжди залишався вірним Давиду.

- Після Давида, у 965-928 роках, державою правив його син *Соломон*, до заслуг якого належить будівництво Єрусалимського Храму – центру давнього юдаїзму. Соломон запам'ятався своєю мудрістю, яка відобразилася у поетичних книгах Біблії. Він також розширив території свого царства. Важливим талантом Соломона була дипломатія: йому вдалося побудувати добрі відносини з сусідніми народами, налагодити торгівлю, запросити кращих майстрів і ремісників із сусідніх країн. Правління Соломона – це час найвищого економічного, політичного і культурного розвитку Ізраїлю. Для поширення добросусідських відносин Соломон уклав безліч династійних шлюбів. Внаслідок цього його гарем розрісся. Серед дружин царя було багато дружин з інших країн, які принесли до Ізраїлю чужі звичаї і культури. Врешті вони переконали його збудувати храм чужим богам. Цей вчинок Біблія описує як найбільший гріх Соломона.

• ПОДІЛ ЦАРСТВА

Після смерті Соломона, у 928 році, царський трон успадкував його син Ровоам, безталанна політика якого та надмірні податки спричинили протести проти його влади. Оскільки Ровоам належав до племені Юди, то юдеї отримали від нього преференції, а інші племена мусили нести весь тягар державного бюджету. Внаслідок заворушень, які спричинювалися незадоволенням єврейських племен, Ізраїль розділювався на дві держави:

- ✓ *Південне царство*, або *Юдея*, зі столицею в Єрусалімі, яким залишився правити Ровоам, об'єднало лише племена Юди, Симеона і половину племені Веняміна;
- ✓ *Північне царство*, або *Ізраїль*, столицею якого послідовно ставали міста Шхем, Тирца і Самарія, опинилося під владою Єровоама I та об'єднало всі інші єврейські племена. Ізраїль (Північне царство) проіснував до 721 року, коли асирійські війська під проводом царя Саргона II знищили Самарію, оскільки в цей час більшість царств у південній Трансйорданії були завойовані або опинилися під асирійським контролем. За час існування Ізраїлю в ньому змінилися дев'ять правлячих династій. Це був час важких

перипетій у становленні ідентичності цього народу. Впливи сусідніх культур і релігій були причиною численних критик пророків, а жоден із князів Північного царства не заслужив на позитивну оцінку біблійних пророків.

Після завоювання Північного Ізраїлю асирійцями велика частина населення була депортована в інші частини імперії, а звільнені території були заселені людьми, депортованими з інших окупованих земель, особливо еламитами. Куди саме переселяли ізраїльтян, достеменно невідомо. Найвірогідніше, що їх розселили по різних провінціях, де вони асимілювалися серед місцевих мешканців. Зникнення цього народу породило численні – від наукових до напівказкових – версії щодо місця перебування *десяти загублених колін Ізраїлю*. Представники деяких колоній єврейської діаспори вважають, що походять від загублених ізраїльтян. Так, Бней-Ісраель (сини Ізраїлю), тобто група євреїв, яка мешкає в індійському Бомбеї і розмовляє на маратгі, ідентифікують себе з потомками племені Завулона; Бней-Єфраїм (сини Єфраїма), які живуть в південно-індійському штаті Андра-Прадеш і розмовляють мовою телугу, вважають себе потомками Єфраїма; Бней-Менаше (сини Манасії), які живуть в індійських штатах Маніпур і Мізорам, ведуть свій початок від Манасії; також євреї, які оселилися в штаті Керала, вважають себе потомками самарян. Переселення північних ізраїльтян до Індії повністю ймовірне. Потомками північних ізраїльтян вважають себе також євреї інших місцевостей. Так, євреї, які мешкають у Грузії, припускають свій зв'язок із потомками племені Ісахара; євреї Персії – з нащадками Єфраїма; євреї Етіопії, які називають себе Бета Ісраелі (Дім Ізраїлю), ідентифікують себе з потомками Дана. Навіть в Нігерії існує група, яку прийнято називати «євреї Ігбо», і які вважають себе нащадками Єфраїма, Манасії, Завулона, Гада і Леві. Зовсім вірогідно, що ці люди є нащадками самарян. Існує також низка напівказкових теорій переселення десяти загублених колін: від мешканців Японії, до аборигенів Америки. Все ж значна частина північних ізраїльтян залишилася на батьківщині. Вони злилися з тими народами, яких Ассирія і Вавилон переселили на їхні землі. Коли юдеї повернулися до Єрусалиму після Вавилонської неволі, то не хотіли підтримувати контактів із *самарянами* (як їх називали юдеї в честь їхньої столиці – Самарії), вважаючи їх такими,

що втратили чистоту крові і віри. В часи Олександра Македонського самаряни збудували храм на горі *Гаризим*. Згодом цей храм знищив юдейський цар Іван Гіркан. І до сьогодні в Ізраїлі живе невелика етнічна група, яка називає себе самарянами. Їхня релігія – це *допророчий юдаїзм*, тобто ґрунтується тільки на Торі та книзі Ісуса Навина, не визнаючи пророків.

• ВАВИЛОНСЬКА НЕВОЛЯ

Південне царство отримало назву Юдея, оскільки домінуючим тут стало плем'я Юди. Від назви держави походить назва релігії – *юдаїзм*. В Юдеї незмінно правила династія Давида. У 586 році Юдея програла війну вавилонському царю Навуходоносору II. Вавилонські війська знищили Єрусалимський Храм, а багату євреїв переселили до Вавилону. Примусове переселення торкнулося найкращих та найосвіченіших верств єврейського народу. Вавилонська неволя змусила євреїв переосмислити власну релігійність. Досі їхня історія була постійним розквітом. Звільнення з Єгипту, утворення власної державності, розбудова релігійної та державної організації, формування культу – все це переконувало євреїв у тому, що вони є носіями Божого благословення. Вавилонська неволя перекреслила все: більше не було власної держави, народ скитався на чужині, а найгірше – більше не було Храму. Євреї вірили, що лише в Єрусалимському Храмі можна скласти жертву Богові, що Храм – це місце особливої присутності Бога. Тепер виникало питання: як молитися і служити Богу без Храму? Вавилонська неволя змусила переосмислити власну ідентичність. Неволя тривала з 586 до 539 року до РХ. Саме в цей час євреї усвідомили, що їхній Бог – Бог не місця, а особи. У біблійних текстах ніколи не йде мова про «Бога Єрусалиму», а про «Бога Авраама, Ісаака і Якова». За відсутності Храму припинилися жертвоприношення та зник звичний культ. Центром єврейської духовності стало Священне Писання. Євреї почали збиратися для молитви і читання Писання, оскільки лише в Писанні вони могли знаходити розраду. Поступово євреї у Вавилоні почали будувати спеціальні будинки, в яких відбувалися молитовні зустрічі. Ці будинки називають *бейт кнесет* (בית כנסת, будинок зборів), або грецькою – *синагога* (συναγωγή, збори). Оскільки центром культу тепер стало Писання, а не жертвоприношення, то й головну роль у цих молитовних зі-

браннях почали відігравати не священики, а знавці Писання, які могли його тлумачити. Позаяк вони навчали віруючих, то їх почали називати вчителями, наставниками, тобто *рабинами* (רַבִּין). Під час Вавилонської неволі юдаїзм кардинально трансформувався. Ці зміни залишилися визначальними для всієї подальшої історії юдаїзму.

Отже, історія єврейського народу починається з постаті Авраама, який став батьком віри для євреїв, християн і мусульман. За покликом Божим та з вірою в Єдиного Бога в серці він покинув рідне місто Ур у Месопотамії й вирушив до Обіцяної Землі, обійшовши весь Близький Схід. У Ханаані в родині Авраама і Сарі народився син Ісаак. Наступним Патріархом Ізраїлю був Яків, дванадцять синів якого дали початок дванадцятьом єврейським племенам. Голод змусив родину Якова переселитися до Єгипту, де його син Йосиф займав високе політичне становище. Судді були провідниками єврейського народу, які проявили себе в особливо важкі часи. Їхні завдання були релігійними та політичними: релігійними завданнями було зберегти релігійну чистоту народу, привести народ до покаяння, звільнити від впливів чужинських релігій, а політичним – вибороти свободу і право вільно жити в Обіцяній Землі. Судді гуртували народ для боротьби за власне національне буття і за віру в Єдиного Бога. При цьому вони не трактували себе правителями Ізраїлю, а тільки ретрансляторами волі Божої. Період їхнього правління був теократією, при якій істинним царем народу був сам Бог. Історія єврейського народу після встановлення монархії пройшла складний шлях. Трагічний кінець правління Саула та розквіт за часів Давида і Соломона перейшли у розподіл країни за часів їхніх наступників. Обидва царства, утворені на руїнах Давидового Ізраїлю впали під тиском світових імперій: Північне царство завоювала Ассирія, а Південне – Вавилон. Якщо юдеям вдалося повернутися з вавилонської неволі, то самаряни ніколи не відновили своєї національної цілісності. Вавилонське поневолення юдеїв стало часом великого релігійного переосмислення. Більше не було Храму, проте юдеї зберегли віру у своїх серцях.

4.2. ПРОРОКИ, ДРУГИЙ ХРАМ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Особливою віхою старозавітного юдаїзму були пророки. Біблія описує пророків як цілий релігійний рух, яких стояв на захисті чистоти віри і формування благочестя. Постаті пророків з'являлися тоді, коли народ відвертався від Бога, забував моральний закон та добрі традиції духовності. Їхнім завданням було сповістити людям волю Божу, закликати до покаяння та попередити про майбутні лиха. Деякі пророки залишили свої книги, які вміщені у єврейському ТаНаХ та християнському Старому Завіті. Пророки, які залишили біблійні тексти, прийнято ділити на великих, до яких належать Єзекиїл, Єремія, Ісая та Даниїл, та малих, до яких відносяться Авакум, Авдій, Агей, Амос, Захарія, Йоїл, Йона, Малахія, Міхей, Наум, Осія та Софонія. Окрім них, були пророки, які вплинули на релігійне життя євреїв і описані в різних частинах Біблії, але власних текстів не залишили. Серед них найвидатнішими були Ілля, Єлисей та інші. Пророками, хоч тільки у широкому значенні, прийнято називати також поста-тей біблійної історії, зокрема Ноя, Авраама, Мойсея, Самуїла, Да-вида, Соломона та інших.

• ІЛЛЯ І ЄЛИСЕЙ

У IX столітті до РХ свою проповідь розпочав пророк *Ілля*, який не залишив записаних текстів. Його діяльність проходила у Північному царстві Ізраїлю, коли на його троні перебував Ахав. Слабкий за характером Ахав знаходився під великим впливом своєї дружини Єзавель, яка була фінікійкою. Користуючись слабкістю чоловіка, Єзавель влаштувала переслідування поборників релігії Ягве та домоглася їхньої депортації з країни. Натомість, вона приклала зусилля для поширення культів Баала та Астарті. Ілля виступив із грізним протестом проти дій царського до-му. Він відправився до царя, щоби його напоумити, а коли цар не прислухався до Іллі, пророк сповістив, що на Самарію зійде кара у вигляді трирічного голоду. Навіть ця кара не повернула царя, а навпаки: цар почав переслідування Іллі. Кульмінаційною точкою цієї боротьби стало жертвоприношення на горі Кар-мель. Там були споруджені два жертовника – Ягве і Баалу. Ілля та жерці Баала домовилися, що не підпалюватимуть жертву, а

молитимуться, допоки сам Бог зішле вогонь на той жертovníк, який йому до вподоби. Довгі молитви жерців Баала не дали результату. Тоді Ілля попросив облити жертovníк Ягве водою, і щиро молився. За його молитвами з неба зійшов вогонь, який не тільки спалив жертву Ягве, а й жерців Баала. Так відбулась перемога Іллі. Пророк не помер звичайною смертю, а вознісся на небеса на вогняній колісниці, поставивши своїм наступником пророка Єлисея. На знак передачі своєї місії, Ілля скинув Єлисею з колісниці свій плащ.

Місію Іллі продовжив *Єлисей*, який продовжував боротьбу за чистоту віри та запам'ятався численними чудесами: зцілення хворих, воскресіння мертвих та примноження благ. Важливим спадком Єлисея було заснування общин «синів пророчих». Це були спільноти на кшталт чернечих, до яких входили молоді люди, які прагнули жити аскетичним життям та здійснювати свій духовний подвиг. Ці люди духовно та інтелектуально зростали під наставництвом старших і досвідченіших пророків. Саме їхньою заслугою було збереження містичного духу юдаїзму. Пророків, які залишили письмові тексти, прийнято ділити на три періоди: довавилонський, вавилонський і післявавилонський.

➤ Пророки довавилонського періоду:

- ✓ Першим із пророків довавилонського періоду, які залишили писемні тексти, був *Амос*, який жив у VIII столітті до РХ і якого традиція зараховує до дванадцяти малих пророків. Він народився в Юдеї, поблизу Вифлеєму, та був пастухом. Одного разу він відчув поклик Бога і почав свою проповідь. Дух Божий повів його до Ізраїлю, якому Амос мав сповістити наближення суду Господнього. Свою проповідь він розпочав у Бейт-Елі, давньому храмі Північного царства. Але його проповідь тривала недовго. Священик Амасія, який очолював Бейт-Ель, прогнав його. Не маючи можливості промовляти до людей, Амос вирішив записати свою проповідь. Так з'явилась перша пророча книга Біблії, яка стала революційною для давнього юдаїзму. Амос, як і інші пророки відстоював чистоту монотеїстичної віри, осуджував впливи чужих релігій. Але новаторським у його проповіді була моральна та соціальна складова. Для нього показником праведності є не точність виконання обрядів, а ставлення до бідних і знедолених. Серед проповідників

давнього Ізраїлю, він першим заявив про рівність усіх народів перед Богом. А вибраність ізраїльського народу він розумів не як привілей, а як велику відповідальність. Амос провістив суд Божий над неправедними в Ізраїлі. Цей суд він називав Днем Ягве. Його переживе тільки «залишок Ізраїлю», тобто ті праведники, які продовжать чисту віру.

- ✓ Сучасником Амоса був пророк *Осія*, який також проповідував у Північному царстві. Судячи з його обізнаності в житті священників, можна припускати, що він був священником. Осія закликав народ до навернення, та сповіщав, що, коли народ не навернеться, то буде знищеним. Фактично, Осія звіщав падіння Самарії, коли земля буде віддана язичникам. Так і сталося у 721 році до РХ, коли Ассирія завоювала Ізраїль. Пророк Осія помер незадовго до цього завоювання.
- ✓ Особливе місце серед пророків займав *Йона*, який був єдиним пророком, котрий проповідував не євреям. Йону Бог покликав проповідувати в Ніневії, столиці Ассирії. Йона категорично відмовився від заклику Бога і, щоби втекти від Бога, відплив на кораблі до Фарзису, фінікійського міста на Піренейському півострові. Однак по дорозі почався сильний шторм. Моряки кинули жереб, щоби визначити, через чий гріх їм таке лихо. Жереб випав на Йону. Опісля Йона зізнався, що не послухав Бога і попросив, щоби моряки викинули його за борт, що вони й зробили. Йону проковтнув кит, в животі якого Йона прожив три дні, молячись. Коли кит викинув Йону на берег, пророк все ж відправився на проповідь до Ніневії. Там відкликав людей до покаяння. Його слова були почуті, і люди покаялись зі своїх гріхів. Про останні роки Йони нічого достеменно невідомо. Одні легенди розповідають, що він залишився в Ніневії, а інші, що він повернувся до батьківщини.
- ✓ Великим пророком доавилонської доби був *Ісаїя*, виходець зі знатної священничої родини, який проповідував на межі VIII-VII століть до РХ. Сучасні дослідження Біблії доводять, що під іменем Ісаї писали три особи, яких називають прото-Ісаєю, автор 1-39 глав книги Ісаї, який проповідував у Юдеї, девтеро-Ісаєю, автор 40-55 глав книги Ісаї, який жив у VI столітті до РХ та проповідував у Вавилоні, та тріто-Ісаєю, автор 56-66 глав книги Ісаї, який жив у V сто-

літті і проповідував після Вавилонської неволі. Основними темами книги Ісаї є важкий моральний занепад юдеїв та пророцтво про Месію.

- ✓ В довавилонський період проповідував також пророк *Міхей*, який жив в Юдеї в період падіння Самарії. Він першим провістив, що Юдея буде знищена через свої гріхи. Тема занепаду Юдеї за гріхи стала також центральною в проповіді пророка Софонії у VII столітті до РХ. В цьому ж столітті проповідував пророк Наум, який зосереджувався на майбутньому Ассирії, якій пророк провіщав загибель, як кару за все зло, яке вона принесла сусіднім народам.
- Пророки вавилонського періоду
 - ✓ Першим пророком, якого зараховують до вавилонської доби, був *Єремія*. Він жив століття після прото-Ісаї, у найважчий час юдейської історії. Єремія був свідком падіння впливу Ассирії та зросту Вавилону. У вавилонсько-ассирійській війні єгипетський фараон Нехо став на сторону свого союзника, Ассирії. Він не здолав Вавилон, але на якийсь час захопив Юдею. Юдея в цій війні також зайняла сторону Ассирії. Єремія розумів, що такі кроки даремні, і політично доречнішим було би підтримати Вавилон. Перемога Вавилону призвела до завоювання Юдеї, на яку Вавилон наклав данину. Юдея відмовилась платити, і в цьому була велика помилка юдейського царя, про яку говорив Єремія. Пророк звістив, що Вавилон завоює Єрусалим та зруйнує Храм. Ці слова були розцінені як зрада і спроба посіяти паніку, через що пророка ув'язнили. Проте слова Єремії збулися. Після переселення великої частини юдеїв до Вавилону, вавилонська влада призначила правителем Юдеї Годолію, якому вдалося вивести цей край з хаосу. Годолія звільнив Єремію та дав можливість обирати: залишатися в Юдеї, або переселитися до Вавилону. Єремія залишився на батьківщині. Незабаром обурений натовп убив Годолію, чим викликав політичний хаос. Частина юдеїв переселилася до Єгипту, а з ними відправився і Єремія. Що було з Єремією далі, залишається невідомим.
 - ✓ Безпосередньо перед завоюванням Юдеї Вавилоном у Єрусалимі проповідував також пророк *Авакум*, який належав до малих пророків. Про нього майже не залишилось біо-

графічних відомостей, а його книга пронизана закликами до покаяння.

- ✓ Сучасником Єремії був також пророк *Авдій*, тема проповіді якого співпадає з Єремієвою.
- ✓ Особливу роль в історії юдаїзму відіграв пророк *Єзекиїл*, який народився в Юдеї близько 622 року. У 25-літньому віці він в числі першої хвилі міграції був переселений до Вавилонії і поселився в містечку Тель-Авів, неподалік Ніппура. Могила пророка й донині знаходиться в Іраку. Саме там він отримав Божий заклик до проповідництва. Єзекиїл, на відміну від інших пророків, вже не проповідував наближення кари, оскільки вона вже звершилась. Пророк проповідував відродження Єрусалиму та Храму. Дім Єзекиїла став місцем зібрання євреїв у вигнанні, де вони спільно молилися, читали Тору та слухали палкі проповіді пророка. Саме такі зібрання згодом переросли в синагоги, а те, що відбувалося в домі Єзекиїла, перетворилося в новий культ юдаїзму. Коли не було Храму, в якому юдеї могли приносити жертву, вони опинилися перед кризою віри: їм потрібно було переосмислити свою релігійну ідентичність. У новому розумінні власного благочестя центром стали не храмові жертви, а культ Писання. В оформленні нового юдейського благочестя основною була роль Єзекиїла.
- ✓ Останнім із пророків вавилонської епохи та серед великих пророків Біблії був *Даніїл*, який народився в Юдеї, і був переселений у Вавилон. Він отримав добру вавилонську освіту та став чиновником при дворі вавилонського царя Навуходоносора. Даніїл мав дар розгадувати сни, і цим славився при дворі Навуходоносора, а згодом, після падіння Вавилону, при перських царях Кирі і Дарію. Даніїлу довелося проповідувати в останні роки існування Вавилону, коли в самому Вавилоні правив принц Валтасар, син царя Набоніда. Радикалізм Навуходоносора та релігійні реформи Набоніда відбилися на становищі юдеїв, які зазнали утисків. За відмову поклонитися вавилонським богам цар наказав кинути в піч трьох друзів Даніїла – Ананію (вавилонською – Седрах), Мисаїла (Мисах) та Азарію (Авденаго). Однак полум'я печі не завдало шкоди праведникам, а спалило катів. Самого Даніїла вкинули до левів, які його

не торкнулися. Коли Валтасар під час бенкету побачив на стіні надпис: «Мене, мене, текел, упар син», і царські мудреці не змогли його розшифрувати, Даниїл розтлумачив надпис як провіщення кінця Вавилону. В цю ж ніч Валтасара вбили, а Вавилон був розділений між Персією та Мідією. Перському царю Киру Даниїл показав пророцтво Ісаї про Кира. Вважається, що саме це спонукало Кира підтримати відновлення Єрусалиму і Храму. В юдейській традиції Даниїла вшановують як праведника, але не як пророка в прямому значенні слова, оскільки вважається, що він говорив з ангелами, а не безпосередньо з Богом. Серед християн і мусульман пошана до Даниїла дуже велика.

- Після повернення євреїв з вавилонської неволі проповідь пророків продовжувалась. У Біблії наявні тексти чотирьох пророків післявавилонської епохи.
 - ✓ Першим серед них був *Агей*, ціллю проповіді якого було пришвидшення відбудови Єрусалимського Храму.
 - ✓ В цей сам час проповідував пророк *Захарія*, який народився у Вавилонії, і переселився до Юдеї після падіння Вавилону. Його проповідь зосереджена на відродженні благочестя і моральності народу. Книга Захарії вважається найбільш перейнятою месіанським та есхатологічним духом. Цими настроями він підживив месіанські рухи, які поширювалися серед євреїв після повернення з Вавилонської неволі.
 - ✓ Пророк *Йоїл*, який жив і проповідував у V столітті в Юдеї, зосередив свою проповідь на темі Страшного Суду.
 - ✓ Теми відновлення Храму, морального очищення, приходу Месії та майбутнього Страшного Суду лягли в основу проповіді також пророка *Малахії*.

Отже, період профетизму в юдейській релігії – це час особливої присутності Божої, коли Бог промовляв до свого народу через праведників. Біблійні пророки боролися за духовне і моральне зростання народу, за навернення людей до Бога і гідне виконання Божого Закону. Серед пророків Біблії були ті, хто не залишив записаних текстів. Серед них особливо відомими є Ілля та Єлисей. Тих пророків, проповіді яких були записані, було шістнадцять. За обсягом їхніх книг їх поділяють на великих (Ісаїя, Єремія, Єзекиїл та Даниїл) і малих. За періодом їхньої діяльності їх прийнято ділити на три епохи: довавилонські про-

роки (Амос, Осія, Йона, прото-Ісаїя, Міхей, Софонія та Наум), пророки вавилонського періоду (Єремія, Авакум, Авдій, Єзекиїл, Данийїл та девтеро-Ісаїя) і пророки післявавилонської епохи (Агей, Захарія, Йоїл, Малахія і тріто-Ісаїя).

- ЕДИКТ КИРА

У 539 році перський цар *Кир II Великий* завоював Вавилон. Щоби заручитися підтримкою народів нової імперії, цар лояльно ставився до всіх, кого пригнічували вавилонські правителі. Спеціальним едиктом Кир не тільки дозволив євреям повернутися до Палестини, а й профінансував відбудову Єрусалиму і Храму. За час перебування у Вавилоні євреї вжилися в нових умовах; багато з них розбудували свої господарства і навіть стали заможними людьми. Тому не всі євреї погодились повертатися на батьківщину. Ті, хто залишився у Вавилоні, фінансово підтримували відбудову Єрусалиму. У Вавилоні аж до часу ісламського завоювання проіснувала одна з найбільших єврейських общин у світі, яка відіграла особливу роль в історії юдаїзму. Ті євреї, які повернулися, зустріли Єрусалим в повній розрусі. Ті євреї, які не були депортовані до Вавилону, занедбали релігійні звичаї та розчинилися у водопіллі чужинських культур. Лідером духовного відродження народу став першосвященик *Ездра*, який повернувся до Єрусалиму з Вавилону. Він приніс із собою новий юдаїзм, переосмислений, в центрі якого стояло Писання. Саме він зумів відродити моральність та звичаї народу на основі Тори, відбудувати Храм, відродити богослужіння. Тепер Тора стала невід'ємним елементом усіх сфер життя народу: її читали щосуботи, а також в понеділок і четвер, коли в Єрусалимі збиралися ярмарки. Саме тому юдеї величають Ездру другим Мойсеєм і батьком юдаїзму. Соратником Ездри був *Неемія* – єврей, який займав високе становище при дворі перського царя, а згодом за власним бажанням був призначений намісником Юдеї. Якщо Едра відроджував юдаїзм, взиваючи до людських сердець, то в руках Неемії була влада і армія. Другий Храм був освячений у 516 році до РХ, тобто 70 років після знищення Першого. Відбудова Храму, відродження Єрусалиму та Юдеї, яка щоправда залишалася перською провінцією, – це заслуга передовсім Ездри і Неемії.

Євреї в Персії користувалися вільними правами і могли розвивати власну духовність. У 330 році до РХ Олександр Македон-

ський розбив війська Ахеменидів, правлячої в Персії династії, та зруйнував імперію. Ця подія відбилася на історії юдаїзму. Сам Олександр прихильно ставився до всіх завойованих народів та підтверджував усі привілеї, надані їм перськими правителями. Однак у 323 році до РХ Олександр помер. Його імперія розділилася на кілька частин, а Юдея опинилася на межі між Єгиптом, в якому титул фараона отримала династія Птолемеїв, та Східною частиною імперії Олександра, якою почали правити Селевкиди. Обидві династії не тільки боролися за спадок Олександра, а й нав'язували поневоленим народам еллінську культуру. Новою столицею Єгипту стало місто Олександрія. Фараон Птолемей Сотер, завоювавши Єрусалим на межі III-II століть, переселив до Олександрії тисячі євреїв. Так сформувалася друга, після вавилонської, по величині єврейська діаспора. Необхідно відзначити, що єврейська діаспора в Єгипті існувала й до Птолемея Сотера. Відомий факт, що після зруйнування Першого Єрусалимського Храму, євреї на острові *Елефантина* на ріці Ніл звели свій храм, схожий до Єрусалимського. Цей храм проіснував до 410 року до РХ. Євреї в Олександрії звели найбільшу у світі синагогу, яка вмщала сто тисяч молільників. Ця синагога стала одним із центрів юдейської культури. Саме в олександрійській єврейській общині з'явився переклад Писання грецькою мовою під назвою *Септуагінта* та сформувалися єврейсько-еллінські філософські школи.

• МАКАВЕЙСЬКІ ВІЙНИ

У 198 році до РХ Селевкиди завоювали Юдею, користуючись підтримкою єврейської знаті, яка вірила, що під владою Селевкидів їм буде краще, аніж під владою Птолемеїв. Однак уже у 190 році до РХ Селевкиди програли війну Риму. Наслідком поразки стала величезна контрибуція, яку Сирія, якою правили Селевкиди, була змушена платити Риму. Щоби зібрати потрібні гроші, вони обклали поневолені народи непосильними податками. Серед євреїв почались протести проти політики влади. Для придушення протестів сирійський цар Антіох IV Епіфан почав інтенсивну еллінізацію євреїв та переслідування юдаїзму: юдейські обряди були заборонені, а на жертovníку Єрусалимського Храму було встановлено статую Зевса. Зневага святилища викликала повстання, яке очолили священник Мататія та його сини

Юда, Іван, Еліазар, Симон і Йонатан. Оскільки Юда мав прізвисько Макавей (молот), то ці повстання називають *Макавейськими війнами*. У 164 році до РХ євреї звільнили Єрусалим від еллінів та заново освятили осквернений Храм. Війна завершилася аж у 145 році до РХ повною перемогою євреїв під проводом Симона, сина Мататії. Свою незалежність Юдея зберегла до 63 року до РХ, коли була завойована Римом. Царями Юдеї стали нащадки *Симона*, які утворили династію *Хасмонеїв*. Нові царі, які прийшли до влади під лозунгом боротьби проти еллінізму, поступово й самі захопилися грецькою культурою. Окрім цього, Хасмонеї не обмежились тільки царським тронем, а й проголосили себе першосвящениками. Ці два аспекти царської політики викликали багато обурень. Зокрема єврейська діаспора в Єгипті вважала, що отримання Хасмонеями сану першосвященика незаконне. Єврейську общину в Єгипті в той час очолював *Оніас*, який належав до роду священиків і мав законні права на сан першосвященика Єрусалимського Храму. В знак протесту проти узурпації Єрусалимського Храму Хасмонеями, Оніас збудував ідентичний *Храм в Леонтополісі* (Нижній Єгипет). Храм Оніаса був зруйнований у 73 році за наказом імператора Веспасіана, дещо переживши Єрусалимський.

• ЮДЕЙСЬКІ СЕКСТИ

В юдаїзмі епохи Хасмонеїв сформувалися декілька сект, які виражали різні релігійні та політичні народні настрої. *Садукеї* об'єднали єврейську еллінізовану аристократію та були священиками Єрусалимського Храму. У віровченні садукеї відкидали будь-які тексти, окрім ТаНаХу, заперечували віру в ангелів, воскресіння мертвих та посмертної відплати; настільки наголошували на свободі людини, що відкидали віру в участь Бога у людських справах. Опонентами садукеїв були *фарисеї*, які об'єднували нижчі верстви населення. Фарисеї вели свій початок від синагогальних общин у Вавилоні. Окрім ТаНаХу, фарисеї визнавали усну Тору, тобто усне вчення давніх мудреців. Вони вірили в ангелів і воскресіння мертвих. Між фарисеями і Хасмонеями завжди були напружені відносини. Піком напруження стало повстання фарисеїв та есеїв проти царя Олександра Янная у 90-85 роках до РХ. Цар жорстоко придушив повстання, розіп'явши в один день 800 фарисеїв. Садукеї та фарисеї, а також інші знавці

Писання об'єдналися в орган духовної влади. Цей орган отримав назву – єврейською *Сангедрін* (סנהדרין), а грецькою *Синедріон* (συνέδριον). Вперше про Сангедрін згадував Йосиф Флавій у 57 році до РХ. В кожній юдейській общині був свій малий сангедрін, який налічував 23 члени. На чолі всього юдейства стояв Великий Сангедрін, який мав 71 члена та засідав у Єрусалимі. Сангедрін виконував роль найвищого органу духовної влади та верховного суду.

Важливе місце в історії юдаїзму займали *есеї*. Це – аскетичний напрям юдаїзму, який строго протистояв еллінізації. Після Вавилонського полону єврейське суспільство стало неоднорідним. Далеко не всі юдеї захоплювалися ідеєю відбудови Храму. З'явилися ті, хто вважав, що Храм відбудувати неможливо. Відновлення Храму – це справа Месії, який відбудує Ізраїль. Такі настрої підживлювалися й тим, що Другий Храм був значно скромніший, аніж Перший, а також тим, що Другий Храм був осквернений Селевкидами. Внаслідок цього утворилися низка сект, які плекали месіанські та апокаліптичні очікування, і виокремлювали себе з життя Ізраїлю. Найвпливовішою серед таких сект були есеї. Багаті відомості про есеїв з'явилися при відкритті сувоїв печери *Кумран* біля Мертвого моря. Вони жили ізольованими, чернечими общинами строгим аскетичним життям. Основою їхньої діяльності була боротьба проти еллінізації. На противагу оскверненому Храму есеї проповідували, що справжнім Храмом є община віруючих. Вони не одружувалися, не пили вина, не складали кривавих жертв. В общині панував повний послух, часті піст і мовчанка, загострена пошана до Мойсея. Есеї очікували приходу Месії, який повинен був народитися з роду Давида. Месія мав ангельськими військами здолати язичників і ворогів Ізраїлю та встановити Царство Боже на Землі. Лідером есеїв був Учитель праведності. Сьогодні неможливо встановити, ким саме була ця людина. Однак відомо, що він був страчений за правління царя Івана Гіркана близько 137 року до РХ. Його послідовники проголосили Учителя праведності останнім пророком, який передвістив швидкий прихід Месії. А згодом есеї розвинули вчення, що саме Учитель праведності був справжнім Месією, який своєю мученицькою смертю відкупив людство від гріхів. Він воскресне і встановить Царство Боже. В момент його другого приходу воскреснуть усі померлі.

Завоювання Юдеї Римом у 63 році до РХ перетворило Хасмоней у римських васалів. У 37 році до РХ римляни змінили династію, поставивши царем *Ірода I Великого*, сина римського прокуратора Юдеї Антипатра. Ірод правив до 4 року до РХ. Він був не юдеєм, а іудеєм, що страшенно бентежило юдеїв, як і те, що він виявився жорстоким правителем, який утискав як народ, так і служителів Храму. Династія Ірода правила в Юдеї до 76 року по РХ, тобто аж до ліквідації титулу царя Юдеї, завжди залишаючись римськими васалами. В часи правління Ірода Великого діяв найбільший мудрець епохи Другого Храму, *Гілель* (бл.75-бл.10 до РХ), уродженець Вавилону, який, досконало вивчивши Писання, очолив Синедріон, тобто отримав титул *насі*. Всі подальші *насі* (глави Синедріону) були нащадками Гілеля. Він увійшов в історію як праведник і мудрець, захисник бідних та поборник справедливості, коментатор і знавець Писання.

У час римського панування особливо розвинулася секта *зелотів*, яка утворилася ще в епоху Макавейських війн, але апогею свого розвитку зазнала аж у середині I століття по РХ. Це – повстанське угруповання, яке тісно пов'язувало Тору і Обіцяну Землю, постійно вело боротьбу за незалежність Юдеї. Об'єктом постійних нападів зелотів були римляни та їхні прибічники серед юдеїв. У 66 році зелоти підняли масштабне повстання, яке було придушене аж у 73 році. Наслідком цього повстання стала повна ліквідація прав і автономії Юдеї. У 70 році римляни знищили Другий Храм. Вважається, що це відбулося дев'ятого числа місяця ав, тобто в той сам день, коли вавилоняни зруйнували Перший Храм. Відтоді Єрусалимський Храм ніколи не відбудовувався. Від Храму залишилась тільки одна стіна, яку називають *Стіною плачу*, біля якої євреї й до сьогодні збираються для молитви. Римляни виселили юдеїв з Єрусалиму. У своїй столиці євреї не могли поселятися аж до арабського завоювання. Сангедрін було перенесено з Єрусалиму до *Явни*. Оскільки вже не існувало Храму, зникли й священики, не стало садукеев і зелотів, а в Сангедрині більшість отримали фарисеї.

• ПОВСТАННЯ БАР КОХБИ

Ще однією невдалою спробою відстояти незалежність було повстання під проводом *Бар Кохби*, яке тривало у 132-135 роках. У 135 році, після невдалого повстання Бар Кохби, Сангедрін пе-

ренісся у місто Тиберію, де проіснував до 429 року, коли його закрити візантійський імператор Теодозій II. Імператор Адріан заборонив святкування суботи та юдейські обряди. Єрусалим перейменували в місто *Елія Капітоліна*, а Юдею на *Палестинську Сирію*. Цією назвою римляни намагалися повністю викоринити пам'ять про євреїв на їхній землі: словом «Сирія» вкорінювався зв'язок Юдеї зі Сирією, а словом «Палестинська» вказувалося на те, що йдеться про корінні території филистимлян, а не євреїв. Оскільки «Палестинська Сирія» латиною звучить «*Syria Palaestina*», то звідси виникла сучасна назва «Палестина». На місці Єрусалимського Храму був зведений *храм Юпітера*.

Отже, після повернення з вавилонської неволі єврейський народ пережив свої злети і падіння. Коли перси завоювали Вавилон, євреї отримали право повернутися на батьківщину, відбудувати Єрусалим і Храм. Лідерами народу в той час стали Ездра і Неемія. У статусі автономної колонії Персії євреї могли вільно сповідувати свою віру та розвивати власне благочестя. Завоювання Персії Олександром Македонським змінило ситуацію. Після смерті Олександра Юдею потрапила під владу Птолемеїв, які не надто обмежували культурні волевиявлення євреїв. Коли ж Юдею завоювали Селевкиди, в Юдеї почалась інтенсивна еллінізація, яка викликала хвилю повстань, званих Макавейськими війнами. Ці повстання принесли Юдеї незалежність, яка проіснувала аж до римського завоювання. Поразки в нових повстаннях врешті призвели до виселення євреїв з Єрусалиму та остаточного знищення Храму. За цих умов, які склалися після вавилонської неволі, склалися основні єврейські деномінації – фарисеї, садукеї, есеї та зелоти.

• ДІАСПОРА У ВАВИЛОНІ

Після знищення Храму та витіснення євреїв з Єрусалиму, центром єврейської культури став Вавилон та його околиці. В Месопотамії від часу Вавилонської неволі євреїв збереглась велика юдейська діаспора, яка пам'ятала свою віру і традиції, та підтримувала тісні зв'язки з Єрусалимом. Община була добре організована; її очільник носив титул *реш-галута* (з арамейської: глава прогнаних). Як синоніми до арамейського «реш-галута» (ܪܫ ܗܠܘܬܐ) часто використовуються грецькі слова «екзиларх» (точна калька до «реш-галута») або «ехмалотарх» (глава поло-

нених). Реш-галута виконував функції світського лідера євреїв, користувався широкими правами та повагою народу, мав походити з роду Давида, однак перебував під контролем офіційної влади. Цей титул проіснував аж до XII століття. В околицях Вавилону існувала школа юдаїзму, вчені якої сформували Вавилонський Талмуд. Школу очолював мудрець, який носив титул *гаон* (תלמוד). Період розквіту єврейської діаспори у Месопотамії припав на зародження ісламу та поширення нової релігії по всій Азії й Північній Африці. Ранні мусульманські правителі прихильно ставилися до юдеїв, толерували їхні права в Месопотамії та дозволили поселитися в Єрусалимі. У Вавилоні та в Палестині того часу розвивалися традиції тлумачення Писання, результатом якої стали *Талмуди*. Проте єврейські общини того часу були дуже неоднорідними: у VIII столітті відбувся серйозний розкол на тих, які приймають Талмуд, та тих які його відкидають. Лідером нового напрямку став *Анан бен Давід*, який був племінником одного із реш-галута. Після смерті дядька Анан відмовився признавати владу нового реш-галута і переселився в Єрусалим. Там він повністю порвав із традицією, яка домінувала у Вавилоні. Якщо вавилонська община розвивала Талмуд, то Анан, збудувавши власну синагогу, почав проповідувати, що Тора не потребує жодних коментарів, вона сама є завершеним вченням, яке дає відповіді на всі питання. Послідовники Анана бен Давида почали називати себе *караїм* (четці). Так з'явилася ще одна юдейська деномінація. Поступово серед караїм сформувалися обрядові відмінності, що ще більше відтягло їх від талмудичного юдаїзму.

З плином часу юдейська школа в Месопотамії занепала, а євреї поширилися по всьому мусульманському світі, особливо в Багдадському халіфаті та Іспанії. Допоки в Іспанії домінували араби, євреї користувалися повною свободою. В 1492 році зникла Гранада, остання арабська держава в Іспанії, й арагонський король Фердинанд II, не довіряючи євреям, які під час Реконкісти співпрацювали з арабами-мусульманами, запеклими ворогами іспанців, відразу ж видав указ, яким змусив євреїв покинути Піренейський півострів. Офіційно указ Фердинанда був відмінений аж у 1968 році. Тих євреїв, які виїхали з Іспанії, почали називати *сефардами* (від єврейської назви Іспанії). Тих, хто залишився, іменовали *маранами*. Сефардів приймали не в усіх державах. У 1306 році указ про виселення євреїв видав французький

король Філіп IV Красивий. Незважаючи на те, що цей указ діяв тільки десять років, негативне налаштування до євреїв залишилося надовго. Тому вони розселилися в більшості у Провансі або переїжджали до Нідерландів, Німеччини і Східної Європи. Євреїв, які замешкали в Німеччині, називали *ашкеназами* (від єврейської назви Німеччини).

• ЄВРЕЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Черговою трагедією для євреїв стали хрестові походи. Незважаючи на часті перестороги церковної і державної влади, хрестоносці на своєму шляху чинили погроми євреїв. Багато юдеїв переховувалися в християнських монастирях та єпископських резиденціях. У 1099 році хрестоносці здобули Єрусалим, звідки виселили арабів і євреїв. *Єрусалимське королівство* проіснувало до 1187 року, коли впало під ударами військ єгипетського султана Саладіна, який повернув євреям можливість поселятися в Єрусалимі. Повну автономію і права зберігали євреї в Італії та Візантії. З падінням Константинополя у 1453 році під тиском турків значна частина євреїв переселилася у Крим та Південну Україну. Рятуючись від утисків, євреї поступово переселялися на Схід Європи. Так, з XV століття найвища концентрація єврейських поселень фіксується в Польщі, Україні та Білорусі. Тут вони організовували власні общини, на чолі яких стояв *кагал* – рада общини, до компетенції якої входило управління общиною, суд, освіта молоді тощо. На чолі всіх єврейських общин Речі Посполитої стояв *Ваад* – єврейська рада. Повсюдно створювалися *єшиви* – єврейські релігійні школи, які ретельно вивчали Тору і Талмуд. До цього регіону поступово переселялися найкращі єврейські вчені, в Любліні Шалом Шахна (1495-1558) заснував Талмудичну академію, а у Кракові Натан Шпіро (1585-1633) розвинув вивчення Кабали. У XVII столітті спокій євреїв порушила громадянська війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Ці заворушення дали імпульс для загострення месіанських очікувань у юдаїзмі.

• СІОНІЗМ

Відколи євреї розсіялися по світі, вони мріяли про повернення своєї батьківщини. Живучи серед різних народів, які мають власну землю та самі собі встановлюють права, мрія про рідний

край серед євреїв постійно розвивалася. В ортодоксальному юдаїзмі сформувалась віра у прихід Месії, який відродить Ізраїль і поверне йому його землю. Коли в європейців після Весни народів 1848 року визріло прагнення до віднайдення національної самоідентичності, ці ідеї передалися і євреям. Емансиповані євреї не бажали більше чекати, допоки Ізраїль відновиться волею з небес. Тепер вони ставили перед собою ціль відродити батьківщину власними силами. Від назви гори Сіон, на якій розташований центр Єрусалиму, цей рух отримав назву *сіонізм*. Ідеологами сіонізму стали німецький єврей Мозес Гесс, галицький єврей Леон Пінскер та угорський єврей Теодор Герцль. Першими проти сіоністського руху виступили реформістські юдеї, які вважали, що батьківщиною єврея повинна стати країна його проживання. Не сприймали ці ідеї й ортодоксальні юдеї, які вважали за необхідне для відновлення державності очікувати приходу Месії. Тому серед перших репатріантів у Ізраїлі переважали невіруючі. Поступово сіоністський рух підтримали й віруючі євреї. 14 травня 1948 року була проголошена *Декларація незалежності Ізраїлю*. Під час укладання документу виразилися серйозні релігійні протиріччя: атеїсти категорично заперечували проти використання в документі слова «Бог». Врешті в Декларації слово «Бог» замінене словом «основа Ізраїлю». Сьогодні в Ізраїлі лунають голоси навіть про перейменування держави в Ханаан. Це – назва краю до поселення в ньому євреїв в часи Авраама. Таким кроком єврейські атеїсти прагнуть відокремити сучасний Ізраїль від його історичної релігійної традиції.

Однак говорити про занепад юдаїзму підстав немає. Навпаки, юдаїзм інтенсивно розвивається, отримуючи нових вірних. Від останньої третини ХХ століття до сьогодні спостерігається надзвичайно жваве повернення до юдаїзму молодих євреїв, які в більшості виховувалися у нерелігійних родинах. Масове навернення євреїв до ортодоксального юдаїзму викликає неабияке здивування дослідників та суперечить тим ідеологам єврейського атеїзму, які стверджували кінець юдейської релігії на основі квазітеорії про «неприсутність Бога в Авшвітці».

Історія єврейського народу після знищення Другого Храму була складною й неоднозначною. Євреї розселилися по всьому світі: від Вавилону й до Іспанії. Поступово вони найбільше сконцентрувалися у Східній Європі, де вони відкривали свої синаго-

ги, школи та громадські заклади. Саме в цьому регіоні визріли сіоністські настрої та громадські лідери, які закликали до відновлення держави Ізраїль. Сьогодні юдаїзм – це релігія, яка розвивається, збільшуючи кількість своїх прихильників.

4.3. ТАНАХ, ТАЛМУД, МІДРАШ

Своє Священне Писання юдеї з прадавніх часів називали *Сефарім* (книги). Звідси походить і грецьке слово βιβλία, яке також означає книги. У середньовіччі євреї почали називати Писання *Мікра* (читання). Сефарім – це збірка різних текстів, у яких Боже Об'явлення записане людською мовою. Необхідно відзначити, що авторство і датування більшості книг Біблії не має точного визначення. До складу юдейського Сефарім увійшли книги, які розділяються на три групи:

- > *Тора* (תּוֹרָה), що означає «Закон»;
- > *Небїїм* (נְבִיאִים), тобто «Пророки»;
- > *Кетувім* (כְּתוּבִים), себто «Писання».

Найпоширеніша назва єврейської Біблії – ТаНаХ (תנ"ך) – це аббревіатура назв трьох груп книг Писання: з назви кожної із них взяті перші букви. Єврейський ТаНаХ відповідає, щоправда з певними змінами, християнському Старому Завіту.

• ТОРА

Тора, або П'ятикнижжя Мойсея, складається з п'яти книг, авторство яких традиційно приписують Мойсеєві. Сьогодні в біблістиці домінує «документарна теорія» авторства Тори, відповідно до якої П'ятикнижжя писалося чотирма групами авторів, а згодом злилося в єдину редакцію. Здогади про цю теорію вперше висловив французький вчений Жан Астрик. Згодом її розвинули німці Карл Гайнріх Граф, Юліус Велльгаузен, нідерландець Абрагам Кюнєн та інші. На основі співставлення різних частин П'ятикнижжя ці вчені довели, що воно є злиттям декількох традицій:

- > *ягвіст* (Jahwist) – це група авторів, які в тексті використовували ім'я Бога «Ягве» і писали близько 950 року до РХ;

- *елогіст* (Elohist) – це автори, які використовували ім'я Бога «Елогім» та писали близько 800 року до РХ;
- *девторономіст* (Deutoronomist) – це група авторів VII століття до РХ, які написали Второзаконня;
- *священничий кодекс* (Priesterkodex) – це священники, які близько 550 року до РХ писали ті уривки П'ятикнижжя, які стосуються обов'язків священників.

Тексти, укладені чотирма традиціями, були зведені в єдиний текст Тори, в якому виокремилися п'ять книг. В єврейській традиції ці книги називають словами, якими починаються тексти книг. У християнській традиції їх називають за змістом, який вони розкривають. До Тори входять:

	I	II	III	IV	V
	בְּרֵאשִׁית	שְׁמוֹת	וַיִּקְרָא	בְּמִדְבָּר	דְּבָרִים
<i>іврит</i>	На початку	Імена	І закликав	В пустелі	Слова
	Бе-решит	Шемот	Ва-ікра	Бе-мідбар	Дварім
<i>грецька</i>	Γένεσις	Εξοδος	Λευϊτικόν	Αριθμοί	Δευτερονόμιον
<i>латина</i>	Genesis	Exodus	Leviticus	Numeri	Deuteronomium
<i>українська</i>	Буття	Вихід	Левіт	Числа	Второзаконня

В Палестині склалася традиція перечитувати всю Тору під час суботніх синагогальних богослужінь упродовж трьох років. У Вавилоні Тору перечитували за один рік. Поступово вавилонська традиція витіснила палестинську. Тому сьогодні Тору ділять на 54 частини, щоби прочитати впродовж одного року.

Книгу Буття (Бе-решит) за змістом можна розділити на дві частини. Перша (гл. 1-11) розповідає про створення світу впродовж семи днів, перший гріх людини, Всесвітній Потоп, історію спорудження Вавилонської вежі. Друга частина (гл. 12-50) розповідає про початок історії єврейського народу та трьох його прародичів Авраама, Ісаака та Якова. У книзі Вихід (Шемот) йдеться про перебування єврейського народу в єгипетській неволі та вихід із неї. Основними темами Виходу є народження Мойсея (гл. 1-4), десять кар, які були наслані Богом на єгиптян за те, що вони не хотіли відпускати євреїв (гл. 5-13), вихід єврейського народу з Єгипту та перехід через Червоне море

(гл. 13-15), одкровення Бога на горі Синай та дарування людству Закону (гл. 19-20), гріх ідолопоклонства євреїв (гл. 32-34). У книзі Левіт (Ва-ікра) розглядаються приписи для священнослужителів щодо різних культових особливостей: жертви (гл. 1-7), висвячення священнослужителів (гл. 8-10), сакральна чистота (гл. 11-16), праведність народу Божого в сімейному та суспільному житті (гл. 17-20), порядок і чин богослужінь (гл. 21-27). Книга Числа (Бе-мідбар) присвячена опису народу, який переходив з Єгипту до Палестини. Книга розпочинається з переліку боекдатних чоловіків, які готувалися до боїв за Обіцяну Землю, та опису порядків у єврейській общині періоду переходу через пустелю. Далі розповідається про шлях євреїв після Синаю (10:11-22:1), деякі культові приписи (гл. 15), обов'язки левітів (гл. 18), подальший шлях і його труднощі, перехід євреїв до Моаву (гл. 22-36). Книга Второзаконня (Дварім, Повторення Закону) присвячена стислому повторенню законодавчих аспектів попередніх частин Тори.

• НЕБІЇМ

Збірка пророчих книг (Небіїм) умовно поділяється на три групи, відповідно до періодизації їх написання. Класифікація пророчих книг у єврейському ТаНаХ не співпадає з відповідною класифікацією у християнській Біблії.

➤ ранні пророки, до яких увійшли книги:

- ✓ Ісуса Навина (івр.: יְהוֹשֻׁעַ, Єшоша, лат.: Iosue), яка розповідає про вхід народу Ізраїля до Палестини після смерті Мойсея під проводом Ісуса Навина та перші завоювання Обіцяної Землі;
- ✓ Судді (івр.: שֹׁפְטִים, Шофтїм, лат.: Iudicum), яка розповідає про епоху Суддів, тобто осілість євреїв у Палестині;
- ✓ Перша і Друга книги Самуїла (івр.: שְׁמוּאֵל, Шмуель, лат.: Samuelis), присвячені пророку Самуїлу, його життю, проповіді та служінню, а також встановленню монархії в Ізраїлі;
- ✓ Перша і Друга книги Царів (івр.: מְלָכִים, Мелакїм, лат.: Regum) розповідають про монархію в Ізраїлі та поділ царств.

➤ пізні пророки, до яких увійшли книги пророків:

- ✓ Ісаї (івр.: יְשַׁעְיָהוּ, Єшайягу, лат.: Isaias, написана між 733-701 роками), в якій пророк картає народ за гріхи та потішає у зв'язку із майбутнім Вавилонським полонем;

- ✓ Єремії (івр.: יְרֵמְיָהוּ, Ірміягу, лат.: Jeremias, написана бл. 580 року до РХ в Юдеї), яка втішає народ у час вавилонської війни;
 - ✓ Єзекиїла (івр.: עֵזֶכְיֵאל, Єхезкель, лат.: Ezechielis, написана у Вавилоні бл. 591 року до РХ), в якій викладаються пророцтва щодо Другого Храму та приходу Месії.
- 12 малих пророків:
- ✓ Осія (івр.: אוֹשֵׁיָהוּ, Гошеа, лат.: Osee), який діяв до 745 року до РХ в Самарії;
 - ✓ Йоїль (івр.: יוֹאֵל, Йоель, лат.: Ioel), щодо діяння якого вчені розходяться у поглядах, датуючи його книгу від IX до V століть до РХ;
 - ✓ Амос (івр.: אֲמוֹס, Амос, лат.: Amos), який діяв бл. 750 року в Північному царстві;
 - ✓ Авдій (івр.: אַבְדִּיָּא, Овадья, лат.: Abdias), діяльність якого протікала за різними версіями між IX і VI століттями до РХ;
 - ✓ Йона (івр.: יוֹנָה, Йона, лат.: Ionas);
 - ✓ Міхей (івр.: מִיכָה, Міха, лат.: Michaeas);
 - ✓ Наум (івр.: נְחֻמִּי, Нахум, лат.: Nahum), який писав між 663 і 612 роками;
 - ✓ Авакум (івр.: אֲבָקֻם, Хавакук, лат.: Habacuc), який писав на межі VII-VI століть;
 - ✓ Софонія (івр.: סֻפְרְיָהוּ, Цфанія, лат.: Sophonias), який діяв між 641 і 610 рр.;
 - ✓ Аггей (івр.: אֶגְגָּי, Хагай, лат.: Aggaeus), який діяв після повернення євреїв із Вавилону;
 - ✓ Захарія (івр.: זְכַרְיָהוּ, Зехарья, лат.: Zacharias) зі VI століття до РХ;
 - ✓ Малахія (івр.: מְלָאכִי, Малахі, лат.: Malachias), який діяв після Вавилонського полону.

• ХЕТУВІМ

Третя частина ТаНаХу – *Хетувім* – містить три групи книг, які не ввійшли до Тори і Небіїм, але є священними для євреїв і християн:

- три поетичні книги:
- ✓ Псалми (תְּהִלִּים, Тегілім),
 - ✓ Притчі (מִשְׁלֵי, Мішлей),
 - ✓ книга Йова (יּוֹב, Йов).

- «п'ять сувоїв», які в синагогальних богослужіннях читаються на різні свята:
 - ✓ Пісня Пісень (שיר השירים, Шір А-Шірім), яка читається на Песах,
 - ✓ книга Рут (רות, Рут), яка читається на Шавуот,
 - ✓ Плач Єремії (איכה, Ейха), яка читається на Тіша бе-Ав,
 - ✓ Проповідник (קהלת, Когелет, Еклезіаст), який читається на Суккот, книга Естер (אסתר), яка читається на Пурім.
- три історичні книги:
 - ✓ книга Даниїла (דניאל),
 - ✓ книга Езри (עזרא), яка у християнському каноні розділена на книгу Езри і книгу Неємії,
 - ✓ Хроніки (דברי הימים, Діврей а-Ямім, Параліпоменон).

Отож, єврейське Священне Писання містить три групи книг: Тора, Небіїм та Хетувім, яких разом іменують абрєвіатурною назвою ТаНаХ. Тора описує історію людства від створення світу до виникнення єврейського народу та від початку єврейства до виходу з єгипетської неволі під проводом Мойсея. Авторство Тори приписують Мойсею, однак сьогодні відомо, що Мойсей залишив усну традицію Тори, яку різні групи його послідовників записали. Небіїм – це твори пророків, які піднімалися задля пробудження народу та його навернення. Третя група становить Хетувім, тобто писання, які несуть в собі як історичні розповіді про життя ізраїльського народу, так і поетичні твори.

• МІШНА

Впродовж довгої історії юдаїзму духовна традиція євреїв виворилила величезний літературний доробок. Із плином часу змінювалася культура та життєві обставини євреїв. Питання, поставлені новими життєвими умовами, вимагали чітких релігійних відповідей. Видатні постаті єврейського народу, знавці Священного Писання створювали коментарі, завданням яких було розтлумачити ТаНаХ в умовах нових викликів і обставин. Як наслідок, з'явилася низка писань, які, хоч і не вважаються виразниками Божого Одкровення, однак склали основу релігійної культури юдеїв. Першим із таких текстів є *Мішна*. Назва твору походить від єврейського מִשְׁנָה – повторювати. Мішна наводить численні детальні пояснення різних аспектів релігійного жит-

тя юдеїв. Її джерелом є традиційне розрізнення між записаною та усною Торою. Юдеї вважали, що Мойсей, отримавши на горі Синай Одкровення, не все із нього записав у письмовій Торі, а частину отриманих знань передав усно провідникам народу. Це вчення, яке передавалося з покоління в покоління, називають *усною Торою*. Сучасне біблієзнавство доводить, що Закон Мойсея певний час передавався усно, і лише згодом був записаний. Ці результати дослідження Біблії підсилюють переконання в існуванні усної Тори. Серед духовних лідерів єврейського народу і справді існувала довга усна традиція коментування записаної Тори. Однак довгий час тлумачення Тори залишалися усними. Існувало наче табу на записування цих текстів. Вірогідно, що таке табу обумовлювалося небажанням створювати поряд із ТаНаХом інші релігійні тексти. Однак у II столітті ці усні тлумачення отримали письмову форму. Сьогодні неможливо достеменно ствердити, що саме стало причиною, яка спонукала єврейських рабинів записати тлумачення Тори та створити Мішну. Втім найвірогідніше, що головним поштовхом для цього стало виникнення Нового Завіту християн. Формування Мішни – це тривалий процес жвавих богословських дискусій. Після відновлення Єрусалимського Храму в Палестині сформувалася низка богословських шкіл, між якими велися гострі диспути. Деякі із них відкидали усну традицію та залишалися вірними лише Торі, інші – приймали усне передання. Мудреців цих шкіл називали *танаїм*, що означає – учителі (в однині: тана). Саме заслугою танаїм було накопичення багатого матеріалу, який згодом ліг в основу Мішни. Поряд із танаїм високою повагою в єврейському суспільстві користувалися соферім – переписувачі Тори, які часто давали власні коментарі до канонічного тексту. Оскільки євреї після Вавилонської неволі не мали власної незалежності, за виключенням майже столітнього періоду після Макавейських воєн, то серед них не могла сформуватися політична еліта. Її заміняли духовні лідери народу, які були водночас найвищими інтелектуалами, знавцями Священного Писання та моральними авторитетами. Для кращого провладу народу ці мудреці об'єдналися в найвищий орган духовної влади, який об'єднував у собі представників різних напрямів тогочасного юдаїзму, священиків Єрусалимського Храму, які були садукеями, фарисеїв та

книжників (соферім) – Синедріон. Він став найвищою інстанцією, до компетенції якої належала кодифікація канону ТаНаХу та рецензування коментарів, зокрема Мішни.

Кожна школа юдаїзму формувала власні коментарі до Тори, власну мішну. Найвідомішими стали мішна рабі Акіби (бл. 50-135) та мішна його учня рабі Меїра (110-175). Кінцеву редакцію коментаторського матеріалу здійснив рабі Єгуда га-Насі (135-217). Саме з-під його пера вийшов текст, який сьогодні називають Мішною. У вавилонському Талмуді цей текст, на відміну від усіх інших мішн, зветься Мішнатену (наша Мішна). Мішна написана єврейською мовою, однак із численними арамейськими, грецькими та латинськими домішками. Вона складається з шести частин (седер), кожна з яких поділяється на трактати, трактати – на глави, а глави – на параграфи. Всього Мішна містить 4187 параграфів.

- ✓ Перша частина Мішни – Цераїм (все, що насичує) – містить приписи про ведення сільського господарства та про пожертви бідним, священикам і левітам.
- ✓ Друга частина – Моед (час, коли щось відбувається) – це приписи про свята та особливі дні року.
- ✓ Третя частина – Нашім (жінки) – наводить приписи щодо укладення подружжя, сімейного життя та розлучення.
- ✓ У четвертій частині – Несікім (шкоди) – йдеться про злочини і покарання.
- ✓ П'ята частина – Кошадім (святі речі) – розповідається про жертвоприношення і храмові служіння.
- ✓ У шостій частині – Тегарот (чистота) – йдеться про приписи щодо ритуальної чистоти.

• ТОСЕФТА

Поряд із Мішною сформувалася ще одна збірка коментарів і приписів щодо релігійного життя – *Тосефта* (תוספתא – доповнення). Вірогідно, що остаточна редакція Тосефти належить рабі Нешемії, учню рабі Акіби. Тосефта за змістом близька до Мішни, а деякі уривки обох текстів тотожні. Це означає, що Мішна і Тосефта формувалися в одній традиції – коментування Тори і формування приписів релігійного життя. До цієї ж традиції належить і *Бараїта* (בראיתא – те, що залишилися назовні). Це – збірка окремих висловлювань, які не увійшли до Мішни, однак ви-

никли у процесі формування різних мішн. Багато висловлювань Бараїти згодом увійшли в Талмуд.

- ГЕМАРА

Як тільки Мішна сформувалася у сталий записаний текст, вона стала предметом подальших дискусій. Життєва ситуація постійно змінювалася. Як Тора потребувала коментарів і пояснень, котрі згодом сформувалися в Мішну, так і Мішна з часом стала занадто складною, а її правильне розуміння вимагало пояснень. Як правильно розуміти і виконувати приписи Мішни? – це питання турбувало рабинів після II століття. Оскільки різні рабіністичні школи трактували Мішну по-різному, серед них виникали жваві дискусії. Традиція зберегла їх на письмі. Так сформувався текст *Гемара* (גמרא – навчання, вчення) – коментарі на Мішну. Гемара є колективною працею багатьох поколінь єврейських мудреців. Якщо авторів і редакторів Мішни називали танаїм, то укладачів Гемари прийнято називати амораїм, від אמורא, що означає «той, хто говорить» (в однині: амора). Вони діяли після завершення кінцевої редакції Мішни, тобто з III століття, до завершення формування єрусалимського і вавилонського Талмудів (IV-V століття).

- ТАЛМУД

Поступово Мішна і Гемара злилися в єдиний текст, який отримав назву *Талмуд*. Іншими словами: Талмуд – це Мішна і коментарі до неї. Сьогодні Талмуд належить до текстів, знання яких необхідне кожному ортодоксальному юдею. Він викладається в ізраїльських школах і йому належить найвища пошана після ТаНаХу. Юдейська традиція сформувала два Талмуди: єрусалимський (або палестинський) і вавилонський.

➤ *Єрусалимський Талмуд* написаний єврейською і західно-арамейською мовами та містить багато грецьких слів. У Палестині, після зруйнування Храму римлянами, діяли чотири основні богословські школи юдаїзму: в Тиберії, Цезарії, Луді та Сепфорісі. Усі вони були закриті римською владою в період між серединою III та серединою IV століть. Їх закриття спричинили побоювання, що традиція, носіями якої були мудреці цих шкіл, загубиться. Саме цей страх став причиною формування Єрусалимського Талмуду і зведення у ньому матеріалу Мішни

та Гемари. Над редакцією Талмуду працювали вчені, які були вихідцями з цих шкіл. Автором кінцевої редакції Єрусалимського Талмуду прийнято вважати рабі Йозе бар Абін. Отож, Єрусалимський Талмуд в сучасній формі з'явився на межі IV-V століть. Вперше Єрусалимський Талмуд видрукували у Венеції в 1523 році.

- У місті Сура (Вавилонія) в 219 році абба Арека заснував школу, яку очолював до своєї смерті у 347 році. В 375-424 роках в цій школі діяв рабі Аші, внесок якого у формування Талмуду вважається найвагомішим. У місті Негардеа мудрець Самуїл заснував власну школу, яку очолював до смерті у 254 році. Ця школа була перенесена до міста Пумбадіта після того, як у 259 році Негардеа була зруйнована. Арека і Самуїл були учнями рабі Йгуди га-Насі, останнього редактора Мішни. Формування *Вавилонського Талмуду* є заслугою саме цих двох шкіл. Процес його укладання завершився на межі V-VI століть; він написаний єврейською і східно-арамейською мовами та містить перські слова. Перше друковане видання Вавилонського Талмуду з'явилося в Сонкіно (поблизу Мілану) в 1484 році. Тексти обох Талмудів перегукуються. Однак Вавилонський Талмуд більший за обсягом, аніж Єрусалимський. Обидва Талмуди містять Мішну, проте Єрусалимський Талмуд, на відміну від Вавилонського, має Гермату не до кожної глави Мішни. В юдейській традиції Вавилонський Талмуд став більш відомим і отримав вищий авторитет.

Отже, залишена Мойсеєм традиція Одрокрення, яке він отримав на горі Синай, потребувала постійно обновлюваного тлумачення, відповідно до вимог часу. Це дало поштовх для формування коментаторських текстів до Священного Писання. Таким текстом стала Мішна. Згодом і Мішна потребувала коментарів. Ними стала Гемара. З плином часу ці два тексти злилися, утворивши Талмуд. Єврейська коментаторська традиція сформувала два Талмуди: Вавилонський та Єрусалимський, які дещо різняться за обсягом, але тотожні за ідейним наповненням.

- МІДРАШ

Поряд із Талмудом юдейська традиція сформувала й інший тип релігійної літератури – *Мідраш* (з єврейської: виклад, пояснення). Якщо в Мішні й Талмуді наявні богословські трактуван-

ня Тори, то Мідраш пояснює ТаНаХ за допомогою притч, байок і приповідок. Юдейська література уклала цілу низку мідрашів, які писалися впродовж усього першого тисячоліття після Різдва Христового. Однією із серій мідрашів є тексти, які єврейськими мудрецами звались Мідраш-Аггада. Це – оповідання і притчі на біблійні теми. З-поміж аггад виокремлюють Мідраш-Рабба. Їх налічують десять і переспівують вони п'ять книг Тори та п'ять мегілот, тобто п'ять біблійних текстів, які записувалися на сувоях і використовувалися для читання під час різних святкових богослужінь. До Мідраш-Рабба належать Берешіт-Рабба (на книгу Буття), Шемот-Рабба (на книгу Вихід), Ваїкра-Рабба (на книгу Левіт), Бемідбар-Рабба (на книгу Числа), Дебарім-Рабба (на книгу Второзаконня), Рут-Рабба (на книгу Рут), Естер-Рабба (на книгу Естер), Шір-Гашірім-Рабба (на Пісню Пісень), Когелет-Рабба (на книгу Еклезіаст), Еха-Рабба (на Плач Єремії).

Окрім названих мідрашів існують й численні інші, в яких оспівують різні біблійні сюжети, в основному на тему Тори. Зокрема, популярною колекцією духовної мудрості є Мідраш-Мехілта на тему книги Виходу. Її автором був рабі Їшмаель (бл.60-бл.140). Перші друковані видання Мехілти з'явилися в Константинополі в 1515 році й у Венеції у 1545 році. Згодом був віднайдений ще один Мідраш-Мехілта, тобто мідраш на тему книги Виходу, написаний рабі Шімоном бен Йохії, який в багатьох місцях перегукується з Мехілтою рабі Їшмаеля. На тему книги Левіт був укладений Мідраш-Сіфра, написаний у школі рабі Акібі. Його друкували в Константинополі в 1522 році й у Венеції в 1645 році. На основі книг Чисел і Второзаконня був укладений Мідраш-Сіфреї, над яким працювали учні рабі Їшмаеля та рабі Акібі. Найдавніше друковане видання побачило світ у 1545 році. Цікавим для дослідників історії єврейської діаспори є Мідраш-га-Гадол, укладений у XIII столітті в Ємені. Його автором був Давід бен Амрам Адамі.

• ГАЛАХА

Юдейська традиція сформувала низку релігійних приписів, які отримали назву *Галаха*, що означає: йти, наслідувати. Рабини вважають, що ці приписи дані Богом Мойсею на горі Синай; тому їх часто називають Галаха ле-Моше мі-Синай (Закон, даний Мойсею на Синаї). Ці приписи регулюють чи не всі сфери релі-

гійного і побутового життя правовірного юдея. Оскільки закон мусить опиратися на непорушний авторитет, то лишень п'ять джерел можуть вважатися достатніми для Галаха: 1) Тора, тобто безпосередні приписи, наявні у П'ятикнижжі, 2) традиція, тобто приписи інших частин ТаНаХу, 3) усне вчення, тобто приписи, освячені авторитетом усної Тори, 4) висловлювання мудреців та 5) приписи, освячені давністю звичаїв. Перші три групи називають «де-Ораїта», тобто такі, що походять з ТаНаХу; дві останні – «де-Рабанан», тобто встановлені рабинами. Де-Рабанан не можуть суперечити де-Ораїта. Приписи Галаха формувалися з II століття до РХ і склали основу духовності фарисеїв. Близько 200 року після РХ Галаха була кодифікована. Значна частина цих приписів увійшла до Талмуду. Впродовж історії юдейства зростала потреба оновлення законодавства та укладення стислого і спрощеного кодексу. Врешті такий кодекс з'явився. Він отримав назву Шульхан Арух. Його уклав у XVI столітті Йосиф Каро (1488-1577).

• КОМЕНТАТОРИ

Найбільшим центром поселення євреїв у Європі стала Іспанія. В епоху арабського панування та Реконкісти євреї сформували тут острівець власної культури, на якому розквітла єврейська філософія та численні біблійні коментарі. Однак єврейські мудреці діяли та творили коментарі на Священне Писання також в інших частинах світу, де знаходиться юдейські общини, зокрема у Вавилоні та Єгипті. Серед коментаторів особливе місце займає Саадія Гаон (892-942), який очолював школу в Сурі, досліджував єврейську граматику, переклав ТаНаХ арабською, уклав перший єврейський молитовник та вів постійну полеміку із караїм. У 933 році Саадія арабською мовою написав філософську працю «Книга про віру та догматичне вчення», якою поклав початок єврейської середньовічної філософії. В 1186 Єгуда ібн-Тіббон переклав її єврейською. Трактат складається з десяти глав і розглядає такі питання:

- ✓ світ був сотворений Богом,
- ✓ є тільки один Бог і він не має тіла,
- ✓ віра в Одкровення (Писання і усна традиція),
- ✓ людина покликана до праведності та повинна уникати гріха,

- ✓ віра в нагороду і покарання,
- ✓ душа була сотворена чистою,
- ✓ віра у Воскресіння, очікування Месії, посмертний суд.

Найвідомішим юдейським середньовічним коментатором Писання був *Раши* (скорочене ім'я від Рабі Шломо бен Йцхак), який жив у Франції в 1040-1105 роках. Його перу належить повний коментар на ТаНаХ і Талмуд. Від середньовіччя Талмуд завжди друкується з коментарями Раши, які знаходяться на кожній сторінці, праворуч від тексту. Після смерті Раши його справу продовжили учні ним заснованої школи. Послідовників Раши називають *тосафістами* (תוספיסטים). Серед них найвідомішими стали три зяті Раши: рабі Меір бен Шемуель, рабі Йцхак бен Меір і рабі Яакоб бен Меір Там, а також внук Раши – Рашбам (скорочене ім'я від рабі Шемуель бен Меір). У своїх коментарях тосафісти не завжди погоджувалися з Раши. Їхні коментарі також завжди друкуються в Талмуді, зліва від основного тексту. Найвідомішими коментаторами в Іспанії були представники *родини Кімхі*: батько Йозеф Кімхі (1105-1170) та два його сини Давид Кімхі та Моше Кімхі. Їхньому перу належать численні коментарі та важливі роботи з єврейської граматики. Уваги заслуговують й інші коментатори Писання. *Рамбан* (скорочене ім'я від рабі Моше бен Нахман, 1194-1270) у коментарях на Тору вперше висловив містичні думки. Найвідоміший коментар на Мішну написав Обадія де Бертіноро (бл.1450-1510). У 1492 році у Венеції коментар на ТаНаХ написав Ісаак Абарбанель (1437-1508).

Отож, окрім Талмуду, який став офіційним повчальним коментарем до Тори, з'явилися й інші коментарі більш вільної форми. Йдеться про Мідраші, які висвітлювали біблійну історію у формі притч і байок. Систематизацією масивного законодавства, сформованого у традиціях ТаНаХу та Талмуду, стала Галаха. На загал, середньовіччя дало юдаїзму цілу низку талановитих інтерпретаторів Священного Писання.

4.4. ВІРОВЧЕННЯ, ОБРЯД І ФІЛОСОФІЯ

Космогонія і праісторія всесвіту, яка стала спільною для юдаїзму, християнства й ісламу, викладена у перших главах книги

Буття. Відповідно до біблійної оповіді, Бог створив світ з нічого (creatio ex nihilo). Біблія розповідає про те, що світ був створений за шість днів. Тут необхідно врахувати, що єврейське слово «יָמִים» (йом) означає як «день», так і «епоха».

- В перший день створіння Бог створив небо і землю, світло, та відділив світло від темряви, назвавши світло днем, а темряву ніччю.
- На другий день Бог створив повітряний простір (твердь), яким відділив води небесні від вод земних.
- На третій день Бог відділив води землі від суходолу. Цього самого дня Творець дав початок рослинності.
- Четвертого дня Бог створив небесні світила, призначив Сонцю освітлювати день, а Місяцю – ніч, відділивши світло від темряви.
- П'ятого дня Бог створив комах, птахів, риб.
- Шостого і останнього дня творіння Бог дарував буття тваринам і людині.
- Сьомий день став днем, коли Бог відпочив від творіння.

В контексті космогонії розкривається також біблійна антропологія. Людина, відповідно до Біблії, створена в останній день творіння, тобто при кінці божественного творчого процесу. Творення людини в останній день свідчить про біблійне розуміння людини як остаточного етапу творіння, яке завершує цей складний космічний процес. Найважливішим мотивом, що пронизує опис творіння людини, є розповідь про створення людини на образ Божий (Буття 1:26). Святе Письмо описує Божественне прагнення сотворити людину «на образ і подобу Божу». Однак, підсумовуючи акт творення людини, біблійний автор твердить, що людина сотворена «на образ Божий». Тут з'являються два ключові поняття, які визначають біблійне розуміння людської сутності: образ Божий і подоба Божа. Творець прагне, щоби людина була на Його образ і подобу, однак творить її тільки на свій образ. Ця містерія творіння несе в собі глибину Божественної мудрості і любові до людини. Єврейські та християнські мислителі, трактуючи цей опис, розуміли під образом Божим божественні задатки, які Творець вклав у людину, потенціал, який людина покликана розвивати та актуалізувати, дари, які потрібно множити. Натомість під подобою Божою розуміються завдання, поставлені перед людиною, ціль, до якої людина покликана

прийти. Подоба – це актуалізований образ. Людина, позаяк вона сотворена Богом, який є повнотою святості, є святою за своєю сутністю. Проте ця святість потребує постійного розвитку і примноження. Дарована Богом святість – принципова здатність людини до уподібнення до Бога. Людина є єдиним творінням Божим, яке має величний дар уподібнитися до нього.

• ОСНОВИ ДОКТРИНИ

Юдаїзм – це строго монотеїстична релігія. Видатні єврейські богослови намагалися в систематичній формі викласти основні принципи юдейського віровчення. Сучасник Христа *Філон Олександрійський* в роботі «*De orificio mundi*» виклав п'ять основ юдейської віри:

- Бог існує у вічності,
- Бог є один,
- світ сотворений,
- світ є один, як і його Творець,
- Бог сповняє своє провидіння у світі.

Рабі Хананель бен Хушіль (990-1055) виклав юдейську віру за посередництвом чотирьох тез:

- віра в Бога,
- віра у пророків,
- віра у загробне життя, відплату і покарання,
- віра у прихід Спасителя.

Ще один виклад юдейської віри запропонував єврейський релігійний філософ і правник *Абрагам ібн-Дауд* (1110-1180), уклавши шість правд віри:

- віра в корінь віри,
- віра в єдність,
- віра у Творця,
- віра у творіння як діяльність Творця,
- віра у пророків і пророкування,
- віра у смерть і потойбіччя.

Учень Абрагама ібн-Дауда *Мойсей Маймонід* сформував найпопулярніший виклад юдейської віри в її ортодоксальному варіанті, який можна зустріти у кожному юдейському молитовнику:

- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – створює все і управляє всім творінням і що він єдиний звершував, і звершує, і буде звершувати всі діяння;

- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – єдиний, і немає єдності, схожої до нього ні в якому відношенні, і що тільки він один – Бог наш – був, є і буде;
- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – безтілесний і його не визначають тілесні якості і що йому немає нікого подібного;
- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – він перший і він останній;
- Я вірю повною вірою, що Творцю – нехай благословиться його ім'я! – тільки йому одному потрібно молитися і що нікому, окрім нього, не потрібно молитися;
- Я вірю повною вірою, що всі слова пророків – істинні;
- Я вірю повною вірою, що пророцтво Мойсея, нашого учителя – нехай перебуває він у мирі! – було істинним і що він був найвеличнішим із пророків, які були перед ним і які прийшли після нього;
- Я вірю повною вірою, що вся Тора, яка сьогодні перебуває в наших руках, дана нашому вчителю Мойсею – нехай перебуває він у мирі!
- Я вірю повною вірою, що ця Тора не буде змінена і що не буде іншої Тори від Творця – нехай благословиться його ім'я!
- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – знає всі дії синів людських і всі їхні думки;
- Я вірю повною вірою, що Творець – нехай благословиться його ім'я! – віддає добром тим, хто зберігає його заповіді, і карає тих, хто порушує його заповіді;
- Я вірю повною вірою у прихід Месії і, незважаючи на те, що він затримується, буду очікувати його приходу;
- Я вірю повною вірою, що Бог – нехай благословиться його ім'я! – у своїй абсолютній доброті знову підніме праведників до життя.

Критикуючи аристотелізм Маймоніда, рабі *Гасдай Крескас* (1340-1410) уклали свій варіант юдейського кредо:

- віра в Бога,
- віра в Божий промисел,
- віра в Божу силу,
- віра в Божих пророків,
- віра в Божий вибір (народ Божий),
- віра у благі діяння Бога.

Учень Крескаса Йозеф Альбо (1380-1444) виразив віру у трьох тезах:

- існування Бога,
- Божественне походження Тори,
- нагорода і покарання.

Основи юдейської віри у караїмському варіанті сформував *Юда Гадассі* у XII столітті. Його кредо складається з десяти принципів:

- існування Творця,
- безконечність і єдність Творця,
- творіння світу,
- священство Мойсея та інших пророків,
- істинність Тори,
- обов'язок вивчати іврит,
- Храм як місце Божого панування і присутності,
- воскресіння мертвих,
- обов'язок складати звіт (йдеться про звіт людини за прожите життя на кінцевому суді Божому),
- нагорода і покарання.

Мойсей Мендельсон сформував три постулати віри у реформістському варіанті:

- Бог, Творець і Господь усіх речей, єдиний,
- Бог – всезнаючий, винагороджує за добрі вчинки та карає за злі,
- Бог відкрив свій закон у книгах Мойсея.

• КУЛЬТ

В юдаїзмі, як і в кожній релігії, присутні обряди, які пов'язані з життям окремої людини, і обряди, які торкаються життя всієї общини.

- Першим обрядом першої групи є *обрізання*. На восьмий день після народження хлопчика, його приносять до синагоги, де спеціально підготовлений служитель (моел) виконує обряд обрізання. При ритуалі повинні бути присутніми не менше десяти повнолітніх чоловіків. У рамках цього обряду хлопчику присвоюють ім'я. Зазвичай обирають таке ім'я, яке вже зустрічалося в його родичів: в ашкеназів дають ім'я живого родича, а в сефардів – померлого. Дівчаткам обрізання не проводять, а ім'я присвоюють в найближчу суботу після народження. Об-

різання є елементом обряду *гіюр* (ג. יור), тобто вступу у юдейську общину. Після обрізання, коли заживуть рани, чоловік, який приймає юдаїзм повинен пройти сакральне омивання у природному водоймищі або спеціальному водному резервуарі, розташованому біля Храму або синагоги, який називається *міква* (מ. ק. ו. ת). Після цього омивання чоловік вважався повноправним юдеєм. Жінки не обрізаються, а відразу ж омиваються у мікві. Обряд омивання в мікві став основним обрядом Івана Хрестителя, який хрестив у водах ріки Йордан, та ліг в основу християнського Хрещення.

- Коли в родині народжується перший син, то його потрібно викупити, оскільки вважається, що всі первенці належать Богу. Випук полягає в пожертві, яка в більшості випадків йде на потреби синагоги.
- Коли хлопчик осягає повноліття, тобто 13 років, він отримує звання *бар-міцва* (син заповіді). В наступний день після дня народження він читає в синагозі Тору і відтоді вважається повноправним і повнолітнім членом общини. В деяких синагогах схожий обряд проходять дівчатка дванадцяти років. Тоді їх називають *бат міцва* (дочка заповіді).
- Важливий обряд пов'язаний із *похороном* покійників. Покійника одягають в кітель (простий білий одяг) та накривають білим саваном. У давнину євреї не використовували труни, але сьогодні покійника кладуть у труну. Одяг і труна повинні бути якнайпростіші, щоби показати, що перед лицем смерті всі рівні. Покійника стараються похоронити в день смерті до заходу Сонця. Квіти на єврейському похороні не використовуються. Над покійником читається кадиш (молитва прослави Бога). Цю молитву читають в синагозі тричі на день впродовж семи днів від смерті. Семиденний період поминання називають *шіва*. Опісля протягом року кадиш за покійника читається щодня. Щороку в річницю смерті родичі запалюють свічку в пам'ять померлого, яка повинна горіти 24 години. В річницю тричі на день читають кадиш. Кожен єврей повинен молитися за своїх покійних батьків до кінця свого життя. Саме тому в юдаїзмі відсутність дітей сприймається як трагедія, оскільки нікому буде помолитися за бездітного єврея. Вся община молиться за покійників чотири рази в рік: в Йом Кіпур та останні дні свят Суккот, Песах і Шавуот.

• КОШЕРНІСТЬ

Юдеї строго слідкують за своїм раціоном, оскільки в цій релігії присутній закон сакральної чистоти їжі. *Кошерним* (дозволенним для вживання в раціон) вважається м'ясо тварин, які мають подвійні копита і які жують. Не можна їсти м'ясо, якщо в ньому залишилася кров, або якщо тварина загинула в муках. З птахів дозволяється їсти тільки таких, які вирощені в домашньому або фермерському господарстві, а тих, які перебували у вільній природі, їсти не можна. З морських продуктів дозволено їсти тільки рибу, яка має луску. Не дозволено їсти страви, які містять м'ясо і молоко одночасно. Між споживанням м'яса і молока правочинні євреї витримують паузу не менше шести годин. До сфери сакральної чистоти належить також обряд омивання у мікві. Окрім гіюру (вступу в юдейську общину), євреї омиваються в мікві при різних інших обставинах.

• СВЯЩЕННІ ДНІ

Юдейська обрядовість багата релігійними святами, історія яких тягнеться із Священного Писання. Євреї використовують місячно-сонячний календар, який вони перейняли у Вавилоні. Оскільки повний цикл усіх фаз місяця триває 29,5 доби, то в єврейському календарі чергуються місяці різної тривалості: один має 29 днів, а наступний – 30. Так, єврейський рік триває 254 дні. Кожні 19 років складають окремий цикл. До семи з цих 19-ти років додається додатковий, тринадцятий місяць, за рахунок якого дев'ятнадцятилітній цикл єврейського календаря вирівнюється з сонячним циклом. Рік починається восени:

- ✓ осінніми місяцями є тішре, хешван, кіслев;
- ✓ зимовими місяцями є тевет, шват, адар (у високосні роки після адару додається місяць адар бет);
- ✓ весняними місяцями є нісан, іяр, сіван;
- ✓ літніми місяцями є тамуз, ав, елул.

► Найчастішим святом є *шабат* (субота). Це – день, коли Господь відпочивав від творіння світу. В цей день в синагозі читається Тора і молитви, юдеям заборонено працювати, в домівках запалюються свічки. На святковому столі обов'язково присутні дві хали (булки-плетенки) в знак того, що при виході з Єгипту євреї в переддень суботи отримували подвійну порцію манни.

► *Песах* (Пасха) святкується в пам'ять про вихід євреїв із єгипетської неволі. Це свято триває вісім днів (15-22 нісана) та супроводжується спеціальними богослужіннями, трапезами і святкуваннями. Основним елементом святкування Песаха є родинна вечеря *Седер Песах*, яка триває всю першу ніч Пасхи. На Седер Песах збирається вся родина, споживає святкові страви і впродовж усієї трапези згадують вихід єврейського народу з Єгипту. На Седер Песах використовуються традиційні страви: баранина, як символ того ягня, яке євреї закололи в ніч перед виходом, і кров'ю якого змащували одвірки своїх домів, щоби ангел смерті їх оминув; гіркі трави, як символ гіркої долі євреїв у Єгипті; варені яйця, як символ міцності народу і віри; суміш овочів з медом, як символ радості виходу з неволі. Невід'ємним елементом Седер Песах є *маца*, тобто хліб, випечений без використання дріжджів. На стіл кладуть три листи маці. Під час вечері середній лист переломлюється на дві нерівні частини. Більшу, яку називають *афікоман*, ховають у спеціально приготованому конверті. Існує гарна традиція, коли діти знаходять цей кусок маці. Під час вечері євреї випивають чотири, а в деяких традиціях три, келихи вина, які мають глибоке символічне значення. Символіка келихів вина ґрунтується на обіцянці, даній Богом євреям перед виходом з Єгипту: «Я Господь! І я введу вас з-під тягарів Єгипту, і визволю вас від їхньої роботи, і звільню вас витягненим раменом та великими присудами. І візьму вас собі за народ, і буду вам Богом, і ви пізнаєте, що я – Господь, Бог ваш, що виводить вас із-під тягарів Єгипту! І введу вас до того краю, що про нього я підняв був свою руку, щоб дати його Авраамові, Ісакові та Якову. І я дам його вам на спадщину. Я – Господь!» (Вихід 6:6-8). В цих словах присутні п'ять обіцянок: «введу», «визволю», «звільню», «введу» і «дам». Оскільки п'ята обіцянка стосується повного панування Господа над Ізраїлем, а це ще не сповнилось, то при читанні цієї обітницької вина не п'ють. За чотири інші обіцянки прийнято випивати келих вина. При другому келиху читають розповідь про десять єгипетських кар. При згадці про кожен кару єврей відкидає з келиха по одній краплі вина, щоби показати, що радість звільнення не може бути повною, оскільки воно супроводжувалося смертю єгиптян. Коли наливають третій келих, то на стіл ставлять окрему чашу, яку називають *кос Еліягу* (чаша Іллі). Наливаючи в неї вино, гос-

подар прикликає пророка Іллю, який повинен провістити прихід Месії. Цю чашу не випивають, оскільки вважається, що вона призначена Месії. На загал, Седер Песах відбувається у такій послідовності: кідуш (благословення вина), урхац (вмивання рук), яхац (переломлення середнього листа маці), магід (читання Агади), моци-маца (благословення маці), шульхан-орег (трапеза), бахер (завершальна молитва). Описана в Євангелії пасхальна вечеря Ісуса Христа – це Серед Песах. Освячені Христом хліб і вино, якими Ісус причащав апостолів, були, найвірогідніше, маца-афікоман та вино з кос Еліягу.

➤ На п'ятдесятій день після Песаха (6-7 сівана) святкується *Шавуот* – пам'ять про дарування Тори. Вважається, що саме в цей день Бог дарував Мойсею Закон на горі Синай. Ці дні присвячуються виключно вивченню Тори, а на столах з'являється тільки молочна їжа. 15 тішре святкують свято *Суккот* (свято кучок). Свято триває сім днів. У цей період юдеї будують намети і живуть у них за будь-якої погоди в пам'ять про те, що їхні предки по дорозі з Єгипту жили в наметах. Свято супроводжується веселощами і піснями. На дев'ятий день після початку Суккот (23 тішре) відзначається свято Сімхат Тора (радість Тори). В цей день у синагогах завершується річний цикл читання Тори.

➤ Першого тішре євреї святкують *Рош Гашана* (Новий рік). У синагогах багаторазового трублять у баранячий ріг на знак духовного пробудження. В цей день кожен повинен пробудитися від життєвих клопотів і гріхів та переосмислити своє життя. Дні від першого по десяте тішре називаються йом нораїм (грізні дні). Вважається, що в ці дні Бог записує імена людей у книги: у Книгу життя тих, хто проживе наступний рік, і у Книгу смерті тих, хто впродовж наступного року помре. Десятого тішре відзначається *Йом Кіпур*. Це – день покаяння і прощення. Юдеї в Йом Кіпур дотримуються строго посту (нічого не їдять і не п'ють), а моляться за прощення своїх гріхів.

➤ 25 кіслева святкується *Ханука*. Це свято встановлене в честь відновлення Єрусалимського Храму внаслідок Макавейських війн. У 164 році до РХ під проводом Макавеїв піднялося повстання проти еллінізованих сирійців, які осквернили Храм, поставивши на жертовнику статую Зевса. Коли повстанці зано-во відновили Храм, за традицією потрібно було освятити олію для лампад. Обряд освячення тривав вісім днів, а у Храмі вия-

вилосся олії лише на один день. Однак відбулося чудо: олія, якої мало вистарчити лише на день, горіла вісім днів, аж поки не була освячена нова олія. В пам'ять про цю подію євреї впродовж восьми днів Хануки запалюють вісім свічок: в перший день одну, в другий – дві...

➤ 14 адара євреї святкують *Пурім* – свято, встановлене на честь спасіння євреїв, яке описане у біблійній книзі Естер. У цей день у синагогах читають книгу Естер.

➤ Найбільш траурним днем є *Тіша бе-Ав* (дев'ятого ава). Це – день, коли відбулося знищення Першого і Другого Храмів, а також в цей день з'явився наказ короля Фердинанда про виселення євреїв з Іспанії. Тіша бе-Ав є днем суворого посту і молитов.

• ОЛЕКСАНДРІЙСЬКА ШКОЛА ЄВРЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Упродовж історії фіксуються декілька зустрічей єврейської культури з європейською. Перша з них відбулася в Олександрії (Єгипет), де перебувала велика єврейська діаспора і де розквітала грецька культура. Друга зустріч відбулася, коли євреї поселилися в середньовічній Європі. В обох випадках результатом цих зустрічей ставав цікавий культурний синтез і особливий тип єврейської філософії. *Олександрійська школа єврейської філософії* основувала своє вчення на трьох тезах:

- Боже Об'явлення, викладене в Торі, є найвищою філософією, а грецька мудрість є лише його вираженням;
- грецькі філософи перейняли мудрість єврейських пророків, тому Тора є первинною щодо філософії;
- відмінність єврейської та грецької думки полягає лише в тому, що євреї послуговувалися міфічними образами, а греки – абстрактними поняттями.

Таке розуміння співвідношення між єврейською та грецькою думкою породжувалося загальним духом глобалізації та цивілізаційного хаосу, які з'явилися після завоювань Олександра Македонського. Водночас, євреї, які жили в Олександрії, не бажали закриватися у власному гетто; вони захоплювалися грецькою мудрістю та прагнули відкрити світові власні релігійні здобутки, зробивши їх зрозумілими для інших народів. Для цього вони використовували методологію та термінологію грецької філософії. З'явилася ідея, що під зовнішніми міфічними формами Біблії приховуються глибокі і непомітні неосвіченій людині

змісти. Їх можна розкрити лише за допомогою філософії. Першим із відомих сьогодні греко-єврейських філософів був *Арістобул* (II століття до РХ). Саме він сформулював і активно відстоював ідею про те, що грецькі мислителі перейняли своє вчення від Мойсея і єврейських пророків. У своєму коментарі на Тору Арістобул сформулював учення про те, що Бог залишається повністю трансцендентним світові, він перебуває на небесах, але діє через свої сили (*δυναμεις*). Усі образи Бога, які наявні у Торі, є не самим Богом, а лише його силами. Арістобул захоплювався піфагорійством та його філософією числа. На основі символіки чисел він намагався обґрунтувати навіть святість суботи. Втім найвидатнішим серед греко-єврейських філософів Олександрії був *Філон*, який був вагомим представником Олександрійської школи середнього платонізму.

• КАБАЛА

Єврейська філософія в епоху середньовіччя пережила новий розквіт. У цей період вона виразилась у трьох відмінних між собою напрямках: кабалізм, неоплатонізм та аристотелізм. Сьогодні немає єдиної думки про те, коли почався процес формування Кабали. Оскільки вона містить в собі ідеї, присутні в греко-єврейській філософії, очевидно, що вона почала формуватися після Різдва Христового. А позаяк саме слово «кабала» арабське і означає «зобов'язання», то напрашується висновок про те, що Кабала формувалася в епоху поширення арабської культури. Завершилось формування і записування Кабали у середньовіччі. *Кабала* – це містично-філософське вчення, записане у кількох книгах. Сефер Єціра (*ספר יצירה*, Книга творіння), хоч і традиційно приписується Аврааму, написана найвірогідніше до 120 року рабі Акібою. Сефер Зоґар (*ספר הזוהר*, Книга с'яйва) написав рабі Цимон Бар Йохаї, учень рабі Акіби, у II столітті; втім популярною вона стала аж у XIII столітті завдяки сефардському рабі Моше де Леону. Найстаршою кабалістичною книгою є Сефер Бахір (*ספר הבקיע*, Книга яскравого світла). За традицією кабалістів її написав у I сторіччі рабі Негунія бен га-Кана. Поширилася Бахір у 1176 році прованською кабалістичною школою.

Кабалісти вчать, що першоосновою всього сущого є Айн Соф (*אין סוף*, безконечність). Цим терміном вони іменують Бога, який є абсолютно неописаним і неокреслюваним. Оскільки Бога

неможливо окреслити жодним поняттям, він є ніщо. Воднораз Бог є всім, позаяк у ньому як у причині всього міститься все, й усе від нього походить. Кабалістичне поняття Айн Соф схоже до античного *ἄπειρον*. Первісно Айн Соф наповнював весь простір буття; іншими словами: доки, окрім Бога, не було нічого іншого, буття (і його простір) було тільки там, де був Бог. Згодом Бог забажав виразитися назовні. Щоби він мав простір для самовираження, він наче втягнувся у себе, звузився, вивільняючи тим самим місце. Відразу ж вивільнений простір наповнився Божим світлом, оскільки простір не може залишатися пустим. Все суще є ніщо інше, як Боже світло. Воно погасало в міру віддалення від Айн Соф. На найнижчих його рівнях, де світло майже згасало, воно матеріалізовувалося, тобто з нього формувався світ речей. Творіння світу *ex nihilo* (з нічого) кабалістами розуміється як творіння з Айн Соф: Бог, який є ніщо, оскільки не окреслюється жодним стверджувальним поняттям, створює світ зі себе. Так у Кабалі сформувалося вчення про еманачію. Першим етапом еманачії є Пралюдина (Адам Кадмон). Ідея Пралюдини, як першого етапу еманачії, визріла з грецького уявлення про людину як мікрокосм; в ній зосереджені зародки усього світу. Через Адама Кадмона з Айн Соф еманують десять сефірот (*ספירות*), які є творчими атрибутами Бога і воднораз надматеріальними сферами буття. Зефіроти поділяються на три тріади, кожна з яких утворює окремий світ:

- Першу тріаду складають сефірот Кетер (*כתר*, корона), Біна (*חכמה*, розуміння) та Гохма (*חסד*, мудрість). До цієї тріади додається одинадцята сфера Даад (*אהבה*), яка поєднує першу тріаду. Ця тріада утворює світ Беріаг, тобто внутрішнє небо, яка є безпосереднім Троном Бога і наповнюється чистими духами.
- Друга тріада – це Тіферет (*תפארת*, краса), Гвура (*גבורה*, суд) та Гесед (*חסד*, милість). Ця тріада формує світ Єціра, наповнений ангелами.
- До третьої тріади входять Год (*הוד*, слава), Єсод (*יסוד*, основа) і Нецаг (*נצח*, вічність). Вони формують світ безпосередньої близькості до матерії – світ Асія.
- Найнижча, десята сфера – Малкул (*מלכות*, царство) – це матерія, тобто завершення Божого Світла, найнижча межа світу Асія. Саме на етапі матерії, де Боже Світло розсіюється, з'являється зло. Схема сефірот ототожнюється із Деревом життя, описа-

ним у Торі. Від нього падає тінь – кліпот (תופילק) – яка утворює демонічні світи.

В антропології Кабала робить наголос на людській душі, яка поділяється на три частини, які відповідають трьом світам: Нефеш відповідає найнижчому світу Асія і є чуттєвим началом та джерелом пристрастей у людині, Нешама відповідає найвижчому світу Беріаг і становить містично-інтелігентну сутність людини, Руах відповідає середньому світу Єціра. Руах є моральним суб'єктом в людині: якщо він піднімається до Нешама, то людина стає доброю, якщо ж опускається до Нефеш, то людина стає злою.

Кабалістична традиція надзвичайно широка; у ній сформувалася низка шкіл і напрямів, серед яких особливе місце зайняла *Луріанська кабала*. Це – одна із кабалістичних шкіл, яку створив рабі Їцхак бен Шломо Лурія у XVI столітті. Лурія вчив, що творення світу є не просто еманациєю Айн Соф, а онтологічною катастрофою. Вивільнивши простір Айн Соф вилив зі себе світло, яке однак мало займати свої сфери. Лурія називав ці сфери глечиками. Однак глечики не витримали яскравості Божого Світла і розсипалися. Відтоді почався онтологічний і моральний хаос. Знешкодження цієї катастрофи – це процес тіккун (תיקון, виправлення). Здійснити тіккун зможе тільки Месія. Людські душі заблукали в хаосі, породженому еманациєю. Тут вони перероджуються в різних тілах. Реінкарнацію в Луріанській кабалі називають гілгул (גלגול).

• СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ

Початок середньовічної єврейської філософії неоплатонівського напрямку заклав Шломо бен Єгуда ібн-Габіроль, або латинською – *Avicbron* (бл.1021-1058). Його основна праця називається «Мекор Хаїм» (Джерело життя). В ній він виклав концепцію еманациї. Джерелом усього буття є Бог, окрім якого немає нічого іншого. Першим вираженням Бога є його воля, яка водночас є підставою еманациї Бога, з якого випливає все суще. Етапи еманациї матеріалізуються в міру віддалення від Бога. Бога неможливо пізнати, але можна пізнавати світ, який є його вираженням. Знання є основним завданням людини. Саме шляхом пізнання виражень Бога людина піднімається до нього. Відповідно, знання – це основне завдання людини і дефінітивна ознака її сутності.

Ще одним представником сефардської філософії був *Єзуда бен Шмуель Галеві* (бл.1075-1141), який за допомогою теорії містики намагався довести перевагу юдаїзму над християнством. Галеві твердив, що способом істинного пізнання Бога є особисте переживання його Одкровення. Якщо таке одкровення отримане індивідуально, воно може бути помилковим. Лише євреї пережили Одкровення на Синаї цілим народом, тому їхня віра істинна.

Арістотелізм до єврейської філософії адаптував *Мойсей Маймонід* (1135-1204), який народився в Іспанії, а помер у Єгипті. Маймонід присвятив багато уваги аналізу атрибутів Бога. Він вважав, що про Бога неможливо висловити жодного істинного стверджувального судження. Оскільки Бог абсолютно трансцендентний, будь-яке стверджувальне судження не спроможне охопити його сутності. Все, що люди знають про Бога, стосується не самого Бога, а його виражень у творінні. Маймонід відстоював переконання, що світ має початок і створений Богом ex nihilo. В цьому контексті він опонував арабомовним коментаторам Арістотеля, які вважали, що creatio ex nihilo можна довести раціонально. Маймонід вважав, що створення світу з нічого не підлягає розумовому доведенню. Креаціонізм належить до сфери віри, а не розуму.

4.5. НАПРЯМИ ЮДАЇЗМУ

Епоха Просвітництва змінила життя європейців у всіх його царинах, а емансипація європейського єврейства в Новий час спричинила до різних реформ в юдаїзмі. Нові ідеї безповоротно знищили старі устрої, підважили традиційні основи, сформували нові ідеологічні системи та спричинили сплески новітніх учень. До юдаїзму Просвітництво прийшло із деяким запізненням. Причиною цього став той факт, що традиційне єврейське суспільство в силу історичних обставин довго залишалося закритим у власних гетто. Перший вогник єврейського Просвітництва запалив *Мойсей Мендельсон* (1729-1786), який народився в німецькому місті Дессау та в молодості переїхав до Берліну. Мендельсон здобув блискучу освіту, підтримував дружбу з видатними німецькими мислителями і митцями, захоплювався ідеями

Просвітництва, зберігаючи при цьому вірність своїй релігії. Саме Мендельсон вважається засновником руху *Гаскала* (єврейське Просвітництво). Він вступив у дискусію з творами Вольтера на стороні теодицеї Ляйбніца. Водночас Мендельсон вніс свій вклад у розвиток естетики. На його думку, простір красивого перебуває на межі між тьмяною сферою відчуттів і світлою сферою розуму. В богослов'ї Мендельсон відстоював основні тези юдаїзму. Однак, загальні філософські ідеї Просвітництва лягли в основу його вчення. Він наполягав на розділенні Церкви і держави, домагався рівноправності усіх релігій і націй, відстоював права євреїв. Поширеним віянням Просвітництва був деїзм. Мендельсон деїстом не був, однак сприймав деякі його ідеї, зокрема доводив рівність усіх релігій, позаяк усі вони ґрунтуються на єдиному моральному законі – семи заповідях нащадків Ноя. Поняття «семи заповідей...» з'явилося у Талмуді й ґрунтується на тому, що всі люди, незалежно від релігійних переконань, повинні дотримуватись семи головних моральних правил, які забороняють ідолопоклонство, богохульство, вбивство, перелюб, крадіжки, знуцання над тваринами та несправедливий суд.

• РЕФОРМІСТСЬКИЙ ЮДАЇЗМ

Ідеї Гаскали, закладені Мендельсоном, розвинулися у двох напрямках. Одні його послідовники, захопившись ідеями раціоналізму Просвітництва та єдиної моральної основи всього людства, покинули юдаїзм і традиційні єврейські порядки. Інші розвинули *реформістський юдаїзм*, тобто своєрідну форму юдейського протестантизму. Прихильники реформістського юдаїзму вимагали повного перегляду культу, оскільки вважали, що культ, сформований на основі Талмуду, є пережитком минулого. Деякі з них навіть наполягали на відмові від слова «єврей». Поступово асимільовуючись у суспільства свого проживання, вони вважали себе вже не євреями, а представниками тих народів, серед яких вони і їхні предки прожили останні століття. При цьому юдаїзм ставав релігією, відмежованою від національно-культурного фундаменту. У 1808 році Ізраель Якобсон заснував у місті Кассель школу, де викладалося не тільки талмудичне знання, а й світські науки. У 1817 році в Гамбурзі був заснований храм реформістських юдеїв, який вже не називався синагогою, а богослужіння проводилися німецькою, а не івритом. У Вроцлаві

Авраам Гайгер (1810-1874) вперше висловив ідеї, що євреї не є єдиним народом. Єдине, що їх поєднує, це – приналежність до одної релігії. П'ятикнижжя Мойсея, на його думку, не має божественного походження. Гайгер відкидав Талмуд і всі його обрядові приписи, зокрема вимогу їсти тільки кошерну їжу. У 1842 році у Франкфурті на Майні відбувся Собор реформістського юдаїзму, на якому було прийнято три основні тези нової деномінації: 1) заперечується можливість безконечного розвитку релігії Мойсея, 2) відкидається будь-який авторитет Талмуду, 3) відкидається очікування Месії, який поверне Ізраїлю державність, та стверджується, що їхньою батьківщиною є держава їхнього проживання. Реформістські юдеї розійшлися у своїх поглядах щодо святого дня: одні вважали необхідним залишити святкування суботи, а інші віддавали перевагу неділі.

• КОНСЕРВАТИВНИЙ ЮДАЇЗМ

Не всі юдеї, які підтримали ідею реформ юдаїзму, погодилися з такими радикальними підходами. Частина юдеїв, які підтримували реформи, зробили крок назад, до традиції, однак не повернулися до ортодоксального юдаїзму. Їх почали називати *консервативними юдеями*. Фундатором цього напрямку став *Захарія Франкель* (1801-1875), який народився у Празі, був головним рабином у Дрездені та Ляйпцігу, керівником Єврейської теологічної семінарії у Вроцлаві, заснував журнал «*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*». Франкель вважав, що традиція Талмуду, хоч і не освячена догмою, однак є культурним надбанням євреїв, і від нього не слід поспішно відмовлятися. Усна Тора, на його думку, більш древня, ніж записана. Він зберіг у богослужіннях іврит, твердив, що євреї – це єдиний історично сформований народ, а не тільки релігійна організація.

Консервативний юдаїзм особливо поширився у США. Важливу роль у поширенні цієї конфесії в Америці відіграв *Соломон Шехтер* (1847-1915), який народився у Молдові та був професором Кембриджського університету, а в 1902 році очолив Єврейську богословську семінарію в Нью-Йорку, стверджував, що консервативний юдаїзм повинен міцно триматися справжньої історії єврейства та сприяти зміцненню світового юдаїзму. З його ініціативи виникла Об'єднана синагога Америки, яка об'єднала в собі всі консервативні общини Америки. В консервативному юдаїзмі

відсутні заклики до відновлення Єрусалимського Храму та ніколи не були популярними сіоністські ідеї.

Отож, Новий час приніс у юдаїзм нові віяння. Вся Європа того часу була захоплена ідеями Просвітництва. Вони не могли не відбитися й на юдаїзмі. Єврейський варіант Просвітництва отримав назву Гаскала. В релігійному контексті Гаскала породила своєрідний юдаїстський протестантизм. Новою конфесією став реформістський юдаїзм, який ґрунтується на ідеях Мойсея Мендельсона. Юдеї-реформатори відкинули традиції Талмуду, зосереджуючись на «чистому» Писанні, та пішли на величезні поступки європейській культурі. Частина євреїв, які спершу захоплювалися протестантськими ідеями, згодом відійшли від них, вважаючи їх надто радикальними. Вони, не погоджуючись ані з крайнім консерватизмом ортодоксів, ані з крайнім модернізмом реформаторів, створили власну юдейську деномінацію – традиційний юдаїзм.

• САБАТІАНСТВО

Козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького навяло багатьом юдеям думку, що наближається апокаліпсис і прищестя Месії. Серед деяких християн того часу також панували апокаліптичні ідеї та переконання, що кінець світу наступить у 1666 році. На хвилі цих забобонів серед євреїв почали з'являтися люди, які проголошували себе месіями. Серед них найширше народне визнання отримав *Шабтай Цві* (Сабатай Цеві, 1626-1676). Він народився в Османській імперії в родині купця, здобув чудову єврейську освіту, вивчав Луріанську Кабалу, і почав проповідувати, що саме він є месією, який відновить Ізраїль. Як розповідається в одній легенді, він народився дев'ятого числа місяця ав, тобто в день зруйнування Першого і Другого Храмів, оскільки за єврейськими віруваннями саме в цей день повинен прийти Месія. Дружина Цві Сара, батьки якої загинули під час козацького повстання, емігрувала до Амстердаму, тоді до Італії, а зрештою до Єгипту, де й зустрілася з Цві. Вона стверджувала, що уві сні дізналася, що вона має стати дружиною месії. Рабини та знавці Тори не визнавали Цві та проголошували його самозванцем. Однак народні маси його підтримували. Відвідуючи Палестину, Цві не отримав там широкого визнання. Коли ж він повернувся до Туреччини, його зустрів натовп, який славив

його наче месію. Слава про нього поширилася серед євреїв усього світу. В 1665 році Цві заявив, що через рік він скине султана й поверне євреїв до Палестини. У 1666 році Цві й справді з групою прихильників відправився до Стамбулу, щоби переконати султана зректися влади. Там його арештувала турецька поліція, однак його ув'язнення проходило не в тюрмі, а в замку Абідос, де він вів достатньо вільне життя. Там його відвідували численні прихильники. В Абідосі лжемесію відвідував львівський рабин Неємія Коген, який проголошував швидкий прихід Месії. Після цієї зустрічі Коген не визнав Цві месією та поскаржився на нього турецькій владі. Щоби отримати волю, Цві, його дружина Сара та невелика група послідовників у 1666 році прийняли іслам, проте Цві продовжував свою проповідь серед юдеїв. Євреїв він переконував, що його прийняття ісламу лише фіктивне і покликане повернути до юдаїзму мусульман, а туркам він стверджував, що його зв'язки з юдеями покликані повернути їх до ісламу. Врешті турецька влада перестала йому вірити; Цві був засланий в Албанію, де й помер у віці 50-ти років.

Своє вчення Цві основував на Кабалі, однак інтерпретував її особливо. Він проповідував, що завданням Месії є врятувати божественні іскри, які загубилися серед грішного світу, та повернути їх до Першопочатку. Щоби їх врятувати, Месія повинен приймати ту форму, в яку зодягнені ці іскри. Саме цим пояснював Цві свій перехід в іслам. З приходом Месії, на думку Цві, Ізраїль втрачає своє значення. Щоби спасти божественні іскри, Месія повинен вийти за межі єврейської традиції. Саме тому він доволі нехтував обрядами та змінював традиційні уклади життя юдеїв. Послідовники Цві існують й до сьогодні. Ним заснований релігійний напрям називають *сабатіанство*. Після смерті Цві сабатіанство перетворилося у синтез юдаїзму та ісламу, з деякими вкрапленнями кабалістичної містики. У 1683 році *Якоб Керідо* (брат другої дружини Цві) заснував у Салоніках сабатіанську секту *дьонме* (відступники). Керідо стверджував, що Цві є месією, який перейшов у іслам, щоби врятувати найбільш відпалі божественні іскри. Більшість дьонме формально приймали іслам. Дьонме розділилися на декілька сект. Найбільш впливовою стала група каракашларів, яка утворилася після смерті Якоба Керідо. Вони вважали, що син Керідо *Барухія Руссо* є втіленням Цві, а тому також є месією. Поступово дьонме стали

більше схожими на таємний союз, аніж на релігійну організацію. Турецькі монархісти переконані, що лідер турецької революції та перший президент Туреччини Мустафа Кемаль Ататюрк був вихідцем із дьонме.

Інший напрям сабатіанство сформувався в Україні. Його лідером став *Якоб Франк* (1726-1791), народжений у селі Королівка (сьогодні Борщівський район Тернопільської області). Відвідавши Солоніки, Франк став сабатіанцем. У 1740 році помер Барух Руссо, і Франк проголосив себе його реінкарнацією. Він твердив, що Магомет, Цві, Руссо і він сам є постійним перевтіленням однієї душі. Грубе нехтування єврейськими традиціями налякало євреїв у Туреччині, і Франк мусів емігрувати. Він повернувся до України у 1755 році та розпочав поширення свого вчення, а також серію диспутів проти рабинів. У 1757 році деякі члени секти були арештовані за участь в оргіях. Франк утік до Туреччини, де прийняв іслам, проте не отримав підтримки ні юдеїв, ні мусульман. У 1758 році він повернувся до України, в околиці Хотина. Невдовзі Франк охрестився в Католицькій Церкві. Хрещення відбулося у Варшаві, а його хресним батьком став польський король Август III. Утім Франк продовжував формувати свою секту, за що в 1760 році він був ув'язнений у Ченстохові. В 1772 році російська армія увійшла в Ченстохов; Франка звільнили. Останні роки він прожив місті Оффенбах (Німеччина), де до нього влаштовували паломництва прихильники його секти. Після смерті Франка сектою керувала його дочка Єва. Проте секта почала зменшуватися, а в XIX столітті повністю зникла.

Отже, особливою сторінкою історії юдаїзму було сабатіанство, початок якого поклав Шабтай Цві. Козацькі повстання в Україні та масові погроми євреїв дали поштовх для загострення месіанських очікувань та дещо безкритичного сприймання харизматичних осіб, які виринули на хвилі загальної паніки. 1666 рік став роком очікування приходу Месії. Саме в контексті цих очікувань Цві проголосив себе Месією, згуртувавши навколо себе численних послідовників. Після його смерті ним започатковані ідеї поширилися серед євреїв від Туреччини до України.

• ХАСИДИЗМ

В кінці XII століття серед ашкеназів (юдеїв, які жили в Німеччині), розвинулось нове вчення. Його засновниками вважають-

ся народжений в Італії Самуїл Калоніmus, який переїхав до Німеччини, та його син Єгуда. Послідовники їхнього вчення називали себе *хасідей ашкеназ* (благочестиві ашкенази). Калоніmusи стверджували абсолютну трансцендентність Бога: Бог зовсім недосяжний для людини. Всі його прояви, описані в Торі, – це не сам Бог, а лише його кавот (слава). *Кавот* – це первісне світло Божества, яке відкривалося містикам (Мойсею, пророкам, праведникам). Людина не може пізнавати трансцендентного Бога, але її пізнанню доступний кавот. Для того, щоби його пізнати, людина повинна вести високоморальне життя, дотримуватися Закону Божого, тобто бути хасидом (благочестивим). Ашкеназький хасидизм не мав широкого поширення та швидко був витіснений іншими течіями. Він не був пов'язаний з хасидизмом XVIII століття. У XII столітті серед ашкеназів сформувалася нова мова – їдиш (від німецького *jüdisch* – єврейський). Це – суміш івриту з німецькою, який згодом увібрав у себе багато слов'янських слів та зберіг єврейський шрифт.

У XVIII столітті в юдаїзмі виокремився ще один напрям, який також називають *хасидизмом*.

➤ Засновником цієї деномінації став Ізраель бен Еліезер (1698/1700-1760), якого зазвичай величають іменем Баал Шем Тов (Володар доброго імені), або скорочено: *Бешт*. Він народився в селі Окопи (Борщівський район Тернопільської області) в бідній родині. Згодом Бешт переїхав до селища Меджибіжі (Летичівський район Хмельницької області), де прожив до смерті. Бешт не залишив письмових праць. Тому про його вчення можна робити висновки тільки на основі його послідовників. Хасидизм – це містична течія юдаїзму, в центрі якої стоїть особисте спілкування з Богом. Бешт не відкидав традиційних юдейських Писань, однак твердив, що завданням духовного життя є не виконання приписів, а особистий контакт із Богом. Людина повинна залишити все земне і матеріальне, повністю віддати свою свідомість молитві. Відоме висловлювання Бешта звучить: «Всім, що я здобув, я завдячую не Торі, а молитві». На його думку, все у світі пронизане іскрами Божества, тому не існує абсолютного зла. Людина може досягнути Божественну сутність, але не через обряд чи знання, а через молитву і містичний досвід. Закони Торі необхідні для духовного зросту, оскільки вони є шляхом до містики.

► Після смерті Бешта лідером хасидизму став *Дов-Бер* із Межирічі (1704-1772). За проповідницький хист його часто називають маґгід (проповідник) із Межирічі. Він народився у селищі Лукач поблизу Рівного, деякий час жив у Меджибіжі, а після смерті Бешта переїхав до селища Межирічі (Корецький район Рівненської області). Дов-Бер основував своє вчення на Кабалі й середньовічній єврейській містиці. Він вчив, що Бог не створив світ, а світ є лише вираженням Бога. Потенційно світ завжди існував у Бозі, але за волею Божою, він виразився назовні. Оскільки світ є вираженням Бога, то Бог є не тільки його причиною, а й сутністю всього суцього, всіх дійсних речей. Людина може досягти єднання з Богом через молитовний екстаз і містичне взаємопроникнення. Оскільки Бешт і Дов-Бер не залишили письмових творів, то після їхньої смерті хасидизм розділився на різні напрями, кожен з яких вносив свої корективи у тлумачення вчення засновника.

► Після смерті Дов-Бера лідером хасидизму на Волині став *Леві Їцхак* із Бердичева (1740-1810). Він народився у селі Гусаків (Мостиський район Львівської області), а після навчання у Дов-Бера переїхав до Бердичева (Житомирська область), де прожив до кінця життя. До сьогодні в Бердичеві зберігся мавзолей Леви Їцхака, до якого хасиди здійснюють паломництва. Цей цадик продовжував ідеї Дов-Бера та загострив його вчення про молитовний екстаз. Єднаючись із Богом, цадик може змінити Божий промисел і врятувати людство від бід. Трагедії людства стають тоді, коли праведників стає мало і вони не можуть перевершити людські гріхи.

► Найпоширенішим різновидом нового вчення став *любавицький хасидизм*. Оскільки його лозунгом стали слова «гохма» (חכמה, мудрість), «біна» (בין, розуміння) та «даат» (דעת, знання), то Любавицький хасидизм часто називають аббревіатурою цих слів – *Габад* (חב"ד). Засновником Габаду вважається *Шнеур Залман* (1745-1813), який більшість свого життя провів у білоруському селищі Любавичі. Його часто іменують *Алтер Ребе* (їдиш: אב"ד רב - старий вчитель). Конфлікт з ортодоксальним юдаїзмом, центром якого був Вільнюс, призвів до ув'язнення Залмана в Петропавлівській фортеці. Після смерті імператора Павла I Залмана звільнили. В час Наполеонівських війн він був змушений покинути Любавичі, тому помер і похоронений у місті Гадяч

(Полтавська область). Алтер Ребе намагався поєднати містику Кабали та ідеал розуму, при цьому він повністю відмежовувався від просвітницької секуляризованої раціональності. Залман вчив, що людська душа (нефеш га-елокіт) є іскрою Божества, яка прагне добра. Душа не створена Богом, а є його втіленням у людині. Оскільки душа є частиною Бога, вона прагне з'єднатися з ним. Шляхом до такого поєднання є Тора та юдейські обряди. В процесі поєднання з Богом, віруючий долає власне его та пізнає Бога містично й розумово. Це містичне піднесення неодмінно виражається в етиці через чесноти доброти, стриманості й поміркованості. На заваді містичного злиття з Богом стоїть тваринна душа. Залман вчив, що в людині, окрім божественної душі, є й тваринна (нефеш га-бахаміт), яка стимулює людину до зла і гріха. Пересічна людина перебуває у постійній боротьбі між двома початками. Однак це протистояння не є боротьбою зовнішніх, духовних чи матеріальних, сил за людську душу, а війною двох типів душі в самій людині. Переможцем цієї боротьби є *цадик* (праведний, благочестивий). Слово «цадик» стало майже титулом найвищих моральних та інтелектуальних авторитетів хасидизму.

► Ще одним напрямом хасидизму став *брацлавський хасидизм*. Його засновником був правнук Бешта – *Нахман* із Брацлава (1772-1810). Він народився у Меджибіжі, однак переселився у селище Брацлав (Немирівський район Вінницької області), де й прожив усе життя. Незадовго до смерті він переселився до Умані (Черкаська область), оскільки стверджував, що хоче померти там, де під час Уманської різні (Коліївщина, 1768) загинуло багато євреїв, українців і поляків. В Умані й до нині знаходиться гріб Нахмана, до якого щороку звершують величезне паломництво брацлавські хасиди з усього світу. Нахман вчив, що хасидська община – це єдиний організм, в якому цадик є душею, а хасиди – тілом. Хасиди не можуть досягти спасіння без послуху цадику, але й цадик не зможе виконати своєї місії без хасидів, оскільки його життєвим завданням є вести своїх вірних до Бога. В Торі, Кабалі та словах цадики містяться як слова життя, так і слова смерті. Свобода хасида реалізовується в його правильному виборі: який саме шлях він обере у своєму житті.

► В Польщі над поширенням хасидизму працював *Елімелех* із Лежайска (Рабі Елімелех бар Еліезер-Липа Вайсблум, 1717-

1787), який після смерті вчителя поселився у польському місті Лежайськ (Підкарпатське воєводство). Елімелех вчив про буття Бога і людини як про єдність. Ця єдність розійшлася в різні модуси буття. Завданням праведника відновити Священну Єдність. Засобом для цього є міцва – дотримання заповідей Тори і виконання добрих справ. Також Елімелех учив, що посередником між Богом і людьми є цадик. Віруючі не можуть досягнути єдності з Богом без молитви і благословення цадики. Він, натомість, зобов'язаний постійно молитися і наставляти народ. Щоби цадик міг виконувати свою місію і не відволікатися на земні турботи, віруючі повинні дбати про його достатнє матеріальне забезпечення.

В основі хасидизму, отже, знаходиться вчення про первісну єдність Бога і світу, присутність в людині Божественної іскри, прагнення єднання людини з Богом. Світ – це вираження Бога. Часто цадики використовували поняття Шехіна – слава Бога, яка описується в Торі. Шехіна вела єврейський народ через пустелю, коли вони поверталися з Єгипту, являючись їм уночі у вигляді вогняного стовпа, а вдень – стовпа із хмари. Хасиди поновому інтерпретують поняття посередника між Богом і людьми. Такими посередниками є цадики, тобто люди, які знайшли шлях єднання з Богом.

• МЕСІАНСЬКИЙ ЮДАЇЗМ

Особливою віхою історії євреїв було виникнення християнства. Ісус Христос народився в юдейському місті Вифлеєм; перші його послідовники були євреями. Після смерті і воскресіння Христа ранні християни поширилися по всьому світі, несучи Євангеліє всім народам. Вийшовши за межі Ізраїлю, християнство швидко розросталося серед народів греко-римського світу, які виражали свою християнську віру формами, притаманними їхнім релігіям. Поступово християнський обряд набирав таких форм, які були рідними для людей із неєврейського середовища. Однак, ті християни, які жили в самому Ізраїлі та серед єврейської діаспори, не поспішали розривати відносини зі своєю культурою з прийняттям християнства. Сповідуючи Христа, вони продовжували дотримуватися єврейських релігійних звичаїв, святкувати єврейські свята і навіть відвідувати синагоги. Апостоли, які були безпосередніми послідовниками Христа та авто-

ритетами у справах віри, не осуджували таких тенденцій, позаяк вони робили наголос на вірі у Христа, а не на обряді, який цю віру виражає. Єврейські обряди та культивування ТаНаХу були співзвучними з християнством. Таке поєднання християнської релігії з єврейською обрядовістю почали називати юдео-християнством. Поступово християнство і юдаїзм розходилися у своїх вірі та обрядовості: євреї відкинули віру в Христа, але зберегли давні обряди, а християни зберегли віру у Христа, однак відкинули єврейський обряд, формуючи вираження власної віри на основі греко-римської культури. Юдео-християни залишалися чужими як для юдеїв, так і для християн, і були змушені асимілюватися в котресь із цих середовищ. Однак ідея синтезу юдейського обряду з християнською вірою жертвіла в душах євреїв, хай навіть і небагатьох. Середньовічний консерватизм, який був притаманний як християнам, так і ортодоксальним юдеям, не давав цим ідеям можливості проявитися. Ситуація Нового часу принесла численні зміни в європейську культуру: християнське вільнодумство та єврейська Гаскала зробили нові трактування релігійних традицій можливими. В юдаїзмі з'явилися нові напрями (реформізм), які засвідчили, що юдаїзм можливий і в такому вигляді, який виходить поза рамки, встановлені Талмудом, а християнство пережило реформацію, яка також довела, що, окрім традиційних католицизму і православ'я, існують й інші форми вираження віри у Христа. Ці віяння уможливили відродження спроб бути християнином, не пориваючи з усім культурним надбанням єврейства. Результатом таких спроб стали формування общин месіанських євреїв.

Першу спробу відродження юдео-християнства здійснив молдавський єврей *Йосиф Рабінович* (1837-1899). Народившись у заможній та побожній єврейській родині, з якої вийшли декілька рабинів, він змалечку отримував добру освіту. Основним захопленням Рабіновича було вивчення івриту та Священних Писань юдаїзму. Також він ретельно вивчав Кабалу і хасидську містику. Одного разу йому подарували примірник Нового Завіту, перекладеного давньоєврейською мовою. Ця книга настільки захопила Рабіновича, що він ізолювався від оточення, щоби ретельно її вивчити. Окрім духовних студій, Рабінович здобув добру світську освіту та став юристом і публіцистом. На початку 80-х років XIX століття Рабінович, захоплений ідеями сіоніст-

ського руху, відправився до Палестини, де був вражений жалюгідним становищем євреїв, які живуть на своїй батьківщині. Ці враження наштотували йому на думку, що ситуацію єврейства може покращити тільки прийняття християнства, яким він і до того захоплювався після прочитання Нового Завіту. Однак Рабінович не був готовий відмовитись від єврейської культури з прийняттям християнства. Ця ідея захопила його настільки, що у 1883 році він видав свій катехизм «Дванадцять тез віри», написані по аналогії до катехизму Мойсея Маймоніда «Принципи єврейської віри». Однак, якщо Маймонід систематизував ортодоксальний юдаїзм, то Рабінович спробував поєднати основи віри юдаїзму та християнства. 24 грудня 1884 року він відкрив у Кишиневі перший молитовний дім «Зібрання ізраїльтян Нового Завіту». Рабінович багато працював над поширенням своїх ідей та популяризації молитовного дому: він сам уклав богослужіння, які проходилися на їдиші, і яке включало в себе християнські та єврейські елементи. Головною ідеєю, яку пропагував Рабінович, була не просто поєднання християнства та юдаїзму, а відродження раннього юдео-християнства апостольських часів. Прагненнями повернення до апостольських взірців він був співзвучний з популярними в той час гаслами християнського протестантизму, оскільки протестанти також ставили собі за ціль не просто відкинути католицизм, а очистити його від усіх культурних впливів часу й повернути до апостольських стандартів. Юдео-християнський молитовний дім та ідеї Рабіновича, як і слід було очікувати, викликали двосторонню критику: як зі сторони євреїв, так і зі сторони християн. Під тиском неприйняття молитовний дім Рабіновича 24 березня 1885 року закrywся, хоча він сам продовжував проповідувати й поширювати свої ідеї. Намагання Йосифа Рабіновича стали коротким пробліском месіанського єврейства, який швидко погас, проте зумів дати іскру для інших євреїв, які вірили у Христа.

Ще одним пробліском юдео-християнства стала постать угорського рабина *Ісаака Ліхтенштайна* (1824-1908). Будучи освіченим та авторитетним рабином, Ліхтенштайн відігравав значну роль у юдаїзмі. Однак захопившись християнством, він почав у своїй синагозі проповідувати, опираючись на Новому Завіті. У своїх проповідях він визнавав Ісуса Месією. Своє знайомство з Новим Завітом Ліхтенштайн виразив словами: «Я очікував ши-

пи, а отримав троянди». Синод рабинів осудив проповіді Ліхтенштайна та вимагав від нього прийняти чітке рішення: або відмовитись від християнських мотивів у його проповідях, або охреститися і повністю перейти у християнство. Ліхтенштайн відмовився виконувати ці вимоги: він заявив, що не хоче хреститися і належати до жодної Церкви, а залишатиметься юдеєм, вірячи у Христа. Ортодоксальні рабини продовжували тиснути на Ліхтенштайна так, що він у 1892 році був вимушений залишити рабинське служіння.

Послідовники Рабіновича та Ліхтенштайна продовжували плекати християнську віру, не відриваючись від єврейських національних традицій. Їхні ідеї поширилися серед юдеїв світу. У 1866 році був створений Юдео-християнський альянс Великобританії, а в 1882 році – Перша єврейська християнська Церква у Нью-Йорку та Єврейсько-християнська молитовна спілка у Лондоні. На початку ХХ століття месіанське юдейство поширювалося зі ще більшими темпами: у 1915 році був заснований Єврейсько-християнський альянс Америки, у 1922 – Об'єднання юдеїв, які вірять у Христа, в Будапешті, у 1925 – Міжнародний християнський єврейський альянс, а в 1934 – Перша єврейсько-християнська синагога в Лос-Анджелесі. Новий сплеск розвитку месіанського юдаїзму відбувся в 1960-х роках у Сполучених Штатах, а у 1980-х ці общини поширилися і в Європі. Сьогодні тільки в Німеччині діють сорок синагог месіанських євреїв. В Ізраїлі мешкає від шести до п'ятнадцяти тисяч месіанських євреїв. Але найбільша їхня спільнота діє в Києві – *Київська єврейська месіанська община*. Ця спільнота виникла у 1994 році, а її першим лідером став старший рабин *Борис Грисенко*, під проводом якого община швидко розвивається та веде інтенсивну евангелізаційну діяльність.

В основу віровчення месіанських євреїв лягло визнання авторитету Біблії, яку вони ділять на Тору (Закон), Небіім (Пророки), Хетубім (Писання) і Бріт Хадаша (Новий Завіт), тобто три частини традиційного юдаїстського ТаНаХу та християнський Новий Завіт. До основних догм месіанських євреїв належить віра в Єдиного Бога. Ісуса Христа сприймають за Месію, на якого очікувало все людство, і який за обітницею Божою народився в єврейському народі. До Старого Завіту месіанські євреї ставляться як до святині, вважаючи, що Христос не відмінив Тору, а доповнив її

Новим Завітом. На відміну від традиційних християн, месіанські євреї відкидають *ідею заміни*, відповідно до якої після вочлочення Христа єврейський народ більше не є вибраний, оскільки його вибраність полягала тільки в тому, щоби в ньому народився Месія, а коли він вже народився, то вибраність перейшла на всіх людей, які його прийняли, тобто на Церкву. Месіанські євреї продовжують вважати, що вибраність єврейського народу залишається актуальною. Основою обрядів месіанських євреїв є читання Тори та інших біблійних книг, які супроводжуються молитвами й духовними піснями, а часто й танцями. Більшість спільнот месіанських євреїв урочисто святкують Бар-міцва, тобто обряд зрілості для тринадцятилітніх хлопчиків, та Бат-міцва, для дванадцятилітніх дівчаток. Важливим обрядом є хупа, тобто шлюб за єврейським звичаєм. Деякі, проте нечисленні, общини практикують бріт-міла (обрізання).

• ЄВРЕЇ ЗА ІСУСА

Ще одним шляхом реалізації юдео-християнської традиції є місія *Євреї за Ісуса*. Місія не є конфесією, як месіанські євреї, а між-конфесійним об'єднанням, ціллю якого є проповідь християнства серед євреїв. Члени місії належать до різних християнських конфесій, переважно баптистів, а свою участь у місії розцінюють як євангелізаційне служіння. Організація «Євреї за Ісуса» була створена у 1973 році в Сан-Франциско. Засновником організації був єврей за національністю та баптистський пастор Мойше Розен (1932-2010), який очолював цю організацію до 1996 року. Організація швидко поширилася по всьому світі. У 1991 році американські місіонери Аві та Рут Снайдери і Елізабет Теріні відкрили відділення організації Одесі, а згодом відділення з'явилися в Києві, Харкові та Дніпрі. Доктрина віри, яка лягла в основу проповіді «Євреїв за Ісуса», є баптистською. Вони вірять, що Старий і Новий Завіти є однаково натхнені Святим Духом, що Бог є триєдиний, а Ісус Христос є Месією, на якого чекало людство, і другою Особою Божою. Традиційна для протестантів догма про те, що спасіння досягається тільки вірою, присутня у проповіді «Євреїв за Ісуса». Організація веде активну місіонерську діяльність, знімає євангелізаційні фільми, видає книги та періодичні видання.

Отже, ранні юдео-християнські общини, які сформувалися в оточенні апостолів, відродилися у XIX столітті завдяки праці

Йосифа Рабіновича та Ісаака Ліхтенштайна. Започатковані ними ідеї розросталися та пережили сплеск свого розвитку у 1960-х роках у Сполучених Штатах, а в 1980-х у Європі. Єврейські християнські общини називають себе месіанськими євреями. В основу їхнього віровчення лягло прагнення сповідувати християнство, але при цьому не відмовлятися від єврейських національних традицій. Іншим шляхом християнізації євреїв став рух «Євреї за Ісуса» – міжконфесійна організація, яка проповідує християнство, переважно протестантського типу, серед євреїв.

ЛІТЕРАТУРА

- Albeck, Chanoch.* Einführung in die Mischna. – Berlin: Gruyter, 1971.
- Albertz, Rainer.* A History of Israelite Religion. Vol. I: From the Beginnings to the End of the Monarchy. – Westminster John Knox, 1994.
- Allegro, John.* The chosen people: A study of Jewish history from the time of the exile until the revolt of Bar Kochaba. – Andrews UK Limited, 2015.
- Bar-Kochva, Bezalel.* Judas Macabaeus. The Jewish Struggle Against the Seleucids. – Cambridge University Press, 2002.
- Becker, Uwe.* Richterzeit und Königtum. Redaktionsgeschichtliche Studien zum Richterbuch. – New York, Berlin: Walter de Gruyter, 1990.
- Biale, David; Assaf, David; Brown, Benjamin; Gellman, Uriel; Heilman, Samuel; Rosman, Moshe; Sagiv, Gadi, Wodziński, Marcin, Green, Arthur.* Hasidism: A New History. – Princeton Univ., 2017.
- Blech, Benjamin.* Understanding Judaism: The Basics of Deed and Creed. – Jason Aronson; 1992.
- Bleich, David* (вид.) With Perfect Faith: The Foundations of Jewish Belief. – Ktav Publ., 1983.
- Blenkinsopp, Joseph.* Geschichte der Prophetie in Israel. Von der Landnahme bis zum hellenistischen Zeitalter. – Stuttgart: Kohlhammer, 1998.
- Boteach, Shmuel.* Wisdom, Understanding, and Knowledge: Basic Concepts of Hasidic Thought. – Jason Aronson, 1995.
- Botticini, Maristella; Eckstein, Zvi.* The chosen few: How education shaped Jewish history, 70-1492. – Princeton University Press, 2012.
- Boyarin, Daniel.* Intertextuality and the Reading of Midrash. – Indiana University Press, 1990.
- Brody, Robert.* Mishna and Tosefta Studies. – Jerusalem: The Hebrew University Magnes, 2014.
- Burchartz, Alfred.* Israels Feste: Was Christen davon wissen sollten. – Neukirchener, 2013.
- Chalmers, Aaron.* Exploring the Religion of Ancient Israel: Prophet, Priest, Sage and People. – SPCK, 2012.
- Chavel, Charles B. Ramban.* His Life and Teachings. – Literary Licensing, 2012.
- Claußen, Carsten.* Versammlung, Gemeinde, Synagoge. Das hellenistisch-jüdische Umfeld der frühchristlichen Ge-

meinden. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

Cohen, Abraham. Le Talmud. – Paris: Payot, 1986.

Cohn-Sherbok, Dan. Atlas of Jewish history. – Routledge, 2013.

Cohn-Sherbok, Dan. Messianic Judaism: A Critical Anthology. – Bloomsbury Academic, 2001.

Cohn-Sherbok, Dan. Voices of Messianic Judaism: Confronting Critical Issues Facing a Maturing Movement. – Baltimore: Lederer Messianic Publications, 2001.

Crüsemann, Frank. Die Tora. Sonderausgabe: Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes – Güetersloher Verlagshaus, 2005.

Crüsemann, Frank. Maßstab: Tora: Israels Weisung für christliche Ethik. – Gütersloher Verlagshaus, 2004.

Darmesteter, Arsène. Le Talmud. – Paris: Allia, 1997.

Davidowicz, Klaus S. Zwischen Prophetie und Häresie. Jakob Franks Leben und Lehren. – Böhlau, 2004.

Deines, Roland. Die Pharisäer. Ihr Verständnis im Spiegel der christlichen und jüdischen Forschung seit Wellhausen und Graetz. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1997.

Donner, Herbert. Geschichte des Volkes Israel und seiner Nachbarn in Grundzügen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. (Grundrisse zum Alten Testament, 4/1).

Dorff, Elliot N. Conservative Judaism: Our Ancestors to Our Descendants. – United Synagogue of Conservative Judaism, 1996.

Dosick, Wayne D. Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice – Harper One, 2010.

Dubnow, Simon. Geschichte des Chassidismus in zwei Bänden. – Berlin: Jüdischer Verlag, 1931.

Feldmann, Deborah. Unorthodox. – Zürich: Secession Verlag für Literatur, 2016.

Finkelstein, Israel; Mazar, Amihai. The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel. – Atlanta GA: Society of Biblical Literature, 2007.

Gal-Ed, Efrat. Das Buch der jüdischen Jahresfeste. – Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2001.

Galley, Susanne. Das jüdische Jahr: Feste, Gedenk- und Feiertage. – München: C.H. Beck, 2003.

Gese, Hartmut. Vom Sinai zum Zion. Alttestamentliche Beiträge zur biblischen Theologie. – Christian Kaiser 1974.

Goldish, Matt. The Sabbatean Prophets. – Harward University Press, 2004.

Goodman, Martin. A History of Judaism. – Princeton University Press, 2018.

Grabbe, Lester. Ancient Israel: What Do We Know and How Do We Know It? – A&C Black, 2007.

Greenberg, Irving. The Jewish Way: Living the Holidays. – New York: Touchstone, 1988.

Grözinger, Karl Erich. Jüdisches Denken: Theologie, Philosophie, Mystik. Band 1: Vom Gott Abrahams zum Gott des Aristoteles. – Campus Verlag, 2004.

Grözinger, Karl Erich. Jüdisches Denken: Theologie, Philosophie, Mystik. Band 2: Von der mittelalterlichen Kabbala zum Hasidismus. – Campus Verlag, 2006.

Grözinger, Karl Erich. Jüdisches Denken: Theologie, Philosophie, Mystik. Band 3: Von der Religionskritik der Renaissance zu Orthodoxie und Reform im 19. Jahrhundert. – Campus, 2009.

Grözinger, Karl Erich. Jüdisches Denken: Theologie, Philosophie, Mystik. Band 4: Zionismus und Schoah. – Campus Verlag, 2015.

Guttmann, Julius. Philosophies of Judaism: the History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosen-

- zweig. – Holt, Rineheart and Winston, 1963.
- Harris-Shapiro, Carol.* Messianic Judaism: A Rabbi's Journey through Religious Change in America. – Boston: Beacon Press, 2000.
- Hengel, Martin.* Die Zeloten. Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2011.
- Hertzberg, Hans Wilhelm.* Die Bücher Josua, Richter, Ruth. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.
- Heschel, Abraham Joshua.* The Prophets. – Hendrickson Publications, 2007.
- Hess, Richard S.* Israelite Religions: An Archaeological and Biblical Survey. – Baker Acad., 2007.
- Hoffmeier, James K.* Israel in Egypt. The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition. – New York: Oxford University Press, 1999.
- Hornung, Andreas.* Messianische Juden zwischen Kirche und Volk Israel. Entwicklung und Begründung ihres Selbstverständnisses. – Gießen, Basel: TVG Brunnen Ver-lag, 1995.
- Jacobs, Louis. Principles of the Jewish Faith: An Analytical Study. – Basic Books, 1964.
- Johnson, Paul.* A History of the Jews. – Harper Perennial, 1988.
- Kahn, Jean-Georges.* Le Midrash à la lumière des sciences humaines – Connaissances et Savoirs, 2006.
- Kalmin, Richard L.* Jewish Babylonia between Persia and Roman Palestine. – Oxford Univ., 2006.
- Kalmin, Richard.* Sages, Stories, Authors and Editors in Rabbinic Babylonia. – Brown Judaic Studies, 1994.
- Kaplan, Mordecai M.* Judaism as a Civilization. – Jewish Publication Society, 2010.
- Kastein, Josef.* Sabbatai Zewi. Der Messias von Ismir. – Berlin: Ernst Rowohlt-Verlag, 1930.
- Kellner, Menachem Marc.* Dogma in Medieval Jewish Thought: From Maimonides to Abravanel. – Liverpool University Press, 2004. (The Littman Library of Jewish Civilization).
- King, Margaret.* The exodus in the Quran. – Woodlands TX: Susiana Press, 2007.
- Kjaer-Hansen, Kai; Kvarme, Ole Chr.M.* Messianische Juden. Judenchristen in Israel. – Erlangen: Verlag der Evangelischen Lutherischen Mission, 1983.
- Knoblet, Jerry.* Herod the Great. – University Press of America, 2005.
- Kratz, Reinhard Gregor.* Die Propheeten Israels. – München: C.H.Beck 2003.
- Kraus, Hans-Joachim.* Prophetie und Politik. – München: Christian Kaiser, 1952.
- Kraus, Hans-Joachim.* Prophetie-Vekündigung des Rechts in Israel. – Evangelischer Verlag, 1957.
- Krupp, Michael (вид.)* Einleitung in die Mischna.– Frankfurt: Verlag der Weltreligionen, 2008.
- Langer, Gerhard.* Midrasch. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Lenowitz, Harris.* The Jewish Messiah from the Galilee to Crown Heights. – Oxford Univ., 2001.
- Levin, Christoph L.* The Old testament: a brief introduction. – Princeton Univ., Hardcover, 2005.
- Litvak, Olga.* Haskalah. The Romantic Movement in Judaism. – New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2012.
- Liverani, Mario.* Israel's History and the History of Israel. – Routledge, 2014.
- Longman, Tremper.* How to read Genesis. – InterVarsity Press, 2005.
- Lopes Cardozo, Nathan T.* The Infinite Chain: Torah, Masorah, and Man. – Feldheim, 1989.
- Lopes Cardozo, Nathan T.* The Written and Oral Torah: A Comprehensive Introduction. – Jason Aronson, 1998.

Malamat, Abraham. A History of the Jewish People. – Harvard University Press, 1976.

Malter, Henry. Saadia Gaon: His Life and Works. – Literary Licensing LLC, 2014.

Manns, Frédéric. Le Midrash, approche et commentaire de l'Écriture. – Franciscan Printing, 2001.

May, Fritz. Aufbruch im Heiligen Land. Messianische Juden in Israel. Wer sie sind, was sie wollen, wie sie diskriminiert werden. – Gerth Medien, 1996.

Mielziner, Moses. Introduction to the Talmud. – Bloch Pub Co, 1997.

Miller, Patrick D. A History of Ancient Israel and Judah. – Westminster John Knox Press, 1986.

Müller, Richard. Mose, der Knecht Gottes. – Dillenburg: Christl. Verl.-Ges., 1991.

Neusner, Jacob. A Short History of Judaism. – Fortress Press, 1992.

Neusner, Jacob. Judaism as Philosophy: The Method and the Message of the Mishnah. – Wipf and Stock Publishers, 2004.

Neusner, Jacob. Judaism: The Evidence of the Mishnah. – University of Chicago Press, 1981.

Neusner, Jacob. Sources and Traditions: Types of Compositions in the Talmud of Babylonia. – Atlanta: Scholars, 1992.

Neusner, Jacob. The Formation of the Babylonian Talmud: Studies in the achievements of late nineteenth and twentieth century historical and literary-critical research. – Leiden: Brill, 1970.

Neusner, Jacob. The Philosophical Mishnah: The initial probe. – Scholars Press, 1988.

Neusner, Jacob. The Theology of the Halakhah. – BRILL, 2001.

Noth, Martin. Geschichte Israels. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

Otto, Eckart. Moses: Geschichte und Legende. – München: C.H.Beck, 2006.

Ouaknin, Marc-Alain. Das verbrannte Buch. Den Talmud lesen. – Ullstein, Berlin: Quadriga, 1998.

Perlmutter, Haim. Tools for Tosafos. – New York: Feldheim, 1996.

Petuchowski, Jakob. Feiertage des Herrn: die Welt der jüdischen Feste und Bräuche. – Freiburg im Breisgau: Herder, 1987.

Pfister, Stefanie. Messianische Juden in Deutschland. Eine historische und religionssoziologische Untersuchung. – Berlin, Münster: Lit, 2008.

Rad, Gerhard von. Theologie des Alten Testaments. Band II: Die Theologie der prophetischen Überlieferung. – München: Christian Kaiser, 1965.

Rapoport-Albert, Ada. Hasidic Studies: Essays in History and Gender. – Liverpool Univ., 2018.

Remaud, Michel. Évangile et tradition rabbinique. – Bruxelles: Lessius, 2003.

Richardson, Peter. Herod: King of the Jews and friend of the Romans. – Fortress Press, 1999.

Rosman, Moshe. Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov. – Liverpool University Press, 2013.

Rucks, Hanna. Messianische Juden. Geschichte und Theologie der Bewegung in Israel. – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2014.

Ruderman, David B. Jewish Enlightenment in an English Key: Anglo-Jewry's Construction of Modern Jewish Thought. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Sachar, Howard M. The course of modern Jewish history. – Vintage, 1990.

Schama, Simon. The Story of the Jews Volume One: Finding the Words 1000BC-1492AD. – Ecco, 2017.

Schloss, Chaim. 2000 Years of Jewish History. – Philipp Feldheim, 2002.

- Scholem, Gershom.* Sabbatai Zwi. Der mystische Messias. – Frankfurt: Jüdischer Verlag, 1992.
- Schumann, Andrew.* Talmudic Logic. – London: College Publications, 2012.
- Schwarzfuchs, Simon.* Rachi de Troyes. – Paris, Éditions Albin Michel, 2005.
- Schwier, Helmut.* Tempel und Tempelzerstörung. Untersuchungen zu den theologischen und ideologischen Faktoren im ersten jüdisch-römischen Krieg 66-74 n. Chr. – Freiburg: Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- Sellin, Ernst.* Der alttestamentliche Prophetismus: Drei Studien. – Leipzig: Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, 1912.
- Shapiro, Marc B.* The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised. – The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Shatz, David.* Marvin Fox. Interpreting Maimonides: Studies in Methodology, Metaphysics and Moral Philosophy. – Chicago, London: University of Chicago Press, 1990.
- Simon, Heinrich.* Jüdische Feiertage. Festtage im jüdischen Kalender. – Berlin: Hentrich und Hentrich, 2003.
- Simon, Heinrich.* Leben im Judentum: Persönliche Feste und denkwürdige Tage. Mit einem Essay «Sinn und Ziel des menschlichen Lebens in jüdischer Sicht» – Hentrich und Hentrich Verlag, 2004.
- Ska, Jean-Louis.* Introduction to reading the Pentateuch. – Eisenbrauns, 2006.
- Spanier, Arthur.* Die Toseftaperiode in der tannaitischen Literatur. – Berlin: Schwetschke 1922.
- Steinsaltz, Adin.* Personnages du Talmud. – Paris: Pocket.
- Stemberger, Günter.* Der Talmud. Einführung, Texte, Erläuterungen. – München: C.H.Beck, 1987.
- Stemberger, Günter.* Einleitung in Talmud und Midrasch. – München: C.H. Beck, 1992.
- Stern, David H.* Messianic Judaism: A Modern Movement with an Ancient Past. – Messianic Jewish Publisher, 2007.
- Stern, Marc.* Gelebte jüdische Feste. Erinnern, Feiern, Erzählen. – Gütersloher Verlag, 1999.
- Strassfeld, Michael.* The Jewish Holidays: A Guide and Commentary. – Morrow Paperbacks, 2001.
- Stuart, Douglas K.* Exodus. – B&H Publishing Group, 2006.
- Stubbs, David L.* Numbers. – Brazos Press, 2009.
- Talabardon, Susanne.* Chassidismus. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Tilly, Michael.* Das Judentum. – Marix Verlag, 2015
- Vries, Simon Philip de.* Jüdische Riten und Symbole. – Rowohlt Taschenbuch Verlag 1990.
- Wagner, Andreas.* Prophetie als Theologie. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- Weinreb, Friedrich.* Das Buch von Zeit und Ewigkeit: der jüdische Kalender und seine Feste. – Thaurus, 1991.
- Wenham, Gordon.* The book of Leviticus. – Eerdmans, 1979.
- Westermann, Claus.* Grundformen prophetischer Rede. – München: Christian Kaiser, 1978.
- Wodzinski, Marcin.* Hasidism and Politics: The Kingdom of Poland, 1815-1864. – Liverpool University Press, 2016. (The Littman Library of Jewish Civilization).
- Wodzinski, Marcin.* Haskalah and Hasidism in the Kingdom of Poland: a History of Conflict. – Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2009.
- Wolff, Hans Walter.* Studien zur Prophetie: Probleme und Erträge. – Christian Kaiser, 1987.

Yadin, Yigael. Bar Kochba. Archäologen auf den Spuren des letzten Fürsten von Israel. – Hoffmann und Campe, 1971.

Zinvirt, Yaakov. Tor zum Talmud. – Berlin, 2009.

Авшалумова, Людмила. Иудаизм и женщина. – Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1977.

Альтшулер, Моисей. Что есть иудаизм? – Москва: Моск. рабочий, 1968.

Баканурский, Григорий. Иудаизм и современность. – Москва: Знание, 1978.

Бегун, Владимир. Сионизм и иудаизм. – Минск, 1972.

Беленький, Моисей. Иудаизм. – Москва: Политиздат, 1966.

Беленький, Моисей. Современный иудаизм. – Москва: Знание, 1972.

Белоглазов, Николай. Иудаизм и православие. – Тамбов: Юлис, 2008.

Бикерман, Элиас Дж. Евреи в эпоху эллинизма. – Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2017.

Благодоров, Евгений. Плен Вавилонский и значение его в истории иудеев. – Рус. т-ва печ. и изд. дела, 1902.

Блех, Бенджамин. Иудаизм. – Москва: АСТ, Астрель, 2007.

Блех, Бенджамин. Что такое иудаизм. – Москва: АСТ, Астрель, 2007.

Брейтер, Ицхак. Семь столпов веры; День жизни брацлавского хасида. – Санкт-Петербург: Роспринт, Иерусалим: Гешарим, 1992.

Вандеркам, Джеймс Клэйр. Введение в ранний иудаизм. – Москва: Изд-во ББИ, 2011.

Вихнович, Всеволод. Иудаизм. – Москва: Питер, 2006.

Вихнович, Всеволод. Иудаизм. – Санкт-Петербург: Академия исслед. культуры, 2010.

Генкель, Герман. Саадия Гаон. Знаменитый еврейский ученый X века. – Либроком, 2012.

Гельман, Хаим Меир. Дом Ребе: Ребе Дов-Бер из Любавичей. – Москва: Книжники, 2016.

Гольденберг, Марчел. Иудаизм и «избранный народ». – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1981.

Гольденберг, Марчел. Современный иудаизм и сионизм. – Кишинев, 1970.

Гольдштейн, Моисей. История иудеев и иудейства. – Вильна: тип. М.Р. Ромма, 1882.

Гурвич, Осип. Иудаизм и свободо-мыслие. – Минск: Дворжец, 1912.

Доев, Азгирей. Современные иудаизм и сионизм. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983.

Жудинова, Елена. Иудаизм. – Москва: Мир книги, 2006.

Зыскин, Григорий. Иудаизм и сионизм: Кому и как они служат. – Куйбышев: Кн. изд-во, 1963.

Капфиг, Жан Батист Оноре Раймон. Философическая история иудеев со времени упадка племени Маккавеев до наших времен. – Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торговли, 1837.

Ковнацкий, Евгений. Иудаизм и сионизм. – Грозный: Чеч.-Инг. кн. изд-во, 1985.

Кон-Шербок, Дэн. Иудаизм и христианство: Словарь. – Москва: Гендальф, 1995.

Кон-Шербок, Дэн. Иудаизм. Первые у Бога: вера и святыни еврейского народа. – Москва: Эксмо, 2012.

Лаврович, Евгений. Иудаизм за 90 минут. – Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Сова, 2006.

Лангер, Иржи. Девять врат: тайнства хасидов. – Москва, 2011.

Ланж, Николас де. Иудаизм. Древнейшая мировая религия. – Москва: Эксмо, 2012.

Максимов, Георгий. История религий. Язычество. Иудаизм. Ислам. – Сергиев Посад: Изд-во Московской духовной акад., 2011.

Маяцкий, Феодосий. Иудаизм, его сущность и происхождение. – Госиздат Молдавии, 1958.

Маяцкий, Феодосий. Современный иудаизм и сионизм. – Карта молдово-веняскэ, 1964.

Мень, Александр. История религий: В поисках пути, истины и жизни. Т. V: Вестники Царства Божия. Библейские пророки от Амоса до Реставрации (7-4 вв. до н.э.). – Слово, 1992.

Пинес, Шломо. Иудаизм, христианство, ислам. – Москва: Мосты культуры, 2009.

Платонов, Олег. Иудаизм и масонство. – Москва: Кислород, 2016.

Сандерс, Эд П. Иисус и иудаизм. – Москва: Мысль, 2012.

Снайдер, Ави. Становятся ли любавичские хасиды «Евреями за Иисуса»? – Москва: Христианская миссия «Триада», 1995.

Соломон, Норман. Иудаизм: краткое введение. – Москва: АСТ, Астрель, 2009.

Сухов, Александр. Иудаизм и христианство. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925.

Тантлевский, Игорь. История Древнего Израиля и Иудеи: от эпохи патриархов до вавилонского изгнания. – Москва: Ломоносовъ, 2016.

Цициашвили, Абон. Иудаизм и сионизм: Критика идеологии и политической практики. – Тбилиси: Тбил. ун-т, 1982.

Шаулов, Дебарье. Иудаизм. – Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1972.

Эдельман, Адольф. Иудаизм: прошлое без будущего. – Ужгород: Карпати, 1977.

Эдельман, Адольф. Современность и иудаизм. – Ужгород: Карпаты, 1970.

Ястребов, Глеб. Введение в иудаизм: учебное пособие. – Москва: ББИ, 2005.

Розділ 5

**РЕЛІГІЯ
СТАРОДАВНЬОЇ
ГРЕЦІЇ**

5.1. ІСТОРІЯ ГРЕЦІЇ

Стародавню Грецію часто називають колыскою європейської цивілізації. Саме на Півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря з'явилися перші міста й державні утворення, які відіграли визначальну роль у формуванні європейської культури.

• МІНОЙСЬКА КУЛЬТУРА

Перші малі держави в цьому регіоні виникли на острові Крит у бронзовому віці. Культуру, сформовану на Криті, прийнято називати *мінойською*. Цю назву запропонував німецький археолог Артур Мільхгофер у 1883 році, а англійський археолог сер Артур Еванс, який в 1899 році відкрив мінойську культуру на Криті, зробив її популярною. Назва «мінойська» походить від імені Міноса. Грецькі міфи залічують об'єднання Криту до заслуг царя *Міноса Старого* (Μίνως), сина Зевса і Європи, існування якого не підтвержене археологічно, а тому він вважається міфічним персонажем. За правління легендарного царя Міноса Великого, внука Міноса Старого, Крит пережив пік своєї економічної могутності, так що Мінос став символом багатства і могутності. Міфи розповідають, що дружина Міноса Великого Пасифая (Πασίφαι) від морського бика народила *Мінотавра* (Μινώταυρος) – чудовисько з людським тулубом та головою бика. Мінотавр поїдав людей, і атеняни щороку присилали на Крит, як данину, сім хлопців і сім дівчат, яких з'їдав Мінотавр. Врешті, його вбив грецький герой Тесей (Θησέας), звільнивши людей від терору Мінотавра. Мінойська культура зникла раптово, а причини її зникнення все ще не встановлені достеменно.

• АХЕЙСЬКА КУЛЬТУРА

Коли на Криті розвивалась мінойська цивілізація, яка будувала свої культурні основи мирним шляхом, розвиваючи духов-

ність, ремесла, торгівлю тощо, то на півдні Балканського півострова мешкали племена пелагів, лелегів та карійців. У III-II тисячоліттях до РХ ці племена розбудовували власну цивілізацію, розвиток якої був перерваний переселенням ахейських племен у II тисячолітті до РХ. Переселившись на південь Балканського півострова, ахейці принесли зі собою культуру нижчого рівня, аніж культура племен, які жили тут досі. Однак тісні контакти з мінойською культурою, з якою ахейців пов'язувала торгівля, та власний геній дали імпульс для розвитку високої культури, яка отримала назву *ахейська*, від назви племен, які її створили, або *мікенська*, від назви міста Мікени, які стали центром цієї культури. Ахейці були предками греків, тому мікенська культура є найдавнішим періодом розвитку саме грецької культури. В середині II тисячоліття до РХ ахейці завоювали Крит та інші острови Егейського моря, включивши їх в ареал мікенської культури. Найбільшими центрами мікенської культури стали міста Мікени, Атени, Тиринф і Пілос. У XIII-XII століттях на південь Греції, на півострів Пелопоннес і острови Егейського моря, де існувала розвинена мікенська цивілізація, переселилися племена дорійців, які заснували тут свої міста. Цю подію прийнято називати *дорійським вторгненням*. Найбільшим містом дорійців, яке виникло на Балканському півострові була Спарта.

Ахейці, які мешкали в Аркадії та Ахеї, дорійці в Середній Греції і на Пелопоннесі, йонійці в Аттиці, еолійці в Північній Греції та численні інші племена поступово зливалися в єдиний грецький народ і послуговувалися грецькою мовою, яка також уніфіковувалась, зберігаючи, однак, діалектичні відмінності. Розвиваючи мореплавання, торгівлю та збільшуючись кількісно, греки заселяли нові території. Внаслідок грецької колонізації міста греків виникли по всьому Балканському півострові, особливо на берегах Егейського та Йонійського морів. За межами Балканського півострова грецька колонізація поширювалась у трьох напрямках. Наслідком колонізації в західному напрямку стало заселення греками Іллірії, тобто східного побережжя Адріатичного моря, Апеннінського півострова, південь якого був настільки населеним греками, що цю частину світу називали Великою Грецією, а грецька культура там збереглась до сьогодні; безліч грецьких міст з'явилися на Сицилії, і не так багато на Сардинії і Корсиці, а також Східній Іберії (Піренейський півострів). Коло-

нізація в північно-східному напрямку призвела до виникнення грецьких міст у Тракії, тобто на північ від Егейського моря, а також по всіх берегах Чорного моря, і по всіх берегах Анатолії (Малої Азії) та на Кіпрі. Колонізація в південному напрямку дала початок грецьким містам на островах Середземного моря та у східній частині середземноморського побережжя Африки; в північно-західних регіонах Африки греки своїх колоній не створювали, оскільки тут поширювалась фінікійська колонізація з центром у Карфагені.

- АТЕНИ

Паралельно з колонізацією формувались специфічна державна організація грецьких поселень. Греки аж до завоювань Олександра III Македонського не створювали імперії. Кожне місто було незалежною державою. Таке державне утворення прийнято називати «*полісом*». Слово «поліс» означає «місто», однак у контексті Стародавньої Греції поліс – це місто-держава. Кожен поліс мав власний державний устрій, до того ж устрої різних полісів були інколи полярно відмінними. Під час зовнішньої небезпеки поліси часто об'єднувались у військові союзи, а в мирний час розвивались незалежно. Найбільшими, найбагатшими і у військовому плані найсильнішими грецькими містами стали Атени і Спарта. *Атени* були засновані ахейцями та названі в честь богині Атени, яка вважалася патронесою міста. В грецькій мові від часу заснування міста для його іменування використовувалася назва Ἀθῆναι (Атени), тобто у множині. У XIX столітті, коли Греція здобула незалежність від Османської імперії, виникла проблема офіційної мови: одна частина суспільства прагнула, щоби офіційною мовою Греції стала *катаревуса* (καθαρεύουσα, чиста), тобто грецька мова наближена до класичної з максимальним збереженням архаїзмів, а інші греки прагнули офіційний статус для *демотіке* (δημοτική, народна). Перемогла катаревуса, в якій місто зберегло стару назву Ἀθῆναι (Атени). У 1970 році відбулась реформа грецької мови, внаслідок якої греки відмовились від катаревуси, і почали використовувати демотіке. В новому варіанті грецької мови місто отримало назву Αθήνα (Атена), тобто в однині. Однак в українській мові збереглась архаїчна назва.

Атени утворились внаслідок об'єднання декількох родоплеми́нних общин; таке явище називають *синойкізмом* (συνοικισμός).

Цей процес тривав упродовж декількох століть. Усталення соціального устрою Атен греки приписували Тесею (Θησεύς), одинадцятому атенському царю, біографія якого обросла легендами. Тесей сформував і узаконив поділ суспільства на три основні прошарки:

- ✓ *евпатриди* (εὐπατρίδαι, славні отці) – родова аристократія, яка відзначалась майновим і політичним статусом;
- ✓ *геомори* (γεωμόροι) – землероби, аграрії;
- ✓ *деміурги* (δημιουργός) – ремісники;
- ✓ окрім них в Атенах мешкали *метики* (μέτοικοι), тобто переселенці, та раби.

На чолі країни стояв цар або *базілевс* (βᾶσιλεύς), титул якого спершу передавався по спадковості, але абсолютної влади, на кшталт східних тиранів, він ніколи не мав. Згодом базілевс став виборною посадою, носій якої виконував представницькі та жрецькі функції. Його обирали спершу на десять років, а зі VII століття – на один рік. Із формуванням демократичних традицій найвища влада опинилася в руках виборних *архонтів* (ἄρχων). Спершу їх було три:

- ✓ *епонім* (ἐπώνυμος), який очолював виконавчу владу,
- ✓ *базілевс* (βᾶσιλεύς), який очолював жрецтво,
- ✓ *полемарх* (πολέμαρχος), який керував армією.

Згодом до них були додані шість архонтів, які відповідали за судочинство; їх називали *тесмотетами* (θεσμοθέται). Найвищим представницьким органом влади, який мав законодавчі, контролюючі та судові права, був *Ареопаг* (Ἄρειος πάγος, пагорб Ареса), який був місцевістю в центрі Атен, а оскільки саме там збирався керівний орган атенської влади, то ця назва перенеслась на і на цей орган влади. Ареопаг складався з евпатридів (аристократів). Громадянські права в Атенах мали також геомори (землероби) та деміурги (ремісники). Але метики (переселенці) та раби не мали жодних громадянських прав, і в управлінні полісом участі не брали. Політика в Атенах була модною; нею цікавилися і займалися всі. Тих громадян, які не брали участі в політиці, називали *ідіотами* (ἰδιώτης). У Стародавній Греції це слово не було психіатричним терміном.

У Стародавніх Атенах аристократи тримали у своїх руках всю владу, а народ залишався повністю підвладним. Ці нерівності спричинювали соціальну напругу, яка призвела до реформ. Пер-

ші часткові реформи провів архонт Дракон (Δράκων), який у 621 році до РХ вперше записав атенські закони. Коли законодавство стало записаним, а не тільки передавалося усно як традиції та звичаєве право, його вже не можна було довільно змінювати та тлумачити. Це дало народу бодай якісь права. Найбільш масштабні реформи в Атенах провів архонт Солон (Σόλων), який жив на межі VII-VI століть до РХ. Він – батько атенської демократії, завдяки якому народ отримав широкі громадянські права, а діяльність аристократії була поставлена у правові рамки. З ініціативи Солона з'явився народний контролюючий орган – *буле* (βουλή, рада), тобто рада старійшин, які спершу налічували чотиреста депутатів, а згодом – п'ятсот. У VI столітті Атени охопили народне повстання, яким народ намагався зруйнувати аристократичні традиції та встановити народовладдя. Як це завжди траплялося в історії, народне повстання призвело не до народовладдя, а до диктатури на чолі з тираном Песістратом (Πεισίστρατος). За його час Атени розвинулись економічно, територіально і військово. Однак свободолюбиві атеняни не довго терпіли тиранію. Після смерті Песістрата владу успадкували його сини Гіппій (Γιππίας) і Гіппарх (Γιππαρχος), яких усунули від влади. Після повалення тиранії в політичному житті Атен почалась боротьба за владу двох ідеологій – аристократії, під проводом родової шляхти на чолі з Ісагором (Ισαγόρας), та демократії, під проводом народу на чолі з Клейсфеном (Κλεισθένης). Перемогла демократія, і Клейсфен, очоливши Атени, провів масштабні реформи, які на межі VI-V століть остаточно утвердили демократію.

• ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

Найбільшою небезпекою, яка нависла над Атенами у той час була Персія, яка прагнула світової гегемонії, і не готова була терпіти сильного сусіда. Конфлікт політичних інтересів призвів до *греко-перських війн*, які тривали у 499-459 роках до РХ. В боротьбі проти персів об'єдналися декілька грецьких полісів на чолі з Атенами. Незважаючи на перевагу перської армії, греки отримали блискучу перемогу в Марафонській битві 490 року. Через десять років перси знову атакували греків. Під час Фермопільської битви, в якій греків очолювала Спарта, перси, користуючись зрадою одного з греків, змогли атакувати їх з тилу. Побачивши приреченість грецької армії, спартанський цар Леонід I відпус-

тив армію, залишившись лише з трьома сотнями спартанців на полі бою проти перської армії, яка налічувала 200-250 тисяч воїнів. Усі спартанці, які були на полі бою, загинули, залишившись в історичній пам'яті безстрашними героями, відомими як *триста спартанців*. У той сам рік греки на чолі з Атенами зібрались зі силами на морі, та у битві при Саламіні отримали блискучу перемогу. Давши опір світовій імперії персів, атеняни відчули власну силу і гідність, яка підняла їхню самооцінку. В середині V століття до РХ атенська демократія пережила пік свого розвитку під проводом Перікла (Περικλῆς, 494-429), а авторитет Атен зріс настільки, що вони отримали гегемонію в грецькому світі.

- СПАРТА

Ще одним визначним містом Стародавньої Греції стала *Спарта* (Σπάρτα), інша назва якої – *Лакедемон* (Λακεδαίμων). Якщо Аteni засновані ахейцями, то Спарта – дорійцями. Відмінності між цими племенами визначили відмінності між Атенами і Спартою, які існували в усі часи давньої грецької історії. Спарта розташовувалась на Пелопоннеському півострові. Ріст політичного значення Спарти відбувався поступово. Зростаючи економічно та удосконалюючи свою внутрішню організацію, спартанці вели постійні війни зі сусідніми племенами і містами, їх поневолюючи. Врешті, спартанці створили державу, в якій завойовані племена перетворилися на рабів та напівневільників. Ключову роль у рості політичного значення Спарти відіграв її політичний лад, сформований діяльністю спартанського законодавця Лікурга (Λυκοῦργος) у VIII столітті до РХ, який уклав Конституцію Спарти, відому під назвою *Велика Ретра* (Μεγάλη Ρήτρα). Відповідно до цього законодавства, Спарта була військовою олігархією. На чолі країни стояли два *архети* (ἀρχαῖται, провідники), тобто спадкові царі, які правили спільно, але влада яких зводилась лише до управління військом і принесення жертв. Найвищою владою у Спарті була *апелла* (ἀπέλλα), тобто народні збори, які скликалися щомісяця і вирішували всі питання життя країни. Членами апелли були всі чоловіки-спартанці, які досягли тридцятилітнього віку. В періоди між скликанням апелли, країною керував постійно діючий орган влади – *герусія* (γερούσία), тобто рада старійшин, до якої належали 28 *геронтів* (старців), які обиралися з найдостойніших спартанців, старших шістдесяти років

на довічний термін, та двох архетів. До завдань герусії належало виконання рішень апелли, підготовка порядку денного роботи апелли та вирішення невідкладних питань у періоди між скликанням апелли. Згодом з'явився ще один орган – *колегія ерофів*, до якої належали п'ять ерофів (Ἐφορος), тобто спостерігачів, які обиралися щорічно всенародними зборами. Спершу колегія мала контролюючі функції, однак згодом вона перебрала реальну владу.

Громадянські права у Спарті мав невеликий відсоток населення. Мешканці країни поділялися на *гомеїв* (аристократію) та *демос* (народ). Основою спартанської культури була система виховання вояків. Усі хлопці з аристократичних родин, за винятком царських дітей, проходили виховну систему *агоге* (ἀγωγή), після якої вони отримували громадянські права. У виняткових випадках, в якості привілею, до *агоге* допускали хлопців із неаристократичних родин. *Агоге* ділилась на декілька етапів: до семи років хлопці виховувалися вдома; у віці 7-18 років вони проходили навчання і військову підготовку в спеціальних інтернатах; у віці 18-20 років перебували на військовій службі; далі мали можливість організувати сімейне життя; а з тридцяти років ставали повноправними громадянами. Спартанські аристократи могли бути тільки військовими; вони не займалися ремеслами чи сільським господарством, які були заняттям демосу. Спартанці змалку виховувались не як вільні громадяни, а як елементи державної системи. Вони знали, що народжуються, живуть і помирають не для себе, а для Спарти. Всі аспекти життя були підпорядковані державі, а держава контролювала абсолютно все. Це – строга військова диктатура, в якій не могло бути й мови про якісь права чи власну думку.

Різний етнічний склад та різні системи цінностей Атен і Спарти призвели до гострих протистоянь між ними. Вже греко-перські війни показали, що саме ці два поліси можуть претендувати на гегемонію у грецькому світі. Таку гегемонію отримали Аteni, але Спарта не погоджувалась із цим. У результаті грецькі поліси розділилися між двома сферами впливу. У V столітті до РХ на острові Делос відбулась зустріч глав полісів, які підтримували Аteni. Наслідком цієї зустрічі стало укладення Делоського союзу – міждержавного військово-економічного утворення. Паралельно формувалося й інше міждержавне утворення – Пело-

поннеський союз, який виникав унаслідок укладення найрізноманітніших угод між Спартою та іншими полісами. Загострення відносин між Делоським та Пелопоннеським союзами досягли піку у V столітті, спричинивши Пелопоннеську війну (431-404 роки до РХ). В цій війні Атени капітулювали, а домінуюче становище отримала Спарта. Атеняни були змушені зруйнувати укріплення свого міста та віддати флот, втративши з ним становище володаря морів. Під тиском Спарти в Атонах була зруйнована демократія і встановлена диктатура тридцяти тиранів (Τριάκοντα Τύραννοι), яка протрималась не довго. Перемога демократів над прихильниками тиранії дозволила відродити атенське народовладдя. Послаблення грецьких полісів внаслідок Пелопоннеської війни посилило політичний вплив Персії на грецький світ, перетворивши грецькі поліси в Малій Азії на перські колонії, а поліси на Балканах – у залежну від Персії та політично слабку периферію. Таке становище тривало аж до Олександра Македонського і початку епохи еллінізму в середині IV століття до РХ.

Отже, історія Стародавньої Греції – це процес становлення специфічної культури. Стародавньою Грецією прийнято називати грецькі поселення і культурний ареал від найдавніших його часів до епохи еллінізму, який почався завоюваннями Олександра Македонського. Еллінізм є новою сторінкою світової історії, яка характеризувалася абсолютно новими рисами, незаними давнім грекам. Тому в релігієзнавчому та культурологічному плані доречно провести чітку демаркаційну лінію між давнім та елліністичним періодами. Загальний огляд стародавньої грецької історії важливий, оскільки він показує, що давні греки – неоднорідний народ, а результат переплетення різноманітних культур, кожна з яких справила свій вплив на загальній картині Давньої Греції. Ці історичні перипетії та складні культурні процеси відобразилися також на характері й метаморфозах грецької релігії.

5.2. ХТОНІЧНІ БОГИ І ТИТАНИ

Релігія Стародавньої Греції була результатом злиття різних релігійно-культурних пластів. Оскільки стародавні греки, як народ, сформувалися на основі не одного етнічного праелементу,

а в результаті злиття багатьох народів, то і їхня релігія мала декілька джерел водночас. Основним джерелом грецької релігії стали індоарійські корені, в основі яких лежав монотеїзм. Однак на час формування давньогрецького етносу, древній індоарійський монотеїзм розчинився в багатьох уявленнях про Бога. Остаточним варіантом давньогрецької релігії була віра в багатьох божеств, поєднаних в єдиний пантеон. Греки не створили священного писання, яке би могло розкрити канонічний варіант пантеону. Те, що ми сьогодні знаємо про грецьких богів, дійшло до нашого часу завдяки міфам і літературним творам. Оскільки грецька міфологія залишила свій помітний слід в історії світової культури, а імена міфічних персонажів стали популярними у мистецтві всіх подальших епох, то і їх вивчення є необхідним для орієнтування в релігійній палітрі.

- ХАОС

Стародавні греки вірили, що все виникло з відвічного хаосу (χάος). Вони не задавали собі питання, що таке хаос, і звідки він узявся. Він у принципі не підлягав пізнанню і раціональному окресленню, оскільки людський розум пізнає тільки форми, а хаос – це абсолютна відсутність форм, це потенційний носій форми на стадії своєї неоформленості. Пізнаючи річ, людина схоплює форму, і припускає існування матерії, як носія форми, але цієї матерії ніяк не відчуває і не пізнає. Існування матерії є тільки необхідною креатурою людського розуму: якщо людина вважає, що форми, які вона пізнає, реальні, то мусить ствердити, що існує й матерія, на яку ці форми накладені. Якщо в кожній речі наявні форми, які людський розум сприймає, і матерія, яка не підлягає пізнанню, то й світ, як велика річ, також мусить мати форму і матерію. Хаос – це матерія світу, яка ще немає форм. Тому він не піддається схопленню людським розумом. Про нього можна сказати тільки те, що він є, і що на нього наклалися (або з нього визріли) форми, які розум пізнає. Позаяк хаос принципово непізнавальний, то стародавні греки, як і багато інших народів, не задавали собі питання про його походження. Зрештою, походження є сегментом сутності, а сутність – це те, що підлягає дефініюванню, тобто форма. Іншими словами, сутність має тільки щось, а хаос, оскільки він не підлягає дефініюванню, не є щось; він є ніщо. Тому питання про походження ніщо було би нелогічним.

• ДООЛІМПІЙСЬКА МІФОЛОГІЯ

Давньогрецька міфологія не мала чіткого канону, тому різні її деталі можна зустріти у різних варіантах. Найпопулярнішим і найбільш систематизованим варіантом давньогрецької міфології є «Теогонія» Гесіода. На його думку, як і на переконання більшості стародавніх греків, з хаосу виникали сутності, які у міфології персоніфікувалися і обожнювалися. Першими сутностями, які виникли безпосередньо з хаосу, були Гая, Тартар, Нікс, Ереб та Ерос.

- Гая (Γαῖα) або Ге (Γῆ) – це персоніфікація Землі, перше утворення з хаосу. Існують припущення, що її ім'я походить від індоєвропейського слова, яке означає «та, що народжує».
- Другим утворенням із хаосу був Тартар (Τάρταρος), тобто підземний світ.
- Третім утворенням з хаосу була Нікс (Νύξ) – ніч.
- Четвертим дітищем хаосу був Ереб (Έρεβος) – темрява.
- П'ятим – Ерос (Έρως) – бог любові. В Гесіода Ерос не мав дітей, але був причиною любовного зв'язку богів і людей, який спричинював народження дітей.

Сестра Ероса, Нікс (ніч) мала дітей, яких вона народжувала сама від себе, а також від зв'язку з Еребом (темрявою). У Нікс та Ереба було двоє дітей:

- ✓ Ефір (Αἰθήρ), тобто п'ятий елемент (quintessentia) матерії, яким наповнене зоряне небо,
- ✓ Гемера (Ἠμέρα), тобто персоніфікація дня.

Сама Нікс, без батька, народила ще багато божеств:

- ✓ Немезида (Ἠμέρα) – богиня справедливості і справедливо-го гніву,
- ✓ Морос (Μόρος) – бог злої долі і погибелі,
- ✓ Танатос (Θάνατος) – бог смерті,
- ✓ Гіпноз (Ύπνος) – бог сну,
- ✓ Момос (Μῶμος) – бог критики, очорнення і вироку,
- ✓ Оїза (Οἰζύς) – богиня смутку,
- ✓ Еріда (Έρις) – богиня розбрату і чвар,
- ✓ Герас (Γῆρας) – бог старості і старечої немочі,
- ✓ Філотея (Φιλότης) – богиня чуйності і дружби,
- ✓ Апате (Ἀπάτη) – жіноче уособлення розчарування і відчаю.

Дітьми Нікс були також цілі групи божеств.

- ✓ Мойри (Μοῖρα), тобто богині долі, яких переважно налічують три. Гесіод в одному тексті називав їх дочками Нікс, а в іншому Зевса і Феміди.
 - Наймолодшою мойрою є Клото (Κλωθώ), яка намотувала нитку людського життя, тобто відповідала за його початок.
 - Середушою мойрою є Лахесіс (Λάχεσις), яка пряла нитку життя, тобто відповідала за його тривалість.
 - Найстаршою мойрою є Атропос (Ἄτροπος), яка обрізала нитку життя, тобто відповідала за смерть.
 - ✓ Дочками Нікс були також кери (Κήρ), крилаті духи, які хапають людську душу в момент смерті і тягнуть до Тартару.
 - ✓ Онейрої (ὄνειροι) або оніри – духи снів – теж були дітьми Нікс. Інколи міфи згадують про Онейроса (ὄνειρος) в однині; в цьому сенсі йдеться про бога сну.
 - ✓ Гесперіди (Ἑσπερίδες) – німфи, які стерегли яблука вічної молодості, що спершу належали Геї, а згодом вона подарувала їх Гері. За різними джерелами гесперід налічують від трьох до семи.
 - ✓ Німфами (Νύμφες) називали духів жіночої статі, які охороняли ліси, поля, печери та інші місця незайманої природи.
- Гая*, сестра Нікс, від зв'язку зі своїм братом Тартаром, народила сина Тифона (Τυφῶν) – потворного демона, який уособлював руйнівні сили природи.
- Також у Геї були діти, які вона, відповідно до розповідей Гесіода, народжувала без батька. Їх було троє:
- ✓ Понт (Πόντος) – бог морів,
 - ✓ Урея (Οὐρεα) – богиня гір,
 - ✓ Уран (Οὐρανός) – бог неба.
- Міфи не розповідають про дітей Уреї, зате існує багато оповідань про дітей Понта і Урана. Матір'ю дітей Понта і Урана була Гея. Ці висновки греки робили зі спостережень за явищами природи: з неба на землю сходять сонячне світло і дощ, від яких народжується врожай, так само й контакт моря і суходолу дають свої плоди.
- ✓ Сином Понта і Геї був Нерей (Νηρέυς), який опікувався морями і був батьком нереїд (νηρηίδες) – морських німф, яких налічували від 34 до 100 і які відзначались надзвичайною красою.

- ✓ Ще одним сином Понта і Геї був Тавмас (Θαύμας), який також був морським богом. Його дружина Електра (Ἠλέκτρα), дочка Океана і Тетії, народила Тавмасу дітей:
 - Іриду (Ίρις) – богиню веселки,
 - гарпій (Ἄρπυια) – потвор з тілом птаха і обличчям дівчини, кількість яких в різних міфах різна.
- ✓ Третім сином Понта і Геї був Форкій (Φόρκυς) – бог бурхливого моря. Дружина Форкія, Кето (Κητώ), яка також була дочкою Понта і Геї, народила йому дітей:
 - горгони (Γοργόνες) – три сестри-чудовиська Стено (Σθεννώ), Евріала (Ευρυαλη) і Медуза (Μέδουσα);
 - граї (Γραῖαι) – три дівчини зі старечим сивим волоссям;
 - Єхидна (Ἐχιδνα) – потвора з тілом наполовину жіночим і наполовину зміїним;
 - чудовисько Ладон (Λάδων), якого згодом убив Геракл.

Від зв'язку Форкія і Гекати (Ἑκάτη), богині Місяця і чаклунства та опікунки потвор, народилася дочка Скилла (Σκύλλα), ім'я якої в латинізованому варіанті звучало як Сцилла (Scylla) – красуня, в яку закохався Главк (Γλαύκος), бог рибалок і мореплавців. Чаклунка Кірка (Κίρκη), або як її називали латиняни, Цирцея (Circe), яка також була закохана у Главка, перетворила Сциллу в потвору з шістьма парами ніг і шістьма собачими головами. Опісля Сцилла поселилася у протоці між Апеннінським півостровом і Сицилією. Навпроти неї жила ще одна потвора – Харибда (Χάρυβδις). Вони обидві нападали на людей, які пропливали протокою. З цього міфу виник крилатий вираз «між Сциллою і Харибдою», що означає перебування між двома небезпеками.

- ✓ Останньою дитиною Понта і Геї була Еврібія (Εὐρύβια) – богиня морської сили. Її чоловіком був титан Крейос (Κρείτος). Міфи розповідають про трьох їхніх дітей.
 - Першим їхнім сином був Астрей (Ἄστραῖος) – бог вечірніх сутіноків, якому його дружина Геос (Ἠώς), богиня світанку, народила чотирьох синів: Борей (Βορέας) – північний вітер, Евр (Εὐρος) – східний вітер, Зефір (Ζέφυρος) – західний вітер, Нот (Νότος) – південний вітер.
 - Другим сином Еврібія і Крейоса був Паллас (Παλλάς), який мав двох дітей: Ніке (Νίκη) – богиня перемоги, і Селена (Σελήνη), яка, як і Геката, була богинею Місяця.
 - Третім сином Еврібії і Крейоса був Перс (Πέρσης), бог розрухи.

• ПОКОЛІННЯ УРАНА

Головну роль у давньому грецькому пантеоні відіграв Уран, син Геї і бог Неба. Уран став головним богом пантеону, і очолив перше покоління грецьких богів, до яких належали його численні рідні і двоюрідні брати і сестри. Те, що главою пантеону став бог Неба, є типовим для древніх народів. Коли давні люди, які ще жили племенами, молилися, вони підносили свій погляд до Неба. Так Небо ставало для них найяскравішим вираженням божественності. Саме з Неба люди і природа отримували дощ, світло і тепло, які забезпечували врожаї. Природні процеси відобразилися у міфології. Земля народжує тільки тоді, коли Небо засилає на неї вологу, світло і тепло. Тому й у міфології Небо нічого не народжувало самостійно, а запліднювало Землю, яка народжувала. Звідси й виникли уявлення про зв'язок Урана і Геї. Від цього зв'язку народилися декілька груп божеств.

➤ Першою групою їхніх дітей були *гекатонхейри* (ἑκατόχαιρες) – потворні велетні зі сотнею рук і п'ятдесятьма ногами. Гекатонхейрів було троє: Бріареос (Βριάρεως), Гігес (Γύγης) і Коттос (Κόττος). Міфи розповідають, що Уран настільки не любив гекатонхейрів за їхню потворність, що закрив їх у Тартарі. Коли ж Зевс воював проти титанів, він звільнив гекатонхейрів, і вони допомогли йому здолати титанів, а згодом вони стерегли титанів в Тартарі, куди їх закинув Зевс.

➤ Другою групою дітей Урана і Геї були *гіганти* (γίγαντες), тобто велетні, в яких замість ніг були змії. Різні міфи налічують різну кількість гігантів, максимум 150. Усі вони були подолані олімпійськими богами.

➤ Третьою групою дітей Урана і Геї були *титани* (τιτάνες). Їх Гесіод нараховує дванадцять. З них шість чоловічої статі і шість жіночої.

✓ Найстаршим титаном був Океан (Ὠκεανός), до володінь якого належали всі водоймища.

✓ Його сестрою і дружиною була титаніда Тетія (Τηθύς) – володарка морів. У них народилися три тисячі річкових духів і три тисячі океанід (духів океану).

✓ Другим титаном був Кой (Κοῖος) або Пол (Πόλος).

✓ Його дружиною була титаніда Феба (Φοίβη). У Коя та Феби народилися двоє дітей: Лето (Λητώ) – помічниця при

пологах і опікунка дитячого здоров'я і Астерія (Ἀστερία) – володарка зір.

- ✓ Третім титаном був Крейос (Κρεῖος) або Кріос (Κριός). Його дружиною була не титаніда, тобто не дочка Урана, а дочка Понта і Геї – Еврїбія (Εὐρύβια).
- ✓ Четвертим титаном був Гіперіон (ὑπερίων), який володів небесними світилами. Його дружиною була Тея (Θεία). Їхнім сином був бог Сонця Геліос (Ἥλιος).
- ✓ П'ятим титаном був Япет (Ίαπετός). Одні міфи повідомляють, що його дружиною була океаніда Азія (Ἀσία), а інші – океаніда Клемена (Κλυμένη). Дітьми Япета були Прометей (Προμηθεύς), Епімет (Ἐπιμηθεύς), Менетій (Μενοίτιος) і Атлант або Атлас (Ἄτλας). Атлас і океаніда Плейона (Πλειόνη) народилися сім небесний німф або плеяд (πλειάδες)¹: Маїя (Μαΐα), Тайгета (Ταυγέτη), Електра (Ἠλέκτρα), Алкіона (Ἀλκυόνη), Стеропа (Στερόπη), Меропа (Μερόπη), Келено (Κελαινώ).
- ✓ Дочкою Урана і Геї була також титаніда *Феміда* (Θέμις) – богиня справедливості.
- ✓ Ще однією титанідою була *Мнимосіна* (Μνημοσύνη) – богиня пам'яті. У Мнимосини було сім дочок, яких називають *музами* (Μοῦσα), і які опікуються сімома мистецтвами:
 - Калліопа (Καλλιόπη) – епічна поезія,
 - Евпетра (Εὐτέρπη) – лірична поезія,
 - Мельпомена (Μελπομένη) – трагедія,
 - Талея (Θάλεια) – комедія,
 - Ерато (Ἐρᾶτώ) – любовна поезія,
 - Полігімнія (Πολυύμνια) – пантоміма і гімни,
 - Терпсіхора (Τερψιχόρᾳ) – танці,
 - Кліо (Κλειώ) – історія,
 - Уранія (Οὐρανία) – астрономія.
- ✓ Наймолодшим титаном був *Кронос* (Κρόνος), який був богом посівів і врожаїв, і тому його зображали зі серпом. Згодом його ототожнили з іншим божеством Хроносом (Χρόνος), ім'я якого означає «час». Дружиною Кроноса була *Рея* (Ρέα) – богиня плідності, вологи і материнства.

¹ У XVI столітті у Франції було засноване поетичне об'єднання на чолі з П'єром де Ронсаром, яке мало назву «La Pléiade». Відтоді слово «плеяда» почало означати будь-яке об'єднання, або зібрання когось чи чогось.

Як показує перелік дітей Урана, він був надзвичайно плідний. Гея була втомлена від постійних вагітностей і пологів. Щоби звільнитися від статевих зв'язків з Ураном, Гея викувала своєму сину Кроносу срібний серп, і попросила Кроноса оскопити Урана. Кронос послухав матір, і відтяв серпом геніталії свого батька Урана та вкинув їх у море. Але Уран був настільки плідним, що навіть з крапель крові, які капали з рани Урана (Неба) на Гею (Землю) народжувалися діти. Дітей, які народились із крапель крові Урана поділяють на три групи.

- ✓ Першою групою були *ерінії* (ἑρινύς) або *евменіди* (εὐμενίδες), яких римляни називали *фуріями* (fugiae). Це були духи помсти, які викликали відчуття провини за злочини і мстили за них. Їх було троє – Алекто (Ἀληκτώ), Мігера (Μέγαιρα), Тісіфоне (Τισιφόνη).
- ✓ Другою групою дітей, які народилися з крапель крові Урана, були *кіклопи* (κύκλωπες), яких у латинізованому варіанті називали *циклопами* (cyclopes). Це були велетні з одним оком. Гесіод нараховував їх троє, і вони виражали три аспекти сили Зевса: Бронтес (Βρόντης, грім), Стеропес (Στερόπης, блиск) і Аргес (Ἄργης, світло).
- ✓ Третя група дітей, народжених із крові Урана, – це *меліади* (μελιάδες) або ясеневі німфи. Ім'я «Μελιάδες» походить від слова «μελία» – ясен. Це були німфи, які жили в деревах.

Міф про кастрацію Урана Кроносом у специфічній формі виражає зміни, які відбулися у грецькій релігії. Уран очолював пантеон першого покоління, тобто найстарших богів. Міф показує, що в певний період історії греків нова релігія витіснила стару. Легенда про кастрацію – це спосіб показати, що старі боги тепер безплідні, і повинні відступити, звільнивши місце новим. У грецькій релігії другого покоління главою пантеону став Кронос, а його соратниками – титани. Титани розділили між собою сфери панування, якими колись володіли боги першого покоління. Це видно з того, що титани дублюють компетенції своїх попередників.

Отже, давньогрецькі міфи розкривають історію становлення пантеону їхньої релігії. Грецькі боги поділяються на три покоління. Перше покоління очолював Уран, і до цієї генерації належали його брати і сестри. Ці боги мають підстави називатися хтонічними божествами (χθόνιοι θεοί), оскільки їхньою матір'ю

була Гея – богиня Землі, а Землю греки називали словом «χθών» (хтон). Другим поколінням були титани, тобто діти Урана, на чолі яких стояв Кронос. Скинувши Урана з трону богів, він очолив пантеон. Цей міфологічний сюжет виражає якусь історичну подію, внаслідок якої релігія Кроноса і титанів витіснила релігію Урана і хтонічних божеств. Але й не титанам судилося панувати в духовному житті давніх греків. Їх витіснило третє покоління божеств – олімпійські боги, які, за міфічними описами, були дітьми і внуками Кроноса. Міфічні персонажі релігій Стародавньої Греції залишились в пам'яті європейської культури, незважаючи на те, що вони в грецькій релігії олімпійського періоду майже не мали культового вшанування.

5.3. ОЛІМПІЙСЬКА РЕЛІГІЯ

В момент повалення Урана та початку царювання Кроноса у світі богів, почалась нова епоха – епоха титанів. Дружиною Кроноса стала його сестра, титаніда Рея. Однак царювання Кроноса від початку було затьмарене пророцтвом його матері Геї. Гея, яка намовила Кроноса оскопити Урана, і цим самим скинути його з вершини пантеону, передвістила Кроносу, що і його син скине його з вершини пантеону. В цьому пророцтві містився виховний зміст: образа батька, чим би вона не була обумовлена, не може минути без покарання. Через страх перед власними дітьми Кронос з'їдав їх, як тільки Рея їх народжувала. В Кроноса і Реї було декілька дітей.

- Найстаршою дочкою Кроноса і Реї була *Гестія* (Ἑστία) – богиня домашнього вогнища, яка користувалась величезною повагою віруючих. Їй складали найкращі жертви. Гестія була незайманою і не мала сім'ї, хоч Афродіта й змусила Посейдона і Аполлона закохатися в Гестію, і вони намагалися добитися її кохання. Гестія ніколи не брала участі в інтригах олімпійських богів, і в міфах переважно стоїть осторонь всіх перипетій пантеону.
- Другою дочкою Кроноса і Реї була *Деметра* (Δήμητρα) – богиня плідності, яка дбала про врожаї, народження дітей, плідність тварин тощо. Деметра від Зевса народила дочку *Персефону*

(Περσεφόνη), яка мала також друге ім'я *Кора* (Κόρη). Вона була дружиною Аїда і володаркою підземного царства. З Деметрою і Корою-Персепоною були пов'язані елевсинські містерії.

- Третьою дитиною Кроноса і Реї був *Аїд* або *Гадес* (Ἅιδης) – бог підземного царства мертвих. Міфи розповідають про відносини Аїда і Персепони. Аїд закохався у Персепону, і звернувся до Зевса з проханням про дозвіл одружитися з нею. Зевс не хотів, щоби Персепона одружувалася з Аїдом, оскільки тоді їй довелося би поселитися у царстві мертвих. Але й своєму брату Аїду він не міг відмовити. Тому Зевс не дав прямого дозволу на це одруження, але й не заборонив. Аїд, отримавши нечітку відповідь Зевса, отримав фактичне право самостійно вирішувати питання своїх відносин з Персепоною. Він викрав її й забрав до підземного царства. Перед зникненням Персепона викрикнула, і її мати Деметра почула цей клич на допомогу. Вона кинулась шукати дочку, а не знайшовши її, засумувала і закинула свої обов'язки. Зевс, бачачи, що нічого не народжується, і світ без Деметри гине, змусив Аїда піти на компроміс: півроку *Кора-Персепона* повинна перебувати зі своїм чоловіком Аїдом в його царстві мертвих, а на іншу половину року вона повинна повертатись до матері Деметри. Коли *Кора-Персепона* перебувала з Деметрою, то богиня плідності раділа, природа квітла, і тривала весна та літо, а коли Персепона поверталася до Аїда, то Деметра сумувала, природа завмирала, і наступала осінь та зима. Аїд вважався страшним богом, оскільки він володів царством мертвих. Воднораз його вважали дуже багатим, бо всі багатства рано чи пізно повертаються в землю, і як вірили стародавні греки, потрапляють у царство мертвих.
- Четвертим потомком Кроноса і Реї був бог морів і океанів *Посейдон* (Ποσειδών). Його символом став тризуб, яким він управляв морями і океанами. Дружиною Посейдона вважається *Амфітріта* (Ἀμφιτρίτη). Міфи приписують Посейдону батьківство декількох дітей.
 - ✓ Сином Посейдона був *Тритон* (Τρίτων), який мав людські тулуб і голову, але зміїний хвіст, і жив у золотому палаці на дні моря.
 - ✓ Другим сином Посейдона вважається *Оріон* (Ὠρίων) – велетень-красень, який займався полюванням, а на полюванні його супроводжував пес *Сиріус* (Σείριος). За легендою, його

го осліпив хінський цар Енопіон, коли Сиріус збезчестив його дочку Меропу. Але Геліос повернув йому зір. Артеміда вбила Оріона своєю стрілою, або підіславши до нього скорпіона.

- ✓ Сином Посейдона вважається також *Пегас* (Πήγασος) – крилатий кінь.
- ✓ Також сином Посейдона вважався циклоп *Поліфем* (Πολύφημος), який поїдав людей.
- Дочкою Кроноса і Реї була також *Гера* (Ἥρα), яка в пантеоні олімпійських богів успадкувала володіння Землею.
- Останнім сином Кроноса, а згодом і чоловіком Гери, був *Зевс* (Ζεύς).

• ПОКОЛІННЯ ЗЕВСА

Кронос з остраху перед пророцтвом Геї, відповідно до якого хтось із його дітей повинен позбавити його влади, поїдав своїх дітей. Рея була цим розлючена. Щоби спасти бодай когось із своїх дітей, вона відправилась народжувати Зевса на острів Крит, так щоби Кронос не міг його знайти. Замість Зевса Рея дала Кроносу проковтнути камінь омфалос (ὄμφαλος). Цей фалічний камінь згодом став священною реліквією греків. Коли Зевс виріс, він перемиг свого батька Кроноса, скинув його з трону, та змусив виплюнути його братів і сестер. Боротьба Зевса і Кроноса була важкою. На сторону Кроноса стали титани, яких Зевсу довелось подолати. Титани були покарані за боротьбу проти Зевса. Так, Атлант був змушений довіку тримати небосхил на своїх плечах. Його брат титан Прометей викрав з Олімпу вогонь та дав його людям. Цим він залишився в людській пам'яті як доброчинець і просвітник. Але Зевс йому не простив цього вчинку. Щоби нашкодити людям, які, отримавши вогонь, стали дуже сильними, Зевс створив найпрекраснішу жінку у світі *Пандору* (Πανδώρα) та віддав її титану Епіметею. Прометей попереджав брата, що Зевс задумав щось лихе, але Епіметею його не послухав. Ставши дружиною Епіметея, Пандора відкрила свою скриню, в якій зберігалися всі лиха, і випустила їх у світ. Від того часу у світі існують лиха, а вислів «скриня Пандори» став крилатим. Самого Прометея Зевс прикував до скелі так, щоби орел його вічно клював. Однак Прометея звільнив герой Геракл. Оскільки саме Зевс перемиг Кроноса, то він і посів трон після нього, а світ розді-

лив між своїми братами і сестрами. Після перемоги над титанами Зевс і його брати та сестри поселилися на Олімпі (Όλυμπος), найвищій горі Греції. Тому їх і називають олімпійськими богами.

Культ Зевса простежується з давніх-давен, і сягає арійського культу Дьяуш-Піта (Світлосяйного Отця). З плином часу, коли арійські народи розселилися по світі, вони втрачали віру в Єдиного Бога, а їхня релігія змішувалася з різними віруваннями. На Балканському півострові греки витіснили культ титанів і, як це часто бувало з подоланим культом, вважали титанів джерелом зла. Культ олімпійських богів формувалися в різних грецьких племенах, а внаслідок злиття цих племен у єдиний народ, злилися і їхні культу. Наприклад, культ Зевса розквіт на Криті, а культ Деметри – серед племен пелагів на півдні Пелопоннесу. Зевс мав багато дітей, які зайняли значне становище в олімпійській релігії.

➤ Сином Зевса і Гери був *Арес* (Άρης) – бог війни. Дружиною Ареса була *Афродіта* (Αφροδίτη) – богиня кохання і краси. Існують дві версії походження Афродіти: одні розповідають, що вона народилася з піни, яка утворилася на морі, коли Кронос вкинув туди геніталії Урана, а інший міф називає її дочкою Зевса і Гери. Арес і Афродіта мали декілька дітей.

- ✓ Ареса завжди супроводжували його сини Деймос (Δεϊμος) – персоніфікація жаху, Фобос (Φόβος) – персоніфікація страху, та дочка Еніо (Ένιώ), яка також опікувалася війною, і яку в деяких міфах називають сестрою, а то й матір'ю Ареса.
- ✓ Дітьми Ареса і Афродіти були також *ероти*, тобто духи кохання, яких латиняни називали купідонами. Їх було декілька: Ерос (Έρως) – дух закоханості, Антерос (Αντέρως) – дух взаємного кохання, Гіділогос (Ήδυλογος) – дух солодких слів, комплементів і любовних бесід, Гімерос (Ήμερος) – дух захоплення коханням, Гіменай (Ήμεναϊος) – дух одруження, Потос (Πόθος) – дух щасливого сімейного життя.
- ✓ Дочкою Ареса і Афродіти була також Гармонія (Αρμονία). Афродіта мала дітей не тільки від Ареса.
- ✓ Від Посейдона Афродіта народила морську німфу Роду (Ρόδη).
- ✓ Від Гермеса вона народила Гермафродита (Ερμαφρόδιτος) – золоторукого і надзвичайно красивого хлопця, в якого за-

кохалась німфа Салмакіда. Оскільки Гермафродит не відповідав їй взаємністю, Салмакіда випросила у богів навіки з'єднати їхні тіла; відтоді Гермафродит має чоловічі і жіночі риси.

- ✓ Від Діоніса Афродіта народила три *харити* (χάριτες) – богинь молодості, краси і принадності, яких римляни називали *граціями* (gratiae). Їх було три: Талія (Θαλία), Євфросина (Εὐφροσύνη) і Аглея (Ἀγλαΐα). Інші міфи називають харит-грацій дочками Зевса і океаніди Евріноми.
- ✓ Від царя Анхіса Афродіта народила Енея (Αἰνείας) – героя Троянської війни, пригоди якого описав Гомер, і за однією із версій засновника Риму. Окрім них, Афродіта мала й інших дітей, і не відзначалась стриманістю у статевих відносинах.
- Дочкою Зевса і Гери також була *Геба* (Ἥβη) – богиня краси і вічної молодості. Її чоловіком був син Зевса і Алкмени герой *Геракл* (Ἡρακλῆς) – бог-силач, якого римляни називали Геркулесом (Hercules). У них народилися два сини Алексіар (Ἀλεξιάρης) і Анікет (Ἄνικῆτος), які були охоронцями гори Олімп.
- Сином Зевса і Гери був *Гефест* (Ἥφαιστος) – бог ковальства. Міф розповідає, що під час однієї зі сварок Зевса і Гери Гефест підтримав Геру. За це Зевс скинув його з Олімпу. Падаючи, Гефест поламав ноги, і відтоді кульгав.
- В Зевса були також діти від інших богинь та смертних жінок. Найвідомішою серед його дітей, народжених не Герою, була *Атена* (Ἄθηνᾶ). Її матір'ю була океаніда *Метіда* (Μῆτις) – найрозумніша з богів. Гея попередила Зевса, що коли Метіда народить Зевсу сина, то він стане сильнішим за Зевса і зможе його скинути з трону, як і Зевс скинув Кроноса. Побоюючись такої перспективи, Зевс, дізнавшись, що Метіда вагітна, проковтнув її. Оскільки Метіда вважалась наймудрішою з богів, то, проковтнувши її, Зевс отримав найвищу мудрість. Однак, коли прийшов час народжувати, Зевс попросив розбити його голову, і звідти вийшла Атена, яку виношувала Метіда. Атена стала богинею мудрості. Їй Зевс віддав великі володіння, серед яких було й місто Ацени. Оскільки Атену народжував батько, а не мати, вона мала тільки чоловічі риси характеру, і її називають богинею-чоловіком. Її чоловічі риси проявилися

в її войовничості. Атену прийнято зображати зі зброєю; вона охороняла Атени і воїнів.

➤ У Зевса з богинею Лето також було двоє дітей-близнюків. Гера, охоплена ревністю, переслідувала Лето, і заборонила Землі давати їй можливість народити. Тому Зевс створив острів Делос, на якому Лето народила Аполлона і Артеміду. *Артеміда* (Ἄρτεμις) була богинею-годувальницею, яка володіла лісами, полюванням і вічною цнотливістю. *Аполлон* (Ἀπόλλων) опікувався мистецтвами; в нього було декілька дітей.

✓ Муза Калліопа народила йому сина *Орфея* (Ὀρφεύς), який був настільки талановитим, що його музика зачаровувала навіть Аїда. З ним пов'язаний романтичний міф. Його дружиною була німфа Еввідіка (Εὐρυδίκη). Одного разу вона наступила на змію, і ця її смертельно вкусила. Орфей не міг змиритися зі смертю Еввідіки, і спустився за нею до царства мертвих. Своєю грою він зачарував Аїда і Персепону, і вони погодилися відпустити Еввідіку за умови, що Орфей ітиме попереду і не оглядатиметься на неї, допоки вони не вийдуть з царства мертвих. Орфей не стримався й оглянувся, і Еввідіка була втрачена назавжди. Діоніс, культ якого не сприймав Орфей, наслав на нього своїх послідовниць – вакханок, і вони вбили Орфея, роздерли його тіло, а голову викинули в море. Вода занесла голову Орфея на острів Лесбос, де її й знайшла муза Калліопа. Музи зібрали останки Орфея та захоронили їх у підніжжі гори Олімп. Ліру Орфея спершу розмістили у храмі Аполлона, а потім вона була перетворена в сузір'я Ліри. Не виключено, що Орфей колись реально існував, а згодом його біографія обросла легендами. Він вважається засновником цілого напрямку в давньогрецькій духовності – *орфізм*.

✓ Ще одним сином Аполлона, якого народила йому принцеса Короніда, був *Аскленій* (Ἀσκληπιός), якого латиняни називали *Ескуланом* (Aesculapius). Він був настільки майстерним у лікуванні, що міг навіть воскрешати мертвих. За те, що він воскрешав і цим порушував природний порядок, Зевс убив його блискавкою. Аполлон настільки розгнівався на Зевса за вбивство Асклепія, що перебив кіклопів.

➤ *Діоніс* (Διόνυσος), якого латиняни називали *Вакхом* або *Бахусом* (Bacchus), був сином Зевса і смертної жінки Семели

(Σεμέλη). Як бог вина, він користувався популярністю не серед аристократії, а серед простого народу. Послідовниць Діоніса називали вакханками або менадами (μαίναδες), тобто шаленими. Вони виходили в ліси і на галявини, подалі від міст, де досягали звільнення від свідомості шляхом сильного алкогольного сп'яніння. Вважалося, що так вони осягають звільнення і піднесення духа.

- Сином Зевса і плеяди Майї був *Гермес* (Ερμῆς), який спершу був богом тваринництва, але згодом став провісником людям волі богів; він створив писемність. До його обов'язків належало також проводити померлих до Аїду. В епоху еллінізму навколо постаті Гермеса розвинувся цілий синкретичний напрям – герметизм. Найвідомішим із потомків Гермеса був Пан (Πάνας) – бог тваринництва, якого зображали з ногами і рогами козла.
- Дочкою Зевса і смертної жінки Леди (Λήδα) була *Олена Троянська* (Ελένη), описана Гомером, культ якої отримав нове дихання у гностицизмі Симона Волхва. Сином Зевса і Данаї (Δανάη) був цар Персей (Περσεύς), який вважається засновником міста Мікени, і який прославився тим, що вбив горгону Медузу. Батьком муз, народжених титанідою Мнемосиною, також був Зевс. Закохавшись у дочку фінікійського царя Європу (Εὐρώπη), Зевс перетворився у бика і викрав її.
- Європа народила Зевсу сина *Сапердона* (Σαρπηδών).

У грецькій міфології діти богів також ставали богами, а діти богів і смертних ставали *героями* (ἥρωες). Розібратися в цій величезній когорті богів і духів та запам'ятати принаймні їхні імена, не говорячи вже про міфи, які про них розповідають, не могли навіть пересічні греки. Різні джерела нерідко розповідають відмінні історії про одних і тих самих богів. Греки й самі плуталися у своїй міфології та безмежному пантеоні. Тримати релігійне життя народу під якимось контролем або гідно вшанувати всіх богів було просто неможливо. Намагання навести лад у грецькій релігії призвело до формування диференціації між богами. Греки вважали, що на Олімпі живуть тільки дванадцять богів, серед яких брати і сестри Зевса, а також деякі з його дітей, а саме: Зевс, Посейдон, Гера, Деметра, Аполлон, Артеміда, Атена, Арес, Афродіта, Гермес, Гефест і Гестія. Їхні культу вважалися нормативними. Це не означає, що культу інших богів зникли,

але обов'язковими вважалися культу тільки цих богів. Саме цих дванадцятьох греки називали офіційним титулом «дванадцять богів Олімпу» (δώδεκα Θεοί του 'Ολύμπου). Згодом таким самим шляхом виокремлення дванадцяти головних божеств пішли етруски і римляни.

5.4. ГРЕЦЬКІ МІСТЕРІЇ

Особливою сторінкою грецької релігійності були містерії. Офіційна грецька релігія, надмірно огорнувшись міфами та вихлостившись, втрачала сакральний ореол і здатність задовольняти духовні потреби багатьох греків. Зрештою, в будь-якій релігії виділяються ритуальна та містична сторона. Якщо релігія олімпійських богів надмірно зосередилась на ритуалі, то благочестя греків не могло не породити специфічного релігійного феномену, який міг би компенсувати брак містики в їхній релігії. Таким феноменом і стали містерії. Вони були специфічним грецьким явищем, позаяк за межами грецької культури містерії не зустрічались. Основною містерій була природна духовна потреба пережити глибоке покаяння, внутрішнє очищення, звільнення від гріхів, духовний злет, містичне єднання з Богом. Містерії були вільними від догматики, а ритуали відігравали лише допоміжну роль. Найважливішим аспектом містерії було глибоке духовне переживання. Грецький геній випрацював декілька типів містерій, однак усі вони ґрунтувалися на переконанні, що під час містерій людина може очиститися від гріхів та злитися з Богом, і так уникнути злої долі після смерті. Під час містерій її учасники повинні досягнути стан екстазу, тобто вийти поза себе. Цей вихід поза себе означав вихід з усього земного, матеріального і грішного. Проходження містерій греки називали *τελεταί ὄργια* (телетай оргія, свято посвячення), а римляни – *initiatio* (ініціація). Це означало, що ті, хто пройшов містерії, більше не є звичайними людьми; вони відібрані для іншого рівня буття. Дії (δράματα) і слова (λεγόμενα), які учасник містерій виконував і промовляв, роблять його містиком (μυστικός). Після очищувальних обрядів містик міг споглядати (ἐποπτεία) Божественні таємниці, що давало йому право зватися епоптом (тим, хто спогля-

дає). Тільки епопт міг проводити містерії, тобто бути містагогом (μυστήγωγός).

- ЕЛЕВСИНСЬКІ МІСТЕРІЇ

Найпопулярнішими серед греків були *Елевсинські містерії* (Ελευσίγνα Μυστήγρια). Вони були присвячені культу Деметри і Персепопи. Міфи розповідали, що володар підземного царства мертвих Аїд закохався у Персепопу. Він запитав дозволу Зевса одружитися з нею. Але Зевс, не бажаючи образити могутнього Аїда, ані Деметру (матір Персепопи), яка нізащо не погодилася б на цей шлюб, промовчав, не даючи ані згоди, ані не забороняючи. Аїд, не отримавши від Зевса прямої заборони, викрав Персепопу. Однак Деметра почула крик Персепопи, яким вона благала про допомогу. Деметра кинулася шукати Персепопу, але було вже пізно. Дізнавшись від Геліоса, що насправді трапилось з Персепопою, Деметра страшенно засумувала за дочкою. Втративши будь-яку надію на віднайдення дочки, Деметра, перетворившись у літню жінку, врешті прийшла до міста Елевсин, де сіла біля місцевого храму, оплакуючи Персепопу. Деметра у грецькій міфології вважалася богинею родючості. Пригнічена горем Деметра перестала опікуватися народжуваністю. На Землі нічого не народжувалось, тварини і рослини вимирали, люди не мали чого їсти, а боги не отримували належних жертв. Все це порушувало звичний плин природи. Зевс, побачивши, що все завмирає, і життя не відновлюється, занепокоївся ситуацією. Щоби врятувати світ від вимирання, він спробував умовити Деметру повернутися до своїх обов'язків. Однак Деметра залишалася невблаганною. Врешті Зевс через своїх посланців спробував переконати Аїда повернути Персепопу. Аїд не хотів погоджуватись, але їй відкрито заперечити Зевсу теж не міг. Аїд пішов на компроміс: півроку Персепопа перебуватиме з ним, а іншу половину року повертатиметься до Деметри. Відтоді, коли Персепопа перебуває з Деметрою, природа відроджується і оживає, тобто триває весна і літо; коли ж Персепопа перебуває з Аїдом, Деметра сумує, і світ завмирає, тобто триває осінь і зима.

Допоки Зевс полагоджував проблему з Аїдом, Деметра жила біля Елевсинського храму. Місцеві мешканці помітили її незвичну поведінку і неймовірну мудрість. Цар Елевсину, Келей (Κελεός), не знаючи, ким Деметра є насправді, запросив її до па-

лацу і доручив виховання свого сина. Одного разу цариця Метанейра (Μετάνειρα) побачила, як літня вихователька намагається кинути її сина у вогонь. Цариця здійняла галас, і вихователька аж тоді прийняла свій звичний образ, розкрила, що вона є Деметрою, і що намагалася провести обряд, який би дарував царевичу безсмертя. Після того, як Зевс домовився з Аїдом про те, що він відпускатиме Персепону до Деметри, богиня покинула Елевсин. Попередньо вона навчила місцевих мешканців обрядів, які й лягли в основу місцевих містерій. Елевсинські містерії відомі грекам з давніх-давен. Відомості про них сягають мікенської епохи, тобто середини другого тисячоліття до РХ. Проіснували вони до кінця IV століття після РХ: у 392 році візантійський імператор Теодозій I закрив Елевсинський храм, а в 396 році готський король Аларіх I під час вторгнення у Візантію знищив останні залишки містерій.

Елевсинські містерії відбувалися двічі на рік. Щороку в лютому відбувалися малі містерії, які були скороченим обрядом великих. Великі містерії відбувалися у вересні, і тривали дев'ять днів. Серйозне ставлення греків до містерій стимулювало їх усіляко зберегти їх від профанації. З ціллю збереження сакральності містерій, вони повністю засекречувались. Учасники містерій не мали права нікому розповідати про те, що там відбувалось. В основі містерій Деметри лежали пантоміми. Вони мали величезну популярність. В них могли брати участь усі, незалежно від статусу, стану тощо. Святкування починались в Атенах. Єрофант і архонт оголошували про початок. Тоді всі йшли вмиватися у морських хвилях. Лише тоді прочани направлялись до священного міста. Дорога займала цілий день. Люди з факелами розходились по горах, начебто в пошуках Кори-Персепони. Опісля перед храмом звершували жертвоприношення, і люди заходили до храму під супроводом містичної музики. Спочатку вони проходили темними коридорами з грізними чудовиськами, які виконували роль символу митарств і царства Аїда. Пройшовши через це, люди отримували очищення, як на митарствах. Вранці люди виходили на сонячні поля, де танцювали і співали гімни богам. Після цього царство Аїда назавжди залишалось позаду. Центральним місцем містерії було спогляданням символів. Про це ми майже нічого не знаємо, бо все зберігалось в таємниці. Вважають, що єрофант виносив

колос, символ богині. Містики, які добре пройшли містерію, вбачали в ньому вираження богині.

- ВАКХАНАЛІЇ

Ще одним популярним видом містерій був культ *Діоніса* або *вакханалії*. В основі цих містерій лежала протилежність значень для грецького благочестя двох божеств олімпійської релігії – Аполлона та Діоніса (Διόνυσος, Dionysus), який також мав інше ім'я – Вакх чи Бахус (Βάκχος, Bacchus). Існує декілька міфів про народження Діоніса. Один із них розповідає, що Зевс закохався у Персепону і прийшов до неї у вигляді змії. Персепона завагітніла і народила сина Діоніса-Загрея. Його вигодувала Деметра. Другий міф розповідає, що матір'ю Діоніса була Семела (Σεμέλη, Semela). Коли Семела завагітніла від Зевса, Гера страшенно ревнувала. Щоби помститися Семелі, Гера порадила їй, щоби Семела попросила Зевса відкрити їй свій справжній вигляд. Коли Зевс пообіцяв Семелі виконати будь-яке її бажання, вона попросила показатися їй таким, яким він є. Гера знала, що слави і величі Зевса не може знести ніхто, а той, хто побачить Зевса у його славі, помре. Зевс не міг порушити свою обіцянку, і відкрив Семелі свою славу, хоч і знав, що її чекає. Щоби спасти принаймні дитину, Зевс забрав дитину з лона Семели і зашив у своєму боці, щасливо виносив і народив сина Діоніса. Коли Діоніс народився, Гера сприйняла його як знак свого приниження. Вона переслідувала його, намагаючись вбити. Щоби врятувати сина, Зевс мусів неодноразово міняти його вихователів. Врешті Гера наслала на Діоніса божевілья, а Зевс віддав йому у володіння виноградники. Відтоді Діоніс опікувався виноградниками, а плоди, які вони народжували (вино), приносить людям божевілья, тобто оп'яніння вином спричинює божевілья.

Найбільш улюбленим божеством греків був Аполлон, який асоціювався з мірою, виваженістю, чеснотливістю тощо. Ці риси греки намагалися реалізувати в особистому і суспільному житті. Аполлонівський ідеал – це законопослушний громадянин, добрий сім'янин, вірний друг, чесний партнер, відданий колега, старанний працівник, тобто людина ідеальна в усьому. На такому ідеалі греки ґрунтували свій кодекс честі. Однак, завжди були люди, в яких інколи з'являлося бажання вийти за рамки: відкинути всі соціальні норми і насолодитися повною свободою.

дою. Культ Аполлона такого права не давав. Зате культ Діоніса підходив тут якнайкраще. Діоніс – це бог вина і божевілья, він опікувався тими, хто впивався вином і досягав юродивості. Для п'яного і божевільного немає культурних і соціальних рамок; він вільний; його не цікавить нічия думка, і він може робити те, що хоче. На цьому й ґрунтувався культ Діоніса. Його прихильниками були переважно жінки. Їх називали вакханками. У дні, коли вшановували Діоніса, вакханки впивалися до безтями, дикими мелодіями і танцями досягали повного відключення свідомості, влаштовували абсолютно неконтрольовані сексуальні оргії. Інколи доходило навіть до вбивств. Вакханалії не мали жодних обрядів, ритуалів, організованих богослужінь. Суттю вакханалій є повністю відмовитися від будь-яких правил і обмежень. Тому жодні обрядові приписи тут не припустимі. Вакханалії були повними протилежностями до Елевсинських містерій; їх об'єднувало тільки те, що в обох випадках стояло завдання вийти поза звичні стандарти свідомості. Проте цей вихід здійснювався в різних напрямках: Елевсинські містерії прагнули підняти людину до висот духа, а вакханалії – опустити до тваринного світу, звільнити від будь-яких норм соціально-культурної моралі.

- ОРФІЗМ

Третім поширеним типом містерій був *орфізм*. Найвірогідніше, що він зародився у Фракії і поширився по всіх грецьких поселеннях у VI столітті до РХ. В центрі орфізму стоїть постать Орфея (Ὀρφεύς) – напівлегендарного поета античності. Міфи розповідають, що Орфей був сином музи Каліопи. Батьком Орфея одні міфи називають бога рік Егара, інші – Аполлона. Каліопа обдарувала сина талантом надзвичайної гри на лірі, а Аполлон подарував йому золоту ліру, музикою якої можна приручати диких звірів. Міфи презентують Орфея також як видатного богослова. Існує й романтична розповідь про Орфея. Коли померла його дружина Еврідіка (Εὐρῦδικη), Орфей не змирився з її смертю, і відправився до царства мертвих, щоби її звідти визволити. В царстві мертвих він зустрівся з його володарями Аїдом і Персепоною, яких зачарував своєю грою на лірі. Аїд і Персефона погодились відпустити Еврідіку, але за умови, що Орфей ітиме попереду неї, і не оглянеться в її сторону, допоки не вийде з царства мертвих. Утім Орфей не стримався і поглянув на дружину. Через

це Еввідіка була втрачена назавжди. Орфей ніколи вже ніколи не оговтався від своєї трагедії. Про причину смерті Орфея різні міфи розповідають по-різному: в одних його вбили фракійські вакханки за те, що він відкинув їхні любовні домагання; в інших міфах його вбили вакханки за те, що Орфей забороняв їм брати участь у вакханаліях; ще інші розповідають, що Орфея вбили за те, що він, вихваляючи у своїх піснях богів, не згадував про Діоніса. В будь-якому випадку, смерть Орфея пов'язана з його протестом проти культу Діоніса. Ймовірно, що він був реформатором або противником цього культу. Музи зібрали розірване тіло Орфея і похоронили його. Голову і ліру Орфея вода занесла на острів Лесбос. Зевс підняв ліру Орфея і розмістив її на небі. Давні греки розповідали, що в данину на Лесбосі існувало святилище, в кому перебувала голова Орфея, і вона там пророкувала.

Навколо міфів про Орфея сформувався цілий релігійних рух. У своїх обрядах орфіки відтворювали сходження Орфея до царства мертвих, смерть Орфея та інші міфічні сюжети. Однак значно цікавішим феноменом, ніж самі обряди, є орфічна богословська творчість. У середовищі орфіків з'явилася обширна богословська література, в якій піднімалися питання, що випереджували богословський і філософський дискурс античності. Відповідно до космогонії орфіків, першим принципом світу є Хронос (час). Із Хроносу виникли два наступні принципи буття – Ефір і Хаос. З Ефіру і Хаосу Хронос зробив Світове Яйце, в якому заклав початки всього сущого. Зі Світового Яйця народився бог світла Фанес (Φάνης), якого також називали Протоґонос (Πρωτογόνος), тобто Першородний. Фанес сприймався орфіками як Творець світу. Навколо його постаті не формувався культ, оскільки орфіки вважали, що Фанес не потребує поклоніння. Його дружиною вважалася Нікс (Νύξ) – богиня ночі. Нікс народила Урана, який був першим сином Фанеса, і якому Фанес передав керування світом. Урана з престолу царя богів скинув його син Кронос (в орфіків Хронос і Кронос – різні постаті). Його наступником став Зевс. У Зевса і Персепони народився син Діоніс, проти якого боролася Гера. Вона підбурила проти Діоніса титанів, і вони його вбили, а тіло Діоніса з'їли. Розлючений Зевс спалив титанів блискавкою, а з попелу, який залишився від спалювання титанів, Зевс створив людей. Так орфіки пояснювали складність людської природи. З одного боку, люди містять в собі божественне начало, адже ж

вони створені Зевсом; з іншого, вони мають у собі зло, оскільки вони створені зі спалених тіл титанів; з третього боку, в людині міститься дике і хаотичне начало, яке потрапило в людину з тіла Діоніса, якого з'їли титани. Існують також варіанти орфічного міфу, які в деяких деталях різняться від викладеного.

У середовищі орфіків сформувалося вчення про душу, яке мало неабиякий вплив на грецьку філософію і релігію. Вже в Гомера зустрічаються згадки про якусь субстанцію, яка відділяється від тіла в момент смерті, і продовжує самотійне життя. Однак у Гомера це вчення не завершене. Греки уявляли собі цю нетілесну частину людини як тінь, яка перебуває у царстві мертвих, а її посмертна доля була геть невтішною. Завершене вчення про душу вперше сформувалося серед орфіків. Орфіки вважали, що душа не помирає з тілом, а продовжує життя поза ним. Оскільки душа не може повноцінно жити поза тілом, то орфіки стверджували, що душа переселяється в інші тіла. Іншими словами, орфіки першими у грецькій культурі сформували вчення про реінкарнацію. Орфіки також вважали, що душа виникає до її народження у тілі, а тому вона не зв'язана з якимось конкретним тілом сутнісно. Душа пов'язана з тілом не через свою природу, а через якийсь неприємний епізод у своєму минулому. В минулому душа пережила якусь величезну метаморфозу, через яку потрапила в тіло і стала залежною від нього. Через свій зв'язок із тілом душа переживає незгоди, хвороби і смерть. Душа не може самотійно звільнитися від цього зв'язку з тілом. Для цього їй потрібна допомога Бога. Щоби досягнути цієї допомоги, людина повинна пізнати таємниці богослов'я і містично злитися з Абсолютом.

Отже, релігія стародавніх греків була дуже неоднорідним явищем. Окрім традиційних вірувань, рясно описаних Гомером і Гесіодом, а також у міфах, існували й альтернативні культури – містерії, завданням яких було вийняти людину зі звичного способу життя, і перенести у світ містики. Найпопулярнішими серед грецьких містерій були Елевсинські, вакханалії і орфізм. Елевсинські містерії, в центрі яких лежав культ Деметри і Персепо-ни, а також тема життя і смерті, підносили людину до високих містичних вершин. Вакханалії, в основі яких лежав культ Діоніса, шляхом п'яного божевілля виключали людську свідомість, щоби розчинити людину у свободі дикої природи. Орфізм за-

пропонував третій шлях – інтелектуальний містицизм. Орфіки намагалися вникнути в таємниці Божественного буття шляхом ретельного вивчення богослов'я. При цьому орфіки презентували свої знання як привілей еліти.

ЛІТЕРАТУРА

Brelich, Angelo. Gli eroi greci. Un problema storico-religioso. – Milano: Adelphi, 2010.

Burkert, Walter. Greek Religion. – Boston: Harvard University Press, 1987.

Burkert, Walter. Les Cultes à mystères dans l'Antiquité. – Belles Lettres, 2003.

Chirassi-Colombo, Ileana. La religione in Grecia. – Roma-Bari: Laterza, 1983.

Cook, Arthur Bernard. Zeus: A Study in Ancient Religion. 3 vol. – Bibilo & Tannen, 1964.

Detienne, Marcel. Apollo con il coltello in mano. Un approccio sperimentale al politeismo greco. – Milano: Adelphi, 2002.

Detienne, Marcel. Dioniso e la pantea profumata. – Bari: Laterza, 2007.

Detienne, Marcel. I maestri di verità nella Grecia arcaica. – Milano: Mondadori, 1992.

Dodds, Eric R. I greci e l'irrazionale. – Milano: Rizzoli, 2009.

Dodds, Eric R. Parapsicologia nel mondo antico. – Bologna: Laterza, 1991.

Farnell, Lewis Richard. Cults of the Greek States. 5 volumes. – Oxford: Clarendon 1896-1909.

Guidorizzi, Giulio. Il mito greco: Gli dèi. – Milano: Mondadori, 2009.

Guthrie, William K.C. I greci i loro dei. – Bologna: Mulino, 1987.

Hadot, Pierre. Esercizi spirituali e filosofia antica. – Torino: Einaudi, 2005.

Jaeger, Werner. La teologia dei primi pensatori greci. – Firenze: La Nuova Italia, 1982.

Kerényi, Károly. Dioniso. Archetipo della vita indistruttibile. – Milano: Adelphi, 2010.

Kerényi, Károly. Gli dei della Grecia. – Milano: Saggiatore, 1994.

Kerényi, Károly. La religione antica. – Milano: Adelphi, 2001.

Kerényi, Károly. Miti e misteri. – Torino: Boringhieri, 2010.

Larson, Jennifer. Ancient Greek Cults: A Guide. – New York: Routledge, 2007.

Mikalson, Jon D. Athenian Popular Religion. – Chapel Hill: University of North Carolina, 1983.

Moulinier, Laurence. Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs, d'Homère à Aristote. – Klincksieck, 2000.

Otto, Walter Friedrich. Die Götter Griechenlands. Das Bild des Göttlichen im Spiegel des griechischen Geistes. – Milano: Adelphi, 2005.

Otto, Walter Friedrich. Dioniso. – Genova: Melangolo, 2006.

Otto, Walter Friedrich. Le Muse e l'origine divina della parola e del canto. – Roma: Fazi, 2005.

Parker, Robert. Athenian Religion: A History. – Oxford: Clarendon Press, 1996.

Pettazzoni, Raffaele. La religione nella Grecia antica fino ad Alessandro. – Zanichelli, 1921.

- Riu, Xavier.* Dionysism and Comedy. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1999.
- Rohde, Erwin.* Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks. – New York: Harper & Row 1925.
- Scarpi, Paolo.* Le religioni dei mistери. 2 vol. – Fondazione Lorenzo Valla, Mondadori, 2007.
- Vegetti, Mario.* L'etica degli antichi. – Bari, Laterza, 2010.
- Vernant, Jean-Pierre.* La cucina del sacrificio in terra greca, a cura di Marcel Detienne e Jean-Pierre Vernant. – Torino: Boringhieri, 1982.
- Vernant, Jean-Pierre.* Mito e religione in Grecia antica. – Roma: Donzelli, 2009.
- West, Martin Litchfield.* Early Greek philosophy and the Orient. – Oxford, Clarendon Press, 1971.
- West, Martin Litchfield.* The East Face of Helicon: west Asiatic elements in Greek poetry and myth. – Oxford, New York: Clarendon Press, 1997.
- Zaidman, Louise Bruit; Pantel Schmitt, Pauline.* La religione greca. – Bari: Laterza, 1992.
- Адкинс, Лесли.* Древняя Греция: энциклопедический справочник. – Москва: Вече, 2008.
- Андреев, Николай.* Древняя Греция. – Петербург, Москва: Книга, 1920.
- Бокщанин, Анатолий.* Древняя Греция и древний Рим. – Москва, 1952.
- Бодянский, Павел.* Римские вакханалии и преследование их в VI веке от основания Рима. – Киев: Унив. тип., 1882.
- Букина, Анастасия.* Иконография мифов о смерти и возрождении в греческом ориентализирующем искусстве: дис... канд. искусствоведения. – Санкт-Петербург, 2004.
- Вачьянц, Анна.* Древняя Греция. Древний Рим. – Москва: АЙРИС ПРЕСС, 2006.
- Вегнер, Вильгельм.* Эллада. В 2 томах. – Санкт-Петербург: Вольф, 1862.
- Вейс, Герман.* Истоки европейской цивилизации. – Москва: Эксмо, 2005.
- Герои Древней Греции: мифы и легенды Древней Греции. – А.В.К.-Тимошка, 2005.
- Гнездилова, Елена.* Миф от Орфее в литературе первой половины XX века: Р.М. Рильке, Ж. Кокто, Ж. Ануй, Т. Уильямс: дис... канд. филологических наук. – Москва, 2006.
- Грейвс, Роберт.* Мифы Древней Греции. – Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2013.
- Гусманов, Игорь.* Греческая мифология. – Москва: Флинта: Наука, 2001.
- Иванов, Вячеслав.* Дионис и прадониийство. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.
- Житомирский, Сергей.* Античная астрономия и орфизм. – Москва: Янус-К, 2001.
- Зайцев, Александр.* Греческая религия и мифология. – Академия, С.-Петербург. гос. ун-т, 2005.
- Звиревич, Витольд.* Типология античных концепций человека: дис... док. философских наук. – Екатеринбург, 1997.
- Кагаров, Евгений.* Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. – Москва: URSS, Либроком, 2012.
- Камельчук, Евгений.* Ценностные аспекты генезиса проблемы теодицеи в мировоззрении античности: От Гомера до Аристотеля: дис... канд. философских наук. – Новосибирск, 1999.
- Квеннелл, Марджори; Квеннелл, Чарльз.* Гомеровская Греция: быт, религия, культура. – Центрполиграф, 2005.
- Колобова, Ксения.* Страна и население древней Греции. – Изд-во Ленингр. ун-та, 1955.

Колпинский, Юрий. Древняя Греция. – Москва, Ленинград: Искусство, 1939.

Констам, Ангус. Древняя Греция. – Москва: Мир книги, 2008.

Коттерилл, Генри. Древняя Греция. – Москва: Эксмо, 2006.

Куланж, Фюстель де. Древний город. – Москва: Изд-во Центрполиграф, 2010.

Кун, Николай. Мифы Древней Греции. – Москва: ЭКСМО, 2015.

Кузина, Наталья. Культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья: содержание, общественно-политический аспект, локальная специфика: дис... кандидата исторических наук. – Иваново, 2008.

Лосев, Алексей. Боги и герои Древней Греции. – Москва: Слово, 2002.

Любичев, Александр. Линии Демокрита и Платона в истории культуры. – Алетейя, 2000.

Мелихов, Василий. Новое исследование по истории древнейшей греческой религии. – Харьков: Мир. труд, 1913.

Мид, Джордж Роберт Стоу. Орфизм. Теософия древних греков. – Вологда: Полиграф-Периодика, 2017.

Микель, Пьер. Древняя Греция. – Москва: Олма-Пресс, 1999.

Мясников, Александр (ред.) Древняя Греция: Эпос. Драматургия. История. Философия. Проза. – Санкт-Петербург: Саба, Александр Принт, 1995.

Немировский, Александр. Древняя Греция. – Москва: Мир книги, Литература, 2004.

Николаидес, Селена. Боги и герои. – Москва: Махаон, 2017.

Новиков, Сергей. Древняя Греция. – Москва: АСТ, 2006.

Новосадский, Николай. Орфические гимны. – Варшава: тип. Варш. учеб. окр., 1900.

Обидина, Юлия. Представления о бессмертии души в культуре Древней Греции. – Йошкар-Ола: Марийский гос. ун-т, 2007.

Осокина, Ольга. История Древнего мира. – Петропавловск-Камчатский: КамГУ, 2012.

Религия Древней Греции и Древнего Рима: хрестоматия. – Москва: МАКС Пресс, 2013.

Поздняков, Сергей. Учение Платона о бессмертии души в контексте древневосточной мифо-религиозной традиции: дис... канд. философских наук. – Нижний Новгород, 2011.

Стил, Филип. Древняя Греция. – Москва: Росмэн, 2013.

Скобелева, Валерия. Эволюция представлений о душе в культуре Древней Греции: дис... канд. Культурологи. – Нижневартовск, 2009.

Суриков, Игорь. Античная Греция: ментальность, религия, культура. – Москва: ЯСК, 2015.

Титова, Елена. Культ Диониса и его место в полисной идеологии Афин: дис... канд. исторических наук. – Москва, 2003.

Томсон, Джордж Дервент. Исследования по истории древнегреческого общества. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1958-1959.

Тюменев, Александр. Введение в экономическую историю древней Греции. – Москва, Петербург: Книга, 1923.

Уильямс, Джин Кинни. Древняя Греция. – Москва: Мир книги, 2007.

Фестюжьер, Андре-Жан. Личная религия греков. – Санкт-Петербург: Алетея, 2000.

Чистяков, Владимир. Древняя Греция. – Москва: типо-лит. Губ. правл., 1914.

Штолль, Генрих Вильгельм. Мифы Древней Греции. В 2 т. – Москва: ОЛМА-Пресс, 2001.

Розділ 6

**ГРЕЦЬКА
РЕЛІГІЙНА
ФІЛОСОФІЯ**

6.1. МІЛЕТСЬКА ШКОЛА І ГЕРАКЛІТ

Особливим феноменом релігійного життя греків стала філософія. Сьогодні Грецію називають колыскою філософії, а навколо питання про її виникнення сформувався стільки легенд, що знайти правду вкрай важко. Давньогрецька філософія стала предметом найрізноманітніших спекуляцій: кожна ідеологія шукала в ній свої коріння, часто жажливо спотворюючи її сутність. Впродовж багатьох десятиліть ідеологи, які намагались знищити духовні підвалини людства і виховати атеїстично зріле варварське покоління, прокопували прірву між філософією і релігією. Саме тому сьогодні неприйнятно згадувати про філософію в релігієзнавчих дослідженнях, а в підручниках із філософії відсутні згадки про релігію. Ким тільки не ставали ранні грецькі філософи у творах таких дослідників: хіміками і фізиками, астрономами і політиками, юристами і революціонерами. При цьому свідомо замовчувались ті визначальні риси грецьких філософів, які дають можливість зрозуміти зміст їхнього життя. Якщо відмежуватись від усього спотвореного матеріалу, яким рясніють підручники, і завдати собі невеликого клопоту, щоби відкрити тексти оригіналів, в тій мірі, в якій вони збереглися і доступні нам, філософи Стародавньої Греції постають зовсім іншими, аніж їх прийнято змальовувати. Перш, ніж проаналізувати погляди кожного з них, необхідно вяснити основні методологічні засади, завданням яких є знищення ідеологічно обумовленої аури, кризь яку не видно й самих філософів.

► По-перше, філософія зародилась не в Стародавній Греції, хоч досягнення грецьких філософів справді мали визначальний вплив на формування європейської культури. Не менш цікавою і глибокою, ніж грецька, є філософія Індії та Китаю. Але й не вони стали справжньою батьківщиною філософії. Батьківщиною філософії є не країни і не епохи, а людська душа. Відколи людина існує, відтоді вона задає собі питання про буття. Оскільки

людина запитує про щось, цікавиться чимось, шукає знань про щось, вона філософствує. Філософія – це любов до мудрості. Надто примітивно було б вважати, що всі народи, які існували до розквіту давньогрецької культури були невігласами і не любили мудрості. Кожен народ виражав свою любов до мудрості по-своєму; тому в кожного народу своя філософія. Першим філософом була перша людина, яка з'явилась на Землі. Це, звичайно, не применшує значення грецької думки. Стародавнім грекам і справді вдалось підняти відвічну філософію на новий рівень, надати їй нові форми вираження. Але все це не відірвало її від загальнолюдського контексту.

► По-друге, досягнення грецьких філософів не були обмежені грецьким культурним простором. Дивно звучить теза про те, що першим філософом в історії людства був Талес Мілетський, хоч родоначальником філософії його назвав сам Арістотель (Метафізика: 1.3). Відомо, що він навчався в Єгипті. Після цього навчання він став філософом; отже, в Єгипті, як і в інших місцях, де він навчався, він вивчав саме те, що в його інтерпретації отримало форму філософії. Якщо Талес був першим філософом, то він вивчав у Єгипті філософію, якої там не було. Абсурдність таких тверджень очевидна. Незважаючи на те, що геніальність ранніх грецьких філософів неможливо переоцінити, їхня оригінальність зазвичай надто переоцінюється. В їхніх творах, якщо судити по тих фрагментах, які від них залишились, немає майже нічого, чого б не зустрічалось в поезіях Гомера чи Гесіода, або в міфах Єгипту і Месопотамії. Міфічні ідеї у творах ранніх філософів були чітко систематизовані, але не переосмислені. Кожен мислитель цього часу і простору був сином своєї епохи. Вони не були і не могли бути марксистами чи позитивістами, екзистенціалістами чи структуралістами, кантіанцями чи гегеліанцями. Вони черпали з досягнень думки своєї доби, а не з творів Нового часу. Філософи Стародавньої Греції досліджували ті проблеми, які турбували людей їхнього часу, і викладали їх у тій формі, яка була зрозумілою їхнім ровесникам.

► По-третє, філософи Стародавньої Греції були передовсім богословами. Вони не займалися іншими темами, аніж тими, які стосувалися духовного життя. Жоден із них не був атеїстом. Як би не намагалися атеїстично налаштовані сучасні історики філософії представити деяких античних мислителів у зручному ім

світлі, ніхто з них атеїстом не був. У той час у принципі ще не існувало явища атеїзму. Не вірити в існування Бога для тогочасної людини було більш абсурдним, аніж не вірити в існування світу і себе самого. У грецькій філософії існує одна стрижнева тема, яка лежить в основі всіх інших – це тема Бога і Божественного, яка у свою чергу розпадається на підтеми його пізнання, атрибутів і пошуку шляху до нього. На прикладі античності можна сказати, що будь-яка система філософії, яка заслуговує цієї назви, була передовсім теологією, при цьому раціональною і філософською теологією, яка не тільки стверджувала, а й доводила свої тези. Серед давньогрецьких філософів були критики традиційної релігії, але не було критиків релігії на загал. Давні філософи були релігійними реформаторами, які намагалися очистити спотворені народні релігійні уявлення. Вони були тими голосами вопіючого в пустелі, які прикликали інтелектуальну еліту свого народу до віри в Єдиного Бога, того Бога, якого Ксенофан, як стверджував Климент Олександрійський у «Строматах» описував словами: «Єдиний Бог, найвеличніший між богами і людьми, не схожий зі смертними ні зовнішнім виглядом, ні думкою» (V.109). Духовна інтуїція кожної людина є імпульсом для віри в Єдиного Бога. Ця віра забруднюється часом і соціальними нашаруваннями. Втім в історії людства регулярно з'являються постаті, які ставлять собі за ціль очистити релігію та пробудити народи до чистої віри. Такими людьми були біблійні пророки і китайські мудреці, перські проповідники та індійські аскети; такими людьми були й грецькі філософи. Вони вирізнялися з-посеред загалу свого часу, бо підносили релігійну віру понад форми народних вірувань. Це дало Діогену Лаертському право сказати про Парменіда, що «він не йшов за переконаннями натовпу, і який на правду звільнив мислення від обману уявлень» (IX.3).

► По-четверте, ціллю філософії було не пізнання світу, а духовне удосконалення і очищення душі. Давньогрецьких мислителів цікавило не розширення знань про природу, і не наповнення бібліотечних полиць новими томами, а духовний прогрес. Ціллю філософії, за висловлюванням П'єра Адо, були «духовні вправи», за допомогою яких мислитель очищував свою душу та підносив її до небес. Вияснення людської природи та сутності речей є запорукою звільнення від залежності душі. Філософ, вникаючи у глибини буття, усвідомлював, передовсім, свою вищість над

усіма матеріальними речами. Платон, усвідомлюючи, наскільки сильно тілесність і матеріальні речі можуть поневолити людину, зв'язати її крила, називав тіло в'язницею душі, а Геракліт закликав: «Нехай наша душа буде чистою, сухою і світлосяйною» (D116). Філософія дарує тому, хто нею займається, можливість побачити власне призначення, і нікчемність матерії. Не усвідомивши власної сутності, людина неспроможна підвестись понад мізерні обставини власного побуту. Платон прирівнював пересічну людину, занурену в свою буденність, до чоловіка, який сидить у печері, повернутий спиною до входу. Він бачить тільки тіні, які відбиваються на стіні, але не бачить дійсності. Щоби побачити дійсність, потрібно прикласти зусилля: вийти з печери і подолати різку біль в очах, спричинену яскравим світлом. Інакше людина буде приречена спостерігати тільки примари – δόξα (Горгій: 454d). Давньогрецькі філософи розуміли, що без пізнання Істини немає спасіння, тому й розробляли свої вчення не заради них самих, а тільки як засіб досягнення спасіння. Ці ідеї були сприйняті християнством. В одній із молитов Літургії священник просить Бога: «Прохання рабів твоїх на пожиток сповни, подаючи нам і в теперішнім віці пізнання твоєї істини, і в майбутньому даруй життя вічне» (молитва третього антифону).

► По-п'яте, давньогрецькі філософи не були природознавцями. Більшість досократиків написали поеми, яким давали назви «Про природу». Однак це геть не означає, що вони на перше місце поставили матеріальний світ. Слово «природа», як і грецьке φύσις та латинське natura, означають не тільки матеріальний світ, а й сутність. У висловлюваннях «природа людини», «природа Бога», «природа речей» не йдеться про предмет, вивчення якого займається фізика, хімія чи біологія. Тут йдеться про сутність. Безперечно, ранні грецькі філософи розглядали проблеми природознавства, наскільки це було доступно їхньому часу. Але ціллі їхніх досліджень було не розширення знань про матерію, а виявлення сутності буття. Для Анаксимандра в основі світу стоїть щось безформне, неокреслюване та неописане (ἄπειρον). Але основним, що він проголосив нащадкам, було те, що отой апейрон, як наголошував Арістотель, «є Божеством» (Метафізика: III.4). Оскільки справжньою ціллю філософії у розумінні її давньогрецьких представників були пошуки істинної сутності буття, а не вивчення природи заради неї самої, то філо-

софи не прив'язували себе до неї: якщо Талес і Геракліт шукали вищу Істину в природі, то Піфагор звернув свою увагу на раціональні категорії числа, а Сократ узагалі кардинально повернув вектор думки й занурився в самого себе. Для Сократа, і багатьох мислителів до й після нього, лозунгом життя і дороговказом на шляху до духовної досконалості стали слова, викарбувані на храмі Аполлона в Дельфах: «Пізнай самого себе».

► Шосте, для філософів Стародавньої Греції основним способом осягнення пізнавальних цілей були міркування. Проте вони ніколи не протиставляли раціональне містичному. Важко сказати, що творець математики Піфагор не був раціоналістом, але він залишився у пам'яті його сучасників передовсім як містик, який заснував філософсько-чернечу спільноту. А число для Піфагора слугувало не засобом підрахунку і вимірювання, а об'єктом медитації. Те саме стосується і Парменіда, який не бачив відмінності між раціональним і містичним. Своє вчення він презентував як результат просвітлення розуму, але це стало можливим тільки після одкровення, отриманого ним від Діке. Тут можна пригадати й Сократа, який спілкувався з даймоніоном, і проводив тривалий час в духовній зосередженості.

Отже, філософія є відвічною рисою людини, яка немає ні місця, ні часу свого народження. Здобутки давньогрецьких філософів вражають своєю вічністю і проникливістю думки, проте є дітищем духовного життя їхнього культурного ареалу. Для них головною темою міркувань було богослов'я, і серед давньогрецьких філософів не було жодного атеїста. Завданням давньої філософії було не накопичення знань, а очищення душі і сприяння духовному зросту людини. Вивчення матеріального світу було потрібне їм не як самоціль, а як середник пізнання Божественної Першопричини. До цієї цілі вони рухались шляхом містичного осяяння.

• МІЛЕТСЬКА ШКОЛА

Найбільш давніх мислителів Греції прийнято називати *досократиками*, оскільки вони жили і працювали до Сократа, а постань Сократа була переломною в історії давньої філософії. Перші кроки грецької філософії приховані мрякою давнини. Арістотель родоначальником (ἀρχηγέτης) грецької філософії називав *Талеса* (Θαλῆς). Біографія Талеса мало відома. Більшість інфор-

мації про нього є недоведеною і породженою фантазією. Достеменно відомо тільки те, що він жив у Мілеті – грецькому місті в південно-західній частині Малої Азії, однак не відомо, був він уродженцем Мілету, чи переїхав туди. Деякі джерела повідомляють, що Талес походив з родини фінікійських емігрантів. Відомо, що він передбачив сонячне затемнення у 585 році до РХ. Разом з іншими даними, це дає підстави вважати, що він жив між 640 і 545 роками до РХ. Відомо також, що він багато подорожував і якийсь час навчався в Єгипті. Йому приписують впровадження в Греції єгипетського календаря, відкриття в астрономії та геометрії, висунення теорій розливу Нілу тощо. Все це – знання, які він міг отримати в Єгипті. Невідомо, чи Талес залишив якісь письмові роботи. Античні автори в цьому питанні неодностійні. Навіть якщо він щось і написав, то ці тексти не збереглися. Вже Арістотель, коли писав про Талеса, то посилався не на тексти, а на переповідання. Незважаючи на недостатність матеріалу для відтворення деталей біографії Талеса, основні аспекти його вчення піддаються реконструкції.

Основним досягненням Талеса, яким він навіки ввійшов у історію філософії, було теоретичне оформлення відвічної міфологічної космології. Талес цікавився усім, тобто буттям як таким. Це питання було актуальним для багатьох народів і поколінь. В міфології будь-якого народу існує якийсь варіант відповіді на питання про те, звідки взялося все, що є. В грецькій культурі це питання також було актуальним для богословів давнини. І вони давали на нього свою відповідь. Талес не вигадував нічого нового, а тільки повторив те, що греки, і не тільки вони, знали задовго до нього. Має світ одну причину, чи декілька? – Це питання турбувало багатьох мислителів. Грецькі, месопотамські, єгипетські, індійські та інші міфи стверджують, що світ виник з однієї причини. Цю відповідь повторив і Талес. Згодом послідовник Талеса Анаксимандр назвав те, з чого виникло все суще словом *ἀρχή* (архе́). Встановивши, що світ виник з однієї причини, Талес почав її пошуки. І тут він також залишився вірний традиції. У грецькій міфології сформувалися дві відповіді на це питання, які однак не заперечують одна одну. Одну відповідь дав Гесіод. Він ствердив, що все виникло з хаосу. *Χάος* (хаос) – це щось абсолютно не окреслене, що неможливо дефініювати. Дещо іншу відповідь дав Гомер, який стверджував, що все виникло з Океану.

Ὠκεανός – це міфологічне зображення води. Отже, на думку Гомера, все виникло з води. Аналогічні уявлення були сформовані в багатьох інших культурах. Зокрема, єгиптяни в геліопольському міфі про творення світу описували, що світ був створений з *Нуна*, відвічного водного хаосу. Той сам мотив наявний також у вавилонському епосі *Енума Еліш*. У ньому описується, що всіх богів народила Тіамат, а згодом один із них, Мардук, убив Тіамат і з її тіла створив світ. Тіамат – це образ водного хаосу. Отож, у багатьох давніх народів хаос ототожнювався з водою. Саме тому між хаосом Гесіода і водою Гомера немає протиріч.

Для Талеса, який не виходив за межі традиції, *вода* є ἀρχή всього суцього. Арістотель згадував, що Талес «вважав першопричину водою» (Метафізика: I.3,983b.18). Іполит Римський про Талеса писав: «Він говорив, що початок і кінець всесвіту – вода» (I,1,1). Арістотель вважав, що Талеса на такі висновки наштовхнули спостереження, адже ж без води ніщо не може існувати. Водою наповнені тіла живих істот. Острови і півострови омиваються водами. Не варто відкидати ці міркування Арістотеля; окрім відвічних переконань людства, зафіксованих у міфах, Талес напевне послуговувався й власними спостереженнями і міркуваннями. Вода здатна змінювати свій стан: вона перетворюється у тверде тіло – лід, та газ – пара. Таким шляхом перетворень із води виникало все суще, все різноманіття речей. Земля, на думку Талеса, має форму диску і плаває на воді, наче кусок дерева. Навіть Сонце і зорі існують тільки завдяки воді; вони живляться випарами з безмежного Океану.

Вода для Талеса була не тільки матеріальним началом. Вона одухотворена. Все суще має свою душу. Арістотель писав: «Талес, основуючись на згадках про нього, вважав душу рухомим началом» (Про душу: A.2,405a.19). Про нього також писали: «Талес першим проголосив душу вічно рухомою і саморухомою субстанцією» (Думки філософів: IV.2.1). Проголосивши наявність у воді душі, Талес ствердив, що першопричина жива. Зрештою, єгипетський Нун та шумерська Тіамат теж живі. Як і древні міфи, Талес проголошував ἀρχή не тільки живим, а й Богом. Іполит, аналізуючи філософію Талеса, писав: «Все проростає і тече в досконалій згоді з природою першого предка і родоначальника, від якого все походить. Богом він вважав ось що: Те, в чого немає ні початку, ні кінця» (I,1,3). Вода для Талеса, як і Нун для автора

геоліпольського міфу та Тіамат для автора Енума Еліш, є Богом. Оскільки ми не маємо можливості прочитати тексти самого Талеса, то важко сказати чітко, які наголоси він розставляв у своїх ідеях. У будь-якому випадку, його теорія мала колосальне релігійне значення. Хоч у грецьких міфах світ виникав із єдиної першопричини, все ж ця ідея губилася серед розлогостя грецького пантеону.

Талес відіграв надзвичайно важливу роль у давньогрецькому богослов'ї. Богом, на його думку є те, що немає початку і кінця. Всі олімпійці, титани, хтонічні сили та інші персонажі давньогрецького пантеону, мають початок. Кожен грек знав усі деталі народження Урана, Кроноса, Зевса та інших. А це означає, що їхній початок відомий кожному. Для Талеса, ніхто з персонажів пантеону не є Богом. Малоймовірно, що Талес заперечував існування всіх цих божеств, але в його концепції вони могли сприйматися тільки як духи, якими наповнені стихії світу, а не як Абсолют. Однак богослов'я Талеса реконструювати дуже не просто. Наприклад, Ціцерон повідомляє: «Талес Мілетський... вважав воду началом всіх речей, а Бога – тим розумом, який усе створив із води» (Про природу богів: I.10.25). Ця думка повністю прийнятна, адже ж і в попередників Талеса світ утворений з води, але не самою водою: в єгипетській міфології світ утворив Амон-Ра з Нуна, а у месопотамській – Мардук із тіла Тіамат. Все ж Талес виступив в ролі пророка, який наголосив на принципі Єдиного. Цей принцип, увійшовши у грецьку філософію через Талеса, ніколи її не покинув, виринаючи чи не в кожній концепції Стародавньої Греції. Принцип Єдиного, на якому наголосив Талес, провів чітку демаркаційну лінію між народним благочестям і високим богослов'ям. Напевне більшість греків не переймалися серйозними богословськими проблемами. Їх повністю влаштуувала віра в сотні божеств, навіть якщо вони й розуміли, що їхні божества – це не Бог. Талес, проголосивши принцип Єдності, дав підстави говорити про Абсолют, який може бути тільки один. Відтоді у грецькій думці розмежувались протонародна віра і «Бог філософів».

Талес мав учнів і послідовників, яких традиція об'єднала в єдину *мілетську школу*, названу так в честь міста Мілет, розташованого в провінції Йонія. Другим важливим представником мілетської школи був *Анаксимандр* (Ἀναξίμανδρος), який був

родичем і учнем Талеса. Реконструкція поглядів Анаксимандра значно легша, аніж Талеса, оскільки Анаксимандр записував свої теорії. Хоч його твори до нашого часу не збереглися, все ж залишилися розлогі цитати у творах античних авторів. І навіть перекази Анаксимандрових поглядів античними вченими викликають довіру, позаяк ці автори могли читати його оригінальні твори. Філософські розмисли Анаксимандра є продовженням міркувань Талеса, однак Анаксимандр зробив важливий крок уперед, відірвавшись від міфологічних уявлень. Саме Анаксимандр увів у філософську термінологію поняття ἀρχή, пошук якого було ключовою проблемою мислителів мілетської школи. Для Анаксимандра, як і для Талеса, існує тільки одне начало. Якщо для Талеса ἀρχή – це вода, оскільки саме такою уявляли собі першопричину автори древніх міфів, то Анаксимандр намагався теоретизувати поняття ἀρχή. Першопричина всього сущого повинна бути абсолютно неокреслюваною; вона не має жодних характеристик та не підлягає схопленню пізнанням. Таку субстанцію древні міфи називали χάος. Хоч цей термін і добре виражав погляди Анаксимандра, проте він не міг ним скористатися, оскільки він продовж довгих століть обрив у міфах додатковими рисами, непритаманними йому первісно.

Анаксимандр стверджував, що ἀρχή не може бути нічим, що можна спостерігати в матеріальному світі. Ні вода, ні повітря, ні вогонь, ні земля не є ἀρχή, бо всіх їх можна спостерігати. Першопричина повинна бути абсолютно вільною від форм. Цими міркуваннями Анаксимандр піднісся на вищий рівень абстракції, аніж Талес. Якщо першопричина немає жодних форм, тоді вона абсолютно не сприймається чуттями. Пізнання існування неокреслюваного ἀρχή є результатом виключно розумової діяльності. Чуття сприймають форми речей, а розум постулює наявність носія цих форм. Анаксимандр не позначав свою першооснову якимось терміном, але часто називав її безмежним (ἄπειρον). Згодом слово «апейрон» стало терміном, яким прийнято окреслювати ἀρχή Анаксимандра. "Ἀπειρον у філософії Анаксимандра, як і вода у Талеса, був одухотворений і божественний. Абстрактність поняття ἄπειρον викликало нерозуміння вже в античності. Найбільше непорозуміння в це питання вніс Арістотель. Зроблене Арістотелем співставлення принципу Анаксимандра зі сумішшю (μῖγμα, міґма) Емпедокла і Анак-

сагора призвело вже в давнину до того, що безмежне (ἀπειρον, апейрон) почали вважати сумішшю всіх емпіричних речовин. Ці міркування Арістотеля свідчать про те, що великий класик недостатньо вник у філософію Анаксимандра. В текстах Анаксимандра, принаймні в тих уривках, які збереглися, немає жодного натяку на ототожнення ἀπειρον і μύσα. 'Απειρον існує до того, як виникають елементи світу, а μύσα виникає внаслідок їх змішання, тобто після того, як вони почнуть своє існування. З апейрону шляхом згущення і розрідження виникали протилежні характеристики, а з них – все різноманіття речей.

'Απειρον Анаксимандра, як і вода Талеса, має душу і є божеством. Ці тези дають підстави вважати його концепцію панпсихізмом і пантеїзмом. У творах Анаксимандра з'явився ще один важливий термін, яким послуговувалися чи не всі античні філософи. Анаксимандр називав ἀπειρον Божественним. Тут важливо зазначити, що Божественне (το Θεϊον) – це не бог (Θεός), і не божественне (θειον). В Анаксимандра це іменник, яким філософ намагався відокремити Божественне як абсолютний першопочаток від божеств грецького пантеону.

Третім представником мілетської школи був *Анаксимен* (Αναξίμενης). Він також залишив твори, які не дійшли до нашого часу, але які могли читати античні автори. Цитати з його творів відображають основні аспекти його концепції. Анаксимандрів ἀπειρον ἀρχή (безмежна першопричина) Анаксимен спробував конкретизувати. На його думку, апейроном є *повітря*, оскільки його не видно і не чути, воно не має смаку і до нього неможливо доторкнутися. Існування повітря засобами тогочасної науки і техніки було неможливо довести емпірично. Тільки тоді, коли людина занурюється у воду, або зачинається у вакуумі, відчуває брак повітря. Так, існування повітря можна було довести виключно, виходячи з протилежного. Міркування Анаксимена – це не крок назад у порівнянні з високоабстрактною філософією Анаксимандра. З уривків його творів, які збереглися видно, що Анаксимен використовував грецькі слова 'αέρ (аер, повітря) і πνεύμα (пневма, дух) як синоніми. Шляхом згущення і розрідження повітря-дух наповнює собою все суще. Воно присутнє в речах як їхні душі.

Талес, Анаксимандр і Анаксимен жили у VI столітті до РХ. В 494 році до РХ Мілет був знищений внаслідок війни. Разом із

Мілетом зникла і його філософська школа. Одним із небагатьох продовжувачів ідей школи був *Діоген Аполлонійський* (Διογένης), який жив у V столітті. Він продовжував ідеї Анаксимена, переймаючи його ἀρχή-повітря, але на відміну від Анаксимандра і Анаксимена, повітря в інтерпретації Діогена Аполлонійського не було ὁπερὸν. Воно мало принаймні одну, але визначальну характеристику – розум. Якщо в Анаксимена присутні натяки на тотожність повітря і духу, то в Діогена Аполлонійського повітря, яке є першоосновою всього суцього, є водночас розумним духом. Ці думки споріднюють Діогена Аполлонійського з Анаксагором, який у центрі своєї філософії ставив νοῦς (розумний дух).

• ГЕРАКЛІТ

Якщо у першій половині VI століття до РХ в Мілеті мілетські філософи пронизували світ силою своєї думки, то в другій половині VI століття і на початку V століття до РХ в Ефесі, місті, розташованому неподалік, відбувався злет думки ще одного давньогрецького філософа – *Геракліта* (Ἡράκλειτος). Геракліт народився в царській родині. В той час Ефес був уже республікою, але царська родина все ще жила на утриманні полісу, а цар, який уже не мав політичної влади, виконував тільки сакральні функції. До його обов'язків належало очолювати богослужіння, в яких необхідною була присутність царя. Геракліт успадкував царський титул, але слава і титули його не приваблювали. Він відрікся титулу на користь свого брата, а сам зайнявся філософією. Геракліт, як і Анаксимандр та Анаксимен, залишив тексти, які були доступними античним вченим, а до нашого часу не збереглися. Тексти Геракліта були написані настільки складною мовою, що цього мислителя в давнину називали темним. Найвірогідніше, що Геракліт не бажав, щоби його вчення було доступне всім. Він призначав свої міркування тільки для високоосвічених людей. Так виглядає, що Геракліт відверто недолюбував народ, демократію і широкий загал.

У центрі філософії Геракліта, як і мілетців, стояла проблема пошуку ἀρχή. Однак, на відміну від мілетців, він у своїх пошуках зосередився в зовсім іншому напрямі. Якщо мілетці шукали першопричину серед матеріальних речовин світу, хай навіть вбачали в ἀρχή Божественне, то Геракліт зосередився не на матерії складниках світу, а на принципах, які в ньому реалізуються.

Якою б не була сутність праелементу, з котрого складається світ, у ньому реалізується один вічний принцип – змінність. У світі все постійно змінюється; немає нічого сталого. Платон у діалозі «Кратіл» цитував Геракліта: «Все поступається і нічого не залишається. Всі суцї речі проминають. Всі речі весь час проходять і протікають. Всі речі перетворюються, і ніщо не залишається. В нічому немає нічого постійного, але все тече. Всі речі перебувають під владою тління» (402A.4). Висловлений у цій цитаті принцип πάντα ῥεῖ став лозунгом філософії Геракліта. Геракліт, як вказував Платон у діалозі «Театет», зосереджувався не на сталому бутті, а на процесі становлення і зникнення: «Ніщо ніколи не є, а все завжди виникає. Все є рухом, і немає нічого, крім нього» (152B,2). Крилатою стала фраза Геракліта «Двічі в одну річку не ввійдеш» (Кратіл: 402A.4).

Якщо для мілетців праелемент перетворюється в усе різноманіття речей і речовин, то для Геракліта постійно сталого елемента просто не існує. Є тільки постійний процес змін. Арістотель у «Метеорології» цитував Геракліта «Кожен (елемент) постійно стає іншим і іншим, а вид з'єднання у кожного залишається, як у проточних вод і в полум'ї» (357b.30). Отже, в ученні Геракліта немає чисто матеріального праелементу. Є тільки постійні зміни. Серед елементів світу найбільш змінним є вогонь. Тому Геракліт порівнює світ до вогню. Вогонь можна вважати Гераклітовим ὄρχή, але в дещо іншому сенсі, ніж Талесова вода, Анаксимандровий апейрон, чи Анаксименове і Діогенове повітря. В мілетців ὄρχή – це елемент, а в Геракліта – це передовсім принцип змінності. Іншими словами, вогонь у Геракліта є не праелементом, а перш за все символом постійної змінності світу, вічного взаємного переходу елементів. Вогонь є унаочненням цієї змінності. Оскільки все змінне, тобто може «одне і те саме бути і не бути» (Метафізика: 1005b.23), то й будь-яке висловлювання є істинне і хибне водночас.

Незважаючи на постійну змінність елементів світу і неможливість побудови абсолютних суджень, людина спроможна пізнавати світ, позаяк її душа є такою самою, як і світ. Душа – це також вічно рухомий вогонь, а рухоме пізнається рухомим. Протилежністю до вогню є вода; вогонь сухий, а вода волога. Цю алегорію Геракліт впровадив для окреслення духовних процесів у людині, і цей образ неодноразово використовувався як античними, так

і християнськими авторами. Суха душа, як полум'я, підноситься до небес, а волога, як вода, розливається по землі. Полум'я є найчистішою субстанцією; воно залишає всі нечистоти у вигляді вугілля, а само, абсолютно очистившись, підноситься понад усім матеріальним. Так і душа праведника, звільнившись від усього земного і матеріального та ставши абсолютно чистою, може піднятися до небес. Натомість душа грішника, як вода, розливається по землі, змішується з матеріальним, як вода з ґрунтом, і творить із ним брудний симбіоз, як і вода, змішана з ґрунтом, утворює болото. Звільнення душі від усього матеріального прирівнюється до осушення душі. Геракліт презирливо дивився на людей, душі яких вологі. Такі люди нездатні до нічого доброго: ні до пізнання світу, ні до керування державою. Оскільки в державі переважають вологі душі, а сухі душі завжди в меншості, то Геракліт не вважав демократію найкращою формою правління.

Тільки суха душа здатна бачити не тільки зовнішні феномени, а й внутрішні ноумени. Назовні все змінне. Але, занурившись у сутність буття, можна за цією змінністю побачити фундаментальний принцип. Відкриття цього принципу і було найбільшим досягненням Геракліта, яке він залишив наступним поколінням. Геракліт вважав, що постійні зміни у світі є не довільними; вони чітко регламентовані всезагальним і відвічним законом буття. Геракліт називав цей закон буття словом *λόγος* (*логос*), яке у повсякденній грецькій мові означало слово і думку. Сьогодні ним називають також науку. *Λόγος* визначає всі світові процеси: не тільки внутрішні зміни світу, а також його виникнення і зникання. Геракліт вважав, що світ виникає і зникає, а ці процеси порівнював до амплітуди згасання і розгорання світу. Коли полум'я згасає, з'являється світ, коли ж воно розгоряється з новою силою, тоді світ згорає у цьому вогні.

Λόγος – це не тільки закон всесвіту. Геракліт не міг не розуміти, що жоден закон не може з'явитися без Законодавця. Філософ не постулював окремого Законодавця; він вважав, що сам *λόγος* є Божественним. Він є не тільки принципом, а й Божественним Творцем, з якого все виникає і все ним поглинається. Він є також Світовою Душею, яка одухотворяє світ. Матеріальний світ не існує окремо від *λόγος*-у, бо *λόγος*-вогонь є джерелом світу. Отож, світ є тільки матеріальним вираженням духовно-розумного начала. Ця Гераклітова ідея відіграла неймовірно важливу роль в

історії філософії. Її згодом повторили і розвинули стоїки. Якщо $\lambda\beta\upsilon\omicron\varsigma$ єдиний, і він є Богом, то в концепції Геракліта проголошується строгий монотеїзм, хоч і з натяками на пантеїзм, який був притаманний багатьом античним філософам.

Отже, першою філософською школою Стародавньої Греції була мілетська, концепція якої формувалась трьома визначними мислителями: Талесом, Анаксимандром і Анаксименом. Вони поставили собі за ціль знайти першооснову всього суцього. Талес у цих пошуках ішов традиційним для давньої міфології шляхом, стверджуючи, що в основі світу знаходиться вода. Анаксимандр абстрагувався від емпіричної дійсності та проголосив першоосновою апейрон. Анаксимен спробував наблизити першооснову до духу, і вважав, що нею є повітря. Для всіх них першооснова є Божественним. Діоген Аполлонійський, продовжуючи міркування Анаксимена, ствердив, що повітря є розумним духом. Одночасно з Талесом, Анаксимандром і Анаксименом, які жили і діяли в Мілеті, у ще одному йонійському місті, Ефесі, свою філософську концепцію творив Геракліт, який звернув увагу на постійну змінність світу. Ця змінність, на його думку, є не хаотичною, а регулюється відвічним законом $\lambda\beta\upsilon\omicron\varsigma$ -ом, який водночас є Богом і Світовою Душею.

6.2. ПІФАГОРІЙЦІ

В VI столітті в Південній Італії виникла ще одна впливова релігійно-філософська школа. Її засновником був *Піфагор* (Πυθαγόρας), життя якого обвита рясними легендами. Піфагор багато подорожував, бував у Єгипті, розповідають навіть, що він відвідував Вавилон та Індію. Оселившись врешті у грецькому полісі Кротон, яке розташовувалось у Великій Греції (Південна Італія), Піфагор згуртував навколо себе групу послідовників, однодумців і учнів. Ця група була не тільки філософською школою, в якій учитель передавав учням свої знання. Це був орден, на кшталт чернечого, головною ціллю якого було спільними зусиллями досягнути духовну досконалість. Щоби стати членами ордену, кандидати проходили серйозний відбір, а коли входили в орден, то мусли дотримуватись строгої дисципліни і берегти

все, що відбувалося в ордені, у суворій таємниці. Саме тому інформація про життя ордену, його внутрішні обряди і традиції є дуже скупою. Орден прийнято називати *піфагорійським союзом* (Πυθαγόρειοι). Він проіснував недовго. Через наклепи мешканці Кротону влаштували гоніння на піфагорійців, через які багато членів союзу загинули, а ті, кому вдалося врятуватися, мігрували в різні сторони Греції. Зі собою вони несли ідеї, пропаговані Піфагором, та вплинули на подальший розвиток філософії, особливо платонівської, через яку піфагорійці стали фундаторами сучасної науки шляхом її математизації. Роль Піфагора в розвитку піфагореїзму ключова, але не піддається чіткому окресленню. Що саме з досягнень піфагорійців належить самому Піфагору, встановити неможливо. Йосиф Флавій у трактаті «Проти Аліона» писав, що «немає жодного твору, який визнавався би таким, що належить йому» (I.163), а Плутарх у трактаті «Про щастя і відвагу Олександра» наголошував, що «ні Піфагор, ні Сократ, ні Аркесилай, ні Карнеад нічого не писали» (I.4). Тому, коли йдеться про Піфагорові наукові відкриття, то під цим слід розуміти відкриття, зроблені членами піфагорійського союзу.

• ЧИСЛО

Піфагорійці, як і мілетці, елеати і Геракліт, поставили перед собою завдання знайти істинну основу всього суцього. Кожна з раннях грецьких філософських шкіл йшла своїм шляхом пошуку першооснови буття. Мілетці шукали *ἀρχή* серед елементів природи; елеати шукали сталі і незмінні буття; Геракліт бачив основу світу в його змінності. Піфагорійці також вважали, що *ἀρχή* світу – це не матеріальна субстанція, а принцип, за яким світ укладений. Такий принцип вони побачили в числі. *Число* стало для них основою світу, строгим законам якого підвладне все суще. Піфагорійці помітили, що у світі немає нічого, що неможливо було би поррахувати. Одиниць вимірювання є стільки, скільки класів феноменів існує у світі. Всі матеріальні явища можна поррахувати за допомогою числа. Так, для піфагорійців число стало *ἀρχή*, сутністю світу. Число вносить у світ пропорцію і гармонію. Саме число перетворює хаос у впорядкований світ – космос (*κόσμος*). Поняття *κόσμος* у грецьку філософську термінологію ввели саме піфагорійці, можливо і сам Піфагор. Це слово первісно означало порядок, а піфагорійці перенесли його

на окреслення впорядкованого світу. Світ для них – це не просто набір речовин і феноменів, а гармонійна і впорядкована дійсність. Саме число перетворює $\chi\acute{\alpha}\omicron\varsigma$ у $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$.

Число для піфагорійців було передовсім предметом сакральної медитації. Вивчення математики та численні відкриття, зроблені піфагорійцями у цій царині, були побічним результатом їхніх духовних пошуків. Найвідомішими відкриттями піфагорійців в області математики були теорема Піфагора (квадрат гіпотенузи прямокутного трикутника рівний сумі квадратів катетів) та таблиця Піфагора (таблиця множення). Піфагорійці медитували над числом, намагаючись за його посередництвом вникнути в сутність світу. Завдяки числу гармонія присутня в усьому. Особливо піфагорійці симпатизували музиці. Вони помітили, що звучання струни залежить від її довжини. Піфагорійці розробляли основи музичної гармонії, поділ звуків на тони і півтони, інтервали між звуками. Принципи музики були перенесені й на астрономію. Піфагорійці помітили, що предмет, який швидко рухається у просторі, видає звук. Тогочасна наука ще не знала про тертя предмету до повітря як про причину звучання рухомого тіла. Також вони ще не могли побачити різниці між атмосферою та міжпланетним простором. Піфагорійці, спостерігаючи за предметом, який під час руху звучить, робили висновки, що небесні тіла також звучать, оскільки вони рухаються. Звучання планет почали називати *музикою сфер*. Ця назва походить від грецького слова $\sigma\phi\alpha\acute{\iota}\rho\alpha$ (сфера, куля), яким інколи називали планети, оскільки вони мають форму кулі. Оскільки до XVIII століття відомими були сім планет, то й звуків музики сфер теж сім. На цій основі почали використовувати сім нот, кожна з яких виражала звучання однієї з планет.

Все ж основою піфагорійської філософії була медитація над числами. В цьому контексті виникло піфагорійське вчення про символіку чисел. Ці філософи-містики вірили в єдину праоснову світу, тому одиниця була для них головним предметом медитації. Вона символізувала єдність світу і творчу основу всього сущого, двійка – контраст, трійка – середину, а четвірка – справедливість. Сумою цих чотирьох чисел була десятка ($1+2+3+4=10$). За об'єкт медитації піфагорійці використовувати тетрактис (тетрактис). Це був рівносторонній трикутник, на кожній стороні якого розміщували чотири точки на рівній відстані одна

від одної, крайні точки кожної сторони співпадали з крайніми точками іншої сторони, ще одну точку розташовували в середині трикутника. Так, на трикутнику з'являлося десять точок. Чотири точки також дають можливість охопити всі виміри світу: дві точки утворюють пряму, три – площину, а чотири – простір. Отже, число є принципом світобудови, оскільки все підкоряється числу. З міркувань про число піфагорійці виводили своє богослов'я. Для них Бог є числом числа, тобто найвищим принципом буття світу, який створює гармонію і порядок.

Незважаючи на визначну роль піфагорійського союзу в науці, вони самі скромно оцінювали своє значення. Про це свідчить виникнення слова «філософія». Це слово в сучасному значенні вперше використав Піфагор. Він вважав, що людина неспроможна знати все, тобто володіти мудрістю (σοφία) і бути мудрецем. Мудрістю володіє тільки Бог. Людина спроможна тільки прагнути уподібнитись до Бога, а тому й намагатися досягнути мудрості, любити її. Людині не доступна мудрість (σοφία), але їй доступна любов до мудрості – філософія (φιλοσοφία). Діодор Сицилійський зазначав, що «Піфагор називав своє вчення любов'ю до мудрості, а не мудрістю. Дорікаючи сімом мудрецам (як їх назвали до нього), він казав, що ніхто не є мудрим, бо людина через слабкість своєї природи неспроможна досягти всього, а того, хто прагне відтворити спосіб і образ життя мудрої істоти, належить називати тим, хто любить мудрість (філософом)» (X.10.1).

• АНТРОПОЛОГІЯ

Із міркувань про гармонію піфагорійці вивели й своє антропологічне вчення. Вони чітко окреслили поняття душі (ψυχή), як носія людської сутності. Піфагорійці не уявляли існування душі поза тілом. Для них це було неприродно. Щоби пояснити, як душа завжди перебуває у тілі, вони ввели поняття *μετεμψιχωσης* (μετεμψιχωσις) – блукання душ, відповідно до якого душа після смерті людини народжується в новому тілі. Латинською це називають реінкарнацією (reincarnatio), що дослівно означає «перевтілення». Поселення в новому тілі відбувається не довільно, а відповідно до принципу гармонії: кожне наступне втілення обумовлюється моральною якістю попереднього життя. Втілюватися душі можуть не тільки у людські тіла, а й тваринні. На цій основі ґрунтувалася заборона вживати м'ясну їжу (веге-

таріанство), вбивати тварин і тваринні жертвоприношення. Піфагорійське вчення про метемпсихоз перегукується з аналогічною доктриною орфіків. Однак достеменно сказати, звідки воно з'явилося серед греків, неможливо. Версія, що Піфагор перейняв його від єгиптян, хибна, оскільки єгиптяни ніколи не вірили в реінкарнацію душ.

• ПІФАГОРЕЇЗМ ПІСЛЯ ПІФАГОРА

Після гонінь на піфагорійську общину ті послідовники Піфагора, які залишились живими, переселилися в інші міста. Так піфагорійська доктрина стала відомою всьому грецькому світу.

► Одним із піфагорійців, який емігрував до Греції, був *Філолай* (Φιλόλαος), який жив приблизно у 470-399 роках до РХ. Саме він записав вчення Піфагора. Оскільки зміст занять у піфагорійському союзі до його ліквідації зберігався у строгій таємниці, неможливо встановити, що саме із записаного Філолаєм належало членам ордену, а що є новаторством самого Філолая. В будь-якому випадку те, що сьогодні відомо про раннє піфагорійське вчення, стало доступним тільки за посередництва Філолая. Один із примірників роботи Філолая купив Платон. Так піфагорійські ідеї вплинули й на платонізм.

► Ще одним представником піфагореїзму був *Архит* (Αρχύτας), який народився між 435 і 410 роками і помер між 355 і 350 роками до РХ. Він робив особливо великий наголос на математиці, яку вважав основою будь-якого пізнання. В цьому він відрізнявся від Платона, який, хоч і перейняв від піфагорійців ідею цінності математики, вважав математику тільки преамбулою до пізнання чистих форм. Більшість піфагорійців все ж не розвинули власних учень. Частина з них, побачивши схожості між ними і платоніками, примкнули до Платонівської Академії в Атенах, привнісши зі собою математику, що спричинило в ранньому платонізмі значно сильніший наголос на математиці, ніж це було в самого Платона.

► Спроба відродити піфагореїзм відбулась у Римі в першому столітті до РХ. З'явилась навіть легенда, що Піфагор був учителем другого римського царя Нуна Помпілія, хоч це насправді було неправдою, оскільки Піфагор і Нун Помпілій жили в різний час. Напряму у римській філософії, який ставив собі за мету

таке відродження, отримав назву *неопіфагореїзм*. Фундатором неопіфагореїзму став римський сенатор і друг Цицерона *Публій Нигідій Фігул* (Publius Nigidius Figulus, 100-45 роки до РХ). Відродити чистий піфагореїзм було вже неможливо, а неопіфагореїзм не став цілісною філософською школою. Він був радше віянням серед римської інтелігенції, яка захоплювалася вченням Піфагора, але його не розвивала. Тому неопіфагорійцями слід називати не представників якоїсь організованої школи, а тільки окремих учених, які акцентували деякі з ідей Піфагора. До них належав зокрема видатний римський вчений Марк Терентій Варро (Marcus Terentius Varro, 116-27 роки до РХ). Яскравим представником піфагорійського елементу в римській філософії стала школа *секстіїв*, заснована римським філософом першого століття до РХ Квінтієм Секстієм (Quintus Sextius), в якій домінувало стоїчне вчення, але піфагорійський спосіб життя, наприклад, вегетаріанство. До цієї школи належав, серед інших, грек Сотій (Σωτίων), вчитель Сенеки. Останнім із вагомих мислителів, який пропагував неопіфагорійські ідеї, був каппадокійський грек Аполлоній Тіанський (Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς), який жив приблизно у 40-120 роках після РХ.

Отже, піфагореїзм – це релігійно-філософська школа, яка поставила собі за ціль досягнути духовну досконалість шляхом медитації над принципом світобудови, який був для них числом. Послідовники Піфагора створили орден, на кшталт чернечого, вчення якого зберігалось в таємниці. Після гонінь на піфагорійців, деякі члени ордену емігрували з Південної Італії до Греції, де вплинули на Платона, а згодом розчинилися в його Академії. Спроба відродити вчення Піфагора, яка здійснилася в Римі в першому столітті до РХ, не була успішною. Піфагорійці вважали, що Бог – це основний принцип світобудови, або число чисел. Він встановлює гармонію і пропорцію, а також моральну справедливість, яка обумовлює реінкарнацію душ.

6.3. ЕЛЕЙСЬКА ШКОЛА І СОФІСТИ

Ровесницею мілетської школи була ще одна релігійно-філософська школа Стародавньої Греції – *елейська*, яка виникла у місті Елея в Південній Італії. Якщо мілетці зосередилися на пошуку ἀρχή, то елейців більше цікавив пошук істинного буття. Серед ранніх шкіл грецької філософії в елейців чи не найбільше проявилось сучасне релігійне скерування.

• КСЕНОФАН

Першим мислителем цієї школи вважається *Ксенофан* (Ξενοφάνης, близько 570-470 роки до РХ). Він був рапсодом (мандрівним поетом), філософом і богословом, який увійшов в історію думки як релігійний критик. Він був першим, хто наважився відкрито критикувати народні вірування та їхні спотворення. Своєю критикою Ксенофан поклав початок критичному мисленню; австрійсько-британський філософ Карл Раймунд Поппер, який започаткував один із напрямів філософії науки – критичний раціоналізм, вважав Ксенофана своїм попередником. Ксенофан писав поезію на різні теми. Втім найвидатнішим його досягненням були його філософські й богословські ідеї.

Ксенофан виступив із критикою грецького політеїзму і проповіддю Єдиного Бога. Монотеїстична інтуїція в його філософії проявляється надзвичайно яскраво. Він жив у культурі, наскрізь пронизаній грецьким пантеоном; при цьому він чудово розумів, що в тій релігії, яку сповідували греки його часу, не залишилось нічого від чистої віри. Вона була забруднена найрізноманітнішими вигадками, від яких він і прагнув її очистити. Ксенофан проголошував, що Бог тільки один. У трактаті Псевдо-Арістотеля «Про Меліса, Ксенофана, Горгія» сказано: «Якщо Бог – найбільш могутня зі всіх (істот), то він повинен бути один, казав він (Ксенофан). Якщо би (богів) було два або більше, то він не був би найбільш могутнім і найкращим з усіх істот» (III.3). Для Ксенофана, Бог – це Абсолют, а Абсолютів не може бути декілька. Релігія, в якій проголошувалося багатобожжя, є людськими вигадками. Філософ вказував, що кожен народ зображає богів схожими на себе, а якщо би коні могли малювати, що вони б зображали богів конеподібними. Насправді ж, Бог ніяк не може бути

описаним. Він – Абсолют, а тому перевершує всі можливі описи. Симплікій в «Коментарі до Фізики» писав про Ксенофана: «Те, що Бог один, він доводив, виходячи з того, що Бог найбільш могутній» (XXII.3). Ксенофан висловлювався не тільки про єдність Бога, а й про його атрибути. Бог вічно існував, і вічно існуватиме; він не має ні початку, ні кінця. Псевдо-Плутарх у «Строматах» писав про Ксенофана: «Насправді, якщо би він (Бог) виник, каже (Ксенофан), то до цього (його) би з необхідністю не було. Але не-сущє не могло би виникнути, не-сущє не могло би нічого породити, і з не-сущого ніщо не могло би народитися» (IV). Філософ, за свідченням Псевдо-Галена в «Історії філософії» у саркастичній формі висловлював свою критику політеїзму, але твердження про Єдиного Бога він висловлював категорично: «...Ксенофан, який відносно всього виставляв апорії, а догматично стверджував тільки те, що все є одно, і воно є Бог» (VII).

Окрім богословських міркувань, Ксенофан брав участь і в дискусії про $\acute{\alpha}\rho\chi\eta$. Праелементом усього сущого він вважав землю. За свідченнями Філопона в «Коментарі до Фізики», Порфирій говорить, що Ксенофан вважав початками сухе і вологе, тобто землю і воду, і навіть цитату від нього, з якої стає зрозумілим: «Все, що проростає і народжується, – земля і вода» (CXXV.27). У постулюванні землі в ролі праелементу, як писав Олімпіодор-Алхімік у трактаті «Про священне мистецтво філософського каменю», Ксенофан був єдиним серед античних мислителів: «Землю ніхто не вважав началом, хіба що Ксенофан Колофонський» (XXIV).

• ПАРМЕНІД

Продовжувачем і найвідомішим представником елейської школи був *Парменід* (Παρμενίδης, 540-480 роки до РХ). Він був автором поеми «Про природу», від якої збереглися великі уривки, які дають можливість реконструювати вчення філософа. Парменід починав поему з розповіді про те, як він досяг знань, які й виклав на письмі. Шлях отримання цих знань дуже цікавий. Мислитель розповідав про свою подорож до богині справедливості, правосуддя і відплати Діке, яка шляхом одкровення передала йому істинне вчення. Навіть, якщо образ одкровення є тільки символічним, все ж його використання свідчить про те, що філософ вважав джерело знань божественним. Парменід писав, що геліади (дочки Геліоса) на колісниці підняли філосо-

фа до воріт ночі і дня. Цей символ дуже промовистий: людина перебуває у царстві ночі, тобто незнання. Щоби потрапити до царства дня, тобто знань, потрібно піднятися від буденності, та осягнути просвітлення, адже ж геліади несуть світло. В царстві дня Парменіда зустріла Діке – богиня справедливості. Цей символ не менш промовистий: перш, ніж отримати знання, потрібно пройти відбір Діке, тобто осягнути моральну досконалість і духовну справедливість. Діке розкрила Парменіду вищі знання.

Знання, отримані в царстві дня, Парменід виклав у своїй поемі. Філософ розрізнув два рівні дійсності: істинну і примарну. Те, що людина сприймає органами чуття, є примарністю, видимою, а не справжнім буттям. У світі спостерігаються протилежності і суперечності, яких насправді немає. Світ видається множинним, але насправді буття множинним бути не може. Тут Парменід по-своєму виражав ідеї, які лежали в основі філософії мілетців. Мілетці пояснювали, що світ має єдине праджерело, яке поступово розвинулось у множинність світу. Парменід, натомість писав, що буття завжди зберігає свою принципову єдність, а множинність є наслідком не перетворення праелементу, а уявлення. Пересічна людина поза примарністю світу не бачить істинного буття, тому що органи чуття істинне буття не сприймають. Для того, щоби пізнати буття, необхідно скористатися розумом, який потребує тренувань, та духом, який потрібно удосконалювати. Тому Парменід, як писав Секст Емпірік у трактаті «Проти вчених», закликав: «Нехай не втягує тебе впертий навик такою стежною – погляд сліпий вправляй, вухо, переповнене дзвоном, дзвінкий язик. Ти розумом розсуди багатоспірний доказ, який мною промовляється» (VII,114). Вчення Парменіда співзвучне з ученням Ксенофана. Якщо Ксенофан проголошував єдність Бога, то Парменід проголосив єдність всього буття. Як у Ксенофана політеїзм є продуктом людської уяви, так і в Парменіда сприйняття множинності є продуктом хибної уяви. Фраза Парменіда «Буття є, а небуття немає» стала крилатою. Ідея істинного буття (ὄν), висловлена Парменідом, назавжди залишилась основною темою філософії.

- МЕЛІС САМОСЬКИЙ

Вчення Парменіда продовжив *Мелісс Самоський* (Μέλισος), який жив приблизно у 485-425 роках до РХ. Він проаналізував

та удосконалити Парменідове поняття буття. Мелісс навів дванадцять атрибутів буття:

1	ненароджене	7	незмінне
2	немає початку і кінця в часі	8	не відчуває болю і смутку
3	немає початку і кінця у просторі	9	абсолютно повне
4	єдине	10	нерухоме
5	абсолютно однорідне	11	не має густини
6	не збільшується і не зменшується	12	безтілесне

Наведеними атрибутами Мелісс намагався провести кардинальну різницю між істинним буттям і примарністю. Те, що сприймають органи чуття, характеризується повною протилежністю до перелічених ознак.

• ЗЕНОН ЕЛЕЙСЬКИЙ

Елейці виражали відвічне переконання греків про те, що справжнє буття повинно бути гармонійним. Якщо в чомусь наявні протиріччя, тоді воно не є справжнім буттям. Ця думка знайшла своє розгортання в доробку ще одного представника школи – *Зенона Елейського* (Ζήνων), який жив близько 490-430 років до РХ. Зенон Елейський не розробляв нових аспектів теорії буття елейців. Він ставив перед собою завдання довести тези Ксенофана, Парменіда і Мелісса. Робив він це шляхом *reductiones ad absurdum* (доведення до абсурду) всього, що суперечить фундаментам елейської доктрини. Щоби показати, що емпіричний світ не є справжнім буттям, Зенон показував його суперечливість. Наведені ним приклади суперечності емпіричного світу отримали назву апорії (ἀπορία) або парадокси (παράδοξος) Зенона. Древні тексти розповідають, що Зенон розробив сорок апорій. Однак до нашого часу дійшли лишень декілька з них.

➤ *Апорію «Ахіллес і черепаха»* Зенон формулював так: якщо припустити, що Ахіллес біжить вдсятеро швидше, ніж пересувається черепаха, і що черепаха знаходиться перед Ахіллесом на відстані тисячі кроків, то за той час, що Ахіллес пробіжить відстань до черепахи (тисячу кроків) черепаха просунеться ще на сто кроків, а допоки Ахіллес пробіжить цих сто кроків,

черепаха просунеться ще на десять. І так триватиме до безконечності. Як тільки Ахіллес наблизиться до черепахи, вона просунеться далі від нього. Це означає, що Ахіллес ніколи не наздожене черепаха.

- *Апорія «Дихотомія»* мала таке формулювання: щоби пройти якийсь шлях, потрібно спершу пройти його половину, а щоби пройти половину, потрібно пройти її половину. Такий поділ шляху навпіл безконечний. Отже, щоби пройти шлях потрібно пройти безконечну кількість відрізків. Оскільки пройти безконечність неможливо, то шлях пройти також неможливо.
- *Апорія «Стріла»* формулювалась так: стріла пролітає якусь відстань за якийсь проміжок часу, але в кожній точці часу вона перебуває в якійсь точці простору в стані спокою. Отже, рух стріли складається з її спокою. А це неможливо.
- *Апорія «Стадіон»* має такий вигляд: якщо два тіла рухаються напроти один одного, то кожен із них витратить стільки ж зусиль, щоби пройти повз рухоме тіло, скільки б витратило, щоби пройти повз нерухоме тіло. Отже, половина рівна цілому.

• СОФІСТИ

Ідеї елейців мали колосальний вплив на всю подальшу філософію. До того ж, як це часто буває, ця школа надихнула наступні покоління філософів навіть на повністю протилежні ідеї. Елейці вчили, що істинним буттям є не те, що ми спостерігаємо, а те, що досягається просвітленням розуму. Платона, Арістотеля і всіх послідовників їхніх традицій елейці надихнули на пошуки істинного буття, яке вони відрізняли від примарності. Але були й такі філософи, які зробили з ідей представників елейської школи зовсім інші висновки. Ними були *софісти*. Вони дійшли до такого переконання: якщо істина недоступна безпосередньо, то абсолютної істини не варто й прагнути. Те, що видається істинним і є вигідним, те й потрібно сприймати за істину. Такий релятивізм створив імпульс скептичним переконанням і прагматичним спекуляціям.

Школа софістів виникла в рамках давньогрецької культури і філософії з двох причин. Першою причиною були соціальні обставини. Соціальним устроєм багатьох грецьких полісів, особливо тих, що входили в Далоський союз на чолі з Атенами, була демократія. Кожен громадянин мав можливість висловити свою

думку щодо політичних питань, і його думка в більшості була почутою. Добру політичну кар'єру і високий соціальний статус отримували ті політики, які вміло завоювали прихильність мас. Для того, щоби стати успішним політиком потрібно було передовсім уміти гарно говорити. Окрім цього, в демократичних полісах Стародавньої Греції існувала розвинена судова система. Наприклад, в Атенах суд мав тільки одну інстанцію, тобто апеляційного і касаційного судів не існувало. Кожну справу розглядали всі судді водночас, а їх кількість була дуже великою, в деякі періоди вона досягала п'ятисот чоловік. Відповідно, рішення приймалося простим голосуванням. Фахових юристів у той час ще не було. Отож, щоби перемогти у судовій тяганині, потрібно було переконати кілька сотень чоловіків, які не мали юридичної освіти. Їх переконати міг тільки той, хто вмів добре говорити. Хто не вмів красиво говорити, наймав захисника. Політика і суди були основним заняттям вільних громадян демократичних грецьких полісів. В обох випадках успіх був забезпечений тим, хто вмів переконливо говорити. Це настільки підсилювало значення оратора, що греки мріяли, щоби їхні сини стали добрими ораторами. Попит на добре володіння ораторським мистецтвом породжував пропозицію: з'являлись численні риторські школи, де юнаки могли навчитись красномовству.

Досвід показував, що успіх залежить не від змісту, а від форми сказаного. Вибори чи суд зазвичай вигравав не той, хто говорив правду, а той, хто вмів красиво і переконливо презентувати свою позицію, хай навіть вона була відверто неправдивою. Неодноразово політики і адвокати цим користувалися. Вони викривляли факти так, як їм це було вигідно. Проникливі мислителі помічали дивну послідовність: спершу політик говорить неправду, але так, що переконує інших, тоді широкий загал починає вірити в сказане, а коли в це вірять усі, то врешті й сам політик вірить у те, що сам вигидавав. Так навіть неправдива інформація може стати парадигмою всезагальної думки, і сприйматися широким загалом як правда. На цих закономірностях ґрунтувалися всі ідеології в історії. Люди схильні вірити в речі, які переконують широкі маси, і задовольняються своїми переконаннями більше, ніж істиною. Все це наштовхувало на думку, що можливо й не варто боротися за вічну істину, а просто створити нову, свою істину.

Другою причиною виникнення софістики були спотворені висновки елейських філософів. Парменід стверджував, що істину неможливо сприйняти чуттєво. Щоби її досягти, потрібно піднятися до містично-раціональних обр'їв. А що ж робити тим, хто їх не досягнув? Їм доступний тільки той світ, який сприймається чуттями, тобто світ, який за Зеноном, сповнений протиріч. Оті протиріччя і стають для пересічної людини істиною на щодень, тобто основним матеріалом для побудови картини світу. Апорії Зенона показали, що на основі емпіричних даних два протилежні судження можуть бути одночасно істинними, або одночасно хибними, хоч на рівні справжнього буття це абсолютно неможливо. Якщо у світі, який бачить око і чує вухо, немає істини, то можливо й не варто її шукати. Кожен, хто так міркував, врешті приходив до переконання, що для нього істинним є те, що допомагає йому вижити і приносить йому користь.

Ці дві причини надихнули групу мислителів V-IV століть до РХ на релятивістичні, суб'єктивістичні та скептичні переконання. Цих мислителів і назвали софістами (σοφιστής), тобто мудрагелями. Софісти засновували свої школи, в яких навчали всіх бажаючих ораторського мистецтва. Освітньою інновацією софістів було те, що вони брали плату за своє навчання. Ніхто з попередніх філософів не продавав свої знання, оскільки вважав, що істину не можна продавати і купувати. Але софісти не викладали істину. Вона їх не цікавила. Предметом їхнього навчання були практичні навички переконувати у своїй позиції та долати аргументи противника. Якщо давні філософи розуміли, що їхні учні не зароблятимуть своїми знаннями, а використовуватимуть їх для свого духовного зросту, то й про оплату за таке навчання не могло бути й мови. Софісти ж знали, що їхні учні здобувають знання не задля майбутнього пошуку істини і не задля духовного вдосконалення, а заради майбутньої політичної чи адвокатської кар'єри, а також задля отримання в майбутньому добрих прибутків. Це й софістам давало моральне право вимагати плату за своє навчання. Оскільки софісти були причетними до практичних умінь своїх учнів, які приносять їм прибутки, то вони мали право претендувати й на причетність до розподілу цих прибутків. Ще однією важливою рисою софістів було змістове навантаження їхніх лекцій. Софісти не цікавилися метафізикою і богослов'ям, оскільки ці знання не були приклад-

ними. Їх цікавило тільки те, що могло пригодитися для якісного переконування.

Ідеологами софістики були декілька видатних мислителів. Серед них були:

- ✓ *Горгій* (Γοργίας, 483-375 роки до РХ), який навчався спершу в Емпедокла, а згодом у елейців Зенона і Меліса,
- ✓ *Протагор* (Πρωταγόρας, 481-411 роки до РХ), який навчався у Демокріта, а згодом став найвидатнішим серед софістів,
- ✓ *Продік* (Πρόδικος, 465-395 роки до РХ), який був учнем Протагора,
- ✓ *Гінній* (Γίννις), *Лікофрон* (Λυκόφρων) та інші.

Ці люди були не тільки вчителями риторської майстерності, а й мислителями, які збудували філософську систему, що обґрунтовувала їхню діяльність. В основі вчення софістів лежить теза – істини немає, якщо б вона й існувала, то її неможливо було би пізнати, а якщо б її можна було пізнати, то її неможливо було б висловити. Софісти не вірили в існування об'єктивної істини. Істинним вони вважали те, що вигідне людині. Оскільки людей багато, й у них різні інтереси та прагнення, то й істин багато – у кожного своя. Найкраще ці переконання висловлює фраза Протагора: «Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος: τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν», більш цитована латиною: «*Omnia rerum mensura est homo: et earum rerum, quae sunt, exsistentiae, et earum, quae non sunt, inexistantiae*» (Людина міра всіх речей: існуючих у тому, що вони існують, і неіснуючих у тому, що вони не існують).

Софісти не ставили собі за ціль збудувати чітку систему поглядів. Тому різні представники цього напряму думки різнилися в поглядах. Менш категоричні вважали, що об'єктивна істина існує, але є недоступною для пізнання; більш радикальні повністю заперечували об'єктивну істину. Одні намагалися оправдати брехню, а інші відверто визнавали, що закликають своїх послідовників брехати заради вигоди. Всі вони, однак, сходилися на думці, що в кожній окремій життєвій ситуації істиною є те, що вигідне і корисне. Для того, щоби успішно доводити свої переконання, софісти розробили спеціальні вправи, які шляхом порушення логічних принципів приводять до логічно-хибних висновків, у яких помилка помітна не відразу. Відомими софіз-

мами були: «Хто вчить когось, той хоче, щоб учень став мудрим і перестав бути невігласом. Отже, він хоче, щоб учень став тим, ким він не є, і перестав бути тим, ким він є. Отож, він хоче перевести його з буття в небуття, тобто його знищити»; «Ця собака має дітей, отже, вона – батько. Однак це твоя собака. Отже, вона – твій батько. Ти її б'єш, значить – ти б'єш свого батька»; «Стіна не дихає, тому що вона нежива, та вона дихала б, якщо би була живою. Однак, деякі живі істоти, наприклад, комахи, не дихають. Отже, стіна не дихає не тому, що вона нежива. Значить – стіна жива, хоч вона і не дихає»; «Злодій не бажає отримати нічого злого. Отримання доброго є доброю справою. Отже, злодій бажає доброго»; «Ця статуя – художній витвір. Але вона твоя. Отже, вона твій художній витвір»; «Той, що сидить, устав. Хто встав, той стоїть. Отже, той, що сидить, стоїть»; «Чи ти знаєш людину, яка зараз закрита? Ні. Це твій батько. Отже, ти не знаєш свого батька».

Отож, в історії грецької філософії значне місце займала елейська школа, вчення якої формували Ксенофан, Парменід, Зенон, Меліс та інші. Ксенофан проголосив строгий монотеїзм. Парменід вважав, що істинне буття єдине, а світ, який розкривається в досвіді, є лише примарою. Зенон, намагаючись довести правильність позиції елейців, сформулював низку апорій, які викривали протиріччя досвідного світу. Відсутність істини в досвідному світі наштовхнула софістів на формування релятивістичних і скептичних поглядів.

6.4. ЕМПЕДОКЛ. АТОМІСТИ. АНАКСАГОР

В V столітті до РХ з'явилися декілька цікавих філософських напрямів, які зробили свій внесок у розвиток світової думки. Серед них особливо виокремлюються Емпедокл, Анаксагор і школа атомістів.

- ЕМПЕДОКЛ

Серед них особливо виділяється філософія *Емпедокла* (Ἐμπέδοκλος, близько 490-430 роки до РХ), який жив у сицилійському місті, яке грецькою називали Акраґас (Ἀκράγας), а латин-

ською Аґригентум (Agrigentum). Завдяки своїй красномовності та енергії, він довгий час, як і його батько Метон, стояв на чолі аґригентської демократії; але для нього значно важливішою була роль релігійного наставника, пророка, лікаря і чудотворця, на яку його покликала його видатна особистість, споріднена з особистістю Піфагора. В основі філософії Емпедокла лежить спроба поєднання досягнень його попередників. У VI столітті до РХ філософи шукали єдину субстанцію, з якої виникло все. Різні мислителі висунули гіпотези, що таким елементом може бути вода, земля, вогонь або повітря. Емпедокл спробував поєднати ці чотири субстанції, і проголосив, що в основі світу лежить не одна речовина, а чотири. Він погоджувався з Гераклітом у тому, що у світі відбуваються зміни, але й не заперечував Парменіду, який стверджував, що істинне буття незмінне. Як наслідок, Емпедоклу довелось шукати пояснення, як саме світ складається з чотирьох елементів, і до того ж є одночасно змінним і незмінним. Узгодження цих гіпотез вимагало неабияких інтелектуальних зусиль.

Емпедоклу вдалося сформуванати таку теорію, яка включила в себе доробки попередників. Він вважав, що світ складається з чотирьох елементів, кількість яких ніколи не змінювалось. Вода, земля, вогонь і повітря саме у філософії Емпедокла вперше розглядаються як елементи (στοιχεῖα), оскільки в попередніх концепціях, у яких визнавалась тільки одна первісна речовина, вона не могла бути елементом, бо елементом є частина цілого, а коли ця речовина є цілим, то вона не є елементом. Сам Емпедокл називав чотири праелементи коренями (ῥιζώματα) всього сущого. Жоден елемент не може перетворитися в інший. Якщо у світі з'являються нові елементи, то вони є не перетворенням первісних, а модусом їхнього змішання. Елементи здатні проникати в пори інших елементів. Так і відбувається їх змішання, схоже до дифузії. Змішання елементів відбувається не довільно, а за чітко визначеними принципами. Таких принципів є два. Першим із них є *Любов* (φιλότης). Під дією Любові елементи впорядковуються, взаємопроникають і організують лад та гармонію. Другим принципом є *Ненависть* (νεκος). Під її дією гармонія руйнується і світ повертається до хаосу. Почергове домінування Любові і Ненависті, і відповідно стани гармонії і хаосу, замінюють одна одну за принципом годинникового маятника. Зміни

Любові і Ненависті вічні. Так, у вченні Емпедокла світ постійно змінюється, як і в ученні Геракліта, і водночас у всекосмічній перспективі він стабільний, як про це писав Парменід.

У пізніх роботах Емпедокл звернувся до теми містики, схожої до піфагорійської. Він вважав, що людська душа є сутністю, яка перевершує матеріальний світ, і яка потрапила в тіло. Прив'язаність до матеріальних речей обумовлює перевтілення душ. Кожне наступне втілення обумовлюється моральною якістю попереднього життя. Душа може переселитися як у людське, так і у тваринне тіло. З цих міркувань, Емпедокл, як і Піфагор, забороняв тваринні жертвоприношення і закликав до вегетаріанства.

• ГІППОКРАТ І ГАЛЕН

Емпедоклова теорія поєднання чотирьох елементів надихнула грецьких лікарів *Гіппократа* (Ἱπποκράτης, близько 460-377/356 роки до РХ) і *Галена* (Γαληνός, 129/131-200/217 роки до РХ) на розробку теорії *темпераментів*. Оскільки стародавні греки вважали, що людина є малим світом (μικρόκοσμος), то в ній повинні відобразитися принципи буття світу. Якщо світ, складається з чотирьох елементів, то й у людині повинні бути чотири елементи. Гіппократ і Гален вважали, що в кожній людині присутні чотири рідини в різних пропорціях; при цьому домінує якась одна з них. Від того, яка рідина домінує в людині, залежить її спосіб поведінки. Сталу сукупність індивідуальних психофізичних особливостей називають латинським словом *temperamentum* (темперамент), що означає суміш компонентів. Гіппократ і Гален називали його грецьким словом *κράσις* (κράσις, суміш). Якщо серед рідин організму домінує лімфа, то людина є спокійною і повільною. Таку людину називають флегматиком, від грецького слова *φλέγμα* (флэгма) – лімфа. Якщо в організмі домінує жовта жовч, тоді людина є запальна й істерична. Її називають холериком, від грецького слова *χολή* (холé) – жовч, отрута. Якщо в людині домінує кров, тоді людина весела і рухлива. Її називають сангвініком, від латинського слова *sanguis* (сангвіс) – кров. Якщо ж домінує чорна жовч, тоді людина сумна і боязка. Її називають меланхоліком, від грецьких слів *μέλαινα χολή* (мéлайна холé) – чорна жовч.

- АТОМІСТИ

Другою школою грецької філософії V століття до РХ була *школа атомістів*. Її фундаторами були *Левкіпп* (Λεύκιππος, близько 500-440 роки до РХ) та *Демокріт* (Δημόκριτος, близько 460-370 роки до РХ). В основі вчення атомістів стояла ідея Парменіда про те, що ніщо не виникає і не зникає, а також Гераклітова ідея про вічну змінність у світі. Атомісти спробували дати своє пояснення того, як у світі відбуваються зміни, при тому, що ніщо не виникає і не зникає. Вони не погоджувались із Парменідом у тому, що зміни є тільки примарними. Для атомістів зміни реальні. Воднораз атомісти акцептували переконання мілетців про те, що в основі світу лежить єдине начало, а не декілька праелементів. Щоби вирішити цю проблему, атомісти відмовилися також від Парменідової тези, що не-буття немає. В результаті виникло вчення, яке стало революційним для стародавньої грецької філософії.

Світ, на думку атомістів, складається з надзвичайно малих тіл. Ці тіла настільки малі, що їх неможливо бачити оком. Вони також є найменшим складником світу, а тому їх неможна розділити на складники чи менші частинки. Тому Левкіпп і Демокріт називали їх неподільними частинами – *ἄτομος*, *атом*. Від цього слова походить і назва школи – атомісти. Всі атоми однакові. Так, атомісти постулювали єдність праелементу. На відміну від філософських шкіл VI століття до РХ, які вбачали *ἄρχή* в якомусь окремому елементі: воді, повітрі, вогні, землі чи апейроні, атомісти вважали, що єдиним елементом світу є атоми, які не є нічим, що можна спостерігати органами чуття. Всі речі є тільки комбінаціями атомів. Все те, що філософи VI століття до РХ проголошували *ἄρχή*, є тільки різними конструкціями атомів. Ці міркування породжували низку питань. Найважливішою проблемою було – чому атоми складаються по-різному та утворюють різні речі? На це питання атомісти відповідали, використовуючи повсякденний досвід. Все має здатність падати донизу. З цього вони зробили висновок, що всі атоми постійно падають донизу. Тут виникало ще одна проблема: щоби міг з'явитися рух, потрібна не тільки річ, яка рухається, а й вільний простір, у який вона може переміститися. Щоби обґрунтувати рух атомів, атомісти постулювали наявність абсолютно пустого простору. Атом може переміститися тільки туди, де немає іншого атому, а оскільки

ки, окрім атомів, більше нічого не існує, то звідси випливає, що поряд з атомами повинен існувати абсолютно пустий простір. Постулювання пустого простору було новаторством для грецької думки і антитезою до Парменідового лозунгу «Буття є, а не-буття немає». Фактично, пустий простір – це не-буття, і атомісти ствердили, що воно є.

Оскільки атоми вічні, то і їхній рух також вічний. Вони вічно рухаються у безконечному просторі. Так атомісти виражали свої уявлення про просторову і часову безконечність світу. Атоми рухаються не довільно, а зверху донизу. Оскільки всі атоми однакові, тобто мають однакову форму і масу, вони всі мали б рухатись рівномірно, а при такому русі у світі не відбувалося б змін. Це ще одна проблема, яка постала перед атомістами. Її філософи вирішували так: під час свого руху атоми об'єднуються між собою, створюючи більш складні конструкції. Об'єднання кількох атомів важить більше, аніж кожен окремих атом, тому конструкції атомів рухаються донизу швидше, аніж окремі атоми, а важчі конструкції швидше, ніж легші. Ті атомарні конструкції, які рухаються швидше, штовхають ті, які рухаються повільніше. Зазвичай важчі конструкції виштовхують легші догори, спричинюючи вихровий рух. Отже, атоми рухаються не рівномірно, а перебувають у вихровому русі. Це дає їм можливість довільно об'єднуватися. Внаслідок цього утворюються різноманітні речовини, а з них тіла. Вода, вогонь, повітря, земля і ефір є першими елементами, утвореними внаслідок руху і об'єднання атомів.

Хоч атоми й однакові, все ж їхні конструкції різні. Єднаючись, атоми зберігають між собою пустий простір. Атомісти уявляли об'єднання атомів схожим до притягування металу магнітом. Навіть коли метал і магніт дотикаються один до одного, між ними залишається пустий простір, хай навіть мінімальний. Коли атоми об'єднуються, в різних конструкціях між ними різний проміжок. Чим більший проміжок між атомами в елементі, тим цей елемент легший. Наприклад, повітря легше від землі; це означає, що в землі проміжки між атомами менші, ніж проміжки між атомами в повітрі. Важчі елементи виштовхують легші догори. Тому земля падає донизу, а повітря перебуває над землею. Найлегшим елементом є вогонь. З нього утворюються найвищі і найдосконаліші сутності – душі. Проводячи паралель між вогнем і душею, атомісти були співзвучними Геракліту. У світі не-

має чистих елементів. У воді є домішки землі, повітря і вогню, а в повітрі – домішки води, землі і вогню. Чим більше в речовині вогню, чим вона тепліша, тим більше в ній душі і розуму. Атомісти розробили власну теорію пізнання. Людина сприймає навколишні речі тому, що на її органи чуття діють відбитки тіл. Елемент, який оточує тіло набирає контури цього тіла. Ці контури впираються в органи чуття, залишаючи на них відбитки речі. Чим далше від тіла знаходиться спостерігач, тим слабшими стають контури, які впираються в його органи чуття. Тому зблизька предмет видно краще, аніж здалеку. Однак бути пізнаним може тільки те, що само одухотворене і розумне. Подібне пізнається подібним; душа пізнає те, що має душу. Одухотвореним і розумним є теплі елементи. Тому теплі елементи краще передають інформацію, ніж холодні. Крізь повітря видно краще, ніж крізь воду, бо повітря тепліше, ніж вода. Але крізь воду видно краще, ніж крізь землю, бо вода тепліша, ніж земля. Якщо ж вода замерзає, тобто втрачає тепло, а разом із ним свою душу і розум, то через неї, тобто через лід, видно погано.

На основі своєї фізичної теорії атомісти будували свої етичні погляди. Оскільки душа складається з вогню, а вогонь є найлегшим елементом, то душа повинна бути чистою і легкою. Коли в душу проникають інші елементи, тоді душа стає важкою. Коли «важко на душі», тоді людина нещаслива. Завданням духовного вдосконалення є облегшення душі, тобто очищення душевного вогню від усього зайвого. Тільки чиста душа здатна досягнути спокою, ясності, благості, гармонії й безстрашності. Якщо душа обтяжена, їй важко вдається пізнання. Атомісти наголошували, що чуттєве пізнання не досконале. При цьому вони були далекою від скептицизму. Навпаки, вони закликали не відмовлятися від пізнавальної діяльності, а удосконалювати душу, що мало би привести до покращення пізнавальних результатів. Незважаючи на численні спроби в сучасній науковій літературі представити атомістів атеїстами, вони були віруючими. Лекіпп і Демокріт вважали, що боги, як і душі, складаються з найдосконалішого елементу – вогню. Кожна людина по-різному відчуває богів. Зв'язок людини з богами залежить від досконалості душі. Чим досконаліша людська душа, тобто чим чистішим є вогонь душі, тим вона божественніша, і тим сильніший її зв'язок із богами, які теж є вогнем.

- АНАКСАГОР

Фундатором третього важливого напрямку філософії V століття був *Анаксагор* (Ἀναξαγόρας, близько 496-428 роки до РХ). Він народився в Малій Азії, але, незважаючи на свої статки, залишив усе й зайнявся філософією. Анаксагор переїхав до Атен, де перебував у тісній дружбі з Періклом. Під кінець життя він був вимушений покинути Атени під тиском противників Перікла. Оскільки Анаксагор був першим філософом, який стало мешкав в Атенах, його вважають фундатором атенської філософії. У філософії Анаксагора наявні деякі риси, які його споріднюють із атомістами, втім більшість аспектів його філософії роблять його їхнім опонентом. Анаксагор, як і атомісти, вважав, що світ складається з дуже малих і неподільних частинок. Філософ називав їх σπέρματα (спέρмата, сім'я) або χρίματα (хрémата, речі). Арістотель назвав їх ομοιομερη (гомеомери, подібні частинки). Анаксагор описував гомеомери по-іншому, ніж атомісти презентували атоми. Якщо атоми Левкіппа і Демокріта однакові, то гомеомери Анаксагора найрізноманітніші. Філософ вважав, що за умови одноманітності атомів ніколи не з'явився би світ, наповнений таким багатством форм. Видів гомеомерів є безмежна кількість. Кожна речовина має свої гомеомери: вода, земля, м'ясо, камінь тощо. Вони з'єднуються і роз'єднуються, творячи і руйнуючи тіла. Анаксагор критикував теорію пустих просторів атомістів.

Змішування гомеомерів відбувається внаслідок їхнього руху. Але рух Анаксагор пояснював не так, як це робили атомісти. Якщо атомісти вважали, що рух є самовільним і немає цілі, то для Анаксагора рух контрольований. Якщо рух контрольований і скерований до цілі, то мусить бути якийсь розумне начало, яке дає початок руху і його контролює. До того ж, це начало само не може складатися з гомеомерів, оскільки інакше воно б мусіло створювати само себе. Таким началом Анаксагор вважав νοῦς (нус) – розумний дух, світовий розум або духовне начало світу. Нус і матерія є повними протилежностями: Нус – розумний, духовний, впорядкований, простий, а матерія – позбавлена розуму, хаотична, складна. Сама по собі матерія неспроможна впорядкуватися. Тільки завдяки Нусу в хаос матерії входить лад, і утворюється космос. Нус дав імпульс для вихрового руху

гомеомерів, внаслідок якого холодні й важкі елементи зосередились у центрі, а гарячі й легкі розлетілися навколо центру. З холодних і важких елементів утворилася Земля, яка знаходиться в центрі всесвіту. Від неї відірвалися куски, які потрапили в зону ефіру, і від нього нагрілися. Так виникли зорі. Нус дав також початок живим істотам, заклавши в землю сім'я всього живого. Він вкладає в істоти життя, створюючи різноманіття живих істот. Оскільки порядок у всесвіт вносить космічний розумний дух, то пізнавати цей порядок може тільки розумний дух людини. Заняття наукою розвивають розум і духовність, та уможливають відчитування у світі діянь Нусу.

Серед послідовників Анаксагора був *Метродор-старший із Лампсака* (Μητρόδωρος). Він застосував теорію Анаксагора до теогонії Гомера. Метродор дотримувався переконання, що боги описані Гомером, є ніщо інше, як сили Нусу, якими він творив, упорядковував і керує світом. Ще одним послідовником Анаксагора був *Архелай* (Ἀρχέλαος), який вважається учителем Сократа. Архелай ототожнив Нус Анаксагора з повітрям Анаксимена і Діогена Аполлонійського, наділяючи повітря всіма характеристиками, якими Анаксагор наділяв Нус. Нус-повітря Архелая створив світ, відділяючи землю і воду від вогню (небесна сфера). Сюжет, в якому персоніфіковане і обожене повітря розділяє землю й небо, займаючи простір між ними, неодноразово згадується у міфах різних народів.

Отже, у V столітті до РХ грецька філософія сформувала декілька напрямів, які поставили собі за ціль дати пояснення основних принципів світобудови. Емпедокл вважав, що світ складається з чотирьох елементів (вода, земля, вогонь і повітря). Ці елементи не з'являються і не зникають, але поєднуються між собою. Змішання елементів відбувається під дією двох сил – Любові і Ненависті. Емпедоклове поєднання чотирьох елементів надихнуло Гіппократа і Галена на розробку теорії темпераментів. Атомісти, на відміну від Емпедокла, постулювали існування безлічі однакових атомів, які постійно рухаються в пустому просторі, і внаслідок свого руху утворюють річ. Анаксагор заперечував існування пустого простору. Світ, на його думку, складається з гомеомерів, тобто неподільних частинок найрізноманітніших видів. Рух гомеомерів спричинюється дією розумного духа.

6.5. СОКРАТ, МЕГАРЦІ І КІРЕНАЇКИ

Сократ був переломною постаттю в історії світової культури, людиною, яка заклала нові філософські проблеми та вплинув на формування всієї європейської культури.

• СОКРАТ

Сократ (Σωκράτης, 469-399 роки до РХ) народився і все життя прожив у Атенах. Його батько Софронікс був скульптором, а мати Фенарета – повитухою. Обоє батьків Сократа допомагали з'явитися чомусь новому, що досі перебувало в іншій субстанції: батько допомагав з'явитися скульптурі, яка досі перебувала в камені, а мати допомагала народитися новому життю. Професії батьків вплинули на хід думок Сократа і на його становлення як філософа. Відомо, що Сократ був одружений; ім'я його дружини було Ксантіппа. Філософ нічого не писав і не залишив після себе письмових текстів. Тому його погляди доводиться реконструювати за текстами його учнів і біографів. Однак, зважаючи на популярність Сократа, про нього в античності написали так багато, що реконструкція його вчення не викликає особливих проблем. Сократ рідко виходив з міста. Натомість він постійно перебував у спілкуванні та навчанні учнів, які до нього сходилися з усіх околиць. Найпопулярнішим елементом його біографії була його смерть. Сократа звинуватили у підриві усталених традицій Атен і засудили до смертної страти. Сократ відмовився від допомоги адвокатів у суді і від пропозиції утекти з в'язниці. Страта полягала в тому, що засудженому принесли отруту, яку він мав випити сам. Сократ зробив це, не вагаючись. Після себе він залишив учнів, яким передав свою мудрість, свої знання і свої ідеї.

Філософія Сократа є новою сторінкою в історії грецької думки передовсім тому, що він кардинально змінив її акценти. Якщо досі головною темою філософських розмислів була метафізика, то Сократ відмовився міркувати про *ἀρχή*, вияснювати структуру світу, будувати картину уявлень про природу. Він вважав, що все це позбавлене сенсу, оскільки не робить людину кращою. Філософ, натомість, занурився у людську душу. Головною темою його філософії стала етика, завданням якої є пояснити людині, як їй

слід поводитися, і зробити людину кращою. На відміну від софістів, які були сучасниками Сократа, і які вважали, що об'єктивної істини немає, а для кожного істинним є те, що йому вигідне, Сократ намагався довести існування об'єктивних Істини і Добра.

Сократ вважав, що кожна людина схильна до добра. Кожна людина за нормальних обставин і за наявності можливості вільного вибору робить тільки добро. Якщо людина обирає зло, то робить це не тому, що є злою і прагне зла, а тому, що не знає, що вона чинить саме зло, і думає, що робить добро. Злочинець, коли зважується на злий вчинок, вважає, що цей вчинок є для нього добром. Наприклад, крадіжка, хабар, обман видаються злочинцю засобом збагачення, а тому добром. Ці висновки виникають не зі злої природи людини, а з незнання того, що є добром. Отже, щоби людина робила добро їй потрібно навчити. Сократ все своє життя займався навчанням інших добру. Його навчання було особливим. Оскільки людина за своєю природою є доброю, то їй не потрібно нав'язувати добро зі зовні. Якщо добро й істина є в душі людини, то їх потрібно лише звідти вийняти. Іншими словами, добро й істина притаманні людині як її потенціал, який потребує тільки актуалізації. Тому Сократ не читав лекцій і не писав трактатів. Він не вважав себе вчителем, який усним або письмовим словом прививає учням знання. Він вважав себе тільки помічником, який допомагав іншим актуалізувати наявні в душі добро й істину. Своє заняття він прирівнював до занять своїх батьків. Його батько був скульптором, який актуалізував фігуру з каменю. Камінь має все, що має й скульптура, яку виготовляють з цього каменю, але щоби скульптура з'явилася, її потрібно наче вийняти з цього каменю. Мати Сократа була повитухою, тобто вона допомагала народитися дитині. Заняття батьків стали для Сократа символом його власного заняття. Він вважав себе повитухою людських знань. Метод свого навчання філософ називав *маєвтикою* (μαῖευτική), що означало акушерство, мистецтво повитухи. На практиці застосування маєвтичного методу виглядало так: Сократ ніколи не висловлював готових тез; він завжди вів розмову доти, доки в його учня чи візаві залишались хибні аргументи чи переконання. Ставлячи обдумані питання, Сократ домагався, що його опонент поступово відмовлявся від усіх хибних переконань, і врешті йому не залишалось нічого іншого, як тільки висловити правильну думку.

Позаяк істина і добро міститься в людській душі, то щоби їх пізнати потрібно досліджувати не зовнішню дійсність, а внутрішній світ людини. Життєвим кредо Сократа стали слова, написані на храмі Аполлона в Дельфах: «γνῶθι σεαυτόν» (пізнай самого себе). Очевидці розповідали, що Сократ багато часу проводив у медитації і внутрішній зосередженості. Він стверджував, що в ці моменти спілкувався зі своїм даймоніоном (δαίμονιον). Слово «демон» чи «даймоніон», яке сьогодні означає злого духа, в той час мав ширше значення; ним означували духа, незалежно від його якостей. Занурення в себе є, на думку Сократа, найкращим шляхом пізнання. Відповідно, усвідомлення цінності самопізнання є найбільшим відкриттям у житті кожної людини. Допоки людина не вникла в себе, вона не має знань, і їй тільки видається, що вона володіє знаннями. Знаменита фраза «Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього» виражає саме цю думку. Насправді, Сократ цих слів не говорив. Вони належать Цицерону, але є перефразуванням слів Сократа, переказаних Платоном в діалозі «Апология Сократа» (21d-22a). Утім ці слова виражають Сократові переконання. Філософ вважав, що збільшення знань спричинює скромність, а недостатність знань – гордість. У філософській традиції вкоренилась схема «кола Сократа», за допомогою якої прийнято зображати залежність скромності від кількості знань. Великим колом позначають людину, яка знає багато, а малим – ту, яка знає мало. Довжина кола є символічним зображенням межі між знанням і незнанням. У малого кола мала довжина, тобто у людини, яка знає мало межа між знанням і незнанням коротка. Їй видається, що здолати цю межу просто. Це породжує гордість за свої знання, мовляв «Я знаю майже все». Коли ж людина збільшує свої знання, коло зростає, тобто межа між знанням і незнанням стає більшою. Людині, яка знає багато, краще видно, скільки всього вона не знає, а тому вона не бачить причин для гордості. Наприклад, той, хто не знає, що таке математика, не знає й самої математики. Той, хто дізнався, що таке математика, збільшив свої знання, але водночас і дізнався, що він не знає математики. Зі зростом знань усвідомлення незнань зростає майже у геометричній прогресії.

Головною ціллю навчання є досягнення чесноти і досконалості – *ἀρετή*. Навчання і виховання для Сократа були не приватною справою, а завданням держави. Поліс повинен дбати про те, що-

би народ міг отримати добре виховання, яка сприяє розвитку ἀρετή. Необхідним елементом навчання були традиції полісу і його релігія. За своїми релігійними поглядами Сократ був монотеїстом. Він уявляв космос аналогічним до людини: як у людині існує тіло й душа-даймоніон, так і у світі виділяється матеріальна дійсність і Бог – розумний упорядник і керівник світу, якого Сократ, схоже до Анаксагора, називав νοῦς. Однак, він не заперечував і традиційних божеств грецької релігії. Їх Сократ сприймав не за окремих істот, а за партикулярні прояви Бога. Філософ закликав зберігати й розвивати всі елементи традиційної релігії, оскільки вони допомагають розвивати добрі схильності людей.

Сократ, як і кожен геній, поставив більше питань, аніж дав відповідей. Питання, поставлені і не вирішені Сократом, стали вихідною точкою для подальших філософських дискусій і розвитку нових шкіл. Першим питанням, яке впливало з філософії Сократа і на яке він не відповів, була проблема природи добра. Сократ закликав прагнути добра, і добро в нього мало тільки етичний характер. Проте він не пояснив чітко, що таке добро, тобто що є добром для людини, і як потрібно діяти, щоби діяльність була доброю. Другим важливим питанням була проблема знань. Сократ стверджував, що знання містяться в людині, а в процесі навчання потрібно тільки допомогти цим знанням актуалізуватися. Однак, він не пояснив, як ці знання опинилися в людині, звідки людина взяла знання, хай навіть в імпліцитному вигляді. Ці два питання стали ключовими для подальшої релігійно-філософської думки Стародавньої Греції. Відповідь на питання шукали учні Сократа, яких можна розділити на чотири школи. Три з них прийнято називати *сократівськими школами*, і до них належать кініки, кіренаїки і мегарці. Представники цих шкіл намагалися відповісти на питання про природу добра. Четвертим напрямом є школа Платона, яка стала найбільш впливовою філософською школою світу. Платон і його учні шукали відповіді на питання, звідки в людині взялися знання. Серед сократівських шкіл кіренаїки та мегарці розвинулись відразу ж після смерті Сократа, а пік розвитку кініків припав на епоху еллінізму.

• МЕГАРЦІ

Першим напрямом, у якому розвивалась філософія Сократа, була *мегарська школа*, представників якої також називали діа-

лектиками і еристами. Засновником цієї школи був *Евклід із Мегари* (Εὐκλείδης). Відомо, що Евклід був чверть століття старший Платона, і до того, як познайомився зі Сократом, здобув добру освіту в елейській школі. Погляди Парменіда і Сократа стали згодом визначальними для філософії Евкліда. Після смерті Сократа Евклід відкрив у рідному місті Мегарі власну філософську школу. В основі вчення Евкліда лежить синтез Парменідового вчення про єдине буття і Сократового вчення про добро. Евклід, як і Парменід, вважав, що емпіричний світ не дає істинного пізнання. Кожна річ є тільки оманливою видимістю. Справжнім знанням про речі є їхні *ἁσώματα ἔῳδα* (безтілесні ідеї). Безтілесною ідеєю, тобто сутністю кожної речі є те, що вони не є окремим буттям, а партикулами єдиного буття. Для Евкліда, як для Парменіда, буття єдине і неподільне. Специфікою Евкліда було те, що він ототожнив Парменідове буття зі Сократовим добром. Якщо для Сократа добро є тільки етичною категорією, то для Евкліда – онтологічною. Воно не є рисою поведінки людини, а об'єктивно існуючою дійсністю, до того ж єдиним істинно існуючим буттям. Добро в розуміння Евкліда є Богом.

Мегарська школа розвивалась у IV-III століттях до РХ. Після смерті Евкліда його послідовники дотримувались його поглядів і розвивали їх. Як і Зенон в елейській школі, представники мегарської школи розробляли апорії. Найвідоміші апорії залишив після себе Евбулід (Εὐβουλίδης).

- *Парадокс «Брехун»* має такий зміст: якщо хтось каже: «Я брешу», то він у той момент каже правду, чи бреше, адже ж, якщо він бреше, то фраза «Я брешу» є неправдивою, і він каже правду, а якщо він каже правду, то фраза «Я брешу» правдива, і він бреше.
- *Парадокс «Купа»* формулюється так: якщо до однієї зернини додати ще одну, купи не вийде, якщо додати ще одну, купи теж не вийде, то скільки ж зернин потрібно додати, щоби вийшла купа, зважаючи, що жодна зернина не здатна створити купу.
- Схоже, але у зворотному напрямі, формулюється *парадокс «Лисий»*: втративши один волосок, людина лисою не стає, то скільки ж волосків потрібно втратити, щоби стати лисим.
- *Парадокс «Рогатий»* виглядає так: кожен, володіє тим, що не втрачав, отже, той, хто не втрачав роги, рогатий.

Мегарська школа зникла в кінці III століття до РХ, але вона мала величезний вплив на подальший розвиток думки. Зокрема Платон перейняв чи не всі основні ідеї Евкліда. Вчення мегарців про божественне Добро-Буття і про безтілесні ідеї стало основою платонізму.

- КІРЕНАЇКИ

Ще одним напрямом, який розвинувся відразу ж після смерті Сократа, була *школа кіренаїків*. Засновником школи був учень Сократа Арістіп з Кірени (Αρίστιππος). Він зосередився на етиці, як це робив і Сократ, але спробував дати відповідь на питання, що є добро і як слід жити. Арістіп, після смерті Сократа, відкрив власну школу, яка була дуже схожою на софістську: він брав плату за навчання і вчив своїх учнів зосереджуватись на власній вигоді. В питаннях етики Арістіп починав свої міркування з тез Парменіда. Як і софісти, він зосередився не на тому, що потрібно пізнавати, тобто справжньому бутті, а на тому, що людина сприймає фактично, тобто на світі. Якщо те, що ми сприймаємо, насправді не є істинним буттям, тобто його немає, тоді ми сприймаємо ніщо інше, як наші власні відчуття. Це означає, що саме відчуття є основою нашого знання, орієнтування у світі, а тому й діяльності. Якщо світом людського життя є відчуття, то й в етиці потрібно зосереджуватись не на якомусь абстрактному ідеалі буття чи добра, а на відчуттях. Відчуття бувають різні: одні чинники спричинюють приємні відчуття, інші – неприємні, а ще інші не спричинюють жодних відчуттів. Якщо людина живе виключно у світі своїх відчуттів, а вони бувають різними, то завданням етики є корегувати їх так, щоби вони робили людину щасливою. Безперечно, що приємні відчуття роблять людину щасливішою, ніж неприємні відчуття. Тому Арістіп закликав дбати про приємні відчуття. Саме вони, на думку філософа, є добром для людини. І не має значення, чи приємності є об'єктивним добром. Для Арістіпа, як і для софістів, об'єктивності немає, а якщо вона й існувала б, то її неможливо було б досягнути. Добро приносить щастя, отож, приємні відчуття і є щастям. Життєвим кредо Арістіпа став заклик примножувати приємності та уникати злих відчуттів.

Завданням філософії, на думку філософа, є донести до кожного, хто шукає щастя це життєве кредо. Арістіп також наголошу-

вав, що цінними є тільки ті відчуття, які вільні від страждань. Та приємність, яка неодмінно спричинює страждання, є несправжньою. Страждання спричинює будь-яка приємність, яка робить людину залежною від себе. Тому філософ закликав уникати будь-якого ризику узалежнення. Найпростішим способом зберегти свободу є забезпечувати собі різні задоволення водночас. У комплексі вони розсіюють людину, і жодне з них не стає їй необхідним. Арістіп закликав не цікавитись смертю, бо вона не впливає на відчуття. Коли є людина, немає смерті, коли ж є смерть, немає людини. Тому людина і смерть не перетинаються, і не впливають одна на одну. Позиція, сформована і висловлена Арістіпом, отримала назву *гедонізм*, від грецького слова *ἡδονή* – задоволення.

Далеко не всі представники кіренайської школи буквально розуміли Арістіпові тези. Його послідовники розвинули з них як крайній гедонізм, так високу моральну доктрину. Так, представник кіренайської школи *Теодор Амеїст* (Θεόδωρος) вважав, що окремі короткочасні відчуття не спроможні принести справжнє задоволення. Тому ціллу життя повинні бути не окремі відчуття, а осягнення стану внутрішньої душевної радості. Ця внутрішня радість і є справжньою *ἀρετή*. Хто її досягнув, той справжній мудрець, і діє відповідно до свого внутрішнього закону. Загальна маса людей мудрецьми не є, а тому вони й не мають внутрішнього закону. Для них суспільство створило законодавство, звичаєве право, моральні норми тощо, щоби їхня поведінка також була чимось керована. *Гегезій* (Ἡγεσίης) у своїх міркуваннях ішов ще далше, ніж Теодор. Він вважав, що не тільки короткочасні відчуття не є справжнім задоволенням, але й душевний стан радості є недосяжним. Тому все, на що людина здатна, так це на уникнення від страждань. Єдиним певним способом уникнути страждань є смерть. Гегезія прозивали *Πεισθάνατος*, що означає «проповідник смерті». *Аннікеріс* (Ἀννίκερις), хоч і належав до кіренайської школи та використовував їхню термінологію, все ж пропагував високу мораль. Він погоджувався з тим, що ціллу життя є пошук задоволення, проте вважав, що духовні задоволення значно вищі та приємніші, ніж тілесні. Вірність, дружба, любов, щирість тощо приносять справжнє задоволення. Навіть героїчна смерть за батьківщину є приємним відчуттям.

Отже, кардинальну зміну напряму думки Стародавньої Греції спричинила постать Сократа. Він переніс акценти думки з природи на людину, а головною темою своїх міркувань обрав етику. Філософ вважав, що людина за природою добра. Щоби це добро експлікувати, потрібно навчити людину, що є справжнє добро. Завдання вчителя в такому випадку схоже до завдання повитухи – допомога при народжуванні. Ідеї Сократа стали вихідною точкою для міркувань багатьох філософських шкіл античності. Засновник мегарської школи Евклід ототожнив Сократове добро з Парменідовим буттям, надавши першому онтологічне значення, а другому – етичне. Засновник кіренайської школи Арістип ствердив, що справжнім добром є задоволення поклавши початок гедоністичної етики. Третя сократівська школа – кініки – осягла апогею свого розвитку дещо пізніше, а тому належить до елліністичної культури. Втім найвидатнішим учнем Сократа був Платон – найбільший філософ усіх часів і народів.

6.6. ФІЛОСОФІЯ І БОГОСЛОВ'Я ПЛАТОНА

Найбільш видатною постаттю в історії європейської думки був *Платон* (Πλάτωνας, 427-347). Найвлучнішою характеристикою значення Платона у світовій філософії є висловлювання Альфреда Вайтгеда: «Найнадійнішою загальною характеристикою європейської філософської традиції є те, що вона є серією приміток до Платона». Філософ народився в Атенах в аристократичній родині. Його батько Арістон був нащадком царя Аттики Кодра. Платонова мати Періктіона походила з родини атенського політика Солона, а її братами були Хармід і Критій, відомі політики епохи Тридцяти тиранів. У Платона було ще два брати Адіман і Главкон, а також сестра Потона, яка була матір'ю Спевсиппа, який після смерті Платона очолив його філософську школу. Справжнє ім'я Платона було Арістокл (Αριστοκλής), а Платоном його назвав Сократ. Слово «платон» означає «широкий». Так Сократ відзначав статуру Арістокла – широкі плечі і високий ріст. З ранніх літ Платон цікавився філософією. Його першим вчителем був послідовник Геракліта і учень софіста Протагора Кратіл (Κρατύλος). Згодом Платон навчався у Сократа і був його

найвидатнішим учнем. Після смерті Сократа Платон якийсь час провів у Кірені, де свою школу заснував учень Сократа Арістіп, і в Єгипті, де пізнавав єгипетську мудрість. Опісля Платон відвідав Сицилію, де за допомогою сиракузького тирана Діонізія Старшого намагався створити ідеальну державу. Ці спроби були безуспішними. Повернувшись до Атен, Платон заснував свою філософську школу. Оскільки школа розташовувалась в місцевості, названій в честь міфічного героя Академа, то й сама школа отримала назву Академія. Платонівська Академія в Атенах стала найвпливовішим і найкращим навчальним закладом стародавнього світу, і проіснувала вона аж до 529 року, коли візантійський імператор Юстиніан її закрити.

Платон багато писав, і його твори добре збереглися. Філософ викладав свої думки у формі діалогів, у яких головним героєм переважно був Сократ. До нашого часу дійшли 34 твори Платона. З них 24 твори не викликають сумніву щодо того, що їх справді написав Платон. Оскільки Платон писав майже сорок років, то його погляди дещо змінювались це дає підстави поділити діалоги на три періоди.

- До ранніх творів Платона належать: «Апологія Сократа» (Απολογία Σωκράτους), «Хармід» (Χαρμίδης), «Евтидем» (Εὐθύδημος), «Евтифрон» (Εὐθύφρων), «Іон» (Ἴων), «Кратил» (Κρατύλος), «Критон» (Κρίτων), «Лакхес» (Λάχης), «Лісій» (Λύσις), «Менексон» (Μενέξενος), «Менон» (Μένων), «Федон» (Φαίδων), «Протагор» (Πρωταγόρας) і «Бенкет» або «Симпозій» (Συμπόσιον).
- До середнього періоду належать: «Парменід» (Παρμενίδης), «Федр» (Φαῖδρος), «Держава або Політея» (Πολιτεία) і «Теттет» (Θεαίτητος). До пізніх творів належать: «Критій» (Κριτίας), «Закони» (Νόμοι), «Філеб» (Φίληβος), «Політик» (Πολιτικός), «Софіст» (Σοφιστής) і «Тімей» (Τίμαιος).
- До творів, щодо Платонового авторства яких існують сумніви, належать: «Алкібіан Перший» (Ἀλκιβιάδης πρῶτος), «Гіппій Старший» (Ἰππίας μείζων), «Гіппій Молодший» (Ἰππίας ἐλάττων), «Клітофон» (Κλειτοφῶν) і «Теаг» (Θεάγης).
- Щодо ще п'яти творів, приписаних Платону, доведено, що вони філософу не належать: «Алкібіад Другий» (Ἀλκιβιάδης δεύτερος), «Філіп Опунський» (Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος), «Суперник» (Ἀντερασταί), «Гіппарх» (Ἰππαρχος) і «Мінос» (Μίνως).

- ВЧЕННЯ ПРО ІДЕЇ

Філософія Платона дуже багатогранна; вона охоплює весь спектр філософських проблем і враховує досягнення всіх мислителів, які працювали до нього. Першою темою філософії Платона є його онтологія (вчення про буття). Вона є спробою Платона відповісти на питання, що таке добро, тобто на питання, на яке Сократ відповіді не дав. Міркуючи про будову світу, Платон, під впливом Парменіда і Евкліда, не вважав емпіричний світ істинним буттям. Він розумів, що перш, ніж з'являється якась річ, мусить існувати її проект, її ідея. Спершу у майстра чи митця з'являється ідея речі, і аж тоді ця ідея втілюється. Результат не завжди ідеальний; часто виготовлена річ є не настільки досконалою, як її ідея. Щоби пізнати сутність речі, недостатньо її побачити, а потрібно проникнути до її ідеї. Яскравим прикладом цього є мала дитина, яка тільки пізнає світ. Дитина, коли побачить якусь річ уперше, запитує батьків, чим ця річ є. Це означає, що з емпіричного сприйняття речі, про неї мало що можна дізнатися. Щоби знати, чим річ є, потрібно сягнути до її ідеї, яка не схоплюється в досвіді. Якщо кожна річ існує тільки тому, що попередньо існувала її ідея, то і світ, як велика річ, якщо він існує, мусить мати свою ідею. Оскільки світ не є цілісною річчю, а набором речей, то й ідей повинно бути багато. Так, Платон доводив, що істинним буттям є *ідеї* (ἰδέα), а світ є лишень втіленням цих ідей, до того ж далеко не завжди досконалим. Тому справжнє пізнання – це пізнання світу ідей, а не видимих речей. Платон називав світ ідей νοῦτός κόσμος (ноетός κόσμος, розумний світ), а світ речей – δόξα (δόξα, видимість). *Вчення про ідеї* стало головним стержнем філософії Платона і всього подальшого ідеалізму.

Ідеї є ментальною дійсністю, яка у філософії Платона отримує онтологічний статус. Їх є стільки, скільки предикатів можуть мати всі існуючі речі. Оскільки предикати є різні: більш загальні і більш конкретні, то й ідеї перебувають в певній ерархії, в якій більш загальні перебувають на вищому ерархічному рівні, ніж більш конкретні. Кожна більш конкретна ідея є партикулярним вираженням більш загальної. Найзагальнішою ідеєю є *Добро* (τὸ ἀγαθόν). Для Платона Добро є не тільки етичною категорією. Добре – це передовсім істинне буття. У міркуваннях про Добро Платон, як і Евклід із Мегари, ототожнював Сократове добро з Парменідовим буттям. Добро нічим не обумовлене; во-

но є добром само по собі (αὐτὸ ἀγαθόν). Отже, Добро ототожнювалося з Буттям, Істиною та Єдністю. Це ототожнення лягло в основу середньовічного вчення про *трансценденталії* (nomina transcendentia), тобто про базові поняття, які присутні в усіх речах: добро (bonum), буття (ens), істина (verum) і єдність (unum). Саме Добро і є істинним Богом, від якого бере початок все суще.

Світ ідей (νοητός κόσμος) і світ речей (δόξα) не є двома різними світами. Платон не був дуалістом. На його думку, існує тільки одна дійсність – Бог-Добро, який включає в себе ідеї. Світ ідей відображається в речах. Космологія Платона викликала низку запитань вже в античності. Платон писав, що світ створений на взірець (παράδειγμα, парадигма) ідей. Але відкритим залишалося питання про те, з чого він створений. Платон вважав, що світ створений ex nihilo (з нічого). Древні міфи розповідали, що світ створений із хаосу. Однак щодо того, чим був цей хаос, не було єдиної версії. Платон розумів хаос, із якого створений світ, як ніщо. Його він називав двома термінами: χώρα (хóra) і τόπος (тóпос). Жодне з них не означає чогось суцього. Слово «χώρα» першими у філософській термінології використовували атомісти, які стверджували, що світ складається з атомів, а поміж цими атомами простирається пустота. Оту пустоту вони й називали χώρα. Слово «тóпос» має аналогічне значення; воно означає «місце». Отже, обидва терміни означають не-буття, те, чого немає. Однак, χώρα – це не-буття, яке уможливорює буття. Якщо б її не було, то ідеї не мали б де виразитись. Якщо χώρα є не-буттям, то вона не може бути ані началом світу, ані навіть його співначалом. Так, єдиним началом світу, відповідно до уявлень Платона, є ідеї. Оскільки у філософії Платона світ має єдине начало, то його уявлення є строго моністичними. Непорозуміння в це питання вніс Арістотель, який замість Платонових термінів χώρα і τόπος, використовував слово ὕλη (гіле) – матерія, хоч сам Платон слово ὕλη ніколи не вживав. Так, Арістотель дав початок хибному дуалістичному трактуванню Платонового вчення.

Платон вважав, що створення світу є історичним фактом, тобто світ має свій початок у часі. Світ не є вічним. Щоби унаочнити виникнення світу, Платон ввів поняття Δημιουργός (Деміург, Творець). Це слово до Платона використовувалося в побутовій грецькій мові. Воно походить від слів δῆμος (дémос – земля, народ) і ἔργον (éргон – праця), й первісно означало землероба. В

Платона Деміург не має персоніфікованих властивостей. Він є радше процесом, і в деяких діалогах іменується Έρως (Έρος), що віддалено споріднює Платонів опис виникнення світу з Емпедокловим описом Любові як організатора космосу. Матеріальний світ є вираженням ідей у не-бутті. Тому матеріальний світ не є справжнім буттям. Він є межею між буттям і не-буттям. Завдяки присутності (παρουσία, парусія) ідей в речах, чи участі речей в ідеях (μέθεξις, м'етексіс чи κοινωνία, койнонія) у матеріальному світі присутні буття, добро, істина і єдність, однак світ ними не є; він тільки партиципує істинне буття. Водночас, через присутність у світі не-буття у ньому наявні недосконалість і зло.

Платон у своїх ранніх діалогах писав, що між світом ідей і світом речей існує проміжна ланка – математичні категорії, уявлення про які Платон перейняв від піфагорійців. Наприклад, ідея червоного кольору втілена в багатьох червоних предметах, але в кожному з них вона втілена по-різному: в кожному червоному предметі насиченість червоного кольору різна, і цю насиченість визначає число. Або ж, щоби виготовити якийсь предмет, недостатньо знати тільки його форму (ідею), а необхідно також знати і його розміри (число). Отже, число є посередником між ідеями та речами. Під впливом піфагорійців Платонівська Академія культивувала математику. Коли, після розгрому піфагорійського союзу, до Академії почали переходити члени союзу, тоді вивчення математики і культивування числа зросло в ній ще більше. В пізніх діалогах Платон настільки захоплювався піфагорійськими роздумами про число, що числа в його філософії майже замінили ідеї, а Добро сприймалося передовсім як Єдине (τὸ ἕν). Це загострення уваги на числі особливо розвинулось у послідовників Платона, які працювали в Академії після його смерті.

• АНТРОПОЛОГІЯ

Оскільки світ є відблиском ідей, він влаштований розумно, і в ньому всьому присутні одні і ті самі принципи. Наявність у світі речей вищого начала Платон називав *Світовою Душею* (ψυχὴ τοῦ κόσμου, anima mundi). Після Платона поняття Світової Душі розвинулось у платонізм та у від нього залежних напрямках думки. Сам Платон на основі свого вчення про Світову Душу побудував свою *антропологію*. Для Платона людина – це передовсім

душа. Філософ вважав, що людські душі є не окремими сутностями, а частинами Світової Душі. Оскільки Світова Душа є втіленням ідей у світі, то її завданням є зосереджуватись на істинному бутті – ідеях, а не на не-бутті. Ті частини, які відволіклись від споглядання ідей, потрапили в матеріальні тіла, й узалежились від них. Платон проголошував: «Τὸ μὲν σῶμα ἐστὶν ἡμῖν σῆμα» (тіло є гробом душі). Тут Платон використовував гру слів σῶμα (сóма – тіло) і σῆμα (сéма – гріб). Завданням людини є звільнення від тіла і будь-яких матеріальних прив'язаностей, та повернення до свого природного місця – Світової Душі. Для того, щоби осягнути поставлену ціль, потрібна праця над своїм духовним удосконаленням. Смерть не звільняє людину від її залежностей. Людина, яка за життя не прикладала зусиль для свого духовного звільнення, і після смерті залишатиметься зі своїми пристрастями. Ці пристрасті змушують душу знову народжуватися в матеріальних тілах, допоки людина не здолає зв'язку свого духа з тілом. У вченні про перевтілення душ Платон був однозгідним із Піфагором. Філософ вважав, що людська душа, хоч і має початок, все ж не має кінця; вона вічна.

• ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

Теорія пізнання Платона побудована на його вченні про душу. Проникливий геній Платона помітив основну проблему, яка відвічно стоїть перед епістемологією: яким чином розум створює загальні висновки, враховуючи, що чуття спостерігають одиничні факти, а не універсальні принципи. Іншими словами, людський розум оперує загальними принципами, але досвід сприймає тільки одиничні факти. Одиничні факти не можуть перетворитися в загальні принципи. Це означає, що джерелом знання є не емпіричний світ. Звідки ж тоді беруться знання, і яка роль досвіду у процесі пізнання? – це питання стало основним для Платона. Він дав на нього відповідь, яка відповідала загальній картині його філософії. Людська душа, як елемент Світової Душі, від створення світу спостерігала ідеї. Засвоюючи їх, вона отримала істинне знання. Однак, коли душа потрапила до матеріального тіла, вона забула те, що пізнавала у світі ідей. Кожна річ є одиничним втіленням ідей у не-бутті. Не-буття пізнавати неможливо, бо його немає. Єдиним раціональним сегментом речі є парусія (присутність) в ній ідей. Сприймаючи в досвіді речі,

розум впізнає в них ідеї. Тобто, спостерігаючи втілення ідей, душа пригадує й самі ідеї, які спостерігала до свого народження. Так, речі є не джерелом знань, а тільки каталізатором пам'яті. Оскільки ідеї, на відміну від речей, універсальні, а саме їх пригадує душа, то й знання є універсальними, а не партикулярними. З цієї епістемологічної схеми Платон робив висновок, що найвищою формою діяльності, гідної людини, є пізнання, а не виробництво. Душа покликана накопичувати знання, а не матеріальні речі. Тому філософія – це найвище і найбільш достойне заняття людини. Платон повторював за піфагорійцями розрізнення двох типів людської активності: $\theta\epsilon\omega\rho\acute{\iota}\alpha$ (теорія) – споглядання, вищий тип активності, і $\pi\rho\acute{\alpha}\xi\iota\varsigma$ (пράξις) – діяльність, нижчий тип активності.

• ЕТИКА

Платон помічав, що кожне важливе рішення супроводжується внутрішньою боротьбою, при якій лунають наче два протилежні голоси, один із яких закликає до добра, а інший – до зла. Ці спостереження надихнули Платона стверджувати, що людська душа є складним утворенням, і складається з трьох частин.

- Перша – $\lambda\omicron\gamma\iota\sigma\tau\acute{\iota}\kappa\omicron\nu$ (логістікόν) – це вища і *розумна частина душі*, яка дає мудрі імпульси і пов'язує людину з ідеями.
- Друга – $\epsilon\pi\iota\sigma\tau\epsilon\mu\epsilon\tau\acute{\iota}\kappa\omicron\nu$ (епістеметікόν) – це нижча і *пристрасна частина душі*, яка дає дурні імпульси і втягує людину в залежність від матеріального світу.
- Третя – $\tau\iota\mu\omicron\iota\delta\acute{\epsilon}\varsigma$ (тімойдές) – це нейтральна і *виконавча частина душі*, яка не ініціює жодної діяльності, а тільки виконує імпульси розумної і пристрасної частини душі.

Фактично, духовна боротьба ведеться тільки між двома першими частинами. Платон вважав, що безсмертною є тільки розумна частина душі. Людина є морально доброю і духовно досконалою, коли її життям керує розумна частина душі. На основі поділу душі на три частини Платон розробив свою *етику*. Він вважав, що людина тоді буде досконалою, коли кожна частина її душі досягне власну чесноту – $\acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\acute{\eta}$ (ареті́). Добром для розумної частини душі є *мудрість* – $\sigma\omicron\phi\acute{\iota}\alpha$ (софія), prudentia (пруденція). Мудрою є та людина, життям якої керує розумна частина її душі. Добром для пристрасної частини душі є *поміркованість* – $\sigma\omicron\phi\rho\omicron\sigma\upsilon\nu\eta$ (софросіне), temperantia (темперанція). Платон не

заперечував природні потреби людини повністю, але вимагав поставити ці потреби в рамки. Добром для виконавчої частини душі є *мужність* – *ανδρεία* (андрéя), *fortitudo* (фортітудо). Навіть якщо дві попередні частини душі даватимуть найкращі імпульси, вони залишатимуться тільки в імпліцитному стані, якщо виконавча частина душі не матиме достатньої сміливості їх реалізувати. Коли людина досягає чеснот для кожної частини душі, вона й назовні стає досконалою, тобто в ній з'являється і зовнішня чеснота – *справедливість* – *δικαιοσύνη* (дікайосіне), *iustitia* (юстиція). Ці чотири чесноти – мудрість, поміркованість, мужність і справедливість – під назвою *quattuor virtutes cardinales* (чотири кардинальні чесноти) пройшли всю платонівську традицію і ввійшли до католицького катехизму.

• ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Відповідно до своїх антропологічних уявлень Платон будував і свою *теорію політики і держави*. Філософ, у силу свого походження і внаслідок спостережень за політичним життям його батьківщини, вважав владу народу нещастям держави. Простий і неосвічений натовп керувати державою не може. Влада повинна бути прерогативою високоосвіченої аристократії духа. Платон, як і всі його сучасники, не розрізняв між державою і суспільством. У той час ці поняття ототожнювалися. Держава для Платона – це гігантська людина, а тому в ній присутнє те, що й у людині. Якщо людська душа складається з трьох частин, то й держава складається з трьох прошарків. Першим прошарком, який відповідає розумній частині душі, є царі-філософи. До цього класу належать високоосвічені люди, здатні приймати мудрі рішення. Зважаючи на їхню мудрість, Платон називав їх філософами, тобто тими, хто любить мудрість. А зважаючи на те, що саме в їхніх руках повинна зосереджуватися влада, називав їх царями. Другим прошарком, який відповідає виконавчій частині душі, є воїни. Вони повинні характеризуватися передовсім мужністю, і обороняти країну. Третій прошарок відповідає пристрасній частині душі. До нього належать ті, хто виробляє продукцію і володіє засобами виробництва, тобто ремісники і селяни. Платон вважав, що царі-філософи і воїни не повинні володіти жодним майном, і навіть не мати сімей. Тіль-

ки за таких умов вони можуть повністю віддавати себе служінню країні. Представники третього прошарку можуть володіти приватною власністю, але й мають обов'язок утримувати царів та військових. Платон найбільше зосереджував свою увагу на першому прошарку, а третій його мало цікавив. Оскільки філософ найбільше писав про перший прошарок суспільства, якому не дозволяв мати приватну власність і умови життя якого були строго регламентовані, то і його ідеальна держава видається жорстким комуністичним тоталітаризмом. Насправді ж, Платон закликав до відмови від власності тільки правителів і воїнів. Завданням держави є виховання аристократії. Платон стверджував, що уряд повинен регулювати всі сфери життя аристократів: уряд визначав, які книжки їм належить читати, яку музику слухати, який одяг носити, які страви їсти тощо. Доброго правителя, на думку Платона, потрібно готувати, а не обирати на керівні посади першого з краю, бо той, хто не навів ладу у власному житті, занапастить і країну.

Філософ намагався побудувати таку ідеальну країну, але йому це не вдалося. Опис ідеальної держави він виклав у діалозі «Держава». Після того, як його наміри провалилися, його теорія держави зазнала змін. Свою пізню теорію держави філософ виклав у діалозі «Закони». Різниця між ранньою і пізньою Платоною теорією держави полягає в тому, що пізні погляди не такі категоричні; філософ став значно поблажливішим у своїх вимогах до виховання і регламентування умов життя народу.

Філософія Платона – це бездонний колодязь розмислів, які в різних конфігураціях зустрічаються в усі епохи європейської культури. Вплив Платона на всі сфери життя колосальний і до сьогодні. Його термінологією жваво послуговувалися християнські богослови, гностики і філософи всіх часів. Вчення про ідеї та культивування математики поклали початок науки в епоху Ренесансу. Після смерті Платона його Академія процвітала ще майже тисячоліття. Окрім неї, центрами платонівської філософії стали Олександрія і Рим. Саме в цих культурно-філософських центрах розвивався середній платонізм і неоплатонізм.

6.7. РАННІЙ ПЛАТОНІЗМ

Коли Платон помер, його послідовники продовжували філософські ідеї та надбання свого великого вчителя. В останні роки свого життя і діяльності Платон все більше захоплювався піфагорійською доктриною та філософським значенням числа. Ці ідеї він викладав у лекціях і диспутах, які проводилися в Академії. Пізні ідеї Платона, які він висловлював усно, зазнали розвитку і переосмислення в роботах його послідовників. Розвиток Платонової філософії після Платона прийнято поділяти на декілька періодів. Перший період прийнято називати *раннім платонізмом*. Він тривав від смерті Платона у 348 році до РХ до зруйнування Академії Суллою у 84 року до РХ. Ранній платонізм поділяють на декілька періодів:

- *давня або перша Академія*, схолярхами (керівниками) якої були Спевсіпп (348-339), Ксенократ (339-314), Полемон (314-270) і Кратес (270-265), і в якій домінував синтез пізнього учення Платона та піфагорійців;
- *друга Академія*, схолярхами якої були Аркесилай (265-241), Лакид (241-225), Аванд (225-167) і Гегесин (167-165), і в якій домінували радикальні скептичні ідеї;
- *нова або третя Академія*, схолярхами якої були Карнеад (165-127), Клітомах (127-110) і Філон із Лариси (110-84), які розвивали поміркований скептицизм. Коли Академією керував Філон, відбувалися Мітридатові війни, під час яких римський диктатор Сулла завоював Атени і знищив Платонівську Академію. Філон переїхав до Риму, де продовжив свою наукову і викладацьку діяльність.

Наступний період розвитку платонізму прийнято називати *середнім платонізмом*, який уже не зосереджувався лише в одних Атенах, а також розвивався в Олександрії та Римі. В цей період розвивалися еkleктичні ідеї, тобто платонізм тісно поєднувався із стоїцизмом. Першим мислителем, який пропагував синтез платонізму та стоїцизму, і цим заклав основи середнього платонізму, був Антіох Аскалонський на межі I-II століть до РХ. Середній платонізм розвивався аж до початку діяльності Плотина, який у III столітті після РХ поклав початок *неоплатонізму*. Середній платонізм також називають *четвертою Академією*.

При використанні цього терміну потрібно пам'ятати, що четверта Академія – це не заснований Платоном навчальний заклад, а період розвитку Платонової філософії, яка процвітала в Афинах, Римі й Олександрії. Академія як навчальний заклад в Афинах, після її зруйнування Суллою, була відновлена римським імператором Марком Аврелієм у 176 році, і проіснувала до 529 року, коли її остаточно закрити візантійський імператор Юстиніан. Її останній схолярх Дамаскій емігрував з Атен, і помер в Олександрії в 550 році.

• СПЕВСІПП

Після Платона Атенську Академію очолив *Спевсіпп* (Σπεῦσιππος), який був племінником Платона, сином Платонової сестри Потони. Він був схолярхом (керівником) Академії до 339 року до РХ. Про Спевсіппа збереглося дуже мало відомостей. Однак загальні риси його філософського вчення реконструювати все ж таки можливо. Вихідним принципом філософії Спевсіппа є теза, відповідно до якої причина не може мати ту саму природу, що й її наслідок, а повинна відрізнятися своєю сутністю. Перебуваючи під впливом піфагореїзму та пізніх ідей Платона, Спевсіпп стверджував, що джерелом буття усього суцього є Єдине. Поняття «Єдине» було впроваджене Спевсіппом, однак довгий час після його смерті не отримувало належного розвитку. Воно відродилося аж у неоплатонізмі Плотина. Сьогодні, маючи достатньо матеріалу для реконструкції Спевсіппового вчення, стало можливим побачити, що категорія «Єдине» впроваджена у філософський дискурс не Плотиним, а Спевсіппом. Єдине Спевсіппа – це джерело буття всього суцього. Оскільки, на його переконання, причина не може мати ту саму сутність, що й її наслідок, то якщо наслідок є буттям, причина не може бути буттям. Якщо все суще можна охарактеризувати якимись стверджувальними поняттями, то Єдине, як його причина не може нічим окреслюватися. Про нього неможливо навіть сказати, що воно є, позаяк буття – це певна стверджувальна характеристика. Також його неможливо назвати добрим, розумним чи будь-якими іншими словами. Водночас Єдине неможливо назвати небуттям, оскільки таке іменування також було б стверджувальним судженням, а жодне стверджувальне судження до Єдиного застосованим бути не може. Термін «Єдине» Спевсіпп розумів не як опис, а як ствер-

дження абсолютної неописуваності причини буття. В ученні про Єдине Спевсіпп виразив переконання про трансцендентність Абсолюту, який жодним чином не має аналогів у матеріальному світі.

Щоби Єдине могло пізнати себе, тобто окреслити стверджувальними категоріями, воно повинно виразитися назовні. Вираження є виходом зі себе, тобто формуванням зі себе інших сутностей. Оскільки Єдине – неподільне, то воно не може зі себе нічого виділити. Для вирішення цієї дилеми Спевсіпп увів принцип Двійки, як другого, після Єдиного, єрархічного рівня буття. Двійка – це не щось суще, а принцип роздвоєння, джерело множинності, яке уможливорює багатогранність виражень Єдиного. Двійку можна назвати потенційним буттям, а не актуальним. Спевсіпп вважав, що моральні категорії добра і зла можуть застосовуватися тільки до актуального буття. Позаяк Єдине немає жодних стверджувальних характеристик, а Двійка не є актуальним буттям, то вони не є ані добрими, ані злими. Цим Спевсіпп відійшов від переконань Платона, принаймні від його ранніх поглядів, відповідно до яких джерелом усього сущого є Добро.

Світ побудований розумно. Відповідно, на якомусь етапі космічної єрархії повинен розміщуватись Розум, за принципом якого упорядкований світ. Спевсіпп не міг його розмістити на рівні Єдиного, позаяк основною функцією Розуму є окреслювати сутності поняттями, а Єдине не має поняттєвих виражень. Філософ ототожнив Розум із Двійкою. Іншими словами, Розум існує там, де є множинність. В рамках цих міркувань Спевсіпп висловив цікаві богословські міркування. Розум він називав Богом. Отже, та сутність, яку Спевсіпп називав Богом є не найвищим рівнем космічної єрархії. Що саме мав на увазі Спевсіпп, ототожнюючи Розум із Богом, викликає багато питань. Найбільш імовірно, що Спевсіпп розрізняв дві сторони Бога: трансцендентну, яка не може бути описаною стверджувальними поняттями, і вона тотожна Єдиному; та іманентну, яка підлягає окресленню в поняттях, і вона відповідає вираженню Єдиного, тобто Двійці.

Наявність Двійки вносить у потенційне буття множинність, тобто можливість виразитися у багатоманітті форм. Так з'являються сутності. Якщо Платон чистими сутностями вважав ідеї, а наступний єрархічний рівень буття, на його думку, займали числа, то Спевсіпп повністю відмовляється від поняття

ідеї. Воно в його вченні замінюються числами. Якщо Єдине та Двійка є числами, то й наступні рівні буття є числами. Спевсіпп, як і піфагорійці, вважав, що всі сутнісні характеристики можна описати числом. Відповідно, на етапі числа трансцендентність Єдиного і потенційне буття Двійки перетворюється в актуальне буття. На цьому рівні вже можна говорити про буття і сутності. Якщо тут наявні сутності, то їх можна охарактеризувати онтологічними і моральними категоріями. Добро і зло не є чимось самотійно існуючим. Добро – це міра присутності Єдиного; а зло – це вичерпування Єдиного. Іншими словами, вираження Єдиного можна порівняти до світла: чим далше від джерела світла, тим світло тускніше, світло розсіюється. При цьому темрява не є чимось самотійно існуючим, а тільки відсутністю світла. Аналогічно Спевсіпп розумів зло: воно не є чимось існуючим, а тільки згасанням Єдиного.

Числа потребують простору для реалізації. Ним стає Душа – четвертий рівень буття. На цьому рівні з'являється конкретна реалізація принципів, закладених у числах. Саме на рівні Душі з'являється зло, оскільки на найнижчих рівнях Душі формується матеріальний світ, який перебуває на межі буття і небуття. Так, у вченні Спевсіппа з'являється ерархія буття: Єдине, Двійка, числа і Душа. Кожен вищий рівень буття є причиною-принципом для нижчого. Єдине, Двійка, числа і Душа не є відмінними категоріями чи окремими сутностями. Все є Єдиним, бо якщо би окрім Єдиного існувало ще щось, то Єдине не було би Єдиним. Двійка не є чимось іншим, аніж Єдине, а тільки його іншою стороною. Єдине і Двійка є числами, тому між першопринципами і числами немає відмінності. Єдине, Двійка і числа є підставою буття всього суцього, тому вони є Душею світобудови.

Захоплення математикою помітне й у моральній доктрині Спевсіппа, якою він випередив деякі етичні погляди Арістотеля та стоїків. Етика Спевсіппа евдаймонічна, тобто в її центрі стоїть переконання, що ціллю життя людини є пошук щастя. Проблема виникала в тому, що саме потрібно вважати щастям. Від відповіді на це питання залежить орієнтир людського життя, оскільки те, що є щастям, є також ціллю, до якої людина прагне. Спевсіпп стверджував, що щастям людини є досконалість у відповідності до природи. Все, що не відповідає людській природі, повинно залишитись осторонь неї, і не повинно заторкувати людську ду-

шу. Цим Спевсіпп першим висунув ідею безпристрасності, яка згодом у філософії Епікура сформувалася в ідею атараксії, а у філософії стоїків – в ідею апатії. При моральній оцінці кожного окремого вчинку Спевсіпп керувався принципом золотої середини, який згодом повторив Арістотель. Добрим, відповідно до цього принципу, є такий вчинок, у якому дотримана міра. Кожна крайність є злом. А середина між цими крайнощами є добром. Так, скупість – це зло, марнотратство – це теж зло, а середина між ними – це добро.

- КСЕНОКРАТ

Після смерті Спевсіппа Атенську Академію очолив *Ксенократ* (Ξενοκράτης), який керував нею до 314 року до РХ. Ксенократ перейняв від Спевсіппа математизовані філософські розмисли та вчення про Єдине і Двійку, втім значно їх переробивши та переосмисливши. Єдине, на його думку, є абсолютно трансцендентним і повністю неописаним джерелом буття. Двійка – це джерело багатоманітності всього суцього. Однак, на відміну від Спевсіппа, Ксенократ вважав, що Єдине або Монада не є тільки абсолютною трансценденцією, а має певні позитивні характеристики. Філософ ототожнював Монаду зі Світовим Розумом. Якщо для Спевсіппа Розумом була Двійка, то для Ксенократа – Єдине. Оскільки Єдине ототожнюється з Розумом, то воно є місцем перебування ідей у платонівському сенсі. Ксенократ повернувся до Платонового вчення про ідеї, яке відкидав Спевсіпп. Єдине – це розумне начало світу. Двійку Ксенократ осмислював як вираження Монади, чим висловлював свою однозгідність із Спевсіппом. Однак, водночас Двійка є протилежністю Монади, оскільки в ній закладені принципи різноманіття. Двійка Ксенократом ототожнювалась із матерією. Світ для Ксенократа є злиттям Єдиного і Двійки. Оскільки Єдине є елементом усього суцього, то в процесі творення світу воно виходить поза власну трансцендентність, стаючи іманентним світові.

Окрім Єдиного і Двійки, Ксенократ вводить третю сутність – Світову Душу. Характеристикою душі є її розумність і рухливість. Єдине – розумне, але не рухливе; Двійка – рухлива, але не розумна. Тому ані Єдине, ані Двійка не можуть бути Душею. Вона з'являється зі зв'язку Єдиного і Двійки. Оскільки Двійка ототожнюється з матеріальним началом світу, а матерія не може існува-

ти самотійно, тобто без форми, то вона прагне до впорядкування, якого вона може досягнути тільки у зв'язку з Єдиним. Відповідно, Світова Душа є наслідком природного прагнення Двійки до оформлення і прагнення Єдиного до вираження. У Світовій Душі Єдине і Двійка зливаються. Якщо Єдине і Двійка є протилежностями, то Душа є модусом злиття онтологічних протилежностей. Так, Ксенократ поділив світ на три сфери: Єдине, Душа і Двійка. Принцип потрійності буття став базовим у філософії Ксенократа. Трирівневий поділ світу Ксенократ виражав у міфічній формі. Він вважав, що трьом сферам буття відповідають три мойри: Атропос відповідає розумовому світу, Клото – чуттєвому, а Лахесіс – проміжному. Оскільки Лахесіс пряла нитку життя, відповідала за його тривалість, то проміжна сфера, тобто середовище Світової Душі сприймалося Ксенократом за сферу життя. Вченням про Світову Душу Ксенократ виразив свою вірність традиції Платона, для якого Душа також є проміжною ланкою між розумним і чуттєвим світами. Антропологія Ксенократа є похідною з його метафізики: індивідуальна людська душа є частинкою Світової Душі.

Кожна з трьох сфер має свої епістемологічні характеристики. Усі вони підлягають пізнанню, однак різним його формам. Якщо у філософії Спевсіппа Єдине – абсолютно неописане і не може бути окресленим стверджувальними категоріями, а тому не може бути пізнаним, то у Ксенократа Єдине ототожнюється з Розумом, а тому може досягатися розумом. Єдине в епістемологічному плані є сферою розумового пізнання. Сфера Двійки, оскільки вона є матеріальним началом, пізнається чуттями. А сфера Душі, позаяк вона є синтезом Єдиного і Двійки, пізнається методом, який включає в себе розумом і досвід. Оскільки люди перебувають у сфері, яка є проміжною між Єдиним і Двійкою, то той метод пізнання, який притаманний саме цій сфері є найбільш оптимальним для людини. Цим Ксенократ був схожим до Платона, який вважав, що пізнання – це пригадування сприйнятого у світі ідей (раціональний аспект) на основі досвіду (емпіричний аспект). Відповідно до трьох рівнів пізнання, Ксенократ постулює існування трьох типів сутностей: розумові, чуттєві та проміжні.

Трирівневий поділ світу Ксенократа відобразився у його трирівневій класифікації розумних істот. Найвищим рівнем є боги;

найнижчим – люди. Між ними розміщується світ демонів, тобто духів, які можуть бути як добрими, так і злими. Боги перебувають у наднебесному світі; люди – на Землі. Демони є духами піднебесних просторів. Захоплюючись математикою, Ксенократ порівнював ці три види істот із різними типами трикутників: боги відповідали рівностороннім трикутникам, демони – рівнобедреним, а люди – різностороннім. Як рівнобедренний трикутник досконаліший за різносторонній, але менш досконалий, ніж рівносторонній, так і демони досконаліші за людей, але менш досконалі, ніж боги. Етика Ксенократа відповідає загальним тенденціям платонізму. Він вважав, що щастям для людини є її звільнення від пристрастей. Іншими словами, людина покликана не допускати до своєї душі жодних зовнішніх збудників, не відволікатися від головних цілей. Людину робить щасливою така діяльність, яка є для неї природною.

• ПОЛЕМОН

У 314 році до РХ Ксенократ помер, і Академію очолив *Полемон* (Πολέμων), який керував нею до 267 року до РХ, тобто майже півстоліття. Біографія Полемона мало відома. Давні автори вказують тільки на те, що Полемон замолоду вів розгульне життя, і тільки знайомство з Ксенократом стало поштовхом до його навернення. Ймовірно, що Полемон був знайомим із Платоном та Спевсіппом. Розпусний спосіб життя, який вів Полемон до початку філософської діяльності, відобразився на його поглядах. Як це часто буває, навернення Полемона було переходом до іншої крайності. В Академії він став проповідником моральності, а етика була основною темою його наукових пошуків. Учень Полемона був Зенон, який згодом став фундатором школи стоїків, перенісши етичні міркування Полемона до доктрини стоїків. Вплив платонізму на стоїцизм обмежується тільки етикою. В царині метафізики та логіки стоїки були незалежними від платоніків, оскільки Полемон не цікавився ані метафізикою, ані логікою.

Античний історик філософії Діоген Лаертський так охарактеризовував погляди Полемона: «нам потрібно цікавитися передовсім практичною філософією, а не логічними спекуляціями, які роблять нас схожими до людини, яка на пам'ять вивчила підручник музики, але не вміє грати на жодному музичному інструменті; така людина заслуговує на захоплення за вміння, яким

вона вирішує теоретичні питання, але її знання жодним чином не допоможуть їй у вирішенні щоденних життєвих проблем» (IV.18). Етичні погляди Полемона не дуже відрізнялися від етики Спевсіппа і Ксенократа. Він, як і його попередники, вважав чесною є жити відповідно до природи. Людина покликана жити за принципами, які закладені в природі, і такий спосіб життя спроможний зробити її щасливою. На думку Полемона, рушієм моралі є прагнення життя. Кожна людина прагне жити, і забезпечити собі все, що необхідне для виживання. Для того, щоби вижити, потрібно керуватися приписами власної природи.

• ІНШІ СХОЛАРХИ

Наступні схолярхи Полатонової Академії не були настільки творчими мислителями, як Спевсіпп, Ксенократ і Полемон. Вони тільки передавали здобутки попередників.

► П'ятнадцять років після смерті Полемона Академією керував *Кратес* (Κράτης), який продовжував ідеї своїх попередників, однак власної інноваційної доктрини не створив. Його смертю, яка настала у 265 році до РХ, закінчилась епоха першої Академії.

► Опісля почався другий період раннього платонізму – *друга Академія*, яка проіснувала впродовж наступного століття. Початок другої Академії заклав *Аркесилай* (Ἀρκεσίλαος), який став схолярхом Академії після Кратеса і пробув ним до 241 року до РХ. Період, коли Аркесилай очолював Академію, був для неї переломним. Незважаючи на те, що Аркесилай презентував себе як вірний і послідовний продовжувач традиції Платона, він кардинально відійшов від поглядів метра Академії. Позиція Аркесилая в найбільшій мірі формувалася в рамках полеміки зі стоїками. На переконання стоїків, істинним є таке судження, яке ґрунтується на ясному і переконливому сприйнятті. Відповідно, стоїки задовольнялися емпіричним сприйняттям, хоч і встановлювали для нього численні додаткові вимоги. Таке твердження стоїків суперечило доктрині Платона, який вважав, що справжнє пізнання – це пригадування ідей. Чуттєве сприйняття одиничних речей спричинює тільки примарне знання, тобто поверхове охоплення речі, без вникнення в її сутність. Ці міркування Платона дали Аркесилаю підстави для критики епістемологічної доктрини стоїків. Будь-яка полеміка приводить її учасників до крайнощів та загострення власних погля-

дів. Критикуючи емпіричне пізнання стоїків, Аркесилай став на позиції скептицизму. Він стверджував, що жодне судження не може бути достатньо переконливим, і ніщо з того, що людина може ствердити, вона не може довести. Аркесилай настільки захопився своєю скептичною доктриною, що врешті заперечив навіть об'єктивність та достовірність пізнання ідей, чим став опонентом навіть самого Платона. Епістемологічний скептицизм Аркесилая відобразився також у його етичній доктрині. Як і будь-яке судження не може бути доведеним і достатньо обґрунтованим, так і формулювання моральних суджень не можуть мати достатньої підстави. Єдиним критерієм для оцінки моральних учинків є їхні наслідки. Якщо те, що людина робить, приносить добрі наслідки для неї самої і для інших людей, тоді такий учинок можна вважати добрим. Однак, на основі наслідків висновок про моральну якість учинку можна зробити тільки тоді, коли вчинок уже відбувся. Це означає, що універсальні моральні судження неможливі.

► Після смерті Аркесилая закладені ним основи скептичного платонізму продовжувалися культивуватися членами Академії. Наступним схолархом Академії став *Лакид* (Λακίδης), який керував Платоновою школою до 207 року до РХ, і який прославився радше як добрий учитель, а не як творчий мислитель. Наскільки можна зробити висновки із тих небагатих джерел, що розповідають про Лакида, його вчення не відрізнялося від доктрини Аркесилая. Про наступних схолархів Еванда (Εὐανδρος) і Гегесина (Γηγισίνους) не збереглося ніяких відомостей. Можна лишень припустити, що якщо би ці схолархи Академії висловлювали оригінальне вчення, відмінне від Аркесилая, то їхні сучасники присвятили б їм хоч трохи уваги.

► Зі середини II століття до РХ почався третій період раннього платонізму, званий «*новою*» або *третьою Академією*. Її початок поклав схоларх *Карнеад* (Καρνεάδης), який керував Академією до 127 року до РХ. Філософія третьої Академії була скептичною, як це було і в другій Академії, однак скептицизм Карнеада і третьої Академії відмінний від скептицизму Аркесилая і другої Академії, що дає підстави розрізнити філософію другої і третьої Академії. Якщо Аркесилай заперечував можливість будь-яких суджень, то Карнеад вважав, що будь-яке судження має право

на існування, але про жодне судження не можна стверджувати, що воно істинне. Карнеад заперечував об'єктивну істинність суджень, але допускав їхню суб'єктивну переконливість. Жодне судження не має підстав вважатися істинним, однак кожна людина має власні переконання, відповідно до яких вона будує власне життя, і які відстоює перед опонентами. Кожна людина, коли чує якесь судження, то формує власне інтуїтивне ставлення до нього: одні судження видаються переконливими, а інші – ні. Переконливими видаються ті судження, які є суб'єктивно ясними, тобто такі, щодо яких у людини не виникає внутрішніх сумнівів. Скептицизм Карнеада не настільки категоричний, як скептицизм Аркесилая. У другій Академії культивувалася толерантність до поглядів інших. Проте скептична філософська позиція, якою б вона не була – радикальною чи поміркованою, не дає можливості сформулювати власну метафізику і теологію. Наступника Карнеада, Клітомах (Κλειτόμαχος), який керував Академією до 110 року до РХ, та Філон (Φίλων), який був схолархом до 84 року до РХ, продовжували розвивати скептицизм Карнеада. У 84 році до РХ римський диктатор Сулла завоював Атени та знищив Платонівську Академію. Філон перебрався до Риму, де продовжував займатися філософією. Закриття Академії не знищило самого платонізму. Цей філософський напрям, набравши нових характерних рис, продовжив жити. Наступним етапом розвитку філософії Платона став середній платонізм.

Отже, після смерті Платона його філософія продовжила свій розвиток. Осередком платонівського філософствування стала заснована великим мислителем школа в Атонах – Академія, яка безперервно проіснувала до 84 року до РХ, коли її зруйнував Сулла. Академію віродив римський імператор Марк Аврелій. Період розвитку платонівської філософії між смертю Платона і зруйнуванням Академії Суллою прийнято називати раннім платонізмом. За чверть тисячоліття розвитку раннього платонізму платонівська філософська думка зазнала значних змін. Цей період прийнято поділяти на три відрізки: древня або перша Академія, яка відзначалася впливами піфагорійства; друга Академія, яка відзначалася радикальним скептицизмом; нова або третя Академія, в якій розвивалися ідеї поміркованого скептицизму.

6.8. ФІЛОСОФІЯ І БОГОСЛОВ'Я АРИСТОТЕЛЯ

Велетнем думки, якого можна поставити в один ряд із Платоном, був *Аристотель* (Ἀριστοτέλης, 384-322 роки до РХ). Філософ народився в місті Стагір. Через це Аристотеля часто називають Стагіритом. Батько філософа Нікомах служив лікарем при дворі македонського царя Амінті III, і був першим вчителем свого сина. Ровесником і добрим другом Аристотеля був македонський царевич Філіп. В юності Аристотель отримав чудову освіту, а після смерті батька успадкував від нього величезний спадок, який дозволив йому займатися наукою. В 367 році до РХ Аристотель переселився до Атен і розпочав своє навчання у Платоновій Академії, де й пробув двадцять років. У 347 році, коли помер Платон, Аристотель одружився з Піфіадою, прийомною дочкою тирана Гермія. Від цього шлюбу в Аристотеля була дочка, яку також звали Піфіада. Відомо, що і дружина, і дочка померли швидше, ніж Аристотель, і він заповідав похоронити його біля них. Після смерті дружини, коханка на ім'я Герпіліс народила Аристотелю сина, якого він у честь батька назвав Нікомахом. Син і став спадкоємцем філософа. Коли у 345 році до РХ Гермій виступив проти персів, він був страчений, а Аристотель був вимушений тікати з Атен на острів Лесбос, а вже у 343 році давній друг філософа македонський цар Філіп запросив Аристотеля до Македонії, щоби виховувати його сина – майбутнього царя Олександра Великого. Коли Олександр у 336 році до РХ став царем та почав свої війни, Аристотель, який був прихильником більш демократичного правління, не погоджувався з Олександровою тягою до завоювань і повернувся до Атен. У той час Платонівською Академією керував Ксенократ. Вірогідно, що Аристотель і сам прагнув стати схолярхом Академії, і це стало причиною конфлікту з Ксенократом, а згодом і з усім платонізмом. Швидше за все, розповіді про конфлікт Аристотеля з Платоном є неправдивими вигадками. Також Аристотель не втручався в життя Академії в часи керування Спевсіппа, оскільки в той час Аристотеля взагалі не було в Атенах. Не зумівши очолити Академію, Аристотель створив свою школу в садах героя Лікея. Оскільки Аристотель любив проводити заняття, прогулюючись, то школу почали називати Λύκειοι Περιπατητικοί (ті, хто прогулюються поряд із Лікеєм). Послідов-

ників Арістотеля від того часу називали *перипатетиками*. Незважаючи на прохолодні відносини Арістотеля з Олександром в останні роки їхнього життя, Олександр завжди фінансував і всіляко підтримував Лікея. Арістотель прожив у Атенах до смерті Олександра у 323 році до РХ. Коли після смерті Олександра в Атенах почались повстання проти македонського панування, Арістотель був змушений виїхати з міста. Він переселився до міста Халкіда, де через рік і помер.

• СУБСТАНЦІЯ

У центрі філософських міркувань Арістотеля стоїть поняття *субстанції* (*substantia*), тобто одиниці буття. Особливою субстанцією є будь-що, що можна окреслити одним словом. Субстанція, як одиниця буття, має низку своїх виражень, які прийнято називати *акциденціями* (*accidens*). Акциденціями є все, чим субстанція виражається назовні, і що пізнає людський розум. Будь-яка характеристика речі є її акциденцією; будь-який опис є переліком акциденцій. З такого розуміння співвідношення субстанції й акциденції випливає, що все, що ми знаємо про субстанцію, є її акциденціями. Якщо субстанцію позбавити акциденцій, то від неї нічого не залишиться. Наприклад, якщо від речі забрати розміри, масу, густину, колір тощо, тоді залишиться ніщо. Арістотель намагався класифікувати акциденції. Він вважав, що усі акциденції субстанції можна групувати за десятьма класами, які прийнято назвати *категоріями* (*κατηγορία*):

- ✓ субстанція (*οὐσία, substantia*), тобто окреслення, чим річ є;
- ✓ кількість (*ποσόν, quantitas*), тобто окреслення всіх кількісних характеристик речі;
- ✓ якість (*ποιόν, qualitas*), тобто опис всіх власних якісних характеристик;
- ✓ відношення (*πρός τι, relatio*), тобто окреслення становища речі у зв'язку з іншими речами;
- ✓ місце (*πού, ubi*), тобто визначення місця перебування речі;
- ✓ час (*πότε, quando*), тобто окреслення періоду існування речі;
- ✓ стан (*κεῖσθα, situs*), тобто спосіб існування речі;
- ✓ зовнішні риси (*ἔχειν, habitus*), тобто все, що річ здатна здобути;
- ✓ дія (*ποιεῖν, actio*), тобто все, що річ чинить;

- ✓ сприйняття дії (πάσχειν, passio), тобто всі дії інших речей, які можуть подіяти на річ.

Категорії в ученні Арістотеля охоплюють не тільки ті сегменти субстанції, які підлягають пізнанню розумом, а всі, без винятку, характеристики речі.

• ГІЛЕМОРФІЗМ

В субстанції можна виділити два базові складники – форма (μορφή, forma) і матерія (ύλη, materia). Вчення Арістотеля про форму і матерію прийнято називати *гілеморфізмом*. *Формою* Арістотель називав усі аспекти субстанції, які підлягають пізнанню, і які визначають її сутність. Іншими словами, словом «форма» Арістотель окреслював те, що Платон називав ідеєю. *Матерія* – це носій форми, тобто те, на що форма накладається. Людський розум пізнає форму, але не може пізнавати матерію. Коли людина пізнає якусь субстанцію, то в розумі відображаються характеристики речі (форма), а матеріал, з якого виготовлена річ, частиною розуму не стає. Якщо форму субстанції розум може знати, то матерію – тільки постулювати. Оскільки розум пізнає форму не просто як чисту сутність, а як форму субстанції, то він не може не визнавати факту, що ця форма мусить мати свого носія. Цим носієм і є матерія. Матерія не може існувати самостійно; вона завжди перебуває в онтологічному зв'язку з формою. Натомість форма може існувати й самостійно. На загал, вона існує у трьох модусах: *ante rem* (до речі), тобто в розумі творця субстанції; *in re* (в речі), тобто у її зв'язку з матерією; *i post res* (після речі), тобто в розумі того, хто пізнав сутність субстанції.

• АКТ І ПОТЕНЦІЯ

Окрім двох складників (форма і матерія), кожна субстанція також характеризується двома, одночасно присутніми в ній модусами буття – акт і потенція. *Акт* (act) – це стан речі, якою вона є в даний момент, тобто актуальний стан її буття. *Потенція* (potentia) – це все те, чим річ може бути, тобто набір її можливих станів. Кожна субстанція характеризується одним актом, тобто одним актуальним станом, і набором потенцій. Кожна річ за різних обставин може ставати чимось іншим; але існують і такі стани, яких річ не може досягнути за жодних обставин. Акт і потенція тісно пов'язані з формою і матерією. Форма речі – це те,

чим річ є в дійсності, тобто її актуальний стан. Форма субстанції не може змінюватися, а тільки замінюватися. Наприклад, якщо якась річ – квадратна, то її квадратність неможливо змінити. Змінити можна саму річ, а не її форму. Якщо квадратну річ перерізати по діагоналі, тоді річ стане трикутною. При цьому річ втрачає попередню форму та отримує, натомість, нову форму. Іншими словами, квадратна річ змінюється на трикутну, а форма квадрату замінюється на форму трикутника. Оскільки носієм форми є матерія, то при зміні субстанцією своєї форми матерія залишається сталою. Матерія здатна змінювати форми; при цьому те, чим річ є, її робить форма. Якщо акт субстанції закладений у формі, то її потенції закладені в матерії. Матерія є носієм потенційності, позаяк вона може приймати різні форми. Саме тому, що матерія є чистою потенційністю (можливістю), вона не є дійсним буттям, а тільки його можливістю. Для того, щоби бути, вона мусить актуалізуватися, тобто поєднатися з формою. Твердження про те, що матерія не може існувати самотійно, оскільки є чистою потенційністю, є надзвичайно важливим засновком для богослов'я Арістотеля, оскільки в ньому закладена основа, на якій філософ збудував своє вчення про творення світу.

- ACTUS PURUS

Аналізуючи проблему потенцій, Арістотель дійшов до висновку, що чим досконаліша субстанція, тим менше у неї потенцій. Наприклад, людина з віком стає досконалішою і реалізовує багато своїх можливостей, при цьому в неї залишається щоразу менше можливостей. Якщо досконалість субстанції обернено протилежна кількості її потенцій, то це означає, що найдосконаліша субстанція повинна бути абсолютно вільною від потенцій, тобто бути чистим актом. На цій основі Арістотель називав Бога *чистим актом* (actus purus). Якщо потенція є матерією, а акт – формою, то це означає, що Бог, будучи чистим актом, є також чистою формою, і вільний від будь-якої матерії. Оскільки форма є незмінною, то й Бог, який є чистим актом і не містить у собі жодної матерії, є незмінним. Виникнення і зникнення є змінами. Якщо Бог незмінний, то він також не виникає і не зникає, тобто він – вічний. Позаяк Бог є чистим актом і не має жодної потенції, то він і ні на що не діє, бо дія – це також реалізація якоїсь потенції. Бог, у системі Арістотеля, – це досконалий Абсолют, який

нічого не потребує, нічого не прагне і нічого не робить. Так Арістотель зумів обґрунтувати абсолютну трансцендентність Бога. Однак відкритим залишалось питання про виникнення світу. Якщо Бог абсолютно трансцендентний, і нічого не робить, то як з'явився світ? Для вирішення цього питання філософ застосував відвічний досвід людства і власний геній.

Оскільки Абсолют є чистим актом, а тому нічого не діє, він і не творить світ. Проте, позаяк речі складаються з форми і матерії, вони мусять звідкись отримувати ці два складники. Щодо форми, то проблеми не виникає, бо Абсолют є чистою формою, і речі можуть отримувати її від нього. А от щодо матерії, то її речі від Абсолюту отримати не можуть, бо він і сам не має матерії. На цій основі Арістотель постулює, що матерія існує незалежно від Абсолюту. Однак тут виникає інша проблема: якщо матерія існує незалежно від Абсолюту, то чи вона не є другим богом, і чи не впливає з цього, що у світі наявні два начала? У філософії Арістотеля відповідь на це питання однозначно заперечна. Матерія не є другим началом світу, поряд із Богом, бо матерія не має власного буття. Чиста матерія (якої ніколи і ніде немає і не може бути, бо матерія без форми існувати не може; її самостійно можна розглядати виключно як категорію розуму, а не дійсності) є абсолютною потенційністю, тобто можливим буттям, а не дійсним. Отже, матерія без форми є тільки можливістю, а не реальністю, а як можливість вона не співмірна Абсолюту, який є повнотою реальності. Щоби бути дійсністю, тобто актуалізуватися, матерія повинна поєднатися з формою. Єдиним можливим джерелом отримання форми для матерії виступає Абсолют. Але ж Абсолют бездіяльний! Це ще одна дилема, яка постала перед складною Арістотелевою системою. Проте філософ і її вирішив успішно. Якщо матерія є потенцією, то в ній самій закладене прагнення актуалізуватися, бо без прагнення актуалізуватися вона не була б потенцією. Актуалізація – це отримання форми, а вмістилищем форми є тільки Абсолют. Отже, щоби отримати форму, матерія тягнеться до Абсолюту, копіюючи його форми. При цьому Абсолют нічого не робить для того, щоби оформити матерію. Для унаочнення можна скористатися прикладом: коли хтось, намагаючись досягнути досконалості в якійсь сфері, то бере приклад з метрів цієї галузі. При цьому метр можливо навіть і не здогадується про існування когось, хто його копіює,

і нічим йому не сприяє в досягненні мети. Однак вже самим фактом свого існування і завдяки тому, що метр є тим, ким він є, він сприяє початківцю зростати, копіюючи метра. Метр у цьому випадку є бездіяльним діячем. Таким бездіяльним діячем для світу є, на думку Арістотеля, Бог. Він нічого не робить для того, щоби світ виник, і навіть не цікавиться світом, але вже самим фактом свого існування і завдяки своїй досконалості, він уможливорює становлення світу. Так, Бог, жодним чином не творячи світ, є водночас його Творцем. Він є *πρῶτον κινῶν ἀκίνητος* (перший нерухомий рушій). Оцю бездіяльну діяльність, чи радше дію самим фактом свого існування, Арістотель називав *енергією* (ἐνέργεια). Згодом це поняття відіграло важливу роль у християнському та ісламському богослов'ї. Оскільки Бог вічний і, відповідно, він завжди має свою енергію, то й завжди існує щось, на що ця енергія скерована – матерія. Отже, матерія також вічна. Вічним є й процес оформлення матерії, тобто творення світу. При цьому завжди потрібно пам'ятати, що матерія є не другим началом світу, оскільки вона не є буттям, а тільки потенцією, тобто здатністю сприйняти буття від Абсолюту. Процес творення також безконечний, бо Бог є безмежно досконалим, а тому світ завжди матиме в постаті Бога приклад для наслідування і шлях для удосконалення.

• ФІЗИКА

З богословсько-метафізичної концепції Арістотеля логічно впливали його природознавчі теорії, які домінували у фізиці античності й середньовіччя, аж до зародження нової науки, яка ґрунтується на філософії Платона. Якщо світ формується внаслідок руху матерії до Абсолюту, то з цього випливають два висновки. По-перше, рух – це перехід від потенції до акту, а тому рух інтенційний, тобто скерований до своєї цілі. По-друге, оскільки світ отримує існування внаслідок наближення до Абсолюту, то саме Абсолют є ціллю світу, його природним місцем. На цьому етапі міркування Арістотеля виникає нове поняття – *природне місце*. Все суще має своє природне місце, в якому воно перебуває у стані спокою. Якщо ж воно не перебуває у своєму природному місці, тоді воно прагне до нього. Всі матеріальні речі складаються з чотирьох елементів – землі, води, повітря і вогню. Усі вони характеризуються двома парами властивостей:

вологе-сухе і гаряче-холодне. Так, земля – суха і холодна, вода – волога і холодна, повітря – вологе і гаряче, а вогонь – сухий і гарячий. Холодні елементи мають своє природне місце у центрі всесвіту, а гарячі – на його периферії. Тому, грудка землі або вода, якщо їх підняти і відпустити, падатимуть донизу, а полум'я і повітря підноситимуться доверху. Для Арістотеля природним станом речі є спокій. Коли річ перебуває у нормальному стані, вона не рухається. Рухається вона тільки тоді, коли на неї діють зовнішні сили, або коли вона прагне до свого природного місця. Сучасна наука, після Галілея і Ньютона, ґрунтується на абсолютно протилежних засновках. На думку Арістотеля, рух до центру всесвіту або від нього є законом природи. Втім існують і такі субстанції, які цим законам не підпорядковуються. Ними є живі організми.

Філософ вважав, що вони рухаються всупереч цим принципам, оскільки мають у собі власні закони руху. Позаяк рух інтенційний, то закони руху живих істот передовсім визначають ціль їхнього руху. Такий закон руху Арістотель називав *ентелехією* (ἐντελέχεια, доцільність). Ентелехія забезпечує життя істоти; тому вона є її *душею* (ψυχή). Арістотель вважав душу тим чинником, який привносить у субстанцію життя. Таке розуміння душі після Арістотеля вкоренилося у психології і домінувало аж до Рене Декарта, який ототожнив душу зі свідомістю. Різні живі істоти мають різні життєві цілі, тому й душі у них різні. Рослини ростуть у тих напрямках, де вони отримують воду, поживні речовини і сонячне світло. Тому їхня душа характеризується тільки вегетативною функцією. Душі тварин також мають вегетативну функцію, однак вони, окрім органічних процесів, здатні пересуватися і відчувати зовнішні подразники. Тому тваринна душа, крім вегетативної, характеризується також чуттєво-моторною функцією. Душа людини найскладніша. Вона характеризується трьома функціями: вегетативною, чуттєво-моторною і раціональною. Саме наявність розуму робить людину особливою субстанцією у світі. Арістотель вважав, що душа і тіло співвідносяться як форма і матерія, тобто душа є формою тіла-матерії.

• ТЕОРІЯ ПРИЧИН

Важливе богословське значення мала також Арістотелева теорія причин. Філософ вважав, що щоби з'явилась якась суб-

станція, повинні збігтися декілька причин. Їх він розділив на дві групи. До першої належать ті причини, які після виникнення речі стають її елементами. Їх філософ назвав внутрішніми причинами. До другої групи Арістотель відніс ті причини, які після виникнення речі залишаються поза нею, і назвав їх зовнішніми. До кожної групи належать по дві причини. Внутрішніми причинами є матерія (*causa materialis*), тобто те, з чого створена субстанція, та форма (*causa formalis*), тобто те, на взіречь чого створена субстанція. Зовнішніми причинами є дієва причина (*causa efficiens*), тобто діяч, який утворює субстанцію, і цільова причина (*causa finalis*), тобто те, задля чого річ створюється. Після виникнення речі матерія і форма стають її елементами, а діяч і ціль залишаються поза нею. Серед чотирьох причин найважливішою є ціль, бо навіть коли наявні матерія, форма і діяч, але річ непотрібна, вона ніколи не виникне. Однак, коли річ потрібна, але немає матеріалу для її виготовлення, невідома її форма і відсутній діяч, тоді сама ціль стимулює про все це подбати, щоби тільки річ з'явилася. В космічному масштабі виникнення світу також вимагає цих причин. Цільовою, тобто найважливішою, причиною світу є Бог, оскільки світ твориться внаслідок прагнення матерії уподібнитися до нього. Бог є цільовою причиною світу в прямому значенні слова. Він є також дієвою причиною світу, оскільки без нього світ би не виник, однак дієвою причиною світу його можна назвати тільки умовно, позаяк Бог, на думку Арістотеля, не творить світ безпосередньо, а є для світу наче бездіяльним діячем.

• ЕТИКА

Етика Арістотеля також впливає з його онтології. Світ виникає внаслідок уподібнення матерії до Абсолюту. Для людини наближення до Абсолюту є її щастям. Отже, щастя є ціллю людського життя. Саме тому етику Арістотеля прийнято називати евдаймонічною (*εὐδαιμονία* – щастя). Як уподібнення до Абсолюту вносить у матерію форми, так уподібнення до нього вносить у людину чесноти – *ἀρετή*, *virtus*. Чесноти є моральними формами душі, які дозволяють їй звільнитися від хаосу і перейти до порядку. Філософ поділяв чесноти на дві групи.

діаноетичні (розумові)	ті, які не викликають зовнішніх змін	розум (νοῦς)
		мудрість (σοφία)
		знання (ἐπιστήμη)
	ті, які викликають зовнішні зміни	мистецтво (τέχνη)
		второпність (φρόνησις)
етичні (практичні)	загальні	мужність (ἀνδρεία)
		поміркованість (σοφροσύνη)
	ті, що стосуються власності	жертвність (ελευθεριότηες)
		милосердя (μεγαλοπρέπεια)
	ті, що стосуються слави	гідність (μεγαλοποῦχια)
		честь (φιλοτίμια)
		скромність (πραότες)
	ті, що стосуються комунікації	правдивість (αλέτεια)
		гумор (ἔυτραπελία)
		дружність (φιλία)
чеснота щодо політики	справедливість (δικαιοσύνη)	

Особливе місце у філософії Арістотеля займають його політичні погляди. Філософ вважав, що людині природньо жити у спільноті. Тому людина, на його думку, є ζῷον πολιτικόν (суспільна істота). Людина може досягти щастя тільки у спільноті.

• ТВОРИ АРИСТОТЕЛЯ

На відміну від Платона, який присвятив літературній діяльності сорок років, Арістотель писав упродовж нетривалого часу – тільки в період його керування Лікеєм. У цей період його погляди були вже сформовані і за той час не встигли еволюціонувати. Тому й послідовність написання його творів геть неважлива. Втім Арістотель писав багато і на різні теми. Його твори систематизував керівник школи перипатетиків у Римі в першому столітті до РХ Андронік Родоський. Оскільки Арістотелеві твори більш відомі в латинських перекладах,

аніж у грецьких оригіналах, то і їхні латинські назви стали офіційними.

- Проблеми логіки Арістотель розглядав у творах, які Андронік об'єднав у єдиний блок та назвав їх спільною назвою «Органон» (Ὀργανον, Organon), що означає «знаряддя», оскільки логіка є знаряддям мислення.
 - ✓ «Категорії» (Περὶ τῶν κατηγοριῶν, Categoriae),
 - ✓ «Герменевтика» (Περὶ ἑρμηνείας, De interpretatione),
 - ✓ «Перша Аналітика» (Ἀναλυτικὰ Πρότερα, Analytica Priora),
 - ✓ «Друга Аналітика» (Ἀναλυτικὰ Ὑστερα, Analytica Posteriora),
 - ✓ «Топіка» (Τόποι, Topica),
 - ✓ «Заперечення софістів» (Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων, De sophisticis elenchis).
- Дотичними до логіки є твори Арістотеля:
 - ✓ «Риторика» (Ῥητωρική, Ars Rhetorica),
 - ✓ «Поетика» (Περὶ ποιητικῆς, Ars Poetica).
- Природознавству Арістотель присвятив також кілька творів:
 - ✓ «Фізика» або «Лекції з фізики» (Φυσικὴ ἀκρόασις, Physicae Auscultationes),
 - ✓ «Про душу» (Περὶ ψυχῆς, De anima),
 - ✓ «Про виникання і зникання» (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, De generatione et corruptione),
 - ✓ «Про небо» (Περὶ οὐρανοῦ, De caelo),
 - ✓ «Історія тварин» (Περὶ τὰ ζῷα ἱστορία, Historia animalium),
 - ✓ «Про виникнення тварин» (Περὶ ζῶων γενέσεως, De Generatione Animalium),
 - ✓ «Про частини тварин» (Περὶ ζῶων μορίων, De Partibus Animalium).
- Проблемам етики Арістотель присвятив роботи:
 - ✓ «Нікомахова етика» (Ἠθικὰ Νικομάχεια, Ethica Nicomachea або De moribus ad Nicomachum),
 - ✓ «Велика етика» (Ἠθικὰ Μεγάλα, Magna Moralia),
 - ✓ «Евдемова етика» (Ἠθικὰ Εὐδήμεια, Ethica Eudemia),
 - ✓ «Економіка» (Ὀἰκονομικά, Oeconomica),
 - ✓ «Політика» (Πολιτικά, Politicá).
- Втім, для окреслення богословських поглядів Арістотеля найважливішим твором є «Метафізика» (Τὰ μετὰ τὰ φυσικά, Metaphysica), тобто збірка чотирнадцяти творів, присвячених філософським питанням.

• АРИСТОТЕЛІЗМ

У 322 році до РХ Арістотель помер, залишивши після себе численні твори і групу послідовників, та ввійшовши в історію людства, поряд із Платоном, як один із найбільших філософів усіх часів і народів, вплив якого переоцінити неможливо.

► Після Арістотеля його школу очолив його найближчий учень *Теофраст* (Θεόφραστος, 372/370-288/286 до РХ). Він був плідним автором, який приклав багато зусиль для впорядкування робіт та ідей Арістотеля. Проте він не ввійшов у історію думки як творчий мислитель. Вірність учителю не дала йому можливості розвинути власні ідеї. Єдине, що відрізняло філософію Арістотеля і філософію Теофраста, – це наголоси у теорії причин. Якщо Арістотель вважав головною причиною (causa prima) ціль, то Теофраст на перше місце висував дієву причину.

► Після смерті Теофраста схолярхом Лікею став *Стратон* (Στράτων, бл.340-бл.268 до РХ). Його внесок у філософію також не був оригінальним. Стратон не відходив від ідей Арістотеля, а ставив собі за ціль лише систематизувати і популяризувати вчення філософа. Четвертим схолярхом Лікею був *Лікон* (Λύκων, бл.299-бл.225 до РХ), який також не став самостійним мислителем. Цицерон писав про Лікона, що він був добрим ритором, але не мав що сказати. Те саме стосується й наступних керівників Лікею Арістона (Ἀρίστων), Крітолая (Κριτόλαος), Діодора (Διόδωρος), Ерімнея (Ἐριμνεύς). Ці мислителі, отримавши від Арістотеля величезний творчий спадок, обрали для себе шлях вірності вчителю і популяризації його вчення, відстоюючи його в дискусіях наукового світу. В першому столітті до РХ Лікей в Атонах закриття. Сьогодні невідомо, що саме стало причиною закриття школи, однак найвірогідніше, що до цього призвели наслідки Мітрідатових війн, тобто низки військових сутичок між Понтійським царством, де правив Мітрідат VI, і Римом.

► Після закриття Лікею в Атонах діяльність послідовників Арістотеля не припинилася, але перенеслася в інші точки світу. Найвидатнішим послідовником Арістотеля у першому столітті до РХ був *Андронік Родоський* (Ἀνδρόνικος). Після закриття Лікею твори Арістотеля більше не могли зберігатися в порядку. Тому вони потребували нового впорядкування. Римський диктатор Сулла привіз до Риму збірку текстів Арістотеля і Теофраста, які

досі зберігалися в приватній книгозбірні атеняннина Апеллікона. Саме за впорядкування цих текстів узявся Андронік. Всі тексти Арістотеля, які відомі сьогодні, а також їхня класифікація, – це заслуга Андроніка. Відомо, що Андронік зібрав воедино трактати Арістотеля присвячені темі, яку філософ називав «першою філософією». Їх Андронік видав у єдиній збірці, давши їм назву «Метафізика». Окрім класифікації і впорядкування Арістотелевих текстів, Андронік писав на них коментарі, а також уклав біографію Арістотеля. Збірки, укладені Андроніком, стали дуже популярними.

► У першому столітті до РХ діяв ще один видатний вчений, який залишив свій вагомий слід в історії філософії, – *Миколай з Дамаску* (Νικόλαος). Він підтримував дружні відносини з юдейським царем Іродом та римським імператором Октавіаном Августом. Миколай був видатним істориком, який написав одну з найґрунтовніших історій світу. Захоплюючись філософією Арістотеля, Миколай переклав його твори в редакції Андроніка сирійською мовою, що дало можливість арістотелізму вкоренитися в Сирії. Згодом арістотелізм, завдяки перекладам Миколая, вплинув на антиохійську школу християнського богослов'я та на мусульманських перипатетиків.

► Все ж найвидатнішим античним коментатором Арістотеля був *Олександр Афродизійський* (Ἀλέξανδρος), який жив на межі II–III століть після РХ в Малій Азії. За його видатні коментарі, його називали ἐξηγητής (екзегет, коментатор). Олександр вважається останнім істинним коментатором творів Арістотеля. Всі, хто брався за їх тлумачення після нього, коментували Арістотеля у світлі інших філософських учень, як наприклад мусульманські перипатетики бачили Арістотеля у світлі неоплатонізму. Переклади коментарів Олександра латиною лягли в основу європейського арістотелізму.

Завдяки поширенню творів Арістотеля в Сирії, роботи філософа згодом потрапили до арабомовних мислителів, які зазвичай презентувати себе як коментатори Арістотеля. Саме через арабомовний світ твори Арістотеля потрапили до Іспанії, а звідти до всієї Європи, заклавши основи філософії зрілого середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

- Annas, Julia.* Kurze Einführung in die antike Philosophie. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.
- Böhme, Gernot.* Platons theoretische Philosophie. – Stuttgart: Metzler, 2000.
- Bormann, Karl.* Platon. – Freiburg im Breisgau: Alber, 2003.
- Buchheim, Thomas.* Die Vorsokratiker. Ein philosophisches Porträt. – München: C.H. Beck, 1994.
- Burnet, John.* Early Greek Philosophy. – New York: Meridian Books, 1957.
- Casertano, Giovanni.* I Presocratici. – Carocci, 2009.
- Colli, Giorgio.* La nascita della filosofia. – Milano: Adelphi, 1975.
- Colli, Giorgio.* La sapienza greca I: Dioniso, Apollo, Eleusi, Orfeo, Museo, Iperborei, Enigma. – Milano: Adelphi, 1977.
- Colli, Giorgio.* La sapienza greca II: Epimenide, Ferecide, Talete, Anassimandro, Anassimene, Onomacrito. – Milano: Adelphi, 1978.
- Colli, Giorgio.* La sapienza greca III: Eraclito. – Milano: Adelphi, 1980.
- Cornford, Francis Macdonald.* From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation. – Princeton (NJ): Princeton University Press, 1991.
- Diels, Hermann.* Die Fragmente der Vorsokratiker. – Berlin, 1952.
- Erler, Michael.* Platon. – München: C.H. Beck, 2006.
- Flashar, Hellmut* (вид) Grundriss der Geschichte der Philosophie. Band 1: Frühgriechische Philosophie. – Basel: Schwabe, 2013.
- Flashar, Hellmut* (вид) Grundriss der Geschichte der Philosophie. Band 2/1: Sophistik, Sokrates, Sokratik, Mathematik, Medizin. – Basel: Schwabe, 1998.
- Flashar, Hellmut* (вид) Grundriss der Geschichte der Philosophie. – Basel: Schwabe, 2007.
- Flashar, Hellmut* (вид) Grundriss der Geschichte der Philosophie. Band 3: Ältere Akademie, Aristoteles, Peripagos. – Basel: Schwabe, 2004.
- Flashar, Hellmut* (вид.) Frühgriechische Philosophie. – Basel: Schwabe, 2013.
- Fränkel, Hermann.* Wege und Formen frühgriechischen Denkens. – München: C.H. Beck, 1955.
- Gadamer, Hans-Georg.* Der Anfang der Philosophie. – Stuttgart: Reclam, 1996.
- Gaiser, Konrad.* Platons ungeschriebene Lehre. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1968.
- Geyer, Carl-Friedrich.* Philosophie der Antike. Eine Einführung. – Darmstadt: Primus, 1996.
- Gigon, Olof.* Der Ursprung der griechischen Philosophie. Von Hesiod bis Parmenides. – Basel, Stuttgart: Schwabe, 1968.
- Görgemanns, Herwig.* Platon. – Heidelberg: Winter, 1994.
- Gudopp-von Behm, Wolf-Dieter.* *Thales und die Folgen.* Vom Werden des philosophischen Gedankens. Anaximander und Anaximenes, Xenophanes, Parmenides und Heraklit. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 2015.
- Guthrie, William Keith Chambers.* History of Greek Philosophy. Volume 1: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Guthrie, William Keith Chambers.* History of Greek Philosophy. Volume 2: The Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Guthrie, William Keith Chambers. The Greek Philosophers. – Harper & Row, 1975.

Guthrie, William Keith Chambers. The Sophists. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Hadot, Pierre. Philosophie als Lebensform. Geistige Übungen in der Antike. – Gatzka, 1991.

Heit, Helmut. Frühgriechische Philosophie. – Stuttgart: Reclam, 2011.

Held, Klaus. Treffpunkt Platon. Philosophischer Reiseführer durch die Länder des Mittelmeers. – Stuttgart: Reclam, 2001.

Hölscher, Uvo. Anfängliches Fragen. Studien zur frühen griechischen Philosophie. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.

Irwin, Terence. Classical Thought. – Oxford: Oxford University Press, 1989.

Jaeger, Werner Wilhelm. The Theology of the Early Greek Philosophers. – Oxford Univ., 1947.

Kutschera, Franz von. Platons Philosophie. 3 Bd. – Paderborn: Mentis, 2002.

Lloyd, Geoffrey Ernest Richard. Early Greek Science: Thales to Aristotle. – Norton, 1970.

Long, Anthony A. (вид.) Handbuch frühe griechische Philosophie. Von Thales bis zu den Sophisten. – Stuttgart: Metzler, 2001.

Luchte, James. Early Greek Thought: Before the Dawn. – New York: Continuum, 2011.

Ludwig, Ralf. Die Vorsokratiker für Anfänger. Eine Lese-Einführung. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2002.

McKirahan, Richard D. Philosophy before Socrates. – Indianapolis: Hackett, 2011.

Mueller-Goldingen, Christian. Dichtung und Philosophie bei den Griechen. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.

Nahm, Milton C. Selections from Early Greek Philosophy. – Appleton-Century-Crofts, Inc., 1962.

Navia, Luis E. The presocratic philosophers. An annotated bibliography. – Garland, 1993.

Neumann, Uwe. Platon. – Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2001.

Rapp, Christof. Vorsokratiker. – München: C.H. Beck, 2007.

Reale, Giovanni. Zu einer neuen Interpretation Platons. Eine Auslegung der Metaphysik der großen Dialoge im Lichte der «ungeschriebenen Lehren». – Paderborn: Schöningh, 2000.

Ricken, Friedo. Philosophie der Antike. – Stuttgart u.a.: Kohlhammer, 1988.

Ries, Wiebrecht. Die Philosophie der Antike. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.

Römpff, Georg. Platon. – Köln u.a.: Böhlau, 2008.

Sassi, Maria Michela. La costruzione del discorso filosofico nell'età dei Presocratici. – Scuola Normale Superiore, 2006.

Schadewaldt, Wolfgang. Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Die Vorsokratiker und ihre Voraussetzungen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978.

Schadewaldt, Wolfgang. Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Die Vorsokratiker und ihre Voraussetzungen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978.

Schefer, Christina. Platons unsagbare Erfahrung. Ein anderer Zugang zu Platon. – Basel: Schwabe, 2001.

Shields, Christopher. Classical Philosophy. A contemporary introduction. – London, New York: Routledge, 2003.

Smith, Andrew. Philosophy in Late Antiquity. – London, New York: Routledge, 2004.

Sournia, Alain. Voyage en pays présocratique. – Publibook, 2007.

Stamatellos, Giannis. Introduction to Presocratics: A Thematic Approach to Early Greek Philosophy with Key Readings. – Wiley-Blackwell, 2012.

Stapelfeldt, Gerhard. Mythos und Logos: Antike Philosophie von Homer bis Sokrates. – Hamburg: Kovac, 2007.

Szlezák, Thomas Alexander. Platon lesen. – Stuttgart, Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1993.

Szlezák, Thomas Alexander. Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1985.

Villers, Jürgen. Das Paradigma des Alphabets. Platon und die Schriftbedingtheit der Philosophie. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005.

Volkmann-Schluck, Karl-Heinz. Die Philosophie der Vorsokratiker. Der Anfang der abendländischen Metaphysik. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 1992.

Warren, James. I Presocratici. – Einaudi, 2009.

West, Martin Litchfield. La filosofia greca arcaica e l'Oriente. – Bologna: Il Mulino, 1993.

Zehnpfennig, Barbara. Platon zur Einführung. – Hamburg: Junius, 2011.

Адо, Пьер. Что такое античная философия?. – Изд-во гуманитарной литературы, 1999.

Армстронг, Артур Хилари. Истоки христианского богословия. Введение в античную философию. – Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2006.

Богомолов, Алексей. Античная философия. – Москва: МГУ, 1985.

Брамбо, Роберт. Философы древней Греции. – Москва: Центрполиграф, 2002.

Вольф, Марина. Ранняя греческая философия и древний Иран. – Санкт-Петербург, 2007.

Драч, Геннадий. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики. – Гардарики, 2003.

Елсуков, Альберт. История античной гносеологии. – Минск: БГУ, 1992.

Кондзьолка, Володимир. Нариси історії античної філософії. – Львівський університет, 1993.

Коплстон, Фредерик Чарльс. История философии. Древняя Греция и Рим: в двух томах. – Центрполиграф, 2003.

Татаркевич, Владислав. Історія філософії. Том 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів: Свічадо, 2006.

Трубецкой, Сергей. Курс истории древней философии. – Владос, Русский Двор, 1997.

Трубецкой, Сергей. Метафизика в Древней Греции. – Москва: Лисснера и Романа, 1890.

Целлер, Эдуард. Очерк истории греческой философии. – Директмедиа Паблшинг, 2005.

Чанышев, Арсений. Курс лекций по древней философии. – Москва: Высшая школа, 1981.

Розділ 7

**РЕЛІГІЇ
ЕТРУСКІВ
І РИМЛЯН**

7.1. ЕТРУСЬКІ БОЖЕСТВА

В першому тисячолітті до РХ в західній частині Апеннінського півострова, між ріками Тибр і Арно (територія між сучасними містами Рим і Піза), розвинулась *етруська* культура. Назва «етруски» римського походження; вони самі називали себе *расеннами* (*rasenna*). Походження народу етрусків все ще залишається дискусійним питанням. Існують три версії походження етрусків. Відповідно до першої, започаткованої ще Геродотом, етруски були переселенцями з малоазійської Лідії. Сучасні вчені спостерігають схожість етруської мови і археологічних артефактів із мовою і знахідками на острові Лімос в Егейському морі та в Лідії. За іншою версією, етруски є автохтонним народом Італії, який тягне свою історію ще з культури Вілланови, тобто розташованої на Апеннінському півострові культури ранньої залізної доби, названої в честь містечка Вілланова поблизу Болоньї, де були знайдені її перші артефакти. Третя версія походження етрусків стверджує, що цей народ виник внаслідок злиття автохтонних етнічних елементів із переселенцями. На територіях свого поселення етруски заснували дванадцять міст, які спершу були монархіями, але зі зростом торгівлі, мореплавства та народних багатств у VI-V століттях до РХ, аристократія, поступово збільшуючи свій вплив, витіснила царів, встановивши аристократичне правління. Дванадцять етруських міст, розташованих між ріками Тибр і Арно, організували асоціацію міст. Спершу царі цих міст, а згодом представники уряду, щороку збиралися на спільні наради для узгодження спільних дій. Ці зустрічі дають підстави говорити про країну етрусків – Етрурію як про федерацію. Розвиток Етрурії спричинив початок етруської колонізації, в рамках якої етруски почали засновувати свої міста по інші сторони рік Тибр і Арно. Нові етруські міста з'являлися на Апеннінському півострові південніше Етрурії вздовж берега Тірренського моря, на

північний схід від Етрурії аж до берегів Адріатичного моря, і навіть на Корсиці. Колонії не входили в асоціацію дванадцяти етрусських міст і не мали права голосу на спільних зборах.

Етруски підтримували тісні торгові та культурні зв'язки з різними сусідніми народами, зокрема з грецькими колоніями. Від греків вони перейняли багато культурних здобутків, зокрема в релігійному контексті. Внаслідок контактів із греками, етруски ототожнили свої божества з грецькими, а, паралельно з етрусськими, використовували і їхні грецькі імена. Під впливом греків змінилися зображення етрусських божеств, яких почали зображати молодими і красивими, на шталт шедеврів грецької скульптури. Трагічними для етрусків були контакти з латинянами. Експансія Риму призвела до завоювань етрусських міст та знищення їхньої цивілізації. Однак численні елементи етрусської культури прижилися в римській культурі, збагативши її своїми досягненнями.

Релігія етрусків відобразила в собі складності оформлення етрусського народу. Яким би насправді не було походження цього народу, з того факту, що етруски на зорі своєї історії утворили дванадцять міст, стає очевидним, що вони на момент заснування міст існували як дванадцять незалежних племен. Можливо, що первісно існувало значно більше племен, але в процесі формування етносу одні племена могли поглинати інші. Сьогодні є підстави вважати, що древня етрусська релігія відзначалась монотеїстичними тенденціями, які втрачалися внаслідок міграції та зіткнення з іншими культурами. Сферу сакрального ці народи поділяли на декілька прошарків. Найвищим був рівень *Абсолюту*. Етруски його ніколи не описували і не охарактеризовували, оскільки вважали його абсолютно трансцендентним. Жодна характеристика не могла бути адекватною для опису Абсолюту, навіть питання про його кількість (він один чи декілька) не обговорювалось. Відмежовуючись від обговорення цього питання, вони намагалися підкреслити його трансцендентність, позаяк кількість – це теж характеристика. Етруски розповідали легенду, що одного разу якась богиня прошепотіла на вухо людині ім'я Абсолюту. Від звучання цього імені людина збожеволіла і померла. Цією легендою етруски намагалися показати, що ім'я Абсолюту смертна людина не може вмістити у своєму розумі.

- ДВНАДЦЯТЬ БОЖЕСТВ

Оскільки найвища сфера сакрального світу була в уявленнях етрусків абсолютно трансцендентною, вона не фігурувала в релігійній обрядовості, а також не брала безпосередньої участі в бутті світу. Всі нижчі сфери сакрального буття сприймалися як вираження Абсолюту. Другу за порядком сферу склали дванадцять божеств, кількість яких пригадувала дванадцять олімпійців, тобто головних божеств грецької релігії. Число дванадцять у цьому контексті знакове, оскільки етруски заснували дванадцять міст, які виникли з дванадцяти племен. Це дає підстави вважати, що кожен із дванадцяти етрусських божеств у преурбаністичний період етрусської культури був божеством якогось одного з племен, а внаслідок злиття етрусків у єдиний культурно-релігійний простір злились і культу дванадцяти божеств. Дванадцятьма божествами вищого етрусського пантеону були Тінія, Нетус, Сетланс, Турмс, Апулу, Маріс, Уні, Менрва, Веа, Арітімі, Туран і Веста.

- Першим серед них, або, як охарактеризував його Марк Терентій Варрон, *Deus Etruriae princeps*, вважався Тінія (Tinia), або як його ще називали, Тін (Tin) чи Тінс (Tins). Тут важливо наголосити, що етрусський пантеон не мав верховного бога. Визначення Варрона «*Deus princeps*» означає «перший бог», а не «верховний бог». Термін «*princeps*» мав дуже чітке значення в римському праві – *primus inter pares* (перший серед рівних). Ним римляни іменували найпочеснішого римлянина або сенатора, наголошуючи на тому, що йому належать почесні першості, але це не дає йому статусу верховенства, позаяк перед римськими правовими нормами усі громадяни Риму рівні. Паралельно до слова «*princeps*» в римській юридичній термінології існувало поняття «*dictator*», яким окреслювався статус верховенства. Диктатора римський сенат обирав для керування державою в особливих випадках війни або повстання, і наділяв його необмеженою владою. Варрон, маючи у своєму термінологічному арсеналі ці терміни з чітким значенням, не даремно використовував «*princeps*», а не «*dictator*». Етрусське слово «*tin*» означало «день». Звідси випливає, що характеристиками Тінії були день, денне світло тощо. Як володар світла, Тінія був опікуном порядку та упо-

рядником хаосу. Його зображали з клейнодами з емблемою орла, оскільки орел був символом Тінії. Також у руках він тримав блискавку. Це була його зброя. Володіння блискавкою та першість серед богів дала підстави ототожнювати його з грецьким Зевсом та римським Юпітером. Етруски вірили, що Тінія володіє трьома видами блискавок: блискавки першого виду нікому не завдають лиха, і їх Тінія може випускати за власним рішенням; блискавки другого виду завдають лиха людям і природі, і їх Тінія може застосувати, тільки порадившись із іншими богами; блискавки третього виду здатні знищити людей і навіть міста, їх Тінія може застосувати тільки за згодою з вищою сферою сакрального.

- *Уні* (Uni) – ще одне божество з дванадцяти головних – була дружиною Тінії. Вона вважалася опікункою порядку і державного ладу. Тому її часто зображали зі зброєю. Як найвище жіноче божество, вона заопікувалась народженням, та була присутня при пологах божеств і людей. Оскільки Тінія ототожнювався зі Зевсом та Юпітером, то Уні вважалася етрусським варіантом грецької Гери та римської Юнони.
- В Тінії та Уні була дочка *Менрва* (Menrva), яка також належала до дванадцяти головних божеств. Менрва ототожнювалась із грецькою Атеною та римською Міневрою. Тінія, Уні та Менрва були найбільш шанованими етрусськими божествами, і становили трійцю наймогутніших надприродних сил. Вони володіли трьома рівнями світу: Уні – земним, Менрва – небесним, а Тінія – повітряним простором. Ця трійця відповідала пізнішим римським уявленням про трійцю наймогутніших божеств – Юпітера, Юнону та Міневру.
- Чоловіком Менрви був *Геркл* (Hercl) – могутнє і шановане божество, яке, однак, не входило до дванадцяти основних. Геркла ототожнювали з грецьким Гераклом та римським Геркулесом. Сфера панування Геркла в етрусській міфології була дуже широкою. Він допомагав Менрві підтримувати лад у містах, а також опікувався лікуванням. Оскільки основним засобом лікування етруски вважали також воду, зокрема мінеральні води теплих джерел, то до сфери його панування включили й воду та море. Разом із морем під опіку Геркла потрапили моряки й торговці, які плавали морями. Геркл їх охороняв; тому його зображували з дубиною, якою він відлякував і відганяв

ворогів, зокрема собак. Етруски не любили собак, і вважали їх втіленням злих духів.

- Син Геркла – *Маріс* (Maris) належав до дванадцяти основних божеств і був захисником міст. Він – бог війни, який зображувався зі зброєю, а його еквівалентами були грецький Аріс і римський Марс.
- Ще одним із дванадцяти головних божеств був *Сетланс* (Sethlans) – володар вогню і опікун ковалів та усіх, хто працював із вогнем. Його етруски ототожнювали з грецьким Гефестом, римським Вулканом і єгипетським Птагом. Етруски розуміли двояку природу Маріса і Сетланса: войовничий Маріс захищав міста, але міг і викликати війну, яка була величезним лихом для людей, а вогняний Сетланс дарував ремесла, тепло і домашнє вогнище, але міг і викликати пожежі, які руйнували дома, матеріальні блага і навіть цілі міста. Внаслідок двоякого ставлення до Маріса і Сетланса – пошана і страх – етруски будували їм храми поза містом.
- Божеством вод, морів і річок був *Нетус* (Nethuns), який належав до дванадцяти головних божеств, і ототожнювався з грецьким Посейдоном і римським Нептуном.
- *Турмс* (Turms) був божеством Неба; його еквівалентами був грецький Гермес і римський Меркурій. Він проводив померлих до вічності, а також опікувався мандрівниками на Землі. Оскільки він був наймолодшим із дванадцяти головних богів, до його функцій належала також опіка над юнаками, особливо над героями.
- *Аріміті* (Aremithi) відповідала грецькій Артеміді та римській Діані.
- Богині *Веа* (Vea) і *Туран* (Turan), які належали до дванадцяти головних божеств, разом із Уні, відповідали за плідність і народжуваність.
- *Апулу* (Apulu), який відповідав грецькому і римському Аполлону, заопікувався мистецтвами, музикою, поезією тощо.
- *Веста* (Vesta) під цим самим іменем присутня й у римському пантеоні, а в грецькому її ототожнювали з Гестією. Вона – опікунка сім'ї, подружжя і домівки.

Серед дванадцяти етруських божеств функції деяких із них збігаються. Це означає, що вони формувалися в різних релігійних контекстах, тобто серед вірувань різних етруських чи пра-

етруських племен, а в момент злиття цих племен у цілісний народ, злилися і їхні культу. Які риси відзначали божества у первісних культах, такі самі риси вони зберегли й після уніфікації етруської релігії. Якщо в різних локальних культах божества мали аналогічні функції, то й після уніфікації релігії з'являлося декілька божеств із однаковими характеристиками. Окрім дванадцяти головних божеств, до етруського пантеону належали безліч інших, походження більшості з яких залишається невідомим. Деякі з них були перейнятими з інших релігійних культур, особливо з грецької, а інші все ще залишаються загадкою. Божества, які не входять до числа головних знаходяться на третьому рівні сакрального буття, після Абсолюту та головних богів. Деякі з божеств цього рівня були дуже популярними, як, наприклад, уже згадуваний Геркл, або богиня землі Цел, яку вважали матір'ю-годувальницею всього живого. До цього рівня сакрального належала підземна трійця. Як у надземному світі панувала трійця Тинії, Уні та Менрви, так і в підземному царстві мертвих правила трійця Калу, Танр і Вант. Згодом владиками підземного царства мертвих почали називати Аїта і Персифнею, які були кальками грецьких владик світу мертвих Аїда і Персеполи. До цього рівня належали також жажливі чудовиська Тугулга і Гару, які зустрічалися людині в момент її смерті: Гару ударом свого молота прискорював смерть людини, а Тугулга тягнув померлого в царство мертвих. Вони навювали страх етрускам. До володінь царства мертвих належали також змії, вовки, собаки, пантери і чудовиська.

- **ВОЛЬТУМНА**

Особливий статус серед божеств цього рівня займав бог *Вольтумна* (Voltumna) або *Вельта* (Veltha). Він вважався опікуном світового порядку, часу та долі. Оскільки він керував світовим порядком, то до його компетенції належало абсолютно все: народження, життя і смерть, плідність і війна, щастя і горе, успіх і фіаско, кар'єра і злидні, природні катаклізми і плин часу. Йому складали подячні жертви, коли народжувалась дитина, і покаляльні жертви, коли хтось помирав. Саме у храмі Вольтумани збиралися щорічні наради правителів міст Етрурії. Найнижчим рівнем сакрального світу були духи. Вони пронизували все суще. Етруски вірили, що не існує жодної речі, жодної рослини, жодної

тварини, жодного каменя, місцевості, ріки чи гори, які би не мали свого духа. Найважливішими серед них були душі людей.

Древню релігію етрусків, як і будь-яку релігію, неможливо достеменно описати, не тільки тому що залишається багато невідомого, а й тому, що сама релігія є динамічним феноменом, тобто таким, який постійно змінюється. Етруски будували свою цивілізацію декілька століть, і за цей час їхні релігійні уявлення змінювались під впливом багатьох чинників, зокрема таких, як об'єднання племен, впливи сусідніх культур, світоглядні метаморфози тощо. Тому те, що було актуальним для одного століття, могло піти в забуття в іншому столітті. Все ж загальні риси етрусської релігії залишалися сталими.

7.2. ЕТРУСЬКА КОСМОГОНІЯ ТА МІФОЛОГІЯ

Етруски надбали багату міфологію, яка містила в собі розгорнуте пояснення створення світу. Як і більшість давніх народів, етруски вважали, що світ утворений з прадавнього хаосу. Звідки взявся хаос, вони не пояснювали. Проте є підстави припускати, що у свідомості давніх людей хаос і небуття ототожнювались. Творцем світу етруски вважали бога Тінію. Він створив світ, впорядковуючи хаос, за шість тисяч років.

- Упродовж першого тисячоліття Тінія створив небо і землю, але вони були ще невпорядковані.
- Впродовж другого тисячоліття Тінія створив небосхил, тобто впорядкував небо.
- Упродовж третього тисячоліття Тінія відділив море від суходолу, а на суходолі встановив ріки, які впадали в море.
- Четверте тисячоліття Тінія присвятив створенню світла і небесних світил – Сонце, Місяць і зорі; відділив день від ночі та встановив пори часу.
- П'яте тисячоліття було використане для створення живих організмів: рослин, тварин, риб і птахів.
- Шостого тисячоліття Тінія створив людину.

Шість періодів створення світу дуже схожий до біблійного шестиденного творіння світу. Етруски вірили, що світ існуватиме рівно стільки часу, скільки було витрачено на його створен-

ня, тобто шість тисяч років. Отже, світ не вічний, він матиме свій кінець, але етруски вважали, що їм не судилося його побачити. Кожен народ має свій окреслений час існування. Етруски думали, що вони існуватимуть дев'ять епох, а римляни – дванадцять. Перші чотири епохи існування етрусків тривали по сто років, п'ята – 123 роки, шоста – 119 років, а останні мали бути дуже короткими. Кожна епоха мала свої особливості – моральні засади, культурну специфіку тощо. Перші епохи етруски вважали золотим віком; останні – це час наближення кінця. В перші епохи, коли люди були добрими і моральними, боги не втручалися в життя людей; в наступні епохи, коли люди стали злі, заздрісні, нечестиві, тобто коли моральний рівень життя знизився, боги почали промовляти до людей. Способом божественної мови були знаки, які потрібно було розгадати. Це стало завданням жерців і основою культу. Останнім творінням Тинії була людина. Їй судилося стати володарем світу. Але ранні люди ніяк не могли впорядкувати своє життя, і тинялися світом без сенсу. Богиня Веа змілосердилася над людьми і дала їм закони, навчила обробляти землю, розподілила обов'язки. Боги розділили землю на свої сфери впливу. Оскільки Тинія створив світ, то він обрав для себе найкращу частину землі – Етрурію.

• МІФІЧНІ ГЕРОЇ

Міфи розповідають також про відношення між богами. Особливо багато уваги присвячено Уні і Герклу. Коли Геркл був ще немовлям, Уні та її дочка Менрва побачили його вперше. Геркл був настільки красивим дитям, що Уні вирішила нагодувати його своєю груддю. Але Геркл її вкусив, завдавши їй нестерпного болю. Відтоді Уні ворогувала з Герклом. Коли він виріс, Менрва з ним одружилася, і так Геркл став зятем Тинії та Уні. Незважаючи на це, конфлікти Уні та Геркла продовжувались. Через них Геркл часто мусів покидати домівку, і тому багато подорожував. Існують різні розповіді про пригоди Геркла під час подорожей. Під час однієї з них Геркл зустрів німфу, в яку закохався. Вона народила від Геркла сина Епіура. Геркл, дізнавшись про сина, розшукав його, а Менрва погодилась його усиновити. Тоді боги прийняли його до свого товариства. Одного разу в лісі на Уні напали лісові духи. Уні закричала, просячи допомоги. Геркл почув цей клич і, незважаючи на його конфлікт з Уні, примчав їй на до-

помогу. Після цього випадку Уні примирилася з Герклом, а Тінія, радіючи, що між богами врешті наступив мир, переконав дружину усиновити Геркла. З потомками Геркла пов'язувалась історія самих етрусків.

- В одній азійській країні царями були два сини Геркла. Вони були настільки добрими правителями, що населення, будучи щасливим і заможним, швидко розрослося. Врешті населення країни стало настільки великим, що їхня земля не могла їх прогодувати. Люди вирішили, що половині народу потрібно переїхати в інші краї. Люди кинули жереб і визначили, кому потрібно їхати на нові поселення. За жеребом їхати з переселенцями випало сину Геркла *Тіррену* (Tyrrhenus). Мігранти пропливли навколо Балканського і Апеннінського півострова, та вирішили зупинитися на західному побережжі Італії. Неподалік від берега Тіррен помер. Море, на якому він помер, і досі зветься Тірренським.
- Після смерті Тіррена провідником народу став його син *Расенн*, який був першим царем етрусків на нових поселеннях. Саме в його честь народ називав себе расеннами, а римляни назвали їх етрусками. Брат Расенна Гегелей залишив Апеннінський півострів і переселився до Греції.
- Міфи зберегли пам'ять про двох синів Расенна. Один із його синів, *Тразімен* був настільки красивим, що навіть боги йому заздрили. Котрась із богинь води закохалась у нього. Вона заманила його у свої володіння, де вони насолоджувались своїми почуттями. Озеро, біля якого це відбувалося, досі зветься Тразіменським.
- Інший син Расенна, *Тархон* (Tarchon), який в деяких легендах зветься сином Тіррена, а інколи навіть його братом, сформував етруску державність та збудував міста. Його ототожнюють з лувійським божеством Тархунтом. Він залишився в пам'яті народу як мудрий і добрий правитель. Тінія, оцінивши старання Тархона, вирішив відкрити йому божественні таємниці. Для цього він послав свого внука Таґа. Одного разу, коли Тархон орав землю, від побачив, що скиба зарухалась. Коли він розгорнув землю, то побачив там дитину. Тархон заніс дитину до найближчого храму. На велике здивування Тархона Таґ невинно ріс. Тархон, зрозумівши, що це не звичайна дитина, почав запитувати його про таємниці буття. Таґ розповів Тархону,

ким він є насправді, та розкрив божественні знання. Тархон записував усе, що почув. Поки Таґ розповідав, він швидко старів, а коли закінчив, то впав мертвий. Все це відбулось за один день. Тархон вирішив, що ним за словами Таґа записані тексти не повинні бути доступними всім, а тільки тим, хто їх зможе належно оцінити. Тому він передав їх жерцям, і вони стали езотеричним священним писанням етрусків. Їх називають *етруськими знаннями* (Etrusca Disciplina). Жерці переписали тексти, щоби в усіх містах могли ними користуватися.

- Одного разу у місті Цер владу захопив *Мезенцій*, який був злим диктатором. Населення міста Цер піднялось на повстання, але Мезенцій зміг утекти. Тархон зібрав армію, щоби покарати Мезенція, але жерці йому напроорокували, що він не зможе перемогти. Це зможе зробити тільки іноземець. Тоді Тархон звернувся до грека Евандра, який жив неподалік. Але Евандр був надто старий, щоби очолити військо. Коли на Апеннінський півострів із Трої переселився Еней, Мезенцій та його союзник Турн почали війну проти Енея. Троянський лідер побачив, що не зможе самотужки здолати таку велику армію, і звернувся за порадою до Евандра, який розповів йому про Тархона і його бажання перемогти Мезенція. Еней очолив військо троянців і етрусків та вступив у запеклу війну проти Мезенція і Турна.
- Одного разу в Етрурії з'явилась красуня Манто, яка, за найпопулярнішими легендами була дочкою грецького провидця Тиресія. Похоронивши померлого батька, Манто відправилась у мандри і оселилась в Етрурії. Інші міфи розповідають, що Манто була дочкою Геркла. Етрусський цар Тебріс одружився з Манто і у них народились два сини-близнюки Авлекс і Онк. Коли брати вирости, вони залишили рідне місто і заснували власне – Перузю. Щоби уникнути конфлікту, Онк залишив Перузю брату і заснував декілька нових міст. Так почалась етруска колонізація поза межами Етрурії.

• ЕТРУСКИ І РИМ

Міфи також розповідають про контакти етрусків і римлян. Два брати *Авл* і *Целій* прославилися як сміливі етрусські воїни. Їхня слава дійшла аж до Риму, і коли римлянам загрожувала небезпека, Ромул запросив Авла та Целія з їхнім військом допомогти їм. Етруски погодились, але за умови, що їм буде дозволено по-

селитися в Римі. Рим розташовується на семи пагорбах: Авентін (Aventinus), Капітолій (Capitolium)¹, Палатін (Palatinus), Вімінал (Viminalis), Квіринал (Quirinalis), Есквілін (Esquilinus) та Целій (Caelius). Два з них зайняли етруски; на кожному з них правив один із братів. Оскільки римляни побоювались Авла і Целія, вони, коли завершилась війна, намагалися посіяти між ними розбрат. Врешті це їм вдалося, і під впливом інтриг римлян Целій вбив Авла. Пагорб на якому жили етруски під проводом Авла і де Авл загинув, назвали в його честь Капітолієм, від латинських слів «caput» (голова) і «Ol» (латинська вимова імені Авл), оскільки там Авл поліг головою. Той пагорб, на якому мешкали етруски під проводом Целія, до сьогодні носить його ім'я. Після смерті Авла і Целія римляни витиснули етрусків з пагорбів, і етруски розсіялися поміж римлянами, але імена їхніх провідників залишилися в назвах пагорбів.

Етрусська міфологія – це величезний набір релігійних і світських текстів і оповідей, які роз'яснюють походження світу і людини, виникнення Етрурії та утворення її перших колоній, відносини з Римом та іншими сусідніми племенами. Етрусська міфологія творилась у тісному зв'язку з грецькою культурою. В міфах помітні не тільки грецькі герої, а й сюжети, які переспівують схожі грецькі міфи. Хоч серед етрусських міфів важко знайти такий, який не згадує про богів, далеко не всі міфи розповідають історію богів. Етруски високо шанували своїх героїв, а тому присвячували їм багато уваги в народній творчості.

7.3.

КУЛЬТ І РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ ЕТРУСКІВ

Культ етруської релігії був дуже різноманітним. Оскільки в цій релігії поєднувалось поклоніння різним божествам, то й культ отримував різні форми. Багато божеств і духів етруського пантеону були пов'язаними з природою. Тому місця дикої природи ставали локалізацією культу. Це були гаї, береги озер і річок, галявини. Культовими місцями були також спеціально

¹ Оскільки на пагорбі Капітолій знаходився сенат та урядові установи, то в пам'ять про це будинок Конгресу США також названий Капітолієм.

встановлені вівтарі, які будувалися на фундаменті, але під відкритим небом. У містах будували храми, які спершу мали дуже просту конструкцію: фундаменти, колони і дерев'яні дахи. Після зустрічі етрусків із грецькою культурою, вони почали будувати й величні храми, на кшталт грецьких. У культових місцях етруски складали жертви, які залежали від функцій божества. Покровителям вод пожертвовані продукти і речі висипали або виливали в водоймища. Однак більшості божеств жертву спалювали. Символіка і форма спалювань у етрусській релігії не відрізнялася від більшості інших релігій. Спалювання жертви – це найпростіший спосіб транспортування жертви до небес, де перебувають боги. В більшості випадків жертвоприношення було спільною трапезою богів і людей. Жертву вбивали і розділяли на декілька частин: м'ясо ділили між священиками і людьми, які складали жертву, коли ж жертва була приурочена публічним святкуванням, то м'ясо ділилося між усіма учасниками святкування, а ті частини тіла, які не підходили для вживання людей, спалювалися на жертovníку. Споживаючи спільну їжу, боги і люди опинялися в єдиній спільноті. Існували в етрусській релігії й жертви цілопалення, коли жертву спалювали повністю. Але це були виняткові випадки, переважно призначені для покаяння або ворожіння. Зустрічалися серед етрусків і людські жертви, але спалювали виключно військовополонених.

Божествам жертвували також речі побуту, якими оздоблювалися храми, або які використовувалися для проведення культу. Наприклад, для складення жертви використовувалися ножі, посудини тощо. Храм накопичував ці речі, приймаючи їх в дарунки від віруючих. Коли віруючі дарували храмам речі, які використовувалися як культові, то, звичайно, виготовляли їх якнайкращими, часто оздоблюючи дорогоцінними металами і каміннями. Так культові речі ставали найгарнішими витворами мистецтва. Речі, які використовувалися для храмових обрядів, вважалися власністю богів. Їх не дозволялось використовувати поза культом або в побутових справах. Навіть коли вони ламалися і більше не були придатними для використання, їх не переробляли, а закопували в землю, переважно на віддалених місцях храмової території, які не розголошувались, щоби розбійники їх не розкопали і не розікрали.

• ЖЕРЦІ

Культ здійснювали жерці. Поступово релігійні обряди ставали настільки складними, що для їх правильного виконання потрібно було спеціально підготовлені фахівці. Окрім цього, обряди регулювалися чітко встановленими інструкціями, які містилися в Етруських знаннях, тобто священних текстах, записаних царем Тархоном під диктовку Тага, внука Тінії. Ці тексти не були доступними всім; їх Тархон передав тільки жерцям, а вони передавали своїм учням, які також ставали жерцями. Так, Етруські знання, а з ними й інструкції жертвоприношень та ворожінь, які в них містилися, залишалися доступними тільки обмеженій кількості читачів. Жерці займали високе соціальне становище. Оскільки вони, як і в більшості культур світу, були інтелектуальною елітою, до них ставилися з особливою повагою. Жерці одягали особливий одяг, який підкреслював їхній статус: короткий плащ з вишитими краями, який спереду скріплювся великою фабулою, та капелюх із великими краями. В період монархії найвищим етруським священиком вважався цар, який очолював богослужіння та вважався священною постаттю. Зі зростом значення і впливів аристократії, цар втрачав функцію верховного священика, а жерці з-поміж себе обирали верховного жерця. З поваленням монархії, на державний уряд перейшли функції утримання храмів, фінансування богослужінь та організація масових святкувань.

До завдань жерців належало також ворожіння, яке займало в етруській релігії величезне значення. Оскільки блискавка належала до основних атрибутів Тінії, хоч нею інколи послуговувались й інші божества, блискавку сприймали як знак Тінії, за допомогою якого він щось сповіщав людям. Для того, щоби розгадати інформацію, яку несла блискавка, потрібно було класифікувати всі її аспекти: форма (пряма чи розгалужена), тривалість і яскравість світіння, кут відносно горизонту, об'єкт, у який вона вцілила, сторона світу, в якій вона з'явилась, тривалість і характер звучання грому, термін між блискавкою і громом, наслідки удару, характер ураження території тощо. Наприклад, якщо блискавка вдарила в державну будівлю, то інформація стосувалась усієї держави, якщо ж у приватний будинок, то тільки родини, яка у ньому мешкає. Блискавки могли попереджати перед небезпеками, або сповіщати радісні події, закликати до по-

каєння або вшанування божеств, передвіщати народження або смерть, війну або мир, голод або благополуччя. Всі ці правила розгадування блискавок не могли знати пересічні люди. Тому їх розгадування належало до прерогативи освічених жерців, які ретельно синтезували та аналізували всю інформацію про удар блискавки, і на основі цієї інформації робили висновки про те, що Тінія або інші божества хотіли сказати за її допомогою.

Поаяк блискавка була проявом божества, все, що було з нею пов'язане, вважалося священним. Жерці ретельно вивчали місце, в яке вдарила блискавка. Всі речі, і навіть частини ґрунту, на якому залишалися сліди від обпалення блискавкою, збирали і захоронювали, щоби захистити їх від зневаги. Місце удару блискавки обгороджували, щоби там ніхто не топтав. Якщо блискавка потрапляла в людину, і ця людина залишалася живою, то це означало особливе благословення Тінії для цієї людини. Зазвичай така ситуація передвіщала вічну славу для її нащадків. Після удару блискавки в людину, після якого людина залишалася живою, було прийнято складати жертву, яка мала два значення: заміна – життя, яке не було забраним, потрібно було замінити іншим життям, а саме пожегтвуваної тварини; та подяка – потрібно було виразити свою вдячність за благословення. Особливе значення мала кульова блискавка, тобто явище, яке й досі залишається загадкою для науки.

• ВОРОЖІННЯ

Окрім вивчення характеру блискавки, етруски використовували й інші форми ворожіння. Особливо популярним було ворожіння на внутрішніх органах тварин, які приносилися в жертву. Для цієї цілі найчастіше використовувалась печінка. Етруски вірили, що боги змінюють внутрішні органи тварин перед принесенням їх у жертву. Цими змінами боги повідомляють людям якусь важливу інформацію. Залежно від того, яка частина печінки зазнала нехарактерних змін, робили висновок про те, якої сфери світу стосуватимуться зміни. На основі характеру змін робили висновки про події майбутнього. Етруски розробили також власну астрологію, тобто ворожіння по зірках. Спостерігаючи за зоряним небом, жерці передвіщали майбутнє. Наприклад, якщо на небі чітко спостерігався Марс, а інші планети тускніли, то це був чіткий провісник війни.

Ритуальний характер мала подія заснування міста. Етруски намагалися будувати «правильні міста». Щоби місто було «правильним», потрібно було його будувати так, як це приписували Етрусські знання. Посередині ділянки, обраної для розташування майбутнього міста, викопували глибоку яму, яка символізувала єдність богів неба, землі і підземного світу. Так всі боги запрошувались бути охоронцями і опікунами міста. Тоді цар, або найпочесніший урядовець запрягав у плуг вола і корову та оборював межу навколо ділянки, але так, щоби корова, символізуючи достаток, йшла із внутрішньої сторони кола, а віл, символізуючи захист, із зовнішньої. Проорана борозна ставала границею міста. Заснування міста супроводжувалось різноманітними жертвоприношеннями та молитвами.

Важливе місце в релігійному житті етрусків займала віра в непорушність долі. Саме на цій вірі ґрунтувалося ворожіння. Адже ж, якщо людина вільна, то її доля не визначена наперед, і події неможливо передбачити, допоки вони не здійснилися. Якщо ж людина підвладна долі, тоді все, що з нею відбувається визначене задовго до того, як воно станеться. Жерці засобами ворожіння намагалися прогледіти події, які ще не відбулися, але які вже визначені і тому невідворотні. Те саме стосувалося й обрядів закладення міста. При закладанні міста потрібно було виконати різні ритуали, щоби боги визначили йому добру долю. Оскільки доля людини і народу визначена наперед і є невідвратною, то випрошувати в богів щасливого майбутнього немає сенсу. Найбільше, чого могли люди просити, це – відтермінування здійснення невідворотного, або послаблення його наслідків. Цій цілі були підпорядковані релігійні церемонії. Саме слово «церемонія» (*caeremonia*) етрусського походження; воно походить від назви міста Цер, і первісно означало обряди, які виконувалися в цьому місті, а згодом стало загальним терміном для окреслення будь-яких обрядів. Популярними церемоніями були *священні ігри*, учасники яких зображали міфічних героїв і відтворювали міфічні сюжети. У дні, коли етруски відзначали свята якогось бога, обов'язково відбувалися ігри, в яких відображались міфи про тих богів, чий святкування відбувалися. Ігри відбувалися також під час похоронів, і в них обігрувалося все, що відбувається з душею після смерті.

Особливе місце в етрусській релігії, як і в кожній іншій, займав похорон. Етруски вірили, що після смерті людини її душа переходить в інший світ. Однак душа не розриває свого зв'язку з тілом. Воно їй і надалі потрібне. Для того, щоби зберегти пристанище для душі, етруски будували гробниці. Багаті етруски їх розкішно оздоблювали; бідні будували скромні гробниці. Зможність гробниці не була важливою. Головне, щоби ця гробниця була максимально міцною, і могла зберігатися вічно, щоби душа завжди мала можливість контактувати зі своїм тілом. Завдяки цьому, з усіх архітектурних пам'яток етрусської культури до наших часів найкраще збереглися саме гробниці. Часто гробниці будували у недоступних місцях, щоби ніхто не міг завдати їм ушкоджень. Були однокамерні гробниці, а були й такі, де хоронили декілька покійників. Етруски використовували як звичайне захоронення, так і кремацію. Коли тіло спалювали, то прах збирали в урну, яку спершу виготовляли у вигляді малого дому, а згодом у вигляді голови покійного. Смерть сприймалась як важка трагедія, оскільки душа відправлялась у страшний світ демонів. Змінити свою посмертну долю могли тільки ті люди, які пройшли спеціальні містерії очищення і освячення. Такі душі після смерті відправлялися у небесний світ богів. Оскільки мешканці сакрального світу іменувалися етрусками богами, а слово «бог» в їхньому розумінні в жодному разі не було еквівалентом християнського поняття «Бог», а означало тільки сутності іншого світу, то й померлих, які переселялися до вищого світу, почали називати *dii animales* (божественні душі).

7.4. РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ РИМЛЯН

Рим – вічне місто (*Roma Aeterna*) та культурна столиця Європи, якій судилося перетворитися з невеликого села у величезний культурний центр, який дав початок ідеї Європи. Місто Рим, яке сьогодні є столицею Італії, розташоване на Апеннінському півострові, на берегах ріки Тибр.

• ЛЕГЕНДИ ПРО ВИНИКНЕННЯ РИМУ

Існують дві давні легенди, які розповідають про виникнення Риму, і які стали темою багатьох літературно-мистецьких творів наступних епох.

► Перша сповіщає, що латинського царя Нумітора скинув з престолу його брат Амулій. У Нумітора була дочка Рея-Сільвія, яка завагітніла від Марса. Коли в царстві Нумітора стався переворот, Рея-Сільвія народжувала своїх двійнят. Амулій, побоюючись, що коли двійнята виростуть, то зможуть забрати в нього трон, наказав їх утопити. Двійнят виловила вовчиця, яка їх вигодувала. Цими дітьми були *Ромул* (Romulus) і *Рем* (Remus). Коли вони виростили, то повернули трон своєму діду, і збудували нове місто. Під час сварки Ромул вбив Рема, а місто назвав своїм іменем – Рим.

► Друга легенда розповідає, що після Троянської війни, яку троянці програли ахейцям, група троянців, очолюваних *Енеєм*, покинула батьківщину і відправилась у нові землі. По дорозі вони зробили зупинку на березі ріки Тибр. Жінки з групи троянців не хотіли плисти далі, і одна з них, на ім'я Рома, спалила кораблі троянців, щоб не довелось плисти далі. Оскільки не було на чому плисти, Еней вирішив осісти в цих краях, а засноване троянцями місто було назване з честь Роми – жінки, яка спалила кораблі. В будь-якому випадку, офіційною датою заснування міста вважається 753 рік до РХ. Сучасні археологічні дослідження показують, що Рим виник з невеликого поселення латинян.

• ІСТОРІЯ РИМУ

Історія Стародавнього Риму поділяється на три періоди, відповідно до форми правління, яка в той час панувала в Римі: царський, республіканський та імперський. Формування Риму, як світового гегемона, відбувалось впродовж республіканського періоду. Цей період в римській історії був надзвичайно плідний з огляду на культурний, економічний та територіальний приріст. Рим в цей період вів завойовницькі війни, серед яких найважливішими були Пунічні і Македонські. У III столітті до РХ Рим вже володів всією Італією, і почав свої завоювання поза межами Апеннінського півострова. В західному напрямку найбільшим конкурентом Риму був Карфаген, з яким Рим вступив у фазу запеклих війн – Пунічні війни. Внаслідок трьох Пунічних війн –

264-241, 218-201 та 149-146 роки до РХ – Рим заволодів Піренейським півостровом, Північною Африкою та Середземним морем. Найсильнішим опонентом Риму на Сході було Македонське царство, чи радше те, що залишилось після розпаду держави Олександра Македонського. Внаслідок трьох Македонських війн (215-205, 200-197 і 171-168 років до РХ) Рим заволодів усім Балканським півостровом. Після завоювання Балкан римляни просунулись далі. Найбільшою державою на Схід від Балкан була Імперія Селевкідів, якою в той час правив Антіох III Великий. У 192-188 роках тривали війни Риму зі Селевкідами, внаслідок яких Рим завоював західні частини імперії, перетворивши їх у свою провінцію Сирію. Держава Селевкідів так ніколи й не оговталась після цього удару, і врешті у 64 році до РХ була повністю завойована Римом. Разом із завоюванням держави Селевкідів до володіння Риму відійшли всі землі від Юдеї аж до кордонів Парф'янського царства в Месопотамії. Між Грецією та Сирією на півострові Мала Азія знаходилося Пергамське царство, яке підтримало Рим у війні проти Антіоха III. Останній пергамський цар Аттала III уклав заповіт, відповідно до якого його царство після його смерті повинно перейти у володіння Риму. У 133 році до РХ Аттала III помер і Пергам став частиною Риму. Римляни перетворили цю державу у свою провінцію під назвою Азія (*Asia*). Згодом ця назва перейшла на весь континент. Одночасно римські війська просувались на Північ, завойовуючи землі, заселені племенами галів, кельтів та інших народів аж до Британії.

➤ Завойовуючи нові території, римляни встановлювали свої військові табори – *каструм* (*castrum*)¹, завданням яких було слідкувати за порядком серед поневоленних народів. У центрі табору знаходилось помешкання претора (військового комісара) – преторія (*praetorium*), а навколо помешкання військових та оборонні укріплення. Навколо каструмів зазвичай оселялися ветерани, які закінчили військову службу і не хотіли повертатися до рідних країв, а згодом там з'являлися торговці та ремісники.

¹ З римських каструмів виникли низка європейських міст. Наприклад, Відень – це колишній каструм *Vindobona*, Кьольн – каструм *Oppidum Ubiorum*, Бонн – каструм *Bonna*, Майнц – каструм *Mogontiacum*. Всі британські міста, назви яких закінчуються на «*caster*», «*cester*», «*chester*», виникали як римські військові табори.

- Так військові табори переростали в населені пункти. Їм надавали статус *муніціпій* (municipium), а їхні мешканці отримували права латинських громадян.
- Якщо муніціпія розросталась та розбудовувала власну інфраструктуру, вона отримувала статус *колонії* (colonia), а їхні громадяни отримували статус римських громадян і могли користуватися всіма привілеями римського права (Coloniae civium Romanorum).

Всі вільні мешканці Римської держави поділялися на чотири групи, які мали права чотирьох рівнів, затверджені законодавством:

- *римські громадяни* (civitas Romana), які користувалися всіма законними правами, включно з правом участі в народних зборах і управління країною;
- *латинські громадяни* (civitas Latini), які мали всі права римського громадянина, окрім права участі в управлінні державою, права обирати та бути обраним на державні посади;
- *пeregріни* (peregrinus) – громадяни країн, завойованих Римом, які мали власне самоврядування, і навіть могли мати власних царів, які однак підпорядковувалися Риму, і які не мали ніяких прав у Римі;
- *дeditиції* (dediticii) – члени племен, завойованих Римом, які не мали ніяких прав у Римі та були позбавлені власного самоврядування, і керувалися призначеними Римом чиновниками.

Зростання багатств Риму призводило до нових викликів. Римські порядки, які формувалися в умовах римського полісу, були непридатними для управління величезною імперією. Війни примножували кількість рабів, праця яких сприяла розвитку багатств рабовласників. Багаті люди витісняли селян, створюючи величезні приватні сільські господарства – *латифундії* (latifundium), в яких працювали раби. Ці процеси спричинювали зростання кількості безземельних селян, які відправлялися до міст в пошуку роботи за винаймом. Ці люди склали новий прошарок римського суспільства – *пролетаріат* (proletarius), тобто найбідніші люди, які жили за рахунок продажу власної робочої сили. Постійні війни піднімали статус і багатства військової знаті. Впливовим прошарком суспільства ставали римські офіцери – *центуріони* (centurio, сотники). За нових економічних

обставин з'являлися нові багатії, які заробляли на торгівлі, лихварстві, комерції. Їх почали називати *вершниками* (eques). Цей титул виник із давньої римської традиції, відповідно до якої люди, які відповідали відповідному майновому цензу, мали право виїжджати в бій на коні. Відповідно, вершник асоціювався з багатою людиною. Поступово вершниками почали називати багатих людей, які займались комерцією та лихварством.

Розкіш розхитувала римське суспільство та армію. У владних структурах з'явилась корупція, в армії зникала дисципліна, а народ втрачав патріотичні засади. Наведення ладу в армії було доручено полководцю Гаю Марію (Gaius Marius), який п'ять разів поспіль обирався консулом, а в 106-105 роках провів масштабну військову реформу. Соціальні протистояння врешті призвели до Союзницької війни 91-87 років до РХ, під час якої італійські племена повстали проти Риму, відстоюючи власні права. Рим зумів придушити повстання, але був змушений надати мешканцям міст Італії права римських громадян. У 89 році до РХ почалась нова політична криза: Рим розпочав війну проти Понту. Повстало питання про призначення головнокомандуючого армією на час війни. Сенат призначив головнокомандуючим консула Луціуса Корнеліуса Сулли Фелікса (Lucius Cornelius Sulla Felix), а народні збори визначили для цієї місії консула Гая Марію. Два призначення, які суперечили одне одному, призвели до громадянської війни. У 82 році до РХ Сулла ввійшов у Рим з армією. Так вперше в історії Рим був завойований, до того ж власними військами. Захопивши Рим, Сулла встановив диктатуру, винищуючи всі проблиски аристократії та народовладдя. Терор Сулли знищив сорок senatorів та півтори тисячі вершників. Особливістю диктатури Сулли були проскрипції (proscriptio, прописування), тобто занесення у «чорний список» людини, яка оголошувалася поза законом. За вбивство людини, занесеної до такого списку, держава виплачувала винагороду. Отже, кожен міг без суду вбити людину, яка числилась у списку, та ще й отримувала за це державну винагороду. Диктатура Сулли тривала не довго, але вона створила прецедент, а також показала, що Рим більше не може залишатися республікою. Наступною проблемою Риму стало повстання гладіаторів та рабів під проводом Спартакса (Spartacus), яке відбувалося в 73-71 роках до РХ. Повстання було придушене, але воно залишило вагомий слід в історії Риму.

- РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Всі ці події піднімали на найвищий п'єдестал римського суспільства військових. Врешті у 60-х роках I століття до РХ реальна влада опинилася в руках трьох впливових полководців – Гая Юлія Цезаря (Gaius Iulius Caesar), Гнея Помпея (Gnaeus Pompeius) і Марка Ліцинія Красса (Marcus Licinius Crassus). Період їхньої найвищої влади називають *першим тріумвіратом* (triumvirātus). Допоки їх було троє, в державі існував рівномірний розподіл сил, але коли Красс загинув у бою, то між Птолемеем і Цезарем почались протистояння. Сенат підтримував Птолемея, тому, виступаючи проти Птолемея, Цезар мусів виступити проти сенату. Цезар у той час керував Галлією. Не бажаючи уступити владу, Цезар вирішив іти напролом. У 49 році до РХ Цезар з військом вирушив на Рим, перейшовши ріку Рубікон. У 48 році до РХ Юлій Цезар здолав Птолемея, отримавши титул диктатора Риму. В народі Цезаря¹ іменували імператором (imperator). Цей титул згодом став офіційним. Захопивши владу, Цезар назавжди зруйнував римську демократію. До його заслуг належать визначні військові здобутки. У 44 році до РХ Цезаря вбили змовники на засіданні сенату. У своїй заповіді Цезар усиновив полководця Октавіана Августа (Octavianus Augustus) та передав йому $\frac{3}{4}$ свого майна. Однак на владу і статки Цезаря претендував його родич Марк Антоній (Marcus Antonius), а сенат підтримував Марка Емілія Лепіда (Marcus Aemilius Lepidus). Усі три створили політичний союз, відомий як *другий тріумвірат*, поставивши собі за ціль помститися за смерть Цезаря. Незабаром між трьома політиками почались конфлікти, оскільки Октавіан вважав, що Марк Аврелій і Марк Емілій Лепід прагнули не помститися за Цезаря, а власної наживи. Війна між ними призвела до повної перемоги Октавіана, який у 27 році до РХ став повноправним володарем Риму. Октавіан Август першим в історії використовував офіційний титул імператора Риму, поклавши початок Римської імперії та першій імператорській династії – Юліїв-Клавдіїв. Ця династія отримала прізвище Цезаря, оскільки Октавіан Август вважався сином Цезаря, хоч і був усиновленим.

¹ Від імені Цезаря походять українські синоніми до слова «імператор» – «цисар» і «цар» та німецьке «Keiser» (кайзер).

З династії Юліїв-Клавдіїв походять імператори Октавіан Август (27 рік до РХ - 14 рік після РХ), Тиберій (14-37), Калігула (37-41), Клавдій (41-54) та Нерон (54-68). Наступна династія – Флавії – дала імператорів Веспасіана (69-79), Тита (79-81), Доміціана (81-96). Третя династія – Антоніни – дала імператорів Нерва (96-98), Траяна (98-117), Адріана (117-138), Антоніна Пія (138-161) та Луція Вера (161-169). З четвертої династії – Северів – походять Септимій Север (193-211), Каракалла (211-217), Макрин і Діадумен (217-218), Елагаб (218-222) та Олександр Север (222-235). Після династії Северів Римська імперія вступила в період політичної кризи III століття, коли на троні перебували військові імператори, тобто правителі, висунені армією, а на околицях з'явилися імператори-сепаратисти: імператори Галлії (*Imperium Galliarum*, 260-274), Пальмірське царство (260-273), імператори Іллірії (268-285). Виходом з політичної кризи стала *тетрархія* (тетрархία), тобто впроваджена імператором Діоклеціаном форма правління, коли одночасно правили чотири правителі. Тетрархія в Римській імперії існувала у 293-313 роках. Зліквідував цю форму правління, завоювавши володіння своїх співправителів, Константин I Великий, який легалізував християнство у Римській імперії. Започаткована ним династія дала низку імператорів: Константин I (306-337), Крисп (317-326), Константин II (337-340), Констанцій II (340-350), Ветраніон (350), Констанцій Галл (351-354), Юліан II Відступник (355-363) та Йовіан (363-364). Наступна династія Валентина-Теодозія була останньою, яка правила цілою Римською імперією, але більшість її представників мали співправителів. У 395 році імперія повністю розділилася на дві частини. Хоч офіційно вона продовжувала називатися Римською імперією, але в ній було два імператори, один із яких перебував в Римі або Мілані і керував Західною Римською імперією, а інший – у Константинополі, і керував Східною Римською імперією, яку прийнято називати Візантією. Західна Римська імперія припинила своє існування в 476 році, а її останнім імператором був Ромул Августул. Титул імператора Риму був відновлений аж у 800 році, і його отримав франкський король Карл Великий. Східна Римська імперія проіснувала до 1453 року, коли її столиця Константинополь була завойована турками.

Для вивчення давньоримської релігії й культури історія Риму має неабияке значення, особливо це стосується періоду від заснування Риму до повалення республіки, оскільки саме в цей час формувалися основи релігійних вірувань римлян. Цей період відзначався злиттям народів, внаслідок якого сформувався римський народ. Кожен із цих народів привносив свої релігійні елементи, створюючи величезний комплекс римської релігії. В період республіки римська релігія поповнювалася впливами завойованих народів. На час повалення республіки римська релігія була вже цілковито сформованою. Імперський час був для Риму розквітом еллінізму, тобто синкретичної релігії і культури, яка починається із завоювань Олександра Македонського та формувалася в період світової імперії Риму.

• РИМСЬКА РЕЛІГІЙНІСТЬ

Римська релігія є доволі молодою у порівнянні з релігіями народів Близького Сходу, і навіть релігії греків. Рим виник не з єдиної автохтонної культури одного народу, а внаслідок синтезу декількох культур. Основою римського народу стали латинські племена; значні етнічні вливання Рим отримав від етрусків; а найтісніші зв'язки римляни підтримували з греками. Ці три сегменти, а також низка менш значущих впливів, стали основою римської культури. Оскільки римська культура увібрала в себе багато різномірних впливів, то й релігія стародавніх римлян була синтезом релігійних уявлень різних народів. Докопатися до найдавніших основ римської релігії неможливо, позаяк вона не мала єдиної основи. Найстарші дані про римську релігію вже були плодом культурного-етнічного синтезу. Римська релігія перебувала в процесі постійних змін. Злиття латинських і етруських релігійних уявлень породили строкатий пантеон. Опісля, зустріч римлян із грецькою культурою, яка перебувала на вищих щаблях розвитку і тому вражала римлян своїми витворами, призвели до спроб ототожнення цих релігій. Римляни намагалися знайти у своїй релігії відповідник кожному з грецьких божеств, а коли такого відповідника аж ніяк не вдавалося знайти, навіть дещо штучно підтягуючи їхні атрибути, то грецькі божества приймалися в римський пантеон під грецькими іменами. Як наслідок, в римському пантеоні з'являлися по декілька божеств з однаковими атрибутами. Все це спричинювало стро-

катість і неузгодженість римської релігії, безмежність пантеону та неузгодженість міфів. Утім, римляни, на основі всього багатства доступного їм міфологічного матеріалу, створили надзвичайно багату культуру, яка мала величезний вплив не тільки на європейську, а й на всю світову цивілізацію, а римська міфологія, захоплюючи вишуканістю та багатством своїх образів і донині надихає митців та пересічних людей, залишаючись однією з основних тем для переспівів.

Незважаючи на ці особливості формування римської релігії, вона виробила власну специфіку, яка відрізняє її навіть від релігії етрусків і греків. В основі римської релігійності стоїть віра в трансцендентну неокреслювану і неперсоніфіковану Боже-ственність, про яку можна сказати тільки те, що вона є, але не можна описати за допомогою якихось предикатів. Ця божественність, хоч і трансцендентна, але активна. Вона діє, і сферою її діяльності є світ. У світі божественність не присутня безпосередньо, а тільки через свою діяльність. Цю діяльність божественності релігієзнавець Рудольф Отто називав терміном «numen». Її неможливо охопити розумом, чи пізнати. Numen можна тільки духовно пережити; і таке духовне переживання діяльності божественності породжує в людській душі два відчуття: священного страху (*mysterium tremendum*) і священного захоплення (*mysterium fascinans*). Numen присутній у всьому: речах, місцевостях, людях, домівках, природних явищах і катаклізмах, і навіть рисах характеру людини. Особливо важливим для людей є numen, від якого залежить людське життя. Наприклад, numen присутній у камені, який лежить на морському дні, також numen присутній у блискавці. Для людини numen блискавки важливіший, оскільки блискавка може вбити людину, а numen каменя мало цікавий, позаяк людина може цей камінь ніколи й не побачити. Тому, коли римлянин вшановував божественність, яка не має імені, а для людини природно використовувати якість імені, то римлянину було ближчим звертатися до того, хто виразився у блискавці, ніж до того, хто виразився у камені. І навіть, зважаючи на те, що йдеться про одну і ту саму сутність, римлянин намагався наголосити на тому, що для нього було важливим. Так, будь-що, що містить numen (а його містить абсолютно все), може сприйматися як священне. Тому в римському пантеоні з'явилися божества блискавки і справедливості, каменю і пе-

ремоги, домашнього порогу і кохання. Незалежно від того, чи то матеріальний предмет, чи поведінковий акт, чи моральна дія, чи природне явище, чи людина, воно має підстави обожнюватися. При цьому під обоженням в контексті стародавніх релігій потрібно розуміти не проголошення Богом, а проголошення божественним. Ті сутності, які були найважливішими для людини, проголошувались найважливішими носіями *pumen*, а згодом і обростали культом.

► Вірогідно, що найдавнішими римськими божествами були ті, які опікувалися домівкою. Головними елементами древньої домівки були вхід та домашнє вогнище. Тому й найвищий авторитет у древніх римлян отримали божества, які заопікувалися входом і вогнищем. Це були Янус і Веста. Янус (*Jānus*) отримав своє ім'я від латинського слова «*jānus*» (критий прохід). Первісно Янус заопікувався входом і виходом, а згодом його компетенції зростали: будучи опікуном входу і виходу, він також почав сприйматися як бог початку і кінця, меж і кордонів, народження і смерті, тобто будь-яких крайніх точок і границь, а також часу і простору. З молитви до Януса починали і закінчували день, місяць, рік. Йому був посвячений перший день кожного місяця – календу, і перший місяць року – січень (*Januar, January*). Як бог часу і простору, він у філософському осмисленні став богом порядку. Римляни перейняли від греків уявлення про первісний хаос, оформлений порядком. В особі Януса римляни бачили персоніфікацію порядку-космосу, в якому чотири елементи первісного хаосу (вода, вогонь, повітря і земля) отримали пропорцію і розташування у просторі. В більшості випадків Януса зображали як старця з двома обличчями, розвернутими в різні сторони. Ці обличчя символізували те, що Янус одночасно дивився на Захід і на Схід, на початок і на кінець, до минулого і до майбутнього.

► Богинею домашнього вогнища – ще однієї важливої частини домівки – була *Vesta* (Vesta), яку після зіткнення римської і грецької культур ототожнили з грецькою богинею Гестією (*Ἑστία*), яка також опікувалась домашнім вогнищем. Вогонь знищував всю нечистоту; він очищував і загартовував навіть метали. Тому Веста стала також опікункою чистоти, вірності та щирості. В її храмі римляни часто зберігали офіційні документи і угоди. Якщо Янус був богом початку і кінця, то Веста – богинею середини, центру. Оскільки Веста була жіночим божеством, то во-

на стала також опікункою жінок і всього, що пов'язане з жінками. В Римі на Палатинському пагорбі був споруджений храм Вести, в якому горів вічний вогонь як символ Вести. У храмі служили жриці Вести – *вестальські діви* (*virgo vestalis*) або *весталки*.

► З формуванням усталеного римського пантеону з'явилася більш-менш усталена ерархія богів. Правителем світу, а тому й верховним божеством Риму став *Юнітер* (*Iuppiter*). Ім'я цього бога вказує на походження його культу. Слово «*Iuppiter*» є трансформованим варіантом більш давнього «*Iovis pater*», яке у свою чергу розвинулось із «Дьяуш-Піта» (Світлосяйний Отець), як Бога називали древні індоарійці. Таке саме походження має й ім'я грецького Зевса, оскільки слово «*Ζεύς*» розвинулось із «*Ζεύ πατήρ*», яке також походить від «Дьяуш-Піта». Це означає, що релігії стародавніх Індії, Персії, Греції, Риму та багатьох інших країн походять від єдиного кореня, оскільки й ці народи індоарійського походження. Поступово розходячись в різні сторони світу, індоарійці втрачали віру в Єдиного Бога, зосереджують на його численних атрибутах, які персоніфікувались і обожнювались, проте історична пам'ять в іменах верховних божеств зберегла віру в Єдиного Бога, в якого вірили їхні предки. Як Дьяуш-Піта і Зевс, Юпітер був богом світла в усіх його проявах. Оскільки світло сяє з Неба, то Юпітер був богом Неба, з якого він посилав грим і блискавки, сонячне світло, дощ, без якого не було би врожаю. Різні аспекти Юпітера вшановувались як його окремі іпостасі. Найбільш шанованими іпостасями Юпітера були: Юпітер-Тонанс (*Iuppiter Tonans*), який посилав дощ; Юпітер-Фулгур (*Iuppiter Fulgur*), який, як і грецький Зевс, метав блискавки; Юпітер-Феретріус (*Iuppiter Feretrius*), який керував війнами; Юпітер-Віктор (*Iuppiter Victor*), який приносив перемогу; Юпітер-Лаціаріс (*Iuppiter Latiaris*), який опікувався латинськими племенами; Юпітер-Термініус (*Iuppiter Terminus*), який опікувався кордонами Риму; Юпітер-Лібертас (*Iuppiter Libertas*), який оберігав свободу. Оскільки Юпітер був головним богом Риму, то його храм знаходився в самому центрі міста – на Капітолійському пагорбі. Коли римляни завойовували нові території, вони будували храми Юпітера в окупованих країнах. Так у II столітті після РХ Єрусалимський Храм був перетворений у храм Юпітера.

► Дружиною Юпітера була *Юнона* (*Iūno*). Вона мала різноманітні риси: опікунка жінок, творець законодавства, охоронець

Риму тощо. Як дружину Юпітера, її іменували царицею (Regina). В грецькому пантеоні її ототожнювали з Герою (Ἥρα). Як і Юпітер, Юнона мала різні іпостасі. Одна з них особливо закарбувалась у пам'яті людства: Юнона допомагала керувати державою, і пригадувала людям про важливість дотримання закону. Тому її також ототожнювали з грецькою богинею пам'яті Мнемосиною (Μνημοσύνη), дочкою Урана, яка була матір'ю муз. Мнемосина була також богинею уособлення, відокремлення, чи грецькою μονήρης (монерес). Від цього слова походить латинський епітет, яким величали дружину Юпітера – Юнона-Монета (Iūno Monēta). Під цим іменем їй посвятили храм на Капітолійському пагорбі, тобто поряд із храмом Юпітера. При цьому храмі діяв перший монетний двір Риму. Саме від імені Юнони-Монети гроші, які карбувались у її храмі, тобто перші римські гроші, почали називати монетами. Згодом це слово почали використовувати для означення металічних грошей будь-якої країни. В Юпітера і Юнони була дочка – *Мінерва* (Minerva), яка розділяла функції батьків. Її особливими характеристиками були опіка над молоддю та медицина. В цій іпостасі її називали Мінерва-Медіка (Minerva Medica). Як у етрусків верховний статус займали три божества – Тінія, Уні та Менрва (етруська трійця), так і в римлян Юпітер, Юнона і Мінерва становили *капітолійську трійцю*, тобто три головні божества римського пантеону.

► Важливим божеством римської релігії був *Сатурн* (Saturnus). Його ім'я походить від латинського слова «satus» (посів), що вказує на його зв'язок із сільським господарством: Сатурн опікувався врожайми, а згодом його компетенція узагальнилась, тобто перенеслась на добробут і матеріальні статки. Римляни вірили, що в давнину Сатурн був правителем римлян, і в час його царювання народ не мав приватної власності. Нічим не володіючи, але маючи всього в достатку, люди були добрими: вони не заздрили, не крали, не воювали тощо. Більшість соціальних гріхів породжуються приватною власністю. Відсутність власності усуває причину гріхів: коли ніхто нічим не володіє, тоді нічого красти і ніхто нікому не заздрить. Час правління Сатурна називали золотим віком. Оскільки греки мали схожий міф про золотий вік, і у греків він тривав у час правління Кроноса (Κρόνος), який також був божеством сільського господарства, то римляни ототожили Сатурна і Кроноса. В честь Сатурна названа одна із планет

Сонячної системи, і один із днів тижня. Через те, що Сатурн був богом багатства, з ним пов'язували також економіку і фінанси країни. У храмі Сатурна в Римі знаходилась державна казна; тому свою казну римляни називали «гроші Сатурна». Як і грецький Кронос вважався батьком Зевса, так і римського Сатурна почали називати батьком Юпітера, а атрибут володіння часом, яким наділявся грецький Кронос, згодом перенісся і на Сатурна.

► Дружиною Сатурна вважали богиню *Опс* (*Ops*), яка також мала сільськогосподарські атрибути. Свята в її честь називали опаліями (*opalìa*).

► В римському пантеоні було декілька божеств із сільськогосподарськими атрибутами. Щоби їх класифікувати і впорядкувати, римляни виділяли божествам дуже вузькі сфери панування. Так, Сатурн опікувався не всім сільським господарством, а тільки посівами. А вже земля, яка народжує плоди, стала сферою панування богині *Теллус* (*Tellus*), яку часто називали просто Землею (*Terra*).

► Зернами і їхньою силою проростання керувала *Церера* (*Cerēs*) – дочка Сатурна і Опс; вона вдихала життя в зерна, посилає вітер і дощ. Церера користувалась величезною пошаною римлян. Її називали також Божественною богинею (*Dea Dia*). В її честь щорічно перед збором врожаю влаштовувались святкування – цереалії (*cerealia*), а також народні ігри (*ludi Ceriales*). Римляни ототожнювали Цереру з грецькою Деметрою (*Δημήτηρ*). Оскільки Деметра в рамках елевсинських містерій пов'язувалась із народженням, смертю та воскресінням, то ці риси переносились і на Цереру.

► Її дочка – *Прозерпіна* (*Proserpina*), яка відповідала грецькій Персефоні (*Περσεφόνη*), була володаркою підземного царства. В ній поєднувались характеристики аграрного божества, оскільки навіть її ім'я походить від латинського слова «*proserpere*» (проростати), з божеством підземного царства. Римляни, як і інші народи, вбачали зв'язок між підземеллям і плідністю в тому, що рослини виростають із-під землі. У храмі Церери зберігався державний архів Риму, тому її жерці були водночас римськими архіваріусами. Оскільки сільським господарством займались плебеї, а не патриції, то саме серед плебеїв її шанували найбільше, а в періоди боротьби між плебеями і патриціями, плебеї вважали Цереру своєю провідницею.

► Опікуном і охоронцем зібраного врожаю був *Конс* (Consus); він також опікувався кіньми. Оскільки запаси зерна на зиму ховали у підземних сховищах, то й вівтар Конса знаходився під землею, до того ж присипаний ґрунтом. Його розкопували тільки двічі на рік, коли проводилися святкування в честь Конса – 21 серпня, коли збирали врожай, і 15 грудня, коли зерна ховали у підземні сховища на зиму. Свята в честь Конса називали *консуаліями* (consualia). Консу також приписували функцію надавати мудрі поради. Синонім до слова «порада» – «консультація» утворене від імені Конса. Його прикликали на наради, особливо коли потрібно було прийняти важливе рішення. Тому нараду римляни називали «consilium» (консиліум). Цим словом називали засідання римського сенату, а згодом його почали використовувати для означення будь-яких нарад. Главу Римської республіки називали – консулом (consul), тобто тим, хто проводить наради сенату. Й сьогодні радника дипломатичних представництв називають консулом.

► Опікункою квітів і цвітіння вважалася богиня *Флора* (Flora), культ якої був поширений також серед племен сабінів. Її ім'я походить від слова «flos» (квітка). Сьогодні словом «флора» називають рослинний світ.

► Її чоловіком вважався *Зефір* (Ζέφυρος, Zephyrus), культ якого римляни перейняли від греків, і в обох релігіях він вшановувався під одним і тим самим іменем. Зефір опікувався західним вітром, який починав дути навесні та спричинював запилення рослин. Сьогодні словом «зефір» називають легкий, приємний вітер.

► Опікуном тваринництва і пастухів був *Фавн* (Faunus), якого ототожнювали з грецьким богом Паном (Πάν), і зображали зі схожими з ним рисами. Похідним від імені Фавна словом «фауна» й до сьогодні називають тваринний світ.

► Важливе місце серед божеств, які опікувалися плідністю, займала *Венера* (Venus), до компетентності якої належали жінки, дівчата, матері, пологи тощо. В грецькій міфології відповідницею Венери була Афродіта (Αφροδίτη). Поступово, як це і в інших релігіях траплялося з аналогами Венери, їй все більше надавали значення опікунки кохання. Тому її жриць називали жрицями кохання, а також з її іменем пов'язували захворювання, які передаються статевим шляхом – венеричні. Венері посвячували

одну з планет Сонячної системи. Оскільки планета Венера щовечора з'являлася на зоряному небі першою (вечірня зоря) та зникла останньою (ранішня зоря), то її називали носієм світла, або латинською – *Люцифер* (Lucifer). Через те, що в культурі Венери вбачали аморальну статеву поведінку, слово «Люцифер» серед християн набрало негативного значення: Люцифера ототожнили зі сатаною. До того ж у Біблії кілька разів богинь східних культур, які були відповідниками Венери, зображали як сатану.

► Богом вогню вважався син Юпітера і Юнони – *Вулкан* (Vulcanus), якого вшановували із вдячності і зі страху, оскільки римляни усвідомлювали подвійну природу вогню: завдяки йому можна було готувати їжу, але і з його вини гинули люди, домівки і місцевості. З розвитком ремесел Вулкан став опікуном ремісників, оскільки багато видів ремесла неможливі без використання вогню. Римляни вважали, що Вулкан виготовляв блискавки для Юпітера і зброю для воїнів. Його ототожнювали з грецьким богом Гефестом (Ἥφαιστος).

► Над водами панував брат Юпітера – *Нептун* (Neptunus), який ототожнювався з грецьким богом морів Посейдоном (Ποσειδών).

► Богом війни, який опікувався воїнами, вважався *Марс* (Mārs), який ототожнювався з грецьким Аресом (Ἄρης). Оскільки римляни майже постійно вели війни, Марс займав у їхньому пантеоні важливе значення. Однак римляни не тільки шанували Марса, а й боялися його, бо він міг розгніватись на римлян і викликати війну проти них. Щоби Марс не нашкодів Риму, його храм знаходився поза офіційною межею міста. Місцевість, де розташовувався храм Марса, називали Марсовим полем. Римляни не дозволяли солдатам заходити в Рим зі зброєю. Тому на Марсовому полі знаходились казарми, і ця місцевість фактично перетворилась у військове містечко.

► Існували в римській релігії також божества підземного царства. Володарем країни мертвих був *Діс-патер* (Dis Pater) або Отець Діс, що означає «багатий отець». Багатим його називали тому, що всі рослини проростають із землі, і все потрапляє в землю. Згодом його уніфікували з греко-римським *Плутоном* (Πλούτων, Pluto) та *Оркусом* (Orcus). Діс-патер, Плутон та Оркус первісно були різними богами, які, однак, володіли одним і тим самим – підземним царством мертвих. Вірогідно, що ці культури виникли в різних релігійних культурах, але згодом злилися во-

едино. Його дружиною була Прозерпіна. Під владою Діс-патера і Прозерпіни знаходились багато божеств і духів. Римляни їх не вшановували, а радше остерігались. Їм ніколи не посвячувались храми. В центрі Риму знаходилась глибока яма, яка вважалася шляхом до царства мертвих. Вона завжди була закрита. Відкривали її лише тричі на рік, щоби скласти жертви богам підземного царства. Ці жертви сприймалися не як акт вшанування, а відкуплення. Хоч підземних богів не любили, все ж вважали за краще віддати їм жертви, щоби вони не роззлились, і не шкодили людям. Дні, коли відкривалась яма підземних богів, вважалися нещасливими. В ці дні не проводилось ніяких урочистостей, не шлюбувалися, і не починали ніякої нової справи.

Зі зростом імперії в Рим із різних культур прибували нові божества. Влада Риму вбачала в цьому проблему: вони побоювались, щоби нові боги не зіпсували мораль громадян. Деякі культури, які вважалися особливо аморальними, влада забороняла, як це було, до прикладу, з вакханаліями в честь Діоніса. Щоби впорядкувати релігійне життя, сенат, йдучи за прикладом греків і етрусків, обрав дванадцять основних богів, які були проголошені державними. Ними були: Юпітер, Марс, Нептун, Вулкан, Меркурій, Аполлон, Юнона, Мінерва, Церера, Діана, Веста і Венера. Інші боги вшановувались, як і досі, але цих дванадцять вважалися обов'язковими для римлян, вшанування яких повинне було утримувати високий рівень моральності звичаїв.

7.5. ДУХИ, КУЛЬТ ІМПЕРАТОРА І ЧАС

Римляни вірили, що все у світі пронизане духами, які опікуються своїми володіннями. Відповідно до сфери опіки духів, вони поділялися на різні групи. Найважливішим осердям суспільства є сім'я, тому її духи-опікуни відігравали важливу роль у римській релігії.

- Духів-опікунів родин римляни називали *пенатами* (penates). Слово «пенати» походить від «penus» – комора, в якій зберігались харчі. Пенати вважалися родинними духами, і опікувались родинами, не прив'язуючись до матеріальних об'єктів. Коли родина переїжджала до нової домівки, то пенати пере-

їжджали з нею. В домівках створювалися домашні вівтарі, які у бідніших родин були шафами, а в багатших – спеціально спорудженими кам'яними нішами. Там стояли фігури пенатів. Їх виймали і ставили на стіл, коли родина сідала до трапези, і пенатам також давали їжу. Римляни вважали пенатів членами родини, і тому їхні трапези були спільними. В честь пенатів справляли родинні свята. Поряд із пенатами на домашніх святилищах могли знаходитись також фігури божеств, які родина особливо шанувувала, а також фігури інших духів.

- Духами-опікунами місцевостей були *лари* (*lares*). Вони опікувалися будь-якою місцевістю чи домівкою, і навіть подорожуючими, оскільки їхнім домом ставала дорога. Тому ларів поділяли на різні види: лари публічних місць (*lares compitales*), які опікувалися перехрестями, поворотами доріг, площами тощо, лари домівки (*lares domestici*), лари сім'ї (*lares familiares*), лари батьківського дому (*lares patrii*), лари моря (*lares permarini*), лари країни (*lares praestitis*), приватні лари (*lares privati*), лари земельної ділянки (*lares rurales*), лари мандрівників (*lares viales*) та інші. Фігури ларів, як і пенатів, встановлювалися в домівках. Обряди в честь пенатів і ларів виконував глава родини.
- Римляни вірили в долю і персоніфікували її в образі богині *Фортуни* (*Fortuna*). З плином часу це вірування трансформувалося з віри в одну богиню Фортуну у віру в багатьох фортун – приватних доль. У кожної людини своя доля; тому скільки людей, стільки й фортун. Кожен римлянин сприймав свою фортуна за особу, і звертався до неї як до своєї помічниці. Якщо людині щастило у здійсненні її планів, то вважали, що її фортуна дуже сильна. Інколи говорили й про злу фортуна і про боротьбу між доброю та злою фортунами. Фортуни відповідали за успіх у життєвих справах, кар'єрі, багатстві тощо, але не за життя і смерть.
- За народження і смерть відповідала *Парка* (*Parcae*). Під впливом грецьких вірувань у *Мойри* (*Μοῖραι*), які плели людську долю, римляни також почали розрізняти три Парки:
 - ✓ *Нона* (*Nona*), яка, як і грецька *Клото* (*Κλωθώ*), пряде нитку людського життя,
 - ✓ *Деціма* (*Decima*), яка, як і грецька *Лаксесіс* (*Λάχεσις*), розподіляє людську долю,

- ✓ Морта (Morta), яка, як і грецька Атропос (Ἄτροπος), пере-різає нитку життя.
- Особистим духом людини вважався *геній* (genius), який супроводжував людину завжди і був добрим порадником в різних ситуаціях. Геній сприймався як внутрішній голос людини. Його відповідником у грецькій культурі був даймоніон (δαίμωνιον), а в християнстві аналогом генія можна вважати ангела-хоронителя.
- Коли людина помирала, то її дух покидав тіло. Духи померлих людей римляни називали *манами* (manes), які були нейтральними у ставленні до людей. Живі люди приносили їм жертви як померлим предкам, просили їх про захист і опіку, але не обожнювали. Втім не всі померлі ставали манами. Люди, які за життя відіграли особливу роль у житті якоїсь місцевості або й усієї країни, після смерті ставали ларами.
- Були й духи померлих, які ставали злими. Такими були ті, хто під час земного життя скоїв важкі злочини, або кого не похоронили належним чином. Таких духів називали *лярвами* (larvæ) або *лемурами* (lemures). Слово «лярва» первісно означало маску, а згодом воно набрало значення привида. Римляни вірили, що тричі на рік лемури покидають підземне царство, і тривожать живих людей. В цей час відбувалися нічні обряди і жертви, коли люди намагалися відкупитися і захиститися від лемурів. Ці обряди називали лемуріями (lemurgia).

• КУЛЬТ ІМПЕРАТОРА

Ще одним важливим аспектом римської релігії був культ Риму та імператора. Про обожнення римських імператорів зустрічаються непоодинокі згадки в літературі, проте цей культ все ще обвитий багатьма вигадками. Імператорський культ в Римі мав два джерела: культ Олександра і культ Риму. Коли Олександр Македонський успішно завоював увесь Близький Схід, він проголосив себе царем Вавилону та захопився східною культурою. З новим титулом виринуло й усе, що з ним пов'язувалося, а східні царі їхніми народами сприймалися як сакральні постаті. Й сам Олександр був не проти власного обожнення; він проголошував себе сином Зевса, чим заявляв про свої претензії на божественний статус. Після смерті Олександра традицію обожнення царів продовжили його послідовники, які розділили між собою його

імперію. Римляни захоплювалися грецькою культурою, а зі зростом політичного значення Риму, його мешканці вбачали в особі Олександра ідеал мужнього і мудрого правителя. Римські правителі намагалися копіювати Олександра, а в стратегію розвитку імперії було закладено завоювати все, чим володів Олександр.

Іншим джерелом культу імператора був культ Риму. Римляни вважали, що боги пронизують усе суще, але в усьому вони виражаються по-різному: є речі, в яких просто присутня божественна енергія, а є й такі, через які боги діють у світі. Наприклад, камінь і Сонце містять у собі божественну енергію, оскільки вони є творінням богів, але через Сонце боги дарують світло і тепло, врожаї і добробут, тому Сонце є значно важливішим вираженням богів, аніж камінь, і Сонце заслуговує на більше вшанування, ніж камінь. Той сам принцип може бути перенесений і на міста, народи, а навіть і на окремих людей. Римляни щиро вірили, що вони не просто завойовують світ, щоби отримати прибутки від своїх колоній, а своїми завоюваннями несуть варварам порядок та верховенство права. Римляни вважали, що Рим є джерелом добра для народів, і тому ті, хто не приймають римської влади, або піднімають проти неї повстання просто не знають, що відмовляються від свого щастя. Цей принцип закладений у сім'ї і вихованні дітей: батьки краще знають, де на дитину можуть чигати небезпеки, і тому інколи карають дитину, коли дитина всупереч волі батьків чинить щось, що їй некорисне. Іншими словами, батьки, караючи дитину, оберігають її від небезпек, і забезпечують її щастя. Римляни вважали себе мудрішими і більш цивілізованими, ніж варвари, тому й намагалися нести їм світло розуму й культури.

Сферу поширення римської культури, тобто ті терени, які римлянам вдалося спасти від варварства, вони називали *Rex Romana* (Римський світ). «Рех» – це передовсім мир, а згодом і світ, у якому панує мир. Римляни вважали, що війна потрібна тільки для того, щоби наступив мир: завоювання світу та підпорядкування його єдиній владі врешті призведе до встановлення миру, бо нікому буде воювати. Так римський рех ототожнювався з грецьким κόσμος (космос), та сприймався як антонім до χάος (хаос). Впорядковуючи світ, тобто перетворюючи його в рех або κόσμος, римляни виконували божественну функцію, яка давала їм право на божественні привілеї. Упродовж історії такі аргументи неодноразово використовувалися для обґрунтування анексії

та окупації. Окрім *Pax Romana*, світ знає також *Pax Sinica* (китайський світ), тобто поширення влади Неба на Землі й культури серед варварів, *Pax Britannica* (британський світ), найяскравіше виражений у колонізації, зокрема Індії, *Pax Mongolica* (монгольський світ), тобто поширення влади одного правителя, *Русский мир* (російський світ), який служить ідеологічним оправданням кількасотлітньої військової агресії Росії.

Кожна сутність, яка містила в собі діяльну божественну енергію, персоніфікувалась і обожнювалась. Так, богами ставали Сонце і Місяць, ріка і земля, планети і навіть тварини. Якщо Рим в очах римлян був носієм культури і світла розуму, то він для них був божественним. У свій лексикон вони ввели поняття *Dea Roma* (Божественний Рим). Оскільки існували дві легенди про походження Риму: відповідно до однієї Рим заснований Ромулом, а за іншою – Енеєм, то на основі цих легенд виникли культури двох героїв: римляни піднесли до рівня божества Ромула, а також Рому – жінку, яка спалила кораблі Енею, що змусило Енея і його товаришів залишитись на Апеннінському півострові. Ці люди сприймалися не як боги у прямому сенсі, а як особи, через яких боги діяли особливо інтенсивно. Мовою міфів римляни це виражали у формі адаптації (усиновлення) богами визначних постатей. Коли влада над Римом опинилася в руках Юлія Цезаря, то в його особі римляни також побачили визначну персону, через яку діють боги. Це поклато початок обоження особи Цезаря. Згодом така сама історія повторилася за правління Октавіана Августа, а після нього вже стала традицією, яка не обговорювалась. Необхідно особливо наголосити на тому, що римляни своїх імператорів не проголошували богами, тобто обожнити не означає проголосити богом. Якщо Юпітер, Марс, Меркурій, Юнона та інші були для римлян богами (*deus*), то імператорів римляни називали божественними (*divus*). Відповідно, їх вшановували не як богів, а як божественних осіб. Цезаря під час релігійних вшанувань називали *Divus Iulius*. Титул «*divus*» не можна було присвоїти собі самотійно. Тільки сенат міг проголосити якогось правителя божественним. Цей акт сенату називали апотеозис (*ἀποθεώσις*) – обоження. Згодом цей термін (апотеоз) почав означати просто прославу якоїсь людини. Акт апотеозису сенат проводив не для кожного імператора, а за життя імператора він відбувався у дуже рідкісних випадках. Юлія Цезаря проголосили *divus* ще за жит-

тя. Але більшість інших імператорів аж після смерті. Коли Цезар усиновив Октавіана Августа, то його почали називати *divi filius* (син божественного). І аж після смерті Августа апотеозисували, тобто проголосили *divus*. Були випадки, коли божественними проголошували жінок, які належали до імператорської родини. Обоженних жінок називали дівами (*diva*). І сьогодні видатних жінок інколи називають дівами, наприклад, «опера діва».

Попри всі ці міркування, проголосити імператора божественним було не так просто. Все ж таки, Рим за часів Августа офіційно був республікою, а не монархією, а сам Август носив титул принцепса. Титул «імператор» у той час був почесним величанням видатних полководців, і лише згодом почав означати монарха. В умовах республіки проголосити правителя божественним було значно важче, аніж у східних деспотіях. Тому в імператорському культі вшановували не самого імператора, а його генія. Римляни вважали, що боги обдаровують генія імператора особливими дарами, які називали грецьким словом «*χάρισμα*» (харизма). Згодом це слово набрало два нові значення: у християнстві ним називають дари Святого Духа, а в побутовій мові – особливі обдарування людини. В римській термінології харизмою називали особливі обдарування правителя. Коли сенат проголошував імператора *divus*, то його тіло спалювали, щоб вивільнити його генія. Поки тіло горіло, священники випускали орла (священний птах Юпітера), і орел мав занести генія імператора до помешкання богів. Римський сенат мав право не тільки обожити імператора, а й посмертно позбавити його цього статусу. Ця процедура називалася *damnatio memoriae* (осудження пам'яті), і використовувалася, коли імператор за своїми моральними якостями був не достойний титулу *divus*.

Коли імператора проголошували *divus*, йому споруджували храм і призначали священнослужителів. Імператорський культ був символом вірності народу своєму правителю. Культ імператорів поширювався і за межами Риму, в колоніях. Вшанування імператора поневоленими народами було показником їхньої толерантності до римської влади. Імператорський культ був обов'язковим, а відмова від його виконання викликала санкції. Ця вимога була проблемною для представників двох релігій – юдеїв і християн. Юдеям римський уряд надав особливий статус – *religio licita* (дозволена релігія) – який звільняв їх виконан-

ня ритуалів імператорського культу. Християни цього статусу не мали; це й було основною причиною переслідувань. Імператорський культ був ліквідований, коли Римська імперія легалізувала християнство, але деякі його елементи залишились. Європейських монархів, особливо правителів Священної Римської імперії, сприймали за сакральних персон, а титул «divus» змінився на титулярну приставку «Dei gratia» (волею Божою), який додавався до титулу монархів.

Отже, в римській релігії, окрім офіційних богів, існувала й віра в численних духів-опікунів: пенатів, які опікувались родинами, і ларів, які опікувались домами і місцевостями. Кожна людина мала духів, які відповідали за різні аспекти долі: за успіх відповідали фортуни, а за життя парки. Парків було три: Нона, яка пряде нитку людського життя, Деціма, яка розподіляє людську долю, та Морта, яка перерізає нитку життя. Духом-порадником людини був її геній. Після смерті людини її душа ставала маном. Якщо людина була визначною за життя, то її душа ставала ларою; а якщо злою, то лярвою чи лемуром. Римляни розвинули також імператорський культ. Імператора не проголошували богом, а тільки божественним, але це не завадило його культу стати дуже популярним.

• КАЛЕНДАР

Стародавні римляни вели літочислення за періодами правління царів Риму, а згодом за іменами консулів. Октавіан Август у 16 році до РХ провів реформу літочислення. Після реформи роки почали рахувати від дати заснування Риму, тобто від 753 року до РХ. На письмі біля цифр року вказували «ab Urbe condita» (від заснування міста), або скорочено – «ab U. c.», чи «a.u.c.». Календар римлян у такому вигляді, як ми його знаємо, з'явився внаслідок реформи Юлія Цезаря на основі римських стандартів. Його досі називають *юліанським календарем* або *старим стилем*. Відповідно до нього, час ділився на періоди по чотири роки, три з яких тривали по 365 днів, а четвертий тривав 366 днів. Рік тривалістю 366 днів називається *високосним*. Юліанський календар був дуже точним, і майже відповідав сонячному циклу. Ним європейці користувалися до 4 жовтня 1582 року, коли Папа Григорій XIII провів реформу, впровадивши *григоріанський календар* або *новий стиль*, яким більшість країн світу користується й досі.

Відмінність між юліанським та григоріанським календарями у тому, що в юліанському календарі високосним є кожен четвертий рік, а в григоріанському високосним є також кожен четвертий рік, але високосним не є кожен сотий рік, однак високосним є кожен чотирихсотий. Іншими словами, за чотириста років у юліанському календарі налічуються сто високосних років, а в григоріанському – 97 років.

Римський календар складався з дванадцяти місяців і мав релігійний характер. Місяці поділялися на дві групи: одна група місяців припадала на час, коли день зростає, тобто в першому півріччі, від січня до червня, а інша – на час, коли день зменшувався, тобто на друге півріччя, від липня до грудня. Місяці першої групи присвячували богам, і тому їм давали імена богів.

- Так, січень був присвячений богу Янусу, тому його римляни називали *mensis Ianuarius* (місяць Януса), від чого походить сучасне англійське «January», німецьке «Januar» або «Jänner»¹, французьке «Janvier» тощо.
- В Давньому Римі рік починався у березні, коли вся природа розквітала. Тому лютий був останнім місяцем року, під час якого відбувалися свята *Februa* (очищення), коли римляни очищувались від своїх гріхів, щоби чистими увійти в новий рік, а також поминали померлих. Тому римляни називали цей місяць *mensis Februarius* (місяць Фебруї). Звідси походить сучасна англійська назва «February», німецька «Februar», французька «Février» та інші.
- Березень присвячувався богу війни Марсу. Звідси і його латинська назва *mensis Martius* (місяць Марса), а також англійська «March», німецька «März», французька «Mars» тощо.
- З квітнем пов'язана значно складніша історія. Латиною його називали *mensis Aprilis*, від чого походить англійське «April», німецьке «April», французьке «Avril» та інші. Однак значення слова «Aprilis» не могли чітко пояснити навіть античні автори. Оскільки значення назви цього місяця з давніх часів було невідомим, він декілька разів перейменовувався: імператор Нерон перейменував його у свою честь – *Neroneus*, імператор Коммод назвав цей місяць *Pius*, оскільки одне з його імен бу-

¹ У варіанті німецької мови, яким послуговуються в Німеччині січень називають *Januar*, а в австрійському та швейцарському варіантах німецької мови його звать *Jänner*.

ло Пій (Pius), а імператор франків Карл Великий називав його Ostermond (місяць Пасхи), оскільки Пасха зазвичай випадала на цей місяць.

- Травень присвячувався богині Майї, тому римляни називали його mensis Māius (місяць Майї), англійці «Maу», німці «Mai», а французи «Mai».
- Червень присвячувався Юноні, тому його називали mensis Iūnius (місяць Юнони). Звідси й сучасні його назви: англійською «June», німецькою «Juni», французькою «Juin» тощо.

Червнем закінчувалось перше півріччя, місяці якого присвячувались божествам. Місяці другого півріччя не личило присвячувати богам, оскільки впродовж цих місяців день ставав коротшим. Тому вони в латинській мові мали тільки номери, і ці номерні назви збереглися у більшості сучасних європейських мовах. Нумерування місяців починалося з березня. Так, березень був першим місяцем, квітень – другим, травень – третім, червень – четвертим, але оскільки ці місяці мали свої назви, то їхні номери ніколи не використовувалися. Починаючи з липня місяці просто нумерували. Сьогодні назви двох наступних місяців мають свої назви, але ці назви з'явилися в імперський період, і походять від імен двох засновників Римської імперії. Липень названий у честь Юлія Цезаря, і тому носить латинську назву mensis Iulius (місяць Юлія), а потім вона перейшла в англійське «July», німецьке «Juli» та французьке «Juillet». Серпень названий в честь Октавіана Августа – mensis Augustus (місяць Августа), а згодом ця назва переросла в англійське «August», німецьке «August» та французьке «Août». В доімперський період, тобто до царювання Юлія Цезаря і Октавіана Августа, ці місяці не мали своїх назв. У той час липень називали mensis Quintilis (п'ятий місяць), а серпень – mensis Sextilis (шостий місяць). Наступні місяці зберегли свої номерні назви. Вересень – mensis September (сьомий місяць) від латинського septem (сім); жовтень – mensis October (восьмий місяць) від octo (вісім); листопад – mensis November (дев'ятий місяць) від novem (дев'ять); грудень – mensis December (дев'ятий місяць) від decem (десять). Зі 153 року в Римі почали обирати консулів терміном на один рік. Оскільки консули вступали на свою посаду першого січня, то на цей день перенеслось святкування Нового року. Відповідно, порядок місяців змістився на два місяці уперед. Але назви залишилися старими. Саме тому,

наприклад, вересень, який є дев'ятим місяцем року, латинською називається *mensis September* (сьомий місяць).

Серед днів місяця римляни виділяли три особливі дні: календи, нони та іди.

- Перші дні кожного місяця вони називали *календами* (*calendae*), і ці дні були святковими. Саме від їхньої назви утворилося слово «календар». Календи посвячували богу Яносу.
- День, який ділив місяць на дві половини, римляни називали *ідами* (*idus*). У ці дні вшановували Юпітера, і приносили йому жертви. В різні місяці іди випадали в різні дні, залежно від тривалості місяця: в березні, травні, липні та жовтні іди відзначалися п'ятнадцятого дня місяця, а в інших місяцях – тринадцятого. Крилатою стала фраза «березневі іди», оскільки 15 березня 44 року до РХ, тобто саме в березневі іди, вбили Юлія Цезаря.
- Дні, які випадали за дев'ять днів до ід, називали *нонами* (*nonae*). Календи, нони та іди були опорними днями для рахування днів місяця, допоки в Римі не був установлений семиденний тиждень. Опісля ці дні залишались тільки у традиції, але втратили своє значення для обліку часу.

З днями тижня склалася історія схожа до назв місяців. Їх римляни також посвячували богам. Римляни після реформи Юлія Цезаря використовували семиденний тиждень, відповідно до семи планет.

- Понеділок присвячувався богині Місяця Луні (*Luna*). Тому цей день латиною називався *dies lunae* (день Луни). Сьогодні ця назва збереглася в романських мовах, наприклад, італійською – *lunedì*, французькою – *lundi*. В германських мовах назва змінилася, але зміст залишився той самий: німецькою – *Montag*, від слів «*Mond*» (Місяць) і «*Tag*» (день); англійською – *monday*, від слів «*moon*» (Місяць) та «*day*» (день).
- Вівторок присвячувався Марсу і латиною його називали *dies Martis* (день Марса), і цю назву він зберіг у сучасних романських мовах: італійською – *martedì*, французькою – *mardi*. В германських мовах вівторок також змінив назву, але зберіг зміст. Якщо в римській релігії Марс був богом війни, то в германській богом війни був Тюр (Тур). Саме трансформація його імені дала англійську назву *Tuesday* та німецьку *Dienstag*.
- Середа присвячувалась Меркурію, тому латинською цей день називається *dies Mercurii* (день Меркурія), а сучасними роман-

ськими мовами він зветься: італійською – mercoledì і французькою – mercredi. В деяких германських мовах назва середи адаптувалась до місцевої релігійної культури. Так, сучасне англійське wednesday, староанглійське wodnesdæg, нідерландське woensdag, нижньонімецьке wunsdag походять від імені германського бога Водана (Wodan) або Водена (Woden), але сучасне німецьке слово «Mittwoch», як відповідне українське «середа», означає «середина тижня».

- Четвер римляни присвячували Юпітеру і називали dies Iovis (день Юпітера). Звідси походять французьке jeudi, іспанське jueves та італійське giovedì. Основною характеристикою Юпітера був грім і блискавка. В германській і скандинавській міфології бог-громовержець звався Тор (Thor). Від цього імені походять назви четверга Thursday (англійська), Torsdag (датська) та інші. «Грім» німецькою – Donar. І це слово стало основою німецької назви четверга – Donnerstag.
- П'ятницю римляни присвячували Венері, і називали dies Veneris (день Венери). Звідси походять сучасні назви vendredi (французька), venerdì (італійська). В германській міфології атрибути, схожі до римської Венери мала богиня Фрія (Frija). Від її імені походять назви п'ятниці в германських мовах: friday (англійською), Freitag (німецькою) та інші.
- Субота присвячувалась Сатурну, і римляни називали цей день dies Saturni (день Сатурна). Звідси сучасна французька назва samedi та англійська saturday. А от в італійській (sabato) та іспанській (sabado), як і в українській, вкоренилися назви похідні від єврейської. Так само німецька назва Samstag походить від грецької Σάββατο, яка також сягає єврейської назви.
- ➤ Неділю римляни посвячували Сонцю, тому й називали dies Solis (день Сонця) або dies Dominica (день Господній). Звідси й сучасні назви: італійська – domenica, іспанська – domingo, французька – dimanche, а також німецька – Sonntag (від Sonne – Сонце) та англійська – sunday (від Sun – Сонце).

День римляни традиційно ділили на дванадцять годин. Він починався зі стандартним сходом Сонця, що відповідає сучасному 6.00, та закінчувався заходом Сонця, тобто о 18.00 за сучасним часом. Латинське «hora quarta diei» (о четвертій годині) відповідало сучасному «о 10.00». Ніч спершу ділилася на чотири сторожі, тобто чотири зміни охорони міста. Їх називали: prima

vigilia (перша сторожа), secunda vigilia (друга сторожа), tertia vigilia (третя сторожа) і quarta vigilia (четверта сторожа). Згодом ніч також почали ділити на дванадцять годин.

7.6. ДУХОВЕНСТВО І ЧИНОВНИКИ РИМУ

Римляни в усьому любили порядок, і все намагалися впорядкувати. Як і в кожній релігії, в ранньому Римі кожен храм мав своїх священників, свої обряди і свої порядки. Але в Римі такий лад проіснував недовго. Мешканці Вічного Міста швидко взяли за впорядкування й уніфікацію релігійного життя. З цією ціллю були створені *священничі колегії*, тобто групи представників вищого духовенства, завданням яких було очолювати культові обряди і слідкувати за правильністю їх дотримання в Римі, а згодом і в усій імперії. Священничі колегії визначалися законодавством як центральні органи державної влади, а їхні члени користувалися різноманітними привілеями вищих державних чиновників. Свої рішення вони зазвичай узгоджували зі сенатом або імператором, які також вважалися сакральними. Сенат визначав державні культу та слідкував за дисципліною і відповідальністю священничих колегій. Унаслідок цих впорядкувань римські священники перебували у строгій ерархії та мали чітко визначені функції.

• КОЛЕГІЯ ПОНТИФІКІВ

В Римі діяли чотири священничі колегії: Колегія понтифіків, Колегія авгурів, П'ятнадцять мужів для принесення жертв та Колегія епулонів. Найвищою і першою за значенням священничою колегією була *Колегія понтифіків* (Collegium Pontificum). Завданням колегії було слідкувати за тим, щоби всіх богів належно шанувували, і жоден культ не був занедбаний. Іншими словами, понтифіки слідкували за порядком у світі богів (pax deorum). Також вони займались формуванням релігійного законодавства (ius pontificium) та його тлумаченням (commentarii pontificum). Членів колегії називали *понтифіками* (pontifex). Це слово означає «будівельник мостів», оскільки вони, на переконання римлян, поєднували людей і богів, а таке поєднання римляни при-

рівнювали до будування мостів через ріку Тибр. Кількість членів колегії змінювалась. В усі часи існування Колегії понтифіків до неї належали Великий Понтифік – голова Колегії, сакральний цар, фламіни та Верховна Весталка. Згодом до числа понтифіків додалися також молодші фламіни, а також могли належати й інші визначні священики.

► *Великий Понтифік* (Pontifex Maximus) керував Колегією понтифіків, і був найвищим священиком Риму. Він слідкував за всім релігійним життям країни, накладав штрафи на священиків, які негідно виконували свої обов'язки, консультував владу з релігійної позиції, міг ветоувати деякі рішення влади, якщо вони не відповідали релігійним вимогам, очолював головні державні богослужіння, приймав рішення про заснування храмів, вів облік надприродних віщих знаків (annales maximi), корегував календар тощо. Тобто, влада Великого Понтифіка була надзвичайно широкою. Вважалося, що його повинні обирати боги, а не люди. Тому вибір Великого Понтифіка відбувався не голосуванням, а киданням жереба. Після обрання, він займав свою посаду довічно. Посада Великого Понтифіка існувала від заснування Риму, й існує до сьогодні. Коли в Римі була встановлена імперія, то Великим Понтифіком завжди був імператор. Лишень після того, як офіційною релігією Римської імперії стало християнство, імператор Граціан у 382 році ліквідував цю посаду. Однак незабаром Папа Лев I Великий її відновив, і від тоді цей титул носять всі Римські Папи. Так, титул Великий Понтифік є найстаршим титулом у світі, який безперервно присвоювався.

► Іншим важливим понтифіком був *сакральний цар* (rex sacroregum). Цей титул з'явився після того, як в Римі відбулось повалення монархії та проголошення республіки. Римляни створили цей титул з остраху перед гнівом богів. Логіка його встановлення така: боги звикли, що основні богослужіння очолює цар, а при республіканському правлінні царя немає; боги могли образитись, що раптом богослужіння почав очолювати не цар, а людина нижчого рангу, і розцінити це як зневагу. Щоби не розізлити богів, римляни вирішили обрати одного зі священиків, назвати його царем, доручити виконувати ті богослужбові функції, які колись виконував справжній цар, але політичної влади йому не давати. Щоби відрізнити його від справжніх царів, яких у Римі в той час уже не було, його почали називати са-

кральним царем. Сакрального царя призначав Великий Понтифік, і він повністю підпорядковувався Колегії понтифіків. Його влада обмежувалась тільки правом голосу на засіданні Колегії. Дружина сакрального царя іменувалась сакральною царицею, і виконувала богослужбові функції цариці, особливо у дні, присвячені жіночим божествам. Основним завданням сакрального царя було проводити новорічні церемонії в честь бога Януса.

➤ До Колегії понтифіків належали також *фламіні* (flamines), тобто головні священики декількох найважливіших богів Риму. Фламініми називали головних священиків центральних храмів римських богів. Тобто, офіційний культ окремого бога очолювався іншим фламініом. Римляни були переконані, що посади фламінів встановлені за царювання Нуна-Помпілія, другого царя Риму. Старшими фламініми називали очільників культу головних богів. Молодшими фламініми називали головних служителів другорядних богів. Фламіні очолювали виключно офіційні культу, визначені державою і фінансовані з державного бюджету. Культ, які не входили в державний перелік, не мали фламінів. У Римі діяли п'ятнадцять фламінів, з них три старші і дванадцять молодших. Старші фламіні завжди входили до Колегії понтифіків, а згодом до неї ввійшли і молодші фламіні. Трьома *старшими фламініми* (flamines maiores) були фламіні Юпітера, Марса і Квірина.

✓ *Фламін Юпітера* (Flamen Dialis) очолював храм Юпітера Капітолійського, тобто храм Юпітера, який знаходився на Капітолійському пагорбі в Римі. Оскільки Юпітер був верховним богом римського пантеону, то його Фламін користувався особливою повагою і привілеями. Він був членом сенату, і під час засідань сенату сидів на спеціальному стільці з перехрещеними ніжками (sella curulis). Фламін Юпітера вважався священною особою, і все, що було з ним пов'язане, також було священним. Навіть його волосся і нігті не мав права обстригати раб, як це було в інших римських вельмож. Це мусів робити тільки вільний слуга. А після обстригання, його волосся і нігті хоронили в землі. Коли в'язня вели на покарання, і по дорозі в'язень побачив Фламіна Юпітера, то в цей день в'язня не могли карати, а якщо Фламін заступався за в'язня, то його мусіли відпустити. Фламін Юпітера мав також низку обмежень: він не міг мати на одязі жодних вузлів, не міг покидати

свого ліжка більше, ніж на три доби, він не міг носити ніяких обвиваючих предметів (обручка, перстень, пояс тощо), не міг проходити під виноградною лозою, звитою в дугу, не можна виносити вогонь з його дому, за винятком вогню, який використовувався для богослужінь, не міг він роздягатися ніде, окрім свого дому, щоби ніхто його не побачив голим, тощо. Він носив спеціальний одяг і білий головний убір, який відрізняв його від усіх інших понтифіків. Фламін Юпітера не мав права сідати на коня і бачити озброєних воїнів. Тому він фактично не міг бути обраний консулом, оскільки консул у випадках війни мусів на коні провадити військо, хоч юридично Фламіні ніщо не забороняло стати консулом. Дружина Фламіна Юпітера також вважалась священною особою, вона брала участь у богослужіннях, мусіла дотримуватись обмежень, схожих до обмежень її чоловіка, носити тільки червоний одяг, і її титул був *Flaminica Dialis*.

- ✓ Другим старшим фламіном був *Фламін Марса* (*Flamen Martialis*), який очолював храм Марса і, на відміну від Фламіна Юпітера, був тісно пов'язаний з армією, оскільки Марс був богом війни і військових, а його храм знаходився на Марсовому полі, яке офіційно не входило до території Риму, і на якому знаходилась військова база, бо солдатам зі зброєю не дозволяли заходити в Рим, і вони збиралися саме на Марсовому полі. Під час березневих святкувань Фламін Марса приносив Марсу в жертву коня.
- ✓ Третім старшим фламіном був *Фламін Квірина* (*Flamen Quirinalis*), тобто бога-опікуна хліборобів Квірина, якого отожднювали з Ромулом, засновником Риму. Храм Квірина знаходився на Квіринському пагорбі, а головні святкування відбувалися в лютому. Фламіні обиралися довічно, і ніхто не міг їх звільнити. Вони втрачали свою посаду тільки в одному випадку – коли помирали їхні дружини. Римляни вважали, що вдівство – це божа кара Фламіні, який образив бога, а також божий знак, яким божество само звільняло Фламіна.
- ✓ В часи імперії, коли виник імператорський культ, а самого імператора обожнили, з'явився й *четвертий старший фламін*, який керував культом імператора. Цей фламін отримував титул, у якому містилося ім'я імператора. Наприклад, в часи Юлія Цезаря його фламін мав титул Фламін Священного

Юлія. Молодших фламінів (*flamines minores*) було дванадцять. Десять із них мали такі титули і функції: Фламін Карменти (*Flamen Carmentalis*), Фламін Церери (*Flamen Cerialis*), Фламін Фалація (*Flamen Falacer*), Фламін Флора (*Flamen Floralis*), Фламін Фурріна (*Flamen Furrinalis*), Фламін богині Палес (*Flamen Palatualis*), Фламін Помони (*Flamen Pomonalis*), Фламін Портуна (*Flamen Portunalis*), Фламін Вулкана (*Flamen Volcanalis*), Фламін Вольтурна (*Flamen Voltornalis*). Ким були ще два молодші фламینی, досі невідомо.

► До Колегії понтифіків належала також *Верховна Весталка* (*Vestalis Maxima*). *Вестальські діви* (*virgo vestalis*) або *весталки* були жрицями богині Вести. До жрецтва Вести могли належати тільки особи жіночої статі, оскільки Веста – жіноче божество; її жриці мусли бути дівами, тобто незайманими, оскільки вогонь, який був символом Вести, є джерелом очищення. Культ Вести був дуже шанованим серед римлян, а весталки користувалися величезною пошаною. Культ Вести та інститут весталок проіснували до 391 року, коли імператор Теодозій проголосив державною релігією Риму християнство і заборонив язичницькі культури. Головна жриця Вести – Верховна Весталка – належала до Колегії понтифіків.

• КОЛЕГІЯ АГУРІВ

Ще однією авторитетною організацією римських священиків, яка займала друге місце після Колегії понтифіків, була *Колегія авгурів*. Римляни перейняли від етрусків захоплення ворожбитством і відчитуванням знаків. Вони вірили, що боги промовляють до людей через зашифровані знаки, розшифрувати які могли тільки належним чином вишколені спеціалісти. Такими спеціалістами й були авгури (*Augur*). Вони ніколи не займались жертвоприношенням чи храмовим служінням, як це робили понтифіки. авгури перебували на державній службі, фінансувалися з державного бюджету і виконували державні замовлення. Римляни ніколи не починали якогось серйозного заходу (війна, міжнародний договір, будівництво храму чи будинку тощо), не запитавши думки богів за посередництвом авгурів. Кількість авгурів в різні епохи була різною: від п'яти в найдавніші часи до шістнадцяти за царювання Юлія Цезаря. Головним серед них був Магістр Колегії авгурів (*magister collegii*). Їхніми відзнаками

був скромний одяг, жезл (*lituus*) й особлива посудина (*capis*). Авгури відчитували знаки переважно на Капітолійському пагорбі, якщо йшлося про державні справи, або на Марсовому полі, коли питання стосувалось армії. Жезлом вони малювали уявний квадрат на небі, та спостерігали за подіями в ньому – блискавками і польотом птахів. Ворожіння на основі спостереження за птахами називали *ауспіціями* (*auspicia*), що походить від латинських слів «avis» – «птах» і «speculare» – «спостерігати». Згодом ауспіціями почали називати будь-яке ворожіння авгурів, тобто як синонім до *augurium* (дії авгурів). Окрім авгурів, відчитуванням знаків обов'язково займалися полководці, оскільки їм потрібно було дізнатися волю богів на полі бою, де не було авгурів.

• КОЛЕГІЯ ЕПУЛОНІВ

Третьою священничою групою, яка перебувала на державній службі, була *Колегія епулонів*. Епулони (*Epulōnes*), як і авгури, не виконували приношення жертв, але й не ворожили. Їхнім завданням була організація бенкетів під час державних релігійних свят. Римляни впродовж року святкували безліч свят, і дуже любили супроводжувати релігійні свята іграми, народними гуляннями та бенкетами, які в більшості відбувалися за державний кошт. Оскільки таких святкувань було дуже багато, то їх організація забирала багато часу і зусиль. Римляни в усьому шанували порядок. Щоби навести лад в організації народних святкувань були призначені спеціальні посадовці – епулони. Оскільки святкування були релігійними, і кожне свято мало свої особливості (характер ігор, специфіка музики і танців, їжа), то для правильної організації святкувань потрібно було фахівців із релігійною освітою. Тому епулони були не тільки державними чиновниками, а передовсім священнослужителями. Їх кількість також змінювалась: в найдавніші часи їх було троє, і їхню колегію офіційно називали «три епулони» (*Triumviri Epulones*), а згодом їх стало сім, і колегію почали називати «сім епулонів» (*Septemviri Epulōnes*).

• П'ЯТНАДЦЯТЬ МУЖІВ ДЛЯ ПРИНЕСЕННЯ ЖЕРТВ

Четвертою священничою колегією були *П'ятнадцять мужів для принесення жертв* (*quindecimviri sacris faciundis*). До цієї групи належали найдостойніші патриції Риму, основним завдан-

ням яких було вичитувати у Сивіллських книгах пророцтва про майбутнє Риму. Сивіллські книги (*Libri Sibyllini*) зберігалися у великій пошані, і їх відкривали тільки у найнебезпечніших моментах римської історії, щоби дізнатися про майбутнє. Це, за дозволом влади, могли робити тільки учасники четвертої священної колегії. Отже, П'ятнадцять мужів для принесення жертв були тлумачами сивіллських пророцтв. Римляни перейняли від греків перекази про сивілл (*σίβυλλα*, *sibylla*), тобто пророчиць, які сповіщали майбутнє і застерігали перед трагедіями. Сім із цих Сивілл мешкали у Греції: Дельфійська (Артемія), Фригійська (Лампуса), Колофонська, Еритрейська (Герофіла або Самія), Самоська (Фіто або Самофена), Делоська, Троянська. Декілька Сивілл жили у країнах Близького Сходу: Перська (Самбефа), Халдейська, Єгипетська (Агриппа або Тараксандра), Сабська або Єврейська (яку згодом ототожнили із згадуваною у Біблії царицею Савською). Три Сивілли належали до ареалу римської культури: Кумська, Тибуртинська (Альбуня) і Кіммерійська (Кармал). Найвідомішою з них була Сивілла Кумська, яку й вважали авторкою Сивіллських книг.

• ІНШІ ОБ'ЄДНАННЯ СВЯЩЕНИКІВ

Окрім чотирьох основних колегій, в Римі існували й інші групи священиків, які виконували особливі ритуали та відігравали важливу роль у релігійному житті римлян.

- Однією з таких груп були *Авральські брати* (*Arvāles fratres*), назва яких походить «*arvum*» (пашня), що показує їхній зв'язок із аграрними культурами. Авральські брати виконували обряди Церери. Авральських братів завжди було дванадцять. Вони призначались довічно. Терміном на один рік вони обирали з-поміж себе магістра, який призначав нового авральського брата, коли котрийсь із них помирав.
- Іншою групою були *феліціали* (*fetiales*) – двадцять чоловіків, завданням яких було слідкувати за правильністю міжнародної політики Риму та оголошувати війни. *Салії* (*salii*) – дванадцять жерців Марса і дванадцять жерців Квірина, завданням яких було організовувати танці під час релігійних свят. *Августали* (*Sodales Augustales*) – жерці, які організовували культ імператора.

• ЧИНОВНИКИ

Релігійне значення у Стародавньому Римі мали також державні чиновники. Вони, як і священники, брали участь у принесенні жертв і публічних богослужіннях. Становлення римської чиновницької єрархії формувалось у ході історії. Ранній Рим формувався кількома сотнями родин, які об'єднувалися в одне поселення. Десять родів об'єднувалися у групу, яку називали *курією* (*cūria*). Десять курій об'єднувалися у більшу групу – *трибу* (*tribus*). Відповідно, триба включала в себе сто родів. Оскільки Рим заселяли три етнічні групи – латиняни (*Latini*), сабіни (*Sabini*) та етруски (*Etrusci*) – кожна з них утворила свою трибу. Отже, в ранньому Римі існували три триби. Оскільки триба налічувала сто родів, то традиційно вважається, що ранній Рим складався з трьохсот родів. Однак такий поділ не був точним: триба могла включати дещо більше або дещо менше родів, а кількість триб також зростала. До 241 року до РХ населення Риму та його сільських околиць налічувало 35 триб. Лідерів курій і трибів називали *патриціями*. З плином часу патриції для управління містом утворили раду старійшин – *сенат* (*senatus*), і самі стали представниками своїх курій у ньому. Зі зростом політичного і військового значення Риму в місто прибували нові поселенці. Їм дозволяли поселятися в місті, володіти землею, займатися ремеслом і торгівлею, але не допускали до політичної діяльності й громадянських прав. Цих людей називали *плебс* (*plebs*) або *плебеї*, що означає «множина», «маса». Зі зростом господарств багатих патриціїв, їм були потрібні робітники. Щоби забезпечити цю необхідність, патриції наймали плебеїв, яких включали у свої курії та надавали їм громадянський захист. Плебеїв, включених у курії, називали *клієнтами*, а патриціїв, які мали клієнтів – *патронами* (*patronus*). Систему відносин між патронами і клієнтами прийнято називати *клієнтелою* (*clientēla*). Слова «патрицій» та «патрон» – спільнокореневі; вони походять від латинського «*pater*» (батько). Главою держави у Стародавньому Римі вважався *римський цар* (*Reges Romae*). Древні історики згадують про сім царів Риму: Ромул (*Romulus*, 753-717 роки до РХ), Нума Помпілій (*Numa Pompilius*, 717-673 роки до РХ), Тулл Гостілій (*Tullus Hostilius*, 673-642 роки до РХ), Анк Марцій (*Ancus Marcius*, 642-617 роки до РХ), Луцій Тарквіній Пріск (*Lucius Tarquinius Priscus*,

616-579 роки до РХ), Сервій Туллій (Servius Tullius, 578-535 роки до РХ) і Луцій Тарквіній Гордий (Lucius Tarquinius Superbus, 535-509 роки до РХ). Римські царі не мали абсолютної влади, на кшталт східних тиранів, а розділяли владу зі сенатом. Їхні повноваження були схожі до повноважень правителів грецьких полісів. Центром політичного життя стала центральна площа міста – Римський форум (Forum Romanum), який відіграв у житті Риму таку саму роль, як і Ареопаг в Атенях.

У 509 році в Римі було усунуто останнього царя, і встановлено, що країна є спільною річчю, яка належить всім. «Спільна річ» латинською – *res publica*. Згодом це слово (республіка) почало означати просто державу, незалежно від форми правління¹, а ще пізніше воно стало антонімом до терміну «монархія». Влада опинилася в руках сенату та *коміцій* (comitio – народні збори). На чолі країни стояли *претори* (praetor), а згодом посаду перейменували на *консул* (consul), а словом «претор» почали називати військових комісарів. Консулів обирали терміном на один рік; завжди обирали двох консулів, які керували одночасно, при чому кожен консул мав право вето на рішення іншого консула. Спершу консулів обирали виключно з числа патриціїв, однак внаслідок тривалої боротьби патриціїв і плебеїв, останні у 367 році до РХ добилися, що один із консулів був патрицієм, а інший – плебеєм. Консул-патрицій мусів бути не молодшим 41 року, а консул-плебей – не молодшим 42 років. Після завершення каденції консула, він отримував титул *проконсул* (proconsul), а після Пунічних війн на проконсулів було покладене завдання управління провінціями. З утвердженням імперії консул перетворився з посади на почесний титул, який не мав ніякої влади, а проконсул залишився керівником провінції, але на цю посаду в часи імперії чиновники призначалися імператором. Ареною боротьби патриціїв та плебеїв став римський сенат, який виконував функції парламенту. Членами сенату були римські чиновники, зокрема претори або консули, *еділи* (aedilis), тобто шість чиновників, які відповідали за храми, офіційний культ та народні ігри, *квестори* (quaestor), тобто люди, які управляли фінансами Риму, та *цензори* (censor), які слідували за майновим цензом громадян,

¹ До прикладу, офіційна назва Польщі в усі часи, навіть у період монархії, є «Rzeczpospolita Polska» (Республіка Польща).

правильністю нарахування податків та моральними аспектами життя службовців. До сенату входили також *трибуни* (tribūnus), які спершу були керівниками триб, а згодом стали депутатами в сенаті від соціальних груп. Розділяли два види трибунів: *військові трибуни* (tribunus militum), яких було переважно шість, і які представляли в сенаті інтереси військових, та *народні трибуни* (tribunus plebis), яких завжди було десять і їх обирали народні збори для захисту прав плебеїв перед свавіллям патриціїв. Коли в Римі діяли диктатори, вони також були членами сенату. Римський диктатор (dictator) – це державний чиновник, який обирався сенатом на певний термін для одноосібного управління країною в часи особливих небезпек, наприклад, війн або повстань. Статус посадовців визначався спеціальним переліком посад і прав осіб, які їх займали – *cursus honorum* (шлях честі)¹. Найпочеснішим серед римських senatorів вважався принцепс (princeps) – найстарший senator серед колишніх цензорів, який мав право першим висловлювати свою думку на сесії сенату. Згодом цей титул перебрали римські імператори. В найдавніші часи римський сенат налічував 100 senatorів, згодом їхня кількість збільшувалась: 300 senatorів у час республіки, 900 – у час Цезаря, 600 – у час Октавіана Августа, і навіть 2000 у пізні часи. Плебеї, які отримали місця в сенаті та державні посади, швидко відійшли від простого народу й домоглися для себе широких прав. Як наслідок, між плебеями, які отримали посади, і плебеями, які залишались на нижчих суспільних прошарках, утворилась прірва. Плебеї, які займали високі посади, поступово зливалися з патриціями, утворивши врешті-решт новий соціальний прошарок – *нобілітет* (nobilitas, знать).

¹ За прикладом римського *cursus honorum* в Російській імперії був розроблений «Табель про ранги», затверджений імператором Петром I у 1722 році, який проіснував до 1917 року. Відповідно до цього Табелю, посадовці отримували дворянський статус в залежності від свого чиновницького рангу.

ЛІТЕРАТУРА

Aigner-Foresti, Luciana. Die Etrusker und das frühe Rom. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.

Aigner-Foresti, Luciana; Siewert, Peter (вид.) Entstehung von Staat und Stadt bei den Etruskern. Probleme und Möglichkeiten der Erforschung früherer Gemeinschaften in Etrurien im Vergleich zu anderen mittelmeerischen Kulturen. – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006. (Sitzungsberichte der philologisch-historischen Klasse, 725).

Andreae, Bernard; Spielmann, Heinz (вид.) Die Etrusker. – Hamburg: Ausstellungskatalog; München: Hirmer, 2004.

Barker, Graeme; Rasmussen, Tom. The Etruscans. – Malden (MA), Oxford, Victoria: Blackwell, 2000.

Bayet, Jean. Histoire politique et psychologique de la religion romaine. – Paris: Payot, 1956.

Beard, Mary. SPQR. Die tausendjährige Geschichte Roms. – Frankfurt am Main: S. Fischer, 2016.

Beard, Mary. The Roman Triumph. – Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

Beard, Mary; North, John; Price, Simon. Religions of Rome. Volume 1: A History – Cambridge University Press, 1998.

Beard, Mary; North, John; Price, Simon. Religions of Rome. Volume 2: A Sourcebook. – Cambridge University Press, 1998.

Bleicken, Jochen. Geschichte der römischen Republik. – München: Oldenbourg, 2004.

Blösel, Wolfgang. Die römische Republik. Forum und Expansion. – München: C.H.Beck, 2015.

Bonfante, Giuliano; Larissa Bonfante. The Etruscan Language: An Introduction. – Manchester University Press, 2002.

Bonfante, Larissa. Etruscan Life and Afterlife: A Handbook of Etruscan Studies. – Wayne State University Press, 1986.

Bonfante, Larissa. Etruscan Myths. – London: British Museum Press, 2006.

Bonfante, Larissa. Out of Etruria: Etruscan Influence North and South. – Oxford: B.A.R., 1981.

Bringmann, Klaus. Geschichte der Römischen Republik. Von den Anfängen bis Augustus. – München: C.H.Beck, 2002.

Bubenheimer-Erhart, Friederike. Die Etrusker. – Darmstadt: Philipp von Zabern, 2014

Cain, Hans-Ulrich; Müller, Hans-Peter; Steuernagel, Dirk (вид.) Renaissance der Etrusker. Vom Mythos zur Wissenschaft. Begleitheft zu einer Sonderausstellung des Antikenmuseums der Universität Leipzig. – Leipzig: Antikenmuseum der Universität Leipzig, 2006.

Camporeale, Giovannangelo. Die Etrusker. Geschichte und Kultur. – Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2003.

Champeaux, Jacqueline. La religion romaine. – Paris: Librairie générale française, 1998.

Christ, Karl. Geschichte der Römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis zu Konstantin. – München: Beck, 2009.

Clarke, John R. The Houses of Roman Italy, 100 BC-AD 250. Ritual, Space and Decoration. – Berkeley, Los Angeles: University Presses of California, Columbia and Princeton, 1992.

Cristofani, Mauro (вид.) Die Etrusker. Geheimnisvolle Kultur im antiken Italien. – Stuttgart: Belsar, 2006.

Dahlheim, Werner: Geschichte der Römischen Kaiserzeit. – München: Oldenbourg, 2003.

- Demandt, Alexander.* Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian. 284-565 n. Chr. – München: C.H. Beck, 2007.
- Drexhage, Hans-Joachim; Konen, Heinrich Clemens; Ruffing, Kai.* Die Wirtschaft des Römischen Reiches. – Berlin: De Gruyter, 2002.
- Dumézil, Georges.* La religion romaine archaïque. – Paris: Payot, 1974.
- Eich, Armin.* Die römische Kaiserzeit. – München: C.H. Beck, 2014.
- Falchetti, Franco; Romualdi, Antonella.* Die Etrusker. – Stuttgart: Theiss, 2001.
- Fellmeth, Ulrich.* Pecunia non olet. Die Wirtschaft der antiken Welt. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.
- Gabucci, Ada.* Rom und sein Imperium. – Stuttgart: Theiss, 2005.
- Garzetti, Albino.* L'Impero da Tiberio agli Antonini. – Bologna: Cappelli, 1960.
- Grimal, Pierre.* La civilisation romaine. – Paris: Flammarion, 1981.
- Grummond, Nancy Thomson de.* Etruscan Myth. Sacred History and Legend. – Baltimore: University Museum Publ., 2006.
- Harke, Jan Dirk.* Römisches Recht. Von der klassischen Zeit bis zu den modernen Kodifikationen. – München: Beck, 2008.
- Haynes, Sybille.* Etruscan Civilization: A Cultural History. – Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2000.
- Haynes, Sybille.* Kulturgeschichte der Etrusker. – Mainz: Zabern, 2005.
- Heuß, Alfred.* Römische Geschichte. – Paderborn: Schöningh, 2007.
- Huttner, Ulrich.* Römische Antike. – Stuttgart: UTB, 2008.
- Izzet, Vedia.* The Archaeology of Etruscan Society. – New York: Cambridge University Press, 2007.
- Jehne, Martin.* Die römische Republik. Von der Gründung bis Caesar. – München: C.H. Beck, 2008.
- König, Ingemar.* Der römische Staat – Ein Handbuch. – Stuttgart: Reclam, 2007.
- Le Glay, Marcel.* La religion romaine. – Paris: Armand Colin, 1991.
- Lott, John B.* The Neighborhoods of Augustan Rome. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- MacIntosh Turfa, Jean (вид.)* The Etruscan World. – London: Routledge, 2013.
- MacMullen, Ramsay.* Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries. – Yale University Press, 1997.
- MacMullen, Ramsay.* Paganism in the Roman Empire. – New Haven: Yale University Press, 1984.
- Momigliano, Arnaldo.* On Pagans, Jews, and Christians. – Wesleyan University Press, 1987.
- Pallottino, Massimo.* Etruskologie. Geschichte und Kultur der Etrusker. – Basel: Birkhäuser, 1988.
- Pfeilschifter, Rene.* Die Spätantike. Der eine Gott und die vielen Herrscher. – München: C.H. Beck, 2014.
- Pfiffig, Ambros Josef.* Einführung in die Etruskologie. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991.
- Porte, Daniëlle.* Les donateurs du sacré. Le prêtre à Rome. – Paris: Les Belles Lettres, 1989.
- Potter, David S.* The Roman Empire at bay. AD 180-395. – London: Routledge, 2004.
- Prayon, Friedhelm.* Die Etrusker. Jenseitsvorstellungen und Ahnenkult. – Mainz: Zabern, 2006.
- Prayon, Friedhelm.* Die Etrusker. – München: C.H. Beck, 1996.
- Ramage, Nancy H.; Ramage, Andrew.* Römische Kunst. Von Romulus zu Konstantin. – Köln: Könenmann Verlagsgesellschaft, 1999.

Rees, Roger. Diocletian and the Tetrarchy (Debates and Documents in Ancient History). – Edinburgh Univ. Press, 2004.

Rüpke, Jörg. A Companion to Roman Religion. – Wiley-Blackwell, 2011.

Rüpke, Jörg. Pantheon: A New History of Roman Religion. – Princeton University Press, 2018.

Scheid, John. La religion des romains. – Paris: Armand Colin, 2010.

Smith, Christopher. Die Etrusker. – Reclam, 2016.

Sommer, Michael. Rom und die antike Welt bis zum Ende der Republik. – Stuttgart: Kröner, 2013.

Sommer, Michael. Römische Geschichte. Von den Anfängen bis zum Untergang. – Kröner, 2016.

Spivey, Nigel. Etruscan Art. – New York: Thames and Hudson, 1997.

Sprenger, Maja; Bartoloni, Gilda. Die Etrusker. Kunst und Geschichte. – München: Hirmer, 1976.

Steiner, Dorothea. Jenseitsreise und Unterwelt bei den Etruskern. Untersuchung zur Ikonographie und Bedeutung. – München: Utz, 2004.

Steingraber, Stephan. Antike Felsgräber unter besonderer Berücksichtigung der etruskischen Felsgräbernekropolen. – Mainz: Zabern, 2015.

Swaddling, Judith; Perkins, Philip. Etruscan by Definition: The Culture, Regional, and Personal Identity of the Etruscans: Papers in Honor of Sybille Haynes. – London: British Museum, 2009.

Thibaud, Robert-Jacques. Le dictionnaire de mythologie et de symbolique romaine. – Dervy, 1998.

Torelli, Mario (вид.) The Etruscans. – Mailand: Bompiani, 2000.

Turcan, Robert. Rome et ses dieux. – Hachette éditions, 1998.

Wattel, Odile. Les religions grecque et romaine. – Paris: Armand Colin, 2001.

Woolf, Greg. Rom. Die Biographie eines Weltreichs. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2015.

Андреев, Николай. Древний Рим. – Петроград, Москва: Книга, 1921.

Бирд, Мэри. SPQR. История Древнего Рима. – Москва: Альпина нон-фикшн, 2017.

Берган, Майкл. Древний Рим. – Москва: Мир книги, 2007.

Блок, Реймон. Этруски. Предсказатели будущего. – Москва: Центрполиграф, 2004.

Буриан, Ян; Моухова, Богумила. Загадочные этруски. – Наука, Главная редакция восточной литературы, 1970.

Буровский, Андрей. Древний Рим: 1000-летняя биография. – Москва: Эксмо, 2013.

Вогэн, Агнес Карр. Этруски. – Москва: КРОН-Пресс, 1998.

Игнатенко, Аргира. Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре. – Изд-во Урал. ун-та, 1988.

Ильинская, Людмила. Древний Рим. – Ярославль, 1970.

Залесский, Николай. К истории этрусской колонизации Италии в VII-IV вв. до н.э. – Ленинград: Издательство Ленонградского государственного университета, 1965.

Залесский, Николай. Этруски в Северной Италии. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета, 1959.

Каллистов, Дмитрий. Древний Рим. – Москва: Учпедгиз, 1950.

Кац, Алексей. Древний Рим. – Фрунзе, 1959.

Констебл, Ник. Древний Рим: от Республики до Империи. – Москва: Мир книги, 2008.

Кондратов, Александр. Этруски – загадка номер один. – Москва: Знание, 1977.

Майяни, Закари. Этруски начинают говорить. – Москва: Наука, 1966.

Макнамара, Элен. Этруски: Быт, религия, культура. – Москва: Центрполиграф, 2006.

Матисзак, Филипп. 24 часа в Древнем Риме. – Москва: Эксмо, Бомбора, 2018.

Маяк, Ия. Рим первых царей (Генезис римского полиса). – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1983.

Микель, Пьер. Древний Рим. – Москва: ОЛМА-Пресс, 1999.

Наговицын, Алексей. Этруски: Мифология и религия. – Москва: Рефл-Бук, 2000.

Немировский, Александр. Этруски. От мифа к истории. – Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983.

Немировский, Александр; Харсекин, Александр. Этруски. Введение в этрускологию. – Воронеж: Издательство Воронежского Университета, 1969.

Робер, Жан-Ноэль. Этруски. – Москва: Вече, 2007.

Соколов, Глеб. Искусство этрусков. – Москва: Искусство, 1990.

Стил, Филип. Древний Рим. – Москва: Росмэн, 2013.

Утченко, Сергей. Древний Рим: События. Люди. Идеи. – Москва: Наука, 1969.

Хоуэлл, Генри. Древний Рим. – Москва: Эксмо, 2006.

Эргон, Жак. Повседневная жизнь этрусков. – Москва: Молодая гвардия, 2009.

Розділ 8

**РЕЛІГІЙНА
ФІЛОСОФІЯ
ЕЛЛІНІЗМУ**

8.1. КІНІКИ І СТОЇКИ

Елліністична філософія відображала основні тенденції своєї епохи, і характеризувалася низкою особливостей, які її відрізняли від античної філософії попередніх епох.

- КІНІКИ

Репрезентативною філософською школою епохи еллінізму були *кініки* (κυνικοί). Засновником школи був *Антисфен* (Ἀντισθένης, бл.435-370 до РХ), учень Сократа. Філософ захоплювався передовсім етичними темами. Після смерті Сократа Антисфен відкрив власну школу на одному з атенських пагорбів, який називався Кіносарг (Κυνόσαργος). За однією з версій, назва «кініки» походить саме від назви цього пагорба. За іншою, більш вірогідною, версією, назва походить від грецького слова «κυνός» (кінос – пес), оскільки кініки пропагували аскетичний спосіб життя, схожий до того, який ведуть собаки. До найвідоміших учнів і послідовників Антисфена належав *Діоген Синопський* (Διογένης, бл.412-323 до РХ), відомий своїм дивацьким життям. Діоген, намагаючись вивільнитись від будь-якої матеріальної залежності, відмовився навіть від найменшої власності, жив у діжці та пропагував вільне від матеріальних благ життя. Схожий спосіб життя практикували й інші представники школи. Серед усього, що Сократ передав своїм учням, Антисфен найбільше доцінював його приклад морального життя. Мислитель вважав, що моральне добро є найбільшою цінністю, яку людина може і повинна досягти. Будь-яка теорія, вченість і розумові спекуляції є зовсім непотрібними. Саме тому кініки ніколи не захоплювалися ученістю. Вони відкидали пошуки знань, культивовані іншими філософськими школами.

Негативне ставлення до людської мудрості породило специфіку філософії кініків. Їхня доктрина була дуже простою – відмовитися від усього і досягнути свободу. Цей лозунг кініки проголо-

шували дуже радикально. Відмова від усього повинна бути абсолютною. Кініки закликали відмовитися від будь-якої власності, навіть від найнеобхідніших речей. Схожим було ставлення кініків до оточення. Вони намагалися повністю ігнорувати думку оточення. Проявом такого налаштування було відверте висміювання суспільної думки. Кініки дозволяли собі публічно чинити дії, неприйнятні в соціумі, але не забороні мораллю, задля того, щоби виразити своє ігнорування оточенням. Вони висміювали норми поведінки, які диктувалися традиціями, але які не мали відношення до морального життя. Держава, яку так цінували греки, була для кініків зайвим соціальним інститутом, абсолютно непотрібним для людського блага. Критика раціональності призвела до опонування філософії Платона, в якій Антисфен вбачав занадто багато розумових спекуляцій. Особливою сторінкою філософії кініків була теологія. Кініки дотримувалися строгого монотеїзму та грізно критикували політеїстичну міфологію. Кініки були переконаними, що в дійсності існує один Бог, несхожий на ніщо видиме, і тільки звичаї створили багатьох богів. Філософія кініків стала особливо популярною в епоху еллінізму, коли раціональне пізнання відійшло на другий план, а на найвищу ланку зацікавлення піднялись питання етики як способу катарзису.

• СТОЇЦИЗМ

Найбільш популярною і впливовою школою філософії епохи еллінізму був *стоїцизм* (Στοά). Засновником школи був *Зенон із Кітіум* (Ζήνων, 333/332-262/261 до РХ). Місто Кітіум знаходилося на Кіпрі, а його населення складали греки і фінікійці. Захопившись філософією, Зенон навчався у кініків, платоніків і мегарців, які мали величезний вплив на його власну філософську систему. Врешті, Зенон відкрив у Атенах власну школу, яка розташовувалася в «στοά ποικίλη» (розмальований портик); звідси й походить назва цієї школи. Стоїцизм швидко став популярною філософською школою, яка відповідала духу свого часу і привабляла численних послідовників. Твори ранніх стоїків не збереглися. З текстів, які залишили пізні стоїки, можна сконструювати ключові позиції їхніх ранніх колег, але неможливо визначити, хто саме висловлював ту чи іншу позицію. Тому вчення ранніх стоїків потрібно сприймати як результат колективної наукової роботи. Історію стої прийнято розділяти на три періоди.

- Перший період – це рання стоа (III-I століття до РХ). Її представниками були Зенон із Кітіум, Клеант, Хрисип зі Сол, Діоген Вавилонянин, Антипатр із Тарсу, Персей з Кітіум, Арістон та інші.
- Другий період – це середня стоа (II-I століття до РХ). В цей період стоїцизм тісно зближався зі середнім платонізмом. Найвідомішими мислителями середньої стої в Римі були Патеній Родоський (бл.180-110) і Посидоній (бл.135-51), а у Вавилоні – Архімед із Тарсу.
- Третій період – це пізня стоа або римська стоа (I-II століття після РХ). Її найвідомішими представниками були Сенека (4-65), Епіктет (50-138) і римський імператор Макр Аврелій (121-180).

Твори більшості стоїків, особливо ранніх, загублені. З них збереглися щонайбільше уривки. Однак, в античних істориків філософії добре змальована загальна філософська система стоїків. Ці тексти не дають можливості розмежувати філософські ідеї кожного стоїка окремо, а тому сьогодні можна вести мову тільки про філософську систему стої в цілісності. Стоа була типовою філософською системою епохи еллінізму, яка містила в собі всі характерні особливості свого часу. Стоїки не висловлювали оригінальних ідей, яких би не зустрічалося до них. Їхня оригінальність полягала тільки у вмінні органічно поєднати доробки попередників. Вихідною точкою цієї філософії стала етика. Стоїки, як і більшість мислителів їхнього часу, не цікавилися політикою, роблячи основний акцент на особистій моралі, тобто замість зосереджуватись на суспільстві і державі, в яких вони нічого змінити не могли, стоїки сконцентрували свою увагу на власному внутрішньому світі, зосередились на тому, як людина може залишатися досконалою і доброю навіть при найбільш несприятливих обставинах. Ці ідеї стоїки перейняли від кініків, які були їхніми основними ідейними попередниками. Однак, якщо кініки зупинилися на етиці, а від усіх інших сфер знання відмовилися як від непотрібних, то стоїки вважали, що правильна поведінка вимагає знання. Тому однієї тільки етики недостатньо. Доповнюючи етику онтологією, фізикою та логікою, стоїки почерпнули здобутки Геракліта, Платона, Арістотеля та інших. Наслідуючи платоніків, стоїки ділили філософію на три частини: логіка, фізика і етика.

- ЛОГІКА

Логікою стоїки називали вчення про слово. Оскільки слово може існувати у двох модусах – внутрішнє, непромовлене слово (λόγος ἐνδιάθετος), тобто думка, і зовнішнє, промовлене слово (λόγος προφορικὸς), тобто мовлення, то й логіка поділяється на дві частини: діалектика, яка вивчає мислення, і риторика, яка вивчає мовлення. Діалектика поділяється на дві частини: вчення про знаки (σημαῖνον), до складу якого входять граматики і музика, та вчення про позначуване (σημαινόμενον), яке відповідає сучасній формальній логіці. До них додається важливе для стоїків учення про критерій істинності. В розумінні природи пізнання стоїки були емпіристами, тобто вважали, що основою будь-якого знання є досвідне сприйняття. Розум до зустрічі з досвідом не містить жодної інформації, тобто є наче чистою дошкою (tabula rasa), на якій досвід записує знання. Цією тезою стоїки відкидали учення Платона і Арістотеля про апріорне знання. Знання, отримані в досвіді, залишають на душі відбиток (τύπωσις). Досвід може бути як зовнішнім, так і внутрішнім: у зовнішньому досвіді розкриваються матеріальні речі зовнішнього світу, а у внутрішньому – духовні переживання. Оскільки в досвіді можливо сприймати тільки одиничні знання, то й відбитки одиничні. Загальні поняття утворюються завдяки умовиводам, якими з одиничного знання виводяться загальні уявлення (κοινὰ ἔννοια). Загальні уявлення стають основою для подальшого пізнання, тобто кожного разу, коли людина пізнає якусь нову дійсність, вихідною точкою для цього пізнання є вже існуюче в її душі знання. В цьому сенсі стоїки називали загальне знання передбаченням (προλήψεις) – поняттям, перейнятим від філософії Епікура. Знання, основане на προλήψεις стоїки вважали придатним для науки, і протиставляли його δόξα – непідтвердженій думці. Основною проблемою філософії стоїків стало питання достовірності пізнання. Все, що людина пізнає в досвіді (а іншого способу пізнання стоїки не допускали), сприймається чуттями. Відповідно, виникало питання, чи завжди можна довіряти чуттям? Стоїки стверджували: якщо загальні уявлення є доведеними і не викликають ніякого сумніву, то їх можна вважати поняттями (κατάληψις). Вони і є критерієм істинності.

Стоїки вважали, що формальна логіка вивчає висловлюване (λεκτόν), яке буває або неповним (поняття), або повним (судження). В судженнях розкриваються характеристики поняття. Ці характеристики прийнято класифікувати відповідно до категорій. Стоїки відмовились від Аристотелевої класифікації категорій. Суцце або щось (τί) розкривається у чотирьох категоріях. При цьому кожна наступна категорія є найближчим обмеженням попередньої.

- Першою категорією є субстрат (ὑποκείμενον або οὐσία).
- Друга категорія – істотна ознака (το ποιόν). Вона поділяється на спільну ознаку (κοινῶς ποιόν) та індивідуальну ознаку (ἰδίως ποιόν).
- Третьою категорією є випадкова ознака (πῶς ἔχον).
- Четверта категорія – це випадкова ознака відношення (πρός τί πῶς ἔχον).

• ФІЗИКА

Фізика стоїків включала в себе вчення про світ і Бога, а тому є найважливішою для розуміння релігійних поглядів частиною філософської системи стоїків. У цій системі фізика була тісно пов'язаною з логікою. Якщо в царині логіки стоїки стверджували, що пізнавати людина може тільки шляхом сприйняття даного в досвіді, то відповідно тільки те, що дане в досвіді, й існує. Немає нічого, що людина не сприймає в досвіді. Позаяк людина сприймає світ, то він і є вихідною точкою фізичної системи стоїків. На думку стоїків, існує тільки світ, але світ є не тільки матеріальним субстратом. Стоїки помітили, що світ влаштований розумно, і його розумність є його основною характеристикою. Як людина є поєднанням тіла і душі, так і світ має тіло і душу. Стоїки, ґрунтуючись на емпіризмі, вважали, що існує тільки матерія, позаяк тільки вона піддається досвідному пізнанню, однак матерію розуміли дуже широко. Дух теж укладений з матерії, але абсолютно чистої і досконалої. Оскільки душа матеріальна, хай навіть духовна матерія абсолютно досконала, то виникало питання, як матерія тіла і матерія духа одночасно містяться в одній субстанції, тобто як дві матерії можуть займати один простір. Для вияснення цієї проблеми стоїки постулювали принцип взаємопроникності, відповідно до якої різні типи матерії можуть повністю проникати одна в одну. Присутність Духа у

світі робить світ розумним. З цього випливає, що Дух розумний. Він є загальним принципом буття світу, джерелом будь-якого закону, який панує у світі, тобто законів природи, моралі, суспільства тощо. Дух пронизує всі речі світу; вкраплення Духу в речах стоїки називали *розумним сім'ям* (λόγοι σπερματικοί). Завдяки наявності розумного сім'я в речах, людський розум може їх пізнавати, позаяк розум у речах пізнає не матеріальний субстрат, а їхні розумні форми.

Дух є не просто принципом. Його стоїки вважали *Богом*, при цьому стверджуючи монотеїзм і монізм. Для пояснення природи Бога стоїки переймали ідеї Геракліта, який також вважав Бога духом і розумом. У Геракліта Бог є також законом буття світу. Оскільки світ постійно змінюється, то Бог є законом вічної змінності світу. Мінливість світу Геракліт порівнював із вогнем. Цю ідею перейняли й стоїки, і вслід за Гераклітом, визначили природу Бога як вогонь. Стоїки помітили, що всі живі організми теплі, а коли організм помирає, він втрачає тепло. Саме тому Бога вони уявляли як вогонь, який дає світові тепло життя. Бог і світ не є двома відмінними субстанціями; вони становлять єдиний організм. При цьому Бог є первинним щодо світу, тобто світ виник із Бога. Бажаючи виразитись назовні, Бог виділив частину власного вогню для творення світу. Так у світі з'явився вогонь. Частина вогню, який став субстанцією світу, охолола і утворила повітря. Частина повітря перетворилась у воду, а частина води – у землю. Так виникли чотири елементи світу, які є невіддільними від Бога. Світ не вічний. Він виникає шляхом охолодження божественного вогню, але через певний час він знову спалахне гарячим полум'ям, який спалить усе. Опісля божественний вогонь знову охолоне, утворивши світ. Такі чергування світів вічні.

• АНТРОПОЛОГІЯ

Особливо важливою частиною стоїчної фізики є антропологія. Людину стоїки виділяють з-посеред усього суцього. Людина, як і все суще, містить у собі тіло і душу. Однак, якщо в матеріальних речах і неживих організмах божественний вогонь присутній тільки як розумний принцип, то людська душа є безпосередньою частинкою Бога. Оскільки стоїки були моністами, тобто постулювали існування тільки однієї субстанції – Бога, то й у людині вони не виділяли чогось, окрім Бога. Людське тіло

є похідним від Бога, оскільки, як і все суще, складається з охолодженого божественного вогню, а людська душа є частинкою божественного вогню в його природному стані. Тобто душа є вогнем. Позаяк душа є особливим типом матерії, то вона повинна мати своє місце в людському тілі. Стоїки вважали, що місцем розташування душі є кров, оскільки вона оживлює організм, а її втрата спричинює смерть. Центром людини, відповідно, є серце, бо воно розповсюджує кров по всьому організмі. Після смерті людини її душа перебуватиме у божественних просторах аж до моменту, коли світовий вогонь поглине все.

- ЕТИКА

Головною частиною філософії стоїків була етика. Виходячи зі стоїчних уявлень про природу світу, відповідно до яких світ є єдиним організмом, у якому панує один порядок, стоїки вважали, що цей порядок керує й людським життям. Людина, живучи у світі, зобов'язана дотримуватися загального світового закону. Її свобода полягає не тому, що вона може обирати, як їй жити. Людина не має альтернатив: чого б вона не прагнула, вона однаково народиться, переживатиме щастя і горе, здоров'я і хвороби, радість і смуток, а врешті помре, хоче вона того, чи ні. Людська свобода полягає тільки в тому, що людина може самостійно визначати своє ставлення до власного життя. Наприклад, народження людини не залежить від її бажань, але людина може радіти своїм народженням, дякувати Богові за дар життя і бути від цього щасливою, а може все життя рюмсати і нарікати на своє життя, проклинаючи той день, коли вона народилася. Від ставлення людини до факту її народження сам факт не міняється, але міняється стан душі людини і її особисте щастя. Критерієм правильності моральної поведінки є виживання. Якщо якийсь моральний учинок сприяє виживанню людини, тоді він добрий, якщо він спричинює її смерть, тоді він злий.

Щоби усвідомити ці принципи морального життя, потрібно осмислити сенс життя. Однак на перешкоді тверезого ставлення до життя стоять пристрасті, яких стоїки нараховували чотири: задоволення, прагнення, смуток і страх. Їх стоїки називали хворобами душі (*νόσοι ψυχῆς*). Щоби досягнути щастя, потрібно позбутися пристрастей, тобто досягнути стану абсолютної безпримиренності – *ἀπάθεια* (апатія). Поняття апатії є централь-

ною категорією етики стоїків. Під апатією вони розуміли не депресію, як її розуміють сьогодні, а стан абсолютної свободи від пристрастей. Стоїки стверджували, що за будь-яких обставин, які складаються навколо людини, вона повинна зберігати абсолютний спокій, повністю відмежуватися від зовнішніх обставин. На відміну від Платона і Арістотеля, які закликали змінювати зовнішній світ і будувати ідеальне суспільство, стоїки пропагували відокремлення від світу. Хай там що діється у світі, людина повинна залишатися незворушною. Викорінення пристрастей призводить до виникнення чеснот, яких стоїки також налічували чотири: розуміння, хоробрість, самоконтроль і справедливність. Розуміння пристрастей і чеснот у філософії стоїків відрізнялось від їх тлумачення у платонізмі чи арістотелізмі. В класичних філософських системах чеснота розумілась як окрема риса душі. Кожна людина є в чомусь доброю, а в чомусь злою. Стоїки, натомість, вважали чесноту і пристрасть не рисами душі, а її станом. Людина є або доброю, або злою, і не може бути частково доброю, а частково злою. Якщо людина зла в одному аспекті свого життя, тоді вона зла в усіх його аспектах. Етика стоїків лягла в основу формування образу філософа – безпристрасного і спокійного мудреця.

Для стоїків мудрець – це той, хто осягнув чесноту. Вони вважали, що осягнення мудрості є достатньою підставою для щастя. Мудрець – щасливий, незважаючи на будь-які зовнішні обставини. Незважаючи на заклик до ізоляції від зовнішнього світу, стоїки не були схильними до самотності. Природний поклик людини до спілкування поєднався в їхній філософській системі з потребою спілкування. Тому вони надавали велике значення дружбі. Дружба між мудрецьми – це спроба спільного пошуку ідеального життя. Другом може бути тільки однодумець. Стоїки не вважали вартим уваги пошуки шляхів побудови ідеальної держави, оскільки в державі завжди буде багато дурнів. А з дурнями дружити неможливо. Натомість коло однодумців і сім'я сприяють щастю. Якщо в державі неможливо досягти ідеалу, то у світі на загал реалізуються божественні закони. Саме тому стоїки цікавилися світом, у якому намагалися не проводити кордонів. Вони були космополітами.

Отже, філософські системи кініків і стоїків, які були ідейно спорідненими, відображали основні етичні настрої епохи еллі-

нізму. Втрата можливості впливати на політичне життя держави, якою філософи втішалися у грецьких полісах, змусила їх відмовитися від політичної та громадської активності, і зосередитися на власній морально-духовній досконалості. Якщо кініки обмежили свою філософію тільки етикою, і то з наголосом на її практичну сторону, то стоїки вважали, що досягнення морального ідеалу без знань неможливе. Саме тому вони розвинули логіку й фізику. Світ для стоїків – це організм, який складається з Духа і тіла. Духом світу є Бог, який утворив усе розмаїття речей із частини себе самого.

8.2. ЕПІКУРЕЙСТВО І СКЕПТИЦИЗМ

Типовою для еллінізму була позиція заперечення усталених норм. Таку позицію виражали дві філософські школи: епікурейство та скептицизм. В основі епікурейства стояла спроба дати відповідь на питання етики: як потрібно поводитися людині в життєвих обставинах, які вона змінити не може? Якщо в ранній античності людина могла впливати на політику і формування держави, то в пізній античності вона втратила таку можливість. Оскільки обставини в глобалізованому світі не завжди сприяли духовному і моральному удосконаленню, постало питання про ставлення мудреця до них. Кініки і стоїки стверджували, що мудрець повинен ізолювати себе, й у власному мікрокосмі досягати моральної досконалості, щоби бути щасливим за будь-яких обставин. Епікурейці, натомість, заперечували будь-яке підґрунтя моралі. Якщо світ став аморальним, то й людина не мусить дотримуватися норм моралі, а може використовувати обставини для власної втіхи. Як епікурейці заперечували підґрунтя моральності, так скептики відмовилися від визнання основ знання. В ранній античності греки були переконаними у власній неперевершеності: їхня культура, релігія, світогляд видавалися їм абсолютно істинними. Коли вони зустрілися з іншими культурами і побачили інші форми світосприйняття, то віра у власну ексклюзивність зникла. Скептики стали виразниками зневіри в можливість будь-якого пізнання.

• ЕПІКУРЕЇЗМ

Засновником епікурейства був *Епікур* (341-271 роки до РХ), уродженець Атен, який навчався в атоміста Навсифана і платоніка Памфіла. В 307 або 306 році до РХ Епікур заснував власну школу. Філософія Епікура має виключно практичне спрямування. Він вважав, що науки є абсолютно непотрібними, оскільки через них люди витрачають свій час і зусилля, нічого не отримуючи взамін. Цінність має тільки етика, бо вона формує принципи людського життя. Однак Епікур не відкидав відомі його часу науки повністю. Він наділяв певною цінністю тільки ту частину логіки, яка займається пошуком критерію істинності, бо ця царина знань має практичне застосування. Оскільки критерій грецькою – *κανών* (канон), то науку про критерій істинності Епікур називав канонікою. Фізика, на думку Епікура, має цінність тільки в тій мірі, в якій вона звільняє людину від страхів перед невідомими силами природи. В області *каноніки* Епікур вважав критерієм істинності очевидне (*ἐνάρχεια*). Очевидним можна вважати те, що не викликає жодних сумнівів, і без чого неможливими були би будь-які знання. Очевидне сприйняття залишається в пам'яті, створюючи поняття (*πρόληψις*). Поняття, створені на основі очевидного, є критерієм істинності для всього подальшого пізнання. Наприклад, якщо той факт, що вогонь гарячий, очевидний, то поняття гарячого вогню є критерієм істинності для всього наступного пізнання вогню. Якщо хтось побачить «негарячий вогонь», то на підставі вже наявного в його пам'яті *πρόληψις*, знатиме, що негарячого вогню не буває, і, якщо побачене ним, не гаряче, то воно – не вогонь. Утім, людський розум у деяких ситуаціях вимушений покладатися не на *πρόληψις*, а на *ὑπόληψις* (припущення). Щоби мати пізнавальну цінність, припущення повинне бути підтвердженим досвідом, або принаймні не піддаватися запереченню досвідом.

• ФІЗИКА ЕПІКУРА

В царині фізики Епікур не відзначався особливими талантами. Він не хотів і не міг створити власну картину світу, а тому вирішив віднайти в доробках попередників ту систему, яка би йому підходила найкраще. Критерієм для відбору світоглядної системи Епікуру служив принцип звільнення від страху. Епікур

поставив собі за ціль заперечити моральні закони, а це могло бути можливим тільки тоді, коли зникнуть інстанції, які ці закони встановлюють і слідкують за їхнім виконанням. Мислитель чудово розумів, що суспільство неспроможне самостійно сформувати мораль, а будь-які теорії загальнолюдської моралі є кумедними. Єдиним, що зможе змусити людину жити морально, – це віра в Бога. Навіть та людина, яка не відзначається глибокою вірою, дотримується моральних приписів зі страху перед Богом. Відповідно, заперечити мораль можна тільки заперечуючи віру в Бога. А для цього потрібна така світоглядна система, яка змогла би пояснити світ, не апелюючи до Бога. Епікур не заперечував існування Бога. Для його цілі було потрібно лишень показати, що Бог не втручається у світ, не встановлює його законів та не слідкує за їх виконанням. Серед філософських систем минулого для виконання цілі, поставленої Епікуром, найбільше підходив атомізм Демокріта.

Епікур, як і Демокріт, вважав, що світ складається з атомів і пустоти між ними, лишень, на відміну від Демокріта, який вважав, що кількість атомів безмежна, Епікур стверджував, що кількість атомів обмежена. Атоми рухаються довільно зверху донизу. Оскільки ще Арістотель критикував цю думку, наголошуючи на тому, що якщо атоми рухаються самовільно, то вони мусять рухатись з однаковою швидкістю, а тому вони не змогли би утворити речі, і у світі не було би змін. Щоби уникнути критики Арістотеля, Епікур стверджував, що атоми самовільно, без жодного зовнішнього чи внутрішнього імпульсу, дещо відхиляються від траєкторії вільного падіння. Внаслідок цього відхилення атоми вдаряються один до одного, створюють хаотичний рух та цим спричиняють виникнення речей. Речі не вічні; вони виникають і зникають внаслідок постійного хаотичного руху атомів. Набір речей, укладених із атомів, складає світи. Світів, на думку Епікура, є багато. Вони виникають і зникають відповідно до руху атомів. Між світами утворюється вільний простір, який грецькою прийнято називати *μετακόσμου*, а латиною – *intermundia*. Так Епікур пояснював природу світу, уникаючи будь-якого його початку та цілі. Таким самим чином виникали й живі організми. Живими вони є завдяки наявності в них душі. Душі також складаються з атомів. У розумних істот до життєвої душі додається також розумна функція. Душа розсіяна по всьому тілу,

а її розумна частина зосереджена в серці. Після смерті людини зникає її тіло, яке за життя стримує душу у своїх межах. Тому душа розвіюється у вирі атомів. Так Епікур зображав смертність душі. Ствердженням смертності душі, Епікур проголошував свободу людини: якщо душа помирає зі смертю тіла, то людина не має підстав боятися відплати після смерті, а тому може робити, що хоче.

• РЕЛІГІЯ ЕПІКУРА

У релігійних поглядах Епікур не був оригінальним. Він був переконаний, що боги існують, до того ж їх багато. Достатнім аргументом на користь існування богів було те, що в них вірять усі. Головними характеристиками богів, на думку Епікура, є їхнє безсмертя і повне блаженство. Щоби боги могли насолоджуватись блаженством, вони повинні складатися з особливо чистих і досконалих атомів. Проблемою для Епікура стало пояснення безсмертя богів: якщо боги складаються з атомів, а все, що складається з атомів, смертне, то як боги залишаються безсмертними. Епікур це пояснював так: боги знаходяться не у світах, а поза ними, в *метаκόσμος*, де не відбувається руху атомів, а тому загальний хаотичний рух атомів їх не торкається і не руйнує. Оскільки боги перебувають у *метаκόσμος*, то вони не втручаються у світовий порядок. Ця теза була надзвичайно важливою для Епікура, оскільки він ставив перед собою ціль довести, що боги не втручаються в хід світової історії та окремих людських життів.

• ЕТИКА ЕПІКУРА

Головною темою філософської системи Епікура була *етика*. Саме їй були підпорядковані всі інші сфери його міркувань. Епікур задав собі традиційне для його епохи питання: як повинна діяти людина, якщо зовнішні обставини не сприяють її моральності, а змінити обставини людина неспроможна? Його відповідь була також традиційною для філософії еллінізму: досягти щастя, незважаючи на обставини, і не намагаючись вплинути на державу. Такий лозунг проголошували й стоїки, однак тут поставало нове питання: що таке щастя і як його досягти? Якщо стоїки вважали, що завданням людини є досягти високого рівня моральності, всупереч несприятливим обставинам, то

епікурейці закликали полишити намагання досягти святості, і жити задля власного задоволення. Щастя, на думку Епікура, – це задоволення. Однак, в епікурействі задоволення отримало своє чітке тлумачення. Будь-яке задоволення не матиме сенсу, якщо воно буде переплетеним із стражданнями. Тому найбільшим задоволенням є свобода від страждань. Епікур наголошував, що тіло спроможне страждати тільки від миттєвих збудників, а душа страждає як від збудників теперішності, так і від збудників минулого і майбутнього. Через пам'ять, страхи і переживання людська душа може страждати і від того, що відбулось в минулому, і від того, що лише може відбутися в майбутньому. Заперечення посмертної відплати, для обґрунтування якого була покликана вся фізика Епікура, звільняло людину від страху перед вічністю. Причиною найбільших страху і переживань є смерть. Епікур закликав позбутися страху смерті, бо коли є людина, немає смерті, а коли є смерть, немає людини. Мислитель потішав своїх послідовників тим, що великі страждання короткотривалі, а малі можна здолати.

Незважаючи на гедонізм Епікурової філософії, вона геть не була аморальною. Філософ закликав своїх учнів дотримуватися правил моралі, але не з благородних міркувань, а виключно тому, що дотримання загальноприйнятих правил допомагає людині уникнути страждань. Злочинець наражає себе на покарання зі сторони суспільства; натомість, людина, яка не порушує закон, не зазнає й покарань. Нехтування сім'єю, невпорядковані статеві зв'язки, порушення державного законодавства, нехтування власним здоров'ям тощо є причинами страждань. Тому Епікур закликав до морального життя. Водночас, він мало цікавився політикою, і вважав, що мудрець повинен її уникати, бо політика завжди є джерелом страждань для тих, хто нею займається.

• СКЕПТИЦИЗМ

Ще однією школою епохи еллінізму, яка ґрунтувалась на запереченні, був *скептицизм*. Засновником школи був *Піррон з Еліди*, який помер близько 275 року до РХ. Піррон був старшим за Зенона, засновника стоїцизму, та Епікура. Він брав участь в Олександрових походах, і особисто бачив розмаїття культур світу. Піррон не створив жодної філософської системи, оскільки не вважав це потрібним. Він і не залишив власних творів, і про його

переконання відомо тільки з текстів його учня Тимона. Сутність Пірронової філософії у тому, що будь-які позитивні судження неможливі. Люди не можуть нічого знати достеменно. Якщо людина вважає, що вона щось знає, то це їй тільки так видається. Немає підстав довіряти ані власним чуттям, ані авторитетам. Тому єдиною правильною позицією є повна стриманість від суджень – ἀκαταληψία. Оскільки мудрець не творить власних суджень про дійсність, він і не бентежить тим, що відбувається навколо. Так справжнім мудрецем, на думку Піррона, був той, хто перебував у стані безпристрасності – ἀπάθεια (апатія) або αταραξία (атараксія). Скептицизм суттєво вплинув на Платонівську Академію епохи схолярха Аркесилая. У I столітті до РХ скептицизм відродився в Олександрійській школі скептицизму, засновником якої був Енесидем.

8.3. СЕРЕДНІЙ ПЛАТОНІЗМ

У 84 році до РХ Сулла ліквідував Атенську Академію. Однак платонізм не зник, а розвинувся в нових напрямках. Період розвитку платонівської філософії після 84 року до РХ прийнято називати *середнім платонізмом*. У відношенні до раннього платонізму, середній змінив свою локацію: тепер платонізм зосереджувався не тільки в Атенах, а й в Олександрії та Римі. Також середній платонізм змінив свою ідейну орієнтацію. Якщо ранній платонізм на стадії першої Академії орієнтувався на ідеї піфагореїзму, а на стадіях другої і третьої Академій – на скептицизм, то середній платонізм багато почерпнув від стоїків. Якщо Академія часів Аркесилая та Карнеада вела жваву полеміку проти стоїцизму, і саме в рамках цієї полеміки сформувала свою скептичну позицію, то представники середнього платонізму, навпаки, звернулися до стоїцизму як до одного із своїх ідейних джерел. Ще однією відмінністю між раннім та середнім платонізмом було те, що ранній платонізм можна чітко хронологічно класифікувати за періодами правління схолярхів. Кожен схолярх вносив свої ідеї, які були визначальними для всієї Академії. Так, період правління Спевсіппа має інші особливості, ніж період правління Ксенократа, а період правління Аркесилая визначався іншими

ідеями, аніж період правління Карнеада. В середньому платонізмі такої класифікації провести неможливо. В цей період виділялися окремі видатні особистості, які й були фундаторами доктринальних інновацій. Навіть після відновлення Академії імператором Марком Аврелієм, вона була лише одним із центрів платонізму, але вже не єдиним, як це було до 84 року до РХ.

- АНТІОХ ІЗ АСКАЛОНУ

Фундатором середнього платонізму був *Антиох із Аскалону* (Ἀντίοχος, 140/125-68 рр. до РХ). Він народився в еллінізованій родині в місті Аскалон, в сучасному Ізраїлі. Довгий час він навчався в Академії, а після її закриття, переїхав, разом із Філоном, до Риму. Згодом він неодноразово змінював місце проживання, і помер в Месопотамії. Розсіяння діячів Академії призвело до відмежування Антиоха від традиції скептично налаштованих ранніх платоніків. Антиох, як і стоїки, вважав, що будь-яка філософія ґрунтується на двох базових питаннях: критерій істинності й вище благою. Відповіді на питання про ці ключові категорії повинен дати кожен філософ, інакше він не матиме підстав вважатися філософом. Для Антиоха проблема критерію істинності є початком філософування, а проблема вищого блага – його кульмінаційною точкою. У вирішенні питання критерію істинності Антиох міркував у руслі стоїків. На переконання стоїків, істинним є таке судження, яке ґрунтується на ясних і переконливих враженнях. Якщо людина отримала певні враження від існуючого об'єкту, і при цьому її розум та органи чуття були повністю здоровими, а між суб'єктом і об'єктом пізнання не було нічого, що б могло перешкодити істинному пізнанню, тоді судження, сформоване на основі такого враження, істинне. Антиох перейняв цю концепцію критерію істинності від стоїків, майже не вносячи в неї якихось корективів. Як стоїки, так і Антиох, застосовували цей критерій істинності не тільки до одиничних чуттєвих даних, а й до метафізичних категорій. Хоч метафізичні категорії не спричинюють ясних чуттєвих вражень, однак прихильники цієї теорії акцептували також ясні раціональні враження. Цей момент учення зазнавав найбільшої критики зі сторони скептиків. Ці міркування Антиоха про критерій істинності мав важливі богословські висновки. Існування Бога, на його переконання, є очевидним і безсумнівним враженням. За доказ цього Антиох

використовував той факт, що не існує такого народу, який би не мав релігії, і який би не вірив у Бога. Якщо віра в Бога притаманна кожному народу, то це означає, що існування Бога для всіх є чітким і безсумнівним фактом, який ні у кого не викликає сумніву.

Утім основною проблемою, яку ставив перед своєю філософією Антіох, була етика. Важливість моральних питань на найвищій п'єдестал філософських міркувань у платонізмі підняв Полемон. Для стоїків етика також була базовою темою. Антіох, який у царині логіки та епістемології був великою мірою залежним від стоїків, в етиці відійшов від них. Для стоїків ціл्लю морального життя була абсолютна безпристрасність, тобто звільнення розуму від будь-яких прив'язаностей до матеріального світу. Іншими словами, благо мало тільки духовну та розумову природу, а всі матеріальні, соціальні та земні аспекти життя підлягали нівелюванню. Антіох, який був платоніком, і від своїх попередників перейняв ідею «життя відповідно до природи» як морального ідеалу, дійшов до переконань, які суперечили етиці стоїків. Зосередження виключно на духовно-розумових чеснотах є доброю ціл्लю морального життя тільки для тих, чия природа обмежується тільки духом і розумом, тобто для духів. Оскільки люди – не боги, і крім духа й розуму, мають також тіло, яке теж належить до людської природи, то ціль життя повинна охопити всю природу: і дух, і тіло.

Антіох вважав, що рушієм моралі є прагнення жити. Це прагнення визначає всю діяльність людини і формує критерії її оцінки життя. Проблемою, яка гостро піднімалася у філософії епохи Антіоха, було найвище благо або, як його тоді іменували, «межа всього блага». В цих поняттях мислилось безсумнівне добро, тобто критерій добра. Якщо для стоїків межею всього блага була безпристрасність, то для Антіоха – те, що забезпечує людині повноцінне життя. Для виживання цілісної людини не достатньо тільки досконалості духу і розуму, а потрібні також їжа, повітря, вода, одяг тощо. Втім Антіох не змішував усі категорії блага воедино. На його думку, добро підлягає ерархічній класифікації. Так, тілесні блага, хоч і є необхідними для виживання і щастя людини, все ж вони за своїм значенням є нижчими від чеснот розуму. Типовим питанням тогочасної моральної дискусії було наступне: чи може мудрець бути щасливим, якщо в нього тілесні

проблеми, наприклад, зубний біль. Стоїки вважали, що мудрець, оскільки він досягнув духовно-розумових чеснот, щасливий за будь-яких обставин. Антіох, натомість, стверджував, що щастя мудреця, якого болить зуб, неповне. Мислитель розрізняв щастя і повне щастя. Він вважав, що мудрець у силу свого праведного життя, щасливий за будь-яких обставин. Однак досягнення повного щастя вимагає наявності позитивного стану в усіх сферах життя.

В ученні про чесноти Антіох був близьким до стоїків. Стоїки вважали, що чеснота – це не риса характеру, а стан душі. Людина, яка осягла чесноту, є доброю в усьому. Не можливо бути добрим у чомусь одному, і не чинити добро в іншому. Ця позиція не суперечила Платону. Хоч для нього чеснота – це риса характеру, і він виділяв чотири кардинальні чесноти, все ж вважав, що людина не може досягнути чесноти в одній сфері життя, залишаючись злою в інших. Антіох налічував цілу низку чеснот, переймаючи їх як від Платона, так і від Арістотеля, однак вважав, що вони є лише одиничними вираженнями стану душі, а тому не можуть існувати одні без одних. Якщо в ученні про чесноти Антіох не суперечив традиційному платонізму, то у міркуваннях про пристрасті він відійшов від платонівської традиції на користь стоїчної. Стоїки вели мову про чотири пристрасті: бажання, страх, насолода і смуток. Для стоїків вони були пристрастями тому, що суперечили ідеалу апатії (безпристрасності). Платоніки, натомість, вважали допустимими елементарні емоції, і не бачили в них моральної проблеми. На основі визнання прагнення жити найважливішим рушієм моралі, Антіох будував свої політичні судження. В колективі, тобто спільними зусиллями, легше забезпечити собі виживання і щастя. Тому держава є природною для людини, як природною є дружба, любов та інші звичні людські відносини. Антіох не поділяв утопічних поглядів Платона, а радше наголошував на користі держави для виживання і щастя людей.

Ученню про світ Антіох присвячував небагато уваги. Однак навіть на основі тих небагатьох міркувань можна зробити висновки, що Антіох мав власну космологічну доктрину, яка, до того ж, мала колосальний вплив на подальші філософські міркування. Двома основними джерелами для формування космологічної доктрини Антіоха стали ранні платоніки і стоїки. Антіох сприймав поняття Бог, Деміург, ідеї, Логос, Світова Душа, Світо-

вий Розум, але якщо в його попередників вони означали різні дійсності, то Антіох їх ототожнював. Ідеї є думками Бога. Оскільки Бог має думки, він є розумним, тобто Світовим Розумом. Світ створений Богом, тому Бог є для світу Деміургом (Творцем). Світ створений у відповідності до Божого задуму, тобто на взірєць його ідей-думок; тому світ розумний, а його розумність закладена не в ньому самому, а в Богові. Так, Бог є для світу Логосом, принципом розумності світу. Світ живий, отже, має душу. Його душею є Бог. Так у космології Антіоха поєдналися доробки Платона, ранніх платоніків і стоїків. Він вважав, що вираженням Бога є матерія. Якщо Бог є Душею світу, то матерія – його тілом. Світ Антіоха, як і представників першої Академії, поділяється на три рівні: небо, земля і повітряний простір між ними. Небо заселене богами; Земля – людьми, а повітряний простір – духами (демонами чи геніями). Щодо людських душ, то Антіох не задавав собі питання про їх безсмертя. В його концепції це питання вияснюється само по собі. Індивідуальні людські душі є іскрами Світової Душі. Іншими словами, індивідуальні людські душі не мають власного буття. Оскільки Світова Душа безсмертна, то і її елементи теж безсмертні. Індивідуальні душі можуть лишень змінювати модус свого існування: перебувати у Світовій Душі або відокремлено від неї, в людських тілах. Людську душу Антіох вважав цілісною, тобто такою, що не ділиться на частини. Про Платоновий поділ душі на три частини в Антіоха згадок немає. Проте він виділяв у ній сім характеристик: п'ять чуттів, мовленнєву знатність і прокреаційну функцію. Над усім цим стоїть сутність душі – розум.

За своє життя Антіох багато подорожував. Після закриття Академії він поселився в Олександрії. Однак згодом повернувся до Атен та заснував власну філософську школу. Після смерті Антіоха цю школу очолив його брат і учень *Арістос* (Ἀριστοῦς), який керував нею до своєї смерті у 46 або 45 році до РХ. Він не виклав власних оригінальних ідей, а лише розвивав доктрину Антіоха. Найвідомішими учнями Антіоха були римські вчені *Марк Терентій Варрон* і *Марк Туллій Ціцерон*, які у своїх поглядах завжди зберігали вірність Антіоховим ідеям. Завдяки їхнім творам стало можливим реконструювати вчення Антіоха. Неабиякий вплив мав Антіох також на філософські погляди Марка Юнія Брутта, який убив Юлія Цезаря.

• ОЛЕКСАНДРІЙСЬКА ШКОЛА ПЛАТОНІЗМУ

Окрім Атен, важливим центром розвитку середнього платонізму стала Олександрія в Єгипті. Найбільш видатними представниками школи середнього платонізму в Олександрії були Євдор і Філон. *Євдор* (Εὐδωρος) навчався в Антіоха, а згодом діяв у першому столітті до РХ в Олександрії. Незважаючи на прихильність його вчителя, Антіоха, до філософії стоїків, Євдор у багатьох аспектах своєї філософії відійшов від стоїків, та повернувся до піфагореїзму, як це робили представники Древньої Академії. Першою темою, якою цікавився Євдор була етика. На його думку, спершу необхідно удосконалити життя, а лише тоді можна займатися другорядними речами – побудовою метафізичних концепцій. Ключовою темою етики Євдора було питання про ціль життя. Антіох і стоїки вважали, що ціллю життя є відповідність до природи. Людина повинна жити так, щоби реалізовувати принципи, які закладені в її природі. Євдор, на відміну від Антіоха і стоїків, вважав, що ціллю людського життя є уподібнення Богу. Людина покликана ставати такою, як Бог. Це покликання закладене в її природу. Тому уподібнення до Бога водночас буде відповідністю до людської природи. Євдор в аналізі морального життя розрізняв головну ціль і підрядну ціль життя. При цьому головною ціллю є уподібнення Богу, а підрядною ціллю – відповідність до природи. Другим питанням, актуальним для тогочасної етики, була проблема змісту щастя. В цьому питанні гостра дискусія велася між стоїками і перипатетиками: стоїки вважали, що щастям є виключно духовно-раціональна досконалість, а перипатетики стверджували, що для щастя однієї лишень духовної досконалості недостатньо, а потрібні також земні блага. Антіох в цьому питанні схилився до позиції перипатетиків, а Євдор – дотримувався строгих стоїчних поглядів. Блага Євдор ділив на божественні (чесноти), людські (здоров'я, краса тощо) та зовнішні (гроші, влада, слава тощо). Божественні блага є благами самі по собі, а людські та зовнішні стають благами тільки тоді, коли вони підпорядковані божественним, тобто коли вони використовуються для досягнення божественних благ.

Євдор приймав філософію чисел піфагорійців і древніх платоніків, проте тлумачив її по-своєму. Він розрізняв Єдине і Монаду, хоч його попередники ці поняття використовували як синоніми. Для Євдора Єдине – це абсолютно трансцендентний Бог, а

Монада – один із принципів єдності світу. Окрім Монади, Євдор, як і його попередники, постулював ще один принцип – Двійку. Від єднання Монади і Двійки виникає Трійка, як наступний етап космічної ерархії. Під Трійкою розуміється Світова Душа. Наступним етапом світової ерархії є Четвірка, тобто матерія, оскільки вся матерія – це синтез чотирьох елементів (вода, земля, повітря і вогонь). Сума Монади, Двійки, Трійки і Четвірки – це Десятка ($1+2+3+4=10$), тобто священне число піфагорійців.

Другим видатним представником Олександрійської школи середнього платонізму був *Філон* (25 р. до РХ – 50 р. по РХ), який походив із визначної і багатой єврейської родини. Філон, будучи юдеєм і захоплюючись грецькою філософією, поставив собі за ціль узгодити Біблію і грецьку думку. Основною темою його філософії став аналіз біблійних антропоморфізмів. Філон вважав, що будь-які людиноподібні форми, які використовуються в Торі для опису Бога, є лише зовнішньою оболонкою. Для правильного розуміння Писання необхідно позбутися цих міфічних форм. Мислитель розробляв алегоричний метод тлумачення Писання, відповідно до якого сказане в Торі потрібно розуміти не в тому значенні, як воно сказане, а в переносному сенсі, наче заглиблюючись до прихованої істини. В такому ключі Філон тлумачив не тільки міфічні образи в Торі, а й історичні події, які в ній описані. Бог для Філона зовсім непізнавальний. Про нього людина може знати лише те, що він є. Присутню в Торі тетраграму יהוה (Ягве), яка використовується як ім'я Бога, Філон перекладав грецьким ὁ ὢν (Буття, Суций). Бог немає жодних якостей; він не є ані мудрістю, ані чеснотою; він перевищує все, що існує. Все-таки допустимо говорити про Бога, основуючись на його проявах у творінні. Він є джерелом всього доброго і мудрого у світі. Філон перебував в опозиції до пантеїзму і вчення про еманацию. Світ, на його думку, не є Богом, а лише його творінням. Бог створив світ із нічого, тому світ має початок в акті творіння. Імпульсом для акту творіння була доброта Бога. Однак Бог творив світ не безпосередньо, а за посередництвом Логоса.

Перш, ніж створити світ, Бог у своєму розумі сформував ідеї світу, тобто прототипи всього сущого. Набір цих ідей і є Логосом. Світ є відбитком ідей, наявних у Логосі, до того ж усіх ідей. Тому світ єдиний і найкращий із можливих. Філон проводив розрізнення між $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma \epsilon\nu\delta\iota\alpha\theta\epsilon\tau\omicron\varsigma$ (логос невимовлений) і $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$

профóρικος (логос промовлений). Як у людині слово залишається на стадії думки, допоки воно не вимовляється, і лише в момент вимовляння стає зовнішньою щодо людини дійсністю, так і Логос Бога залишається йому іманентним до акту творіння, а під час творіння стає світом. Логос є творчою силою Бога. Звідси випливає, що Бог присутній у речах світу не своєю сутністю, а своєю силою. Логос, який міститься в речах, Філон називав λόγος σπερματικός (сім'я логосу); він робить речі інтелігібельними, тобто такими які можна пізнавати. Λόγος профóρικος, на думку Філона, – це окрема субстанція, яка є посередником між Богом і світом. Мислитель називає Вимовлений Логос старшим Сином Божим, а світ – молодшим. Оскільки Логос відкриває Бога світові, він є Найвищим Ангелом; позаяк він представляє світ перед Богом, він є також Першосвященником. Логос розгортається у творінні. Найнижчим етапом вираження Логоса є матерія; саме вона є межею добра і зла, а також буття і небуття.

В антропології Філон відстоював розрізнення між ідеальною і тілесною людиною. Першу Бог створив на «свій Образ», а другу «з пороку земного». Тілесна людина є втіленням ідеальної. Ідеальну людину Філон ототожнював із Логосом. Втілення ідеальної людини в тілесній є її розумним началом. Вкраплення ідеальної людини в тілесну, Філон називав Духом Божим. Отже, в людині присутня інспірація Божої сутності. Саме тому людина є образом Божим. Первісно людські душі жили без тілес, як ангели. Внаслідок гріха вони потрапили в матеріальні тіла. Так Філон прийняв учення Платона про преекзистенцію. В ученні про пізнання Філон розрізняв три пізнавальні здатності людини: αἰσθήσις (чуттєве сприйняття), λόγος (раціональне пізнання речей) і νοῦς (інтелектуальне охоплення сутностей). Завдяки νοῦς людина може підніматися духом і розумом до Бога та споглядати його. В цьому спогляданні Бога полягає найвище щастя людини. Споглядання Бога вимагає відключення чуттєвості й раціональності, і уможливорюється тільки у містичному екстазі. На цій основі Філон розрізняв два типи життя: активне і контемплативне (споглядальне). При активному типі життя людина реалізовує свою раціональність; при контемплативному – містичне начало. Кожен із типів життя вимагає осягнення чесноти (морально-духовного вдосконалення). Чеснотами активного життя є чотири кардинальні чесноти Платона: мудрість, справедливість, помір-

кованість і мужність. Їх осягнення уможливило перехід людини до контемплативного способу життя. Його чеснотами є віра, надія, побожність і покаяння. Вчення Філона мало величезний вплив на подальшу юдейську філософію, а також на християнську патристику. Його основною заслугою є прокладення моста між єврейською релігійною думкою та грецькою філософією.

• ПЛУТАРХ І АТЕНСЬКИЙ ПЛАТОНІЗМ

Історію середнього платонізму вдається реконструювати тільки уривчисто. Антіох, Євдор, Філон – це окремі постаті, які, безперечно, презентували свої епохи. Однак, чим жили платоніки в періоди між діяльностями цих людей, сказати неможливо. Так, з погляду дослідників випадає цілий період атенського платонізму після Антіоха аж до першого століття після РХ. Наступний сплеск платонівської думки в Атенях спостерігається аж із постаттю *Плутарха* (Πλούταρχος, бл. 46-120/125), який, однак, радше є продовжувачем Олександрійської школи середнього платонізму, аніж Атенської, оскільки його вчитель – Амоній – походив із Єгипту і навчався в олександрійських платоніків. Як і Євдор, Плутарх починав свої міркування з етики, і набір моральних питань, які він розглядав, не відрізнявся від тих питань, якими цікавилися Антіох і Євдор. Відповідно першим етичним питанням у філософії Плутарха була проблема цілі життя. На його думку, як і на переконання Євдора, ціллю життя є уподібнення Богу, а не відповідність природі. Другим питанням його етичних міркувань був зміст щастя. Тут Плутарх погоджувався з Антіохом, стверджуючи, що для повноти щастя людина потребує не тільки духовної досконалості, а й земних благ. Міркуючи про чесноту, Плутарх переймав її визначення від Арістотеля, вважаючи чесноту золотою серединою між двома крайнощами-гріхами. В царині політики Плутарх також висловив цікаві міркування. Він сам активно займався політикою, і займав високі державні посади. Плутарх критикував стоїків і епікурейців за їхню політичну пасивність, і вважав політику найблагороднішим заняттям вільного громадянина. Як істинний платонік, він не любив демократії. На його думку, найкращою формою правління є монархія. Імператор – це представник Бога на Землі, через якого Бог уприсутнюється в житті людей та встановлює закон.

Утім найцікавішим елементом учення Плутарха є його теологія, в якій він зумів синтезувати кращі доробки своїх попередників. На богословські погляди Плутарха, серед іншого, мав вплив зороастризм, зокрема його дуалістичні тенденції. Плутарх ґрунтував свої богословсько-метафізичні погляди на чотирьох принципах. Як і його попередники, він стверджував, що в основі світу стоять Єдине і Двійка. Єдине – це Бог, тобто абсолютно трансцендентне і неописанне, чисте буття. Двійка – це вираження Єдиного, тобто його іманентна сторона. Для Плутарха Двійка є чистою матерією. Третьою основою світу є Логос, тобто Світовий Розум чи Розум Бога. Він є вмістилищем ідей, тобто думок Бога. Єдине виражається і через Логос, але його вираження за посередництвом Логосу є відмінним від його вираження за посередництвом Двійки. Для порівняння і унаочнення можна використати приклад людини: людина виражається через свої думки і через свою діяльність, однак ці вираження різні, оскільки діяльність є зовнішньою, а думки завжди залишаються у внутрішньому світі людини. Матерія, тобто Двійка, оскільки вона є похідною від Єдиного, містить у собі потенційну здатність до самоорганізації. Ця потенція є її душею. Вона є Світовою Душею, тобто четвертим принципом буття. Двійка не спроможна самостійно, тобто без Єдиного, витворити нічого путнього. Однак в певний момент вона, на думку Плутарха, відвернулася від Єдиного. Світова Душа, як потенційна здатність матерії до самоорганізації, за своєю природою не може не прагнути до творчості. Без зв'язку з Єдиним вона витворила повністю недосконалу і злу примару творіння. Бог-Єдине не міг спостерігати за цією потворою. Щоби врятувати ситуацію, він вклав у творіння Світової Душі свій Логос. Так виник існуючий світ. Він є дітищем Світової Душі і Божественного Логосу. Плутарх любив використовувати міфологічні поняття, які він черпав із перської та єгипетської релігійної культури. Наприклад, на перський взірець він часто називав Логос Ормуздом, а Світову Душу – Аріманом. Наслідуючи єгипетську міфологію, Плутарх також називав Логос Осірісом, Світову Душу – Ізидою, а світ – Гором, тобто сином Осіріса й Ізиди. В ученні Плутарха яскраво виражена дуалістична система буття, яка згодом прижилася у гностицизмі, але зазнала нищівної критики зі сторони Плотина. У гностицизмі також отримала подальший розвиток ідея падіння Душі, її спасіння та злої природи матерії.

Плодом синтезу Світової Душі та Логосу є також індивідуальні людські сутності. Від матерії люди отримують тіло, від Світової Душі – душі, а від Логосу – розум і добро. Розум, на думку Плутарха, не є характеристикою душі, а окремим складником людської сутності, схожим до Сократового демона. Між душею і розумом у різних людей складаються різні відносини: якщо душа зосереджується на тілі, тоді людина зла і дурна. Тільки найкращі люди здатні підкорити душу розуму, і тоді вони стають морально досконалими і мудрими. Ця теза у гностицизмі розвинулась у розрізненні між гностиками і людьми натовпу. Трирівневий поділ людини відображений у трирівневому поділі світу. Найвищим рівнем є Єдине; це – сфера Бога. Найнижчим рівнем є світ. Між ними розташовується проміжний світ. Оскільки Бог-Єдине абсолютно трансцендентний, то його зв'язок із світом можливий тільки за умови численних посередників. Тому проміжний світ наповнений посередниками-демонами, тобто духами різних рівнів. Особливе місце серед демонів займають особисті демоні-охоронці людей. Демон-охоронець і розум людини тотожні.

Плутарх був ідеологом атенського платонізму першого століття після РХ. Наступне століття також було плідним для атенського платонізму. Зокрема, у 175 році римський імператор Марк Аврелій заснував у Атенах чотири філософські школи: платонівську, арістотелівську, стоїчну і епікурейську, призначивши кожній із них державне фінансування. Платонівська школа вважала себе продовжувачкою Академії. Вона проіснувала аж до її закриття візантійським імператором Юстиніаном. Платонізм, починаючи з II століття, в різних модифікаціях повторював здобутки попередників, а центрами його розвитку були різні міста Римської імперії. Новим революційним поворотом у розвитку платонізму став неоплатонізм, який виник у III столітті.

8.4. НЕОПЛАТОНІЗМ ПЛОТИНА

Новим сплеском розвитку платонівської філософії став неоплатонізм, засновником якого був *Плотин* (Πλωτῖνος, 204/205-270). Біографія Плотина, особливо його молоді роки, надзвичайно мало відома. Філософ не любив розповідати про себе. Плотин

навіть ніколи не називав року свого народження. Порфирій, учень Плотина, який написав єдину біографію вчителя, в цьому питанні посилався на недостовірний випадок: лікар Плотина свідчив, що філософ перед смертю назвав йому свій вік, оскільки лікар на цьому наполягав; проте, окрім лікаря, цього ніхто не чув. Відомо, однак, що Плотин народився в Єгипті, в дуже заможній і впливовій еллінізованій родині. Він навчався в Олександрії у школі платоніка Аммонія. Згодом Плотин подорожував із ціллю зазнайомитися з мудрістю перських магів та індійських брагманів. Після подорожей Плотин поселився в Римі, де, користуючись підтримкою імператора та його оточення, відкрив власну школу. Плотин не підтримував тісних зв'язків із атенськими платоніками. Своє вчення Плотин презентував як відродження доктрини Сократа і Платона. Напря́м філософії, початок якого дав Плотин, отримав назву *неоплатонізм*.

• ЄДИНЕ

В основі цього кшталту філософії лежало поняття *Єдине* (τὸ ἕν) або *Перше* (τὸ πρῶτον), яке займало центральне місце у філософії раних платоніків. На думку Плотина, Єдине не є елементом світу. Це – абсолютна трансцендентність. Плотин не називав Єдине Богом, оскільки поняття «Бог» є позитивною характеристикою, а абсолютна трансцендентність не може мати жодних характеристик. Термін «Єдине» Плотин використовував не як окреслення його сутності чи атрибуту, а тільки як технічний термін, завданням якого є лишень задовольнити людську потребу іменування всього, що мислить людський розум. Єдине – це ἄπειρον. Плотин висловлював переконання, що Єдине не можна навіть називати буттям, бо буття є також позитивним атрибутом. Тому неможливо навіть сказати, що Єдине є. Єдине – це метаонтологічна категорія. Для Плотина Єдине перевершує будь-що, що може бути виражене, окреслене чи описане. Воно перевершує всі можливі характеристики. Водночас про Єдине неможливо сказати, що його немає, оскільки не-буття – це теж характеристика. Оскільки Єдине не має жодних характеристик, Воно й не знає себе. Для того, щоби себе пізнати, Єдине повинно виразитися назовні. Плотин чітко прогледів, що пізнанню підлягають тільки зовнішні вираження. Все знання складається

з понять, тобто з окреслення акциденцій. Сама ж субстанція залишається поза сферою пізнання і вираження.

Оскільки Єдине є абсолютно непізнавальним у собі, то людському розуму годі сподіватися охопити його поняттям. У неоплатонізмі розвинулась традиція апофатичного богослов'я. Грецьке слово «ἀποφατικός», як і латинське «negativus», означає «заперечний»; грецьке слово «καταφατικός», як і латинське «positivus», означає «стверджувальний». В контексті богослов'я ці два поняття виражають дві традиції. Катафатичним богослов'ям називається форма висловлювання про Бога позитивними судженнями. Апофатичним богослов'ям називають таку форму висловлювання про Бога, яка послуговується заперечними судженнями. Про Бога-Єдине, який не має жодних атрибутів, неможливо висловлюватися катафатично. Про нього можна сказати тільки те, чим він не є; але неможливо висловити, чим він є, бо він не є чимось. Традиція апофатичного богослов'я отримала застосування і в східно-християнській духовності. Отже, Бога не можливо пізнати розумом. Єдиним способом вникнути в таємничу Божественну сутність є містичне злиття з ним. Людина шляхом морального і духовного удосконалення може духовно піднятися до вершин Божественного буття, і містично пережити досвід дотичності до Бога. Цей досвід, як і природу самого Бога, не можливо передати словами. Філософія Плотина – це суцільна містика. Це – не спекуляції розуму, а намагання висловити духовні переживання аскета і містика.

• РОЗУМ

Щоби себе пізнати, Єдине мусить виразитися назовні. Першою іпостасю його вираження є *Розум* (νοῦς). Для Плотина Розум – це сукупність Божественних думок. Розум, з одного боку, є вічним порядком, який осягається думкою, побудованим на незмінних, визначених відношеннях і служить взірцем для чуттєвого світу. З іншого боку, він є мисленням, направленим на себе, коли зникає будь-яке розрізнення між суб'єктом і об'єктом, а Я зливається з усецілим сущим. Перш, ніж щось створити, необхідно обдумати, тому першим, що породжує Єдине, є Розум. Він є вмістилищем ідей. Якщо Платон не вказував жодної конкретної дійсності, в якій містяться ідеї, то Плотин, опираючись на дороб-

ки ранніх і середніх платоніків, сформував учення про вмістилище ідей. Оскільки Розум є першим проявом Єдиного, то це означає, що Єдине на етапі свого вираження є розумним, хоч і сам по собі немає жодних характеристик. Плотин називав Розум терміном $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma\ \nu\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma$ (кбсмос ноетос, інтелігібельний світ), тобто тим самим терміном, яким Платон називав світ ідей. Цілісність Розуму обумовлює єдність ітнелігібельного світу. Кожна думка прагне вираження в дійсності. Відповідно, й ідеї, оскільки вони є божественними думками, прагнуть свого втілення.

• СВІТОВА ДУША

Втіленням ідей є *Світова Душа* (πνεῦμα), яка включає в себе духовний і матеріальний світ. Її основним атрибутом є життя. Там, де присутня Душа, там є життя. Вираження вищих рівнів буття у нижчих (Єдиного в Розумі, Розуму в Душі) є еманациєю. Плотин використовував образ переливання через край: повнота буття, добра та істини не можуть вміститися в собі, і переливаються через край, займаючи нові форми в безмежжі потенції. Цей образ згодом використовувався у єврейській Кабалі, зокрема в Луріанській. Ще одним доречним образом еманациї є світло. Запалена свічка виражається через полум'я і світло, однак полум'я і світло не є свічкою. Так і Єдине не є Розумом чи Душею, але виражається через них. Якщо би свічка не палала, то не було би й світла. Так і Душі не було би, якщо би не було Розуму. Чим більше світло віддаляється від свічки, тим воно слабше. Так і у випадку Душі: ті її частини, які знаходяться ближче до Розуму, більше наповнені буттям, а в тих, які більш віддалені, буття вичерпується.

Як наслідок, в самій Світовій Душі вирізняються різні форми буття. На її вищих рівнях розгортається духовний світ, а на нижчих рівнях світло Божества майже згасає. Там, де світло ледь проблискує крізь темряву небуття, формується матеріальний світ, наповнений тілами. Ставлення Плотина до матерії неоднозначне. З одного боку, матерія – це сфера згасання буття і його розчинення у небутті. Оскільки небуття зле, то й матерія зла. В ній усе примарне: Світова Душа присутня в ній лише у формі проблисків, а оскільки Душа є життям, то її обмежена присутність в матерії спричинює обмеження життя. Матеріальні тіла, як тільки народжуються, починають свій шлях до смерті. Відтак,

їхнє життя – це тільки ілюзія справжнього життя. Добро в матерії переплетене зі злом, а тому добро матерії також примарне. Оскільки матерія – це згасання буття, то й буття матерії також примарне. Матерія начебто й існує, але її існування – це постійне зникання, що підтверджує примарність її буття. Оскільки матерія перебуває на задвірках справжнього життя, тобто на межі смерті, то й прив'язаність до неї є джерелом смерті і зла. Однак, з іншого боку, Плотин визнавав і добрі аспекти матерії. Як би далеко вона не знаходилась від джерела буття, оскільки вона є (хай навіть примарно), то вона є вираженням Єдиного, а тому вона є доброю, принаймні в тій мірі, в якій у ній відображається його світло. У Світовій Душі виражається Розум, а тому вона розумна. Її духовна сфера відображає принципи Розуму у значно більшій мірі, ніж матерія. Проте й у матерії присутні, хай і не численні, втім розумні принципи. Отже, матерія у філософії Плотина має різні, і навіть протилежні значення.

• АНТРОПОЛОГІЯ

Особливе місце у філософії Плотина займає людина. Вона є єдиною сутністю, яка одночасно перебуває в різних світах. Завдяки своєму матеріальному тілу, людина перебуває в матеріальному світі; завдяки своїй душі, людина причетна до Світової Душі; завдяки розуму, вона причетна до Світового Розуму. Все це робить її здатною до містичного досвіду, що дозволяє їй підноситись до Бога. Людина – це точка перетину всіх рівнів буття. Тому спосіб її існування може бути найрізноманітнішим. Плотин вважав, що спосіб буття людини залежить від її власного вибору і від титанічних зусиль, які вона повинна прикласти для позитивного самовизначення. Дивитися у темряву значно легше, аніж дивитися на світло, оскільки світло вражає погляд. У духовному житті рухатися до темряви, зла і небуття легше, аніж скеровуватися до світла, добра і буття. Щоби померти, достатньо нічого не робити, але для того, щоби жити, потрібно прикласти зусиль. Для того, щоби жити по-справжньому, необхідні титанічні зусилля. Матерія і небуття самі втягують людину, яка не протистоїть силам зла. Щоби ж досягнути справжнє життя, входячи в тісне спілкування зі Світовою Душею, щоби досягнути справжнє пізнання, входячи в контакт зі Світовим Розумом, щоби, врешті-решт, піднятися до Божественного Начала буття,

входячи в контакт з Єдиним, потрібно неабиякі аскетичні зусилля, тренування розуму і духу. Тут як найяскравіше проявляється парадокс свободи: людина, яка користується свободою, і робить, що бажає, стає узалеженою від того, на що скеровує свою свободу; натомість, людина, яка обмежує свою свободу, стає по-справжньому вільною. Свобідне споживання матеріальних благ поневолює, а відмова від них дарує справжню свободу. Тільки аскет, який досягнув повноти містичного просвітлення, спроможний піднятися понад усе, та досягнути повноту свободи, смиренно схилившись перед величністю Бога.

Сутністю людини є її дух, а тіло – це тільки матеріальна оболонка, в яку душа потрапила через гріх. Її гріхом було відволікання від споглядання Бога, і зосередження на нижчих рівнях буття. Людина є тим, ким вона себе робить, і тим, на що скерований її погляд. Якщо людина зосереджується на Вищому, тоді вона росте і розвивається; якщо ж її погляд скеровується на нижче, тоді вона падає до того, куди прямує. Зрештою, матеріальний світ сформувався саме тому, що Душа (і людські душі, як її партикулярні прояви) його помислила. Завданням людини є спасіння, тобто звільнення від усього нижчого і матеріально та злет душі до Єдиного. Оскільки людина містить у собі проблиски Бога, то духовне удосконалення повинно відбуватися шляхом зосередження на внутрішньому світі. Повернутися душі до себе і пізнати себе – означає пізнати Бога. Для повернення душі до джерела її буття необхідний κάθαρσις (катарзис, очищення) від усього матеріального і від усього, що поневолює людину. Лише після звільнення від прив'язаностей душа може підноситися до Бога, зливатися з ним. Плотин стверджував, що ціллю духовного удосконалення є θεώσις (теозис) – обожнення. Зливаючись із Богом, людина й сама стає богом. На думку Плотина, людина здатна стати богом за своєю природою, але не як окреме божество, а як частина всеохопного Бога-Єдиного.

Фактично, філософія Плотина – це система еманції (emanatio) та діалектики буття (διδλεκτική). Розум еманує (виливається) з Єдиного, а Душа еманує з Розуму. Все, що еманує з Єдиного, є формами його вираження. Однак, це вираження не є самоціллю. Воно потрібне тільки для того, щоби Єдине усвідомило себе назовні самого себе. Розум, Душа і матеріальний світ не є Єдиним, але водночас і є ним. Для унаочнення цього діалектичного про-

тиріччя може послужити приклад дзеркала: коли людина стоїть перед дзеркалом, то в самому дзеркалі щось з'являється. Що з'являється у дзеркалі? – Відображення, тобто не людина. Але водночас, хто зображений у дзеркалі? – Людина. Тобто, те, що відображене у дзеркалі, одночасно є і не є людиною. Ціллю процесу стояння перед дзеркалом є не саме відображення, а можливість побачити себе зі зовні, пізнати себе у своїх вираженнях. Все, що існує, виражається назовні: звуками, запахом, діяльністю тощо. На основі цих зовнішніх проявів розум пізнає речі. Наприклад, щоби пізнати стіл, потрібно сприйняти його колір, форму, масу тощо. Якщо забрати всі ці характеристики, то не залишиться нічого. Аналогічно відбувається з Єдиним: Воно є чимось тільки у зовнішніх проявах, а без них Воно є нічим. Відмінність розумних істот від нерозумних у тому, що нерозумні спроможні тільки виражатися, а розумні і виражатися, і пізнавати вираження. При цьому розумна істота пізнає вираження як інших речей, так і себе самого. Оскільки, окрім Єдиного, не існує нічого, а все є тільки його вираженням, то Єдине в усьому пізнає тільки Себе.

8.5. НЕОПЛАТОНІЗМ ПІСЛЯ ПЛОТИНА

Коли Плотин помер, його школа розвинулась у декількох напрямках: римському, очолюваному Порфірієм, сирійському, фундатором якого став Ямблїх, та атенському, під проводом Прокла. Кожен із цих мислителів вніс власні особливості у філософію Плотина, залишивши величезний творчий доробок.

• ПОРФИРІЙ І РИМСЬКИЙ НЕОПЛАТОНІЗМ

Римську школу неоплатонізму очолив *Порфірій* (Πορφύριος, бл.233-301/305). Він народився у фінікійському місті Тирі, і від народження звався сирійським іменем Малх, що означає «цар», «багряний». Коли майбутній філософ вивчав риторику в Атенах, його вчитель Касій Лонгін дослівно переклав його ім'я з сирійської на грецьку. Під новим іменем – Порфірій – він став відомий світові. Порфірій презентував себе як коментатор Плотина, автор його життєпису та вірний продовжувач традиції вчителя. Незважаючи на таке налаштування, Порфірій був не в усьому

однозгідний із Плотиним. Уже в тлумаченні Єдиного Порфирій відійшов від концепції свого вчителя. Якщо Плотин вважав Єдине метаонтологічною категорією, тобто чимось, що перевершує буття, то Порфирій сприймав Єдине за онтологічну категорію. На його думку, Єдине – це абсолютна повнота буття. Всі інші рівні еманации відрізняються від Єдиного тим, що вони не самотні, тобто самі не є буттям, а тільки отримують для себе буття від Єдиного, до того ж, чим далі вони від Єдиного, тим менше буття вони мають. Якщо Плотинове Єдине абсолютно трансцендентне, то Єдине Порфирія іманентне суццюму, хоч і перебуває на його вершині. Всі рівні буття, окрім Єдиного, є онтологічно неповноцінними, хоч і виходять із нього. Завданням усього суццюго є досягнути досконалість, а це можливо тільки скеровуючись до Єдиного. Найнижчим рівнем буття є матерія. В ній буття вичерпується, а недосконалість настільки велика, що матерію Порфирій вважав джерелом зла і гріха. Найяскравішими вкрапленнями Світової Душі і Розуму в матерії є людські душі. Захопившись матеріальним, душі потрапили в залежність. Оскільки ця залежність відвернула їх від Єдиного, як природної цілі всього суццюго, то матеріалізація душ є гріхом і бунтом проти Бога.

Завданням філософії, за Порфирієм, є спасіння душ від матеріальної залежності. Це досягається, передовсім, шляхом усвідомлення примарності та нікчемності матеріального світу і вищості духовного світу. Таке усвідомлення можливо тільки завдяки філософії. Так, філософія сприймається Порфирієм не як теоретична дисципліна, а як практична наука – терапія душі. В ученні про душу між Плотиним і Порфирієм зустрічається ще одна відмінність. Плотин вважав, що душа, яка перебуває в залежності від матерії, після смерті людини перевтілюється в інше тіло, оскільки прив'язаність душі до тіла настільки велика, що навіть смерть неспроможна їх роз'єднати. Це вчення перейняв і Порфирій. Відмінність між ними у тому, що Плотин вважав, що душа може перевтілюватися тільки в людське тіло, а Порфирій стверджував, що людська душа може перевтілюватися як у людське, так й у тваринне тіло. На відміну від Плотина і попередніх платоніків, Порфирій не проводив принципової відмінності між людськими і тваринними душами. Він вважав, що і тваринні душі мають розум, бо є причетними до Світового Розуму, і, як і людські, є частинами Світової Душі. Відмінність між людськими

і тваринними душами полягає не на рівні їхніх сутностей, а на рівні їхнього духовно-морального рівня. Іншими словами, душа людини і душа тварини нічим не відрізняється, лишень та душа, яка впала дуже низько, потрапляє у тваринне тіло, а та, яка впала не настільки низько, – у людське. Поза тим, Порфірій приймав Платинове вчення про тривірневість еманції (Єдине – Розум – Душа).

Ще однією темою, яка займала важливе місце в роботах Порфірія, була його непримиренна критика християнства. Філософ був добрим знавцем Біблії та християнського богослов'я. Але свої знання християнства він використовував для його критики. Проти християн Порфірій висловив декілька аргументів. По-перше, він намагався дискредитувати алегоричну екзегезу християнських богословів. На думку Порфірія, якщо допустити алегоричне тлумачення тексту, то і в поемах Гомера можна витлумачити постать Ахілеса як Христа, а Ахілесового ворога Гектора – як диявола. По-друге, Порфірій критикував спроби християн витлумачити численні місця Старого Завіту як пророцтво про Христа. По-третє, основувшись на біблійній цитаті Мт.11:25, філософ стверджував, що Христос проповідував до простих і неосвічених людей, а тому його вчення потрібно сприймати не як істину, а як віддалену тінь істини, яка була навмисне примітивізована, щоби стати доступною простому люду. По-четверте, Порфірій наголошував на розбіжностях у текстах чотирьох Євангелій. На основі цих розбіжностей, він робив висновок про те, що апостоли самі не були впевнені в тому, що писали. По-п'яте, Порфірій наголошував на логічній суперечності хресної жертви Христа: якщо Христос є Богом, то він не може страждати і померти. Шосте, філософ стверджував, що якщо спасіння людству приніс Христос, то люди, які жили до його приходу, позбавлені спасіння.

• ЯМБЛІХ І СІРІЙСЬКИЙ НЕОПЛАТОНІЗМ

Сирійську школу неоплатонізму організував учень Порфірія *Ямблїх* (Τάμβλιχος, 240/245-320/325), який до Порфірія навчався у піфагорійців, і піфагорійська доктрина суттєво вплинула на його вчення. Важливим ідейним джерелом для Ямблїха була елліністична релігія, яку філософ намагався включити у власну філософську систему. Ямблїх сприйняв Платинову градацію

рівнів еманациї, проте їх значно роздроблюючи. В неоплатонівському Єдиному Ямблїх виділяв два рівні: абсолютно трансцендентне Єдине і творче Єдине. Перше відповідає Платиновому розумінню Єдиного, тобто є метаонтологічною категорією, яка абсолютно перевершує все суще. Друге відповідає Порфірієвому розумінню Єдиного, тобто є вищим рівнем і повнотою буття, від якого беруть начало всі інші, менш досконалі рівні еманациї. Для Ямблїха існує тільки одне Єдине; трансцендентність та творчість є тільки двома його аспектами, чи двома сторонами однієї дійсності. Цим Ямблїх показував, що риса трансцендентності Бога втрачається через творчу діяльність. Світовий Розум у філософії Ямблїха також розділяється на два аспекти: Обмеження і Безмежність. Під Обмеженням Ямблїх розумів здатність розуму до обмеження когнітивного хаосу рамками поняття; а під Безмежністю – здатність розуму охопити все. Кожен із цих аспектів Ямблїх ділив ще на тріади. З Розуму еманує Світова Душа, в якій Ямблїх також виокремлював численні прошарки. Таке помноження рівнів еманациї виражало переконання Ямблїха в тому, що буття є поступовим сходженням досконалості від найвищого рівня до найнижчого. Різні рівні буття він ототожнював із божествами грецької релігії.

Людська душа в ученні Ямблїха, як і у філософії Платина та Порфірія, є пробліском Розуму і Душі у матеріальному світі. Ямблїх, на відміну від Порфірія, але погоджуючись із Платином, чітко розрізняв душі богів, демонів, героїв, людей і тварин. Душі одного типу не можуть переселитися у невідповідні їм тіла. Зосередившись на матерії, душа потрапила в залежність від неї. Якщо Платин і Порфірій вважали, що людина шляхом інтелектуального та морально-духовного удосконалення спроможна самостійно звільнитися від матерії, то Ямблїх був значно песимістичніше налаштований щодо людських можливостей. Він вважав, що людина самостійно неспроможна врятуватись від матеріального рабства. Врятувати людину можуть тільки боги. Так, релігія отримала центральне місце в неоплатонізмі Ямблїха. Фактично, Ямблїх звів неоплатонізм до теоретичного осмислення релігії; філософія стала теологією. Зрештою, між античною філософією і теологією ніколи не було суттєвої відмінності. Але Ямблїх підкреслив практично-сотеціологічне значення філософії чи не найбільше. Його учні сприймали Ямблїха, передовсім,

як теурга і священнослужителя, а в його школі релігійні обряди займали центральне місце. Саме Ямблїх надихнув свого учня – візантійського імператора Юліана Відступника на масштабну релігійну реформу. Юліан заборонив діяльність християн та почав їх переслідування; натомість намагався відновити язичництво в тій формі, в якій його презентував Ямблїх.

• ПРОКЛ І АТЕНСЬКИЙ НЕОПЛАТОНІЗМ

Фундатором неоплатонізму в Атонах був *Прокл* (Проклос, 412-485). Його філософські погляди були синтезом доробку попередніх мислителів неоплатонізму. Свою філософію Прокл починав із теорії пізнання. Він вважав, що до пізнання істини ведуть три дороги: філософія, яка допомагає досягнути істину за допомогою розуму; міфи, які сприяють пізнанню істини за допомогою образів; та віра, за допомогою якої людина спроможна безпосередньо єднатися з Богом. Найдосконалішою з цих форм пізнання є релігійна віра. Це переконання обумовило важливість ролі релігії, містики і теургії у філософії Прокла, схоже до того, як це було в школі Ямблїха. Відповідно до трьох шляхів пізнання істини, Прокл стимулював своїх учнів займатися трьома формами діяльності, які, на його думку, притаманні справжнім філософам: читання і коментування давніх філософів, особливо Платона, вивчення і коментування поетів та практикування теургії. Теоретичні засади, закладені Проклом, тісно пов'язали атенський неоплатонізм із синкретичною еллінською релігією. Саме тому грецькі платоніки в більшості залишалися язичниками, навіть у час майже повного домінування християнства. Аж до падіння Константинополя під тиском турків окремі грецькі мислителі, які захоплювалися платонізмом, а згодом і західноєвропейські філософи Ренесансу, були прихильниками еллінського язичництва.

Він беззаперечно приймав Платинове вчення про трипостасність еманції буття, хоч і роздроблював кожен іпостась на численні аспекти. Єдине у Прокла, як і в Платина, – це абсолютно трансцендетне, метаонтологічне джерело всього сущого. Незважаючи на трансцендетність Єдиного, Прокл, на відміну від Платина, ототожнював його з Найвищим Добром Платона та Буттям Парменіда. Будучи трансцендетним, Єдине виражається назовні, і наслідком цього вираження є все суще. Прокл не

виділяв у Єдиному відміні аспекти чи сторони, як це робив Ямблїх. Він намагався дотриматися принципу триіпостасності (Єдине, Розум, Душа), однак насправді, триіпостасність у нього дуже відносна. Він стверджував, що між трансцендентним Єдиним і Розумом, у якому закладені раціональні основи всього суцього, повинна знаходитися посередня ланка. Нею, на думку Прокла, є Генади, тобто вищі божества. Ствердження їхнього існування надавали філософії Прокла особливого релігійного характеру. Розміщуючи в одній системі Єдине і Генади, Прокл у черговий раз довів, що для стародавніх мислителів монотеїзм (Єдине) і політеїзм (Генади) не суперечили одне одному. Наступною іпостассю еманачії є Розум, який у філософії Прокла розділявся на три аспекти: інтелігібельний Розум, який мислить буття; інтелігібельно-інтелектуальний Розум, який мислить життя; та інтелектуальний Розум, який мислить ідеї. В цьому розподілі принцип буття підноситься на найвищий рівень. Що-небудь узагалі може існувати тільки тому, що Розум мислить його як таке, що є. Наступним принципом є життя, оскільки все суще – живе, хоч і в різній мірі. Однак жити може тільки те, що є; відповідно життя щодо буття знаходиться у відношенні субординації. Третім рівнем Розуму є Платонові ідеї, тобто чисті форми всього суцього. Кожен із цих рівнів Розуму Прокл ділив на тріади, а кожен рівень тріад ототожнював із якимись божествами.

Наступною іпостассю, після Розуму, є Світова Душа. Її Прокл також ділив на три рівні, на кожному з яких перебувають різні типи індивідуальних душ: божественні, демонічні та часткові. До божественних душ Прокл відносив різні рівні богів, а саме чотири тріади вищих богів, чотири тріади надсвітових богів, боги зірок і боги елементів світу. Кількість богів у теології Прокла незліченна. Таким дробленням божественного світу він намагався підкреслити настільки велику віддаленість Єдиного від матерії, що між ними необхідна незліченна кількість посередників, а з іншого боку, Прокл, захоплюючись елліністичним релігійним синкретизмом, прагнув знайти місце у своїй системі кожному божеству, про яке тільки чув. Світ демонів Прокл також ділив на три рівні: ангели, власне демони та герої. Третій і найнижчий рівень душ – це змінні душі, тобто такі, які, відповідно до власного вибору, можуть бути чи то інтелігентними, чи дурними. Саме до цього типу душ належать люди.

Втім, розширення іпостасей еманациї не було особливістю Прокла. Тенденції до такого розуміння буття спостерігалися й у інших неоплатоніків, хоч вони й не настільки її розробили. Теорією, яка підкреслила оригінальність Прокла, була ним запропонована діалектика, яка хоч і мала свої коріння в ученні Плотина, все ж саме Прокл розробив її детально. Філософ вважав, що діяльність Єдиного виражається, проходячи три стадії: перебування (μονή), тобто буття Єдиного в собі; вихід (πρόοδος), тобто вираження Єдиного назовні; і повернення (επιστροφή) цього вираження до свого першоджерела. Без перебування в собі не було би чому виражатися, а без повернення вираження не мало би сенсу. Причиною вираження Єдиного є повнота його досконалості та надмір сили. Ці три стадії діалектики не повинні сприйматися часово послідовними; Єдине одночасно і перебуває в собі, і виражається назовні, і повертається до себе. Другим визначальним для філософії Прокла принципом є троякість кожної одиниці буття. Все, що існує, чи то духовна, чи матеріальна сутність, на думку Прокла, визначається трьома категоріями: межа (πέρας), безмежність (απειρον) і їх синтез. Під безмежністю Прокл розумів наступне: все, що існує, є нічим іншим, як тільки вираженням Єдиного, окрім якого не існує більше нічого, тому все є всім, а отже, все є безмежним. Однак, кожна річ є якоюсь конкретизованою ідеєю, яка обмежує річ. Відповідно, накладення ідеї, тобто визначення сутності, є обмеженням речі. В результаті, будь-яке суще, чи духовне, чи матеріальне, є обмеженням необмеженого, чи синтезом межі і безмежності.

Неоплатонізм став не тільки однією з філософських теорій, а цілим релігійно-філософським комплексом, який включав у себе здобутки грецької і східних релігій, еллінського синкретизму, філософського доробку ранніх грецьких філософів, Платона, ранніх і середніх платоніків. Впливи неоплатонізму були колосальними. Він відобразився на гностицизмі, Кабалі, герметизмі, а також мав великий вплив на формування християнського богослов'я.

ЛІТЕРАТУРА

- Abel, Günter.* Stoizismus und Frühe Neuzeit. Zur Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik und Politik. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1978.
- Annas, Julia; Barnes, Jonathan.* The Modes of Scepticism. Ancient Texts and Modern Interpretations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Babut, Daniel.* Plutarque et le stoicisme. – Paris: Presses universitaires de France, 1969.
- Barnes, Jonathan.* Logic and the imperial Stoa. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.
- Barnes, Jonathan.* The Toils of Scepticism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Bees, Robert.* Die Oikeiosislehre der Stoa. Band 1: Rekonstruktion ihres Inhalts. – Königshausen und Neumann, 2004.
- Beierwaltes, Werner.* Denken des Einen. Studien zur neuplatonischen Philosophie und ihrer Wirkungsgeschichte. – Frankfurt am Main: Klostermann, 1985.
- Bergemann, Lutz.* Kraftmetaphysik und Mysterienkult im Neuplatonismus. Ein Aspekt neuplatonischer Philosophie. – München, Leipzig: Saur, 2006.
- Bobzien, Susanne.* Determinism and Freedom in Stoic Philosophy. – Oxford University, 1998.
- Bobzien, Susanne.* Die stoische Modallogik. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 1986.
- Brennan, Tad.* The Stoic Life. – Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Burnyeat, Myles; Frede, Michael.* The Original Sceptics: A Controversy. – Indianapolis, Cambridge: Hackett Publ., 1997.
- Busch, Thomas; Weinkauf, Wolfgang.* Die Stoa. Kommentierte Werkausgabe. – Augsburg: Pattloch, 1994.
- Christensen, Johnny.* An Essay on the Unity of Stoic Philosophy. – Munksgaards Forlag, 1962.
- Cürsgen, Dirk.* Henologie und Ontologie. Die metaphysische Prinzipienlehre des späten Neuplatonismus. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007.
- Dyroff, Adolf.* Die Ethik der alten Stoa. – Berlin: S. Calvary & Company 1897.
- Flashar, Hellmut (вид).* Grundriss der Geschichte der Philosophie. Band 4: Die Hellenistische Philosophie. – Basel: Schwabe, 1994.
- Fogelin, Robert J.* Pyrrhonian Reflections on Knowledge and Justification. – Oxford Univ., 1994.
- Forschner, Maximilian.* Die stoische Ethik. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Gabriel, Markus.* Antike und moderne Skepsis zur Einführung. – Hamburg: Junius Verlag, 2008.
- Gertz, Sebastian Ramon Philipp.* Death and Immortality in Late Neoplatonism: Studies on the Ancient Commentaries on Plato's Phaedo. – Leiden: Brill, 2011.
- Gombocz, Wolfgang L.* Die Philosophie der ausgehenden Antike und des frühen Mittelalters. – München: C.H. Beck, 1997.
- Gourinat, Jean-Baptiste.* La dialectique des stoiciens. – Librairie philosophique J. Vrin, 2001.
- Halfwassen, Jens.* Plotin und der Neuplatonismus. – München: C.H. Beck, 2004.
- Hankinson, Robert.* The Sceptics. The Arguments of the Philosophers. – Routledge, 1998.

Hobert, Erhard. Stoische Philosophie. Tradition und Aktualität. Ein Lehr- und Arbeitsbuch. – Diesterweg, 1992.

Hönigswald, Richard. Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft. – Göttingen: Ruprecht, 2008.

Hossenfelder, Malte. Antike Glückslehren: Kynismus und Kyrenaismus, Stoa, Epikureismus und Skepsis. Quellen in deutscher Übersetzung mit Einführungen. – Stuttgart: Kröner, 1996.

Hossenfelder, Malte. Die Philosophie der Antike. Band 3: Stoa, Epikureismus und Skepsis. – München: C.H.Beck, 1985.

Lloyd, Anthony C. The Anatomy of Neoplatonism. – Oxford: Clarendon Press, 1990.

Lobsien, Verena Olejniczak; Olk, Claudia. Neuplatonismus und Ästhetik. Zur Transformationsgeschichte des Schönen. – Berlin: Walter de Gruyter, 2007.

Long, Anthony Arthur. Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics. – Duckworth, 1986.

Mates, Benson. Stoic Logic. – Berkeley: University of California Press, 1953.

O'Meara, Dominic J. Platonopolis. Platonic Political Philosophy in Late Antiquity. – Oxford: Clarendon Press, 2003.

Pohlenz, Max. Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung. Band 1. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984.

Pohlenz, Max. Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung. Band 2: Erläuterungen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1970.

Rappe, Sara. Reading Neoplatonism. Non-discursive Thinking in the Texts of Plotinus, Proclus, and Damascius. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Ricken, Friedo. Antike Skeptiker. – München: C.H.Beck, 1994.

Riel, Gerd Van. Pleasure and the Good Life. Plato, Aristotle, and the Neoplatonists. – Leiden, Boston: Brill, 2000.

Rist, John Michael. Stoic Philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

Robertson, Donald. The Philosophy of Cognitive-Behavioral Therapy: Stoicism as Rational and Cognitive Psychotherapy. – London: Karnac, 2010.

Sambursky, Samuel. The Physics of the Stoics. – London: Routledge, 1959.

Sharples, Robert W. Stoics, Epicureans and Sceptics. – London: Routledge, 1996.

Sharples, Robert William. Stoics, Epicureans and Sceptics. – London, New York: Routledge, 2014.

Sorabji, Richard. Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation. – Oxford: Oxford University Press, 2000.

Spanneut, Michel. Le stoïcisme des pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie. – Paris: Éditions du Seuil, 1957. (Patristica Sorbonensia, 1).

Spanneut, Michel. Permanence du stoïcisme de Zénon à Malraux. – Gembloux: Éditions J. Duculot, 1973.

Steel, Carlos G. The Changing Self. A Study on the Soul in Later Neoplatonism: Iamblichus, Damascius and Priscianus. – Brüssel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1978.

Tigerstedt, Eugène N. The Decline and Fall of the Neoplatonic Interpretation of Plato. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1974.

Weinkauf, Wolfgang. Die Philosophie der Stoa. Ausgewählte Texte. – Stuttgart: Reclam, 2001.

Абдуллаев, Евгений. Идеи Платона между Элладой и Согдианой: очерки ранней истории платонизма на Среднем Востоке. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.

- Адо, Пьер.* Духовные упражнения и античная философия. – Москва, Санкт-Петербург, 2005.
- Адо, Пьер.* Плотин, или Простота взгляда. – Москва: Греко-латин. каб. Ю.А. Шичалина, 1991.
- Асмус, Валентин.* Античная философия. – Москва: Высшая школа, 2003.
- Беликов, Александр.* Рим и эллинизм: проблемы политических, экономических и культурных контактов. – Ставрополь: Ставроп. гос. ун-т, 2003.
- Берестов, Игорь.* Свобода в философии Плотина. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007.
- Блонский, Павел.* Философия Плотина. – Москва: URSS, 2009.
- Брейе, Эмиль.* Философия Плотина. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2012.
- Виллер, Эгиль.* Учение о едином в античности и средневековье: Антология текстов. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002.
- Гаджикурбанова, Полина.* Этика Ранней Стои. – Москва: ИФРАН, 2012.
- Гончаров, Игорь.* Практические основания истины в античном платонизме. – Сыктывкар: Сыктывк. гос. ун-т, 1998.
- Гончарова, Татьяна.* Плутарх. – Москва: URSS, 2010.
- Гончарова, Татьяна.* Эпикур. – Москва: Ленанд, 2013.
- Голубцова, Елена (ред.)* Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990.
- Гусев, Дмитрий.* Античный скептицизм в истории становления научного мышления. – Москва: Директ-Медиа, 2013.
- Гусев, Дмитрий.* Античный скептицизм и философия науки: диалог сквозь два тысячелетия. – Москва: Прометей, 2015.
- Гусейнов, Абдусалам.* Античная этика. – Москва: Гардарика, 2003.
- Гюйо, Жан Мари.* Мораль Эпикура и ее связь с современными учениями. – Москва: URSS, Либроком, 2015.
- Гюйо, Жан Мари.* Стоицизм и христианство. – Москва: URSS, 2007.
- Джохадзе, Давид.* Диалектика эллинистического периода. От стоицизма к неоплатонизму. – Москва: URSS, 2010.
- Дройзен, Иоганн Густав.* История эллинизма. – Эксмо, Изографус, 2003.
- Дугин, Александр.* Ноомахия – войны ума. Византийский Логос, эллинизм и империя. – Москва: Академический проект, 2016.
- Дьяченко, Николай.* Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий: опыт прочтения. – Харьков: Издатель Савчук О.О., 2014.
- Ковельман, Аркадий.* Эллинизм и еврейская культура. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2007.
- Коплстон, Фредерик.* История философии. Древняя Греция и Древний Рим. – Москва: Центрполиграф, 2003
- Краснов, Платон.* Луций Анней Сенека. Его жизнь и философская деятельность. – Москва: Книга по Требованию, 2012.
- Кудаев, Александр.* Античная эстетика. – Москва: Пробел-2000, 2016.
- Михель, Дмитрий.* Античная философия эпохи эллинизма. – Изд-во Саратов. ун-та, 1998.
- Мозговий, Иван.* Неоплатонизм і патристика, або світло в приємках великої цивілізації. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009.
- Мозговий, Иван.* Неоплатонизм і христианство. – Суми: Козацький вал, 1997.
- Нахов, Исай.* Философия киников. – Москва: Наука, 1982.

Нахов, Исай. Киническая литература. – Москва: Наука, 1981.

Невзоров, Иван. Мораль стоицизма и христианское нравоучение. – Казань: Им.п. ун-т, 1892.

Петрици, Иоанэ. Рассмотрение платоновской философии и Прокла Диадоха. – Мысль, 1984.

Плотин. Избранные трактаты: в 2 томах. – Москва: Русская музыка, 1994.

Поленц, Макс. Стоя: история духовного движения. – Санкт-Петербург: Quadrivium, 2015.

Прокл. Первоосновы теологии. – Тбилиси: Мецниереба, 1972.

Пронина, Елена. Античная философия: краткий курс. – Москва: АСТ, 2018.

Ранович, Абрам. Эллинизм и его историческая роль. – Изд-во Акад. наук СССР, 1950.

Рист, Джон М. Плотин: путь к реальности. – Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2005.

Светлов, Роман. Античный неоплатонизм и александрийская экзегетика. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1996.

Ситников, Алексей. Философия Плотина и традиция христианской патристики. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.

Смирнов, Юлиан. О философии Плотина. – Санкт-Петербург: Quadrivium, 2017.

Спасский, Анатолий. Эллинизм и христианство. – Сергиев Посад: тип. Св.-Троиц. Сергиевой лавры, 1913.

Степанова, Анна. Мир и человек в философии Стои. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004.

Степанова, Анна. Физика стоиков. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005.

Степанова, Анна. Философия Древней Стои. – Санкт-Петербург: Алетейя, Изд-во KN, 1995.

Степанова, Анна. Философия Стои как феномен эллинистическо-римской культуры. – Санкт-Петербург: Петрополис, 2012.

Столяров, Александр. Стоя и стоицизм. – Москва: Ками групп, 1995.

Султанов, Шамиль. Плотин: Единое. – Москва: Молодая гвардия, 1996.

Тойнби, Арнольд Джозеф. Эллинизм: история одной. – Казань: Казанский гос. энергетический ун-т, 2010.

Франс, Анатолий. Сад Эпикура. – Москва: тип. Ф.Я. Бурче, 1907.

Чельшев, Павел. Духовный опыт античного неоплатонизма в свете христианства. – Москва: Изд-во Московского гос. горного ун-та, 2010.

Чорний, Иван. Онтологічно-смилова структура буття у філософії античного неоплатонізму: конспект лекцій. – Чернівці: Рута, 2000.

Чорноморець, Юрій. Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопігита до Геннадія Схоларія. – Київ: Дух і літера, 2010.

Шахнович, Марианна. Сад Эпикура. Философия религии Эпикура и эпикурейская традиция в истории европейской культуры. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002.

Шичалин, Юрий. История античного платонизма в институциональном аспекте. – Москва: Греко-лат. каб., 2000.

Ямвлих. О Пифагоровой жизни. – Москва: Алетейя, 2002.

Розділ 9

**ЕЛЛІНІСТИЧНІ РЕЛІГІЇ
БЛИЗЬКОГО СХОДУ
І ГНОСТИЦИЗМ**

9.1.

КУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЛІНІЗМУ

У 336 році до РХ дев'ятнадцятий цар Македонії Олександр III Великий у двадцятилітньому віці розпочав війну проти Персії. Ця подія була не просто війною; вона стала переломним періодом в історії людства. Історія людства після Олександра назавжди змінила свій вигляд. Причиною війни стало завоювання Персією грецьких полісів та завдання лиха Атенам. Фактично, на час сходження Олександра на македонський трон, більшість території, заселеної греками, перебувала під владою Персії. Для греків, які звикли бачити себе творцями цивілізації серед бурхливого моря варварського хаосу, низка поразок персам принесла проблему виживання самої грецької цивілізації. Історія давала грекам два можливі виходи: або грецька культура зникне, розчинившись у перському домініоні, або ж з'явиться герой, який поверне грекам славу минулого. Таким героєм став Олександр, який сприймався греками двояко: з одного боку, він здолав персів, повернувши їм свободу, а з іншого боку, Олександр був правителем невеликого периферійного царства у грецькому світі, і атеняни та представники інших визначних полісів виявилися неготовими змиритися з тим, що їхнім визволителем став правитель царства, яке досі не відіграло значної ролі в грецькому світі. Саме це викликало спротив атенян проти Олександра, незважаючи на те, що він звільнив їх від перського гніту.

• ОЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

Олександр, учень Арістотеля, був не тільки великим завойовником; він розумів своє цивілізаційне значення. Завойовуючи світ, він прагнув стати не тільки його політичним володарем, а й творцем єдиної загальносвітової культури. У боротьбі з Персією Олександр пройшов через Балканський півострів, Анатолію, Єгипет, Палестину, Сирію, Месопотамію, Персію, і навіть зайшов до Індії. Приєднані до його безмежного царства території потребували нової організації життя. З Олександром рухалася не

тільки армія військових, а й армія чиновників, які переймали керівництво над новими територіями. Завоювавши нові землі, Олександр усіляко сприяв об'єднанню культур народів, які жили в його імперії. Знаковою була його підтримка сімей, в яких об'єднувалися люди різних національностей. Оскільки домінуючим етнічним елементом в імперії Олександра були греки, то й мовою загального спілкування стала грецька, чи радше її специфічна форма – κοινή διάλεκτος (койне діалектос), тобто «спільна мова». Це був спрощений варіант грецької мови з численними запозиченнями з інших мов імперії, якою спілкувалися на всіх рівнях. На мові койне були написані численні літературні тексти, зокрема християнський Новий Завіт. Об'єднання різних народів в одній країні, відсутність кордонів та спільна мова суттєво посилювали зв'язки між мешканцями імперії. Торговці могли без податків і перетинів кордонів торгувати від Північної Індії аж до Балкан та від Єгипту аж до Чорного моря. Чиновники і військові були вимушені переселятися за тисячі кілометрів від своїх родинних місцевостей. Все це перенесло греків у нову реальність. Досі вони жили в межах власної культури та вважали себе острівцем цивілізації посеред моря варварства. Тепер вони побачили, що вони не єдиний культурний народ на планеті.

У 331 році до РХ у битві при Гавгамелах македонський цар Олександр III Великий після кількарічної виснажливої війни повністю здолав Перську імперію Дарія III та став володарем усього Близького Сходу, створивши найвеличнішу державу стародавнього світу. До Олександра культури Близького Сходу неодноразово перепліталися внаслідок постійних війн та утворення геополітичних гігантів. Ассирія та Вавилон, Єгипет, та Персія в певні періоди історії ставали гегемонами над іншими культурами регіону. Однак кожна з них після політичного панування над іншими, домагалася й культурного панування, завжди строго дотримуючись від розмежування культур, при якому цивілізаційні здобутки культури народу-переможця вважалися вищими досягнень поневолених народів. Унікальність Олександрових завоювань у тому, що він обмежився лише політичною перемогою, а в культурному плані він залишався поціновувачем усіх культур, навіть тих, носії яких опинялися в залежності від Греції. Олександр не тільки толерував шлюби своїх воїнів із жінками з інших народів, а й усіляко підтримував мішані сім'ї. Завоюван-

ня Олександра були наймасштабнішою глобалізацією стародавнього світу. Внаслідок Олександрових завоювань почалися масові міграції в межах його гігантської імперії. Серед людей, які опинилися в числі мігрантів були воїни, купці, чиновники, вчені, шукачі кращої долі та просто мандрівники, яким не сиділося в рідних краях. Найважчим випробуванням для мігрантів була культурна орієнтація в нових реаліях. Досі греки вважали себе найбільш розвиненим народом світу, а свою культуру найвищою та істинною. Всі навколо – це лише варвари і дикуни. Тепер грекам довелось переосмислити власну позицію. Вони побували у Єгипті та Вавилоні, в Персеполі та Єрусалимі й побачили, що культури варварів не тільки не відсталі, а й подекуди знаходяться на значно вищих рівнях розвитку, ніж грецька. І при цьому ці культури докорінно відмінні від грецької.

Ці спостереження змусили греків задати собі питання: котра з культур істинна? Таке питання виникло не тільки у греків, адже ж мігрували представники всіх народів тепер єдиної світової імперії, і не тільки в епоху Олександра, оскільки питання про істинність культури є природним для будь-якої глобалізаційної епохи. Якщо досі греки вважали істинною грецьку культуру, вавилоняни – вавилонську, єгиптяни – єгипетську, а перси – перську, то тепер ані грек, ані вавилонянин, ані єгиптянин, ані перс, за умови, що вони були чесними, не могли дефініювати як цивілізованих тільки себе, а інших – виключно як варварів. Олександрові завоювання заставили представників усіх народів Близького Сходу засумніватися в ексклюзивності власних культур, а сумнів, як і завжди, став поштовхом для пошуків відповідей на найдошкульніші питання глобалізованого світу. Впродовж історії завжди з'являлися дві традиційні відповіді на ці питання. Прихильники першої стверджували, що в розмаїтті культур жодна з них не є істинною. Таку позицію називають скептицизмом. Представники іншої відповіді вважали, що в кожній культурі є елементи істини, і в жодній із них вона не присутня в повноті. Цю відповідь іменують синкретизмом. Саме цим двом відповідям судилося розділити між собою цивілізаційну палітру народів Близького Сходу після завоювань Олександра Македонського. Скептицизм і синкретизм, як відповіді на базове питання глобалізації, не були особливістю епохи Олександра, вони завжди характеризували глобалізацію, коли б вона не з'являлася.

- ЕЛЛІНІЗМ

Після смерті Олександра його імперія розпалася, але розпочаті ним культурні процеси не припинилися. Найбільшими державними утвореннями, які виникли з уламків Олександрової держави, були Єгипет, який опинився під владою династії Птолемеїв, та Азія (від Сирії до Персії), якою правила династія Селевкідів. Нікатор I Селевк, засновник династії Селевкідів, був генералом в армії Олександра, а його батько, Антіох, перебував на високих військових постах в армії македонського царя Філіпа II, Олександрового батька. Згодом Нікатор I заснував у Сирії місто Антіохію, яке назвав на честь свого батька, і яке стало визначним культурним центром Близького Сходу. Птолемей I Сотер, який заснував останню династію єгипетських фараонів, також був Олександровим генералом. Обидві династії продовжили культурну політику Олександра, поширюючи уніфікацію та синкретизацію культур. З розквітом Римської імперії ці культурні тенденції продовжили свій розквіт. Епоху, розпочату Олександром, прийнято називати *еллінізмом*, від грецького слова «ελληνικά» – грецька мова. Спершу терміном «еллінізм» означували феномен поширення грецької мови серед не-греків. Згодом Йоганн Густав Дройзен узагальнив це поняття та позначив ним цивілізаційний синтез на основі грецької культури, який відбувся внаслідок завоювань Олександра Македонського. На зміну імперії Олександра та тих політичних гігантів, які виникли внаслідок її розпаду, прийшла Римська імперія, яка продовжила традиції еллінізму. Рим, ставши найбільшою імперією в історії людства, об'єднав у своїх демаркаційних межах численні народи і культури, співжиття яких необхідно було узгоджувати. Постійна міграція населення імперії (торговці, військові, чиновники та інші) сприяла змішуванню культур.

В умовах культурно-релігійного плюралізму виникало ще одне важливе питання – значення моралі. В епоху класичної античності грек чи римлянин усвідомлювали себе повноправними громадянами свого полісу. Займатися політикою було модно і загальноприйнято. Людину, яка мала громадянські права, але не брала участі в політичному житті, зневажливо називали ідіотом (ἰδιώτης). Це слово первісно мало виключно політичне значення. Стародавні греки і римляни могли займатися політикою, бо ро-

зуміли сенс такого заняття. Те, що вони висловлювали на народних віче, мало прямий вплив на політичне життя їхніх країн. З виникненням світових імперій надмірне захоплення політикою не тільки втратило свій сенс, а й стало небезпечним. Захоплення політикою не мало сенсу тому, що народ у величезній країні не впливав на життя держави: як би громадяни не розмірковували про політику, все одно було так, як вирішував монарх. До того ж, занадто гучно висловлюватись на політичні теми було небезпечним: якщо міркування громадян не співпадали з політичними прагненнями монарха, тоді громадяни ризикували потрапити під репресії.

Люди епохи еллінізму розуміли, що світ змінюється неймовірно швидко, а вони ніяк не можуть на нього впливати. Особливо така ситуація турбувала інтелігенцію. Досі вони були переконані, що для створення ідеальних обставин для морального життя потрібно збудувати добрі соціально-політичні відносини, основані на високих моральних принципах. Тепер, за умов різких соціальних метаморфоз, вони не могли більше впливати на світ. Перед ними постало питання: як бути добрими в нових умовах. На це питання виникали дві традиційні відповіді:

- Одні стверджували, що від мінливого світу потрібно отримувати тільки насолоду, незважаючи на вічні моральні принципи. Ця позиція отримала назву *гедонізм*, від грецького ἡδονή (гедоне, насолода).
- Інші, натомість, були переконаними, що, хай там що відбувається поряд із ними, вони повинні досягати моральних чеснот. А щоби світ не перешкоджав їм на шляху морального зросту, потрібно досягнути *філософської апатії* (ἀπάθεια, безпристрастність). Філософія в нових умовах вже сприймалась не як посередник пізнання і пояснення світу, а як засіб духовного очищення (κάθαρσις, катарзис). Вона з теоретичної науки перетворилася у практичні духовні вправи: в епоху еллінізму для всіх філософських шкіл головна причина страждання, безладу, несвідомості для людини – це пристрасті: невпорядковані бажання, необґрунтовані страхи. Тиск турбот заважає їй жити по-справжньому. Відповідно, філософія постає передовсім як лікування пристрастей.

9.2. ЄГИПЕТСЬКІ ЕЛЛІНІСТИЧНІ РЕЛІГІЇ

У 332 році до РХ македонський цар Олександр Великий, розбивши армію перського царя, ввійшов у Єгипет та став його фараоном. З цього моменту Єгипет більше не був окремим цивілізаційним островом, а перетворився в елемент глобалізованої культури. Об'єднавши в єдину гігантську державу численні самобутні культури від Греції аж до Індії, змішавши народи, та зруйнувавши політичні й цивілізаційні кордони, Олександр спричинив нечуваний досі феномен – *глобалізацію*. Завдяки цьому правителю грек побачив культуру Вавилону, а єгиптянин – культуру Індії, єврейський рабин зміг спілкуватися з індійським брагманом, а зороастрійський мобед – з єгипетським жрецем. Утворення імперії Олександра призвело до утворення масштабної міграції. Переселення багатьох мігрантів до нових місць проживання вимагало узгодження культур і релігій. Олександр збудував в Єгипті нову столицю – Олександрію. В цьому місті поселилися численні греки, єгиптяни, євреї та представники багатьох інших народів. Усі вони були змушені знайти для себе пояснення нових реалій та вияснити власну ідентичність. Якщо досі кожен народ вважав свою релігію істинною та єдиною, а всіх інших варварськими забобонами, то тепер, коли з'явилась можливість вникнути в релігійні переконання інших народів і побачити багатство інших культур виникло питання – а де ж істина? Одним із варіантів відповіді на це питання був синкретизм, тобто переконання, що в кожній релігії й культурі істина присутня частково, єдина істина наче розсіювалась по незчисленних релігійних концептах.

• ПТОЛЕМЕЇ

Після смерті Олександра його імперія розділилась на декілька частин, в кожній із яких владу захопили його генерали. Єгипет дістався Птолемею I Сотеру, який продовжив політику Олександра – толерантність до всіх релігій. Новий фараон, хоч і був греком, однак не нав'язував грецької культури і релігії єгиптянам. Це забезпечило йому визнання народу та міцність влади. Хоч грецька культура й не нав'язувалась владою, вона проникала в єгипетське суспільство, що було природним в умовах глобаліза-

ції. Політику Птолемея I Сотера продовжив його син і спадкоємець Птолемей II Філадельф. Два перші Птолемеї розвинули економіку Єгипту, розбудували Олександрію, перевезли до Єгипту тіло Олександра Македонського, а головне – були толерантними до всіх релігій. Вони також сприяли розвитку культури. Саме за правління Птолемея II в Олександрії виник Музейон – найбільша бібліотека та культурно-мистецький центр стародавнього світу. Цей фараон збудував також Фароський маяк, який увійшов до семи чудес світу та належав до найвищих будівель свого часу. Розквіт Єгипту продовжувався й за правління Птолемея III Евергета (246-222 роки до РХ), який приєднав до Єгипту Сирію. Після його смерті в Єгипті почався занепад. Птолемей IV Філопатор (244-204), вбивши свою матір та брата, провів життя у розпусті, живучи з гетерою Агафоклею та її братом Агафоктом, мати яких у той час розкрадала казну. Правління Птолемея IV стало настільки огидним народу, що після його смерті обурений натовп розп'яв повій, які наповнювали дім фараона. Наступні правителі Птолемей V Епіфан та Птолемей VI Фіскон, як і їхні наступники, не зробили для країни нічого доброго, проводячи життя в постійних інтригах, боротьбі, розпусті, доводячи народ до жаху і люті. У 30 році до РХ римські війська завоювали Єгипет, зробивши його частиною Римської імперії.

Незважаючи на бездарність Птолемеїв, починаючи від четвертого представника династії, єгипетська культура влилась у величезний симбіоз цивілізацій імперій Олександра і Риму. Три перші Птолемеї заклали основи нового Єгипту, культурно-релігійний вплив якого визначав ідентичність усієї Римської імперії. В час правління трьох перших Птолемеїв сформувалися декілька культів, які згодом поширилися по всій Римській імперії та знайшли численних прихильників. Серед цих культів основним була релігія Серапіса. Ким був цей бог і за яких обставин виник його культ, досі залишається загадкою для науки. Достеменно відомо, що цей культ є плодом елліністичного синкретизму в Єгипті доби Птолемеїв. Щодо походження культу Серапіса існує декілька версій. За однією з версій, яка домінує в науці, культ *Serapis* був штучною креатурою Птолемея I Сотера. Після завоювання Єгипту Олександром в цю країну переселилося багато греків. Наявність в одній країні різних етнічно-культурних елементів послаблювала державу. Саме тому фараону потрібно бу-

ло створити такий культ, який би включав елементи, рідні для обох етносів, і тому був би здатен об'єднати єгиптян і греків у єдиний народ нового Єгипту. Інші вчені вважають, що культ Серапіса був привезений Олександром із Вавилону. Античні автори Арріан і Плутарх згадували про храм Серапіса у Вавилоні часів Олександра, при цьому наголошували, що Серапіс у той час визнавався у Вавилоні Єдиним Богом. Третя група дослідників пов'язувала культ Серапіса з Олександром, а не з Птолемеєм III, однак стверджувала, що цей культ Олександр перевіз із Єгипту до Вавилону, а не навпаки.

• КУЛЬТ СЕРАПІСА

Давньогрецький філософ та історик Плутарх описав історію заснування святилища Серапіса в Олександрії. Відповідно до його описів, Птолемею I наснився сон, в якому він побачив статую, яка ожила і наказала йому перевезти її до Олександрії. Фараон скликав придворних мудреців, щоби ті розгадали, що це за статуя. Врешті вияснилося, що така статуя знаходиться в Синопі, грецькій колонії на чорноморському побережжі Малої Азії. Фараон направив у Синоп делегацію, щоби перевезти статую. Для того, щоб населення Синопу не протестувало проти перевезення статуї, представники фараона розповіли історію, що вночі статуя ожила і сама перейшла до корабля, який прибув за нею з Олександрії. Два єгипетські жерці та вчені Євмолп і Манефон дали ім'я новому божеству – Серапіс. Це ім'я утворене внаслідок злиття двох імен єгипетських божеств: Осіріс та Апіс. Давньоєгипетське божество Апіс ніколи не вважалося окремою священною іпостассю; це був священний бик, вираження Осіріса. Отже, Серапіс – це еллінізований варіант культу Осіріса.

Птолемеї підняли Серапіса на п'єдестал глави єгипетського пантеону та проголосили його богом міста Олександрія. Птолемеєм III збудував у Олександрії величний храм, який отримав назву *Серапеум*. Цей храм проіснував до 389 року, коли був закритий візантійським імператором Теодозієм I. Після спорудження Серапеума в Олександрії, схожі храми виникали по всьому Єгипті. В культурі Серапіса відобразилася давня єгипетська міфологія, пов'язана з постаттю Осіріса. Міфи розповідали, що Осіріса вбив його брат Сет, який опісля через це сприймався демоном смерті. Ізида, сестра і дружина Осіріса, збрала його останки та мумі-

фікувала їх. Завагітнівши від Осіріса, Ізида народила Гора, який здолав Сета та воскресив Осіріса. На основі цього міфу, Осіріс вшановувався як божество померлих, а також як бог, який помер і воскрес, перемигши смерть. Містерії Серапіса, який був трансформацією Осіріса, покликані звільнити людину від смертності.

Після завоювання Єгипту Римом, культ Серапіса поширився по всій імперії. Археологи знаходять храми в честь Серапіса в Римі та інших великих містах імперії. Храм Серапіса в Римі був споруджений під час правління Другого Триумвірату, тобто після смерті Юлія Цезаря, коли влада перейшла до трьох осіб одночасно (Марк Аврелій, Октавіан Август та Марк Емілій Лепід). Місцем розташування храму було Марсове поле, тобто територія поблизу Риму, на лівому березі ріки Тибр, яка первісно призначалась для розташування військових, і була забудована казармами. Відомо, що декілька римських імператорів брали участь в обрядах ініціації релігії Серапіса. Греки ототожнювали його зі Зевсом, Аїдом, Діонісом, Гераклом, а римляни – з Юпітером та іншими божествами.

• КУЛЬТ ІЗИДИ

Поряд із Серапісом в єгипетській релігії епохи Птолемеїв важливе місце зайняла *Ізида*. Оскільки вона в давньому Єгипті вважалася дружиною Осіріса, то й у культі Серапіса вона зберегла статус його дружини. Ізида в міфах про Осіріса збрала його тіло та народила Гора, який воскресив батька. Схожий сюжет наявний у грецькому міфі про *Деметру*. Грецький міф розповідав про те, що володар царства мертвих викрав Кору-Персеponу, дочку Деметри. Богиня сумувала за своєю дочкою, а оскільки вона була покровителькою плідності, то в час важкого горя Деметри, в природі нічого не народжувалося. Олімпійські боги, збентежившись через безплідність природи, змусили Аїда відпустити Персеponу. Аїд погодився відпускати її на півроку до матері, за умови, що вона іншу половину року проводитиме в його царстві. Так Деметра і Персеponа були пов'язаними з культом смерті і воскресіння божества. Ці міфологічні мотиви дали підстави ототожнити єгипетську Ізиду та грецьку Деметру. Зведення цих міфів обумовило популярність культу Ізиди в європейській античності. У Греції основу культу Деметри складали *елевсинські містерії*. Греки вважали, що Деметра оплакувала Персепо-

ну саме в Елевсині, і там залишила людям повчання щодо проведення ритуалів, завданням яких було врятувати людину від смерті. Після ототожнення культів Ізиди та Деметри, у храмах Ізиди з'явилися містерії на кшталт елевсинських. Птолемей I Сотер сприяв поширенню синкретичного культу Ізиди-Деметри, і навіть вислав до Елевсину жерця Тимотея, щоби перейняти особливості проведення містерій. З приєднанням Єгипту до Римської імперії, культ Ізиди поширився по всій країні. Храми в її честь з'являлися навіть в Іспанії та Римі. Нерідко її зображали в римському одязі. Ізиду сприймали за опікунку мореплавців.

Отож, глобалізація, спричинена завоюваннями Олександра Македонського та розширенням Римської імперії, призвела до синкретизму в єгипетській релігії. Єгипет масово заселили греки та інші народи. Перед новими єгипетськими правителями – династією Птоlemeїв – постало завдання узгодити культури і релігії греків та єгиптян. Результатом таких змішань стало виникнення культу Серапіса та новий виток розвитку культу Ізиди, яку ототожнили з грецькою Деметрою. Коли Єгипет став римською провінцією, культу Серапіса та Ізиди, які завжди залишалися пов'язаними між собою, поширилися по всій території імперії.

• КУЛЬТ ГЕРМЕСА

Ще одним релігійним феноменом, спричиненим еллінською глобалізацією, став *герметизм* або культ Гермеса Трісмегіста. Цей культ розвинувся внаслідок злиття єгипетського культу *Тота* та грецького культу Гермеса. В єгипетських міфах Тот зазвичай зустрічався поряд із Маат. В іконографії Тот зображувався з людським тілом та головою птаха ібіса, а в руках тримав посох та анх (єгипетський хрест). Його культ первісно розвинувся в місті Ешмунен (Гермополь), де цей культ зберігся впродовж всієї історії стародавнього Єгипту. Основною сферою панування Тота був світовий лад; відповідно, до компетенції Тота відійшло все, де цей лад реалізовувався. Його вважали творцем ієрогліфів, писемності, він опікувався священними писаннями, чиновниками, науками. Також Тот створив єгипетський календар. Оскільки він був божеством Місяця, то вважався намісником Ра, що підсилювало вплив його культу. В деяких міфах описувалося, що Тот створив світ своїм словом. Коли єгиптяни об'єдналися

в єдину державу і виникла необхідність узгоджувати культу, Тот був проголошений лівим оком Гора, тоді коли Ра – був його правим оком. У Греції розвинувся культ *Гермеса*, який вважався покровителем розуму і красномовства. Він також опікувався торговцями і атлетами. Важливою місією Гермеса було звіщати і тлумачити людству волю богів. Саме це уявлення про Гермеса дало підстави називати науку про тлумачення герменевтикою. Гермес вважався сином Зевса. Щодо матері Гермеса міфи не одностійні: одні розповідають, що його матір'ю була Майя, а інші – Персефона.

З поширенням грецької культури в Єгипті епохи Птоlemeїв, культу Тота і Гермеса злилися. Синкретичне божество почали називати *Гермес Тричівеликий* (Тричівеликий). В римський час його також ототожнювали з Меркурієм. У новому культі особливо виділилась одна з рис Тота – мудрість, якою він не тільки володіє, а й дає її людям. Гермеса почали вважати філософом, який жив у давнину і залишив людям знання таємниць природи. Навіть деякі з християнських мислителів, які не визнавали Гермеса божеством, вважали, що він був людиною, дійсно жив і прославився своєю мудрістю. Деякі єврейські філософи ототожнювали Гермеса з Мойсеєм. Святий Августин вважав Гермеса молодшим за Мойсея, але старшим за Піфагора та Платона. Климентій Олександрійський згадував про численні твори Гермеса, присвячені найрізноманітнішим наукам, проте не цитував їх і не посилався на них. У середньовіччі існували твори, які приписувалися Гермесу. У XV столітті твори Гермеса були зібрані та перекладені латиною. Переклад здійснив засновник платонівської академії у Флоренції *Марсіліо Фічіно* для книгозбірні Козімо де Медічі. Ці твори отримали назву «*Corpus Hermeticum*» (Збірка творів Гермеса), під якою вони видаються й до сьогодні. Вони включають в себе чотирнадцять трактатів. У XVI столітті швейцарський лінгвіст Ісаак де Казобон довів, що ці твори не належать давньому автору, а написані у християнський час.

► Основним твором, який належить до *Corpus Hermeticum*, є «*Tabula Smaragdina*» («Смарагдова таблиця»), яку, відповідно до легенди, Гермес написав на пласті смарагду в одному з єгипетських храмів. Легенда також розповідає, що «*Tabula Smaragdina*» була знайдена на могилі Гермеса. За однією з версій її знайшов

філософ-неопіфагорієць Аполлоній Тіанський, який жив у 1-98 роках. За іншою версією, її знайшов Олександр Македонський. Текст «Смарагдової таблиці» містить дуже стислий виклад герметичного віровчення. Це – наче символ віри герметизму. На «Смарагдовій таблиці» написано: «Істинно, і без жодної брехні, достовірно і в найвищій мірі істинно: Те, що знаходиться внизу, аналогічно тому, що знаходиться зверху. І те, що зверху, аналогічно тому, що знаходиться внизу, щоби здійснити чуда єдиної речі. І так, як усі речі походять від Єдиного чи через думки Єдиного, так усі речі народилися з єдиної сутності, адаптуючись. Її батько – Сонце, її мати – Місяць. Вітер носив її у своєму лоні. Земля її годувала. Ця річ – батько всякої досконалості у всьому світі. Сила її залишається цілісною, коли вона перетворюється в землю. Ти відділиш землю від вогню, тонке від грубого делікатно і з великим вмінням. Ця річ підноситься від землі до неба, і знову спускається на землю, сприймаючи силу вищих і нижчих сил світу. Так ти отримаєш славу всього світу. Через це від тебе відійде вся темнота. Ця річ є силою всякої сили, вона перемаже всяку найбільш витончену річ і проникне в усяку тверду річ. Так був сотворений світ. Звідси і так виникнуть дивні перетворення. Тому я був названий Гермесом Тричівеликим, бо я володію знанням трьох частин вселенської філософії. Повним є те, що я сказав про діяльність Сонця». Цей загадковий текст вважають рецептом виготовлення філософського каменю, а самого Гермеса – засновником алхімії.

► Ще одним твором, який належить до герметичного корпусу, є «*Asclepius*», тобто діалог Гермеса з Асклепієм, у якому Гермес розповідав про створення світу та здатність людини творити богів і демонів завдяки спеціальним церемоніям. Першим у збірці Фічіно наводиться переклад трактату «*Ποιμανδρικός*» («Поймандр, Пастир людей»). В цьому трактаті викладено діалог Гермеса з Поймандром, в якому останній розповідає про природу Бога. Абсолют тут названий словом Νοῦς (нус, ум, розум). Він є світлом і вогнем, а тому становить протилежність до темряви і вологи. Νοῦς зі самого себе народив Λόγος (логос), який став образом світу. Нус, споглядаючи лад і красу Логосу, створив світ на його взірць. Причиною створення світу була виключно воля Абсолюту. Він не мусів творити світ, але захотів це зробити. За посередництвом Логосу, Нус народив ще один розум – божество

вогню і духа. Цей третій рівень еманації породив сім духів, які управляють сімома сферами світу.

Герметизм важко назвати релігією в повному сенсі цього слова. Це – радше релігійно-філософське вчення з характером езотерики. У 1908 році в Чикаго була видана робота під назвою «The Kybalion. A Study of the Hermetic Philosophy of ancient Egypt and Greece» (Кібаліон. «Студії герметичної філософії Стародавніх Єгипту і Греції»). Автор цього твору невідомий, оскільки він підписався псевдонімом «три посвячені». Однак вважається, що автором твору був Вільям Волкер Аткинсон, який захоплювався філософією Гермеса та володів видавництвом «The Yogi Publication Society», в якому був виданий цей твір. У «Кібаліоні» автор виклав основні риси герметичної філософії, розбивши їх на декілька принципів: принцип менталізму, відповідно до якого все, що існує у видимому і невидимому світах, є відображенням Єдиного; принцип аналогії, за яким між усіма площинами буття існують схожості; принцип вібрації, відповідно до якого все і завжди перебуває в русі; принцип полярності, за яким все має свою протилежність, а протилежності сутнісно тотожні; принцип ритму, за яким все переходить із одного стану в інший; принцип причини і наслідку, відповідно до якого все має свою причину і свій наслідок, і цей причинно-наслідковий зв'язок регулюється вищим законом; принцип роду, за яким усе суще містить у собі чоловіче і жіноче начало воднораз.

У «Смарагдовій таблиці» йдеться про те, що Гермес володіє знанням трьох частин вселенської філософії. Ці знання він передав своїм послідовникам. У герметичній традиції трьома частинами філософії вважається астрологія, алхімія та теургія. *Астрологія* представлена в герметичних творах як діяльність Місяця. Гермес писав, що її створив Заратустра. Завдання астрології полягає в тому, щоби розгадати вічні закони, за якими небесні тіла впливають на земну реальність та долю людини. Це потрібно, щоби скористатися цими закономірностями для практичного зиску і на користь людини. *Алхімія* презентується як діяльність Сонця. Її завданням є Magnum Opus (велика справа), яка полягала в перетворенні нижчих сутностей у вищі. Найвідомішим епізодом у творах про алхімію є прагнення перетворити свинець у золото. Таке перетворення мало два значення. Першим було прагнення перетворити менш досконале (свинець) у більш до-

сконале (золото). Весь світ прагне уподібнитися до Бога і удосконалитись. Перетворення свинцю в золото – це пришвидшення удосконалення світу. Друге значення цього акту – духовне. Свинець і золото сприймаються як два стани душі, яка повинна перейти від нижчого до вищого. *Теургія* – діяльність зірок. Під теургією герметисти розуміли різновид магії, тобто прикликання духів для досягнення поставлених цілей. Герметисти розрізняли два види магії: *гоетія* – чорна магія, послуговування допомогою демонів, та теургія – начебто біла магія, яка послуговується допомогою добрих духів. Герметисти відмовляються від гоетії, але послуговуються теургією. Так, герметизм дав імпульс для розвитку магії в епоху Ренесансу, коли «*Corpus Hermeticum*» став відомий європейцям. Своєю доктриною герметизм вплинув на розвиток езотеричних учень Нового часу: ілюмінатів, розенкройцерів, франкмасонів, а також на системи теософії та антропософії.

Отже, герметизм – це езотеричне вчення, яке розвинулося в Європі епохи Ренесансу та Нового часу. Ідейним джерелом цієї доктрини став синкретичний культ єгипетського божества Тота і грецького божества Гермеса. Внаслідок з'єднання цих культів, сформувався уявлення про божественного мудреця Гермеса Трісмегістоса, якому традиція приписала низку творів. Незважаючи на те, що «*Corpus Hermeticum*» претендує на древність, він написаний в епоху пізнього еллінізму. Після того, як Фічіно переклав ці тексти латиною, вони стали доступними західноєвропейським читачам, підживлюючи астрологію, алхімію та магію, а також даючи імпульс для розвитку найрізноманітніших таємних товариств із езотеричними доктринами.

9.3. ПЕРСЬКІ ЕЛЛІНІСТИЧНІ РЕЛІГІЇ

Елліністичне панування в перських землях дало початок специфічному синкретичному релігійному напрямку – релігії Мані або маніхейству, який мав численних прихильників впродовж декількох століть.

• МАНІХЕЙСТВО

Засновник цієї релігії – пророк *Мані* – народився у 14 квітня 216 року в Парфії в аристократичній родині. Батько Мані, Патік, як і його мати, Маріам, були нащадками благородних княжих родів. Родина Мані належала до общини обмивальників (можливо, еклезаїтів). Достовірні джерела повідомляють, що Мані мав вроджену інвалідність ноги. Як розповідають маніхейські тексти, перше об'явлення Мані отримав у віці 12 років. Саме тоді Цар світлого Раю наказав Мані залишити общину, до якої належала його родина та присвятити себе пошуку істини. Близько 240 року Мані за покликом ангела почав свою проповідь. Першими до нової віри він навернув свою родину. Прповідь Мані та його послідовників була надзвичайно успішною про всій Центральній Азії, а деякі його учні дійшли аж до Єгипту. Популярність Мані була настільки великою, що він отримав декілька аудієнцій у перського царя Шапура. Мані вдалось переконати Шапура у правоті свого вчення, внаслідок чого Шапур дав Мані право проповідувати по всій території його імперії, а також включив пророка у свою свиту. Однак проповідницькі успіхи Мані страшенно непокоїли зороастрійців, які вбачали в маніхействі конкуренцію своїй релігії. Основним опонентом Мані став зороастрієць Картир, який займав високе становище при дворі Шапура. У 273 році Шапур помер, а його трон успадкував його син Ормізд I, який, услід за своїм батьком, виразив свою прихильність до Мані. Однак правління Ормізда I не було тривалим: воно не протривало й року. Після смерті Ормізда царем став інший син Шапура Бахрам I, який зробив вибір у користь зороастризму. Внаслідок скарг зороастрійського духовенства та за сприяння Картира, Мані викликали на допит до двору, після чого цар наказав його арештувати. 60-літний Мані помер у в'язниці в 276 році від виснаження, щоправда, існують непідтверджені версії, що Мані був розп'ятий. Під час царювання Шапура II, сина і спадкоємця Шапура I, маніхейство переслідувалось.

Мані вважав себе не засновником нової релігії, а пророком, завданням якого є виправити давню релігію, яка викривилася в ході історії. Він стверджував, що його попередниками були Будда, Заратустра та Ісус Христос, які відкрили людям істину, однак ця істина була фальсифікована їхніми послідовниками, які не

зрозуміли її глибини. Саме тому Мані сприймав себе найбільшим із пророків, завданням якого є забезпечити збереження істини. Пророк стверджував, що причиною фальсифікації вчень його попередників було те, що вони самостійно не записали свої проповіді. Оскільки їхні вчення записували їхні послідовники, то вони допустилися там багатьох помилок. Щоби уникнути схожих проблем, Мані старанно працював над власним текстом. Так міркуючи, Мані своєю рідною арамейською мовою написав сім книг, які стали для маніхейців священними: «Живе Євангеліє», «Скарб життя», «Прагматея», «Книга містерій», «Книга гігантів», «Листи» і збірку псалмів та молитов. Жодна з цих книг не збереглася до наших днів; від них залишилися тільки короткі уривки у працях інших авторів. Окрім названих, Мані видав книгу з малюнками під назвою «Ардаганг». Відтоді ілюстрації відігравали особливе значення в маніхейській літературі; маніхейці часто розміщували у своїх книгах мініатюри.

Літературних джерел для вивчення маніхейства геть небагато. Давні тексти, з яких можна почерпнути якусь інформацію про маніхейство, діляться на дві групи. До першої належать тексти християнських та мусульманських богословів, які полемізували з маніхейцями. Полемічний дух цих творів дає підстави сумніватися в автентичності викладеної інформації. Однак у цих текстах наявні цитати з творів самих маніхейців, що дозволяє принаймні фрагментарно відтворити їхнє вчення. До цієї групи творів належать:

- ✓ твори Святого Августина, який перед своїм навернення до християнства був маніхейцем; серед його творів найбільше інформації про маніхейство присутньо у «Сповіді» та «Коментарі на книгу Буття проти маніхейців»;
- ✓ книга християнина Гегенонія «Acta Archelai», в якій автор розповідав про дві розмови (найвірогідніше, вигадані) між Мані та християнським єпископом Архелаєм; грецький оригінал тексту втрачений, а зберігся тільки латинський переклад;
- ✓ у 988 році в Багдаді з'явилися твори шіїтського вченого ібн-ан-Надіма, в яких розповідається про маніхейця Абу Іса-аль-Варрака, який жив у IX столітті;
- ✓ книга «Збережені пам'ятники попередніх поколінь», написана перським вченим аль-Біруні близько 1000 року.

До другої групи текстів належать твори самих маніхейців. Після зникнення маніхейської релігії зникли також їхні тексти. Перші знахідки автентичних маніхейських текстів з'явилися аж на межі XIX-XX століть. Досі наука могла вивчати маніхейство виключно на основі немахіхейських текстів. Сьогодні дослідники можуть послуговуватися маніхейськими текстами чотирьох груп:

- ✓ фрагменти давньої маніхейської літератури, знайдені в оазі Турфан у Східному Туркестані, написані іранськими мовами різних періодів, та видані між 1902 та 1914 роками Берлінським народним музеєм;
- ✓ тексти китайською мовою, знайдені в китайському місті Дуньхуань на початку XX століття;
- ✓ тексти маніхейських проповідей, написані на межі III-IV століть коптською мовою, знайдені в Медінет-Маді (Єгипет) та опубліковані між 1933 і 1940 роками;
- ✓ Кьольнський Кодекс Мані – пергаментний рукопис грецькою мовою, укладений в пізній античності, який містить біографію Мані, основу на його автобіографічних висловлюваннях.

Згадані та інші письмові джерела дають можливість реконструювати історію маніхейства. Після смерті Мані його релігія в Персії опинилася під переслідуванням. Гоніння змусили маніхейців переселятися в інші країни, що в результаті призвело до поширення маніхейства далеко за межі Персії: маніхейські місіонери поширились від Китаю до Іспанії, а римський імператор Діоклеціан, який правив у 284-305 роках, організовуючи гоніння нових релігій, включив маніхейців у список переслідуваних. Поширення маніхейства було настільки масштабним, що стараннями Бьогу-хана у 762 році воно стало державною релігією Уйгурського каганату. Однак Уйгурський каганат проіснував лише до 840 року, коли впав під тиском киргизів. Окрім цього короткого періоду, маніхейство ніде і ніколи не мало офіційного статусу. У середньовіччі маніхейство зникло, справивши величезний вплив на культури Європи та Азії. В пізній античності маніхейство підживлювало ідеями різні напрями християнських єресей. Внаслідок цього для деяких Отців Церкви слова «маніхейство» і «єресь» стали синонімами. Тому сьогодні складно чітко визначити, чи були маніхейцями всі ті люди, яких цим словом називали християнські богослови. Деякі середньовічні

ересі – богомили в Болгарії та катари в Провансі – сповідували вчення, схоже до маніхейського, однак не існує доказів прямого зв'язку між ними.

Мані включив у свою релігію елементи зороастризму, християнства та буддизму. Такий синкретизм притаманний багатьом релігійним концепціям епохи глобалізації в пізній античності. Зороастрійське вчення про боротьбу Ормузда і Арімана Мані довів до крайності, змальовуючи світ як постійне протистояння *Світла* і *Темряви*, однак він нічого не сказав про те, як ці сили з'явилися. Ці два полюси буття перебувають у постійній боротьбі. Отець Світла виражається через безкінечну кількість еонів. Його дзеркальним відображенням є Темрява, яку зороастрійці називають Аріманом, а християни – сатаною. Первісно між двома світами не було жодного зв'язку. Але згодом Темрява забажала поглинути Світло і почала боротьбу проти нього. Як реакцію на нападки Темряви, Отець Світла створив *пралюдину*, яку озброїв п'ятьма шехінами (вираженнями божественної слави), та виставив її на боротьбу проти Темряви. Пралюдина була сотворена як приманка для Темряви, щоби відволікти її увагу. Темрява здолала пралюдину, роздерши її тіло та поглинувши її разом із частинами Світла, яке містила в собі пралюдина. Оговтавшись після поразки, пралюдина усвідомила, що потрапила в пастку. Внаслідок цієї битви добра і зла частинки Світла опинилися в полоні Темряви. Щоби почати процес визволення частинок Світла, Отець Світла сотворив *Світлову душу*, яка окутала собою суміш Світла і Темряви. Так з'явився матеріальний світ. Маніхейці уявляли собі світ як величезну еманційну систему, в якій, внаслідок падіння частин добра, між Світлом і Темрявою утворилися численні проміжні світи. Отець Світла посилав своїх посланців до людей, щоби вийняти частинки Світла з полону Темряви. Такими посланцями були Заратустра, Будда, Ісус Христос та сам Мані. На думку Мані, вчення попередніх посланців Світла було викривлене, і тільки його вчення несе всю повноту істинного *гнозису* (знання).

Відтоді завданням усього суцього стало визволення частинок світла з полону Темряви. Маніхейські міфи зображають Чумацький шлях як перехід частинок Світла до їхнього природного місця, а Місяць – це човен, на якому світлі частини відпливають до свого джерела. Проте Темрява не спостерігала за цим процесом

пасивно, а активно діяла. Нащадки пралюдини – люди – містять у собі найбільше Світла. Тому Темрява зацікавлена в тому, щоби людська неволя тривала якомога довше. Щоби частинки Світла, що містяться в людині, тобто людські душі не могли звільнитися, Темрява полонила їх сексуальним потягом. Тепер людина почала розмножуватися, і так із покоління в покоління передавати частинки Світла, які містяться в ній, назавжди залишаючись невольниками Темряви.

Маніхейська община ділилася на декілька ерархічних рівнів. На чолі общини стояв лідер общини, осідок якого знаходився у Вавилонії. Наступний ерархічний рівень становили 12 апостолів; на дещо нижчій сходинці знаходилися 72 єпископи; тоді – 360 пресвітерів. Усіх членів общини, які не мали священничого статусу ділили на вибраних і слухачів.

- ✓ *Вибрані* – це ті, хто пройшов усі ступені маніхейського навчання та ініціації; вони дотримувалися строгого аскетичного життя, не одружувалися та не народжували дітей. Так вибрані намагалися звільнити частинки Світла від неволі Темряви.
- ✓ *Слухачі* – це ті, які захоплювалися маніхейською доктриною, однак були ще не готовими до повного звільнення від світу Темряви.

Отже, маніхейство – це гностичний варіант зороастризму, в якому яскраво виразилися дуалістичні мотиви в образі протистояння Світла і Темряви. Маніхейство було пророчою релігією, тобто такою, яка мала свого історичного засновника – Ману. В маніхействі також наявні синкретичні тенденції, в яких найбільше виражені елементи християнства, буддизму та зороастризму. Маніхейські міфи розповідають, що Світло і Темрява є двома протилежними полюсами буття. Намагання Темряви захопити Світло привело до боротьби, під час якої Темрява полонила світ. Світло намагається звільнити світ, посилаючи своїх пророків, завданням яких є пробудити людство.

• МІТРАЇЗМ

Особливою віхою розвитку перської релігії є мітраїзм. У центрі цієї релігійної концепції стоїть культ бога *Mitri*, який був відвічно присутній в арійських віруваннях. Перші згадки про Мітру знаходяться у найдавніших арійських релігійних текстах:

в зороастрійській Авесті та індуських Ведах. Повсюдно Мітру супроводжують атрибути справедливості, вірності укладеній угоді та сонячного світла. В ранніх текстах Вед Мітра зустрічається в парі з Варуною, де обоє презентують справедливість і вірність. До їхньої влади належать також володіння часом: Варуна – ніччю, а Мітра – днем. Культ Мітри в індуїзмі не розвинувся; він тут присутній радше як відблиск більш давніх вірувань, які з переселенням арійців на Індійський субконтинент поступово вирождувалися. Однак вже тут присутні основні риси Мітри, зокрема символізм сонячного світла, яким Мітра освітлює день та яким він перемагає темряву. Так, Мітра став богом, який перемагає та встановлює справедливість. В зороастрійській Авесті Мітра став духом, який супроводжував Агура-Мазду, тобто вираженням Бога, його силою. У традиційному зороастризмі Мітра ніколи не займав провідного становища, а завжди залишався в тіні Агура-Мазди та Амеша-Спента. Як і в індуїзмі, культ Мітри був радже відблиском древнього культу. Втім, цей культ виявився дуже сильним. У сучасному мусульманському Ірані, в якому зороастризм більше не займає домінуючого становища, все ж збереглися традиції, деякі з яких пов'язані саме з Мітрою. Досі іранці святкують Новруз, тобто Новий рік, традиція якого тягнеться ще від зороастризму. Новруз відзначається 21 березня. 195 дня після Новруза, тобто другого жовтня, іранці святкують *Мегреган* – свято в честь Мітри. В епоху Ахеменидів Мегреган був одним із центральних свят імперії. Сьогодні він є державним святом Ірану, в якому зороастрійці згадують Мітру, а мусульмани сприймають його як народне свято врожаю. В Кашмірі (області на межі Індії та Пакистану) урочисто відзначається свято Мітра-Пурніма, яке є трансформацією іранського Мегрегану. Ще одним іранським святом, пов'язаним із Мітрою, є *Шаб-е Ялда* (ніч Ялда), яка випадає в ніч перед днем зимового сонцестояння. Цей день зороастрійці святкують як Різдво Мітри.

Найяскравіше культ Мітри виразився у вірменській міфології, адже ж релігія давніх вірмен була трансформацією зороастризму з численними автохтонними елементами. Найвірогідніше, зороастрійська складова увійшла у вірменську релігію внаслідок завоювань Ахеменидів. Давні вірмени називали Бога іменем *Арамазд*, що є видозміною зороастрійського імені Агура-Мазда (Ормузд). Культ Арамазда сформувався у VI-V століттях до РХ та

проіснував до 301 року після РХ, коли Вірменія офіційно прийняла християнство. Вірменський Арамазд виражався через величезний пантеон духів, яких древні вірмени називали дицями. Саме тому вірменську релігію і міфологію називають *дицабануцюн*. Серед них особливе місце займав *Мігр* або *Мгер*, ім'я якого є видозміною імені Мітри. Мігр перейняв всі атрибути Мітри, зокрема визначення солярного божества. Вірменські міфи описують його як божественного героя, який боровся за справедливість і добро. Основний жертovníк Мігра знаходився неподалік від озера Ван (сучасна Туреччина) і називався Дер-і Мігр (двері Мігра). Цей храм був висічений у скалі. Його висік урартський цар Ішпуїні у IX столітті до РХ як культовий центр урартської релігії, а згодом його пристосували для культу Мігра.

Отож, культ Мітри первісно поширювався разом із зороастризмом. Однак, пройшовши через Месопотамію, Кавказ, Передню Азію та Анатолію, культ Мітри значно видозмінився. В сприйманнях Агура-Мазди поступово зростали атрибути трансцендентності, тобто він ставав все більше віддаленим від повсякденного життя віруючих. Щоби заповнити вакуум між трансцендентним Богом та іманентним світом, необхідним ставав посередник між ними. Місце такого посередника зайняв Мітра, який досі був лише одним із учасників свити Агура-Мазди. Незважаючи на незначне становище Мітри у традиційних індуїзмі та зороастризмі, він володів атрибутами, які згодом його виділили з-посеред інших. Мітра – божество сонячного світла, а не тільки самого Сонця. Сонячне світло пронизує простір між Сонцем і Землею, тобто повітря. Отримавши у сферу своєї влади повітряний простір, Мітра автоматично зайняв місце посередника між Сонцем і Землею. При цьому, до його влади належало й саме Сонце. Увібравши в себе елементи месопотамської астролатрії, в деяких формах античного синкретичного зороастризму божества ототожнилися з планетами. Древнім месопотамцям були відомі сім планет: навколо Землі оберталися Місяць, Меркурій, Венера, Сонце, Марс, Юпітер, Сатурн. Сонце, тобто Мітра, в цій системі знаходиться в середині, а тому, навіть у силу свого астрономічного розташування, має право претендувати на статус посередника. Ще один важливий елемент уявлень про Мітру породжував у тих, які його вважали володарем сонячного світла. Кожного ранку Сонце сходить і його світло перемагає тем-

ряву. Це дало підстави сприймати Мітру за божество перемоги. Постійні війни, які велися у країнах Близького Сходу в давнину, підсилювали статус божества, яке дарувало перемогу. Понад усе такий культ був потрібен і важливий воїнам.

Римські легіони набирали солдат із сусідніх народів. Разом із цими солдатами до Римської імперії потрапив культ Мітри. Римський уряд довіряв своїм солдатам в бою, але не в мирний час. Щоби армія не піднялась на повстання, уряд змішував у легіонах вихідців із різних народів. Так культ Мітри швидко передався від одних віруючих іншим. Загальним правилом римської армії було регулярне переведення військових з однієї дислокації на іншу: як тільки солдат ставав центуріоном (сотником), його обов'язково переводили до інших полків. Це сприяло швидкому поширенню мітраїзму по всій імперії. В більшості римські легіони розміщувались подалі від великих міст, на прикордонних територіях імперії. Навіть після закінчення служби і виходу на пенсію, військові рідко переселялися до центральних міст, а залишалися на окраїнах імперії. Саме тому на окраїнах імперії археологи знаходять значно більше святилищ Мітри, ніж в її центрі. Поряд із армією військових Римська імперія утримувала також армію чиновників, серед яких мітраїзм знайшов численних прихильників. Безперечно, мітраїсти були й у Римі, і в інших великих містах імперії, втім там їх ніколи не було багато.

Окрім солдат, яких римський уряд набирив у лави своєї армії, мітраїзм потрапив до імперії внаслідок приєднання до неї *Коммагени*. Невелике Коммагенське царство існувало на Сході Малої Азії та на Півночі від Сирії. Воно виникло у 163 році до РХ унаслідок від'єднання від імперії Сасанидів. Столицею Коммагени було місто Самосата. Царство проіснувало два століття, і врешті було поглинуте Римською імперією та приєднане до римської провінції Сирія. Коммагена в культурному плані завжди була тісно пов'язаною з Вірменією. Після прийняття Вірменією християнства, Коммагена опинилася під юрисдикцією Вірменської Апостольської Церкви. А допоки Вірменія ще не була християнською і перебувала під впливом зороастризму, то в Коммагені процвітали ті самі культури, що й у Вірменії. Оскільки у Вірменії розвивався культ Мітра, то він процвітав і в Коммагені. Після приєднання Коммагени до Римської імперії, мітраїзм поширився по всій імперії. Позаяк мітраїзм поширювався передовсім серед військових,

то ця особливість прихильників перського культу відобразилась на ритуалах, які культивувалися в цій релігії.

Прихильниками Мітри ставали в більшості представники невисоких соціальних верств. Перед ними були закриті шляхи до високих чинів у соціальній ерархії Римської імперії. Прагнення досягнути якогось статусу відобразилося в мітраїстському культі, в якому віруючий упродовж життя проходив низку містерій, отримуючи певні чини в релігійній ерархії. Мітраїстська ерархія налічувала сім чинів: *Corax* (ворон), *Nymphus* (наречений), *Miles* (солдат), *Leo* (лев), *Perses* (перс), *Heliodromus* (шлях Сонця), *Pater* (отець). На кожному з етапів кандидат проходив складні містерії ініціацій та випробувань. У контексті містерій кандидати проходили сакральне омивання на кшталт хрещення; на чолі кандидата ставився вічний знак приналежності до Мітри; кандидату мечем подавали корону, яка символізувала Мітру, який ставав короною для мітраїста. Перехід до кожного наступного рангу був схожий до просування по військовій ерархії. Тут відобразився той факт, що більшість мітраїстів були військовими. Мітраїстські жерці не відкривали усіх релігійних знань усім віруючим відразу ж, а вияснявали постулати віри наче порційно: на кожному ерархічному щаблі розкривалися нові знання. Отож, щоби отримати нову долю знань, потрібно було пройти чергову містерію, яка вимагала складних підготовок.

В культурі Мітри сформувалось специфічне віровчення. Оскільки мітраїзм є трансформацією зороастризму, то в ньому відобразилися основні догми перської релігії. Однак, у мітраїзмі прижився не чистий зороастризм, а зурванізм із численними впливами месопотамських та близькосхідних релігій. Мітраїсти вірили, що Єдиним Богом є *Зурван* (час), який у греко-римському світі ототожнився з *Хроносом*, котрий у грецькій міфології був обожненням часу. Зурвана-Хроноса зображали у вигляді людини з головою лева; його тіло обвивала змія, і на тілі були зображені знаки Зодіаку. Зображення сузір'їв покликане показати панування Зурвана-Хроносу над часом. Зурван дав початок Небу і Землі, а вони породили Океан, з якого виникло все. Небо в мітраїзмі ототожнювалося з Ормуздом. Також Зурван дав початок злому демону Аріману. Ормузд і Аріман перебувають у постійній боротьбі. Ормузд породив усе добре, а Аріман намагається занечистити творіння та внести в нього зло.

Мітра зайняв становище посередника між Ормуздом і Аріманом. Мітраїсти вірили, що Мітра народився, відділившись від скали. Його народження бачили тільки пастухи, які принесли йому дари. Після свого народження Мітра вступив у бій із Сонцем та переміг його. Після перемоги Мітри над Сонцем, вони стали друзями. Одні міфи їх ототожнюють, а інші зображають побратимами. Наступний бій Мітри відбувся зі священним биком. Бик був першою живою істотою, яка жила на Землі. Мітра здолав його, вчепившись за його роги. Подолавши бика, Мітра його не вбив, а підняв за задні лапи та заніс у свою печеру. Однак бик втік з печери Мітри. Сонце наказало Мітрі вбити бика, і Мітра це зробив. Коли Мітра вбив бика, то з тіла бика з'явилися всі корисні рослини і добрі тварини. Так, виникнення світу в мітраїзмі є наслідком не творення *ex nihilo*, а плодом жертвоприношення. Священний бик сприймався як жертва, з якої з'явилося все суще. Одночасно виникла й перша пара людей, за панування над якими демон Аріман почав жорстоку боротьбу. Мітрі було доручено захищати людей. Отже, Мітра – не творець людини, а її захисник і опікун. Мітра сприймався як Логос-посередник між Богом і людством. Народження Мітри святкували в день зимового сонцестояння, 25 грудня, оскільки з цієї миті щороку день стає довшим, а ніч коротшою. Святкування Мітри відбувалися також у день весняного рівнодення, коли тривалість дня ставала довшою, аніж тривалість ночі. Оскільки взимку день тільки починав збільшуватися, але все ще тривав менше, ніж ніч, то в цей час відзначалося Різдво Мітри. Навесні відбувалась остаточна перемога світла над темрявою.

Містерії Мітри, свята в його честь, обряди та елементи віровчення були дуже схожими до християнських. Це помічали ще ранні християнські автори. Отці Церкви вважали, що диявол намагався викривити та сплюндрувати християнство, і саме для цього дав початок мітраїзму як викривленій копії віри Христа. Сучасні популісти часто спекулюють на темі схожості мітраїзму та християнства, стверджуючи, що християнство перейняло від мітраїзму багато обрядових моментів. Насправді ж, схожості мітраїзму та християнства обумовлюються спільним культурним середовищем та загальним для всього людства прагненням пізнати Єдиного Бога.

9.4. ГНОСТИЧНІ СИСТЕМИ І СЕКТИ

Найяскравішим вираженням духу епохи еллінізму в царині релігійних вірувань був гностицизм. Він відобразив у собі всі характерні ознаки еллінізму. Тривалий час дослідники сприймали гностицизм як одну із християнських єресей, однак у світлі нових досліджень цей феномен постає окремою релігією, а її співзвучність із християнством є тільки зовнішнім. Усі аспекти культури еллінізму характеризувалися синкретизмом. Саме ця риса стала визначальною для гностицизму. Гностицизм ніколи не був монолітною релігією, а включав у себе найрізноманітніші напрями. Однак усі напрями гностицизму відображали однакові основні мотиви. Оскільки для гностицизму був типовий синкретизм, то вони вбирали в себе елементи різних релігій. Були такі гностичні напрями, які багато переймали від християнства, а тому зовнішньо виглядали схожим до нього, однак були й такі, які не мали жодного християнського мотиву. Спільними для всіх гностиків був дуалізм і антиматеріалізм. Гностики вважали, що Бог виразився назовні, породжуючи нові сутності. Одне із нижчих виражень Бога через власну гордість забажало створити світ. Для творення світу він використав частину себе, а оскільки він не мав власної субстанції, а був тільки відблиском Божого світла, то він створив світ із Божого світла. Світ виявився недосконалим і злим. Частинки Божого світла, які опинилися у світі, стали заручниками недосконалості. Бог, змилосердившись над ними, зіслав їм спасителя. Найяскравіше частинки Божого світла виразились у людині. Злий творець світу приховав від людини знання про справжнього Бога. Тому місія спасителя полягала в тому, щоби відкрити людям знання про Бога, і звільнити їх з-під влади творця. Звідси випливали практичні висновки гностиків: негативне ставлення до матерії як до недосконалого творіння, зневажливе ставлення до Старого Завіту як закону гордого і злого творця, порушення соціальних норм, якими творець окувує людину тощо. Кожна гностична секта зодягала цей міф у власні барви, вносила свої риси та особливості. Однак у загальному вигляді гностичний міф залишався незмінним.

• ТВОРЦІ ГНОСТИЧНИХ СИСТЕМ

Гностицизм – це величезний і доволі хаотичний комплекс учень і сект, які нелегко класифікувати. Вони виникали в різних культурно-релігійних середовищах, вбирали в себе елементи найрізноманітніших релігійних і філософських концепцій. За часом виникнення та місцевістю поширення їх прийнято поділяти на ранній, сиро-египетський та перський гностицизм. В основі всіх гностичних сект стояли творці гностичних систем. Вони були передовсім богословами і філософами, які висловлювали власні творчі релігійні концепції, а ранні, сиро-египетські та перські гностики були представниками релігійних сект, які використовували вчення гностиків-філософів для власного релігійного життя. Тому вчення цих мислителів є важливим для розуміння ідейних основ усього гностичного руху. До засновників гностичних систем відносяться Симон Волхв, Сатурнін, Василід, Маркіон, Валентин та іншими.

► В історії християнської Церкви сформувалося переконання про те, що засновником християнізованого варіанту гностицизму був *Симон Волхв*. Перші згадки про нього зустрічаються у Біблії, в якій описано, що апостол Филип проповідував християнську віру в Самарії, де мав неабиякий успіх. «Був перед тим у тому місті один чоловік, Симон на ім'я, що займався чаклунством і дивував люд самарійський та видавав себе за щось велике. За ним усі від найменшого до найбільшого слідом ходили, кажучи: Цей чоловік – сила Божя, що її звать великою» (Діян.8:9-10). Симон, побачивши чуда, які чинив апостол та почувши його проповіді, охрестився. Успіх проповіді Филипа у Самарії стимулював інших апостолів вислати до Самарії також апостолів Петра та Івана, які «прийшли й помолилися за них, щоб вони прийняли Духа Святого» (Діян.8:15). «Як же побачив Симон, що через накладання рук дається Дух, приніс їм гроші і каже: Дайте мені таку владу, щоб той, на кого я покладу руки, прийняв Святого Духа. Петро ж сказав до нього: Срібло твоє нехай буде з тобою на погибель, бо ти за гроші думав придбати дар Божий» (Діян.8:18-20). В невеликому уривку біблійного тексту, в якому розповідається про Симона Волхва, видно декілька нюансів, які розкривають його непересічну постать в історії релігії. По-перше, Симон був ворожитом; по-друге, він «видавав себе за щось велике», тобто презентував

себе щонайменше пророком; по-третє, він прийняв християнство; по-четверте, «за ним усі від найменшого до найбільшого слідом ходили», тобто він був популярним. Про подальшу долю Симона відомо з творів Отців Церкви, зокрема Іринея Ліонського та Іполита Сардського. Вони посилалися на роботу Юстина Філософа «Ситагма», яка не збереглася до наших днів. З творів християнських авторів можна реконструювати вчення Симона. Він дотримувався типової гностичної концепції, надаючи їй власну інтерпретацію. З Бога вилілась його творча думка (ἐπινοία); іншими словами: Бог її народив. Народжуючи думку, він став Отцем, а оскільки думку може мати тільки розум, то він є Розумом. Отцем і Розумом Симон називав себе. Він стверджував, що він і є Богом-Отцем. Думка створила духів, які однак забажали й самі стати найвищими сутностями світу. Вони створили матеріальний світ, щоби над ним панувати. Згодом вони полонили у цьому світі свою матір – творчу думку, ув'язнивши її в людському тілі. Творча думка отримала ім'я Олена. Симон стверджував, що саме ця Олена постійно відігравала провідну роль в історії, зокрема вона була Оленою Троянською. Духи, які панують над світом, завжди намагаються її полонити, а вона постійно прагне визволитися. Її власних сил недостатньо для того, щоби звільнитися. Поневолення творчої думки духами світу дійшло до крайності тисячу років після Троянської війни – вона була зведена духами до найнижчого рівня морального зубожіння, тобто стала повією. Симон, відправившись із проповідями до Тиру, за гроші, які не прийняли апостоли, викупив із одного з міських борделів повію на ім'я Олена. Він стверджував, що саме вона є його творчою думкою, задля спасіння якої він прийшов у цей світ. Опісля вона супроводжувала Симона повсюди, де б він не подорожував. Він також стверджував, що він, як Отець, з'явився у вигляді Симона, як Син – у вигляді Ісуса Христа, а як Дух буде супроводжувати людство надалі до спасіння. Симон активно проповідував. Деякі тексти розповідають про гостру полеміку між ним та апостолом Петром, однак ці розповіді є радше легендами. Проповідуючи, Симон з Оленою та групою учнів дійшов аж до Риму. Існує також розповідь про його смерть: він наказав своїм учням закопати його живим у гробі та обіцяв воскреснути на третій день, однак коли третього дня учні розкопали гріб Симона, він був мертвим.

Ним заснована секта проіснувала до третього століття, а тоді розчинилася серед інших релігійних учень.

► Дослідникам мало відомі послідовники, які би продовжували і розвивали вчення Симона. Щоправда, Іринеї Ліонський згадував про *Менандра*, також народженого у Самарії, і називав його найвидатнішим адептом у практикуванні магії та наступником Симона. Про самого Менандра збереглося мало відомостей. Іринеї повідомляв, що він мав великий вплив на Василіда і Сатурніна.

► *Сатурнін* створив свою гностичну секту, яка не була чисьською і проіснувала дуже недовго. Свою проповідь Сатурнін розпочав у Антіохії близько 125 року. Він стверджував, що добрий Бог створив ангелів. Але семеро з них забажали й самі стати творцями і правителями світу. Для того вони створили свій світ. Оскільки їхні творчі сили були надто слабкі, позаяк вони – не Бог, то ними сотворений світ виявився недосконалим. Це – матеріальний світ. Сім загорділих ангелів стали причиною існування зла у світі. Бог не хотів, щоби праведники, які перебували у матеріальному світі довічно знаходилися в незнанні. Щоби відкрити їм шлях до спасіння, Бог послав Спасителя-Христа, який просвітив людство. Сатурнін дотримувався концепції докетизму, тобто він вважав, що Христос не прийняв людське тіло, а був присутній у світі лише як привид; людям лише видавалося, що вони бачать його у тілі. В секті Сатурніна практикували строгий аскетизм: не пили вина і не їли м'яса, не одружувалися та не народжували дітей. Сатурнін критикував Старий Завіт, який, на його думку, був законом злих демонів задля панування над людськими душами. Вірним гностичній традиції був Сатурнін і в антропології. Він стверджував, що темрява, тобто творчі сили, інкорпоровала проблиски божественного світла, серед яких є й людські душі.

► До творців гностичних систем належав також *Керинт*, який жив на межі I-II століть. Його власні твори не збереглися, а відомості про нього, які містяться у творах християнських авторів, недостатні для того, аби реконструювати його вчення. З них можна виділити лишень деякі аспекти загальної концепції Керинта, які однак є важливими для розуміння загальної концепції гностицизму та деяких єретичних ідей у християнстві. Керинт учив, що матеріальний світ був сотворений не Богом,

а його творчою силою, яка відділилася від нього і почала самостійно діяти. Оскільки світ був сотворений не Богом, він є злим. Керинт також учив, що Ісус не тотожний Христу. Ісус – це звичайна людина, народжена Марією і Йосифом, але він відзначався особливою побожністю і праведністю. За цю праведність Бог вибрав його для того, аби через нього спасти частинки світла і добра, які опинилися у злому матеріальному світі. Для їх спасіння Бог вислав у світ свого посланця – Христа, який вселився в Ісуса в момент хрещення в Йордані, діяв через нього аж до Ісусового арешту, і покинув Ісуса перед розп'яттям. Ісус помер і воскрес, а Христос ніколи не переживав страждання. Це вчення дало підстави для концепції *адапціонізму*, яка повторювалась деякими християнськими єретиками.

► Втім, трьома найвидатнішими системами гностицизму були учення Василіда, Валентина і Маркіона. *Василід* народився в Олександрії і жив близько 85-145 років. Він був учнем Менандра і проповідував своє учення в Олександрії та Персії. Перебування в Персії суттєво вплинуло на вчення Василіда. Фактично, концепція Василіда була гностичним синтезом зороастризму та середнього платонізму з елементами християнства. Василід учив, що джерелом всього суцього є Відвічний Отець, поряд із яким завжди існувала й інша дійсність – темрява. Дуалізм Відвічного Отця і темряви взятий Василідом із зороастрійського дуалізму Ормузда і Арімана. З Відвічного Отця еманували сім божественних сил. Їхня кількість відповідає семи Амеша-Спента в зороастризмі. Чотири з цих сил розумні – Дух ($\nu\omicron\upsilon\varsigma$), Слово ($\lambda\omicron\upsilon\omicron\varsigma$), Думка ($\phi\rho\beta\omicron\nu\eta\varsigma\iota\varsigma$) і Мудрість ($\sigma\omicron\phi\iota\alpha$), а три не володіли розумом – Сила, Моральна досконалість і Внутрішній мир. Сім божественних сил утворюють найвищий світ. Вони продовжують еманувати, породжуючи ще 364 світи, кожен наступний із яких отримує щоразу менше божественного світла. Найвищий світ і 364 наступні світи складають 365 світів. Єдність усіх сфер буття Василід називав $\alpha\beta\rho\alpha\xi\alpha\sigma$ (абраксас). Походження цього поняття невідоме, але це слово мітраїсти використовувати як величальний титул Мітри. Василід сприймав це слово в контексті алгебраїчної містики. До винайдення арабських цифр буквенні символи використовувалися також як цифри. Відповідно сума цифр, які позначалися буквами, наявними у слові $\alpha\beta\rho\alpha\xi\alpha\sigma$ рівна 365 ($\alpha=1$, $\beta=2$, $\rho=100$, $\alpha=1$, $\xi=60$, $\alpha=1$, $\sigma=200$). Світи у гностицизмі

прийнято називати еонами. Слово «еон» (ὁ αἰών) має широке поле значень: світ, простір, час, життєвий час, відрізок часу. Слова αἰών і κόσμος хоч і перекладаються українською один словом «світ», проте у термінології гностиків не були синонімами: αἰών – це один із багатьох світів, а κόσμος – це весь всесвіт, який охоплює всі еони. Типовим поняттям, яким гностики називали повноту світла, тобто всі еони, була πλήρωμα (плерома, повнота). В ученні Василіда плеромою був абраксас. Сім нижчих еонів, у яких залишилось найменше світла, ввійшли у зв'язок з темрявою, тобто протилежністю до Відвічного Отця. Так виникла матерія, яка поєднала в собі світло-добро еонів та темряву-зло. Краплини світла стали людськими душами, а тіла і матерія – їхніми поневолювачами. Ввійшовши у зв'язок із темрявою, еони стали залежними від неї і неспроможними самостійно звільнитися. Щоби їх урятувати, Відвічний Отець вислав свій Дух (νοῦς), тобто першу іпостась, яка еманувала з Відвічного Отця. Дух втілювався в Ісусі, який був людиною. Проповідь Ісуса покликана звільнити людські душі, тобто краплини світла. Ісус не помирав на Хресті; він обманув юдеїв, і вони розп'яли, замість нього, Симона Киринейського. Оскільки Ісус був людиною, нехай навіть праведною, він не був вільний від гріхів, і щоби стати спроможним прийняти в себе Духа, мусів очиститись від гріхів. Це очищення відбулось в момент його хрещення в Йордані, коли й увійшов у нього Дух. Члени секти Василіда святкували Богоявлення (Хрещення Ісуса) як центральне свято літургійного року. Інші християнські свята для них не були важливими, оскільки на Різдво народилася людина Ісус, а Воскресіння взагалі не було, бо Ісуса не розпинали. Після смерті Василіда провід ним заснованої общини перейняв його син Ізидор. Секта василідіан проіснувала до IV століття в Нижньому Єгипті та організовувалась на кшталт езотеричного ордену.

► Ще одним важливим творцем гностичної доктрини був *Валентин*, який жив у II столітті. Він народився в Олександрії, але активну діяльність вів у Римі. Його біографія дуже мало відома. Валентин був християнином і претендував на єпископську катедру, а коли його не обрали єпископом, залишив Церкву і організував власну гностичну секту. Про Валентина довгий час було відомо з творів Отців Церкви, які не давали можливості повністю реконструювати його вчення. Однак після відкриття у 1945 році

гностичної бібліотеки у Наг-Гаммаді (Єгипет) відомості про секту Валентина стали достатньо багатими. Якщо ідейним джерелом для Василіда став перський зороастризм, то для Валентина – єгипетська релігія. Для формування власного гностичного уявлення про світ, Валентин використовував гермопольський космологічний міф. Відповідно до цього міфу, основою світу є Божественна Огдоада (Вісімка), до якої належать чотири пари божеств, кожна наступна з яких виходить з попередньої: перша пара – це відвічний водних хаос Нун і водна стихія Наунет, які презентують безмежний і неокреслюваний хаос; друга пара – це Гуг і Гаугет, які презентували обмеження і впорядкованість хаосу; третя пара – це Кук і Каукет, які були творцями життя; четвертою парою у Стародавньому Єгипті вважалися Тенем і Тенама, які відповідали за смерть, а в епоху еллінізму – Амун (божество Сонця) і Амаунет (богиня повітряного простору, населеного людьми). Валентин запропонував свою Божественну Огдоаду, схожу до гермопольської. На його думку, відвічно існував перший еон – Хаос, який був Божественним Отцем усього суцього, і його Думка. Вічно Хаос існував у спокої, але в певний момент він забажав виразитися назовні. Оскільки бажання є думкою, то воно з'явилося у Думці Хаосу. Потрапивши у Думку, задум діяв, наче сім'я, яке потрапляє в лоно жінки. З нього народилися Розум та Істина, які стали другою парою Валентиної Вісімки. Розум та Істина також задумали виразитись і народили Слово та Життя – третя пара Вісімки. Вони, у свою чергу, народили Людину і Церкву. Так з'явилися вісім головних еонів Валентиної плероми. Побічно Розум та Істина народили ще десять еонів, а Людина і Церква – дванадцять. Відповідно, вся плерома складалася з тридцяти еонів. Останнім еоном була Мудрість (Софія). Оскільки мудрість завжди прагне знання основ буття, то Софія намагалась пізнати сутність Божественного Отця. Пізнати його сутність неможливо, бо він – Хаос, тобто він не має ані форми, ані сутності; в цьому сенсі він – не-сущий. Неможливість пізнати сутність Отця засмутили Софію, але не знищили її прагнення. З цього палкого і незадоволеного прагнення народився матеріальний світ. Валентин перейняв античне ототожнення жіночого начала з матерією, а чоловічого – з формою. Оскільки Софія, будучи жінкою, народила світ без чоловіка, то цей світ отримав тільки матерію, без форми. Неоформлений світ є недосконалим,

а тому злим і некрасивим. Частинки Софії, які потрапили у світ, стали людськими душами. Софія переживала через недосконалість світу і дошкуляла іншим еонам своїми переживаннями. Врешті Божественний Отець, щоби врятувати частинки Софії, розсіяні у світі, породив ще два еони – Христа і Святого Духа. Ті, хто отримує через них спасіння, повертається до Софії, а все, що не буде спасеним, згорить у вогні кінця світу. Важливим міркуванням Валентина був поділ людей на три категорії: духовних, душевних і тілесних. Духовні осягнуть спасіння; душевні, за умови праведного життя, можуть отримати посмертне життя на нижчих рівнях плероми; а тілесні будуть навіки прокляті. Так вперше виникло вчення про предестинацію (напередвизначення), яке відродилося аж у кальвінізмі. Етика секти Валентина була дуже строгою. Його послідовники не одружувались, не їли м'яса і не пили вина, дотримувались строгих правил поведінки. Послідовники Валентина організували власну секту, яка проіснувала до V століття, і навіть мала свої храми.

► Третім, серед творців великих гностичних систем, був *Маркіон*, який жив близько 85-160 років. Він народився у християнській родині в місті Синоп, на півночі Малої Азії, а в 140 році перебрався до Риму. У 144 році в Римі він був виключений із Церкви за свої еретичні погляди. Опісля заснував власну секту, яка мала своїх послідовників в Італії, Єгипті та на Близькому Сході. Вчення Маркіона настільки відрізнялося від доктрин інших гностиків, що історик християнства Адольф фон Гарнак узагалі відмовився від класифікації Маркіонового вчення як гностичного. Важливим аспектом його богословської творчості була перша в історії спроба укладення біблійного канону. Біблія Маркіона значно менша, ніж християнська. Він повністю відкидав Старий Завіт, а тому до його Біблії ввійшли тільки деякі новозавітні тексти, а саме Євангеліє від Луки, щоправда значно скорочене, Послання апостола Павла до галатів, перше і друге до коринтян, до римлян (за винятком глав 15 і 16), перше і друге до солунян, до ефесян, до колосян, до Филімона і до филип'ян. Маркіон учив про двох Богів, не розвиваючи складної ерархії еменацій. Небесний Отець є істинним і люблячим Богом. Окрім нього, існує і Деміург (творець), який є злим і владолюбивим. Деміург не є антиподом Небесного Отця, бо він значно нижчий від нього. Його можна охарактеризувати як

непокірного духа. Деміург, задля задоволення власного владолюбства, створив світ. Весь Старий Завіт був епохою панування Деміурга, який тримав людей у неволі закону. Врешті Небесний Отець змілосердився над людьми та зіслав їм Спасителя – Ісуса Христа. Христос своєю проповіддю відкрив людям істину, володіння якою дає звільнення. Ті, хто повірив Ісусу, звільнилися від неволі Деміурга. Христос не мав людського тіла. Він тільки видавався людям зодягнутим у тіло. Це вчення отримало назву докетизму (від грецького *δοκέω* – видаватися). Спасіння – це перенесення людини у сферу Небесного Отця, а не воскресіння. Оскільки матерія зла, то воскресіння було би поверненням під владу Деміурга – творця матерії. З ціллю звільнення з-під влади Деміурга, Маркіон закликав до строгого аскетичного життя, зокрема до безшлюбності і посту. Учення Маркіона має певні схожості з доктринами інших гностиків, але й має відмінні риси. Типово гностичним у його вченні були наступні тези:

- ✓ матеріальний світ злий;
- ✓ матеріальний світ сотворений не Богом, а непокірним духом;
- ✓ спасіння – це звільнення від матерії;
- ✓ світ перебуває під владою злого духа і потребує спасіння.

Відрізняли Маркіона від інших гностиків такі тези:

- ✓ якщо більшість гностиків пропагували знання, то Маркіон стверджував, що спасіння досягається вірою, бо спасеться не той, хто щось особливе знає, а той, хто повірив у Христа;
- ✓ сказане у Священному Писанні сприймається Маркіоном буквально, а не алегорично;
- ✓ якщо в інших гностиків Бог спасає частинки своєї сутності, які відділилися від нього і потрапили в окови матеріального світу, то у Маркіона люди є творінням Деміурга, і, відповідно, Бог спасає відмінні від себе сутності.

Після смерті Маркіона його секта розділилася на єгипетське та сирійське крило. Єгипетських маркіонітів очолив Апеллес. Сирійських маркіонітів очолив Таціан Ассирієць, який спершу вивчав платонізм, згодом став християнином, відомим апологетом і учнем Юстина Мученика, а після смерті Юстина перейшов до маркіонізму. Маркіонітів також називали таціанами (*τατιανοί, tatiani*) – від імені Таціана Ассирійця, або енкратитами (*ἐγκρατῖται*), тобто повздержниками, через їхню строгу аскетичність.

• АНТИНОМІЧНІ СЕКТИ

Творці гностичних систем створили богословсько-філософський фундамент, на якому сформувались численні секти. Кожен із цих мислителів залишив групи власних послідовників, які переросли в релігійні общини. Ці общини розділялися на дрібні секти, а в їхніх уламках виникали найрізноманітніші модифікації віровчення. Так сформувались секти симонітів, маркіонітів, василідіан, валентиніан та інші, з їхніми численними розгалуженнями. Однак, окрім них виникали й інші гностичні секти, які перебирали базові постулати гностичної доктрини, і утворювали на їх основі власні вчення. Зазвичай учення цих сект поступалося у вишуканості і складності творцям гностичних систем, та культивувало лише якийсь один або кілька аспектів загальної доктрини гностиків. Серед ранніх гностиків виділяється ціла група сект, яких прийнято називати *антиномічними гностиками*. В цьому випадку під антиномічними (від грецьких слів *ἀντί* – проти і *νόμος* – закон) розуміються такі секти, які заперечували Старий Завіт і моральний закон. На загал, усі гностичні мислителі негативно ставилися до Старого Завіту, однак вважали необхідним дотримуватися високих моральних норм. Дрібні гностичні секти, натомість, робили з тих самих засновків зовсім інші висновки. Якщо моральний закон, даний у Старому Завіті, сформований Деміургом, який поневолює людину, то й сам закон покликаний тримати людину в залежності. Порушення моральних норм вони сприймали як засіб визволення з-під влади Деміурга.

► Однією з найдавніших гностичних сект були *миколаїти*. Їхнім засновником, найвірогідніше, був Миколай – один із семи дияконів ранньої християнської Церкви. Діяння апостолів розповідають, що коли община перших християн розрослася, і апостоли не могли самостійно керувати всіма аспектами життя Церкви, вони обрали сімох чоловіків, які отримали завдання вести благодійницьку діяльність общини. Їх назвали дияконами. Одним із тих семи дияконів був Миколай, який згодом відійшов від християнства і створив власну секту з гностичною доктриною. Особливістю миколаїтів було специфічне розуміння моралі. Оскільки гностики стверджували, що старозавітний закон встановлений Деміургом для того, аби тримати людей у неволі, а Бог звільняє людину від Деміурга, то миколаїти з цьо-

го зробили висновок, що вони вільні й від морального закону. Порушення моральних заповідей, на їхні переконання, було виявом непокори Деміургу. Основуючись на цих міркуваннях, миколаїти демонстративно порушували моральні устави релігії і суспільства, особливо в області статевого життя. Саме тому їхню секту почали ототожнювати з розпустою, а слово «миколаїт» у середньовіччі використовувалося як образливе, і вказувало воно на розпусний спосіб життя.

► У II столітті в Північній Африці виникла ще одна антиномічна секта – *адаміти*, про яку згадували Епіфаній Кіпрський і Августин. Про виникнення та існування цієї секти нічого не відомо. Мало відомо і про їхнє вчення. Представники цієї секти вважали, що вони, отримавши спасіння, стали такими, як були Адам і Єва до гріхопадіння. Оскільки прародичі отримали одяг після гріхопадіння, то одяг адаміти сприймали як наслідок гріха прародичів, і адаміти, вважаючи себе звільненими від гріха, не носили одягу. З'являючись повністю голими в людних місцях, вони притягували до себе неабияку увагу оточення.

► Третьою відомою антиномічною сектою ранніх гностиків були *офіти*, назва яких походить від грецького слова *ὄφις* – змія. Офіти вірили, що Деміург, якого вони називали іменем Ялдабаот, запанувавши над людьми, сховав від них істину про Вищого Бога. Однак, Бог не міг допустити поневолення людей, і регулярно посилав до них еон Софію (Премудрість). Софія з'являлась людям у вигляді змії. Перша її поява відбулась ще в Едемському саду, коли змія підштовхнула Адама і Єву до непокори Деміургу. Софія, у вигляді змії, з'являлась людям і в часи Мойсея. Отже, основним об'єктом поклоніння офітів стала змія. Їхнє вчення багато перейняло від давніх язичницьких зміїних культів, хоч і обрамилося у християнські сюжети. Офіти вірили в різних еонів, і кожен із них посилав до людей своїх пророків. Ялдабаот послав людям Авраама і Мойсея, тому ці пророки для офітів найгірші. Вони встановили моральний закон, щоби ще більше поневолити людину. Щоби звільнитися від рабства Ялдабаота, люди повинні звільнитися від морального закону, даного Авраамом і Мойсеєм. Інші еони посилали інших пророків. Так, пророком Саваота був Ілля, а пророками Адоная – Ісая і Єзекиїл. Софія була постійним посланцем Вищого Бога. Вона з'явилась і у постаті Христа, який вселився в людину Ісуса. Офіти сповідували розрізнення Христа й Ісуса.

► Ще однією антиномічною сектою були *барбеліти*, назва яких походить від грецького слова βόρβορος – бруд. Феномен барбелітів в науковій літературі часто називають *барбело-гнозисом*. Вірогідно, що барбеліти відкололися від миколаїтів. Вони вірили, що світ складається з восьми небес, кожним із яких керує окремих архон (ἀρχων – князь). Найбільше уваги барбеліти присвячували архонтам сьомого і восьмого небес, тобто найвищих сфер буття. Сьомим небом правив архонт Саваот, якого барбеліти ототожнювали з богом євреїв, володарем Старого Завіту. Архоном восьмого неба була Барбело (Βαρβηλώ) – мати всього живого. Вона відвічно існувала поряд з Найвищим Отцем. Від зв'язку Найвищого Отця і Барбело народився Христос. Найбільш вражаючим був культ барбелітів, який містив у собі сексуальні елементи. У своїх богослужіннях барбеліти використовували менструальну кров і сперму, які вживали як причастя. Схожу доктрину сповідували і *карпократи*, засновані в Римі в середині II століття платоніком Карпократом, і названі його іменем. Карпократ учив, що Старий Завіт і викладений у ньому моральний закон є найбільшим злом людства, яким Деміург поневолює людину. Єдиним шляхом звільнення з-під влади Деміурга є порушення закону всіма можливими способами. Чим більше людина грішитиме, і чим більше злих учинків вона зробить, тим більше вона відмежується від Деміурга, і тим ближчою стане до Бога.

► Близькою до барбелітів була секта *сифітів*, які вважали, що носієм вищої мудрості був третій син Адама і Єви, Сиф. Вони проводили чітке розрізнення між нащадками Сифа і нащадками Каїна. Каїн, на їхню думку, не був сином Адама. Злий Ялдабаот обманом і насильством заволодів Євою, і вона народила Каїна. Сиф був сином Адама; він передав своїм нащадкам добро. Добрі нащадки Сифа вимушені жити в оточенні злих нащадків Каїна. Великим гріхом сифіти вважали змішання родів. Якщо сифіт змішується з каїнітами, то це виникає через незнання власної духовної природи. Щоби уникнути цього гріха, потрібно дбати про знання. Сифіти вважали, що найвищими сутностями світу є трійця Отця, Матері-Барбело і Сина. Ця трійця породила нові еони, які спільно творять плерому (πλήρωμα). Окрім плероми, існує і недосконалий світ – кенома (κένωμα). Він виник внаслі-

док того, що один із еонів, Софія-Мудрість, вирішила створити щось сама, без волі Божественного Отця. Оскільки її жоден еон не має власної творчої сили, а володіє нею тільки в тій мірі, в якій Отець його дарує, творіння Софії було недосконалим. Кенома, тобто неповнота, матеріальний світ, є творінням Софії. Його вона сформувала з частини себе. Так частина плероми, потрапила в окови матерії. Її бажання втілювалося у незаконнонародженому сину Ялдабаоті, який не зважає на Божественного Отця, а його син Каїн дав початок роду злих людей. Софія покалася у своєму вчинку, але самостійно визволитись не змогла. Добрі частинки плероми, які втілювалися у кеномі, виразилися у доброму роді нащадків Сифа. Щоби врятувати частинки плероми, Сиф сам втілювався у Христі та проголосив своїм нащадкам істину. Але ця істина рятує тільки його нащадків, а нащадки Каїна не можуть спастись, позаяк вони злі за своєю природою. Сифіїти заперечували цінність Старого Завіту, але не відмовлялись від дотримання моральних норм.

► *Каїніти*, ще одна гностична секта, яка поширилась у II столітті, вшановували Каїна. Вони вважали, що два сини Єви були народжені від різних сил: Каїн від вищої, а Авель від нижчої. Каїн, убивши Авеля, тобто спричинивши першу в біблійній історії смерть, відкрив людству можливість смерті – можливість виходу з матеріального світу і з-під залежності від Деміурга. За це Деміург прокляв Каїна. Інші елементи віровчення каїнітів невідомі. З того, що відоме, видно, що каїніти використовували типову для всіх гностиків доктрину, але з особливим наголосом на особі Каїна. Християнські письменники Тертуліан та Іринеї Ліонський згадують про аморальне життя каїнітів, але не вдаються у подробиці. Ці відомості дають підстави зарахувати каїнітів до антиномічних сект.

Окрім перелічених, в давнину існували й сотні інших гностичних сект, які то розділялися, то об'єднувалися між собою. Їхні доктрини схожі між собою, і різняться тільки в деталях. Усі вони зникли ще в першому тисячолітті. З гностичних релігій до сьогодні існують тільки мандеї. Гностичні секти мали величезний вплив на формування середньовічного гностицизму. І сьогодні вони знаходять прихильників серед шукачів таємничості та езотерики.

9.5. МАНДЕЇ

Сьогодні існує тільки одна давня гностична релігія. Це – мандеї. В наш час у світі мешкає 60-70 тисяч мандеїв, з них близько 10000 – в Ірані, близько 10000 – в Іраку, а решта стали мігрантами з цих двох країн до різних країн світу. Історія мандеїв – це, певне, одна з найдивовижніших сторінок історії релігій. Упродовж довгих століть європейські вчені нічого не знали про мандеїв. Коли у XVI столітті католицькі місіонери вперше зустрілися з мандеями, вони сприйняли їх за якусь дивну християнську секту, а зважаючи на вшанування мандеями Івана Хрестителя, назвали їх християнами Івана Хрестителя. Після ближчого знайомства з мандеями стало відомо, що вони не мають нічого спільного з християнством, а от Іван Хреститель відіграв у їхній історії визначальну роль. Назва релігії походить від арамейського «манда», що означає «знання», тобто те саме, що й грецьке γνῶσις (гнозис).

• ІСТОРІЯ МАНДЕЇВ

Історія мандеїв почалась в Ізраїлі з постаттю Івана Хрестителя, який вшановується християнами і мусульманами як пророк. З Біблії відомо, що Іван проповідував покаяння на берегах ріки Йордан, і тих, хто покаявся у своїх гріхах, він хрестив у водах Йордану. Обряд хрещення відомий сьогодні у християнстві як одна з семи Святих Тайн; його приймають тільки один раз у житті, і воно знаменує вступ у християнство. Однак схожий обряд, щоправда з іншим тлумаченням, був відомим задовго до християнства. Він практикується в юдаїзмі. Коли євреї під проводом Мойсея переходили через Синайську пустелю, йдучи з Єгипту до Палестини, вони у п'ятдесятій день після виходу з Єгипту підійшли до гори Синай, де Бог дав їм Закон. Перш, ніж отримати об'явлення Бога, всі євреї повинні були омитися і очистити одяг. Відтоді обряд сакрального омивання став звичним для євреїв. Омиватися потрібно було перед кожною зустріччю з Богом, тобто перед кожною молитвою. Якщо було можливо, то євреї омивалися у природних водоймищах. Однак, у тих місцях, де природних водоймищ не було, євреї будували штучні. Зокрема в Єрусалимі, який не має власних рік чи озер, такі водоймища будували

навколо Храму. Оскільки до Єрусалимського Храму прибували численні прочани, то водоймищ потрібно було багато. Археологи знайшли навколо Єрусалимського Храму водоймища, яких вистарчало, аби сакральне омивання могли здійснити одночасно 3000 чоловік. Імітуючи природні обставини, їх наповнюють дощовою водою або водою із джерела, але не штучно доставленою водою. Водоймища при Храмі називали *міква* (מִקְוֵה). З виникненням синагог, мікви почали будувати біля кожної з них. І сьогодні в багатьох синагогах облаштовані мікви. Обряд омивання у мікві називають *тевіла* (טְבִילָה). Під час обряду тевіли єврей, незалежно від статі, повинен зайти у мікву та зануритись у воду з головою. В різних традиціях кількість занурень різна: одні євреї занурюються один раз, а інші – тричі.

Після зруйнування Храму, євреї розселилися по всьому світу. Оскільки кліматичні умови в різних країнах різні, то подекуди обряд тевіла відбувався рідко. Деякі юдеї продовжують використовувати тевілу навіть щодня, інші – тільки перед суботою, а інші – ще рідше. Обов'язковими омивання в мікві є в кількох випадках. Невід'ємною є тевіла під час обряду гіюр (גְּיּוּר) – вступ у юдаїзм. Кандидата, який бажає вступити в юдейську общину, якщо він чоловік, спершу обрізають, а опісля омивають у мікві. З моменту тевіли він є повноправним юдеєм. Жінок у юдаїзмі не обрізають, тому гіюр жінок складається тільки з тевіли. Окрім обряду гіюр, усі євреї омиваються в мікві в переддень свята Йом Кіпур, який є днем очищення і покаяння. Заохочуються юдеї до обряду тевіли перед суботою. Чоловіки повинні омитися в мікві після сім'явиверження, а жінки – після менструації, пологів і перед одруженням. Хоч обряд тевіли і став дуже важливим у юдаїзмі, він старший, аніж юдейська релігія. Євреї запізналися з цим обрядом у Стародавньому Єгипті. Як виглядав цей обряд в Єгипті, сьогодні реконструювати неможливо. Однак зображення на стінах пірамід і храмів доводять, що схожий обряд був популярним серед єгиптян, і відбувався в рамках важливих свят і життєвих подій. В єгипетській релігії він мав своє обґрунтування в міфології. Міфи розповідають, що Амон-Ра кожної ночі спускався у підземне царство, тобто царство мертвих. Там він щоночі бився зі змієм Апопом та відвідував мертвих. Дотик смерті занечищує, а тому, щоби заново народитися (а солярний бог Амон-Ра народжувався кожного ранку, коли сходило Сонце),

він мусив очиститися від смерті. Очищувався він, омиваючись у водах Нілу. Єгиптяни виконували обряд сакрального омивання, наслідуючи Амона-Ра.

Обряд сакрального омивання був настільки популярним серед євреїв, що практикувався певне всіма сектами. Навіть ті секти, які стояли в опозиції до Другого Храму, не відмовлялися від тевіли. Особливе значення цей обряд отримав у месіанських сектах. Месіанськими прийнято називати такі секти юдаїзму, які особливо наголошували на скорому приході Месії. Очікування Месії супроводжувалось підготовкою і покаанням. А покаання повинно було якимось чином виражатися назовні. Тевіла і була тим обрядом, який дозволяв виразити покаання і очищення. Іван Хреститель, проповідуючи, закликав передовсім до покаання. Як вияв покаання, ті, хто дослуховувались до його проповіді, здійснювали ритуальне омивання у водах Йордану. Навколо Івана, як і навколо кожного великого вчителя, гуртувалося оточення з найближчих учнів. Після його смерті учні втратили наставника. Деякі з них перешли до Ісуса Христа. А інші продовжили проповідь Івана. Вони проповідували серед євреїв, як в Юдеї, так і в діаспорі. Врешті група послідовників Івана, чи радше його учнів, оформилася в окрему секту, тобто в одну з нетрадиційних релігійних общин, якими рясніла тогочасна Юдея. Зміст проповіді Івана сьогодні невідомий, як і невідомо, що з цієї проповіді перейняли Іванові учні, формуючи власну релігію. Також невідомо, як виглядала ця релігія на ранньому етапі свого існування. Перебування Іванових послідовників у Юдеї було недовгим. Вони стали жертвами переслідувань євреїв, і були вимушені мігрувати. Масово переселившись до Вавилонії, де вони перебувають і до сьогодні, вони змішались із гностичними сектами, яких там отій порі було чимало. Так виникла релігія мандеїв, яка хоч і сягає корінням до Іванової проповіді, однак послуговується гностичною доктриною.

Історія мандеїв була типовою історією нечисленної релігії в Азії. Мандеї потрапили в зороастрійське середовище, в якому, хоч і не зазнавали переслідувань, проте і не втішались повною свободою. Після мусульманського завоювання Месопотамії мандеї отримали статус агль аль-кітаб (الكتاب اهل), тобто «люди Писання», якими, окрім мандеїв, вважалися також християни і юдеї. Люди Писання мали більші привілеї в мусульманському

світі, аніж язичники, проте також зазнавали утисків. Утиски не дали мандеям розвинутися, втім вони зуміли вижити. Мандеї є єдиною гностичною релігією, яка існує в сучасному світі і не переривала свого існування впродовж історії. Богослужіння мандеїв проводяться мандейською мовою, яка є одним із діалектів арамейської. Цією самою мовою більшість мандеїв спілкуються в побуті.

• ДОКТРИНА МАНДЕЇВ

У своєму віровченні мандеї розробили багату, але не оригінальну систему. В їхній доктрині присутні типові для гностиків мотиви: дуалізм Вищого Бога і деміурга, поневолення душ матерією, спасіння через просвітлення тощо. Вищого Бога мандеї називають іменем Мана-рурбе; він є Отцем життя. З Мана-рурбе шляхом еманачії з'явилась інша сутність – Йошамін, який є другим життям. З нього еманувало третє життя – Абатур, на рівні якого світло Вищого Бога почало затухати. Сином Абатура є Птагіл (бог творіння). Абатур зобов'язав Птагіла створити тігіл (матеріальний світ) і Адам-паргія (тілесний Адам). Тігіл сотворений на рівні згасання світла і життя Вищого Бога, тому він злий і грішний. Мана-рурбе, оцінивши творіння Птагіла, прокляв його, але змілосердився над людьми. Він зіслав людству спасителя на ім'я Манда д-Гайє (Пізнання Життя або Син Життя), який дарував людині Адам-касія (внутрішню людину), і з'явився посеред людей задля їхнього спасіння. Мандеї переконані, що Іван Хреститель був великим релігійним реформатором і пророком. Він проповідував покаєння задля досягнення звільнення від матеріального світу. Ісуса Христа мандеї вважають самозванцем і заперечують будь-яку його роль у спасінні людства. Однак, на думку мандеїв, Іван хрестив також Манду д-Гайє. В кінці світу Манда д-Гайє спасе світ, здолає зло. Врятуються навіть Абатур і Птагіл, яких Манда д-Гайє просвітить і наведе.

Наслідуючи Івана Хрестителя і давню традицію єгипетської та єврейської релігій, мандеї практикують багаторазові сакральні омивання. Цей обряд вони здійснюють кожної неділі та під час важливих життєвих подій. Регулярне сакральне омивання стало настільки важливим для мандеїв, що перетворилося у їхню найбільшу зовнішню ознаку. Окрім сакрального омивання, вони практикують обряд причастя хліба і освяченої води. Моральний

кодекс мандеї ґрунують на десяти біблійних заповідях, а також додають до них власні специфічні заборони, серед яких вживання алкоголю, добровільна бездітність і неодруженість, кастрація і обрїзання. Надзвичайно важливою для мандеїв є сім'я. Кожен, хто належить до цієї релігійної групи, зобов'язаний народжувати і виховувати якомога більше дітей. Особливістю мандеїв є те, що в цій релігії заборонено приймати нових членів. Мандеєм може стати тільки той, хто народився в мандейській сім'ї. Тому дітонародження є єдиною запорукою збереження майдеїської релігії і мандейської нації. Також мандеям заборонено одружуватися з представниками інших релігій. Якщо мандей або мандейка одружуються з не-мандеями, вони виключаються з общини. В мандейських общинах є священство, яке поділяється на декілька рангів: тармід (нижчий ступінь), шґанда (диякон), ганзбар (єпископ). На чолі мандейської релігії стоїть священник із титулом Ріс-Ама. Мандеї будують храми, особливістю яких є їхнє розміщення поблизу водоймищ, які є необхідними для сакрального омивання. У мандеїзмі сформувалось священне писання, яке називають «Сідра Рабба» («Велика Книга») або «Гінза» («Скарб»). Кінцева редакція тексту відбулась у VII-VIII століттях. Сідра Рабба складається з двох розділів: Права «Гінза» містить декілька книг, які розповідають про богословські, космологічні та моральні уявлення мандеїв; і Ліва «Гінза», в якій містять пісні про посмертну долю душі, а також про те, що відбувалось після смерті з Адамом, Євою і Сетом.

9.6. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГНОСТИЧНІ СЕКТИ

Відродження гностицизму відбулось у середньовіччі, коли воно набрало яскравих християнських тонів. Початок цього відродження відбувся у Вірменії, яка була однією з перших країн світу, що прийняла християнство як свою офіційну релігію. Саме у Вірменії на зорі її християнізації з'явилися дві секти, які мали чіткі гностичні риси.

► Перша з них – *мессаліани*, назва яких походить від грецького *μεσσαιανοί* – молільники. Оскільки Вірменія знаходилась між Візантією та Персією, або ставала колонією то однієї імперії,

то іншої, або ж розділялася між ними, то мессаліанство проникало і до Візантії, і до Персії. У творах Отців Церкви зустрічаються згадки про мессаліан та занепокоєння з приводу поширення секти. Проблема мессаліан розглядали Перший Константинопольський та Єфеський Собори, піддаючи анатемі всіх, хто був причетний до секти. Водночас активна боротьба проти мессаліан велась і в Ассирійській Церкві Сходу, поширеній у Персії. Ця ересь проникала до монастирів, і там знаходила прихильників серед чернецтва. Відомі факти закриття монастирів, до яких проникало мессаліанство. Християнські автори III-V століть визначали мессаліанство як християнську ересь, проте його доречніше окреслювати як синкретичну секту, у віровченні якої присутні більше елементів гностицизму та маніхейства, ніж християнства, хоч і називали вони себе християнами. Мессаліани уявляли світ і людську душу дуалістично, тобто вони були переконаними, що все суще є полем боротьби добра і зла. В людській душі однаково присутні сатана і Святий Дух, при цьому природа людини в більшості схильна віддатися у володіння сатани. Людина, опанована сатаною, зла. Ані Хрещення, ані Євхаристія, на думку мессаліан, не спроможні звільнити людину від влади сатани. Люди грішать і після Хрещення. Щоби звільнитися, необхідна постійна внутрішня духовна боротьба та неперервний зв'язок із Добрим Богом, а це можливе тільки в молитві. Зло є об'єктивно існуючою реальністю, яка протистоїть Богу. Оскільки людина включена в цю космічну боротьбу, вона покликана прикладати зусилля для того, аби обирати добро і відкидати зло.

► У VII-IX століттях у цих самих краях сформувалась секта *павлікіан* (παυλικιανοί). Назву «павлікани» для окреслення цієї секти використовували їхні противники, зважаючи на те, що вони апостола Павла вшановували більше всіх інших апостолів. Самі павлікани іменували себе просто християнами, натомість інших християн вони називали ромеями (римлянами), та стверджували, що ромеї відпали від істинного вчення Христа. Секта павлікан поширювалась у Вірменії, Візантії та Персії. Павлікани вчили, що Добрий Бог є творцем тільки духовного світу, натомість матеріальний світ є творінням злого деміурга. Вони звинувачували інших християн у тому, що вони не зрозуміли Христа, який проповідував Доброго Бога, і продовжують поклонятися деміургу. Павлікани стверджували, що людська природа також

дуалістична: в ній присутні і добра духовна сторона, яка єднає людину з Богом, і зла, яка її єднає з деміургом. Ці дві частини душі перебувають у постійній боротьбі. Деміург намагався закрити від людини знання про Бога. З цією ціллю він заборонив першій людині в Раю споживати плоди дерева пізнання добра і зла. Поступово людина забувала про Бога, але як би низько вона не впала, вона ніколи не втратить доброї частинки світла, вкладеної ним у людську душу, і завжди може піднятися. Для того, щоби звільнитися, людина повинна пізнати правду про Бога і про себе. Місія Ісуса Христа полягала в тому, аби відкрити людині істину. Оскільки місія Христа полягала у сповіщенні людству істини, а не у хресній жертві, то у павліканській доктрині непотрібним було вчення про воплощення. Павлікани у христології дотримувались докетизму, тобто стверджували, що Христос не мав людського тіла, а був лише привидом. Відповідно, він не народжувався, не помирав і не воскресав. На цій основі павлікани ґрунтували критику культу Богородиці, святих, ікон, а також усього, що було пов'язане із тілом Христа. Вони не вірили у воскресіння мертвих, позаяк спасіння в їхньому розумінні було звільненням від матерії, а не поверненням до неї. Секта павлікан була заснована вірменином на ім'я Константин, який змінив ім'я на Сільван; так називався один із учнів апостола Павла. Проповідь Константина тривала у 657-684 роках і була настільки успішною, що стала предметом обговорень у Константинополі. Імператор Константин IV у 684 році вислав до місць поширення павлікан поліцейську місію з ціллю придушення їхньої діяльності. В результаті Константин-Сільван був страчений. Однак павлікани зуміли повернути до своєї віри керівника поліцейської місії Симеона, який прийняв ім'я Тит і впродовж трьох років очолював секту. У 690 році імператор Юстиніан II вислав до павлікан нову поліцейську місію, наслідком діяльності якої стала страта Симеона-Тита та інших лідерів секти. В наступні роки павлікани користувались відносною свободою. Ажу час правління імператора Лева V Вірменина (813-820) гоніння на павлікан відновились. Павлікани у той час становили вже немалої групу, що дало їм можливість піднятися на повстання проти Візантії. Коли повстання було придушене, залишки павлікан утекли до Халіфату, де їм надали притулок, зважаючи на вороже ставлення павлікан до Візантії. Павлікани неодноразово влаштували на-

пади на сусідні райони, брали полонених та силою наvertsали їх на свою віру.

➤ Зріст могутності павлікан дав їм можливість створити власну незалежну державу в районі Євфрату зі столицею у фортеці Тефрик, на місці якої сьогодні знаходиться турецьке місто Дивриги. Павлікани неодноразово влаштовували військові набіги на Візантію, які стали серйозною загрозою безпеці Візантії. У 872 році візантійці розбили павлікан та знищили їхню державу. Ті павлікани, які вижили, оселилися у Східній Вірменії, але вже не дошкуляли Візантії. На новому поселенні павлікани злилися зі сектою *тондракійців* – ще однією гностичною сектою, яка виникла у 830-ті роки в Західній Вірменії, в районі гори Тондрак. У 970 році імператор Іван Цимісхій для оборони кордонів поселив багатьох павлікан у Фракії, де павліканській колонії була гарантована свобода. Аж через століття імператор Олексій I Комнін здійснив нові спроби навернення павлікан до християнства. Наступні століття нечисельні павліканські общини мирно існували на Балканах. Внаслідок переслідувань павлікан зі сторони мусульман, у XVIII столітті частина секти переселилася на терени Австро-Угорської імперії, де їх почали називати банатськими болгарами, оскільки вони оселилися в місцевості Банат. Невелика народність банатських болгар існує і сьогодні в Румунії та Сербії. З часом вони стали католиками, але зберегли національну ідентичність і власну банатсько-болгарську мову. Та частина павлікан, яка залишилась на мусульманських теренах, прийняли іслам і сформували власну народність – помаки.

➤ Присутність павлікан у Болгарії дала імпульс для формування гностичної секти на слов'янських теренах – *богомилі*. Богомили виникли у південно-західних районах Болгарії в X столітті, поширилися в сусідні країни та проіснували до XV століття. Вважається, що засновником секти був Богомил, біографія якого однак невідома. Незважаючи на свою залежність від павлікан, доктрина богомилів все ж дещо відрізнялася від павліканської. На найвищому рівні буття, на переконання богомилів, знаходяться не два боги, а один. Бог-Отець мав декілька синів. Кожен із них мав свою свиту. Так з'явилися десять ангельських чинів. Старший син Бога на ім'я Сатанаїл загордів і виступив проти Отця, і зі своїм ангельським чином відпав. Вірними Богам залишилися дев'ять інших чинів. Від моменту відходу від

Бога, Сатанаїл шкодив Богові, а особливого його найбільшому творінню – людям. Саме він з'явився першим людям у вигляді змії та втілювався у Каїна. Через потомків Каїна він посіяв зло у світі. Місія Ісуса Христа полягала в тому, щоби позбавити Сатанаїла божественного статусу. Оскільки богомили, як і багато інших гностичних сект, опинилися у християнському середовищі, вони активно критикували християнство, зокрема Старий Завіт, Церкву, Літургію, вшанування ікон та інше. Хоч богомили презентували себе борцями за чистоту християнства і перейняли від християнства численні сюжети для створення власних міфів шляхом перекручення біблійних оповідань, вони з християнством не мали нічого спільного і не формувалися апостольською традицією.

► В XIV столітті у Пскові (Росія), під впливом богомилів, виникла секта *стригольників*, віровчення якої невідоме. Найвірогідніше, що стригольники не розробляли якоїсь особливої власної доктрини, а зосередились тільки на моральному вченні богомилів та протесті проти культу офіційного християнства.

► Ще однією сектою, яка виникла в Росії під впливом богомилів, були *хлисти*. Засновником цієї секти був селянин Данило Филиповий, який у XVII столітті проголосив себе втіленням Бога-Саваота, який начебто вселився в нього, і виступив із проповіддю своїх дванадцяти заповідей: 1) Я є Бог, передвщений пророками, який зійшов на землю для спасіння людських душ. Немає іншого Бога, крім мене. 2) Немає іншого вчення. Не шукайте його. 3) На чому поставлені, на тому і стійте. 4) Бережіть Божі заповіді і будете ловцями вселенної. 5) Хмільного не пийте, тілесного гріха не чиніть. 6) Не одружуйтесь, а хто жонатий, нехай живе з жінкою як зі сестрою. Неодружені хай не одружуються, одружені хай розлучаються. 7) Поганих слів не говоріть. 8) На весілля і хрестини не ходіть, на хмільних бесідах не бувайте. 9) Не крадіть. Хто одну копійку вкраде, тому копійку покладуть на тому світі на тім'я, і коли від пекельного вогню вона розтопиться, аж тоді тільки той чоловік отримає прощення. 10) Ці заповіді зберігайте в тайні, ні батьку, ні матері не видавайте, будуть батогом бити і вогнем пекти – терпіть. Хто витерпить, хто буде вірний, – отримає царство небесне, а на землі – духовну радість. 11) Один до одного ходіть, хліб-сіль приносіть, любов чиніть, заповіді мої зберігайте, Богу моліться. 12) Віруйте у Святого Духа.

Після смерті Данила Филипового общину хлистів очолювали люди, які називали себе «христами». Такими були Іван Суслов, Прокопій Лупкін та інші. Поряд із христами, з'являлись і богородиці. Упродовж XVIII століття хлисти набрали такої популярності, що проти них із розпорядження імператриці Анни були відкриті кримінальні справи. Хлисти вважають, що існує два світи – духовний, сотворений Богом, та матеріальний, сотворений сатаною. Ці два світи перетинаються в людині. Поряд із Богом існують Син, Святий Дух, Богородиця, ангели та інші духи. Всі вони можуть втілюватися в людей безконечну кількість разів. Хлисти вели строгий аскетичний спосіб життя, були закритими у своїх общинах, які називали кораблями. Хлисти відвідували православні богослужіння з ціллю конспірації. Але, окрім цього, практикували власні обряди, до яких належали самобичування і радіння – танці і наспіви з ціллю досягнення екстазу. Сьогодні невеликі общини хлистів збереглися в Тамбовській, Самарській та Оренбурзькій областях Росії.

► У XVIII столітті від хлистів відкололась секта *скопців*, засновником якої був Кондратій Селіванов. Скопці вважали найвищим рівнем духовного удосконалення оскоплення (кастрацію). Оскільки представники секти в більшості не мали власних дітей, вони вели активну місійну роботу: кастрували дітей, викуповували кріпаків під умовою кастрації, платили за згоду кастрації, агітували молодь тощо. У 1772 році відбувся перший суд на скопцями. В Радянському Союзі секта була заборонена, але не зникла; вона існує й до сьогодні. Самі скопці називали себе «білими голубами», оскільки термін «вибілитися» в них означав оскопитися, а хлистів – «сірими голубами». У XIX столітті від хлистів відкололась секта *посників*, засновником якої був Авакум Копилов. Члени секти вважали, що найвищого рівня духовного удосконалення можна досягти тільки читанням Біблії, постійною молитвою та неймовірно строгими постами.

► У 30-ті роки XIX століття на основі хлистів виникла ще одна секта, яка назвала себе «Ізраїль». Згодом її почали називати «*Старий Ізраїль*». Її засновником був Парфентій Катасонов, який проголошував себе останнім втіленням Христа, спростив поведінкові вимоги, які панували серед хлистів, послабив піст та дозволив одруження. Секта фактично зникла на межі XIX–XX століть.

► На початку ХХ століття під проводом Василя Лубкова сформувалась секта Новий Ізраїль, яка продовжила традицію Старого Ізраїлю. Через проблеми в Російській імперії, члени секти на чолі з Лубковим мігрували до Уругваю, де перетворилися в тоталітарну секту з колективною власністю і беззаперечним диктатом Лубкова. Деякі члени секти покидали колонію та звільнялися від диктату. З тими, хто залишився в секті, Лубков у 1930 роках повернувся до СРСР, і члени секти оселилися в Ростовській області. Під час сталінських репресій секта була знищена. Ті, хто залишилися в Уругваї, стали жертвами диктатури 1973-1985 років.

► Утім, найбільш масштабним реваншом богомилів був рух *катарів*. Їхня назва походить від грецького слова *καθαροί* (чисті). Інша назва цього релігійного руху – *альбігойці* (французькою – *Albigeois*), оскільки одним із центрів секти було французьке місто Альбі. Катарі сформувались на основі тих богомилів, які проникали до Західної Європи. Катарські общини виникали поступово, тому чіткої дати виникнення катаризму не існує. Перші згадки про ці секти зустрічаються у X-XI століттях. В XI столітті ця секта стала впливовою силою в західноєвропейському суспільстві, яка почала загрожувати усталеним суспільним нормам та безпеці європейських монархій. Центрами поширення катаризму стали Лангедок (сучасна Південна Франція) та Ломбардія (сучасна Північна Італія), однак катарські общини з'являлись по всій Франції. На початку XIII століття дійшло до відкритого збройного протистояння між католиками і катарами. У 1209 році монархи Європи організували Альбігойський хрестовий похід, та їхні армії ввійшли в Лангедок. Війна тривала двадцять років. Католицьку армію очолювали французькі королі, яких за час війни змінилося аж три: Філіп II Август (правив у 1180-1223 роках), Людовік VIII Лев (правив у 1223-1226 роках) та Людовік IX Святий (правив у 1226-1270 роках). У 1229 році король здобув перемогу над катарами, а Лангедок був приєднаний до Франції. Ті катарі, які не відмовились від своїх переконань, пішли у підпілля, а їхні общини зникли аж у XIV столітті. Катарі вірили, що творінням Доброго Бога був духовний світ, а матеріальний світ сотворений деміургом. Оскільки катарі, як і всі гностики, вважали, що творцем світу був злий деміург, і саме він тримав людство у незнанні до приходу Христа, вони повністю

заперечували цінність Старого Завіту та вбачали в ньому закон деміурга. Матеріальне тіло людини, як елемент матеріального світу, є творінням злого божества. Воно стало в'язницею для душі, яка є частиною духовного світу. Деміург усіляко намагається тримати людину у своїх лещатах, позбавляючи її можливості пізнати правду про свою істинну сутність. Місія Христа полягала у просвітленні людини. Якщо людина дізнається про свою сутність, то звільниться з-під влади деміурга. Отже, доктрина катарів була типово гностичною. Катари приймали християнське Хрещення, але вважали його лишень хрещенням водою, яке не дає спасіння. Для звільнення потрібне Хрещення Духом, яке катари називали *consolamentum* (консоламентум). Цей обряд символізував повне звільнення з-під влади деміурга. Виглядав він дуже просто: після тривалої підготовки кандидата, йому на голову клали Новий Завіт і молилися молитву «Отче наш». Вважалося, що з цього моменту кандидат отримував просвітлення і повне звільнення. Община катарів поділялася на дві групи: віруючі (*credenti*), які сповідували катарську доктрину, але ще не прийняли *consolamentum*, і досконалі (*perfecti*), які прийняли *consolamentum*. Досконаліми була тільки невелика частина катарів. Оскільки цей статус вимагав особливо ригористичної моральності, більшість катарів відкладали цей обряд до глибокої старості або небезпеки смерті. Етика катар була дуже строгою.

Отже, хоч гностицизм був феноменом культури епохи еллінізму, він не зник із її закінченням, а виявився неймовірно живучим культурно-релігійним явищем. У середньовіччі, коли, здавалося б, усі проблиски еллінізму давно в минулому, спостерігаються значущі спалахи гностичної доктрини. Найбільшими гностичними релігіями середньовіччя стали богомили та катари, які, хоч і зодягали свої вчення у християнські мотиви, все ж залишалися виключно гностичними.

ЛІТЕРАТУРА

Aland, Barbara. Die Gnosis. – Stuttgart: Reclam, 2014.

Alvar, Jaime. Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the

Cults of Cybele, Isis and Mithras. – Leiden, New York: Brill, 2008.

Assmann, Jan. Tod und Jenseits im Alten Ägypten. – München: C.H. Beck, 2003.

- Aubaude, Camille.* Le Mythe d'Isis. – Paris: Kimé, 1997.
- Aurell, Martin.* Les Cathares devant l'histoire. – Cahors: L'Hydre, 2005.
- Baier, Lothar.* Die große Ketzerei: Verfolgung und Ausrottung der Katharer durch Kirche und Wissenschaft. – Berlin: Verlag Klaus Wagenbach, 1991.
- Barucq, André; Dumas, François.* Hymnes et prières de l'Égypte ancienne. – Le Cerf, 1980.
- Baumgarten, Roland.* Heiliges Wort und Heilige Schrift bei den Griechen. Hieroi logoi und verwandte Erscheinungen. – Tübingen: Narr, 1998.
- Benad, Matthias.* Domus und Religio in Montaillo. – Tübingen: Mohr Siebeck Verlag, 1980.
- Betrò, Maria Carmela.* Hiéroglyphes: Les mystères de l'écriture. – Paris: Flammarion, 1995.
- Borella, Jean.* Problèmes de gnose, l'Harmattan, 2007.
- Borst, Arno.* Die Katharer. – Stuttgart: A. Hiersemann Verlag, 1953.
- Brankaer, Johanna.* Die Gnosis – Texte und Kommentar. – Marix Verlag, 2010.
- Bricault, Laurent.* Atlas de la diffusion des cultes isiaques. – Paris: Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 2001.
- Bricault, Laurent.* Isis, dame des flots. – Liège: Université de Liège, 2006.
- Bricault, Laurent.* Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain. – Paris: Belles Lettres, 2013.
- Broek, Roelof van den.* Studies in Gnosticism and Alexandrian Christianity. – Leiden: Brill, 1996.
- Buckley, Jorunn Jacobsen.* The Mandaean: Ancient Texts and Modern People. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Chassinat, Émile.* Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak. – Le Caire, IFAO, 1966.
- Cortegiani, Jean-Pierre.* L'Égypte ancienne et ses dieux, dictionnaire illustré. – Fayard, 2007.
- Drower, Ethel Stefana.* The Haran Gawaita and the Baptism of Hibil-Ziwa: the Mandaic text – Vatikan: Biblioteca apostolica vaticana, 1953.
- Drower, Ethel Stefana.* The Mandaean of Iraq and Iran: Their Cults, Customs, Magic Legends, and Folklore. – Piscataway (New Jersey): Gorgias Press, 2002.
- Dunand, Françoise.* Isis, mère des dieux. – Arles: Actes Sud, 2008.
- Eilenstein, Harry.* Isis: Die Geschichte der Göttin von der Steinzeit bis heute. – BOD, 2011.
- Fichtenau, Heinrich.* Ketzler und Professoren: Häresie und Vernunftglaube im Hochmittelalter. – München, C.H. Beck, 1992.
- Forgeau, Anne.* Horus-fils-d'Isis: La jeunesse d'un dieu. – Le Caire, IFAO, 2010.
- Forrest, Isidora.* Isis Magic: Cultivating a Relationship With the Goddess of 10.000 Names. – Llewellyn Publications, 2001.
- Franco, Isabelle.* Mythes et dieux: Le souffle du soleil. – Paris: Pygmalion, 1996.
- Graves, Robert.* Les mythes grecs. – Paris: GLM, 1967.
- Gros de Beler, Aude.* La mythologie égyptienne. – Paris: Grand Livre du Mois, 1998.
- Hadot, Pierre.* Le voile d'Isis: Essai sur l'histoire de l'idée de nature. – Paris: Gallimard, 2004.
- Hafner, Johann Evangelist.* Selbstdefinition des Christentums. Ein systemtheoretischer Zugang zur frühchristlichen Ausgrenzung der Gnosis. – Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2003.
- Harari, Roland; Lambert, Gilles.* Dictionnaire des Dieux et Mythes égyptiens. – Paris: Le grand livre du mois, 2002.
- Hart, George.* The Routledge Dictionary of Egyptian Gods And Goddesses. – Routledge, 2005.
- Hornbostel, Wilhelm.* Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, der Er-

scheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes. – Leiden: Brill, 1973.

Hornung, Erik. Les Textes de l'au-delà dans l'Égypte égyptienne. – Éditions du Rocher, 2007.

Imperium der Götter: Isis – Mithras – Christus: Kulte und Religionen im Römischen Reich. – Stuttgart: Theiss, 2013.

Iwersen, Julia. Gnosis – Eine Einführung. – Panorama Verlag, 2005.

Jonas, Hans. Gnosis: Die Botschaft des fremden Gottes. – Frankfurt am Main: Verlag der Weltreligionen, 2008.

King, Karen L. What is Gnosticism. – Belknap Press, 2003.

Kleibl, Kathrin. Iseion. Raumgestaltung und Kultpraxis in den Heiligtümern gräco-ägyptischer Götter im Mittelmeerraum. – Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft, 2009.

Klein, Reiner. Die Mysterien der Katharer. – Zeitenwende, 2008.

Koenig, Yvan. Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne. – Paris: Pygmalion, 1994.

Kosack, Wolfgang. Geschichte der Gnosis in Antike, Urchristentum und Islam. Texte, Bilder, Dokumente. – Basel: Christoph Brunner, 2014.

Lambert, Malcolm. Geschichte der Katharer. – Darmstadt: Primus Verlag, 2001.

Layton, Bentley. The Gnostic Scriptures. – New York: Doubleday, 1987.

Leisegang, Hans. Die Gnosis. – Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1985.

Lévêque, Pierre; Séchan, Louis. Les grandes divinités de la Grèce. – Éd. E. de Boccard, 1966.

Lidzbarski, Mark. Das Johannesbuch der Mandäer. – Berlin: Walter de Gruyter, 2011.

Logan, Alastair H.B. Gnostic Truth and Christian Heresy. A Study in the History of Gnosticism. – Peabody: Hendrickson Publishers, 1996.

Logan, Alastair H.B. The Gnostics. Identifying an Early Christian Cult. –

London: Continuum International Publishing Group, T&T Clark, 2006.

Macuch, Rudolf. Und das Leben ist siegreich! Mandäische und samaritanische Literatur. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.

Markschies, Christoph. Die Gnosis. – München: C.H. Beck, 2006.

Merkelbach, Reinhold. Isis regina – Zeus Sarapis: Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt. – Berlin: Walter de Gruyter, 2001.

Montesino, Jean-Pierre (вид.) De Cybèle à Isis. – Paris: Éditions Cybèle, 2011.

Münster, Maria. Untersuchungen zur Göttin Isis: vom Alten Reich bis zum Ende des Neuen Reiches. Mit hieroglyphischem Textanhang. – Berlin: Hessling, 1968.

Oberste, Jörg. Der Kreuzzug gegen die Albigenser. – Darmstadt: Primus Verlag, 2003.

Oberste, Jörg. Ketzerei und Inquisition im Mittelalter. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.

Ostheim, Martin R. von. Selbsterlösung durch Erkenntnis. Die Gnosis im 2. Jahrhundert n. Chr. – Basel: Schwabe, 2013.

Pearson, Birger Albert. Ancient Gnosticism. Traditions and Literature. – Fortress, 2007.

Pearson, Birger Albert. Gnosticism and Christianity in Roman and Coptic Egypt. Studies in antiquity and Christianity. – London, New York: T&T Clark, 2004.

Quentin, Florence. Isis l'éternelle: Biographie d'un mythe féminin. – Paris: Albin Michel, 2012.

Reed, Ellen Cannon. Circle of Isis. – New Page Books, 2001.

Roché, Déodat. Die Katharerbewegung: Ursprung und Wesen. – Stuttgart: Verlag am Goetheanum, 1992.

Rudolph, Kurt. Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

- Runciman, Steven.* Häresie und Christentum: Der mittelalterliche Manichäismus. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1988.
- Sa-Aset, Jyareth.* Celestine Isian Wicca: A Wiccan Tradition. – CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.
- Schmidt, Ernst.* Die Einführung des Sarapis in Alexandria. – Naumburg: Lippert, 1909.
- Sethe, Kurt.* Sarapis und die sogenannten katochoi des Sarapis. Zwei Probleme der griechisch-ägyptischen Religionsgeschichte. – Berlin: Weidmann, 1913.
- Specht, Harald.* Von Isis zu Jesus – 5000 Jahre Mythos und Macht. – Leipziger UV, 2004.
- Takács, Sarolta A.* Isis and Sarapis in the Roman world. – Leiden, New York: Brill, 1995.
- Thibaud, Robert-Jacques.* Dictionnaire de Mythologie et de Symbolique Égyptienne. – Dervy, 1996.
- Thomassen, Einar.* The spiritual seed. The Church of the Valentiniens. – Leiden: Brill, 2008.
- Totti, Maria.* Ausgewählte Texte der Isis- und Sarapis-Religion. – Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1985.
- Vidman, Ladislav.* Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes. – Berlin: Walter de Gruyter, 1970.
- Weinreich, Otto.* Neue Urkunden zur Sarapis-Religion. – Tübingen: Mohr Siebeck Verlag, 1919.
- Weiss, Hans-Friedrich.* Frühes Christentum und Gnosis: eine rezeptionsgeschichtliche Studie. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 225).
- Wild, Robert A.* Water in the cultic worship of Isis and Sarapis. – Leiden: Brill, 1981.
- Wilkinson, Richard H.* Die Welt der Götter im alten Ägypten: Glaube, Macht, Mythologie. – Stuttgart: Theiss, 2003.
- Williams, Michael Allen.* Rethinking «Gnosticism». An Argument for Dismantling a Dubious Category. – Princeton 1996.
- Wrede, Henning.* Die Antike Herme. – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1986.
- Yamauchi, Edwin M.* Pre-Christian Gnosticism. A Survey of the Proposed Evidences. – Wipf and Stock 2003.
- Афонасин, Евгений.* Гносис. Фрагменты и свидетельства. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008.
- Зелинский, Фаддей.* Религия эллинизма. – Петроград: Academia, 1922.
- Йонас, Ганс.* Гностицизм (Гностическая религия). – Санкт-Петербург: Лань, 1998.
- Оренбург, Михаил.* Гностический миф: Реконструкция и интерпретация. – Либликом, 2013.
- Ранович, Абрам.* Эллинизм и его историческая роль. – Издательство АН СССР, 1950.
- Свенцицкая, Ирина.* Социально-экономические особенности эллинистических государств. – Москва: Высшая школа, 1963.
- Стефанов, Павел.* Ялдаваот: История и учение на гностическата религия. – Омофор, 2008.
- Трофимова, Марианна.* Историко-философские вопросы гностицизма (Наг-Хаммади, II, соч. 2, 3, 6, 7). – Москва: Наука, 1979.
- Чернявский, Станислав.* Александр Великий и наследники его империи. Начало эпохи диадохов. – Москва: Вече, 2017.
- Шлюмберже, Даниэль.* Эллинизированный Восток. – Москва: Искусство, 1985.

Розділ 10

ІСТОРІЯ ІСЛАМУ

10.1. АРАБИ І ПРОРОК МУГАММЕД

Араби – це автохтонне населення Аравійського півострова. Вивчення арабської доісламської давнини складає трудність для сучасної науки, оскільки для мусульман усе, що існувало до ісламу – це *джагілія* (جاهلية – невідання). Негативне налаштування до всього, що існувало в їхній культурі до Пророка Мугаммеда, різко знижувало інтерес арабських учених до власної давнини. Тому сучасні дослідники можуть опиратися на тексти сусідніх до арабів народів, або на мусульманську критику арабів-немусульман. У давнину араби заселяли безкраї пустелі півострова, живучи у складних умовах постійної нестачі води та виснажливого сонця. До виникнення ісламу араби не мали організованої державності. Більшість арабів вели осілий спосіб життя, населяючи місцевості біля оазисів, які забезпечували своїх мешканців водою та рослинністю. Частина арабів вели кочовий спосіб життя. Арабів-кочовиків називають бедуїнами. Як бедуїни, так і осілі араби до виникнення ісламу не утворили жодного більш-менш солідного державного утворення, за винятком Ємену. Ємен був єдиною країною, утвореною арабами, до виникнення ісламу. Оскільки Ємен знаходився на півдні півострова, оточений морем та пустелею, йому не загрожували завоювання сусідніх країн. Всі інші араби жили племенами та родами. Осілі араби будували міста, в яких поселялося по одному племені. На чолі племені стояли еміри. Племена ділилися на роди, на чолі яких стояли шейхи. Так само племена і роди утворювали й бедуїни. Відносини між племенами і родами склалися по-різному. Бідніші племена часто ініціювали війни з багатими племенами, щоби заволодіти їхніми благами. Араби не відчували небезпеки від зовнішніх ворогів, оскільки великі країни Азії не проявляли особливого зацікавлення до Аравії, бідної на природні ресурси та повністю покритої пустелями. Будучи вільними від військової небезпеки зі зовні, араби постійно воювали між собою. Ці війни вимагали розвивати військове мистецтво. Кожен чоловік був воїном, і змалечку готувався, передовсім, до військової служби.

- ДОІСЛАМСЬКІ АРАБСЬКІ ВІРУВАННЯ

Араби є семітським народом, який виокремився з-поміж інших семітів у першому тисячолітті до РХ. Заселивши Аравійський півострів, вони підтримували з іншими семітами не надто тісні контакти, проте зберегли свою історію, культуру і релігію. Арабська мова також є однією із семітських мов. Араби вважають засновником свого народу *Ібрагіма*, якого Біблія називає Авраамом. Вони є нащадками Ібрагімового сина *Ізмаїла*. Цей народ приніс зі собою на Аравійський півострів віру в Аллага. Слово «Аллаг» не є особистим іменем, і означає «Бог». Цим словом араби виражали трансцендентність Аллага та відсутність імені, яке би вичерпно виражало його сутність. Слово «Аллаг» є спорідненим із фінікійським «Ель», єврейським «Елоаг» та іншими семітськими словами, які мають те саме значення. Як і в більшості давніх релігій, арабський Аллаг у народній релігійності огортався своїми зовнішніми проявами. Трансцендентний Аллаг проявлявся у світі, і його іманентні вираження набували священного статусу. Особливістю арабського благочестя було те, що араби ніколи не забували Аллага. Навіть тоді, коли культури виражень Аллага набували особливої популярності, Аллаг завжди стояв у центрі арабської релігії. Окрім віри в Аллага, араби визнавали духів-покровителів окремих племен. Ці духи, які були лишень вираженнями Аллага в духовному житті окремих племен, поступово набирали важливого значення в арабській релігійності. Європейські дослідники часто називають цих духів-покровителів богами. Такий висновок є абсолютно безпідставний, оскільки слово «Бог» арабською звучить «Аллаг», і цим словом араби означували тільки Абсолют. Жоден інший дух словом «Аллаг» ніколи не іменувався.

Внаслідок постійних контактів різних арабських племен, духи-покровителі одних племен ставали відомими іншим племенам. Декуди такі духи-покровителі набирали загальноарабського значення. Найвідомішим духом арабської релігійності була *Аллат*, яка первісно вважалася покровителькою міста Таїф, але згодом набрала рис популярної на Близькому Сході богині-матері. Позаяк для арабів життя асоціювалось із дощем, бо в засушливій пустелі дощ є неймовірною цінністю, то Аллат стала також покровителькою дощу. Покровителем міста Босра був Аарра, якого греки ототожнювали з Діонісом. Покровителями

Мекки вважалися Зуль-Галас і Манаф, Малік – Пальміру, Манат – Медини, Наср – Джуби, Сува – Рухату, Аль-Узза – Набатеїського царства. Окрім перелічених, існувало й багато інших духів. Особливістю давньої арабської релігії було існування єдиного для всіх арабів релігійного центру. Ним була Кааба – храм у місті Мекка, який залишився найбільшим релігійним центром ісламу. Кааба єднала всіх арабів в одну релігійно-національну общину. Кожен араб, незважаючи на те, до якого племені він належав, вважав священним обов'язком здійснити паломництво до Кааби. Оскільки Каабу відвідували представники різних племен, то кожне плем'я намагалося встановити в ній ідол власного духа-покровителя. В результаті Кааба перетворилась на зібрання безлічі ідолів, поза якими важко було помітити, що Кааба є храмом одного лише Аллага.

Серед арабів було немало християн та юдеїв. Араби завжди підтримували тісні контакти з етіопами, які належать до найдавніших християнських народів. Християни і юдеї були строгими монотеїстами. Серед самих арабів також існували великі групи віруючих, які вважали культ духів-покровителів недоречним і таким, що викривляє культ Єдиного Бога. Таких людей називали *ганіфами*. Сьогодні терміном «ганіфи» прийнято називати арабів, які не були християнами чи юдеями, але які сповідували віру тільки в Єдиного Аллага та відкидали сповідання будь-яких інших сакральних істот. Однак у часи Пророка Мугаммеда ганіфами називали усіх, хто вірив у Єдиного Бога. Тому Пророк означував цим словом і християн, і юдеїв, і мусульман, і праведників минулого. Ганіфи гуртувалися навколо Кааби в Мецці, оскільки саме в середовищі тих, хто був найближче до храму, виникали люди, які вболівали за чистоту віри. Пророк Мугаммед народився в родині ганіфів, і прагнення очистити віру в Аллага від домішок народних тлумачень було привите йому змалечку.

• ПРОРОК МУГАММЕД

Отже, засновником ісламу був Пророк Мугаммед (مُحَمَّدٌ), який народився у 570 або 571 році в місті Мекка (Аравійський півострів). Майбутній Пророк належав до родини *Гашимідів*, які згодом відіграли важливу роль в історії ісламу. Засновником цієї родини, від якого вона отримала своє прізвище, був Гашім ібн-Абд Манаф аль-Курайши, прадід Мугаммеда. Гашиміди на-

лежали до племені Курайшитів, засновником якого був Фігр ібн-Малик Курайш, від імені якого плем'я отримало свою назву. Древні араби строго дотримувались родинно-кланових звичаїв; тому їхня ідентифікація можлива тільки за приналежністю до племені і роду. Мекка, місто, в якому народився Мугаммед, відповідно до мусульманських вірувань, засноване Ізмаїлом, сином Ібрагіма (Авраама). Це місто відіграло важливу роль у всій історії арабів. Воно знаходилось на перетині торгових шляхів. Його перетинали каравани, які йшли з Візантії до Персії, та зі Сирії до Ємену. Окрім торгового значення, Мекка відіграла також вагомую релігійну роль. В цьому місті знаходиться древня арабська святиня – Кааба, яка, на переконання мусульман, була збудована Адамом, а згодом відновлена Ібрагімом (Авраамом). Стародавня Мекка була клановою республікою, в якій домінувало плем'я Курайшитів. Роди цього плем'я контролювали різні сфери життя міста. Так, Гашиміди управляли храмом Кааба та прийомом паломників, а *Омеяди*, які, як і Гашиміди, були нащадками Курайша, відповідали за військові справи.

Абдуллаг, батько Мугаммеда, помер ще до народження сина, а мати – Аміна бінт-Вагб – померла, коли Мугаммеду було шість років. Залишившись сиротою, майбутній Пророк потрапив на виховання до свого діда Абд аль-Мутталіба ібн-Гашіма, який у той час був фактичним правителем Мекки. Коли Мугаммеду виповнилось вісім років, його дід помер, і його на виховання взяв брат його батька Абу Таліб. Згодом його син Алі став зятем Пророка, і відіграв визначну роль в історії ісламу. Коли Мугаммед підріс, він, як і більшість членів його родини, зайнявся караванною торгівлею. Переломним моментом в житті Мугаммеда стало його знайомство з багатою вдовою *Хадіджею бінт-Хувалід* (555-619), управителем караванів і майна якої він став. У 595 році, коли Мугаммеду виповнилось 25 років, він одружився з Хадіджею, яка в той час вже досягла 40-річного віку, і була двічі вдовою та виховувала дітей від обох попередніх шлюбів. Хадіджа залишилася в пам'яті мусульман як видатна постать, яка першою підтримала проповідь Мугаммеда. Судячи з того, що Мугаммед, допоки жила Хадіджа, не одружувався вдруге, а також із розповідей очевидців, можна зробити висновок, що він її щиро любив. Після смерті Хадіджі, Мугаммед мав ще дванадцять дружин, але всі вони з'явилися аж після смерті першої і улюбле-

ної. Від шлюбу Мугаммеда і Хадіджі народився син (за іншими джерелами – три сини), який однак помер у дитинстві. Пророка пережила тільки його дочка Фатіма.

Розуміючи переживання Мугаммеда з приводу відсутності нащадка, Хадіджа подарувала йому раба Зайд ібн-Гаріта, якого Мугаммед звільнив і усиновив.

• ПОЧАТОК ІСЛАМУ

Датою заснування нової релігії – ісламу – є 610 рік. Під кінець місяця рамадан, який як для доісламських арабів, так і для мусульман, є священним, Мугаммед молився поблизу Мекки. Під час молитви йому з'явився ангел Джабраїл (Гавриїл), який оголосив йому, що він є останнім Пророком, посланим Богом до людства, щоби відновити істинну віру в Єдиного Бога. Єдиний Бог – Аллаг – посилав своїх пророків і посланців до різних народів. Останнім посланцем Аллага, який сповістив людству повноту істини, став Мугаммед. Після цього об'явлення Мугаммед почав свою проповідь строгого монотеїзму. Однак його одноплемінники не сприйняли пророчих слів. Хадіджа була першою, хто повірила Мугаммеду та підтримала його на нелегкому шляху. Поступово до слів Пророка почали прислухатися й інші люди. Так утворилася перша мусульманська община – умма. Проте, чим більшою вона ставала, тим сильнішими були утиски перших мусульман зі сторони мешканців Мекки. Навернення перших сорока мусульман зайняло три роки проповіді Мугаммеда. У 615 році мусульманська община налічувала вже кілька сотень членів, однак утиски ставали все більше нестерпними. Мугаммед закликав відмовитися від вшанування будь-яких божеств та визнати, що Аллаг – Єдиний Бог. В Каабі Аллаг сприймався за найвище божество, однак там знаходилися також ідоли багатьох інших божеств із різних релігій. Присутність цих божеств притягувала паломників. Мекканці побоювалися, що коли вони відмовляться від цих культів, то паломники перестануть відвідувати Мекку, і місто втратить своє провідне становище в арабському світі. Переслідування змусили частину мусульман покинути Мекку та переселитися до Етіопії. На чолі втікачів стояв Усман ібн-Аффан (574-656), який згодом став зятем Мугаммеда, одружившись із його дочкою Рукаєю. В тогочасній Етіопії домінувало християнство-несторіанство. Етіопські християни негативно ставилися

до арабського язичництва, і тому радо прийняли мусульман, зважаючи на їхній монотеїзм.

Важлива перемога ісламу відбулась у 616 році, коли один із найвпливовіших політиків Мекки Умар ібн-аль-Хаттаб став мусульманином. Згодом його дочка Гафса стала однією із дружин Мугаммеда. У 619 році Мугаммед пережив найбільшу трагедію свого життя – померла його перша дружина Хадіджа. Цю трагедію Пророк переживав особливо важко. В тому ж році відбулась ще одна важлива для мусульман подія. Однієї ночі Мугаммед побачив видіння, в якому він перенісся до Єрусалиму, на Храмову гору, з якої він був піднесений до небес, де зустрівся з архангелом Джабраїлом, пророками минулого, а врешті зі самих Аллагом, який передав Пророку перші тексти Корану. Від того моменту майже до смерті Мугаммеда він отримував тексти, які склали Коран. З причини тиску і переслідувань, які чинили на мусульман мешканці Мекки, Мугаммед і група його послідовників були вимушені покинути місто. Вони переселилися в місто Ясріб. Згодом це місто перейменували у Мединат ан-Набі (Місто Пророка), або просто – *Медина*. Це відбулося у 622 році. Від того року ведеться мусульманське літочислення. Подію переселення називають *Гіджра* (переселення). В Медині була збудована мечеть, біля якої Пророк збудував свій дім, у якому прожив до смерті. Сьогодні будинок Пророка з його мавзолеєм приєднані до Мечеті і становить одну з найбільших святинь ісламу.

У 620 році Мугаммед знову одружився. Всього у Пророка було тринадцять дружин.

- ✓ Першою була Хадіджа, за життя якої Мугаммед не мав інших дружин.
- ✓ Другою дружиною Мугаммеда була Сауда бінт-Зама, яка до Мугаммеда овдовіла.
- ✓ Третя дружина – Аїша бінт-Абу Бакр, батько якої (Абу Бакр) був одним із перших мусульман, а після смерті Пророка очолив мусульманську общину.
- ✓ Четверта дружина – Гафса бінт-Умар, батько якої очолив мусульманську спільноту після смерті Абу Бакра.
- ✓ П'ята дружина Пророка – Зайнаб бінт-Хузайма, одруження Мугаммеда з якою стало символом перемир'я з племенем Аміра ібн-Саса.

- ✓ Шоста дружина – Умм Салама Хінд бінт-Абу Умайя аль-Махзумі, яка зі своїм першим чоловіком Абдуллагом ібн-Абдулсадом належали до числа перших мусульман, а коли вона овдовіла, то Пророк одружився з нею.
- ✓ Сьомою дружиною Мугаммеда була Зайнаб бінт-Джагш, яка спершу була дружиною Мугаммедового прийомного сина Зайда ібн-Гаріса. Коли, всупереч протестам Мугаммеда, Зайд і Зайнаб розлучилися, Пророк одружився із Зайнаб, щоби вона не залишалася самотньою.
- ✓ Восьмою дружиною Мугаммеда стала Джувайрія бінт-аль-Харіс, яка походила з племені Бану Мусталік, а її одруження з Пророком стало знаком примирення та ісламізації племені.
- ✓ Дев'ята дружина – Райхана бінт-Зейд, юдейка, біографія якої мало відома.
- ✓ Десятою дружиною стала Сафія бінт-Хуяй, також юдейка і дочка вождя юдейського племені Бану НаDIR.
- ✓ Одинадцята дружина – Рамля бінт-Абу Суфьян, батько якої (Абу Суфьян) був одним із впливових провідників курайшитів, який прийняв іслам.
- ✓ Дванадцятою дружиною була Марія бінт-Шамун, яку закріпачили в Єгипті, а єгипетський правитель подарував її Пророку. Її батько був єгипетським християнином, а мати – мала римське походження.
- ✓ Тринадцятою дружиною стала Маймуна бінт-аль-Гаріс, яка була сестрою дружини одного із родичів Пророка.

В Медині мусульманська община швидко розросталася. Врешті Медина стала першим мусульманським містом. Мусульмани, які переселилися з Мекки до Медини, залишили в Мецці своє майно, яке привласнили мекканці. Це викликало збройні сутички мусульман і мекканців. Розростаючись, мусульмани вступили в низку військових конфліктів з ціллю поширення ісламу. У 630 році мусульмани на чолі з Мугаммедом завоювали Мекку. Першим, що зробив Мугаммед у Мецці, це – знищив усіх ідолів, які розміщувались у Каабі та перетворив Каабу в центральну святиню Аллага. Кааба стала *кіблою* мусульман, тобто місцем, до якого мусульмани повертаються обличчям під час молитви. Досі кіблою був Єрусалим. Кааба також стала місцем паломництва (гадж) мусульман. У 632 році Пророк Мугаммед здійснив свій останній гадж до Мекки в супроводі 90-тисячної групи своїх по-

слідovníків. Через два місяці після повернення до Медини, Пророк помер. Смерть засновника ісламу наступила дванадцятого числа місяця рабі аль-авваль одинадцятого року Гіджри, тобто 8 червня 632 року.

Мугаммед ніколи не вивищував себе понад інших мусульман. Він завжди презентував себе тільки як останній Пророк, посланий Аллагом до людей. Свою велич він бачив виключно у місії, яку на нього накладав Бог, а не в якомусь особливому статусі. Він забороняв поклонятися собі як Богу. Тому й сьогодні в ісламі відсутній культ Мугаммеда, якою б великою не була пошана мусульман до нього. Коли Пророк помер, Абу Бакр, один із найближчих друзів і соратників Мугаммеда, вийшов до народу сповістити про його смерть. Своє слово він почав з того, що Пророк – звичайна людина, і помер, як помирають усі люди. Сенсом життя Мугаммеда була проповідь віри в Єдиного Бога. Все його життя – це боротьба з язичницьким багатобожжям. Мугаммед зумів об'єднати арабів, які досі жили за племінним устроєм у величезну наддержаву. Критерієм приналежності до общини став не національний принцип, а віра в Аллага. Смерть Пророка стала переломним моментом у житті мусульманської общини: досі мусульмани мали на чолі умми Пророка, якого завжди можна було запитати про правильне рішення. Тепер мусульмани залишилися сам-на-сам із викликами дійсності. Єдиним джерелом, з якого мусульмани могли черпати відповіді на свої питання, був Коран і пам'ять про Пророка.

10.2. ПРАВЕДНІ ХАЛІФИ

Коли помер Пророк Мугаммед, перед мусульманами постало питання вибору нового провідника. Відразу ж проявилися протистояння між різними мусульманськими кланами. Також виникло питання про статус нового провідника. Мугаммед проголошував себе останнім Пророком. Це означає, що після нього Аллаг більше не посилатиме пророків. Відповідно новий провідник мусульманської общини міг правити тільки на основі авторитету Мугаммеда, продовжуючи його справу. Виходячи з цих міркувань, мусульмани й не припускали, що новий провідник може бути кимось більшим, аніж тільки намісником Пророка.

Арабською намісник – خليفة (Халіф). Так слово «Халіф» стало найвищим духовним і політичним титулом мусульман. Щоби відрізнити Халіфів, які керували всією уммою, від тих, які керували різними мусульманськими державами після розпаду раннього Халіфату, чотирьох ранніх провідників умми, які послідовно правили після смерті Пророка, прийнято називати *Праведними Халіфами*.

- АБУ БАКР

Після смерті Мугаммеда, община мусульман Медини обрала Праведним Халіфом близького соратника Пророка на ім'я Ас-Сіддік Абу Бакр Абдуллаг ібн-Усман аль-Курайши, більш відомого під скороченим іменем Абу Бакр (572-634). Він був тестем Мугаммеда, батьком його третьої дружини Аїші. Правління Абу Бакра було дуже коротким – тільки два роки, проте дуже насиченим. Першою проблемою, з якою він зіткнувся, стала непокорядяких мусульман. Зокрема, арабські бедуїни заявили, що вони присягали на вірність тільки Мугаммеду, і відмовилися визнавати владу Абу Бакра. Серед них з'явилися різні лже-пророки. Цей рух отримав назву *Ар-Ріда* (відступництво). Абу Бакр мусів за допомогою армії придушувати повстання. Після вирішення проблеми Ар-Ріди, Абу Бакр взявся за подальше поширення ісламу. За життя Мугаммеда мусульмани не виходили за межі Аравійського півострова. Пророк зосередився тільки на наверненні представників свого народу. За правління Праведного Халіфа Абу Бакра мусульмани вперше вийшли за межі своїх земель та почали війни на території сусідніх країн. В результаті цих війн мусульмани завоювали Ірак, який досі належав Персії, та Сирію, яка до цього була частиною Візантійської імперії. Так, мусульмани під проводом Абу Бакра одночасно кинули виклик двом найбільшим країнам тогочасного світу, і завдали їм поразки. Абу Бакр також почав війни у Палестині. У 634 році Халіф важко захворів. Він запропонував мусульманам обрати собі наступника, однак община попросила Халіфа призначити собі наступника. Абу Бакр призначив свого наступника і помер 23 серпня 634 року.

- ОМАР

Другим Праведним Халіфом, відповідно до призначення Абу Бакра, у 634 році став Абу Гафс Умар ібн-аль-Хаттаб аль-Адавій

(585-644), більш відомий як Умар чи Омар. Він також був тестем Мугаммеда, батьком його четвертої дружини Гафси. Омар правив мусульманами десять років, які часто називають «золотим віком» ісламу. За його правління Халіфат значно розрісся і перетворився у світову імперію. За нових обставин Омар не хотів обмежуватися скромним титулом Халіфа (намісника); він додав до свого імені новий титул – *Емір аль-мумінін* (المؤمنين أمير, владика правовірних). Цей титул включав у себе як політичну, так і духовну владу. Після Омара титул «емір» використовували в найрізноманітніших політичних значеннях. А титул «Емір аль-мумінін» завжди зберігав особливе значення найвищого еміра.

Омар продовжив завоювання нових земель та поширення ісламу. У 635 році капітулював Дамаск, що означало повне панування мусульман над Сирією. Це був величезний удар, нанесений мусульманами Візантійській імперії. У 637 році мусульмани повністю заволоділи Іраком, найбагатшим регіоном тогочасного Близького Сходу. Халіф Омар добре розумів, що розміщення армії в іракських містах призведе до знайомства мусульман із багатствами Месопотамії. Для бідних бедуїнів опанування такими розкошами призвело б до втрати боєздатності. Щоби цього не відбулося, Омар наказав розмістити військових у таборі поза містом. З цього табору згодом виросло місто *Куфа*, яке в пізніші часи стало центром мусульманської освіти і культури. У 638 році мусульмани завоювали Єрусалим. Омар відвідав Храмову гору, де колись знаходився Єрусалимський храм, і звідки Пророк Мугаммед піднявся до небес, та наказав збудувати на ній мечеть, яку згодом назвали *Мечеть Омара*, і яка є однією з трьох найважливіших святинь ісламу, поряд із Заповідною Мечеттю в Мецці та Мечеттю Пророка в Медині. Завоювання Єрусалиму ознаменувало повне панування мусульман над Палестиною. Через рік Омар розвернув грандіозні військові кампанії на Сході і на Заході. Результатом війни на Сході стало повне завоювання Персії та повалення династії Сасанидів. Тепер Халіфат досягав аж кордонів Індії. На Заході мусульмани розвернули війну в Єгипті, результатом якої стало повне завоювання Єгипту у 642 році. Досі Єгипет був частиною Візантійської імперії. Нові простори імперії потребували модернізації системи державного управління. Цим проблемам Халіф присвячував багато уваги. В рамках управлінської реформи в 639 році Омар ввів новий ка-

лендар, який мусульмани використовують і досі. Початком літочислення стала Гіджра, тобто переселення Пророка Мугаммеда з Мекки до Медини. Щороку Омар відвідував Мекку. У 644 році, після повернення з паломництва, Халіф увійшов до мечеті в Медині. При вході до мечеті на нього напав один із його рабів, який був іранцем, і поранив Халіфа. Через декілька днів, а саме 7 листопада 644 року, Халіф Омар помер. Перед смертю він призначив раду з шести чоловік, які були наближеними до Пророка, щоби вони обрали нового Праведного Халіфа. Омара похоронили в Мединській мечеті поряд із Мугаммедом і Абу Бакром.

- УСМАН

Рішенням спеціально призначеної ради (шура) новим Праведним Халіфом був обраний Абу Амр Усман ібн-Аффан аль-Умаві аль-Кураши (574-656), більш відомий під скороченим іменем Усман, який був зятем Мугаммеда, чоловіком його дочки Рукаїї. Усман правив мусульманами впродовж дванадцяти років. Він належав до впливого роду Омеядів, заснованого Умайєю. Плем'я Курайшитів, яке володіло Меккою, поділялося на декілька родів, найвпливовішими з яких були Гашиміди і Омеяди. Гашим, засновник роду Гашимідів, і Умайя, засновник роду Омеядів, були двоюрідними братами та онуками Курайша, засновника племені Курайшитів. У родині Гашимідів народився Мугаммед. Два роди ворогували між собою, незважаючи на те, що вони поділили між собою сфери впливу: Гашиміди управляли Каабою і релігійними питаннями, а Омеяди керували армією Мекки. Одруження Усмана і Рукаїї було вигідним для Мугаммеда, оскільки примирювало два ворогуючі клани. Однак цей мир був нестійким, і незабаром відновлена боротьба кланів призвела до поділу мусульманського світу.

Правління Усмана було дуже успішним. У 645 році він зумів розбити візантійський флот в єгипетській Олександрії, майже повністю прогнавши грецьку владу з Північної Африки. У 647 році мусульмани завоювали територію сучасних Лівії і Тунісу, почавши своє панування в Африці. У 649 році Халіф почав будівництво морського флоту, що дозволило мусульманам почати військові дії на морі. В тому ж році мусульмани завоювали Кіпр, в 653 році – острів Родос. Не менш успішними були війни мусульман у Персії. Втім найважливішим досягненням Усмана

було впорядкування Корану. З кожним роком залишалося щоразу менше людей, які особисто знали Мугаммеда, і могли переказувати Коран напам'ять. Щоби зберегти священні тексти, їх почали записувати. В результаті з'являлися різноманітні редакції Корану. Усман взявся за впорядкування канонічного тексту. Комісію з упорядкування Корану очолив Зайд ібн-Сабіт, який був особистим секретарем Мугаммеда. Після завершення роботи комісії, Халіф наказав знищити всі примірники Корану, які не відповідали канонічному тексту, розіславши, натомість, у різні кінці Халіфату стандартизовані примірники.

Халіф Усман прожив понад 80 років. В останні роки свого правління, коли він був у дуже похилому віці за тогочасними мірками, він втрачав політичну пильність, а його працездатність різко зменшувалась. Халіфат, як молода країна, яка ще не мала усталених державних традицій, потребувала енергійного провідника. Зменшення працездатності Усмана призвело до невдоволення його політикою. В Медині, Єгипті та Персії все частіше лунали заклики до непокори Халіфу. Навіть брат Халіфа Марван, який був першим помічником Усмана, не міг впоратись із бунтівниками. Повну підтримку Халіфу виявляла тільки Сирія, в якій майже тиранічно керував Муавія, родич Усмана. Невдоволення врешті призвели до заколоту і вбивства Халіфа Усмана 17 червня 656 року. На чолі заколотників стояли Мугаммед ібн-Абу Бакр, син першого Праведного Халіфа, який керував мусульманським Єгиптом, і Малік аль-Аштар, який керував мусульманським Іраком. Під час вбивства Усмана, його кров потрапила на один примірник Корану, який стояв поруч.

- АЛІ

Після смерті Халіфа Усмана на його місце був обраний Абуль-Гасан Алі ібн-Абу Таліб аль-Курайши або скорочено Алі (599-661), який був двоюрідним братом і зятем Мугаммеда. Батько Алі був опікуном Пророка Мугаммеда, коли той втратив батьків і діда. Коли ж осиротів Алі, Мугаммед взяв його на виховання. Згодом Алі одружився з Фатімою, дочкою Мугаммеда, єдиною з дітей Пророка, хто пережив батька. На цих підставах Алі вважався найближчим родичем Мугаммеда, а сини Алі і Фатіми вважались прямими спадкоємцями Пророка. Алі був єдиним із чотирьох Праведних Халіфів, за правління якого Халіфат нічого

не завойовував, а тільки вирішував внутрішні проблеми. Найбільшою проблемою Алі, яка згодом призвела до розпаду Халіфату, стали його відносини з Омеядами. Ще за часів Пророка, Алі очолював завоювання Мекки, армією якої керували Омеяди. Якщо, прийнявши іслам, Омеяди примирилися з Мугаммедом, то Алі вони цього не простили. Після смерті Халіфа Усмана клан Омеядів очолив Муавія, губернатор Сирії. Алі був для нього ненависним ще з часів Мугаммеда. Тепер Муавія вимагав від Алі покарати вбивць Усмана. Для Алі це стало проблемою: покарати вбивць Усмана означало втратити вірних і впливових союзників, а не покарати їх означало втягнутися в непримиренний конфлікт з Муавією і всім кланом Омеядів. До того ж мати Мугаммеда ібн-Абу Бакра, одного з лідерів заколоту проти Усмана, після смерті першого Праведного Халіфа Абу Бакра, одружилася з Алі. Халіф Алі оголосив, що прощає кривдників свого попередника, і закликає всіх до миру. Для Омеядів це стало величезною образою, наслідком якої були протистояння, які тривають і досі. Окрім конфлікту з Омеядами, ворогами Алі також стали впливові мекканці Талха ібн-Убайдуллаг і Зубайр ібн-аль-Аввам, які були дуже близькими до Пророка Мугаммеда. Все це зробило перебування Халіфа в Медині настільки небезпечним, що він мусів у 657 році перенести столицю в Куфу, місто, яке виникло в Іраку з мусульманського військового табору. З того часу Куфа стала одним із культурних і політичних центрів ісламу, аж поки її славу не затьмарив Багдад.

Переселення Алі до Куфи не вирішило проблему. В тому ж році між Алі та Муавією почалась війна. Це була перша велика війна між мусульманами. Щоби зупинити кровопролиття, Алі і Муавія домовилися передати вирішення свого конфлікту третейському суду. Суд постановив, що і Алі, і Муавія повинні відійти у відставку. Це була явна поразка Алі, бо для Алі зректись статусу Халіфа було значно серйознішим кроком, ніж для Муавії зректись статусу тільки губернатора Сирії. Врешті жоден із них не визнав рішення третейського суду, і обоє залишилися на своїх становищах та у стані війни. Однак, відступ Алі з поля бою і передання справи третейському суду викликали велике обурення серед групи радикально налаштованих прибічників Алі. Розцінивши вчинок Халіфа як зраду, вони відкололися від нього утворивши нову секту – *хариджити* (خوارج), тобто «ті, хто

відступили». Хариджити відзначалися своєю радикальністю, і їх приборкання стало основним завданням Алі, через яке він мусів послабити свою активність у боротьбі з Муавією. Винищити хариджитів повністю так і не вдалося. З часом вони сформували своє релігійне вчення, яке було більш близьким до віровчення сунітів, аніж до шіїтів, проте з деякими відмінностями. Істинними Халіфами вони визнавали тільки Абу Барка і Омара, а Усмана і Алі сприймали за узурпаторів влади. Хариджити вважали, що Халіфом повинен стати тільки найдостойніший із мусульман, незалежно від свого національного і родового походження. Однак, Халіф повинен мати тільки виконавчу владу, а законодавча і судова повинні належати загальній раді – шурі.

Боротьба Халіфа Алі з хариджитами послабили його позиції на Заході. Це дало Муавії можливість вільно керувати і вдосконалювати армію. Набривши сил, він вирушив війною до Єгипту. Лозунгом війни стала помста за вбивство Усмана. Врешті Муавія завоював Єгипет, і вбивши Мугаммеда ібн-Абу Бакра, став володарем всієї західної частини Халіфату. У 660 році Муавія прибув до Єрусалиму та проголосив себе Халіфом. Тепер Праведний Халіфат мав двох Халіфів, які між собою воювали. Цей розкол країни призвів до розколу ісламу: двома найбільшими конфесіями ісламу є суніти (ті, хто підтримали Муавію і Омеядів) та шіїти (ті, хто підтримали Алі, і вважають, що Халіфом може бути тільки родич Пророка Мугаммеда). У 661 році група радикально налаштованих мусульман вирішила врятувати Халіфат кардинальними засобами: вбити всіх учасників конфлікту. В результаті постраждав тільки Халіф Алі: 2 січня 661 року його вбили при вході до мечеті в Куфі. Його похоронили за межами Куфи. На місці його захоронення згодом виникло місто Наджаф, яке є місцем паломництва шіїтів. Алі був останнім Праведним Халіфом, тобто намісником Пророка Мугаммеда, який об'єднав під своєю владою всіх мусульман. Усі, хто носив титул Халіфа після Алі, володіли тільки частиною мусульманського світу.

10.3. ОМЕЯДИ, АББАСИДИ, ОСМАНИ

Коли помер Алі, Халіфом був обраний його старший син *Гасан* (624-669), який відразу ж продовжив війну з Муавією. Однак через декілька місяців Гасан і Муавія зустрілися для вирішення конфлікту. В результаті їхніх домовленостей Гасан зрікся влади і переселився до Медини як цивільна особа. Муавія став Халіфом всієї Ісламської держави. Але Муавія зобов'язувався не призначати наступника, щоби після його смерті рада могла обрати того, кого забажає. Звичайно, Муавія свого слова не дотримав.

• ОМЕЯДИ

Так у 661 році був заснований Омеядський Халіфат зі столицею в Дамаску, першим Халіфом якого став Муавія I. Гасан помер у 669 році, а Муавій жив і правив до 680 року. Перед свою смертю він проголосив свого сина наступником. Це викликало великий спротив серед мусульман, які не звикли до спадкової монархії. Втім у 680 році, коли Муавія помер, його син Язид I став Халіфом. Такий поворот подій викликав спротив передовсім серед шиїтів, на чолі яких опинився молодший син Алі, брат Гасана і внук Мугаммеда *Хусейн* (626-680). Хусейн з групою прихильників відправився до Куфи. Однак по дорозі, в місті Кербела, його перестріли солдати Язида і вбили. Вбивство внука Пророка викликало величезний резонанс у мусульманському світі.

Вбивство Хусейна викликало нові заворушення і розколи в державі. Мекканці бачили в особі Язида символ узурпації влади і встановлення спадкової монархії. Тому Аравія не визнавала його влади. В Мецці Халіфом був проголошений *Абдулаг ібн-Зубайр*, який контролював Аравійський півострів. Він був онуком першого Праведного Халіфа Абу Бакра і племінником Аїші, дружини Мугаммеда. Користуючись загальним хаосом, в Куфі свою владу укріпив місцевий губернатор Убайдуллаг, який також претендував на титул Халіфа. Так країна знову розділилася на три частини. Однак поступово влада Абдулага в Іраку поширювалася, що призвело до поділу Ісламської держави на дві частини з центрами в Мецці і Дамаску. Язид організував військовий похід на Мекку. Його солдати обстрілювали навіть Каабу; Чорний Камінь був розколотий на куски. Однак смерть Язида змусила сирійських

військових повернутися до Сирії, а Абдулаг відновив Каабу та зібрав осколки Чорного Каменю. Язид пробув Халіфом тільки три роки. Після себе він залишив титул малолітньому сину Муавії II, який правив лише кілька місяців, і помер, обірвавши лінію Муавії. Четвертим правителем Омеядського Халіфату в 684 році став *Марван I*, колишній секретар Праведного Халіфа Усмана. Перед ним постало кілька завдань: укріплення кордону з Візантією, війна з Абдулагом і наведення ладу в Іраку, але його смерть у 685 році не дозволила йому виконати поставлені перед ним завдання. Його наступником став його син і талановитий політик *Абдул-Малік* (646-705), який правив Халіфатом двадцять років.

Тим часом серед мусульман Іраку з'явилися нові віяння. Групи шіїтів і хариджитів згуртувалися навколо ідеї помсти за вбивство Хусейна. Їхнім лідером став *Мухтар ібн-Абу Убайд* (622-687). Він закликав до війни проти Омеядів. Цей заклик підтримали різні групи мусульман: шіїти прагнули помститися за смерть Хусейна, а мусульмани-мавалі (тобто мусульмани, які не були арабами) бачили в Омеядах символ домінування арабів. *Мавалі* прагнули досягти рівних позицій з арабами. Мухтар також запам'ятався як богослов, який сформував вчення про *Магді* (спасителя, месію). Мугаммед проповідував, що Месією був Ісус Христос, тому мусульмани, як і християни, більше не очікували першого приходу Месії. Натомість юдеї та зороастрійці вважали, що Месія ще тільки повинен прийти. На Сході Халіфату мешкало багато зороастрійців, вчення яких про Сяошьянта (спасителя) мало великий вплив на вчення Мухтара про Магді. Він проповідував, що в майбутньому до людства прийде Магді, який відновить іслам. Це вчення згодом прижилося в шіїзмі, але мало також відблиски в сунізмі. В постаті Мухтара загрозу побачив Абдулаг ібн-Зубайр, який виступив проти нього війною. Здобувши Куфу, араби вбили Мухтара і відновили свою владу над Іраком, але не на довго. Абдул-Малік, вирішивши свої проблеми з Візантією та скориставшись ослабленням армії Абдулага внаслідок війни з Мухтаром, напав на Ірак і завоював його. Після цього під владою Абдулага залишилася тільки Аравія.

У 692 році Абдулаг ібн-Зубайр помер, і це дало можливість Абдул-Маліку об'єднати всю країну під своєю владою. Як талановитий політик, Абдул-Малік зумів на якийсь час примирити ворогуючі клани Халіфату та приборкати повстанців. Важли-

вим досягненням його політики була централізація державного управління. Необхідною умовою для цього була уніфікація мови. Досі в різних провінціях Халіфату розмовляли різними мовами: араби спілкувалися арабською, в Сирії і Єгипті домінувала грецька, а в Персії – паглаві. Офіційні документи також писалися цими мовами. З ціллю централізації країни халіф ввів у статус офіційної мови тільки арабську. Наступним кроком халіфа стало впровадження однієї валюти. Досі в різних провінціях користувалися монетами сусідніх, а навіть і вже неіснуючих країн. Після смерті Абдул-Маліка у 705 році халіфом став його син аль-Валід (668-715), який продовжив мудру політику батька. Аль-Валід продовжував укріплювати і розширювати Халіфат. Мусульмани перемогли берберів і цим зламали опір корінного населення Північної Африки, а на східних фронтах дійшли аж до Інду. У 711 році мусульманські війська ввійшли в Андалузію, що на півдні Піренейського півострова. З цього почалося завоювання Іспанії. Тогочасна Іспанія, яка колись була римською провінцією Іберією, населялася переважно корінним населенням – іберійцями, а також вест-готами, які відвоювали півострів від Риму та встановили на ньому своє панування. Мешканці півострова розмовляли народною латиною. На чолі мусульманських військ в Іспанії стояв Тарік, бербер, якого губернатор Єгипту і Північної Африки Муса ібн-Нусайр звільнив із рабства і призначив офіцером. Іспанія стала першою країною Європи, завойованою мусульманами. Після смерті аль-Валіда халіфом став його брат Сулейман, який запам'ятовувався як поганий і тиранічний політик. Зі страху перед сильними генералами у своїй країні, він їх знищував, тим самим послаблюючи армію. За два роки свого правління він лише спровокував внутрішні конфлікти і міжусобиці.

Наступним халіфом став Омар II, який прославився як побожний і добрий правитель. Омар не вів війн, але намагався навести лад у країні. Омар відзначався особливою побожністю, і його дуже турбували проблеми соціальної несправедливості в Халіфаті. Ісламська держава переживала у той час величезну проблему нерівності. Арабам вдалося за короткий час завоювати величезні території. В результаті цих завоювань араби опинилися в Халіфаті в меншості, а переважним населенням країни були мавалі (мусульмани-неараби). Як тільки мусульмани завойовували нову провінцію, вони відразу ж накладали на місцеве населення

джизью (податок для немусульман). Проте, коли вони приймали іслам, уряд не поспішав відмінити джизью. Несправедливість була і в армії: арабські солдати отримували вищу плату, ніж солдати неарабського походження. Всі високі державні посади займали араби. Все це породжувало величезні невдоволення правлінням Омеядів та арабською гегемонією в Халіфаті. Претензії мавалі виникали вже в часи Сулеймана, проте він відмовився зрівняти їх у правах із арабами. Омар II, усвідомлюючи, що така політика суперечить заповітам Мугаммеда, провів масштабні реформи, внаслідок яких мавалі були в усьому прирівняні до арабів. Однак Омар II правив тільки три роки. Після його смерті всі його реформи були відмінені.

Після Омара II всі наступні халіфи не відзначалися політичними талантами. Всі свої зусилля вони витрачали на збереження цілісності Халіфату, який страшенно розхитувався. Соціальна несправедливість, яка наростала щороку, налаштовувала мавалі проти Омеядів. У 718 році мусульмани перейшли Піреней і вступили у Францію. Кілька десятиліть франки під проводом Еда Великого, герцога Аквітанського і Васконського, у запеклих боях не давали мусульманам просуватися надто далеко. Проте у 730 році мусульмани підійшли під Пуатьє. Ед Великий попросив допомоги у майордома франків Карла Мартелла (діда імператора Карла Великого). Карлу Мартеллу вдалося розбити мусульман у 732 році, і цим він нажив собі славу рятівника Європи. Битва під Пуатьє була символічною, оскільки це була найдальша точка, куди змогли зайти мусульмани, а поразка у цій битві стала початком занепаду правління Омеядів.

• АББАСИДИ

Останні халіфи династії Омеядів не відзначалися особливими політичними талантами. Країна щоразу сильніше втягувалася у проблеми. Найбільшою бідю Халіфату була нерівність між арабами і мавалі. Араби залишалися етнічною меншістю, але займали всі ключові посади, платили менші податки та отримували найрізноманітніші пільги. Невдоволення мавалі соціальною нерівністю стало визначальним чинником падіння Халіфату. На фоні загальних невдоволень визріла нова політична сила – родина Аббасидів. Засновник родини Аббасидів – Аббас – був рідним братом Абдулага, батька Пророка Мугаммеда. Відповідно, Абба-

сиди були родичами Пророка, на відміну від Омеядів, які хоч, як Пророк і Аббасиди, належали до племені Курайшитів, утім не були його родичами. Аббасиди довгий час не брали жодної участі у політичному житті країни та не втручалися у кланові конфлікти. Коли ж у Халіфаті почались труднощі, родина Аббасидів виступила політичним гравцем. Їхня діяльність починалась повністю законспіровано: велась масштабна пропагандистська робота. Оскільки Аббасиди були родичами Мугаммеда, то вони виступили з лозунгами «За родину Пророка!», що притягло на їхню сторону шиїтів. Об'єднавши навколо себе величезні сили невдоволених мусульман, Аббасиди почали відкритий військовий наступ проти Омеядів. В результаті, у 750 році останній халіф з роду Омеядів Марван II був скинутий. Халіфом став *Абу аль-Аббас ас-Сафаз* – перший правитель Халіфату з роду Аббасидів.

Прийшовши до влади, нова династія почала абсолютно нову політику. Мавалі отримали широкі права та ключові посади. Нові халіфи не опиралися на арабів, а національний чинник не був більше визначальним для ухвалення кадрових рішень. Це принесло не тільки задоволення інтересів тим, хто при Омеядах відчував себе ображеним, а й дало можливість розкрити таланти мусульман-неарабів. Період правління Аббасидів був найбільш плідним в історії мусульманської культури. Розвиток філософії та науки в той час є показником високого цивілізаційного розвитку Халіфату періоду Аббасидів. Оскільки Аббасиди не могли оселитися в Дамаску, де прихильність до Омеядів була дуже сильною, а також не могли перенести столицю в Куфу, населення якої було дуже непередбачуваним, то, з міркувань безпеки, перший халіф династії Аббасидів не мав постійної резиденції. Але вже його наступник, Абу Джаффар аль-Мансур, заснував нову столицю – *Багдад*, який став одним із основних центрів мусульманської культури. Правління Аббасидів прийнято ділити на кілька періодів: 750-861 роки – період могутності; 861-946 роки – період занепаду; 946-1075 роки – перебування під владою Буїдів; 1075-1194 роки – перебування під владою Сельджуків.

Перші роки правління Аббасидів, окрім сприяння культурі і міжнаціональній справедливості, відзначалися й низкою негативних рис. Як тільки Аббасиди прийшли до влади, вони почали жорстокий терор проти Омеядів та всіх, хто їх колись підтримував. Майже всі представники родини Омеядів були брутально

знищені. Врятуватись вдалось тільки одному Омеяду – *Абду ар-Рагману I*. З Дамаску він утік до Північної Африки, а звідти до Іспанії, яка була частиною Халіфату. На Піренейському півострові Абд ар-Рагман зорганізував власну армію та захопив владу, відділивши іспанську частину Халіфату від усієї іншої частини мусульманського світу. Нова країна отримала назву *Кордовський емірат*, оскільки її столицею стало місто Кордова, яке відіграло роль важливого центру мусульманської культури на Заході. У 929 році Кордовський емірат перетворився в Кордовський халіфат, а його тогочасний правитель Абд ар-Рагман III проголосив себе халіфом. Кордовський халіфат володів південними та середніми областями Піренейського півострова. На півночі півострова в той час існували невеликі християнські держави: Леонське королівство, Графство Кастилія, Королівство Наварра, Графство Рибасга і Графство Барселона. З 1009 року в Кордовському халіфаті почались міжусобні протистояння, які врешті призвели до падіння халіфату у 1031 році. В тому році халіфат розділювався на малі емірати. Іспанці-християни весь цей час вели боротьбу за відвоювання своєї батьківщини від мусульманських загарбників. Ця війна отримала назву *Reconquista* (Реконкіста) – відвоювання. Вона почалась у 718 році з перших повстань проти мусульман в Астурії (північна область Іспанії) та завершилась у 1492 році, коли іспанці відвоювали останній емірат – Гранаду. Із падінням Кордовського халіфату в 1031 році, в історії мусульман на Піренейському півострові почались сутінки, а в 1492 році, коли був завойований Гранадський емірат, Іспанія повернулася до християнського правління.

Тим часом в Аббасидському халіфаті з'являлось щоразу більше невдоволених тиранічним правлінням халіфів. Шиїти, які, захопившись гаслом «За родину Пророка!», підтримували Аббасидів у війні проти Омеядів, тепер відчули себе ображеними і зрозуміли, що Аббасиди не намагаються підтримати нащадків Алі. Навіть більше того, серед шиїтських провідників з'явилися мученики, страчені з розпорядження Аббасидських халіфів. Негаразди в країні послаблювали авторитет халіфа та налаштовували проти нього народ. Регулярно в різних кутках країни виникали повстання. Через це халіфи були змушені опиратися на силу найнятих військових. В середині IX століття гулями (найняті іноземні військові, переважно тюрки) стали основною силою в

країні, на яку міг опертися халіф. Утім ця сила не справлялася з величезною територією. Халіфат почав розпадатися на менші частини.

• ФАТІМІДИ

В Північній Африці з'явилися декілька автономних еміратів, які офіційно вважалися підвладними халіфу, однак насправді існували на засадах незалежного самоврядування. Так, у 800-909 роках в Іфрікії панували еміри династії Аглабідів. Іфрікія – це арабська назва Африки, однак в той час Іфрікією називали територію сучасного Тунісу та частково Алжиру і Лівії. В Північно-Західній Африці (приблизно сучасні Марокко і Алжир) у 789-985 роках панували еміри династії Ідрисидів. Над північними і східними областями Єгипту, в Сирії і Палестині у 868-905 роках панувала династія Тулунідів тюркського походження. В Східному Ірані у 821-873 роках запанувала династія Тахіридів. З'являлись і численні інші держави, які розривали Халіфат на куски. Всі ці династії впали під тиском нової сили – Фатімідів. На початку X століття в Північній Африці розвернули свою діяльність ізмаїліти (одна з шиїтських сект). На їх чолі опинилася родина Фатімідів, які проголошували себе нащадками Алі і Фатіми, дочки Мугаммеда. Саме від її імені вони виводили своє прізвище. В 909 році Фатіміди завоювали Північну Африку, утворивши Фатімідський халіфат, який проіснував до 1171 року, та в періоди найвищого розквіту володів територіями від сучасного Марокко до південно-західних областей Аравійського півострова.

• БАГДАД

Влада халіфів невпинно зменшувалась. В середині X століття халіфи керували тільки Багдадом і частиною Месопотамії. Врешті, в 945 році перські шиїти завоювали Багдад. Відтоді володарями Багдаду стали перські шахіншахи (правителі) династії Буїдів. Халіфи втратили будь-яку політичну владу, але зберігали духовну владу. Вони жили тепер на гроші, які їм виділяли Буїди. В 1055 році Багдад завоювали турки-сельджуки, які ставилися до халіфів краще, ніж Буїди, виплачували їм більші пенсії, толерували їхню духовну владу, але до політики не допускали. В 1258 році Багдад завоювали монголи, і вбили останнього Багдадського халіфа Аль-Мустасіма. На цьому закінчується історія Багдад-

ського халіфату. Оскільки мусульмани-суніти з ліквідацією Багдадського халіфату втратили духовного лідера, спроби відновлення халіфату відбулися в Єгипті. Єгипетський султан Бейбарс I проголосив халіфа в Каїрі, що дало початок Каїрському халіфату. Каїрські халіфи мали тільки духовну владу; політична влада в Єгипті того часу належала султанам. Після завоювання Єгипту турками, Каїрський халіфат у 1543 році був ліквідований.

• ТЮРКИ

Із послабленням Халіфату на політичній арені мусульманського світу з'явилися нові нації – тюрки. Як етнічна спільність, тюрки сформувались ще у першому тисячолітті до РХ на території Північного Китаю. Згодом вони розселилися по всій Євроазії, ведучи кочовий спосіб життя. Печеніги, половці, хозари, булгари ще в давнину розселилися на територіях Західної Азії і Східної Європи, а гуни дійшли аж до сучасної Франції. Сьогодні тюрки утворили різні народності. До західних тюрків належать чуваші, татари, башкири, кримські татари, кумики, казахи, узбеки, угуїці, гагаузи, азербайджанці, турки, туркмени та інші. До східних відносяться киргизи, алтайці, уйгури, тувинці та інші. Серед тюрків сьогодні існують різні релігії від древніх вірувань до ісламу. Хозари, які також були гілкою тюрків, ще в давнину прийняли юдаїзм. Згодом юдаїзм залишився релігією караїмів та кримчаків, які мешкають в Криму. В історії ісламу найважливішу роль відіграли три групи тюрків: сельджуки, мамелюки і турки. Перший серйозний виступ тюрків на історичну арену ісламу здійснили *сельджуки*. В XI столітті вони заселилися на теренах між Перською затокою і Каспійським морем на правах васалів. Однак відразу ж сельджуки організували повстання проти володарів цих територій, завоювавши майже весь Іран і Курдистан, а в 1055 році вони захопили Багдад, перервавши панування Халіфату. Влада сельджуків поширилася аж до Сирії і Палестини. Сельджукський султанат існував з 1037 до 1194 року. Опісля, внаслідок міжусобиць, султанат розділився на малі частини. Серед залишків сельджукської держави найдовше проіснував Конійський султанат, який у 1307 році розділився під тиском монголів, а згодом розчинився в Османській імперії.

Другим проблиском тюрків на історичній арені ісламу стали мамелюки. Це були тюрки, яких мусульмани перевозили до

Єгипту для військової служби. Організувавши переворот, мамелюки в 1250 році панували над частиною Єгипту, Сирією та західною частиною Аравійського півострова. На чолі країни опинилася мамелюкська династія Бахритів. У 1261 році мамелюки завоювали Мекку і Медину. Араби опинилися в залежності від мамелюків на своїй історичній батьківщині. Бахрити правили до 1390 року, коли їх змінила династія Бурджитів, яка правила до 1517 року. Мамелюкам довелося боротися як проти хрестоносців, так і проти монголів. Панування мамелюків у Єгипті зробило Каїр політичним і культурним центром ісламу. Мамелюки змогли зберігати своє панівне становище в мусульманському світі тому, що, крім них, мусульмани в той час не мали великих країн. Однак на півночі від володінь мамелюків вже формувалася нова сила – турки-османи.

• ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Історія турків починається з 1299 року, коли невеликий загін (400 вершників) прибули з Мерва (сучасний Туркменістан) на допомогу сельджукам у боротьбі проти Візантії. На чолі цього загону стояв Осман (1258-1326). Коли Конійський султанат розділювався на малі бейства (князівства), то він очолив одне з них під іменем *Осман I*, поклавши початок династії. Відразу ж він почав завойовувати сусідні держави, які були надто нестабільними. Розширивши кордони своєї країни аж до Візантії, Осман проголосив себе султаном. Після смерті Османа I на трон зійшов його син *Орхан I*, який правив у 1326-1359 роках. За його панування країна збільшилась у декілька разів, охопивши всю Малу Азію. Найбільшим досягненням Орхана I стало завоювання південного регіону Балканського півострова, що дало початок просуванню Османської імперії в Європі. Два наступні султани Мурад I і Баязид I продовжували розширення кордонів країни. Баязид I програв війну Тамерлану і потрапив до нього в полон. Це викликало в Османській імперії боротьбу синів Баязида за трон, яка тривала ціле десятиліття. В 1413 році цю боротьбу виграв Мегмед I, який повернув території, втрачені у війні з Тамерланом, розвивав економіку і культуру країни. Його політику продовжив його син Мурад II. Османські султани також носили титул халіфа, офіційно презентуючи себе духовними лідерами всього мусульманського світу.

Син Мурада II *Мегмед II Завойовник* почав епоху зросту імперії. В 1453 році він завоював Константинополь, перейменувавши його у *Стамбул* і перенісши туди свою столицю. Це завоювання зруйнувало Візантійську імперію та призвело до повалення влади її останнього імператора Константина XI. Подальша історія Османської імперії – це історія розквіту, яка спостерігається аж до початку XVIII століття. За цей час Османська імперія завоювала Балканський півострів, дійшовши аж до Будапешту, а також Крим, побережжя Азовського моря, Сирію, Палестину, береги Аравійського півострова, Єгипет, побережжя Північно-Східної Африки. Найбільшою поразкою Османської імперії була битва під Віднем у 1683 році, коли австрійці, поляки, литовці, українці під командуванням польського короля Яна III Собеського перемогли турків, які кількісно переважали оборонців у 20 разів. Ця битва зупинила експансію турків і врятувала християнську Європу від турецького ісламу. Уся подальша історія Османської імперії не відзначався територіальним розвитком. Поступово імперія розпадалася. Стрімке падіння Османської імперії почалось у ХХ столітті. В 1908 році відбулась революція, внаслідок якої вводилась Конституція, яка суттєво обмежувала владу султана. Султанат втрачав території повсюди, крім півострова Мала Азія. Внаслідок Балканських війн 1912-1913 років Греція отримала незалежність і витіснила турків з Європи. За Туреччиною залишився тільки Стамбул. 29 жовтня 1923 року Великі національні збори Туреччини проголосили республіку і ліквідували султанат, а 3 березня 1924 року був ліквідований халіфат.

10.4.

ІСЛАМ В УКРАЇНІ ТА НА СУСІДНІХ ТЕРИТОРІЯХ

Коли іслам вийшов поза межі арабського світу, він швидко поширився поміж народів Азії. У IX столітті іслам став державною релігією Волзької Булгарії – країни, утвореної булгарськими, угро-фінськими, тюркськими і слов'янськими племенами на берегах ріки Волги. В середині XIII століття Золота Орда завоювала Волзьку Булгарію, на теренах якої іслам вже мав тривалу традицію. Так іслам проник і до монголів. З розпадом Золотої Орди, булгари відновили державність. Найбільшим державним

утворенням, організованим булгарами після розпаду Орди, стало *Казанське ханство*, засноване у 1438 році. Засновником країни був Улу-Мугаммед, перший казанський хан. Державною релігією Казанського ханства був іслам. Його найбільшим ворогом стала Москва, яку казанці завоювали в битві під Суздалем, зробивши князя Василя II своїм васалом та змусивши його сплачувати данину. Однак вже в 1487 році московський князь Іван III, скориставшись внутрішніми негараздами в ханстві, захопив Казань та поставив на її троні свого ставленика. З цього часу почався Московський протекторат над Казанню. У 1521 році Казань звільнилася від Москви, уклавши договори з Кримським та Астраханським ханствами. Внаслідок багатолітньої війни, у 1552 році московський цар Іван Грозний завоював Казанське ханство, брутального вирізуючи місцеве населення та нищачи культуру. Втім, історія ісламу на цих теренах перерваною не була. Ще однією татарською державою, утвореною внаслідок розпаду Золотої Орди, було Астраханське ханство, яке виникло в 1466 році. Його доля схожа до долі Казанського ханства. В 1552 році московський цар Іван Грозний завоював Астрахань, знищивши місцеву культуру.

• КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Розпад Золотої Орди спричинив у 1449 році утворення *Кримського ханства*, яке охопило території не тільки Кримського півострова, а й землі сучасної Південної України і Північної Кубані. Сьогодні території Кримського ханства належать Україні, Молдові і Росії. Засновником країни був Хаджі I, представник династії Герай. В 1475 році Кримське ханство признало Османську імперію своїм сюзереном. Релігією кримських татар був, і залишається досі, іслам. Кримське ханство проіснувало до 1783 року. Внаслідок тривалих війн між Російською імперією та Кримським ханством, Крим оголосив про свою незалежність від Османської імперії, а на кримському престолі опинився проросійський хан Шахін Герай. У 1783 році Шахін Герай, під тиском Росії на чолі з Катериною II, зрікся влади і проголосив приєднання Кримського ханства до Російської імперії. Кримське ханство було найбільшим державним утворенням на території сучасної України, в якому панував іслам. З початком російської окупації Кримського ханства почались системні переслідування мусуль-

ман. Уряд винищував духовних лідерів мусульман; вивозив духовенство до віддалених районів Росії, без права повернення до Криму. Страті або депортації мусульманські імами могли підлягати тільки за те, що мали вплив на населення. Інтенсивно закривалися мечеті та медресе (духовні школи). Уряд строго контролював осіб, які обиралися на духовні посади. Ті, які отримували освіту за кордоном, посісти духовний чин не могли. Для здійснення гаджу потрібно було отримати паспорт від губернатора, а в 1876 році здійснення гаджу було повністю заборонене. Регулярно знищувалися мусульманські книги. Цей страшний терор спричинив масову міграцію мусульман з території колишнього Кримського ханства до інших мусульманських країн. Так, у 1783-1917 роках свою батьківщину покинули близько чотирьох мільйонів кримських мусульман. В радянський період ситуація стала ще гіршою. Радянський уряд проводив системне винищення мусульман Криму. Найвищим піком терору проти мусульман Криму була насильницька депортація кримських татар у 1944 році, внаслідок якої кримські татари були розселені по різних регіонах Радянського Союзу. Результатом системного терору проти мусульман стало їх повне офіційне винищення на території УРСР. Із 40-х до кінця 80-х років в УРСР не було жодної зареєстрованої мусульманської общини.

• МУСУЛЬМАНСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ

Розквіт мусульманських общин в Україні почався з проголошенням Незалежності. Сьогодні на території України діють декілька ісламських релігійних об'єднань.

➤ Найбільшим ісламським осередком в Україні є *Духовне управління мусульман Криму (ДУМК)*. З осягненням Україною Незалежності, кримські татари отримали можливість повернутися на півострів. Повернення кримських татар до Криму призвело до зосередження на півострові великої кількості мусульман, які потребували організації релігійного життя. З цією ціллю 31 серпня 1992 року на загальних зборах мусульман Криму була сформована кримська ісламська організація – *Кадіят*, на чолі якої став кадій Сеїтджеліль Ібрагімов. 18 листопада 1995 року відбувся Перший курултай (з'їзд) мусульман Криму в складі 233 делегатів від різних мусульманських общин півострова, на якому було утворене Духовне управління мусульман

Криму. Організацію очолив *муфтій* – духовний лідер кримських мусульман. Першим муфтійем ДУМК став Нурі Мустафаєв. У 1999 році його замінив муфтій Еміралі Аблаєв. Вищим керівним органом ДУМК є Курултай – загальні збори мусульман півострова, які збираються раз на п'ять років. В періоди між скликанням Курултаю, мусульманськими общинами керують муфтій і Муфтійат. Посада муфтія – виборна. Його переобирають на кожному Курултаю, тобто кожні п'ять років, але кількість його каденцій необмежена. Оскільки Курултай є не тільки релігійним з'їздом, а й головним органом самоуправління кримських татар, він також обирає свій представницький орган на кшталт парламенту – *Меджліс кримськотатарського народу*, який діє з 1991 року та складається з 33 членів. Першим головою Меджлісу став Мустафа Джемільєв. У 2013 році його на цій посаді замінив Рефат Чубаров. Після анексії Криму російською армією у 2014 році Меджліс відстоював проукраїнську позицію. За це Рефат Чубаров був виселений з Криму, а будинок Меджлісу в Сімферополі конфіскований. Уникаючи утисків окупаційного уряду, багато кримських татар переселилися до материкової України, опинившись відірваними від Муфтійату. Оскільки муфтій Еміралі Аблаєв проявив толерантність до окупантів, то він був виключений з Меджлісу. Це ще більше відокремило ДУМК від кримських татар, які переселилися до материкової України. Врешті, в листопаді 2016 року в Києві відбувся з'їзд представників кримських татар, які проголосили ДУМК, яке залишилось на території Криму, нелегальним та створили нове Духовне управління мусульман Криму, а муфтійем ДУМК в Україні був обраний Айдер Рустемов.

➤ Мусульмани, які проживають поза Кримом, і не належать до кримськотатарського народу, з проголошенням Незалежності України також отримали можливість вільно сповідувати свою віру. Для організації свого релігійного життя вони у 1992 році створили *Духовне управління мусульман України (ДУМУ)*. Його очолив муфтій України шейх Ахмед Тамім, народжений у 1956 році в місті Бейрут (Ліван). Шейх Ахмед Тамім – мусульманський богослов, який більшу частину свого життя прожив в Україні та зумів організувати широку діяльність мусульманських общин. Саме з його ініціативи в 1993 році був створений Ісламський університет – навчальний заклад, який готує

мусульманське духовенство та популяризує іслам в науковому просторі України. Важливим досягненням ДУМУ стало будівництво мечеті в Києві. Ідею мечеті в Києві мусульмани виношували з кінця XIX століття, однак через політичні утиски вони не мали можливості її збудувати. Врешті в 1994 році під час з'їзду мусульман України був закладений перший камінь майбутньої мечеті. У 2011 році мечеть Ар-Рахма (Милосердя) прийняла перших молільників.

- Не всі мусульманські общини України ввійшли до складу ДУМК та ДУМУ. Деякі спільноти зберегли незалежний статус, або об'єдналися у менші, проте діяльні об'єднання. Серед них *Духовний центр мусульман України* (ДЦМУ), зареєстрований у 1994 році. На чолі ДЦМУ стоїть Президія ДЦМУ, яку очолює муфтії і голова ради імамів ДЦМУ. Головний осередок знаходиться в Донецьку.
- Незалежні мусульманські організації Києва об'єдналися в *Релігійне управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят»*, заснований у 2007 році. Головою Президіуму Київського муфтіяту став Канафія Хуснутдінов.
- У 2008 році виникло *Духовне управління мусульман України «Умма»* (ДУМУ «Умма»), яке об'єднало численні мусульманські общини України та ґрунтує свою діяльність на принципах доктрини ісламу та європейських демократичних цінностей. ДУМУ «Умма» очолює рада імамів, яка складається з семи чоловік: муфтії та шість імамів, котрі обираються терміном на два роки. Першим муфтієм ДУМУ «Умма» став шейх Саїд Ісмагілов.

10.5. ІСЛАМ СЬОГОДНІ. ПАНІСЛАМІЗМ

Сьогодні іслам є другою, після християнства, релігією світу за кількістю віруючих. Її сповідують близько 1,5 млрд. людей. Іслам є державною релігією у 28 країнах світу. Більшість мусульман (85%) є сунітами, а решту становлять шиїти й ібадити. Серед усіх релігій світу іслам відзначається найбільшим приростом кількості віруючих. Основним чинником, який сприяє такому швидкому розростанню ісламу, є демографічна ситуація в ісламському світі. Мусульмани зуміли зберегти традиційні сімейні

цінності, і саме вони стали визначальними для розвитку мусульманської цивілізації. Не піддавшись збоченням секулярного світу та різним типам соціальної шизофренії, на кшталт фемінізму, легалізації абортів, одностатевих партнерств тощо, мусульмани зуміли забезпечити майбутнє своїй релігії та цивілізації. Кількість розлучень у мусульманському світі мінімальна, вбивства ненароджених дітей заборонені, сімейне щастя сприймається як вища цінність, аніж кар'єрний зріст чи громадська активність. В результаті, в мусульманських країнах спостерігається приріст населення. А строгі релігійні традиції, які передаються від батьків дітям шляхом виховання, забезпечують стабільний розвиток ісламу на майбутнє. Традиції роблять мусульман культурно сильнішими за представників західного світу. Страшенна демографічна криза, спричинена спотвореними уявленнями про свободу, призводить до вимирання Заходу і вивільнення територій для ісламу, що розвивається.

Сучасний іслам інтенсивно розвивається. Упродовж Нового часу деякі мусульманські країни стали колоніями європейських метрополій. У ХХ столітті вони отримали незалежність, яка супроводжувалась спробами самоідентифікації. Перед мусульманами постала колосальна проблема: яким повинен бути ісламський світ, і яким має бути ставлення мусульман до цінностей західної цивілізації? Мусульмани розуміли, що, з одного боку, вони отримують від Заходу колосальні технічні ресурси. Зрештою, економіка найбагатших мусульманських країн ґрунтується на експорті нафти, яка має цінність тільки як паливе для автомобілів, придуманих західною культурою. Мусульмани використовують чи не всі здобутки Заходу, і обійтись без них більше не можуть. З іншого боку, західні цінності вихолощують мусульманську культуру, вибивають основи її усталених інститутів. Все це вимагало від мусульман дати оцінку своїй ситуації та виробити ставлення до Заходу. Результатом осмислення культурних трансформацій стало формування двох діаметрально протилежних позицій: модернізму і фундаменталізму. Модерністи вважали, що західні цінності корисні для мусульманського світу, і повинні отримати в ньому гідне місце. Модерністські переконання частини мусульманського світу уможливили християнсько-мусульманський діалог та дозволили західній культурі поділитися з мусульманами своїми кращими здобутками.

• ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ

Іншим поглядом на західну культуру серед мусульман став фундаменталізм. Прихильники цього напрямку вважали за необхідне, щоби мусульмани закрилися у своєму світі та не допустили до нього західні цінності. Основними рисами ісламського фундаменталізму стали заклик до повернення до основ ісламу, відродження строгого дотримання обрядів і звичаїв, підпорядкування всіх сфер життя шаріату, встановлення теократії тощо. Допоки дискусія між модернізмом та фундаменталізмом триває на рівні громадського обговорення, фундаменталізм є допустимим, і навіть корисним для формування ідеологічної рівноваги. Однак, ісламський фундаменталізм часто переходить до методів жорсткого терору. Сьогодні у світі існує низка організацій, які засобами терору намагаються завдати шкоди Заходу, модерністським рухам в самому ісламі, та зберегти мусульманську ідентичність недопустимими методами з точки зору міжнародного права і загальнолюдських цінностей.

- До таких організацій належить сунітське терористичне угруповання «Абу Саяф», створене на Філіппінах у 1991 році, яке несе відповідальність за низку терактів, убивств та викрадень.
- В Єгипті з кінця 1970-х років до 2001 року діяла терористична організація «Аль Джигад» або «Єгипетський ісламський джигад», керівником якого був Могаммед Аблоссалям Фарадж, а духовним натхненником – шейх Омар Абдель Рахман. Організація розділилась на «Новий джигад» на чолі з Аббудом аль-Зумаром і «Авангард реконкїсти» за чолі з Айманом аз-Завахірі. У 2001 році «Авангард реконкїсти» об'єднався з «Аль-Каїдою».
- Терористичною організацією №1 у світі вважається «Аль-Каїда», створена у 1988 році, лідером якої був Усама бен Ладен (1957-2011). На совісті представників цієї організації численні теракти, серед яких вибухи у США 11 вересня 2001 року. Після вбивства бен Ладена лідером організації став Айман аз-Завахірі, який мав досвід керування «Аль Джигадом».
- «Озброєна ісламська група» прагне встановити теократію в Алжирі та знищити світську владу. На її совісті серія терактів у Франції 1995 року.
- В 1987 році була створена терористична організація «Палестинський ісламський джигат», яка ставить перед собою зав-

дання, шляхом масового терору, добитися виходу Палестини зі складу Держави Ізраїль.

- В цьому ж, 1987, році була створена організація «ХАМАС» або «Ісламський рух спротиву», яка урядами багатьох країн визнана терористичним угрупованням, і яка також веде боротьбу проти Держави Ізраїль.
- В Лівані в 1982 році була створена організація «Хезболла» на чолі з Гасаном Насраллою, яка поставила перед собою ціль створення ісламської теократії, основаної на принципах лідера ісламської революції в Ірані аятолли Рухолли Хомейні.
- У 2006 році була створена терористична організація «Ісламська держава Іраку і Леванту» (ІДІЛ), яка проголосила завдання відновлення Халіфату. Угруповання веде активні військові дії в Сирії та Іраку, а також має свої представництва в Лівані, Афганістані, Алжирі, Пакистані, Лівії, Єгипті, Ємені, Нігерії та інших країнах. У 2014 році організація проголосила створення незалежної Ісламської держави, на чолі якої стоїть халіф Абу Бакр аль-Багдаді. Халіфат не визнаний жодною країною світу. Проте представники організації ведуть активну боротьбу за утвердження держави.
- У 1994 році виникла організація «Талібан», яку ООН оголосила терористичним угрупованням. «Талібан» веде терористичну діяльність із ціллю знищення всього, що, на думку представників організації, може зашкодити консервативним мусульманським цінностям.

Окрім перелічених, існує й низка інших ісламістських терористичних організацій. Незважаючи на негативність явища ісламізму, його необхідно сприймати як крайню і неприродну форму політичного ісламу. Будь-які спроби ототожити іслам з ісламістським фундаменталізмом є неправомірними.

• ПАНІСЛАМІЗМ

Ще одним із віянь в ісламі, яке має надзвичайно важливе геополітичне значення, є панісламізм. Відколи Праведний Халіфат припинив своє існування, відтоді мусульмани мріють про відродження єдиної теократичної держави, під політичною владою якої могли би об'єднатися всі мусульмани. У ХХ-ХХІ століттях ці прагнення отримали нове звучання. Рух за відновлення Халіфату та об'єднання мусульман усього світу отримав назву

«панісламізм» та мав найрізноманітніші прояви в новітній мусульманській історії. Пропагандисти панісламізму апелюють до прикладу Пророка Мугаммеда та Праведних Халіфів, яким вдалося об'єднати весь мусульманський світ під єдиною владою. В той час, коли мусульмани були єдиними та керувалися духовною владою, вони були сильними, проповідь Корану проникала щоразу у нові країни, а кордони Халіфату невпинно розширювалися. Як тільки мусульмани поділилися на різні конфесії і мазгаби, а Халіфат розділився, розвиток мусульманського світу припинився, а мусульманські країни в Новому часі перетворилися на колонії європейських володарів. У ході боротьби за свою незалежність, мусульмани почали усвідомлювати важливість об'єднувачого чинника. Прагнення звільнитися та відновити свою могутність породило заклик до єдності.

Вперше ідеї панісламізму прозвучали з вуст *Саїда Джамала аль-Діна аль-Афгані* (1838/1839-1897), який виступив в ролі ідеолога політичного ісламу. Аль-Афгані виступав із закликами до політичного об'єднання мусульман під владою єдиного халіфа. Народившись в Індії, він упродовж свого життя неодноразово міняв місце проживання, оскільки в різних країнах потрапляв під політичні переслідування колоніальної влади. Після діяльності Аль-Афгані, ідеї панісламізму поширилися по всьому ісламському світі. В період між двома Світовими війнами ідея панісламізму зазвучала з новою силою. Її озвучив імам Єрусалиму *Мугаммед Амін аль-Гусейні* (бл.1895-1974), який активно підтримував Адольфа Гітлера, намагаючись із його допомогою звільнити Близький Схід від британського панування. Поразка Гітлера поклала край надіям імама аль-Гусейні. Переломним моментом в історії панісламізму була Шестиденна війна 5-10 червня 1967 року. Ця війна розгорілася між Ізраїлем з одного боку та Єгиптом, Сирією, Йорданією, Іраком і Алжиром з другого боку. За шість днів невеликий Ізраїль розгромив союз великих мусульманських країн. Мусульмани не могли пояснити, як таке могло статися. Ісламські богослови пояснювали це тим, що цією поразкою Аллаг покарав мусульман за втрату побожності. В цьому контексті секуляризація та вестернізація у мусульманському суспільстві почали осуджуватись як відхід від ісламу. В різних мусульманських країнах відбулися спроби скинути секуляризовану владу та встановити теократію. Яскравим

прикладом успішного перевороту стала Ісламська революція в Ірані 1979 року, внаслідок якої в цій країні була повалена монархія та встановлена теократична республіка.

• ПАНАРАБІЗМ

Паралельно з панісламізмом, розвивався й рух панарабізму – прагнення арабів об'єднатися в єдину країну. Прикладом таких спроб був Єгипет. У 1922 році Британія дарувала незалежність Єгипту. Це призвело до утворення Королівства Єгипет, яке включало в себе сучасні Єгипет і Судан. У 1953 році Королівство Єгипет втратило монархію, а від Єгипту відділився Судан. Республіка Єгипет проіснувала з 1953 року до 1958 року. У 1958 році Єгипет об'єднався зі Сирією, утворивши Об'єднану Арабську Республіку. А через два тижні після утворення ОАР вона ввійшла до державного утворення Об'єднані Арабські Держави – союз ОАР та Єменського Мутаваккілійського Королівства. ОАД проіснували до 1961 року. У 1961 році Сирія вийшла з ОАР, але ця назва збереглася за Єгиптом до 1971 року. Спроби об'єднати Єгипет, Сирію та Ірак були невдалими. У 1972 році була утворена Федерація Арабських Республік, яка об'єднала Єгипет, Сирію і Лівію. ФАР проіснувала у 1972-1977 роках. Окрім ОАР, плодом об'єднавчих прагнень стало утворення Об'єднаних Арабських Еміратів, до складу яких увійшли сім невеликих держав: Абу-Дабі, Аджман, Дубай, Рас-ель-Гайма (приєднався у 1972 році), Умм-ель-Кайвайн, Фуджейра і Шарджа. До вступу у склад ОАЕ готувались також Катар і Бахрейн, які однак утворили незалежні держави. Кожен емірат ОАЕ є монархією і очолюється окремим еміром. На чолі ОАЕ стоїть Президент, яким завжди є емір найбільшого з еміратів – Абу-Дабі. Місто Абу-Дабі, яке є столицею емірату Абу-Дабі, є також столицею ОАЕ, хоч найбільшим містом ОАЕ є Дубай.

Отже, іслам є другою за кількістю віруючих релігією світу, уступаючи першість тільки християнству. Значний демографічний приріст у мусульманських країнах забезпечує ісламу стабільний розвиток, а збереження релігійних і культурних традицій дає мусульманам певність у стабільному майбутньому. Отримання більшістю мусульманських країн незалежності від європейських колонізаторів змусило мусульман визначити своє ставлення до культури Заходу. В ході дискусії сформува-

лися два ключові напрями: модерністи, які позитивно сприймають проникнення елементів західної культури в ісламський світ, та фундаменталісти, які намагаються відмежувати умму від усіх зовнішніх впливів. Крайнім виразом фундаменталізму є ісламський тероризм. Ностальгія за часами Пророка Мугаммеда і Праведних Халіфів обумовила прагнення відродити Ісламський Халіфат, який би об'єднав усіх мусульман під єдиною теократією. Це явище отримало назву панісламізм. Паралельно до панісламізму виник рух панарабізму, тобто намагання об'єднати всі арабські країни в межах єдиного політичного утворення.

ЛІТЕРАТУРА

Andræ, Tor. Die Person Muhammed in Lehre und Glauben seiner Gemeinde. – Stockholm, 1918.

Bauer, Thomas. Die Kultur der Ambiguität. Eine andere Geschichte des Islam. – Berlin: Verlag der Weltreligionen, 2011.

Berger, Lutz. Die Entstehung des Islam. Die ersten hundert Jahre. – München: C.H. Beck, 2016.

Birkeland, Harris. The Legend of the Opening of Muhammad's Breast. – Oslo, 1955.

Bobzin, Hartmut. Mohammed. – München: C.H. Beck, 2011.

Buhl, Frants. Das Leben Muhammads. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961.

Cleveland, William L.; Bunton, Martin. A History of the Modern Middle East. – Berlin, 2016.

Cook, Michael. Muhammad. – Oxford: Oxford University Press, 1983.

Donner, Fred M. Muhammad and the Believers. At the Origins of Islam. – The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2010.

Ende, Werner; Steinbach, Udo (вуд.) Der Islam in der Gegenwart. – München: C.H. Beck, 2005.

Endreß, Gerhard. Der Islam: Eine Einführung in seine Geschichte. – München: C.H. Beck, 1997.

Faizer, Rizwi. The Life of Muhammad. Al-Wāqidī's Kitāb al-Maghāzī. – London: Routledge, 2011.

Guillaume, Alfred. The Life of Muhammad. A Translation of ibn Ishāq's Sīrat Rasūl Allāh. – Oxford University Press, 2004.

Haarmann, Ulrich (вуд.) Geschichte der arabischen Welt. – München: C.H. Beck, 2004.

Hourani, Albert. Die Geschichte der arabischen Völker. – Frankfurt am Main: Fischer, 1997.

Hoyland, Robert G. In God's Path. The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire. – Oxford University, 2015.

Ibn Ishaq. Das Leben des Propheten. Aus dem Arabischen von Gernot Rotter. Kandern, 2004.

Jäger, Wolfgang. Die islamische Welt. – Cornelsen, 2002.

- Katz, Marion Holmes.* The birth of the prophet Muhammad: devotional piety in Sunni Islam. – London, 2009.
- Khoury, Adel Th.* Muhammad: Der Prophet und seine Botschaft. – Herder, 2008.
- Knipp, Kersten.* Nervöser Orient. Die arabische Welt und die Moderne. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2016.
- Krämer, Gudrun.* Geschichte des Islam. – München: C.H. Beck, 2005.
- Lewis, Bernard.* Die Araber. – München: DTV, 2002.
- Madelung, Wilferd.* The succession to Muḥammad. A study of the early caliphate. – Cambridge University Press, 1996.
- Mez, Adam.* Renesans islamu. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.
- Motzki, Harald (вуд.)* The Biography of Muḥammad: The issue of the Sources. – Brill, 2000.
- Muir, William.* The Caliphate, its rise, decline and fall. – Edinburgh: Grant, 1924.
- Nagel, Tilman.* Allahs Liebling: Ursprung und Erscheinungsformen des Mohammedglaubens. – München: Oldenbourg, 2008.
- Nagel, Tilman.* Mohammed. Zwanzig Kapitel über den Propheten der Muslime. – München: Oldenbourg, 2010.
- Nagel, Tilman.* Mohammed: Leben und Legende. – München: Oldenbourg, 2008.
- Noth, Albrecht.* Der islamische Orient, Grundzüge seiner Geschichte. – Ergon, 1998.
- Paret, Rudi.* Die legendäre Maghāzi-Literatur. Arabische Dichtungen über die muslimischen Kriegszüge zu Mohammeds Zeit. – Mohr Siebeck Verlag, 1930.
- Paret, Rudi.* Mohammed und der Koran. – Stuttgart: Kohlhammer, 2005.
- Peters, Francis E.* Muhammad and the origins of Islam. – State Univ. of New York Press, 1994.
- Rodinson, Maxime.* Mohammed. – Luzern, Frankfurt am Main: Bucher, 1975.
- Rotter, Gernot.* Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg. (680-692). – Steiner, 1982.
- Rubin, Uri (вуд.)* The Life of Muḥammad. – Aldershot: Ashgate Variorum, 1998.
- Sachau, Eduard (вуд.)* Ibn Saad. Biographien Muhammeds, seiner Gefährten und der späteren Träger des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht. 2 Bände – Leiden: Brill, 1909.
- Schimmel, Annemarie.* Und Muhammad ist Sein Prophet. Die Verehrung des Propheten in der islamischen Frömmigkeit. – München: Diederichs, 1995.
- Schoeler, Gregor.* Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds. – Gruyter, 1966.
- Schöller, Marco.* Mohammed. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008.
- Schulze, Reinhard.* Geschichte der Islamischen Welt von 1900 bis zur Gegenwart. – Beck, 2016.
- The Edinburgh History of the Islamic Empires.* – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- The New Cambridge History of Islam.* 6 Volumes. – Cambridge University Press, 2010.
- Watt, W. Montgomery.* Muhammad at Mecca. – Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Watt, W. Montgomery.* Muhammad at Medina. – Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Ам-Тантаві, Алі.* Загальне уявлення про іслам. – Київ: Ансамбль Фаундейшн, 2015.

Ісмагілов, Саїд; Якубович, Михайло. Ісламознавство: навчальний посібник. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018.

Ірвінг, Вашингтон. Жизнь Магомета. – Ставрополь: Кавказский край, 1992.

Якубович, Михайло. Іслам в Україні: Історія і сучасність. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016.

Розділ 11

**ВІРОВЧЕННЯ І
СВЯТИНІ ІСЛАМУ**

11.1. ШІСТЬ ДОГМ ІСЛАМУ – СТОВПИ ІМАНУ

Мусульманське віровчення ґрунтується на шести догмах, визнання і сповідування яких є обов'язковим для всіх мусульман. Ці догми є спільними для всіх конфесій ісламу. Ці шість догм проголошені в Корані та підтверджені в мусульманській традиції. Шість базових мусульманських догм складають поняття *іман* (ایمان) – віра. Для мусульман релігія – це іман. Фундаментом спасіння є віра. Все інше (мораль, культ тощо) є похідним від віри. Мусульмани величають себе правовірними, наголошуючи на тому, що в центрі їхнього благочестя стоїть віра.

• ТАУХІД

Першою догмою ісламу є *таухід* (توحيد) – віра в Єдиного Бога. Іслам – це строго монотеїстична релігія, яка не допускає ані найменших натяків на визнання якихось богів, окрім Аллага. Єдиним Богом Коран називає Аллага. Це ім'я означає «Бог», і є загальним для семітських мов. Віра в Аллага існувала серед арабів і до Мугаммеда; однак, доісламська релігія арабів допускала, окрім Аллага, низку божеств нижчого рівня, які сприймалися як вираження і прояви Аллага. Божества нижчого рівня забезпечували іманентну присутність Аллага, який за своєю сутністю є трансцендентним щодо світу. Інновацією Мугаммеда було заперечення будь-яких проміжних рівнів божественного порядку. Мусульмани відкидають християнське вчення про Трійцю як порушення принципу таухід. В Корані та Сунні зустрічаються різні імена Бога. Мусульманські богослови вважають, що ці імена виражають атрибути Бога. Відповідно до офіційної мусульманської доктрини, атрибути Бога є невіддільними від його сутності. Це означає, що вони несотворені і незнищенні. Імен Бога, які

зустрічаються в Корані, є 99¹. Всі ці імена є не просто епітетами, а виражають атрибути Бога, і тому становлять важливі елементи віровчення. Мусульмани повинні не тільки знати імена Бога, а й використовувати їх у молитвах. В Корані зустрічається припис: «В Аллага найпрекрасніші імена. Тому звертайтеся до нього за їхнім посередництвом, і залиште тих, які їх відкидають» (Коран: 7:180). Цей аят Корану має два значення: ритуальний і догматичний. Ритуальний зміст виражається в молитовних практиках. Мусульмани практикують молитву на чотках, під час якої вони повторюють усі 99 імен Бога. Для такої молитви виготовляють чотки з 33 намистин. Тричі прокручуючи чотки, му-

¹ Перелічені в Корані імена Бога: Аллаг (Бог), Ар-Рагман (Милостивий), Ар-Рагім (Милосердний), Аль-Малік (Цар), Аль-Куддус (Святий), Ас-Салям (Миротворець), Аль-Мумін (Оберігаючий), Аль-Мугаймін (Охоронець), Аль-Азіз (Наймогутніший), Аль-Джаббар (Могутній), Аль-Мутакаббір (Перевершуючий), Аль-Халік (Розмірний), Аль-Барі (Творець), Аль-Гаффар (Поблажливий), Аль-Каггар (Владика), Аль-Ваггаб (Даруючий), Ар-Раззаку (Наділяючий), Аль-Фаттаг (Відкриваючий), Аль-Алім (Всезнаючий), Аль-Кадіб (Зменшуючий), Аль-Басіт (Збільшуючий), Аль-Гафіт (Понижаючий), Ар-Рафі (Підносячий), Аль-Муїзз (Підсилюючий), Аль-Музілль (Послаблюючий), Ас-Саміу (Всечуючий), Аль-Басір (Всевидячий), Аль-Гакам (Суддя), Аль-Адль (Найсправедливіший), Аль-Латіф (Проникливий), Аль-Гаріб (Знаючий), Аль-Галім (Спокійний), Аль-Азім (Прекрасний), Аль-Гафур (Милуючий), Аш-Шакур (Вдячний), Аль-Алії (Всевишній), Аль-Каріб (Великий), Аль-Гафіз (Охоронець), Аль-Мукіт (Підтримуючий), Аль-Гасіб (Достатній), Аль-Джаліль (Найвеличніший), Аль-Карім (Щедрий), Ар-Ракіб (Оглядач), Аль-Муджиб (Чуйний), Аль-Васі (Всеохопний), Аль-Гакім (Наймудріший), Аль-Вадуд (Люблячий), Аль-Маджід (Славний), Аль-Баіс (Воскресаючий), Аш-Шагід (Свідок), Аль-Гакк (Істина), Аль-Вакіль (Довірений), Аль-Кавій (Всесильний), Аль-Матін (Непохитний), Аль-Гамід (Гідний хвали), Аль-Мугсі (Світло), Аль-Мубді (Засновник), Аль-Муїд (Повертаючий), Аль-Мухйї (Життєдавець), Аль-Муміт (Вмертвляючий), Аль-Хайї (Живий), Аль-Кайум (Самостійний), Аль-Ваджид (Багатий), Аль-Маджид (Найславніший), Аль-Вагід (Один), Ас-Самад (Постійний), Аль-Кадир (Могутній), Аль-Муктадір (Всемогутній), Аль-Мукаддім (Приближуючий), Аль-Муагір (Віддаляючий), Аль-Ауваль (Початок), Аль-Агір (Завершення), Аз-Загір (Явний), Аль-Батін (Таємний), Аль-Валі (Правитель), Аль-Муталі (Вознесений), Аль-Барру (Доброчинець), Ат-Тавваб (Приймаючий), Аль-Мунтакім (Караючий), Аль-Афув (Прощаючий), Ар-Рауф (Співчутливий), Малік уль-Мульк (Цар Царств), Зу-ль-Джалялі валь-Ікрам (Володар Величі і Радості), Аль-Муксіт (Справедливий), Аль-Джамі (Об'єднуючий), Аль-Ганій (Самодостатній), Аль-Мані (Відділюючий), Ад-Дарр (Переможець), Ан-Нафі (Доброчинець), Ан-Нур (Просвітлюючий), Аль-Гаді (Знаючий), Аль-Баді (Творець), Аль-Бакі (Вічний), Аль-Варіс (Нашадок), Ар-Рахід (Правильний), Ас-Сабур (Терпеливий).

сультмани повторюють усі імена Бога. Вважається, що Бог має й соте ім'я, яке буде відкрите людству в кінці часів. Богословський аспект цього аяту виражається в тому, що кожен мусульманин зобов'язаний визнавати всі 99 імен Бога і їхній віровчительний зміст. Невизнання котрогось з імен Бога тягне за собою виключення з общини правовірних. Імена Бога висловлюють віру в те, що Бог єдиний творець світу, який нічого не потребує, але творіння потребує його. Бог – справедливий і милосердний. Визнання догми таухіду відбувається не тільки на теоретичному рівні, а й на практично-духовному. Мусульманин покликаний утверджувати іслам передовсім у своїй душі. Залежність від матеріальних речей та від гріхів прирівнюється до обоження об'єктів своїх залежностей, а тому суперечить таухіду. Кожен гріх, якого може допуститися людина, може бути потрактований як відхід від Бога, а, отже, порушення таухіду. Тому духовну боротьбу, яка відбувається у внутрішньому світі людини, мусульманські богослови трактують як утвердження ісламу, тобто повне визнання Аллага в усіх аспектах життя.

• МАЛАЇКА

Другою догмою ісламу є малаїка (ملائكة) – віра в існування ангелів. Коран неодноразово згадує про ангелів, тому визнання їхнього існування є необхідним елементом мусульманського віровчення. Вчення про ангелів присутнє також у юдаїзмі та християнстві, але в ісламі ангели трактуються по-іншому. Ангели в ісламі позбавлені свободної волі, а тому не можуть обирати між добром і злом. Вони створені добрими, і такими залишаються завжди. Не володіючи свобідною волею, ангели не несуть моральної відповідальності, а тому Аллаг не судитиме їх при кінці світу. Проте ангели володіють розумом. Їхнім завданням є славити Бога і виконувати його доручення.

➤ Серед численних ангелів мусульмани виділяють *мукаррабун* (مُقَرَّبُونَ¹) (чотири ангели – це наближені, які знаходяться найближче до Аллага):

✓ *Джабраїл* (جبريل) відповідає архангелу Гавриїлу в юдейській (מִיכָאֵל) та християнській (Γαβριήλ) традиціях. Його головною функцією є передання Священного Корану. Саме він з'явився Мугаммеду та вручав йому сури священного текс-

- ту. Його також називають Аль-рух аль-куддус (Святий Дух), прирівнюючи його до Святого Духа християнської традиції.
- ✓ *Мікаїл* (ميكائيل) відповідає архангелу Михаїлу в юдейській (מִיכָאֵל) та християнській (Μιχαήλ) традиції. Його функцією є дбати про погоду і рослинність, а також забезпечувати харчування людям. У підпорядкуванні Мікаїла знаходяться численні ангели, які управляють силами природи.
 - ✓ *Маляк аль-Маут* (الموت ملك) – вісник смерті, який в зороастризмі зветься Мордад (مرداد), але зустрічається і в юдаїзмі та християнстві. Його завданням є забирати життя. При кінці світу він принесе смерть усьому живому і навіть собі самому. В його розпорядженні знаходяться помічники – малякат аль-маут (الموت ملائكة), серед яких виділяються назіат (نازعات) – ангели смерті, які приходять до невірних у момент їхньої смерті, та грубо виривають їхні душі; а також нашіат (أناشطن), які приходять до мусульман, відкликаючись на їхні молитви, і делікатно забирають їхні душі.
 - ✓ *Ісрафіл* (إسرافيل), завданням якого є сурмити в сурму в Судний день. В юдаїзмі та християнстві його порівнюють з Рафаїлом (רפאֵל, Раφαήλ) або Уриїлом (אוריאל, Ουριήλ), або Серафіїлом (שראפיאל, Σεραφείλ).
- Окрім мукаррабун, мусульманська традиція називає й інші групи ангелів:
- ✓ ангели, які знаходяться біля Трону Аллага. Вони поділяються на дві групи:
 - гамалья аль-арш (العرش حملة) – ті, що несуть Трон;
 - кабурін (كرويين) – ті, що поряд із Троном;
 - ✓ ангели-охоронці чи гафаза (حفظ). Вони також поділяються на дві підгрупи:
 - муккібат (مقبات) – ті, що слідкують, тобто ангели, які обороняють людей;
 - кіряман кятібін (كاتبينكراما) – поважні писарі, які записують усі добрі і злі вчинки людей;
 - ✓ мудаббірат (مدبرات) – це ангели, які слідкують за законами природи і світовим порядком;
 - ✓ муккосімат (سماتمق) – ангели, які виконують різні доручення Аллага;
 - ✓ ангели семи небес, які управляють різними рівнями небес;

- ✓ малаїкат аль-архам (الأرحام ملائكة) – ангели лона, які слідкують за дитиною в лоні її матері, визначають стать і долю дитини;
- ✓ ангели, які охороняють входи до Раю і пекла;
- ✓ джундалла (الله جنود) – ангели, які допомагають людям під час благочестивої війни;
- ✓ саффат (صافات) – ангели, які вправно служать Аллагу;
- ✓ таїлят (أجرأتز) – ангели, які постійно перечитують настанови Аллага;
- ✓ ангели, які подорожують по світу і вишукують благочестивих людей;
- ✓ ангели, які оцінюють вчинки померлих.

Поряд з ангелами, в мусульманському віровченні важливе місце займають *джини* (جن). Їх прийнято порівнювати зі злими духами у християнстві. Однак, мусульманські джини не є відповідниками християнських злих духів. Злі духи у християнстві – це ангели, які, використовуючи свою свобідну волю, обрали спосіб життя, невідповідний до Божого плану. В ісламі ангели не мають свобідної волі, а тому не можуть обирати свій шлях. Всі ангели добрі, бо не можуть згрішити. Джини, натомість, мають вільну волю і можуть обирати між добром і злом. Джини були відомі арабам і в доісламський період. Однак до Мугаммеда джини вважалися добрими духами, чи божествами нижчого рівня. Їх вшановували і їм складали жертви. В ісламі джини були проголошені злими. Однак, джини злі не за своєю природою, а за вільним вибором. Мусульмани вірять, що джини не завжди були злими. Вони славили Аллага та перебували на рівні ангелів. Коли ж Аллаг створив людину, він наказав усім вшанувати її гідність. Ангели поклонилися людині, а джини з гордості відмовилися виконувати веління Аллага. Відтоді вони стали противниками Аллага і людей.

Головним джином вважається *Ібліс*, якого також називають *Шайтан* (сатана). В Судний день джини, які обрали злий шлях, як і грішні люди, будуть засуджені на вічні муки. Однак джини мають шанс на спасіння. Аллаг послав Пророка Мугаммеда для проповіді людям і джинам. Якщо вони прислухаються до його проповіді, тоді зможуть досягнути спасіння і прощення гріхів.

• НАБІ

Третьою догмою ісламу є набі (نبی) – пророк, тобто віра в пророків. Мусульмани вірять, що Аллаг неодноразово посилав своїх пророків і посланників до людей, щоби сповістити їм свою волю. В Корані згадуються 25 пророків; ще п'ять імен пророків згадуються в гадісах. Всього мусульманська традиція згадує тридцять імен пророків, більшість із яких перегукуються з біблійними персонажами:

	<i>в ісламі</i>	<i>в Біблії</i>		<i>в ісламі</i>	<i>в Біблії</i>		<i>в ісламі</i>	<i>в Біблії</i>
1	Адам	Адам	11	Юсуф	Йосиф	21	Альєса	Єлисей
2	Ідріс	Енох	12	Айюб	Йов	22	Юнус	Йона
3	Нух	Ной	13	Шуайб	Їтро	23	Шис	Сиф
4	Худ	Евер	14	Муса	Мойсей	24	Гідр ¹	-----
5	Саліх	-----	15	Харун	Арон	25	Ішмаїл	Самуїл
6	Ібрагім	Авраам	16	Юша ібн-Нун	Ісус Навин	26	Закарія	Захарія
7	Лут	Лот	17	Зуль-Кіфль	Єзекиїл	27	Іса	Ісус
8	Ісмаїл	Ізмаїл	18	Давуд	Давид	28	Шамун ²	-----
9	Ісгак	Ісаак	19	Сулейман	Соломон	29	Ягья	Іван
10	Якуб	Яків	20	Ільяс	Ілля	30	Мугаммед	-----

Останнім і найбільшим пророком Коран проголошує Мугаммеда, який передав людству від Аллага повноту істини. Після Мугаммеда більше не буде пророків, оскільки їм більше нічого сповістити людям. Все, що потрібно для спасіння людини, сповістив Мугаммед. Мусульмани вірять, що в Судний день Мугаммед заступатиметься за правовірних перед Аллагом, і за молитвами Мугаммеда Аллаг прощатиме правовірним їхні гріхи. Надія на заступництво Мугаммеда в Судний день спричинила особливе ставлення мусульман до нього. Оскільки Мугаммед ніколи не вказував на свій особливий статус, навколо його постаті не розвинувся культ. Проте кожен мусульманин ставиться до Пророка з особливою пошаною, вбачаючи в ньому заступника в Судний день. Богословська традиція ісламу розрізняє між пророками і посланниками Аллага. Пророками (набі) вважаються ті люди, яких Аллаг посилав до людства, щоби сповістити людям волю

¹ Небілійний персонаж, якого мусульманська традиція вважає учителем Мойсея; його ім'я згадується тільки в гадісах.

² Небілійний персонаж, який, відповідно до мусульманської традиції, жив у період між Ісусом і Мугаммедом.

Аллага. Але Аллаг не передавав через пророків ніяких писань. Посланник – *расуль* (رسول) – це пророк, через якого Аллаг передав Священні Писання. Мойсей, Ісус, Мугаммед та інші були пророками і посланниками Аллага.

• ПИСАННЯ

Четвертою догмою ісламу є писання. Мугаммед учив, що Аллаг дарував людям писання через різних посланників. Мугаммед був не єдиним, але останнім із тих, хто отримав писання від Аллага. Виділяють п'ять груп священних писань. До першої групи належать:

- *Сухуф* (صحف) – свитки. Аллаг в давнину зіслав сто свитків: 10 – Адаму, 50 – Шису (Сифу), 30 – Ідрісу (Еноху) і 10 – Ібрагіму (Аврааму). Однак ці свитки не збереглися. Опісля Аллаг зсилав пророкам книги; тому наступні групи писань – це книги, які збереглися.
- *Таурат* (توراة) – це дарований пророку Мусі (Мойсею) текст, який відповідає юдейські Торі і християнському П'ятикнижжю Мойсея.
- *Забур* (زبور) – це текст, який був дарований пророку Давуду (Давиду) текст, який відповідає псалмам юдейської і християнської Біблії.
- *Інджил* (انجيل) – тексти, даровані Ісі (Ісусу Христу), тобто християнські Євангелія.
- *Коран*, отриманий Пророком Мугаммедом від Аллага.

З усіх писань істину несе тільки Коран. Сухуф (свитки) загублені; тому вони не можуть стати в пригоді на шляху духовного зростання і пізнання Божих істин. Таурат (Тора), Забур (Псалми) і Інджил (Євангелія), хоч і збереглися, однак їхній зміст, на переконання мусульман, викривлений. В богослов'ї ісламу сформувалось поняття *тагриф* (تحريف) – викривлення змісту слів. Мусульманські богослови вважають, що юдеї і християни внесли у свої писання тагриф, чим змінили істинне значення слів писання. Оскільки Таурат, Забур та Інджил більше не передають того змісту, який первісно був у них вкладений, то Аллаг зіслав останнє писання – Коран, а мусульмани отримали завдання берегти його від тагрифу, щоби цілим та неушкодженим передати всім поколінням.

• КІЯМАТ

П'ята догма ісламу – це кіямат (القيامة يوم) – «день стояння», тобто Судний день. Мусульмани вірять, що в кінці часів наступить день, коли Аллаг судитиме всіх людей і джинів. Після смерті душа людини потрапляє у загробне життя – *агірат* (الأخرة). Смерть відображає якість життя людини: якщо людина прожила життя побожно, то її смерть буде легкою; смерть грішника буде важкою і болісною. Після смерті ангели зустрічають душу. Праведники отримують різні насолоди, а грішники терплять зневаги. Час після смерті душа проводить у проміжному світі, очікуючи кінця часів. Вирішальним моментом є Судний день, час якого знає тільки Аллаг. Цей день матиме десять передвісників: Сонце зійде зі Заходу; з'явиться великий туман; з-під землі вийде Даббат аль-Арз – дивна верхова тварина; по Землі розійдуться народи Яджуджа і Маджуджа (відповідники біблійних Гога і Магога) – народи, які творитимуть зло; з'явиться Даджал (Антихрист); вдруге прийде Іса (Ісус); земля розколеться на Заході, на Сході та в Аравії; із Землі вийде вогонь, який зажене людей на суд. Тоді прозвучить звук сурми ангела Ісрафіла. Від цього звуку помруть всі живі, а на Землі розпочнуться землетруси, які зруйнують всі будівлі і навіть гори, порушиться весь лад світу. Опісля звук сурми зазвучить удруге, і всі померлі воскреснуть, щоби стати на Суд Аллага. Вчинки всіх людей будуть зважені на терезах. Пророк Мугаммед заступатиметься перед Аллагом за мусульман, і за його заступництвом вони будуть помилувані. Після цього всі люди повинні будуть пройти через міст *Сурат* (الصراط). Цей міст тонкий, наче волосина, і гострий, наче лезо. Він пролягає від місця Суду до Раю, а під ним знаходиться пекло. Праведники, не обтяжені гріхами, пройдуть до Раю, а грішники впадуть до пекла. Рай або *Джаннат* (جَنَّة) – це прекрасний сад, у якому праведники насолоджуватимуться безмірним щастям.

• КАДАР І КАДА

Шостою догмою ісламу є кадар і када (قضاء و قدر) – «розмір і наказ», тобто вчення про предестинацію (попередня визначеність). Це – найбільш загадковий і найменш вияснений стовп іману. Мусульманські богослови радять не вникати в нього надмірно, оскільки Божественні атрибути не можуть бути повністю пізнаними людським розумом. Аллаг, який знає все і всім управ-

ляє, наперед визначив майбутнє всього суцього. Життя людини також визначене наперед. Однак це не звільняє людину від моральної відповідальності. Відношення між свободою вибору та предестинацією залишається однією з головних богословських проблем ісламу.

Отже, іман (мусульманська віра) ґрунтується на шести головних догматах: таухід – віра в Єдиного Бога Аллага; малаїка – віра в ангелів; набі – віра у значення Пророка Мугаммеда; віра в писання; кіямат – віра в Судний день; кадар і када – віра в предестинацію.

11.2. КОРАН І СУННА

Віровчення ісламу ґрунтується на священному писанні. *Коран* (كُرْآنٌ) – священне писання мусульман. Коран не був написаний людьми, а переданий Пророку Мугаммеду самим Аллагом. Перше об'явлення Корану Аллагом відбулось в той момент, коли Пророк дивовижним чином був перенесений до Єрусалиму та піднятий до небес. Там він зустрівся з Аллагом, який вручив йому перші фрази Корану. Опісля Аллаг передавав Мугаммеду текст Корану поступово аж до смерті Пророка, тобто впродовж двадцяти двох років. Пророк передавав слова Корану своїм послідовникам усно. Мусульмани сприймають Коран особливо. Сприйняття Корану мусульманами не має аналогів у інших релігіях. Для мусульман Коран – це не просто книга. Коран – це нестворений прояв Аллага, його творча сила, принципи, на яких ґрунтується все суще. Книга Корану – це словесне вираження Вічного Корану як космічного Закону. Тому Коран є іманентною стороною трансцендентного Бога. Отримавши Коран, Мугаммед передав його мусульманській общині. Після смерті Пророка його соратники оберігали усний текст Корану. Коли ж кількість мусульман збільшувалась, а люди, які бачили Пророка, помирали, виникла необхідність зберегти оригінальний текст. Почали з'являтися записані версії Корану. Третій Праведний Халіф Усман вирішив упорядкувати текст Корану. Це завдання він доручив колишньому секретарю Мугаммеда Зайду ібн-Сабіту, який зібрав усну традицію Корану та записав текст.

Відтоді записаний Зайдом текст Корану вважається канонічним і обов'язковим. Коран видається тільки арабською мовою, чи радше північним варіантом арабської мови, який після написання Корану став літературним. Сьогодні Коран перекладають різними мовами світу. Проте переклади не можуть використовуватися в богослужіннях і не вважаються доктринально авторитетними.

• СТРУКТУРА КОРАНУ

Коран складається зі 114 сур (глав). Оскільки Мугаммед отримував Коран як до його переселення з Мекки до Медини, так і після нього, то сури Корану діляться на мекканські і мединські. Ті сури, які були даровані Аллагом Мугаммеду під час переселення в Медину, зараховуються до мекканських. Мекканських сур налічується 86, а мединських – 28. Коран записаний у зворотній хронологічній послідовності: ті сури, які були даровані пізніше, розміщені перед тими, які даровані раніше. Тому в Корані спершу викладені мединські сури, а лише згодом мекканські. За винятком першої сури, яка вважається вступною, розмір усіх наступних спадає, тобто третя сура менша за другу, четверта менша за третю і т.д. Ранні мекканські сури короткі; їхня тема – заклик до віри в Єдиного Бога. Мединські сури більші, оскільки зі зростом общини перед нею щоразу поставали нові труднощі, на які потрібно було давати відповіді. Так, найменша сура містить тільки три аяти (стихи), а найбільша – 286. Кожна сура ділиться на аяти (стихи). На загал, Коран містить 77.934 слова і 323.621 букву. Цей обсяг рівний 80% християнського Нового Завіту. Для літургійного використання Коран поділять за різними принципами. Для читання під час Рамадану Коран ділять на 30 рівних частин – гібза. А для щоденного читання, впродовж тижня, Коран ділять на сім приблизно рівних частин.

Мусульманська традиція розробила традиції читання Корану. Для того, щоби читання Корану не породжувало помилок його розуміння, його потрібно читати правильно. Існують декілька традицій читання Корану.

- Звичайне читання, але з правильною інтонацією та автентичним відтворенням стилю Пророка, називають *таджвід* (تجوید). Цей метод використовується в приватних цілях.

- Для підкреслення сакрального значення Корану його іноді розспівують. Таке читання називається *тартіль* (الترتيل). Цей спосіб використовують при урочистих подіях.
- Читання Корану в мечетях відбувається за спеціальними правилами. Цей стиль називають *каріат* (قراءة).

Читати Коран за правилами каріату можуть тільки спеціально підготовлені люди – *карі* (الرق). Карі є шанованими членами общини, авторитет яких ґрунтується на знанні Корану. Окрім карі, важливе сакральне становище в общині займає також *хафіз* (فظح) – людина, яка знає Коран напам'ять. Однак найвищий статус, пов'язаний із Кораном, – це *мусафїр* (مفسر) – коментар на Коран називається *тафсір* (التفسير). Мусафїри – це мусульманські богослови, які повинні відповідати ряду критеріїв: досконале знання арабської мови, знання походження кожного аяту, знання біографії Мугаммеда, знання обставин, у яких він тлумачить Коран.

• СУННА

Поширення ісламу поставило перед мусульманськими лідерами і богословами нові питання. Мусульмани в Єгипті, Іраку, Персії, Сирії, а згодом і в Індії, Монголії та інших країнах зустрілися з новими реаліями, яких ніколи досі не зустрічали. Зустріч з новими культурами і країнами змусила мусульман знайти пояснення, як належить чинити мусульманину в цих реаліях. Далеко не на всі питання можна було знайти відповіді у Корані. В час життя Пророка в усіх незрозумілих ситуаціях його можна було просто запитати. Але мусульмани опинилися в нових ситуаціях аж тоді, коли вони вийшли за межі Аравійського півострова, тобто після смерті Пророка. Після Пророка не було жодного авторитету, який би міг що-небудь додати до його вчення. Халіфи та імами були тільки провідниками народу, відповідно до заповітів Пророка. Єдиним шляхом дати інструкції для поведінки в нових реаліях було знайти в біографії Пророка схожі ситуації, і вирішити проблеми так, як це колись робив Мугаммед. Допоки жили ті, хто знав Пророка особисто і спілкувався з ним, доти можна було відтворити найрізноманітніші деталі з його життя. Збірка таких історій отримала назву *Сунна* (سنة) – приклад. Сунна є мусульманським священним переданням, і займає друге місце, після Корану, в єрархії сакральних текстів.

Сунна складається з коротких розповідей, основаних на житті Мугаммеда. Ці розповіді називаються *гадісами* (الحديث). Гадіси можуть описувати різні події життя Пророка:

- *кауль* – висловлювання Мугаммеда, яке не належить Аллагу, а тому не міститься в Корані, але є важливим з огляду на авторитет Мугаммеда, і несе в собі повчальний зміст;
- *такрір* – згода, тобто висловлювання, в якому Пророк висловив свою згоду чи одобрив чийсь дії або висловлювання, і таку згоду Пророка по аналогії можна застосувати як критерій правильності в інших схожих ситуаціях;
- *васфі* – образ, тобто притча, за допомогою якої Пророк намагався комусь щось роз'яснити, а після його смерті за аналогією можна роз'яснити інші ситуації;
- *філь* – дія Пророка, яка може бути повчальною для наступних поколінь.

Кожен гадіс складається з двох частин:

- *існад* (ناداس) – це перелік усіх осіб (руват), які передали інформацію, починаючи від того, хто безпосередньо почув слова Пророка або побачив його дії, до того, хто їх записав;
- *матн* (نمت) – це сам зміст розповіді. Обидві частини однаково важливі, оскільки матн містить повчальну інформацію, а існад дає можливість впевнитися, що гадіс правдивий.

Мусульманські богослови дуже ретельно ставляться до відбору і перевірки гадісів. Однією з ключових дисциплін, яка вивчається в богословських школах як минулого, так і сучасності, є гадісологія, тобто критерії перевірки гадісів, їхня достовірність, область застосування за методом аналогії тощо. Спеціалістів по вивченню гадісів називають мугадісами (محدث). Мугадіси, зважаючи на певність їхніх існадів, поділяють гадіси на декілька видів. *Мутаватір* – це гадіси, щодо яких не виникає ніяких сумнівів. Щоби гадіс отримав статус мутаватіра, потрібно, аби інформацію, яка в ньому висловлюється, почули або побачили декілька осіб, і передавали її різними шляхами, тобто щоби на всіх етапах його передачі існувало по декілька людей, незв'язаних між собою. Якщо гадіс не відповідає всім строгим вимогам мутаватіра, але заслуговує на увагу, його називають *ахад*. Ахади, за рівнем достовірності, поділяють на три групи: машхур (гадіс, який передається кількома особами на всіх рівнях), гаріб (гадіс, який на якомусь рівні передається

тільки двома особами) і гаріб (гадіс, який на якомусь рівні передається тільки однією особою). Також виділяють дві групи гадісів-апокрифів: *даїф* – це текст, укладений на кшталт гадісу, який, однак, є вигаданий, але не несе ніякої злої інформації; *мауду* – це вигадана інформація, ціль якої оббrehати Пророка.

Отже, основним джерелом віровчення ісламу є Коран – священне писання, яке Аллаг дарував Пророку Мугаммеду. Коран – це іманентна сторона трансцендентного Бога; він нестворений, а виражає принципи буття. Коран містить усе, що Аллаг прагнув сказати людям. Ситуації, які виникали внаслідок зустрічі мусульман з іншими культурами, вимагали знайти правильний шлях реагування. Якщо в Корані не було відповідних інструкцій, тоді ранні мусульмани намагалися знайти повчальний зміст у словах чи діях Мугаммеда, які розглядалися як приклади для поведінки мусульманина в усіх аналогічних ситуаціях. Повчальні розповіді – гадіси – зібрані в колекцію, яку називають Сунна. Сунна є другим, після Корану, сакральним писанням мусульман.

11.3. СТОВПИ ІСЛАМУ

Відповідно до заповітів Пророка Мугаммеда, духовність мусульманина ґрунтується на п'яти *стовпах ісламу*, тобто на п'яти ритуальних практиках, які ідентифікують мусульманина. В Корані немає згадок про стовпи ісламу; вони ґрунтуються на гадісах. Добре виконання кожної ритуальної дії, яка належить до стовпів ісламу, вимагає щирого внутрішнього налаштування та ретельного зовнішнього вияву.

• ШАГАДА

Першим стовпом ісламу є *шагада* (الشهادة) – свідоцтво віри. Пророк Мугаммед закликав свідчити про свою віру при будь-якій нагоді і найрізноманітнішими способами. Щоби виразити мусульманську віру, потрібно засвідчити сповідання Аллага як Єдиного Бога і пророчої місії Мугаммеда – це дві базові догми ісламу. Найпоширенішим видом шагади є вербальне вираження короткого символу віри. У короткій формі шагада звучить:

«Свідчу, що немає бога, крім Аллага, і також свідчу, що Мугаммед – Пророк Аллага». Ці слова мусульманин багаторазово повторює впродовж дня. Окрім такого формулювання, шагада в різних варіантах присутня в найрізноманітніших особистих і колективних молитвах. В розгорнутому виді шагада звучить так: «Я свідчу, знаючи, будучи абсолютно переконаним, що немає іншого Божества, достойного поклоніння, крім єдиного Бога – Аллага; я, також знаючи і будучи абсолютно переконаним, свідчу, що істинно Мугаммед ібн-Абдулаг з роду Гашима (мир йому і благословення Аллага) – його раб і посланник, посланий ним до всього людства, щоби навчити людей істинної релігії». Якщо іновірець бажає прийняти іслам, він повинен лише тричі повторити шагаду в присутності мусульманського священнослужителя або кількох дорослих мусульман. Якщо шагада сунітів виражає дві догми (віра в Аллага і визнання пророцтва Мугаммеда), то шиїти додають до шагади ще третю догму – намісництво Халіфа Алі, тобто до традиційної шагади додаються слова «і Алі – намісник Аллага». Шагада також є бойовим кличем мусульман, які виходили з ним у бій за віру. Вона записана на державному прапорі Саудівської Аравії. Шагадою вважається не тільки словесне формулювання символу віри, а будь-яка дія, якою мусульманин свідчить про віру. Якщо мусульманин робить справу милосердя, і в очах інших людей його приклад показує іслам з доброї сторони, то це також шагада. Якщо мусульманин гине на війні за віру, то це також шагада. Найбільшою шагадою вважається віддати своє життя за віру. Людина, яка загинула на війні за віру, зветься шагід – той, хто помер із шагадою на вустах.

• НАМАЗ

Другим стовпом ісламу є молитва, яка арабською зветься *салат* (صلاة), але популярнішою стала перська назва *намаз* (نماز). В Корані немає точних приписів щодо молитви. Вважається, що Аллаг, коли взяв Мугаммеда до небес із Храмової гори в Єрусалимі, наказав мусульманам молитися кілька десятків разів на день. Однак Мугаммед випросив у Аллага зменшення кількості молитов. Так було встановлено, що мусульманин повинен молитися не менше п'яти разів на день. Для того, щоби визначити, як повинна відбуватися молитва, мусульмани

звертаються до прикладу Пророка. Оскільки Коран не дає правил молитви, то мусульмани, які особисто бачили Пророка, ретельно описали, як він молився. Ці правила – *ракаат* (ركعة) – є обов'язковими. Якщо вони будуть порушені, то молитва вважатиметься недійсною. Однак в різних мусульманських традиціях можливі певні незначні обрядові відмінності щодо уставу молитов. Ракаат визначає правила тільки тих молитов, які є обов'язковими, бо ґрунтуються на Корані (такі приписи називаються *фард* – فرض) або на Сунні (такі приписи називаються сунна – سنة). Ракаат не відноситься до добровільних молитов – *нафль* (نفل).

Перш, ніж почати молитву, мусульманин повинен пройти ритуальне очищення водою або, якщо її немає, піском. Під час омивання промовляються слова шагади, до яких додається прохання про покаяння і очищення. Якщо після очищення з'явилися якісь нечисті природні вияви (туалет, запаморочення, нудота тощо), то очищення потрібно повторити. В містах, де переважає мусульманське населення, до молитви закликає муедзин, який вийшовши на мінарет, береться руками за вуха і повторює формулу *азан*: «Бог великий» (чотири рази), «Свідчу, що немає Бога, крім Аллага» (двічі), «Свідчу, що Мугаммед – посланник Бога» (двічі), «Поспішайте на молитву» (двічі), «Шукайте спасіння» (двічі), а якщо муадзин закликає до ранкової молитви, тоді він додає слова «Молитва краща, ніж сон», «Бог великий» (двічі), «Нема Бога, крім Аллага» (один раз). Кожен мусульманин, коли чує ці заклики, повторює їх, лишень замість слів «Поспішайте на молитву» і «Шукайте спасіння», промовляє слова «Могутність і сила тільки у Бога». Після цих закликів мусульманин проголошує, що він молиться тільки Аллагу, і опісля починається сама молитва. Мусульманин торкається руками вух і читає молитви та сури Корану. Обов'язковою є перша сура, а до неї додається будь-яка інша сура за вибором. Після прочитання сур, мусульманин схиляється в поясну поклони і тричі повторює: «Хвала моему великому Господу!», а випрямившись каже: «Чує Бог того, хто його вихваляє! Господь наш, слава Тобі!» Опісля роблять доземний поклін зі словами «Бог великий», а припавши до землі, промовляють слова: «Хвала моему Господу всевишньому». Після поклону мусульманин сідає, підібравши ліву ногу, і молиться покаяльні молитви, а

вставши – подячні. Під час усіх молитов мусульманин повернутий обличчям до кібли – Кааби. Молитви читаються тільки арабською мовою.

- Першою з п'яти обов'язкових молитов є *фаджр* – світанок. Вона відбувається в час між світанком до сходу Сонця.
- Друга молитва – *зугр* – обідня молитва. Вона відбуваються в період часу між зенітом Сонця до того моменту, коли тінь якогось предмету не стане рівною самому предмету. В п'ятницю (святий день мусульман) *зугр* замінюється на *джума-намаз* (الجمعة صلاة) – п'ятнична молитва, яка читається в мечеті. Усі чоловіки зобов'язані брати участь у цій молитві. Жінкам, дітям і хворим не обов'язково, але рекомендовано бути на такій молитві.
- Третьою обов'язковою молитвою є *аср*, яка відбувається після обіду, однак точний час в різних богословських школах різниться.
- Четверта молитва – *магриб* – читається, як тільки Сонце повністю зайде за горизонт.
- Уночі читається п'ята молитва – *іша*. До цих молитов мусульмани часто додають необов'язкові молитви – *нафль*.

• ЗАКЪЯТ

Третім стовпом ісламу є *закъят* (زكاة) – обов'язкова милостиня. Кожен мусульманин зобов'язаний щороку сплачувати обов'язковий релігійний податок зі своїх прибутків. Сума *закъяту* строго визначається компетентними органами умми, з урахуванням усіх обставин. Гроші, вилучені в якості *закъяту*, використовуються для допомоги наступним категоріям людей: жебракам, які нічого не мають, біднякам, які володіють власністю, але її не вистарчає для виживання, оплату місій, оплату праці збирачам *закъяту*, воїнам, які воюють задля поширення ісламу. Окрім *закъяту*, мусульман заохочують до добровільної милостині – *садака* (صدقة), яка не є обов'язковою. *Закъят* і *садака* є важливими чинниками підтримання соціальної справедливості серед мусульман. Окрім милостині, в мусульманських країнах існує обов'язковий подушний податок, який сплачують зиммі, тобто люди, які живуть у мусульманській державі, але не є мусульманами. Цей податок називається *джизья* (بیتة جز). Від його сплати звільняються жінки, діти, старі, монахи і християни, які воюва-

ли в мусульманській армії. Джизья сприймається як викуп за те, що мусульмани зберегли життя невірним.

• УРАЗА

Четвертим стовпом ісламу є *ураза* (الصوم) або *саум* (صوم) – піст. Мусульманський піст полягає не в обмеженні продуктів, дозволених споживати, а в обмеженні часу споживання їжі. Обов'язковим для всіх мусульман є піст під час священного місяця *рамадан*, який триває 29 або 30 днів. Під час посту заборонено споживати будь-яку їжу, напоити і навіть ліки впродовж дня, а також заборонені статеві стосунки. Піст триває тільки вдень: починається за 1,5-2 години до сходу Сонця і закінчується заходом Сонця. Вночі дозволено їсти і пити. Якщо хтось не може дотриматись місячного посту під час рамадану, або випадково його порушив, то мусить виконати піст під час іншого місяця. Порушенням посту вважається також забруднення кров'ю: крововилив під час пологів, переливання крові тощо. Діти, хворі, вагітні жінки звільняються від посту. Ті, хто звільнений від посту, не повинен споживати їжу публічно, щоби не спокушати інших мусульман і не зневажити посту інших. Під час рамадану посилюється молитовне правило: додаються спеціальні молитви *таравіг* (تراویح). Окрім рамадану, мусульманам рекомендуються й інші періоди посту, наприклад кожного вівторка і четверга, а також в інші, визначені мусульманським календарем, дні.

• ГАДЖ

П'ятим стовпом ісламу є *гадж* (حج) – паломництво. Кожен мусульманин, принаймні раз за життя, повинен виконати гадж до Мекки. Той, хто з об'єктивних причин не може цього зробити, може відправити замість себе когось іншого, хто вже виконував гадж, оплативши йому всі витрати. Для того, щоби виконати гадж, потрібно пройти кілька етапів:

- ✓ іграм – духовний стан, покликаний налаштувати паломника на гадж, і досягається повним обмиванням, спеціальним одягом і молитвами;
- ✓ прибувши до Мекки, паломники входять у Заповідну мечеть, підходять до Чорного Каменю, торкаються і цілують його;
- ✓ сай – обряд, під час якого паломник почергово піднімається на пагорби Сафа і Марва, які знаходяться в Заповідній

мечеті на відстані 450 метрів один від одного, на кожному пагорбі паломник повертається до Кааби і молиться, а тоді перебігає з одного пагорба на інший. Цей обряд паломник повинен здійснити сім разів, кожного разу, переміщуючись з одного пагорба на інший, не йти, а бігти. Походження цього обряду має кілька пояснень: одні богослови стверджують, що на цих пагорбах перебували Адам і Єва; інші розповідають, що тут перебував Ібрагім (Авраам) з Ізмаїлом; а треті стверджують, що між цими пагорбами бігала Гаджар (Агар) в пошуках води для Ізмаїла.

- ✓ Після обряду сай, паломники підходять до священної криниці Замзам, розташованої на відстані 21 метра від Кааби, з якої Гаджар брала воду для Ізмаїла. Спершу вони п'ють воду з джерела, а потім обливають нею тіло з голови до ніг.
- ✓ Кульмінацією гаджу є обряд стояння біля гори Арафат, яка знаходиться на відстані 20 кілометрів від Мекки. За легендою, саме тут зустрілися прогнані з Раю Адам і Єва, і саме тут Мугаммед виголосив свою останню проповідь. Цей обряд починається після того, як Сонце пройшло зеніт і триває до заходу Сонця. Під час стояння виголошуються проповіді і читаються молитви. Стояння покликане приборкати пристрасті.
- ✓ Наступного дня паломники йдуть в долину Міна, де кидають сім каменів, символічно побиваючи каміннями шайтана (сатану).
- ✓ В той сам день паломники здійснюють жертвоприношення на пам'ять про жертву Ібрагіма. Опісля чоловіки підстригають бороди, а жінки волосся, і закопують їх в долині Міна. На цьому гадж завершується. Гадж виконується у строго визначений час – 8-12 дня останнього місяця мусульманського року.

Окрім гаджу, мусульмани можуть здійснювати й інші прощі до Мекки. Їх називають *умра*. Вона не замінює гадж, але вважається духовно корисною.

• ДЖИГАД

Ще однією відомою мусульманською практикою є *джигад* (الجهاد) – священна війна, яку деякі мусульманські богослови називають шостим стовпом ісламу. Джигад – це дуже багатогранне

поняття. Його зміст складає війна за утвердження ісламу. Тому першим рівнем джигаду є внутрішня боротьба проти власних пристрастей. Поборення пристрастей і спокус сприймається як утвердження ісламу у власній душі. Кожен мусульманин покликаний до внутрішнього джигаду. Наступним рівнем джигаду є боротьба за утвердження ісламу в суспільстві, навіть мусульманському. Йдеться про намагання викоринити все, що суперечить ісламу, і створити ідеальні умови для утвердження віри. Мусульманин не може не відстоювати іслам словами, коли звучить щось, що суперечить його вірі. Найвідомішим рівнем джигаду є збройна війна проти іновірців за поширення ісламу.

Отже, публічний культ ісламу ґрунтується на п'яти стовпах: шагада, намаз, зак'ят, ураза і гадж, які є обов'язковими для виконання кожним мусульманином, і які забезпечують його духовний шлях до спасіння. До п'яти стовпів ісламу інколи додається й джигад – боротьба за утвердження ісламу у власній душі й усьому світі.

11.4. ФІКГ І ШАРІАТ

Особливістю ісламу є його тісний зв'язок із правом. Ісламське право прийнято називати *шаріатом* (شریعة), однак поняття «шаріат» має дуже широке значення. Слово «шаріат» означає шлях, правильний шлях. Відповідно, шаріат – це правильна форма мусульманського благочестя, яка включає в себе всі форми життя правовірного мусульманина: доктрину віри, світоглядні орієнтири, систему цінностей, культ, моральні норми, законодавство тощо. Все, що допомагає людині досягнути спасіння відповідно до норм Корану, є шаріатом. Оскільки всі сторони життя мусульманина підпадають під спільне поняття шаріату, в ісламі вони сприймаються комплексно. Мусульманин, вихований на таких засадах, не розсіюється в багатогранності свого життя, а сприймає його цілісно. Державний закон, за умови його відповідності Корану, сімейні традиції, звичаєве право, принципи етикету тощо не є відмінними категоріями, оскільки одна людина є тою самою і в сім'ї, і в державі, і в колі друзів. Для мусульманина

не існує сфери життя, яка би не мала релігійного забарвлення. Ця особливість ісламу дала можливість мусульманам збудувати таке суспільство, в якому людина не відчуває роздвоєності. Він залишається мусульманином всюди, де б він не був і чим би він не займався. Шаріат – це принцип життя мусульманина, корінь якого в Корані, а виявами є всі сфери життя.

Законодавство є тільки одним із аспектів шаріату. *Фікх* (فقه) – це право, тобто набір правових норм, як державного, так і звичаєвого законодавства. Фікх відіграє особливу роль у житті мусульманина. Мусульманська традиція виробила детальні норми поведінки в усіх сферах. Духовності ісламу притаманно дати віруючому чіткі приписи щодо кожної деталі його життя. Такі особливості благочестя дають можливість віруючому відчувати себе впевненим у правильності своїх дій, якщо вони відповідають приписам фікгу, або чітко усвідомлювати в чому саме полягає його провина, якщо моральні норми порушені. Такий ретельний підхід до права вимагає наявності фахівців, які могли би орієнтуватися в безлічі норм та принципів. Знавця мусульманського права називають *факіх* (الفقيه).

• ДЖЕРЕЛА ШАРІАТУ

Жоден факіг не має права на введення якоїсь нової норми шаріату. Всі приписи повинні ґрунтуватися на авторитетному джерелі. Джерел мусульманського права є декілька; усі вони перебувають у чіткій єрархії. Якщо джерело вищого єрархічного рівня не регулює якусь проблему, тоді вирішення допускається шукати на нижчому рівні джерел, однак воно не повинно суперечити загальним принципам джерел вищого рівня.

- Найавторитетнішим джерелом норм шаріату є Коран. Те, що визначається Кораном, є незаперечним і безумовно зобов'язуючим.
- Якщо виникає ситуація, яка не передбачена Кораном, тоді норми її регулювання шукають у Сунні, яка є другим за авторитетністю джерелом шаріату. Оскільки Сунна розповідає про життя і висловлювання Пророка Мугаммеда, то в ній знаходять взірці того, як Пророк діяв у схожій ситуації, або висловлювався про щось подібне.
- Третім джерелом шаріату є *іджма* (إجماع) – згода знавців шаріату щодо складної правової ситуації. Іджму для вирішення

правових колізій почали використовувати дуже рано – відрізу ж після смерті Мугаммеда. Якщо Коран не давав чіткої відповіді, тоді рішення щодо колізії приймали ті, хто особисто знав Пророка. Необхідною умовою була однозгідність їхнього рішення. В подальші часи традиція залишилась. Якщо виникає якесь складне питання, на яке в Корані немає однозначної відповіді, тоді рішення приймають факіги. Їхня однозгідна думка сприймається як кінцеве і безапеляційне рішення.

- Четвертим джерелом є *кіас* (قیاس) – судження за аналогією, тобто рішення, яке приймається на основі схожої ситуації в минулому.
- Інколи як джерело права сприймається *таклід* (تأییدت). Відповідно до цього принципу наслідування приклад якогось авторитетного муфтія, імама чи факіга може сприйматися як законодавча норма. Ставлення різних мазгабів до такліду є різним, однак в більшості позитивним.
- Ще одним джерелом правових норм є *адат* (عادات) – звичаєве право. Адат – це традиції поведінки, які виникали в різних мусульманських народів ще до прийняття ісламу, або вже після його прийняття під впливом інших культур. Ставлення авторитетних учителів мусульманського права до адату дуже неоднозначне. Одні сприймають його як допустимий і, навіть, корисний фактор формування правових норм. Інші – категорично заперечують адат і критикують його як язичництво. Найтолерантнішим до адату є ганафітський мазгаб.
- Однозначно негативним і неприйнятним в шаріаті є поняття *біда* (بدعة), тобто нововведення, які суперечать Корану. Біда сприймається як ересь та порушення закону. Одним із завдань факігів є слідкувати за чистотою віри, тобто відсутністю біди.

• КЛАСИФІКАЦІЯ ВЧИНКІВ

Усі можливі вчинки людини мусульманське право поділяє на п'ять категорій, кожна з яких отримує власну моральну оцінку як доброго, злого чи байдужого вчинку:

- *фард* (فرض) – належать обов'язкові вчинки, тобто те, що мусульманин зобов'язаний робити, наприклад, п'ять стовпів ісламу. Якщо хтось не виконує того, що належить до фарду, виключається з умми, і не може більше вважати себе мусульманином. Порушення фарду рівнозначне зреченню віри;

- *халяль* (حلال) – дозволене. До цієї категорії належить все, що дозволено робити мусульманину, але що він робити не зобов'язаний. Мусульманину рекомендовано обмежитись халялем. Наприклад, халяльна їжа – це їжа, споживати яку дозволено мусульману. Поняття халяльної їжі мусульман відповідає поняттю кошерної їжі юдеїв;
- *мубах* (مباح) – нейтральне. До цієї групи вчинків належить усе, що не підлягає моральній оцінці, наприклад, природні дії організму (дихання, сон тощо). Мубах є найпроблемнішим поняттям шаріату, оскільки будь-який вчинок, який підпадає під цю категорію, може за певних обставин підлягати моральній оцінці. Наприклад, сон сам по собі належить до мубаху, але якщо мусульманин заснув під час намазу (молитви), тоді такий сон розцінюється як гріх. Сьогодні мусульманське суспільство жваво обговорює межі мубаху, опиняючись під величезним культурним тиском західного суспільства. Наприклад, одяг належить до мубаху. Допоки мусульмани, як і представники будь-якої іншої цивілізації, жили в закритому культурному просторі, проблема мубаха не виникала. Сьогодні, в умовах глобалізації, ця проблема загострилась. Наприклад, колись мусульмани одягали традиційний одяг, який зовсім не був предметом для дискусії. Одяг належав до сфери мубаха. Сьогодні, коли з Європи і Америки в мусульманські країни потрапляє одяг, мода на який сформувалася внаслідок сексуальної революції, він став предметом дискусії з точки зору моралі, а тому не може більше належати до сфери мубаху;
- *макруг* (مكروه) – небажане. До цієї групи належать вчинки, які не є порушенням шаріату, але які не годяться чинити правдивому мусульманину. Наприклад, негідне виконання релігійних обрядів, розкована поведінка, недотримання норм етикету тощо. Присутність у житті макругу свідчить про духовну незрілість і небезпеку гріха. Тому мусульманин покликаний уникати макругу в житті, хоч і не засуджується, якщо його допускається;
- *харам* (حرام) – заборонені вчинки, які мусульманину не дозволено робити за жодних обставин. Вони вважаються гріхом. До хараму належить *шикр* (شرك) – відхід від віри, незаконне вбивство, крадіжка, брехливе свідчення, невиконання

обов'язків, перелюб, нешанобливе ставлення до батьків, лихварство, споживання заборонених продуктів, ворожбицтво, азартні ігри тощо. У випадку вбивства до хараму не належать ті вбивства, які скоєні на законних підставах. До хараму не належать вбивство з ціллю самооборони, виконання смертної кари палачем, вбивство воїна, який не є мусульманином, під час джигаду. Харам – це гріх, який залишається на душі людини назавжди і позбавляє її спасіння. Харам може бути прощений Аллагом тільки в тому випадку, коли винуватець отримує прощення від постраждалих і поклянеться ніколи більше такого не робити. У випадку вбивства прощення можуть дати родичі померлого. В деяких країнах, у яких шаріат є основою державного законодавства, засуджений за вбивство на смерть може отримати помилування, якщо родичі вбитого простять вбивцю і якщо він поклянеться ніколи більше не вбивати.

Щодо споживання їжі, то в ісламі існує загальне правило: дозволене все, що чітко не забороняється. Іншими словами, якщо на споживання якоїсь їжі немає чіткої заборони, тоді її можна споживати. Забороненим є споживання крові, свинини, м'яса всеїдних тварин, м'яса тварин, які померли самі. Тварин, м'ясо яких призначене для споживання, потрібно вбивати, промовляючи ім'я Аллага. Забиття тварин регулюється строгими правилами. *Загиба* (ذبيحة), тобто м'ясо правильно вбитої тварини, в мусульманських країнах отримує спеціальні сертифікати.

В деяких країнах, де домінує іслам, шаріат є основою законодавства. Такими є дві африканські країни – Мавританія та Судан і шість азійських країн – Саудівська Аравія, Ємен, Ірак, Іран, Афганістан і Пакистан. В деяких країнах шаріат регулює тільки подружньо-сімейні питання. До них відносяться Марокко, Алжир, Лівія, Єгипет, Еритрея, Етіопія, Джибуті, Сомалі, Кенія, Танзанія, Уганда, Гана, Йорданія, Сирія, Палестинська Автономія, Оман, Катар, Кувейт та інші країни. В Нігерії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Індонезії та декількох інших країнах застосування шаріату відрізняється залежно від регіону. Однак багато мусульманських країн користується світським законодавством, зокрема Туреччина, країни колишнього Радянського Союзу та більшість мусульманських країн Африки.

11.5. КУЛЬТ

Мусульмани користуються місячним календарем, який ніяк не узгоджується з сонячним циклом. Місяць починається з ночі, коли на небі можна побачити молодий Місяць. Оскільки цикл усіх фаз Місяця триває 29,53 доби, то місяці складаються з 29 або 30 діб. Якщо один місяць триває 29 діб, а наступний 30 діб, то такий розподіл вирівнював би місяці, якщо б усі фази Місяця тривали 29,5 діб. Оскільки залишається ще 0,03 доби, то для узгодження цього часу мусульманський календар передбачає високосні роки, тобто роки, в яких до останнього місяця додається один день. За арабською традицією з кожних тридцяти років одинадцять є високосними, а за турецькою – з кожних восьми років три є високосними. Так мусульманський рік триває 354 доби, а високосний – 355. Через те, що мусульманський рік значно коротший від сонячного циклу, то дати мусульманського календаря щороку зміщуються щодо григоріанського календаря. Наприклад, мусульманський Новий рік у 2013 році випав 5 листопада, а у 2019 – першого вересня. Ті дати, які одного року випадають влітку, через кілька десятиліть припадуть взимку. Оскільки мусульманський рік коротший за християнський, то різниця між роками у 622 роки існувала тільки на початку запровадження мусульманського календаря. Ця різниця з кожним роком стає меншою. Початок мусульманського літочислення ведеться від 622 року, коли Мугаммед із групою мусульман переселився з Мекки в Медину. Цю подію називають Гіджрою, тому й мусульманський календар прийнято називати «календарем Гіджри». Мусульманський рік складається з таких місяців: мугаррам (مَرَّحَم), сафар (رَفَص), рабіу ль-авваль (عَيْبَر لَوَال), рабіу с-сані (عَيْبَر رِخَال), джумада аль-уля (دَامَج يَلَوَال), джумада аль-агіра (دَامَج فَرخَال), раджаб (بَجَر), шабан (نَاب-عَش), рамадан (نَامِصَم), шавваль (لَاوَش), зуль-када (وَذ-عَقَلَا), зуль-гіджа (وَذ-عَجَلَا).

• СВЯЩЕННІ ДНІ

Мусульманський календар багатий на різноманітні свята і пам'ятні дні. Найбільшими серед них є два свята, які підпадають

під категорію *ідайн* (عيدین). Слово «ідайн» означає «свято». Ними є Ураза-байрам і Курбан-байрам. Фактично, святами є тільки ці два дні. Всі інші релігійно значимі дні є тільки днями пам'яті.

- Свято, яке араби називають *Ід аль-Фітр*, а тюрки – *Ураза-байрам*, відзначається в перші три дні місяця шаваль, тобто відразу ж після закінчення посту в місяці рамадан. Вважається, що саме в ті дні Аллаг дав Пророку Мугаммеду Коран. В мечетях відбуваються спеціальні молитви, збирається зак'ят (обов'язкові пожертви), родини збираються за святковими столами. В ці дні Аллаг визначає долю людей на весь наступний рік.
- Інше важливе свято, яке араби називають *Ід аль-Адга*, а тюрки – *Кубран-байрам*, – це свято завершення гаджу, яке відзначається десятого дня місяця зуль-гіджа. Його святкування пригадують жертву Ібрагіма.
- Першого числа місяця мугаррам мусульмани святкують *Новий рік*. Як і в багатьох древніх релігіях, це свято має важливе релігійне значення. Мусульмани перейняли його святкування від арабського домусульманського культу.
- Десятого числа місяця мугаррам мусульмани святкують свято *Ашури*. Це свято араби відзначали й у домусульманський період, зберігаючи в цей день піст. Мусульмани вважають, що в цей день Аллаг створив небо і землю. В той же день Ковчег Ноя причалив до суходолу, а Муса (Мойсей) з ізраїльтянами врятувався від фараона. В сунітів у цей день рекомендований піст, але не обов'язковий. Шіїти відзначають цей день також як жалобу за своїми мучениками, оскільки вважають, що в цей був убитий Хусейн ібн-Алі. Тому шіїти в день Ашури дотримуються обов'язкового посту і організують траурні процесії.
- Дванадцятого числа місяця рабі аль-авваль мусульмани святкують *Мавлід ан-Набі* (День народження Пророка). Вважається, що саме в цей день народився Мугаммед. Оскільки це свято почали святкувати аж три століття після початку поширення ісламу, точну дату народження Мугаммеда встановити було вже неможливо. Тому день його народження почали святкувати в день його смерті. Поєднання радості народження та смутку смерті в одному дні наклало на це свято свій відбиток. Сьогодні серед мусульманських богословів ведеться

жвава дискусія на тему, чи потрібно святкувати Мавлід. Одні богослови схиляються до святкування з огляду на авторитет Пророка Мугаммеда. Інші вважають це свято недопустимим, бо про нього нічого не сказано в Корані, а Мавлід вважають наслідком впливів інших релігій, зокрема християнства, де Різдво Христове є центральним святом.

- Аналогічна дискусія точиться з приводу доречності святкування свята *Лейлят аль-Параїб* (Ніч Дарів), яке відзначається в ніч перед першою п'ятницею місяця раджаб. В цей день мусульмани згадують одруження батьків Мугаммеда і його зачаття.
- Важливим святом, яке не викликає дискусій, є *Ісра* і *Мірадж*. Це свято відзначається в ніч 27 раджаба. Ісра – це дивовижне нічне перенесення Пророка Мугаммеда з Мекки до Єрусалиму; Мірадж – це піднесення Мугаммеда до небес, де він зустрівся з Аллагом. Мусульмани всього світу збираються в цю ніч в мечеті на молитву і пригадування цієї знаменної події.
- В ніч 27 рамадана мусульмани святкують *Лейлят аль-Кадра* (Ніч Могутності). Вважається, що саме в ту ніч, молячись у печері, Мугаммед отримав від Джабраїла перші сури Корану.
- Ще два популярні серед мусульман свята пов'язані з гаджем. День *Арафат* – це день, коли учасники гаджу підходять для стояння до гори Арафат, на якій зустрілися Адам і Єва після вигнання з Раю.
- *Ат-Таршик* – це дні, коли паломники спускаються до долини Міна. Відзначення цих свят духовно поєднує всіх мусульман з учасниками гаджу. Окрім цих свят, мусульмани відзначають також дні пам'яті про події з життя Мугаммеда і перших мусульман, наприклад, Гіджра – переселення Пророка з Мекки в Медину, переселення групи мусульман з Мекки в Етіопію, капітуляція Мекки та інші. Шіїти додають до списку свят низку своїх жалобних днів, пов'язаних із мучеництвом шіїтських святих.

• МЕЧЕТЬ

Для здійснення культу іслам не передбачає храмів, оскільки в мусульманському благочесті відсутня регулярна жертва. Жертвоприношення відбувається тільки в Мецці під час гаджу. Поза цим мусульманська духовність ґрунтується на молитві і читанні Корану. За умови відсутності жертви, храми не потрібні. Схожа традиція склалася в юдаїзмі, в якому, після зруйнування Єруса-

лимського Храму, культ зосередився на читанні Тори і молитві. Відповідно, юдеям потрібні тільки приміщення, де б вони могли збиратися для молитви, а не храми, в яких можна складати жертви. Центрами мусульманського культу стали мечеті, де умма збирається для спільного читання Корану і молитви. Але мечеть – це не храм. Мечеті мусульмани використовують для найрізноманітніших потреб: в них розташовуються релігійні школи, а колись там знаходилися й загальноосвітні школи, тут спільнота збирається для вирішення господарських, політичних і військових справ, в мечеті відбуваються різні заходи і святкування. Кожна община намагається збудувати власну мечеть та якомога красивіше її оздобити. Однак існують мечеті, які стали духовними символами всіх мусульман, і які притягують паломників з усього світу.

Мечеті поділяють за призначенням.

- Найменшими з них є *квартильні мечеті*, розміщені в різних кварталах мусульманських міст і призначені для щоденної п'ятиразової молитви.
- Більшими і важливішими вважаються *соборні* або *п'ятничні мечеті*, в яких община збирається у п'ятниці для спільної молитви.
- Найвищий рівень займають центральні столичні мечеті – *кабіре*.

Мечеті можуть мати найрізноманітніші архітектурні стилі, проте їхня структура завжди однакова. Мечеть займає просторе приміщення, в якому умма збирається на молитву. Посередині стіни, повернутої в сторону кіби, тобто в напрямку Мекки, розміщується *міграб* – ніша, на кшталт святилища християнських храмів. Міграб – це місце, де під час молитви стоїть імам, оскільки він повинен стояти перед общиною. В соборних мечетях, поряд із міграбом, розташовується *мінбар* – кафедра для проповідника. Поряд із мечеттю будують один або декілька мінаретів. Мінарет – це вежа, з якої муедзин закликає мусульман до намазу.

- Найбільшою мечеттю світу і найважливішою святиною мусульман є *Заповідна Мечеть* (Аль-Масджид Аль-Харам) в Мецці. До неї щороку з'їжджаються мільйони мусульман на гадж. Мечеть збудована у 638 році. Після будівництва вона неодноразово перебудовувалася. Остання реконструкція проводилася за рішенням короля Саудівської Аравії Абдалли ібн-Абдель

Азіза аль-Сауда. Сьогодні вона займає площу 400 км² і вміщає в собі 1,12 мільйона чоловік. Разом із прилеглими територіями мечеть може вмістити 2,5 мільйона чоловік. У середині мечеті знаходиться найбільша святиня мусульман – Кааба. Слово «кааба» означає «куб». Це будівля висотою приблизно 15 метрів та основою 12x10 метрів. За легендою, Кааба була споруджена Адамом, а згодом її відбудували Ібрагім (Авраам) та Ізмаїл. В південно-східний кут Кааби на висоті 1,5 метра вмонтований *Чорний Камінь*. Вважається, що цей камінь дарований Адаму Аллагом в Раю, і первісно він був білим. Однак через гріхи людства камінь почорнів. Його видима площа становить приблизно 16,5x20 сантиметрів.

- Другою за розмірами і важливістю є *Мечеть Пророка* в Медині, збудована у 622 році. На її території знаходиться гріб Мугаммеда і видатних мусульманських діячів. Мечеть вміщає 600 тисяч чоловік; її площа займає 400,5 км², а висота мінаретів сягає 105 м.
- Третьою за важливістю є *Мечеть аль-Аска* або *Мечеть Омара*, збудована Праведним Халіфом Омаром на Храмовій горі в Єрусалимі. Спершу це було невелике молитовне приміщення, яке згодом розбудували. Втім і сьогодні ця мечеть не входить до числа найбільших у світі. На цьому місці Пророк Мугаммед був узятий до неба, де зустрівся з Аллагом.

• ІНДИВІДУАЛЬНІ ОБРЯДИ

Окрім обрядів усієї умми, які закладені в п'яти стовпах ісламу, мусульмани, як і представники будь-якої іншої релігії, практикують індивідуальні ритуали, тобто обряди, які зосереджені на освяченні приватного життя віруючого.

- Першим обрядом, у якому бере участь мусульманин, є *гітан* або *суннат*, тобто обрізання. Цей обряд практикується в багатьох культурах і релігіях. Араби-язичники в більшості практикували обрізання і до зародження ісламу. Цей звичай залишився в ісламі і після Мугаммеда, хоч і не відіграє центральну ритуальну роль. Якщо, наприклад, в юдаїзмі обрізання є знаком союзу Бога з його народом, і тому цей обряд є знаком прийняття юдаїзму, то в ісламі обрізання не є ключовим. Його дотримуються радше як традиції. З одного боку, обрізання не дає права вступу в умму, а з іншого боку, є й необрізані му-

сультани. Наприклад, коли іслам приймає дорослий чоловік, то він не мусить обрізуватися. Суннат ґрунтується на гадісах, а не на Корані. Сам Мугаммед, за легендою, не обрізувався, оскільки народився без крайньої плоті. Але своїх онуків він обрізав, коли їм виповнилося сім днів після народження. Мугаммед стверджував, що Ібрагім обрізувався, коли йому було вісімдесят років. Сьогодні мусульманські богослови не мають єдиної позиції щодо обрізання. Одні стверджують, що воно обов'язкове для мусульманина, а інші – що воно тільки бажане. Члени секти коранітів (однієї з конфесій ісламу) відмовляються від обрізання, обґрунтовуючи своє рішення тим, що воно не згадується в Корані, натомість в Корані присутня заборона вносити зміни у своє тіло. Особливим богословським і практичним питанням є обрізання жінок. Ця практика викликає найрізноманітніші погляди. Більшість сунітських мазгабів трактують жіноче обрізання як допустиме, але не як обов'язкове. Однак шафїїтський мазгаб приписує жіноче обрізання як обов'язкове.

- Важливим моментом життя є *нікаг* (النكاح) – шлюб. Одруження в ісламі впорядковується дуже строгими правилами. Іслам допускає полігамні шлюби і розлучення. Одружитися можуть чоловіки і жінки, які досягнули повноліття, однак час повноліття в різних традиціях визначається по-різному. Більшість мусульманських правників вважають, що поява менструації у дівчат і полюції у хлопців є достатньою підставою для визнання їхнього повноліття і права на шлюб. Однак сьогодні мусульманські богослови все частіше рекомендують не поспішати з одруженням. Мусульманин не може одружитися з жінкою, яка підпадає під категорію маграм (мама, годувальниця, бабуся, дочка, онука, рідна або молочна сестра, дочка брата або сестри, сестра матері або батька, мати або бабуся дружини, падчерка, мачуха, дружина сина). Однак існують і такі категорії жінок, які можуть втратити статус маграм, і тоді чоловік може з ними одружитися. До них належать сестра дружини, тітка дружини, племінниця дружини. Вони перестають сприйматися як маграм, коли мусульманин розлучається зі своєю дружиною, яка є родичкою цих жінок, або ж вона помирає. Нікаг складається з кількох етапів. Спершу чоловік повинен запропонувати одруження і отримати згоду. Якщо наречена

ще незаймана, тоді таку згоду повинен дати її батько, брат або опікун. Якщо вона розлучена або вдова, тоді згоду повинна дати вона сама. Під час пропозиції потрібно обговорити умови *магра*, тобто суми, яку чоловік зобов'язується виділити майбутній дружині. Майно, яке дружина отримує у формі магра, залишається її власністю впродовж сімейного життя, а також після смерті чоловіка, чи після розлучення, якщо воно відбувається з ініціативи або вини чоловіка. Магр – це не калім, тобто викуп за наречену, яку чоловік сплачує її сім'ї. *Калім* не є мусульманською традицією. Він сформувався серед тюркських народів доісламського часу. Більшість мусульман не практикують калім. Натомість магр є обов'язковою передумовою одруження. Після узгодження всіх деталей і укладення шлюбної угоди (*сіга*), наречена передається в дім нареченого. Відразу ж після передачі нареченої в дім чоловіка, відбувається шлюбна церемонія. Після церемонії одруження відбувається перша шлюбна ніч. Іслам строго регулює статеві відносини чоловіка і жінки. Перша шлюбна ніч повинна починатися зі спільної молитви, а чоловік зобов'язується бути максимально ніжним та уважним. Ісламське законодавство забороняє виставляти на загальний показ докази дівочтва нареченої (зазвичай простирадло, заплямлене кров'ю). Однак цей звичай, який немає нічого спільного з ісламом і зародився в деяких народів до прийняття ісламу, подекуди все ще зберігся, всупереч заборонам шаріату. Мусульманське право дозволяє полігамію: чоловікам дозволено мати до чотирьох дружин, але таким правом сьогодні користуються небагато мусульман. Жінки можуть одружуватися тільки з мусульманами, а чоловікам дозволено (хоч і не заохочуються) одружуватися також із християнками і юдейками. Мусульманину заборонено одружуватися з язичницями чи атеїстками.

- Останнім обрядом, у якому людина бере участь, є похорон – *джаназа*. Усі його моменти строго приписані мусульманським правом. Коли помирає мусульманин, він повинен у момент своєї смерті прочитати шагаду, а якщо він не може це зробити сам, тоді шагаду йому потрібно прочитати на вухо. В момент смерті мусульманин повинен читати або слухати 36-ту суру Корану. Коли мусульманин помер, його близький родич, або найнятий працівник, повинен обмити його тіло. Після об-

мивання тіла його покривають кількома покривалами будь-якого кольору, тільки не блакитного. Опісля покійника кладуть на носилки, над його тілом читають похоронну молитву і несуть до гробу. Покійника потрібно похоронити якомога швидше. Якщо покійник помер зранку, то його необхідно похоронити в той сам день; якщо ж він помер ввечері або вночі, тоді його хоронять якнайшвидше наступного дня. Якщо в середовищі мусульман помирає немусульманин, тоді над ним не читають молитов, бо мусульманам заборонено молитися за невірних, але його хоронять. Якщо шагід помирає на полі бою, його не переодягають і не читають молитов, оскільки мусульмани вірять, що шагід уже прийнятий до Раю таким, яким він помер.

ЛІТЕРАТУРА

Ariff, Mohamed. The Islamic Voluntary Sector in Southeast Asia. Islam and the Economic Development of Southeast Asia. – Singapur: Institute of South-east Asian Studies, 1991.

Bergsträsser, Gotthelf. Grundzüge des islamischen Rechts. – Berlin, 1935.

Brockopp, Jonathan; Sonn, Tamara; Neusner, Jacob. Judaism and Islam in Practice. – A Sourcebook. Routledge, 2000.

Chiffolleau, Sylvia. Le voyage à La Mecque. Un pèlerinage mondial en terre d'Islam. – Belin, 2015.

Ende, Werner; Steinbach, Udo. Der Islam in der Gegenwart. Entwicklung und Ausbreitung. Kultur und Religion. Staat, Politik und Recht. – München: Beck, 2005.

Farah, Caesar. Islam: Beliefs and Observances. – Barron's Educational Series, 1994.

Faroqhi, Suraiya. Herrscher über Mekka. – Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2002.

Farschid, Olaf. Zakāt in der Islamischen Ökonomik. Zur Normenbildung im Islam. – Ergon, 2012.

Fischer, Rudolf. Der Islam: Glaube und Gesellschaftssystem im Wandel der Zeiten: eine Einführung. – Piscator, 1992.

Hallaq, Wael B. The origins and evolution of Islamic law. – Cambridge, 2005.

Hammoudi, Abdellah. Un anthropologue à la Mecque: le pèlerinage, Satan et le rituel des lapidations. – Esprit, 2005.

Hedayetullah, Muhammad. Dynamics of Islam: An Exposition. – Trafford Publishing, 2006.

Hofmann, Norbert. Der islamische Festkalender in Java und Sumatra unter besonderer Berücksichtigung des Fastenmonats und Fastenbruchfests in Jakarta und Medan. – Bad Honnef: Bock Herchen, 1978.

Hoiberg, Dale; Ramchandani, Indu. Students' Britannica India. – Encyclopædia Britannica, 2000.

Khan, Arshad. Islam 101: Principles and Practice. – Khan Consulting and Publishing, 2006.

Kobeisy, Ahmed Nezar. Counseling American Muslims: Understanding the Faith and Helping the People. – Praeger Publishers, 2004.

Levy, Reuben. The Social Structure of Islam. – Cambridge University Press, 1957.

Long, David Edwin. The Hajj Today. A Survey of the Contemporary Makkah Pilgrimage. – State University of New York, 1979.

Momen, Moojan. An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism. – Yale University Press, 1987.

Nabhan, Laila. Das Fest des Fastenbrechens (ʿīd al-ḥajj) in Ägypten: Untersuchungen zu theologischen Grundlagen und praktischer Gestaltung. – Berlin: Schwarz, 1991.

Nagel, Tilman. Das islamische Recht. Eine Einführung. – Westhofen, 2001.

Otto, Jan Michiel (вид.) Sharia Incorporated: A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present. – Leiden University Press, 2010.

Peters, Rudolph. Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century. – Cambridge University Press, 2005.

Ramadan, Said. Das islamische Recht. Theorie und Praxis. – Wiesbaden, 1980.

Ridgeon, Lloyd. Major World Religions. – RoutledgeCurzon, 2003.

Rohe, Mathias. Das islamische Recht. Geschichte und Gegenwart. – München: C.H. Beck, 2011.

Sachau, Eduard. Das Recht der Scharia. – Frankfurt am Main, 2004.

Sachau, Eduard. Muhammedanisches Recht nach schafiiischer Lehre. – Stuttgart, 1897.

Schacht, Joseph. An introduction to Islamic law. – Oxford: Clarendon Press, 1964.

Trojanow, Ilija. Zu den heiligen Quellen des Islam. – München: Malik, 2004.

Розділ 12

**КОНФЕСІЇ І
МАЗГАБИ
ІСЛАМУ**

12.1. СУНІТИ І СУНІТСЬКІ МАЗГАБИ

Іслам розділений на декілька конфесій, серед яких найбільшими є суніти і шиїти. Сьогодні суніти становлять 85% усього ісламського світу, тобто переважну більшість мусульман. Вони, як конфесія, сформувалися в епоху, коли династія Омеядів утверджувалися на престолі Дамаського халіфату. Суніти – це ті мусульмани, які підтримали Омеядів, і які не пов'язували майбутнє ісламу з родиною Пророка Мугаммеда. На переконання сунітів, в особі Пророка Мугаммеда людство отримало всю повноту одкровення. Вся мусульманська традиція після Мугаммеда може лишень тлумачити його спадок, посилаючись на Коран і власний приклад Пророка. Оскільки життя Пророка Мугаммеда, його особисті висловлювання і дії викладені в гадісах Сунни, то високий авторитет Сунни є характерною ознакою ісламу сунітського напрямку. Зрештою назва «суніти» походить від слова «Сунна», вказуючи на високий авторитет Сунни в цій конфесії. Окрім конфесій, в ісламі існує поділ на мазгаби. *Мазгаб* (مذهب) – це богословсько-правова школа, традиція формування правових норм. У різних частинах мусульманського світу сформувалися дещо відмінні богословсько-правові традиції. Сьогодні в ісламі діють п'ять головних мазгабів, серед яких чотири – сунітські (ганафітський, ханбалістський, малікітський та шафіїтський) та один – шиїтський (зейдитський мазгаб). У минулому діяв також загіритський мазгаб сунітів, який майже зник упродовж історії.

• ГАНАФІТИ

Найбільшим сунітським мазгабом є *ганафіти*. Його засновником був *Абу Ганіфа ан-Нуман ібн-Сабіт аль-Куфі* (699-767), народжений в Куфі іранець, який згодом переїхав до Мекки, а опісля до Багдаду. Абу Ганіф вже за життя користувався особливою повагою як видатний мусульманський учений. Халіф Аль-Мунсур, цінуючи таланти Абу Ганіфа, запропонував йому посаду кадія (головного судді) в Багдаді. Коли Абу Ганіф відмовився, то халіф

сприйняв це як важку особисту образу і ув'язнив мудреця. Абу Ганіф помер у в'язниці. Він не записував своїх думок, а передавав їх усно своїм учням, які доповнили вчителя і заклали основи ганафітського мазгабу. Серед найвідоміших учнів Абу Ганіфа був *Абу Юсуф Якуб ібн-Ібрагім аль-Ансари аль-Куфі* (731-798), який учився в Абу Ганіфа впродовж двадцяти років і був автором численних робіт з мусульманського права. Іншим відомим учнем Абу Ганіфа, який разом із Абу Юсуфом закладав основи ганафітського мазгабу, був *Абу Абдуллаг Мугаммед ібн-аль-Гасан аш-Шайбані* (749-805). Третім відомим учнем Абу Ганіфа був *Зуфар ібн-аль-Гузайл* (728-775), який пережив Абу Ганіфа тільки на вісім років, проте мав колосальний вплив на формування ганафітського мазгабу.

Джерелами віровчення і права ганафіти вважають, окрім Корану і Сунни, однозгідну думку сагабів, тобто осіб, які особисто знали Пророка Мугаммеда. Думки табіунів, тобто мусульманських вчителів, які належали до покоління, наступного після сагабів, ганафіти сприймають як менш вартісне джерело права, аніж висновки сагабів. Якщо ставалась така ситуація, у якій сагаби не досягали єдиної думки, то ганафіти залишали за собою право обирати серед різних думок сагабів як правильну ту, яка, на їхню думку, найкраще відповідала ситуації. Хоч ганафіти декларують, що у вирішенні будь-якого спірного питання вони посилаються на думки сагабів, утім вони використовують власні міркування на етапі відбору думок сагабів, якщо останні не досягли згоди. Якщо ж траплялася ситуація, щодо вирішення якої немає інструкції ані в Корані, ані в Сунні, ані серед сагабів, то ганафіти допускають використання принципу *кіяс* (судження за аналогією). Якщо в минулому вже існував прецедент, який може бути моделлю для вирішення актуальної ситуації, тоді такий випадок з минулого повинен використовуватися в якості взірця. Одночасно ганафіти приймали й принцип *істиган*, який є антонімом до кіясу. Відповідно до цього принципу, якщо в певній ситуації з точки зору здорового глузду і практичних наслідків доречніше ухвалити рішення, яке суперечить прецедентам минулого, тоді потрібно знехтувати принципом кіяс і обрати те, що видається кращим. Ще однією специфікою ганафітського мазгабу є акцептування місцевих звичаїв як джерела права. Ганафіти допускають, що коли місцеві звичаї приписують певну поведін-

ку, яка не суперечить Корану, тоді ці приписи заслуговують на те, щоби бути сприйнятими мусульманами.

Принципи права, закладені ганафітами, зробили цей мазгаб найбільш лояльним до соціальних трансформацій та культурних особливостей. Цей мазгаб характеризується найбільшою толерантністю та правовою мобільністю. Це дало можливість ганафітському мазгабу привабити багатьох прихильників, особливо серед мавалі (мусульман-неаравів). Зрештою, засновник мазгабу Абу Ганіф був іранцем, а не арабом. Коли тюркські народи, які вже в доісламський період свого існування мали багате звичаєве право, прийняли іслам, то принципи ганафітського мазгабу виявилися для них найбільш прийнятними, оскільки вони давали можливість бути правовірними мусульманами, не відкидаючи своїх культурних традицій. Шаріат у його ганафітському варіанті був офіційним законодавством Османської імперії. Сьогодні ганафітський мазгаб є найбільшим за кількістю послідовників. До нього належать мусульмани Туреччини, Сирії, Йорданії, України, Росії, північно-західних регіонів Єгипту, західного Іраку, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Афганістану, Пакистану, Індії та інших країн.

• МАЛІКІТИ

Другим за кількістю послідовників є *малікітський мазгаб*, засновником якого був *Абу Абдуллаг Малік ібн-Анас аль-Асбагі* (713-795), який народився, жив і помер у Медині, що й відбилося на характері його мазгабу. Імам Малік, як його прийнято скорочено іменувати, відзначався надзвичайною вимогливістю до себе. Незважаючи на визначні інтелектуальні задатки та непересічні знання мусульманського богослов'я, він не відважився навчати, допоки сімдесят знаних вчених не рекомендували йому цим зайнятися. В літньому віці імам Малік перестав відвідувати п'ятничні молитви в мечеті, бо хворів, і боявся осквернити мечеть своєю недугою. Підхід до богослов'я і права імама Маліка відображали риси його характеру: як в особистому житті він відзначався особливою вимогливістю до себе, так й у своєму вченні він був ригористичним і ретельним. Імам Малік мав багато учнів, які популяризували й удосконалювали його метод тлумачення шаріату. Серед учнів і мама Маліка був і Мугаммед аш-Шайбані, який згодом навчався в Абу Ганіфа, а

пізніше став одним із найвидатніших мислителів ганафітського мазгабу.

Джерелами віровчення і права імам Малік вважав, безперечно, Коран і Сунну. Однак при відборі гадісів Сунни, які він акцептував, Малік користувався принципом співставлення їх із Кораном. Якщо в інших мазгабах достовірним вважався той гадіс, шлях передачі якого не викликав сумнівів, тобто той, який передавався особами, які заслуговували довір'я, то Малік присвячував небагато уваги вивченню шляху передачі гадіса. Якщо гадіс відповідає загальному духу Корану, тоді немає значення, чи він передавався декількома авторитетними очевидцями, чи ж тільки одним. Якщо ж гадіс суперечив загальному духу Корану чи його окремим аятам, тоді він не міг сприйматися за достовірний, навіть якщо його передавали авторитетні передавачі. Важливим джерелом шаріату для імама Маліка були *діяння мединців*. Мудрець вважав, що Пророк Мугаммед, живучи впродовж багатьох років у Медині, сформував навколо себе добру спільноту мусульман, які отримали від Пророка приклад побожного життя. Якщо мешканці Медини щось робили неправильно, тоді сам Пророк міг звертати їм увагу і корегувати їхню поведінку. Якщо ж Пророк не критикував поведінку мединців, то це означає, що вона прийнятна для мусульман. З цього Малік робив висновок, що поведінкові звичаї мединців повинні сприйматися за взірцеві для всіх мусульман. Впроваджуючи принцип «діяння мединців», Малік проявив свій патріотизм мешканця Медини. Як додаткові джерела шаріату, які, однак, сприймалися ним за другорядні, Малік вважав правові рішення осіб, які належали до найближчого оточення Мугаммеда, а також кіас (судження за аналогією). Ще одним важливим принципом шаріату в концепції Маліка був аналіз наслідків учинку. Якщо якийсь учинок, хай він навіть сам по собі морально нейтральний, призводить до грішних наслідків, тоді його потрібно сприймати як грішний. Якщо ж якийсь вчинок має добрі наслідки, тоді його потрібно класифікувати як добрий.

Засади шаріату, сформовані імамом Маліком, відзначаються консервативністю, вимогливістю та відсутністю гнучкості у відношенні до звичаєвого права. Для Маліка місцеві звичаї не є правовою цінністю. Взірцем для наслідування є тільки «діяння мединців». Якщо ганафітський мазгаб можна вважати найбільш

ліберальним, то малікітський належить до строгих віянь ісламу. Незважаючи на принцип «діяння мединців» як характерну ознаку малікітського мазгабу, він не прижився в самій Медині. Територією його поширення є Північна Африка. Фактично, мусульмани Північної Африки, за винятком Північного Єгипту, належать до малікітського мазгабу. До малікітського мазгабу належать також мусульмани, які мешкають у Кувейті, західних областях Об'єднаних Арабських Еміратів та в невеликих районах Саудівської Аравії, що на кордоні з Кувейтом і ОАЕ.

• ШАФІЇТИ

На межі VIII-IX ст. сформувався *шафіїтський мазгаб*. Його засновником був *Абу Абдуллаг Мугаммед ібн-Ідріс аш-Шафії* (767-820), який народився в Палестині в році смерті імама Абу Ганіфа, засновника ганафітського мазгабу. Аш-Шафії був одним із найвидатніших мусульманських правників. Він походив з арабського племені Курайшитів, до якого належав і Пророк Мугаммед. Аш-Шафії навчався у кращих учителів ісламу, досконало опанувавши здобутки ганафітського і малікітського мазгабів. За своє життя він об'їздив майже весь мусульманський світ, навчаючись в Мецці і Медині, побував у Персії та Сирії. Останні роки життя імам провів у Єгипті, де й помер. Саме єгипетський період діяльності аш-Шафії був найактивнішим: в цей час він сформував свої богословські, політичні та правові погляди. Головним джерелом шаріату імам вважав Коран і Сунни. Він не допускав жодних дискусій щодо їх тлумачення, сприймаючи їхній буквальний зміст як абсолютно істинний. Імам вів жваві дискусії з представниками малікітського мазгабу, відкидаючи їхній принцип «діянь мединців». Аш-Шафії був прихильником непорушної влади халіфату. Належачи до племені Курайшитів, він вважав, що халіфом повинен бути представник курайшитського племені. Це зближувало аш-Шафії з шиїтами, які також вважали, що очолювати ісламську умму повинен представник однієї родини – нащадків Пророка Мугаммеда і Праведного Халіфа Алі, які також були Курайшитами. Аш-Шафії неодноразово звинувачували в симпатіях до шиїтів.

На основі своїх переконань аш-Шафії, аналізуючи конфлікт Халіфа Алі і сирійського намісника Муавію, осуджував Муавію за узурпацію влади. Цим самим він заперечував претензії Оме-

ядів на владу. Оскільки аш-Шафії жив у епоху Аббасидів, то ця його позиція імпонувала владі. Узгодження позиції аш-Шафії з державницькою політикою династії Аббасидів ґрунтувалася на твердженні імама про те, що критеріями легітимності влади Халіфа є його праведність і визнання народом. Добрим є той халіф, який керує так, як керували чотири Праведні Халіфи. У випадку виникнення спірних питань аш-Шафії допускав ухвалення рішення на основі принципу кіас (за аналогією). Однак він відкидав як «діяння мединців» у малікітському мазгабі, так і сприйняття місцевих звичаїв ганафітським мазгабом. Шафіїтський мазгаб укоренився в Єгипті, і навіть якийсь час був офіційним законодавством Єгипту. Сьогодні він поширений серед мусульман північно-східних областей Єгипту, серед мусульман Сомалі, Еритреї, східних регіонів Етіопії, центрально-східних країн Африки, Ємену, районів на кордоні Саудівської Аравії та Іраку, в Палестині та Сирії, в Чечні, Інгушетії, Дагестані та в Індонезії.

• ХАНБАЛІТИ

Виразником ідей найбільш консервативної частини мусульманського світу став *ханбалітський мазгаб*, який є наймолодшим із існуючих сьогодні сунітських мазгабів і має найменшу кількість прихильників. Його засновником був Абу Абдуллаг Агмад ібн-Мугаммед аш-Шайбані, більш відомий як *Агмад ібн-Ханбаль* (780-855), який народився і помер у Багдаді. Ібн-Ханбаль багато подорожував по мусульманському світі, вивчаючи богослов'я і право. На початку IX століття іслам переживав серйозну богословську кризу. Жвавий розвиток каламу призвів до появи деяких еретичних ідей. Зокрема, мутазиліти проголосили тезу, що Коран сотворений Аллагом. В офіційній мусульманській доктрині, натомість, міститься вчення про те, що Коран несотворений, а є відвічним вираженням трансцендентного Бога. Популярність мутазилітів призвела врешті до того, що Халіф аль-Мамун почав пропагувати їхнє вчення серед мусульман, застосовуючи свою владу. Агмад ібн-Ханбаль, який у той час вже був знаним богословом, виступив із різкою критикою мутазилітського вчення. Його неодноразово викликали на богословські диспути, а коли він не відмовлявся від своїх переконань, його ув'язнили та піддали тортурам. Агмад ібн-Ханбаль сміливо вистояв усі форми брутального тиску, непохитно тримаючись чис-

тоти віри. Полеміка, яка набирала жорстоких форм, загартувала характер і позиції Агмада ібн-Ханбала: він став надзвичайно консервативним і безкомпромисним. Основний аргумент, яким він послуговувався у полеміці, було неприйняття будь-яких нововведень. Після смерті Агмада ібн-Ханбала його справу продовжили видатні богослови і правники, які не сприймали нововведень, і боролися за чистоту віри. Прихильники ханбалістського мазгабу відзначалися своєю консервативністю і ревністю. Вони часто стояли на чолі акцій громадської непокори, коли моральні якості правителів не відповідали їхнім уявленням. Вони створювали поліції моральності, завданням яких було виявляти випадки порушення мусульманської моралі. Врешті, ворогами ханбалітів стали не тільки мутазиліти, а представники всіх мазгабів і сект. Непримиренна позиція призвела до витіснення ханбалітів із Багдаду. Сьогодні ханбалістський мазгаб домінує тільки в переважній частині Саудівської Аравії, на Південному Сході Об'єднаних Арабських Еміратів і на Північному Заході Оману.

Оскільки основним постулатом ханбалістського мазгабу є боротьба проти будь-яких інновацій, то єдиним джерелом шаріату представники цього мазгабу вважають Коран і Сунну. До того ж Коран і Сунна сприймаються буквально. Якщо в Корані присутні антропоморфічні описи Аллага, які інші мазгаби вважають символічними, то ханбаліти їх акцептують буквально. Все, що написано в Корані, є істиною і не підлягає жодному тлумаченню. Будь-яка морально-правова норма, яка викладена в Корані чи Сунні, повинна дотримуватися бездискусійно. Жодні зміни обставин не є підставою для внесення змін у шаріат, особливо якщо під змінами розуміються якісь послаблення дисципліни. Ханбаліти відкидають все, що не відноситься до Корану і Сунни, а тому посилання на «діяння мединців» або місцеві звичаї для них неприпустимі, оскільки вони є нововведеннями. У випадку спірних ситуацій, коли ані Коран, ані Сунна не дають чіткої інструкції для поведінки, вони посилаються на думки осіб, які належали до найближчого оточення Пророка Мугаммеда, або на переконання фахівців зі шаріату, але тільки такі переконання, які залишалися незмінними впродовж тривалого часу. Все це дало можливість ханбалітам утвердити свій статус найбільш ревних борців за чистоту віри та найбільш консервативного крила ісламу.

• ЗАГІРИТИ

Окрім ганафітського, малікітського і шафіїтського мазгабів, які сьогодні визначають богословсько-правову думку сунітського ісламу, в минулому в сунітів процвітав ще один мазгаб, який із плином часу зник. Йдеться про *загіритський мазгаб*, засновником якого був *Абу Сулейман Давуд ібн-Алі аз-Загірі* (бл.813/824-884). Характерною особливістю загіритського мазгабу було те, що його богослови дотримувались буквального тлумачення Корану і Сунни. Аз-Загірі вважав, що священне писання повинно тлумачитися буквально: кожне слово і кожна буква Корану несе істину, яка не повинна викривлятися ані алегоричними, ані раціональними міркуваннями. Аз-Загірі не допускав у ролі джерела шаріату ані місцевих звичаїв, ані трактувань авторитетних богословів, ані традиції умми. Кожне слово Корану повинно сприйматися так, як воно написано. Загіритський мазгаб був дуже популярним у X-XIII століттях в усіх частинах Халіфату. У XIV столітті мазгаб втратив свою популярність і був витіснений іншими мазгабами.

Відносини між мусульманськими мазгабами не завжди мирні. Потреба примирення та узгодження мазгабів і конфесій спричинила створення *Міжнародної асамблеї зі зближення мазгабів*, яка виникла у 1999 році в Тегерані (Іран). Завданням Асамблеї є проведення конференцій та спільних зустрічей представників різних мазгабів, вивчення різноманіття традицій і сприяння їхньому об'єднанню. На базі Асамблеї працює Університет ісламських мазгабів. Завдання зближення мазгабів ставить перед собою і *Міжнародний союз мусульманських учених*, створений у 2014 році в Лондоні.

12.2.

ШИЇТИ І ДЖАФАРИТСЬКИЙ МАЗГАБ

Важливим напрямом ісламу є шиїзм, в основі якого стоїть переконання, що мусульманським халіфом повинен бути нащадок роду Пророка Мугаммеда. Оскільки єдиною дитиною Пророка, яка його пережила, була дочка Фатіма, то саме її нащадки і вважаються законними намісниками Пророка. Фатіма була одруже-

на з племінником Мугаммеда Алі, якого Пророк і виховував. Він був четвертим і останнім Праведним Халіфом. Конфлікт Халіфа Алі та Муавії з роду Омеядів призвів до розколу Ісламського Халіфату. Прихильники Алі почали стверджувати, що провідником мусульман повинні бути тільки його прямі нащадки, що забезпечувало збереження Халіфату в руках родини Пророка Мугаммеда. Прихильники Алі почали зватись шиїтами. Впродовж історії шиїти сформували власні характерні відмінності від сунітів, які виразилися в обряді та богослов'ї. Головною особливістю шиїтів є поняття Імама. Якщо в сунітів імам – це людина, яка керує молитвою в мечеті, то в шиїтів Імам – це духовний лідер, який повинен належати до родини Алі. Імами мали настільки високий авторитет, що інколи їхній авторитет (особливо Алі) затьмарював навіть значущість Мугаммеда. Шиїти не є монолітною конфесією, а поділяються на кілька деномінацій.

• ШИЇТИ-ДВНАДЦЯТНИКИ

Найбільшою шиїтською деномінацією є шиїти-дванадцятники, які сьогодні поширені в Ірані, Азербайджані, Бахреїні, Іраку й Лівані. Однак найбільше шиїтів-дванадцятників мешкає в Ірані. В 1501 році, коли шахом Персії став Ісмаїл I, засновник династії Сефевидів, він проголосив саме цю конфесію офіційною релігією своєї держави. У ХХ столітті в Ірані продовжував домінувати шиїзм, однак культурні зміни призвели до секуляризації країни, яка тривала до Іранської революції 1979 року. В 1941 році тридцять п'ятим і останнім шахом Ірану став Могаммед Реза Пеглеві, за правління якого відбувалась швидка індустріалізація та вестернізація іранського суспільства. Різкі культурні зміни викликали невдоволення радикальної частини іранського суспільства та дали початок опозиції, яка ґрунтувалась на релігійних основах. Результатом цих суспільних невдоволень стала Іранська революція, яка розпочалась у 1978 році. В 1979 році шах був змушений покинути країну, а владу в Ірані захопили фундаменталісти. На чолі революції стояв Рухолла Мусаві Хомейні, більш відомий як *аятолла Хомейні* – видатний релігійний і політичний діяч. Слово «аятолла» є титулом, який шиїти присвоюють найвидатнішим духовним лідерам. За новою Конституцією Ірану глава держави отримує титул «Вищий керівник Ірану», і ним є духовний лідер. Президент Ірану не є главою

країни, а тільки керівником уряду і зовнішнім представником. Аятолла Хомейні займав посаду Вищого керівника Ірану до 1989 року. З 1989 року цю посаду займає Алі Хосейні Хаменей. Внаслідок революції, 1979 року Іран був проголошений Ісламською республікою. Почалась культурна революція, внаслідок якої іранське суспільство повернулося до традиційних норм. Всі проблиски вестернізації були знищені. Конституція Ісламської республіки у ст. 12 проголошує шиїзм дванадцятників офіційною релігією країни.

Шиїти-дванадцятники, або існашарити вірять, що після смерті Пророка Мугаммеда людство не залишилося без духовного проводу. Аллаг продовжує провадити своїх правовірних за допомогою безгрішних і непомильних постатей – Імамів. Всі шиїтські Імами повинні походити з роду Пророка Мугаммеда. Тільки вони мають право тлумачити Коран і ухвалювати рішення з питань шаріату. Шиїти-дванадцятники вважають, що після Пророка жили дванадцять Імамів. Саме від кількості Імамів походить назва конфесії – дванадцятники.

- Першим із них був *Алі ібн-Абу Таліб* (600-661), племінник і зять Мугаммеда, четвертий Праведний Халіф, який був убитий в Куфі.
- Другим Імамом став його син і онук Мугаммеда *Гасан ібн-Алі* (624-670), який зрікся титулу халіфа на користь Муавії, що дало можливість останньому встановити в Халіфаті владу династії Омеядів.
- Третім Імамом шиїти визнають молодшого сина Алі та брата Гасана *Хусейна ібн-Алі* (626-680), який був убитий з наказу омеядського халіфа Язида I в битві біля Карбали. Вбивство Хусейна ознаменувало остаточний розкол між сунітами і шиїтами. Щорічні траурні церемонії, присвячені оплакуванню Хусейна, стали характерним елементом шиїтського благочестя. Кожен наступний Імам був сином попереднього.
- Четвертий Імам – *Зайд аль-Абідін* (658-712).
- П'ятим Імамом був *Мугаммед аль-Багір* (677-732), який запам'ятовувався своїми видатними знаннями шаріату. Його правничий талант цінують не тільки шиїти, а й суніти.
- Шостий Імам – *Джафар ас-Садік* (702-765) був засновником джафаритського мазгабу – школи шаріату, яка домінує в шиїзмі.

- Сьомий Імам – *Муса аль-Казім* (744-799) – очолював шиїтську общину в момент її розколу на дванадцятників та ісмаїлітів.
- Наступні Імами – *Алі ар-Ріда* (765-817), *Мугаммед ат-Такі* (810-835), *Алі аль-Гаді* (827-868), *Гасан аль-Аскарі* (846-874) – правили общиною шиїтів у постійній боротьбі проти тиску сунітських халіфів.
- Дванадцятий і останній шиїтський Імам – *Мугаммед аль-Магді* (868-874) є найбільш загадковою особистістю. Шиїти вважають, що дванадцятий Імам раптово зник і перебуває в таємниці. В прихованому стані він пробуде до моменту, коли Аллаг забажає його явити людству. При кінці світу він з'явиться як Магді (Месія), здолає зло і наведе лад на Землі.

• ІЗМАЇЛІТИ

Шиїтська конфесія, яка на зорі свого формування була монолітною, розділилась у 765 році на два напрями: дванадцятники та *ізмаїліти*. Причиною розколу стало те, що шостий шиїтський Імам Джафар ас-Садік позбавив свого старшого сина Ізмаїла права на спадкоємство титулу Імама і передав це право молодшому сину – Масі аль-Казіму. Більшість дослідників сходяться на думці, що причини такого рішення Джафар ас-Садіка були виключно політичними. Ізмаїл дотримувався крайньої антисунітської позиції. В той час між сунітами і шиїтами панував мовчазний мир. Така ситуація влаштувала обидві сторони, і радикальні позиції були не вигідними нікому. Іншою причиною, на думку вчених, була стратифікація шиїтського суспільства. Навколо Імама гуртувалася партія заможних шиїтів. Натомість, навколо Ізмаїла гуртувалася партія противників феодалів. Це були зубожілі народні маси, які бачили в Ізмаїлі надію на масштабні реформи. Найвірогідніше, що Імам Джафар ас-Садік позбавив Ізмаїла можливості успадкувати титул Імама задля збереження громадського спокою і мовчазного примирення зі сунітами. Проте рішення Імама проблему не вирішило. Навколо Ізмаїла продовжували гуртуватися радикальні противники сунітів і люди, які не погоджувалися з владою шиїтських феодалів. Вся ця історія породжувала розкол в середовищі шиїтів. Ізмаїл помер молодим, ще за життя свого батька. Вірогідно, що його смерть була наслідком змови його противників. Імам Джафар ас-Садік виставив тіло сина в мечеті, щоби всі могли впевнитися, що Із-

маїл справді помер. Але й це не допомогло; група шиїтів, яка підтримувала Ізмаїла продовжила свою опозиційну діяльність. Вони проголосили, що Ізмаїл не помер, а тільки зник від людей. Ізмаїл був проголошений Прихованим Імамом, який не показується людству, але присутній у світі. Він знову покажеться тільки в кінці часів як Магді (Месія), знищить усе зло та встановить царство Аллага. Незважаючи на утиски зі сторони шиїтської верхівки, прихильники Ізмаїла розвивались та сформували власну організацію. Вони поширилися в Лівані, Сирії, Іраку, Персії, Північній Африці. Так виник великий розкол шиїтів на шиїтів-дванадцятників, які визнали Масі аль-Казіму Імамом, та шиїтів-ізмаїлітів, які опротестували рішення Імама Джафара ас-Садіка і згуртувалися навколо постаті Ізмаїла. Поступово ізмаїліти сформували власну доктрину, до якої проникали елементи християнства, зороастризму та гностицизму. Найбільшого політичного успіху ізмаїліти досягли в Північній Африці в X столітті. На хвилі повстання берберів та політичних смут, один із лідерів ізмаїлітів на ім'я Абу Мугаммед Убайдаллаг аль-Магді Біллаг проголосив себе Магді та очолив політичну групу, якій судилося велике майбутнє. Убайдаллагу вдалося збудувати сильну владу, встановити власну династію в Єгипті та швидко завоювати всю Північну Африку. Убайдаллаг проголосив себе халіфом. Династія отримала прізвище Фатіміди. Оскільки Убайдаллаг проголосив себе Магді, тобто поверненням прихованого Імама Ізмаїла, а Ізмаїл був нащадком Праведного Халіфа Алі та Мугаммедової дочки Фатіми, то від її імені й походить прізвище династії. Своїм прізвищем Фатіміди підкреслювали свій кровний зв'язок із Пророком Мугаммедом. Фатімідський халіфат проіснував з 909 по 1171 рік та налічував за цей час чотирнадцять халіфів.

• НІЗАРИТИ І МУСТАЛІТИ

В кінці XI століття в середовищі шиїтів-ізмаїлітів стався розкол. Причини розколу були такі самі, як і у випадку розколу між дванадцятниками та ізмаїлітами. Восьмий фатімідський халіф Абу Тамім Маад ібн-Алі аль-Мустансір Біллаг позбавив свого старшого сина Абу Мансур Нізара права на спадкоємство престолу і передав право спадку молодшому сину аль-Мусталі Біллагу. Після смерті халіфа, між двома братами почалась боротьба за престол. У війні переміг аль-Мусталі, а Нізар був

арештований і помер у тюрмі. Втім, як прихильники Нізара, так і прихильники аль-Мусталі, не заспокоїлись. Вони продовжили боротьбу, яка врешті призвела до поділу ізмаїлітів на дві конфесії: *нізарити* і *мусталіти*. З плином часу нізаритів стало значно більше, і сьогодні вони є другою (після дванадцятників) за кількістю віруючих шіїтською конфесією. Сьогодні общини нізаритів діють в Індії, Сирії, Таджикистані, Іраку, Омані і налічують сумарно близько п'ятнадцяти мільйонів віруючих. У тих самих країнах діють общини мусталітів. Вони також існують в Кенії і Танзанії. Духовний центр місталітів розташований у місті Сурат в Індії.

• ДОКТРИНА ІСМАЇЛІТІВ

В доктрині ізмаїлітів сформувалися специфічні догми, непригаманні ані сунітам, ані шиїтам-дванадцятникам. Ізмаїліти вірять, що Аллаг час від часу посилає у світ своїх пророків, через яких передає вищу мудрість. Таких пророків усього повинно бути сім. Шість із них уже прийшли. Це були Адам, Ной, Авраам, Мойсей, Ісус та Мугаммед. Кожного із цих пророків супроводжує саміт – особа, яка не говорить від свого імені, а тільки тлумачить послання пророка. Так, Мойсея супроводжував Арон, Ісуса – апостол Петро, а Мугаммеда – Халіф Алі. Поміж приходом пророків общиною праведників керують Імами, завданням яких є тлумачити проповідь пророків та слідкувати за збереженням істини. В кінці часів повинен прийти сьомий пророк. Ним буде Мугаммед, син Ізмаїла, який розкриє людству повноту істини, створить царство істини і добра. В цій доктрині наявні риси, які є неприйнятними для офіційного мусульманського віровчення. Наприклад, для більшості мусульман Пророк Мугаммед є останнім із пророків, посланих Аллагом; ним Аллаг передав усю повноту істини. Після Мугаммеда інших пророків уже не буде. Ізмаїліти, натомість, проповідують, що в кінці часів прийде останній пророк, а це означає, що проповідь Мугаммеда – неповна. В ізмаїлізмі також присутнє вчення, відповідно до якого Аллаг через пророків передає якесь особливе вчення. Ця догма дуже схожа до гностичного постулату про сходження Божественної Мудрості у світ. Ізмаїліти відкидають загальномусульманське вчення про предестинацію, проголошуючи повну моральну і сотеріологічну свободу людини.

• ЗЕЙДИТИ

Окрім шиїтів-дванадцятників, шиїтів-ізмаїлітів-нізаритів та шиїтів-ізмаїлітів-мусталітів, існують і інші напрями шиїтського ісламу. У VIII столітті сформувалась шиїтська деномінація зейдитів (الزيدية) або хамаситів (الخامسة). Поштовхом для формування конфесії був виступ Зейда ібн-Алі, який був онуком третього шиїтського Імама Хусейна. Зейд заявив про свої права на титул Імама і з групою прихильників вступив у збройну боротьбу за владу. В результаті цього виступу прихильники Зейда відкололися від шиїтів та утворили власну конфесію. Їхні общини з'явилися в Іраку, Ірані, але найбільше в Ємені. На території Ємену зейдити організували власну монархію, яка проіснувала до революції 1962 року, внаслідок якої в Ємені була проголошена республіка. Сьогодні зейдити поширені у північно-західних регіонах Ємену та в невеликих регіонах на південному заході Саудівської Аравії. Зейдити є найбільш ліберальним шиїтським напрямом, до того ж зейдити найбільше наближені до сунітів. Вони вважають, що право на імамат мають тільки нащадки Алі, але при цьому допускають, що Імамів може бути декілька, і вони можуть керувати різними общинами в різних частинах мусульманського світу. Зейдити не наділяють Імама божественними рисами. На відміну від інших шиїтів, зейдити відкидають вчення про Прихованого Імама та його месіанську місію.

• КАРМАТИ

В IX-XI століттях діяла ще одна мусульманська секта, яка виокремилась із ізмаїлітів – кармати. Вони виникли як опозиція до Убайдаллага, який заснував Фатімідський халіфат. Коли Убайдаллаг проголосив себе поверненням Прихованого Імама, то одночасно почала лунати проповідь Гамдана ібн-аль-Ашаса, більш відомого під кличкою Кармат (коротконогий). Він не признав Убайдаллага Прихованим Імамом, натомість проповідував, що Прихований Імам ще прийде у світ. Водночас Кармат заперечив всі обряди та умовності. Навколо нього згуртувалась група прихильників, які називали себе його іменем – кармати. Оскільки Кармат і його послідовники належали до бідного і пригнобленого бахрейнського племені, то їхня нова релігійна ідентифікація стала для них також формою соціального протесту. Кармати

організували у Бахрейні власну державу, яка швидко здобула славу грабіжницької. Вони грабували каравани і прочан, чинили розбої серед мусульман. Найбільшим їхнім злочином був напад на Мекку, з ціллю зруйнування Кааби, та викрадення Чорного Каменю, який мусульмани згодом викупили та повернули на своє місце. В XI столітті кармати були знищені, а їхні залишки розчинилися серед інших мусульман.

- **ДЖАФАРИТСЬКИЙ МАЗГАБ**

Окремою темою при вивченні шиїтського ісламу є шаріат. В сунітському ісламі діє декілька мазгабів, які пропонують дещо відмінні тлумачення богослов'я і права. В шиїтському ісламі сформувався тільки один мазгаб – джафаритський. Засновником цього мазгабу був шостий шиїтський Імам Джафар ас-Садік, від імені якого походить назва мазгабу. Деякі дослідники вважають, що називати джафаритів мазгабом безпідставно, оскільки мазгаб – це школа шаріату, яка не може претендувати на непомильність. А, оскільки засновником цього мазгабу був Імам, а шиїти вважають, що їхні Імами непомильні, то й концепція права Джафара ас-Садіка сприймається за непомильну. Саме тому серед шиїтів сформувався тільки один мазгаб, адже ж він сприймався як догма, і поряд із ним не могла співіснувати жодна інша концепція шаріату. Імам Джафар ас-Садік увійшов в історію як винуватець поділу шиїтського ісламу, позаяк саме він своїм рішенням, яким позбавив свого старшого сина Ізмаїла можливості успадкувати титул Імама, і заповів імамат своєму молодшому сину Масі аль-Казіму, спричинив поділ шиїтів на дванадцятників та ізмаїлітів. Через цей факт він зберіг високий авторитет серед дванадцятників, але втратив його серед ізмаїлітів. Як наслідок, джафіритський мазгаб визнають тільки дванадцятники, а ізмаїліти взагалі не мають чітко визначеної концепції шаріату.

Представники джафаритського мазгабу проголошували чотири джерела права. Першим, традиційно, є Коран, який є першим і найважливішим джерелом шаріату для всіх мусульманських мазгабів, оскільки Коран для мусульман є безпосереднім іманентним виявом самого Аллага. Коран у сунітів і шиїтів той самий. Немає жодного слова, яким би тексти Корану сунітів і шиїтів відрізнялися між собою. Відмінності наявні тільки на рівні тлумачення окремих аятів Корану, а не на рівні канонічного

тексту. Другим джерелом шаріату є Сунна. Незважаючи на домінуюче переконання, що Сунна визнається тільки сунітами, а шиїти її відкидають, Сунна є авторитетним сакральним текстом і для шиїтів. Однак зміст Сунни сунітів і Сунни шиїтів дещо відмінний. Сунна сунітів містить описи подій життя Пророка Мугаммеда і переказ його висловлювань. Сунна шиїтів, окрім висловлювань і дій Пророка, містить також висловлювання і описи подій життів Імамів, які також користуються авторитетом непомильних учителів віри. Третім джерелом шаріату є іджма, тобто згода авторитетних богословів і знавців шаріату щодо спірних питань. Коли якийсь аят Корану або гадіс Сунни викликає дискусію щодо його змісту, або ж застосування аяту чи гадісу в конкретній ситуації спричинює проблему, тоді дискусійне питання виноситься на обговорення загалу знавців. Їхня спільна думка є обов'язковою для богословської і правової доктрини. Четвертим джерелом шаріату у джафаритському мазгабі є *акль* (عقل), тобто принципи відбору авторитетних думок. Акль є поняттям шиїтського богослов'я. Він включає в себе набір раціональних принципів перевірки та відбору гадісів Сунни, коментарів на аяти Корану тощо. Імам Джафар ас-Садік, висуваючи акль на статус четвертого джерела шаріату, критикував критерій кіяс (судження за аналогією), яке є одним із джерел шаріату ганафітського мазгабу.

• ПРОБЛЕМА ІДЖИГАДУ

Незважаючи на непомильність Імама, яка не допустила до формування більше, ніж одного шиїтського мазгабу, дискусія в рамках шиїтського правознавства все ж таки з'явилася. Предметом дискусії стала допустима міра застосування розуму для тлумачення священних текстів. Іншими словами, шиїтські правники дискутували про допустимість використання *іджигаду* (جداجات). Іджигад – це поняття, яке сформувалося в середовищі сунітських богословів. Суніти розуміли під іджигатом думки видатних богословів щодо конкретних ситуацій. Суніти вважають, що Пророк Мугаммед був останнім, через кого Аллаг передав істину. Однак, муджагіди (спеціалісти з мусульманського богослов'я і права) можуть висловлювати власну думку щодо розуміння окремих аспектів одкровення. Таке розуміння було неприйнятним для шиїтів. Для них іджигад – це

система раціональної аргументації засад шаріату. В рамках іджигаду муджагіди (спеціалісти з мусульманського богослов'я і права) використовують принцип силогізму для пояснення конкретних ситуацій. Наприклад, коли потрібно дати відповідь на якесь питання, а Коран і Сунна його не вияснюють, то муджагід може провести аналогію між ситуацією, що склалася, і схожою ситуацією, описаною в Корані чи Сунні, або ж вивести пояснення ситуації зі загального характеру священних писань. Отже, різниця між сунітським і шиїтським розумінням іджигаду в тому, що для сунітів іджигад – це власна думка муджагідів, а для шиїтів – це тільки логічний висновок, зроблений муджагідами на основі священних писань. Дискусія щодо використання іджигаду розгорілася між школами усулітів та агбаритів.

- *Усуліти* – це шиїтська правова школа, яку заснував іракський учений *Алламе Гіллі* (1250-1325), який сформував шиїтське розуміння іджигаду. Усуліти допускають використання іджигаду в його шиїтському розумінні. А також усуліти розвинули інститут муджагідів. В шиїтів-дванадцятників, після відходу останнього Імама, муджагіти отримали величезний авторитет. Нерідко вони ставали й політичними лідерами націй, як, до прикладу, видатні шиїти ХХ-ХХІ століть: лідер Ісламської революції в Ірані аятолла Рухолла Хомейні, другий Верховний лідер Ірану Алі Хаменей, духовний лідер шиїтів Іраку аятолла Алі Сістані, видатний іранський богослов аятолла Макарем Шізарі та інші.
- Опонентами усулітів стали *агбарити* – напрям у шиїтському богослов'ї, який сформувався у ХVІІ столітті. Засновником цього руху був *Мугаммед Амін Астарабаді*. Він, як і його послідовники, відкидав будь-які раціональні методи тлумачення священних текстів і повністю заперечував інститут муджагідів. Астарабаді стверджував, що написане в Корані чи Сунні потрібно сприймати буквально. Щось додавати до змісту одкровення або віднімати від нього можуть виключно Імами. Оскільки Прихований Імам зараз не діє відкрито, то ніхто не має права висловлювати нічого нового. Якщо виникають якісь незрозумілі питання, то вони повинні залишатися відкритими до того часу, коли повернеться Прихований Імам і роз'яснить їх. Богословська позиція Астарабаді стала фундаментом для формування його політичних і філософських по-

глядів. Агбарити зберігають повну аполітичність. Вони вважають, що будь-яке правління є нелегітимним. Справедлива влада буде встановлена тільки Прихованим Імамом, коли він повернеться. Будь-яка інша держава і влада є злими. Основуючись на цих міркуваннях, агбарити стримуються від будь-якої політичної активності. Як у богослов'ї Астарабаді заперечував допустимість іджигаду, так і у філософії він заперечував будь-який раціональний метод. Він стояв на позиціях емпіризму: визнавати за істину допустимо тільки те, що людина сприймає досвідно, а будь-які раціональні спекуляції потрібно відкинути як а ргіогі хибні. Таке налаштування агбаритів не дозволило їм дати світові вчених, політиків, богословів чи митців. Вони повністю відкинули можливість будь-якої творчості. Не маючи видатних постатей, їм бракувало інтелектуального ресурсу для дебатів з усулітами, що врешті призвело до гегемонії саме усулітів у шйітському середовищі.

12.3. СУФІЗМ І СУФІЙСЬКІ ТАРІКАТИ

У кожній релігії можна виділити інституційно-обрядові та містичні напрями. Іслам не є виключенням із цього правила. Містичним напрямом ісламу став *суфізм*. Суфізм – це термін, який використовують для окреслення цього явища в західному релігієзнавстві. Назва, яку використовували для нього мусульмани, змінювалася впродовж історії. На зорі виникнення суфізму його називали словом *зудд* (زهد), що означає аскетизм чи стриманість. Відповідно, прибічників цього руху іменували загідами. Згодом його почали називати словом *тасаввуф* (تصوف), яке дослідники виводять від арабського слова «صوف» (суф – шерсть), вказуючи на те, що мусульманські аскети носили шерстяний одяг. Мусульмани зазвичай виводять слово «тасаввуф» зі слова «صفاء» (ас-сафа – чистота) або «صفة» (сіфат – якості), вказуючи на цілі аскетичних подвигів мусульманських містиків. За іншою версією слово «тасаввуф» походить від висловлювання «الصفة أهل» (ахль ас-суффа – люди лавки); так у часи Пророка Мугаммеда називали бідняків, які жили в його мединській мечеті. Деякі вчені навіть вважають, що цей термін

походить від грецького слова «σοφία» (софія – мудрість). Представників тасаввуф називають суфіями. Від слова «суфій» походить релігієзнавчий термін «суфізм».

• ІСТОРІЯ СУФІЗМУ

Історія суфізму починається у VII столітті та поділяється на три періоди: зугд (VII-IX століття) – виникнення аскетичних віянь в ісламі та початки формування суфізму; тасаввуф (IX-XI століття) – формування теорії суфізму та поширення його популярності в ісламському світі; період тарікатів (XII-XIV століття) – формування тарікатів (суфійських шкіл) та розвиток суфійської філософії. Як і будь-яка духовна практика ісламу, суфізм своїм корінням сягає Пророка Мугаммеда. Пророк жив праведним і надзвичайно скромним життям, не збираючи багатств і не намагаючись зосередити у своїх руках владу. Він багато молився і постив. Біля мединської мечеті, в якій молився і проповідував Пророк, гуртувалася група людей, яких називали ахль ас-суффа (люди лавки). Це були бідняки, які гуртувалися навколо Пророка, молилися з ним і уважно слухали його проповіді, розміщуючись біля його лавки. Ці люди не мали шансів і не прагнули отримати політичну владу, не боролися за провідну роль у Халіфаті після смерті Пророка, зосереджувалися не на політичній ролі Мугаммеда, а на духовно-аскетичній стороні його вчення. Оскільки вони проводили найбільше часу біля Пророка і тому найкраще знали про його вчинки і слова, то саме з їхнього середовища вийшло найбільше майбутніх укладачів гадісів. Саме ці люди започаткували мусульманську освіту і заклали перші *медресе* (مدرسة) – мусульманські школи. Після смерті Пророка, коли іслам набрав яскравого політичного забарвлення, а Праведний Халіфат роздирався у протистояннях претендентів на владу, ахль ас-суфа намагалися відмежуватися від політичних перипетій та зосередитись на духовності, приклад якої залишив Мугаммед.

У IX столітті популярність суфіїв стала особливо великою. Зріст ролі суфіїв мав декілька причин. Першою, безперечно, було природне для будь-якої релігії прагнення містики. Іслам, як і кожна релігія, мав людей, які не задовольнялися обрядовістю чи раціональним пізнанням догм, а прагнули особистої містичної зустрічі з Богом. Для таких людей політичний статус ісламу,

його місіонерські успіхи чи впорядкування віровчення мали другорядне значення. Містики й стали основою суфізму. Інша причина – соціальна. Постійні війни за трон халіфа та політична нестабільність у Халіфаті налаштовували багатьох мусульман проти політизації ісламу. В умовах політичних перипетій багато мусульман опинялися в умовах вимушеної бідності, здолати яку вони були неспроможні. Суфізм давав їм можливість переосмислити свої злидні, і використати їх для формування аскетичного способу життя та духовної користі. Але основу суфізму цього часу склали не тільки обездолені. До цього віяння примикали й великі інтелектуали, які обдуманно ставали на аскетичний шлях, і в тиші серця вбачали найбільшу мудрість. Саме вони сформували теорію суфізму, надавши хаотичним поривам духа богословські та філософські основи.

Першим серед мислителів, які формували теорію суфізму, був аль-Гаріс аль-Мухасібі (781-857) – багдадський учений, який у своїх богословських творах і коментарях на Коран зосереджувався на духовному самовдосконаленні. Аль-Мухасібі закликав до контролю над своїми почуттями, до покаяння, а також першим почав аналізувати внутрішні стани душі як показники духовного зв'язку з Аллагом. На розвиток суфізму великий вплив мала школа духовного життя Маламатія, яка сформувалася в IX столітті. Основною темою представників цієї школи була боротьба проти показної побожності та лицемірства, і заклик до глибокого духовного удосконалення. Титулом «аш-шейх аль-акбар» (найбільший учитель) суфії величають *ібн-Арабі* (1165-1240), який почав свій духовний шлях у мусульманській Іспанії, а згодом переселився у Дамаск. До його заслуг належить розробка і обґрунтування базових понять суфізму, зокрема *вагдат аль-вуджуд* (الوجود وحدة) – єдність буття. Відповідно до цього поняття, все, що існує, перебуває в онтологічній єдності. Бог і світ не є відмінними категоріями, а є одним цілим. Вагд ад аль-вуджуд сприймався суфіями як найвища міра ствердження монотеїзму. Натомість, критики суфізму вбачали в цьому принципі пантеїзм. Зрештою, містика будь-якої релігії межує із пантеїзмом. Ібн-Арабі також сформував учення про ціль духовного життя. Містика і духовність, на його думку, а згодом на переконання всіх суфіїв, покликані привести людину до стану *аль-інсан аль-каміль* (الکامل لإنسان) – досконала людина. Досконалою людиною для ібн-

Арабі є той, хто досягнув просвітлення (حقیقة, *гакікат*), здолав у собі невірство (كفر, *куфр*), побачив приховані затінки своєї душі (غیب, *гайб*), і головне – усвідомив ілюзорність свого Я (النفس, *нафс*), та зумів розчинити його у безмежжі Бога.

В основі суфізму лежать типи для будь-якого проблиску містики вчення. Суфії сповідують строгий монотеїзм, який граничить із пантеїзмом. Визнання єдності Бога в містичній доктрині суфізму не допускає існування чогось, окрім єдиної і всеохопної субстанції Бога. Аллаг є найвищою цінністю, а крім нього все інше не має жодного значення. Людина покликана досягнути досконалість, тобто звільнитися від усього матеріального, від будь-яких залежностей та пристрастей, і злитися з Аллагом у містичній єдності. З цією ціллю суфії ведуть чернечий спосіб життя. Суфійських монахів називають дервішами (درویش), що з перської означає «бідняк».

• СУФІЙСЬКІ ТАРІКАТИ

Поширення суфізму по всьому мусульманському світі призвело до формування відмінностей між суфіями. Ці відмінності обумовлювалися ідеями різних суфійських учителів, територіальними особливостями, конфесіями і мазгабами, в рамках яких вони існували. Суфізм не є окремою конфесією ісламу. Ці люди існують як містичне крило будь-якої конфесії. Саме тому допустимо вести мову про сунітський та шиїтський суфізм. В ході історії сформувалася низка суфійських братств, які прийнято називати *тарікатами*:

- *Кадирія* (القادرية) – це сунітсько-ханбалістський тарікат, який заснував Абдул-Кадир аль-Гілані (1077-1166). Сьогодні він поширений в Туреччині, Індонезії, різних країнах Азії, особливо на Кавказі. Члени тарікату намагаються досягнути духовну досконалість шляхом постійної молитви.
- *Ясавія* (يسوى) – тарікат, заснований Агмедом Ясаві (1103-1166) і поширений в Центральній Азії. Суфії ясавії вважають, що шлях духовного удосконалення пролягає крізь чотири етапи: шаріат (чітке виконання законів і звичаїв), тарікат (підпорядкування уставу братства), гакікат (просвітлення) та мавріфат (повне злиття з Богом і пізнання його таємниць).
- *Айссауа* (العیساویة) – це тарікат, який заснував Ель-Гаді ібн-Айс (1465-1526). Він поширений у Марокко, Алжирі і Тунісі. За

легендою, в момент смерті засновника тарікату один із його учнів настільки тужив, що увійшов у стан екстазу, під час якого розірвав на собі одяг та з'їв живого барана. Ця легенда стала обґрунтуванням практики екстазів серед прихильників айссауа. Члени братства доводять себе до екстазу, для досягнення якого нерідко використовують гашиш.

- *Бадавія* (البديوية) – тарікат, заснований Агмадом аль-Бадаві (пом. 1276), дуже поширений у Єгипті, але мало відомий поза межами Єгипту. Особливістю цього тарікату є те, що його дервіші намагаються ввійти в транс за допомогою гучного повторювання зікру.
- *Бекташі* (بكتاشية) – тарікат, заснований Гаджі Бекташом (пом. 1271), і поширений в Туреччині, Албанії і Боснії. Цей тарікат має найбільш оригінальне вчення та складну історію. Бекташі дуже наближені до шиїзму, вшановують Алі, святкують шиїтські свята і визнають своїми духовними авторитетами дванадцять шиїтських Імамів. Воднораз вони практикують обряди, схожі до християнського Хрещення. Це – єдиний мусульманський орден, який не забороняє вживання алкоголю. Орден бекташів був надзвичайно популярний у Туреччині, а яничари масово входили до його складу. До ордену прихильно ставилися турецькі султани. Центром ордену стало місто Тирана, яке знаходилося на периферії Османської імперії. Коли Тирана стала столицею Албанії, то орден бекташів став найпопулярнішою релігійною організацією країни. В Туреччині, після приходу до влади Мустафи Кемалю Ататюрка, були заборонені всі релігійні ордени, включно з бекташами. В Албанії орден процвітав до 1967 року, коли він був заборонений комуністичною владою. Однак у 1990 році він відродився.
- *Кубравія* (كبروية) – суфійський тарікат, який заснував Наджм ад-дін Кубра (1145-1221), і який поширений в Середній Азії. Шейхи цього тарікату вчать, що людина є малою копією Бога, яка містить у собі всі його атрибути. Тому ціллю самовдосконалення є реалізація імен-атрибутів Бога в собі. Засобами для досягнення цієї цілі є молитва, строгий піст, звільнення від усього матеріального і абсолютний послух шейху. При цьому, вчителі цього тарікату наголошують, що Аллаг є повністю трансцендентний, і людина не може ані його пізнати, ані зли-

тися з ним. Єдине, чого людина може досягти, і до чого повинна прагнути, – це навчитися гідно вшановувати Бога.

- *Мевлеві* (المولوية) – це тарікат, заснований Джаладдином Румі (1207-1273), і в минулому поширений у Туреччині. Особливістю цього тарікату є використання танцю (سماع, сама) як релігійного обряду. Дервіші цього тарікату носять білий довгий одяг, по якому одягають чорну накидку; головним убором їм служить циліндричний ковпак середньоазіатського походження. Під час молитви і прочитування частин Корану вони танцюють, обертаючись навколо своєї осі. Під час танцю вони скидають чорну накидку, залишаючись в білому одязі, що символізує перемогу життя над смертю. Обертаються вони так, щоби білий одяг розвіювався навколо них. Танець у цьому тарікаті сприймається як найдієвіший засіб осягнення екстазу і єднання з Богом.
- *Ріфайя* (الرفاعي) – тарікат, заснований Агмадом ар-Ріфаї (1118-1181), і поширений в Аравії, Туреччині і на Балканах. Дервіші цього тарікату практикують гучне наспівування зікру в супроводі гри на литаврах і бубнах, що допомагає їм ввійти у транс.
- *Шазилія* (الشاذلية) – тарікат, який заснував Абуль-Гасан аш-Шазілі (пом. 1196), і общини якого присутні в Єгипті та Північному Кавказі. В центрі вчення цього тарікату лежить заклик до боротьби проти нафсу (індивідуального Я).
- *Накшбандія* (نقشبندی) – тарікат, заснований Багауддином Накшбандом (1318-1389), і поширений на Близькому Сході, в Індії і Пакистані. Цей тарікат є реформованою версією ясавії, в якій зроблений важливий наголос на строгому дотриманні шаріату ганафітського суннізму.
- *Сугравардія* (سهروردية) – тарікат, який заснував Абу Гафс ас-Суграварді (1144-1234), і поширений в Індії. Дервіші цього тарікату активно працювали для навернення індусів і буддистів Індії до ісламу. Наслідком тісних контактів з індусами і буддистами стали доктринальні впливи індійських релігій на вчення цього тарікату. Зокрема, дервіші цього тарікату приймали пантеїзм і численні практики йоги.
- *Чиштія* (چشتی) – тарікат, заснований Абу Їсхаком Шамі Чишті (1141-1230), і поширений в Індії. Дервіші цього тарікату практикують розспівування зікру та закликають до звільнен-

ня від грішних помислів. Існують і інші суфійські тарікати, які також відзначаються специфічними особливостями свого вчення і духовних практик.

12.4. МАЛІ МУСУЛЬМАНСЬКІ КОНФЕСІЇ

Окрім сунітів і шиїтів, в ісламі є ще й третя конфесія, яка не тотожна двом першим, але відіграла свою роль в історії ісламу, і сьогодні продовжує активно діяти.

- ІБАДИТИ

Цією конфесією є *ібадити*. Вони сформувалися як відокремлення від колись існуючої конфесії *хариджитів*. Хариджити виникли в момент, коли Халіф Алі пішов на примирення з Муавією. Тоді група його радикальних прихильників, не погоджуючись із лояльною позицією Алі, виступили проти нього, ставши противниками як сунітів, так і шиїтів. Хариджити розкололися на декілька конфесій. Однією із них є *ібадити*, які сформувалися у VII столітті. Її назва походить від імені мусульманського богослова Абдуллага ібн-Ібада, який запам'ятовувався своїми протестними настроями. Незважаючи на увіковічнення його імені в назві конфесії, його роль у її формуванні була незначною. Справжнім фундатором руху ібадитів був Джабір ібн Зейд – араб, який організував вивчення богослов'я в мечеті міста Басри. Гурток його учнів і став основою майбутньої конфесії. Внаслідок конфліктів із владою Джабір ібн-Зейд із учнями був виселений до Оману, де доктрина ібадитів отримала підтримку місцевих мусульман. Сьогодні ібадити становлять тільки 1% від загальної кількості мусульман світу. Більшість ібадитів мешкають в Омані, в якому вони становлять 75% населення, і, окрім Оману, вони в жодній іншій країні не домінують. Невеликі ібадитські общини існують сьогодні в Алжирі, Тунісі і Лівії. Общини ібадитів існують також на архіпелазі Занзібар в Індійському океані. В 1853 році оманський султан Саїд ібн-Султан відвоював Занзібар від європейських колонізаторів. Оманські араби занесли туди свою релігію. В 1861 році архіпелаг відділився від Оману та став Занзібарським султанатом під протекторатом Британії, але правила

островами араби. В 1964 році африканці Занзібару піднялись на революцію, отримали незалежність. Революція супроводжувалась убивствами європейців, арабів та індійців. У цьому ж році Занзібар об'єднався з африканською континентальною країною Танганьїкою, яка також нещодавно отримала незалежність. Танганьїка і Занзібар спільно утворили Танзанію. Назва «Танзанія» є склеюванням слів «Танганьїка» і «Занзібар». Незважаючи на повалення оманської династії в Занзібарі, общини ібадитів там залишилися.

Ібадіти сформували низку власних доктринальних аспектів, які відрізняють їх від сунітів та шиїтів, і складають їхню ідентичність. Першою особливістю, яка стала характерною для ібадитів, є розуміння статусу духовного лідера (халіфа чи імама). Суніти вважають, що лідером мусульман може бути тільки представник племені курайшитів; шиїти переконані, що провідником мусульман повинен бути тільки прямиий нащадок Пророка Мугаммеда, тобто виходець із родини Халіфа Алі і Фатіми. Ібадіти, натомість, стверджують, що духовним лідером може бути будь-який мусульманин. Критерієм для вибору провідника повинно бути не його родинне коріння, а сила віри і відданість справі ісламу. Духовний лідер для ібадитів не є ані непомильним, ані недоторканим. Його обирають старійшини общини серед числа найвідданіших мусульман. Утім, якщо духовний провідник після його обрання своїми вчинками чи словами декларує невідповідність вимогам, він може бути усунений. Друга відмінність ібадитів від сунітів і шиїтів – це визнання Праведних Халіфів. Суніти визнають чотирьох Праведних Халіфів – Абу Бакра, Омара, Усмана і Алі. Шиїти вважають, що істинним Праведним Халіфом був тільки Алі, а три інші (Абу Бакр, Омар і Усман) були узурпаторами влади. Ібадіти, натомість, визнають тільки двох перших Халіфів – Абу Бакра і Омара. Усмана і Алі вони не вважають достойними пошани, оскільки за їхнього правління в мусульманському світі почались смути. До того ж, не можна забувати, що ібадіти є відгалуженням хариджитів, а хариджити виникли як форма протесту проти Алі і його нерішучості у відносинах з Муавією. Третя відмінність є чисто догматичною: на відміну від сунітів і шиїтів, які вважають, що Коран є несотвореним Словом Аллага, ібадіти переконані, що Коран сотворений. Цю тезу вони перейняли від мусульманської богословсько-філософської школи

мутазилітів. Четверта відмінність стосується бачення Аллага в Раю. Суніти і шиїти вважають, що праведні мусульмани зможуть побачити Аллага в Раю. Ібадити переконані, що Аллага в принципі неможливо побачити, а тому навіть найбільший праведник його ніколи не бачитиме.

• НАДЖДИТИ

Хариджити як цілісна конфесія проіснувала не довго. Вони швидко розсипалися на низку малих сект. Найбільшою з них стали ібадити, які розвинулися в окрему деномінацію, і продовжують існувати й сьогодні. Більшість сект, які утворилися внаслідок розпаду хариджитів, зникли, залишивши слід лише на сторінках мусульманської історії. У віровченні цих сект спостерігаються незначні відмінності. До зниклих сект хариджитського спрямування належали, до прикладу, *надждити* (نجدات), секта, яку в VII столітті заснував Наджда ібн-Амір аль-Ханафі як одну із релігійно-політичних угруповань епохи розпаду Халіфату. Своїх прихильників секта Наджди мала серед населення Бахрейну. Секта відзначалася радикальністю і жорстокістю. Свого особливого віровчення вона не сформувала, але створила кілька специфічних дисциплінарних норм. Наприклад, надждити дозволяли вбивства християн і євреїв, незважаючи на те, що інші мусульманські конфесії забороняли їх убивати за умови, що християни і євреї визнають політичну владу мусульман. Оскільки надждити сформувалися в період гострої боротьби за титул Халіфа, то вони висловили власне ставлення до цієї проблеми. Вони вважали, що Халіф узагалі не є необхідним для мусульманської общини, якщо община здатна самостійно організувати своє внутрішнє життя. Надждити допускали *такію* (تقية) тобто засаду поведінки, відповідно до якої віруючий може приховувати свої релігійні переконання, і навіть публічно визнавати іншу віру, зберігаючи в душі вірність своїй релігії, якщо це допоможе йому вберегтися від небезпек. Надждити не були прихильниками норми *такфір* (تكفير), яку приймали інші мусульмани. Відповідно до цієї норми, мусульманин, який скоїв важкий гріх, прирівнювався до невіруючого і виключався з общини. Надждити застосовували такфір тільки до запеклих грішників, які вперто повторювали свій гріх. Кінець секти почався ще за життя Наджди. Група його прибічників збунтувалися проти деяких його

поглядів, вбили його і спричинили розколи. Остаточо надждити були знищені омеядськими халіфами.

- АДЖРАДИТИ

Від надждитів відкололася секта *аджрадитів* (عجاردة), засновником якої був Абд аль-Карім ібн-Аджрад. Аджрадити забороняли вбивства мирного населення під час війни, а дозволяли вбивати тільки військових. Вони проголошували такфір, тобто прирівнювання грішника до невірющого. Особливе ставлення аджрадитів було до дітей. Діти, які ще не досягли зрілості і не прийняли свідомого рішення сповідувати іслам, не можуть вважатися мусульманами, навіть якщо вони народжені і виховуються у мусульманських родинах.

- АЗРАКІТИ

Найбільш радикальною хариджитською сектою, яка зникла в ході історії, були *азракіти* (أزارقة), яку заснував у VII столітті Абу Рашид Нафі ібн-аль-Азрак. Секта прославилася найжорстокішими війнами, які вела постійно. Кожен прихильник секти мав обов'язок воювати за віру, а той, хто відмовлявся, проголошувався відступником від віри, і його вбивство не заборонялося. Під час війни дозволяли вбивства навіть жінок і дітей противника. Всі, хто не належали до їхньої секти, а ргіогі вважалися ворогами, які підлягали винищенню. Вони строго забороняли таку (приховування віри). Окрім перелічених, в минулому існувало безліч дрібних хариджитських сект. Більшість із них сформувалися в VII столітті, і гуртувалися навколо якогось релігійно-політичного лідера. Ці секти зникали або відразу ж після смерті лідера, або незадовго після цього.

- ДРУЗИ

Окрім хариджитів, які заповнили сторінки історії ісламу безкочним списком дрібних сект, існували або й існують досі, також інші напрями ісламу, які не мають великої кількості віруючих, але вносять свої особливості в палітру мусульманського світу. До таких напрямів ісламу належать *друзи*, яких одні дослідники, зважаючи на особливості їхньої доктрини, вважають немусульманською конфесією, а окремою релігією, а інші зараховують до специфічного напрямку шіїзму. Друзи сформувалися в XI столітті

в Єгипті. У 996-1021 роках Фатімідським халіфатом правив шостий халіф аль-Хакім, який відзначався екстраординарним характером, а можливо й страждав від якогось психічного захворювання. Серед його оточення сформувалось переконання, що Аллаг не тільки посилає пророків і посланників, а й сам втілюється в окремих видатних людей, щоби особисто в людському образі впливати на історію людства. Таким втіленням Аллага вважали халіфа аль-Хакіма. Яким було ставлення самого аль-Хакіма до цього інноваційного вірування, не відомо. Одні дослідники вважають, що він сам ініціював цю епопею, а інші – що цю інновацію запропонували особи, наближені до халіфа, всупереч його волі. Ідеологом цього вчення прийнято вважати придворного мудреця ад-Даразі, а продовжувачем і популяризатором – його учня Гамзу ібн-Алі. Однак деякі друзі стверджують, що ініціатором нового вчення був халіф аль-Хакім, а ад-Даразі викривив це вчення, яке Гамза ібн-Алі знову виправив. З причини відсутності достовірних джерел, правду про початки дружької релігії віднайти неможливо. Назва «друзи» походить від імені ад-Даразі. Але цю назву прийнято використовувати поза середовищем самих друз. Самі вони, відкидаючи провідну роль ад-Даразі у формуванні їхньої релігії, називають себе «мувагіддун», тобто монотеїстами.

У віровчення друз проникли елементи, абсолютно неприйнятні для чистого ісламу. Зокрема, друзи вірять у перевтілення душ: людська душа після смерті тіла переселяється в інше тіло. Теорія реінкарнації, неприйнятна в інших напрямках ісламу, стала ключовою в релігії друз. Стати другом, тобто прийняти цю релігію, неможливо. Друзи вірять, що людина повинна ухвалити для себе рішення, приймати їй істинну релігію, тобто стати другом, чи ні, в період між перевтіленнями. Якщо людина вирішила стати другом, тоді вона народжується в родині друзів. Іншими словами, друзями стають тільки ті, в кого батько і матір друзи. Душу друзи розуміють як іскру Божественної волі. Якість кожного наступного втілення залежить від моральних характеристик попереднього. Це вчення споріднене з індуським поняттям карми. Перевтілення триватимуть до Страшного Суду, на якому враховуватимуться діяння людини, скоєні впродовж усіх її життів. Повністю реставрувати вчення друз неможливо, оскільки вони зберігають його в повній таємниці, а ті, хто розголосять вчення, підлягатимуть смертній карі. У випадку небезпеки дру-

зи мають право офіційно приймати іншу релігію, зберігаючи власну релігію таємно. Це правило перешкоджає й самій ідентифікації сутності релігії друз. Наприклад, в Сирії друзи називають себе мусульманами, а в Ізраїлі – окремою релігією. Усі друзи є арабами, які спілкуються різними діалектами арабської мови. Сьогодні у світі понад три мільйони друз, з них у Сирії – близько 800 тисяч, в Ізраїлі – близько 500 тисяч, а решта розсіяні по світі. В дружьких общинах існує строга єрархія: провід общини ведуть уккаль (мудрі), тобто знавці богослов'я, які повинні бути не молодшими сорока років і мати добру освіту та високий авторитет; віруючих, які не є уккаль, друзи називають джуггаль (неосвічені). Про обряди друз відомо мало. Вони не використовують зображень. Але символічними для них є п'ять кольорів: зелений – символ Світового Розуму, червоний – символ Світової Душі, жовтий – символ Слова, блакитний – символ ймовірності і білий – символ майбутнього.

• РУХ БАРЕЛВІ

В кінці XIX століття на Індійському субконтиненті сформувався ще один напрям сунітського ісламу – *рух Барелві*. Його засновником був *Агмад Різа Кган Барелві* (1856-1921), який належав до народу пуштуни (афганці) і був знавцем суфізму. Рух Барелві відзначався специфічним ученням про Пророка Мугаммеда, яке відобразилося в шести базових принципах віри.

- Перше, він є *нурі башар*, тобто він був не звичною людиною, а створений з Божественного Світла. Тому Пророк не мав звичайного людського тіла і не відкидав тіні.
- Друге, він є *газір*, тобто присутній одночасно в різних місцях. Поняття газір прихильники руху Барелві розуміють не як білокацію, а як містичну присутність Світла Пророка в різних місцях. Особливе випромінювання його Світла зосереджується в місці і часі. Сповідники цього вчення вважають, що місцем, на якому найбільше присутнє Світло Пророка, є його гріб, а часом, коли воно найбільше випромінюється, є день його народження.
- Третє, Пророк Мугаммед є *назір*, тобто він є свідком усього, що відбувається у світі.
- Четверте, він є *ілм-е-Ггаїб*, тобто він знає все, навіть нікому невідоме, приховане і майбутнє.

- П'яте, Пророк є *мукгтаар куль*, тобто він має достатній авторитет і право робити те, що він хоче.
- Шосте, Мугаммед є *габіб*, тобто Аллаг любить його настільки сильно, що й світ створив тільки заради нього.

Ці тези віровчення руху Барелві підносять постать Пророка Мугаммеда значно вище, ніж прийнято розуміти його роль в інших напрямках ісламу. В ісламі прийнято вважати, що Мугаммед був звичайною людиною, який, хоч і відзначався високими моральними і особистісними рисами, втім не мав іншої природи, аніж звичайні люди. Прихильники руху Барелві вважають Мугаммеда надлюдською істотою. Проблемою для цього вчення стало співставлення Мугаммеда з іншими пророками, яких визнають мусульмани. Члени руху вважають, що Мугаммед був єдиним Пророком, із яким ніхто не може зрівнятися. Саме через нього Аллаг передав усе знання. Все це дало підстави для особливого культу Пророка, молитов до нього, звертань до нього в містичному досвіді.

12.5. НОВІТНІ РУХИ В ІСЛАМІ

Історичні зміни, які трансформували світову культуру XIX–XXI століть, не оминули й іслам. Мусульманський світ новітньої епохи змінив своє обличчя, набравши нових рис. Однією з інновацій в сучасному ісламі стало виникнення новітніх рухів, які спробували подивитись на іслам по-новому, проте великою мірою порушили усталені мусульманські традиції.

• АГМАДІЙСЬКИЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ ДЖАМААТ

Одним із таких рухів став *Агмадійський мусульманський джамаат* (الأحمدية الإسلامية الجماعة). Він виник у Британській Індії, на території сучасного Пакистану, в XIX столітті. Фундатором цього руху був Мірза Гулам Агмад (1835-1908), який проповідував, що іслам потребує масштабної реформи. Ця реформа повинна бути не людською, а виходити від самого Бога. Прихід божественного реформатора, тобто *муджаддид* (مجدد), є знаком останньої епохи, яка закінчиться повною перемогою ісламу. Агмад проголосив

себе божественним реформатором, який також є Магді (Месією), якого очікував іслам і весь світ. Мусульмани-агмаді сформували монолітну організацію, яка спершу зазнавала утисків зі сторони традиційних мусульман, з точки зору яких мусульмани-агмаді є єретиками. Сьогодні організація поширилась у багатьох країнах світу і налічує від десяти до двадцяти мільйонів віруючих. Агмад презентував себе не як засновник нової релігії, а тільки як реформатор. Він вважав, що іслам зазнав багато викривлень і набрався помилок. Очистити іслам від помилок і є завданням Агмада.

Оскільки завданням Агмада було очистити іслам, а не змінити його, то він і його послідовники з усією серйозністю визнають традиційні основи ісламу: шість стовпів іману (таухід, малаїка, набі, писання, кіямат, кадар і када) та п'ять стовпів ісламу (шагада, намаз, закьят, ураза, гадж). Окрім цих традиційних для всіх мусульман основ віри і благочестя, мусульмани-агмаді проголошують також і власні догми або їх специфічні трактування. До таких особливостей належить віра в Ісуса. Традиційні мусульмани вірять, що Ісус був пророком, який помер на Хресті, і що він прийде в кінці часів для сповіщення царства Аллага. Мусульмани-агмаді переконані, що Ісус не помер на Хресті, а тільки втратив свідомість, але прокинувся у гробі і дожив до глибокої старості. Вони ототожили Ісуса з Магді та стверджують, що Агмад був другим приходом Ісуса і Магді, завданням якого є перемога ісламу. Пророк Мугаммед є для мусульман-агмаді вершиною пророків, після якого не може з'явитися більшого одкровення. Агмад проголосив повернення до чистого ісламу Мугаммеда, а не відмінив його. Мусульмани-агмаді змінили ставлення до джигаду (священна війна). Вони робили наголос на внутрішньому джигаді, тобто на духовній боротьбі, ціллю якої є побороти пристрасті і встановити повне панування ісламу у власній душі. Зовнішнім джигадом є мирне поширення ісламу по всьому світі, без використання зброї і без ведення війни. Фізична сила може бути застосованою тільки у випадку крайньої небезпеки власного життя.

У 1908 році Мірза Гулам Агмад помер. Община одноголосно обрала його наступником і лідером общини Гакіма Нур-уд-Діна (1841-1914), який отримав титул халіфа. Мусульмани-агмаді впровадили титул «Халіф Обіцяного Месії та Імама Магді»; його

використовує вищий духовний лідер общини. Перший халіф мусульман-агмаді керував общиною шість років. За цей час він організував переклад Корану англійською мовою, заснував газети і журнали общини, створював громади в Британії та облаштував казну. В 1914 році, коли помер Гакім Нур-уд-Дін, халіфом був обраний Мізра Башір уд-Дін Магмуд Агмад (1889-1965). За 52 роки свого правління другий халіф поширив Коран декількома мовами, розбудував общину, збудував мечеті в 48-ми країнах світу. Однак, на час його правління припала криза організації. Група мусульман-агмаді не сприйняла обрання другого халіфа та розколола общину. Розкольники обрали собі за центр місто Лахор в Пакистані. Лахорський рух не мав достатньо прихильників і врешті зник. У 1965 році третім халіфом був обраний Нафіз Мірза Насір Агмад (1909-1982), який розпочав активну місіонерську діяльність в Африці та ініціював масштабну благодійницьку діяльність. Четвертий халіф – Мірза Тагір Агмад (1928-2003) – був обраний у 1982 році. Головною подією, якою запам'ятався четвертий халіф, було перенесення своєї штаб-квартири з Пакистану до Британії після заходів пакистанського уряду, які обмежували діяльність халіфа. У 2003 році п'ятим халіфом був обраний Мірза Масрур Агмад, народжений у 1950 році.

• БАГАЇ

В XIX столітті з'явилися ще два релігійні рухи, в основу яких ліг іслам, але які мають характер окремих новітніх синкретичних релігій – бабізм і багаї. У 1844 році в Ірані Сеїд Алі Мугаммед Шіразі (سید علی محمد شیرازی, 1819/1820-1850), більш відомий під титулом *Баб*, проголосив нову релігію – *бабізм*. Своє вчення Баб виклав у книзі «Байян». Баб учив, що епоха, основана на Корані і шаріаті, закінчилась. На зміну епохам традиційних релігій прийшов час нової релігії, основаної на принципах загальної рівності, любові і прав. Баб проповідував, що нова епоха вже близько: незабаром прийде месія, який покладе початок новій епосі. Бабізм зазнав значних утисків зі сторони шиїтів і сунітів. Внаслідок переслідувань Баб був арештований і розстріляний. Страчено було близько двадцяти тисяч його послідовників. Останки Баба таємно вивезли до міста Хайфа в Ізраїлі, де й донині знаходиться його гробниця. Ті бабісти, які не зламались під тиском переслідувань, сформували нову релігію – *багаї*, яку правомірно

вважати дочірньою щодо бабізму. Її засновником був іранський релігійних діяч Мірза Хусейн Алі-і-Нурі (1817-1892), більш відомий під титулом Багаулла, що означає «Слава Господня». На основі вчення Баба, його послідовники проголосили Багаулла саме тим месією, прихід якого пророкував Баб. Багаулла також потрапив під переслідування, був арештований та виселений з країни. Останні дні свого життя він провів в Ізраїлі, де й помер і похоронений. Перед свою смертю Багаулла проголосив, що єдиним достовірним тлумачем його вчення є його син Аббас Еффенді (1844-1921), відомий під титулом Абдул-Бага (Слуга Добра). Так, Абдул-Бага став фактичним лідером общини багаї. Завдяки невтомній праці Абдул-Баги, релігія багаї знайшла послідовників у різних країнах світу. Своім заповітом Абдул-Бага призначив свого внука Шогі Еффенді Раббані (1897-1957) охоронцем віри багаї. Новий лідер скерував свої зусилля на популяризацію своєї релігії.

Багаї вірять в одного Бога, який не може бути повністю пізнаним жодною людиною. Тому жодна релігія не знає Бога повністю. Однак Бог відкриває себе людству через своїх пророків. Боже-ственне одкровення приходить до людства поступово. Крішна, Заратустра, Будда, Мойсей, Ісус, Мугаммед – все це пророки, які приносили людству чергову порцію істини. Усі вони проповідували одного і того ж Бога. Багаї до кожної релігії ставляться як до носія істини, відкритої Богом. Місія Багаулли полягала в тому, щоби показати єдність усіх релігій. Так само, багаї вважають, що поділ людства на раси і нації є штучним. Як є один Бог, так є і одне людство. Неодмінно прийде час, коли людство усвідомить свою спільність, відмовиться від війн і злиється у прославі Бога. В людині багаї виділяють душу як промінь Божественного світла. Після смерті людини душа продовжує свій шлях до Бога у вічності. Багаї закликають ставитися до смерті не як до трагедії, а як до переходу в нову фазу духовного розвитку. На основі проповідей Абдул-Баги були сформовані 12 принципів віри багаї. В них виділяють три перші, які звать «тьрьома єдностями»: 1) єдність Бога, 2) єдність релігії, 3) єдність людства. До них додаються ще дев'ять принципів: 4) рівність статей, 5) усунення всіх форм упередженості, 6) світовий мир, 7) гармонія релігії і науки, 8) незалежний пошук істини, 9) потреба в загальній обов'язковій освіті, 10) потреба у міжнародній допоміжній мові,

11) покора до уряду та невтручання в політику, 12) усунення крайнощів багатства і бідності.

Моральний кодекс багаї містить обов'язок щоденної молитви і щорічного посту, який триває 2-20 березня, заборони лихослів'я, вживання алкоголю і наркотиків, позашлюбних статевих відносин і азартних ігор. Молитовні зустрічі багаї проводять у приватних будинках, або у власних храмах, яких однак небагато. Втім, на кожному континенті діє центральний храм багаї, який також є духовно-культурним центром цієї релігії. Символом багаї є дев'ятикутна зірка, в центрі якої міститься слово «Бага» (Слава). Багаї використовують календар, укладений Бабом, який містить 19 місяців по 19 днів, до яких додаються ще 4 або 5 додаткових днів. Новий рік багаї святкують за перським календарем, тобто в день весняного рівнодення. Сьогодні багаї присутні в більшості країн світу і налічують близько шести мільйонів віруючих. Общини багаї діють і в Україні.

• АБАНГАНАМИ

Ще один синкретичний напрям ісламу сформувався на індонезійському острові Ява. Представників цієї конфесії прийнято називати *абанганами*, від явійського слова «*abang*», що означає «червоне». Абангани виділилися в окрему релігію близько 1900 року. Однак у середині ХХ століття ця релігія суттєво занепала і сьогодні є незначною релігійною інституцією. Абанганський варіант ісламу відхиляє строгі норми шариату і включає в себе суттєві елементи індуїзму та ранніх релігійних вірувань, які формувалися серед населення Яви.

ЛІТЕРАТУРА

Abd al-Qadir as-Sufi. Was ist Sufismus? Eine Einführung in Geschichte, Wesen und meditative Praxis der islamischen Mystik. – Bern, München, Wien: O.W. Barth, 1996.

Andre Ahmed Al Habib. Sufismus. Das mystische Herz des Islam. Eine Einführung. – Freiburg: Hans-Jürgen Maurer, 2005.

Bearman, Peri J. (суд.) The Islamic school of law: evolution, devolution and progress. – Harvard University Press, 2005.

Brunner, Rainer. Die Schia und die Koranfälschung. – Würzburg, 2001.

Brünnow, Rudolf-Ernst. Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden.

- Ein Beitrag zur Geschichte des ersten islamischen Jahrhunderts. – Leiden: Brill, 1884.
- Buchta, Wilfried.* Die iranische Schia und die islamische Einheit 1979-1996.– Orient-Institut, 1997.
- Burckhardt, Titus.* Vom Sufitum. Einführung in die Mystik des Islams. – O.W. Barth, 1953.
- Calder, Norman; Mojaddedi, Jawid; Rippin, Andrew.* Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature. – London: Routledge, 2003.
- Dahlén, Ashk.* Islamic Law, Epistemology and Modernity. Legal Philosophy in Contemporary Iran. – New York, 2003.
- Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach dem hanefitischen Ritus. – Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1883.
- Frembgen, Jürgen W.* Reise zu Gott. Sufis und Derwische im Islam. – München: C.H. Beck, 2000.
- Gozewski, Andreas.* Das Alevitentum in seinen divergierenden Verhältnissenbestimmungen zum Islam. – Berlin: EB-Verlag, 2010.
- Goldziher, Ignaz.* Die Zahiriten: Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der Muhammedanischen Theologie. – Leipzig: Verlag Otto Schulze, 1884.
- Gramlich, Richard.* Islamische Mystik. Sufistische Texte aus zehn Jahrhunderten. – Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer, 1992.
- Halm, Heinz.* Das Reich des Mahdi. – München: C.H. Beck, 1991.
- Halm, Heinz.* Der schiitische Islam. – München: C.H. Beck, 1994.
- Halm, Heinz.* Die Kalifen von Kairo. Die Fatimiden in Ägypten (973-1074). – München: Beck, 2003.
- Halm, Heinz.* Die Schia. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.
- Halm, Heinz.* Die Schiiten. – München: C.H. Beck, 2005.
- Haug, Sonja; Müssig, Stephanie; Sticks, Anja.* Muslimisches Leben in Deutschland. Im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz. – Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2009.
- Jassemi, Bahram.* Der Weg der Liebe. – Niebüll: Videel, 2003.
- Jassemi, Bahram.* Kosmologie und Psychologie im Sufismus. – Neukirchen: Make a book, 2007.
- Karakas, Cemal.* Türkei: Islam und Laizismus zwischen Staats-, Politik- und Gesellschaftsinteressen. – Hessische Stiftung Friedens- und Konfliktforschung, 2007.
- Kenney, Jeffrey T.* Muslim Rebels: Kharijites and the Politics of Extremism in Egypt. – Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Khadduri, Majid.* Islamic Jurisprudence: Shafi'i's Risala.– Cambridge: Islamic Texts Society, 1987.
- Löschner, Harald.* Die dogmatischen Grundlagen des si'itischen Rechts. Eine Untersuchung zur modernen imamitischen Rechtsquellenlehre. – Köln: Carl Heymanns, 1971.
- Madelung, Wilferd.* The succession to Muḥammad. A study of the early caliphate. – Cambridge University Press, 1997.
- Melchert, Christopher.* The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th cent. c.e. – Brill, 1997.
- Melis, Nicola.* Trattato sulla guerra. Il Kitāb al-ḡihād di Molla Hüsrev. – Cagliari: Aipsa, 2002.
- Muhammad Abu Zahra.* Abu Hanifa. – Diyanet, 1999.
- Muranyi, Miklos.* Materialien zur mālikitischen Rechtsliteratur. – Otto Harrassowitz, 1984.
- Nasr, Vali.* The Shia Revival. How Conflicts Within Islam Will Shape the Future. – Norton & Company, 2006.

Rippin, Andrew. Muslims: Their Religious Beliefs and Practices. – London: Routledge, 2005.

Schacht, Joseph. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – Oxford University Press, 1950.

Schimmel, Annemarie. Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus. – Frankfurt, Leipzig: Insel, 1995.

Schimmel, Annemarie. Sufismus. Eine Einführung in die islamische Mystik. – C.H. Beck, 2000.

Schleßmann, Ludwig. Sufismus in Deutschland. Deutsche auf dem Weg des mystischen Islam. – Böhlau, 2003.

Schuon, Frithjof. Den Islam verstehen. Eine Einführung in die innere Lehre und die mystische Erfahrung einer Weltreligion. – Bern, München, Wien: O.W. Barth, 2002.

Sean, W. Anthony. The caliph and the heretic: Ibn Saba² and the origins of Shi'ism. – Brill, 2012.

Tabataba'i, Muhammad Husain. Die Schia im Islam. – Islamisches Zentrum Hamburg, 1996.

Tucker, William F. Mahdis and millenarians. Shi'ite extremists in early Muslim Iraq. – Cambridge University Press, 2011.

Wellhausen, Julius. Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam. – Berlin, 1901.

Розділ 13

**ФІЛОСОФІЯ І
БОГОСЛОВ'Я
ІСЛАМУ**

13.1. КАЛАМ (мутакаламіні)

Мусульманська богословсько-філософська думка розвивалася у численних напрямках, сформувавши поле багатогранного дискурсу. Іслам ніколи не був закостенілим монолітом чи мисленневим диктатом. Свідченням цього є не тільки дискусії між мазгабами, які по-різному тлумачили різноманітні богословські і правові норми, а й низка філософських шкіл, які вели вільні дослідження питань віри і розуму. Серед базових напрямів богословсько-філософської думки ісламу можна виділити калам, фальсафу і салафію. Першим у цьому ряді безперечно є *калам* (الكلام). Слово «калам» з арабської означає «слово». Мусульманські богослови використовували слово «калам» для окреслення Слова Божого, тобто Корану. Згодом каламом почали називати напрям у мусульманській богословсько-філософській думці, представники якого ставили собі за мету раціонально обґрунтувати догми ісламу. Мислителів каламу можна охарактеризувати як апологетів ісламу. Однак, захоплюючись раціональним аргументуванням, мислителі каламу в деяких питаннях ставили раціональність навіть вище традиційних норм мусульманського віровчення. Мислителів каламу називають *мутакалімами* (متكلمون) або *мутакаламіні*. Вони поділяються на три школи: мутазиліти, ашарити і матуридити.

МУТАЗИЛІТИ

Мутазиліти (المعتزلة) – це найвідоміша школа каламу, представники якої самі себе називають «агль аль-адль ва-таухід» (люди справедливості і єдинобожжя). Слово «мутазиліти» означає «ті, хто відокремився». Ця назва дана їм їхніми опонентами, щоб підкреслити, що один із фундаторів напряму відокремився від гуртка учнів Гасані аль-Басри (642-728). Самі мутазиліти прийняли цю назву, але витлумачили, що вона вказує на їхнє

відокремлення від багатобожників. Фундаторами мутазилітського каламу були Васил ібн-Ата (699-748) та Амр ібн-Убайд (699-761). Мутазилітський калам характеризується п'ятьма базовими доктринальними тезами.

- Перша теза – таухід (єдність Бога). Таухід є основною догмою ісламу, захищати і утверджувати яку покликаний кожен мусульманин. Мутазиліти також поставили собі за мету дати пояснення таухіду. Для них Аллаг не тільки єдиний, а й абсолютно трансцендентний, жодним чином недосяжний для людини. Між Аллагом і світом немає ніяких посередників чи проміжних ланок. Якщо традиційно мусульмани вважали, що праведники зможуть побачити Аллага після смерті, то мутазиліти відкидали будь-яку можливість бачити Бога. Заперечуючи можливість посередників між Аллагом і світом, мутазиліти відкинули загальне переконання мусульманських богословів у тому, що Коран несотворений. Більшість мусульман стверджували, що Коран – це іманентне вираження Аллага. Однак, якщо мутазиліти наполягали на повній трансцендентності Бога, то вони не могли погодитися, що Коран несотворений. Для них Коран є творінням Аллага, хай навіть найважливішим і найціннішим.
- Друга теза мутазилітів – Божественна справедливість. Аллаг – справедливий; він нагороджує за добро і карає за зло. Щоби Божественна справедливість могла реалізуватися, людина повинна користуватися свободою. Традиційні мусульманські богослови визнавали напередвизначення людського життя. Мутазиліти тлумачили ті аяти Корану, які розповідають про Божий промисел метафорично. Божий промисел, на думку мутазилітів, потрібно розуміти не як фатум і не як рамки, в які Аллаг вклав людину, а як його всезнання і його план щодо неї. Бог наперед знає, як чинитиме людина, але при цьому залишає їй можливість самостійно обирати свій життєвий шлях і вільно ухвалювати свої рішення. Тому за те, що людина робить, вона сама несе відповідальність. А Бог наперед знає, які рішення ухвалить людина, як чинитиме і які нагороди чи покарання за це матиме.
- Третя теза мутазилітського каламу – відплата у потойбічному світі. Мусульмани вірять, що Аллаг дарує нагороду праведникам після смерті. Мутазиліти розуміли цю нагороду як наслі-

док Божественної справедливості. Справедливий Бог встановив свій закон і дав людині свободу ухвалення життєвих рішень. Тому посмертна нагорода, на думку мутазилітів, впливає радше зі справедливості Аллага, аніж із його благодаті.

- Четверта теза – проміжна ситуація. Більшість традиційних мусульманських богословів вважають, що важкі гріхи рівнозначні відходу від віри. Якщо якийсь мусульманин скоїв важкий гріх, то цим гріхом він відпадає від ісламу. Мутазиліти, натомість, вчили, що навіть коли мусульманин скоїв важкий гріх, за винятком свідомого відречення від віри, його не можна вважати невірним. Він, на думку мутазилітів, перебуває у проміжному стані, тобто не є ані мусульманином, ані невірним.
- П'ята теза – моральний імператив. Духовне і моральне життя кожної окремої людини великою мірою залежить від загального духу всієї общини, оскільки більшість спокус, як і більшість благородних поривань, походять від оточення. Саме тому, на переконання мутазилітів, праведнику не достатньо дбати про власну моральну досконалість. Він повинен також турбуватися всією спільнотою. Праведник покликаний створити всі умови, щоби община і спосіб її життя сприяли духовному і моральному удосконаленню кожного із його ближніх.

У VIII столітті мутазиліти були одним із численних напрямів мусульманської філософії. Однак вже на початку IX століття, вони стали провідною школою, яка поширилася по всьому мусульманському світі. Найбільшими центрами мутазилітської думки були Басра і Багдад. Незважаючи на зріст популярності мутазилітів, офіційною владою вони довгий час сприймалися за еретиків. За часів правління аббасидських халіфів Гаруна ар-Рашида, який царював у 786-809 роках, та його сина і наступника Мугамада аль-Аміна, який царював у 809-813 роках, мутазиліти зазнавали переслідувань. Однак наступні аббасидські халіфи симпатизували мутазилітам, запрошували їх до двору, фінансували розвиток їхніх шкіл і сприяли поширенню їхнього вчення. Вплив мутазилітів на аббасидських халіфів був настільки великим, що мутазилітський калам сприймався за офіційну доктрину халіфату. У 833-849 роках у халіфаті практикували спеціальний екзамен для мусульманських богословів, який називали мігна (محنة). Екзамен мав встановити, наскільки богослов є лояльним до влади халіфа і мутазилітського каламу. Ключовим питанням

на мігні була проблема Корану. Іспит могли скласти тільки ті богослови, які визнавали, що Коран сотворений. Ті богослови, які відстоювали нествореність Корану, зазнавали гонінь. Найвідомішим богословом, який став жертвою переслідувань, був Агмад ібн-Ханбаль, засновник ханбалітського мазгабу. У 849 році халіф аль-Мутаваккіль Алаллаг припинив переслідування, відмінив мігну і заборонив будь-які дискусії про сотвореність чи нествореність Корану.

- АШАРИТИ

Другим напрямом каламу були *ашарити*. Засновником цієї школи був Абуль-Гасан Алі ібн-Ісмаїл аль-Ашарі (873-936). В молодості аль-Ашарі належав до школи мутазилітів та активно вникав у дискусію між мутазилітами і традиційними богословами. Врешті, він усвідомив, що обидві позиції впали у крайності, а тому жодна з них не є істинною. Аль-Ашарі став фундатором нової школи каламу. Її специфікою є намагання на всі дискусійні питання дати відповідь, котра знаходилася би посередині між позиціями традиційних богословів і мутазилітів. Аль-Ашарі зайняв примирюючу позицію в тогочасній мусульманській богословській дискусії, і стверджував, що між різними богословськими школами ісламу немає змістових різниць. Усі школи навчають одне і те ж, тільки викладають це по-різному. Першим питанням, у якому мутазиліти і традиційні богослови розходилися, було співвідношення віри і розуму. Традиційні богослови наголошували виключно на цінності віри, а мутазиліти – на розумі. Аль-Ашарі вважав, що особливий наголос на розумі призводить до нівелювання релігії. Якщо людина власним розумом може досягнути всього необхідного для спасіння знання, тоді одкровення, Коран, пророки і традиція умми втрачає будь-яке значення. Аль-Ашарі стверджував, що віра і розум мають для спасіння однаково цінне значення: без віри розум втрачає предмет осмислення, а без розуму віра залишається незавершеною. Друге питання, яке відзначало ашаритів, стосується атрибутів Аллага. Мутазиліти вважали, що Аллаг не має жодних атрибутів, а ті його антропоморфні атрибути, про які згадується в Корані, це – тільки метафоричні висловлювання. Натомість, традиційні богослови були схильні сприймати все сказане в Корані буквально, а тому вважали атрибути Аллага дійсними. Ашарити вважа-

ли, що Бог справді володіє атрибутами, але ці атрибути не визначають його сутності. Всі атрибути, описані в Корані, є тільки зовнішніми вираженнями Аллага, а *per se* Бог не має атрибутів. Третє дискусійне питання стосувалося природи Корану. Традиційні богослови були переконані, що Коран несотворений, при цьому нествореними є всі аспекти Корану (зміст, текст, формулювання, арабська мова і навіть сторінки вважалися священними), а мутазиліти зараховували весь Коран, включно зі змістом, до творіння. Аль-Ашарі й тут зайняв помірковану позицію. Він учив, що в Корані потрібно розрізняти зміст та форми вираження. Зміст Корану несотворений, а всі його матеріальні вираження (текст, мова, формулювання тощо) – сотворені.

Важливою темою богословської дискусії, в якій взяли участь ашаритські мутакаламні, була тема відношення Бога і світу. На цю тему найгучніше висловлювалися мутазиліти та представники фальсафи. Мутазиліти вважали, що Бог є першопричиною світу, яка надала йому імпульс; а всі подальші процеси є ланками причинно-наслідкового зв'язку, на початку якого стоїть Аллаг. Мислителі фальсафи, натомість, стверджували, що світ еманує з Бога. Ашарити не приймали жодного з цих переконань, оскільки в обох із них людина не має моральної свободи. Якщо людина еманує з Бога, тоді вона є частиною Бога, і не діє самостійно, а тільки як елемент великого цілого. При строгому причинно-наслідковому зв'язку про свободу також не може бути й мови. Щоби вирішити цю проблему, ашарити сформували теорію атомізму. Вони стверджували, що світ складається з малих атомів. Теорія атомів допомагала ашаритам пояснити одночасну трансцендентність Бога та свободу світу.

Після смерті аль-Ашарі його школа розвивалася, перебуваючи в постійних полеміках. Найзапеклішими ворогами ашаритського каламу стали мутазиліти, які не могли простити аль-Ашарі відхід від їхньої школи. Середина XI століття стала для ашаритів найскладнішим часом. Уряд Багдадського халіфату підтримував мутазилітів та шиїтів. У цей час ашарити, які в більшості були сунітами, опинилися під утисками. Проте, виважена поміркована позиція у вирішенні багатьох богословських питань, яку займали ашарити, забезпечувала їм прихильників серед інтелектуальної еліти навіть у найважчі часи. В кінці XI століття ситуація кардинально змінилася. Влада опинилася в руках

турків-сельджуків. Особливу роль у становленні держави сельджуків відіграв могутній візир Нізам аль-Мульк (1019-1092), за національністю перс. Він був активним прихильником ашаритського каламу. Як політик, він відстоював сильну і централізовану політичну владу. Дискусії, які точилися серед різних богословських шкіл ісламу, перешкоджали уніфікації суспільства і укріпленню влади та порядку. Помірковані ідеї ашаритського каламу видавалися візиру найкращими для примирення богословських шкіл. Аль-Мульк заснував два мусульманські університети в Багдаді (сучасний Ірак) та Нішапурі (сучасний Іран), в яких викладалося ашаридське трактування ісламу. Візир доклав колосальних зусиль для поширення ашаридського каламу, і його праця дала наслідки. Ашаридський калам упродовж багатьох століть займав місце офіційної доктрини ісламу.

- АЛЬ-ҒАЗАЛІ

Особливе місце в історії ашаридського каламу займає постать Абу Гаміда Мугаммада ібн-Мугаммада *аль-Ғазалі* (1058-1111). Філософ народився в родині суфіїв, і вдома отримав добрі знання суфійської доктрини. З осягненням зрілості він пережив серйозну духовну кризу, яка змусила його задуматись над сенсом релігії. Багато подорожей, спілкування з мусульманськими мудрецами різних шкіл, чудова освіта, наполегливі духовні вправи суфійського типу дали йому можливість осмислити богословську дискусію свого часу. Аль-Ғазалі твердо стояв на позиціях суфізму та ашаридського каламу. У своїх творах аль-Ғазалі виразив чудове знання грецької і мусульманської філософії. Однак мислитель не побачив у ній задовільного засобу для пояснення релігійних постулатів. Проаналізувавши численні роботи філософів, аль-Ғазалі знайшов у них тільки набори суперечностей. Все це привело його до скепсису. Висновок, до якого прийшов аль-Ғазалі, був радикальним: жодні раціональні методи не спроможні допомогти пізнати Бога і знайти шлях спасіння. Аль-Ғазалі відзначався непохитним скепсисом щодо спроб раціональними методами пізнати істину. Єдиним шляхом пізнання істини є віра, відкрита людям Аллагом та викладена в Корані. Аргументи аль-Ғазалі були скеровані передовсім на адресу мусульманських філософів, які ґрунтувалися на творах Арістотеля, але тлумачили їх у світлі неоплатонізму, застосовуючи зокрема концепцію

еманації. Критика, яку аль-Газалі застосовував до філософії, мала величезний вплив у мусульманському світі. Аль-Газалі мав безліч однодумців у різні епохи. Сказане і написане ним створило культурну ситуацію, в якій філософія не могла мати майбутнє. Мусульманська філософія ніколи не розвинулась до такого рівня, як християнська, грецька чи індійська. І в цьому найбільша вина аль-Газалі, найжорсткішого критика філософії. В ученні аль-Газалі задовільним шляхом пізнання Аллага є тільки містика в рамках духовної традиції ісламу.

• МАТУРИДИЗМ

Третім напрямом каламу був *матуридизм*, який ще більше відійшов від мутазилітського каламу, ніж це зробив ашаризм. Засновником матуридитського каламу був Абу Мансур аль-Матуридіді (870-944). Він жив і помер у Самарканді (сучасний Узбекистан). Після смерті аль-Матуридіді його учні продовжили розвивати ним засновану школу в Самарканді. Так, XI-XIII століття можна назвати періодом становлення матуридистського каламу. В цей час діяли багато видатних богословів цієї школи, серед яких найвідомішими були Абуль-Муайян ан-Насафі (1046-1115) і Наджмуддін Умар ан-Насафі (1069-1142). Їм належить низка творів з богослов'я і мусульманського права ганафітського мазгабу, оскільки переважна більшість матуридитів були ганафітами. XIV-XIX століття були періодом жвавого поширення матуридитського каламу. Основним чинником, який сприяв поширенню школи, було те, що османські султани належали до цього напрямку каламу. Завдяки цьому матуридитський калам зміг поширитись по всій Османській імперії. У XIX столітті матуридитський калам став популярним серед мусульманських богословів Індії.

Матуридити намагалися сформувати власні відповіді на дискусійні питання мусульманського богослов'я. Першим із таких питань була проблема використання розуму в богослов'ї. Мутазиліти опиралися тільки на розум, а ашарити намагалися знайти паритет між розумом і вірою. Матуридити, натомість, стверджували, що питання атрибутів Бога не підлягають ніякому обґрунтуванню. Бог є таким, яким хоче бути, і робить те, що хоче робити. Для нього немає критеріїв чи норм оцінювання. Відповідно, Бог *per se* не робить ні добро, ні зло, але те, що він робить

є добром для людей і світу. В питанні свободи волі матударити стояли на позиціях близьких до детермінізму. Вони переконані, що людина самостійно ухвалює рішення щодо власної поведінки, але втілює їх тільки з Божою допомогою. Відповідно, втілити людина може тільки ті рішення, які відповідають волі Божій. У питанні атрибутів Аллага мутазиліти вважали, що у нього немає і не може бути ніяких атрибутів, а ашарити стверджували, що Аллаг має атрибути, але вони не пов'язані з його сутністю. Матуридитські мутакаламینی відійшли від мутазилітів ще далше, ніж ашарити. Вони стверджували, що Аллаг має атрибути, і вони невід'ємні від його сутності. Божі атрибути вони ділили на дві групи: особисті (необхідність існування Бога, предвічність, вічне існування, єдність, неповторність, незмінність) та додаткові (життя, знання, слух, зір, воля, сила, слово, творча здатність).

Отже, одним із основних напрямів мусульманської богословсько-філософської думки є калам. Він презентується трьома школами. Перші з них – мутазилітизм – це спроба раціональними та логічними методами осмислити основні догми ісламу. При цьому критерій раціональності нерідко домінував над критерієм правдивості. Другою школою каламу був ашаризм, характерною ознакою якого є прагнення зайняти серединну позицію між традиційним мусульманським богослов'ям та мутазилітизмом. Найяскравішим мислителем ашаризму був аль-Ғазалі, який завдав найбільшого удару мусульманській філософії та раціоналістичному методу в ісламі. Третьою школою каламу був матуридизм, який відійшов від мутазилізму ще далше, ніж ашаризм.

13.2. СХІДНА ФАЛЬСАФА ТА ІШРАКІЗМ СУХРАВАРДІ

Мусульманська культура в періоди свого інтенсивного розвитку увібрала в себе кращі здобутки сусідніх цивілізацій. Неоціненним даром грецької античності мусульманській культурі була фальсафа (فلسفة).

Слово «фальсафа» прийнято перекладати як «філософія». Однак, цей термін охопив не весь комплекс філософських рефлексій, що мали місце в рамках ісламу, а тільки певне специфічне віяння в мусульманській філософії, сформоване під впливом дав-

ньогорецької думки. Контакти мусульман із мешканцями східних районів Візантійської імперії та Персії дозволили мусульманам ознайомитися з досягненнями античності.

Звичайно, що серед мусульманських інтелектуалів з'явилися ті, хто захопився досягненнями греків, та інвестував у розвиток філософії свої таланти. Поняття «філософія» в мусульманському контексті має два значення: широке і вузьке. В широкому значенні, мусульманською філософією можна називати будь-який напрям думки, яка розвивалася в рамках ісламу. У вузькому значенні, мусульманська філософія – це конкретний напрям думки, який сформувався в ісламі під впливом грецької античності. Фальсафою прийнято називати мусульманську філософію у вузькому значенні. Іноді її називають арабською філософією, оскільки переважна більшість своїх творів мусульманські мислителі писали арабською.

Мислителі фальсафи захоплювалися античною філософією, особливо Арістотелем. Вони презентували себе коментаторами Арістотелевої філософії. Однак сприймали Арістотеля крізь призму неоплатонізму. Тому фальсафа була специфічним напрямом філософії, в якій здобутки Арістотеля були предметом філософських розмислів, а неоплатонізм – їхнім методом. Незважаючи на те, що ім'я Арістотеля звучало у творах мислителів фальсафи найчастіше, а більшість їхніх праць були коментарями на Арістотелеві трактати, їхні погляди були неоплатонівськими.

• АЛЬ-КІНДІ

Першим філософом цього напрямку був Абу Юсуф Якуб ібн-Ісгак *аль-Кінді* (бл.801-873), якого в Європі називали латинізованим іменем *Alkindus*. Аль-Кінді народився у Барсі або Куфі, але дитинство провів у Барсі. Згодом розвивав свою школу в Багдаді. Аль-Кінді організовував інтенсивну роботу над перекладами творів Арістотеля. Самостійно аль-Кінді не перекладав із грецької, але організував перекладацьку роботу в гуртку своїх учнів і одноступців. Аль-Кінді писав численні коментарі на твори Арістотеля. Перебуваючи під впливом Арістотеля і неоплатонізму, та залишаючись правовірним мусульманином, аль-Кінді намагався витлумачити виникнення світу так, щоби сумістити трансцендентність Бога, еманацию і *creatio ex nihilo*. Результатом філософських розмислів аль-Кінді стало метафізичне вчення,

відповідно до якого все суще, як і в неоплатонізмі, перебуває в чіткій ерархії ступенів буття. Однак, аль-Кінді вважав, що другий рівень сущого не еманує з першого (Бога), а сотворений Богом з нічого. Всі наступні рівні сущого еманують із другого, який сотворений Богом. Так, аль-Кінді зумів поєднати вчення про трансцендентність Бога і *creatio ex nihilo*, важливі як для ісламу, так і для Арістотеля, з ученням про еманачію, яке було ключовим для неоплатонізму.

- АЛЬ-ФАРАБІ

Другим важливим мислителем фальсафі був Абу Наср Мугаммад ібн-Тарган ібн-Узлаг *аль-Фарабі* (872-950/951), якого в середньовічній Європі називали латинізованим іменем *Alpharabius*. Філософ народився у Фарабі (сучасний Казахстан), але жив, творив і помер у Дамаску (Сирія). Аль-Фарабі, як і аль-Кінді, багато працював над трактуванням творів Арістотеля. Саме за цю працю середньовічні європейські філософи називали його *Magister secundus* (другий учитель), вказуючи на його тісний зв'язок із Арістотелем, якого вважали першим учителем. Першою тезою, висловленою аль-Фарабі, було розмежування істоти та існування. На переконання аль-Фарабі, існування є лише одним із атрибутів істоти, тобто істота та існування не є онтологічно пов'язаними між собою. Це означає, що для того, аби якась істота (річ) існувала, вона повинна отримати властивість існування. Для того, щоби якась істота заіснувала, потрібно, щоби хтось надав їй існування. Наприклад, щоби стіл почав своє існування, майстер повинен надати столу існування, тобто виготовити його. Якщо би істота та існування столу були онтологічно зв'язаними, то він би існував відвічно і ніколи не міг би зникнути. Оскільки речі таки існують, то це означає, що є хтось, хто надає їм існування, а сам мусить не потребувати допомоги із зовні. Таким є тільки той, у кого істота та існування тотожні, тобто той, чиєю істотою є існування. Істотою, сутністю якої є існування, є Бог. Ці міркування аль-Фарабі мали величезний вплив на середньовічну філософію. В мусульманському світі їх розвивав Авіценна, а в християнській думці їх перейняв Тома Аквінський.

Арістотелеве вчення про Абсолют, як нерухомий двигун і першопричину всього сущого, вплинуло на вчення аль-Фарабі. Під впливом неоплатонізму, аль-Фарабі вчив про еманачію та ерар-

хію інтелектів. З першого інтелекту еманує другий інтелект, а з нього – третій. Однак, як і аль-Кінді, аль-Фарабі чітко відрізняв перший інтелект від трансцендентного Абсолюту. Еманация простежується на рівнях інтелектів, починаючи з першого. Але перший інтелект не впливає з Абсолюту, а сотворений ним. Таких етапів еманации аль-Фарабі нараховував десять. Число «десять» символічне для піфагорійців і платоніків. Аль-Фарабі за допомогою десяти рівнів еманации намагався пояснити наявність множинності. Кожен інтелект є водночас Духом і сферою буття. Так кожен рівень суцього є тріадою інтелекту, Духа і сфери буття. За допомогою цих тріад філософ зумів пояснити розумність і одухотвореність кожної сфери суцього. Десятий і найнижчий інтелект є водночас Вселенським Адамом, тобто уособленою людською сутністю. Так, філософ переймав учення про спільну сутність усіх людей. Таке вчення формувалося у платонізмі та напрямах думки, на які платонізм мав особливий вплив. Для Платона всі речі є втіленнями ідей; при цьому ідеї є справжнім буттям, істинними сутностями, а речі – це тільки партикулярні реалізації ідей. Відповідно, загальна сутність речей більш реальна, аніж конкретні речі. Якщо люди належать до одного класу, то це означає, що вони є реалізаціями спільної ідеї. Якщо люди є розумними істотами і розум є визначальною характеристикою людини, то це означає, що розум і є ідеєю людини. Саме на основі цих міркувань сформувалося вчення про Вселенського Адама, який є передовсім розумом. Аль-Фарабі перейняв ці думки, що свідчить про особливий вплив платонізму і залежних від нього напрямів на хід думок аль-Фарабі. Якщо людський розум обмежений і неспроможний пізнати абсолютно все, то звідси випливає, що мусять існувати й такі інтелекти, які перевищують Вселенського Адама, тобто людську сутність, у розумових здатностях. Це й дало підстави для формування вчення про ерархію інтелектів.

Аль-Фарабі вважав десятий інтелект активним розумом. Мусульманські філософи переймали Арістотелевий поділ розуму на активний, тобто той, який пізнає речі і створює знання, та пасивний, тобто той, який зберігає знання і застосовує їх на практиці. Для аль-Фарабі пасивний розум є індивідуальним розумом кожної окремої людини. Активний розум спільний для всіх людей і знаходиться на рівні всезагальної людської сутнос-

ті. За аналогією до своєї онтології аль-Фарабі сформував власну політичну систему. Він поділяв міста і країни на благочестиві і недосконалі. У благочестивих містах керують царі-філософи, які водночас є священиками. Поєднання світської і духовної влади у філософії аль-Фарабі обумовлювалося політичним устроєм його країни: халіфи поєднували в одній особі світську і духовну владу. З іншого боку, аль-Фарабі слушно вважав, що порядок у країні пануватиме тільки тоді, коли її законодавство ґрунтуватиметься на Законі Божому. Міста, в яких керують нерозумні правителі, є нечестивими. У них панує хаос, а люди не досягають щастя.

• АВИЦЕННА

Найвідомішим мусульманським філософом був Абу Алі аль-Хусейн ібн-Абдаллаг *ібн-Сіна* (980-1037), якого у Європі називали латинізованим іменем *Avicenna*. Авіценна був персом і залишився в пам'яті наступних поколінь як видатний лікар, роботами якого користувалися медики у мусульманських і християнських країнах упродовж багатьох століть. Особливістю філософії Авіценни є те, що він не допускав розрізнення між необхідним і випадковим буттям. Для його попередників – аль-Кінді і аль-Фарабі – Бог є необхідним буттям, тобто такою істотою, яка завжди була, є і буде, оскільки Бог не може не бути, адже ж сутністю його істоти є існування. Світ з усім різноманіттям його речей не мусить бути. Світ є тому, що Бог надав істотам світу атрибут існування. Авіценна, натомість, стверджував, що оскільки світ сотворений Богом, а в Богові атрибути неможливо відрізнити від його істоти, то й творчий атрибут належить до істоти Бога. Якщо Бог є творцем за своєю сутністю, то це означає, що він не міг не творити. Отже, світ мусить існувати завжди, або іншими словами, світ, як і Бог, є необхідним буттям. Першим актом творіння було самоусвідомлення Бога. Бог не може залишатися у незнанні. Щоби пізнавати, потрібно володіти розумом; або: пізнання є актуалізацією розуму. Як тільки Бог почав пізнавати себе, він актуалізував свій розум. Так поряд із Абсолютом з'явилася ще одна дійсність – Інтелект. Однак, Інтелект не є чимось окремим від Бога, він є тільки першим вираженням Бога. Будь-який розум містить у собі думки, в іншому випадку він не є розумом. Божий Інтелект також містить у собі думки. Авіценна розрізняв Інтелект сам у собі, як принцип, та Інтелект, як на-

бір думок, і називав їх Першим Інтелектом і Другим Інтелектом. Другий Інтелект народжує Душу, яка у своїй сутності є імпульсом для реалізації задумів Інтелекту. Реалізацією цих імпульсів є відповідна сфера буття. Усвідомлення цієї реалізації створює Третій Інтелект, який у свою чергу породжує Душу і сферу свого буття. Так з'являються десять Інтелектів. Концепцію десяти Інтелектів Авіценна перейняв від аль-Фарабі, але її удосконалив і роз'яснив у значно яснішій формі. Це вчення розквітло у колі послідовників Авіценни в Азії, але зазнало нищівної критики зі сторони Аверроеса і представників андалузської фальсафи.

Кожен наступний рівень Інтелекту втрачає свої творчі задатки. Десятий Інтелект уже не спроможний давати існування нічому іншому. Кожен із Інтелектів Авіценни, в тому числі і десятий, як і в аль-Фарабі, є активним розумом, який творить знання. Емануючи, кожен Інтелект нижчого рівня має все меншу здатність утворення знань. Те, що еманує з Десятого Інтелекту, вже не можливо назвати буттям. Це – тільки тіні буття. Воно розсипається у множинності. Більш досконалі прояви Десятого Інтелекту є людськими душами, а менш досконалі – матеріальними речами. Людські душі не створюють знань, а тільки партиципують у Десятому Інтелекті. Тому кожен Інтелект є активним розумом, а людський розум є пасивним, тобто здатним тільки до ретрансляції змістів активного розуму. Так, Авіценна виніс активний розум поза людину, на відміну, наприклад, від Томи Аквінського, який вважав, що активний і пасивний розум є двома аспектами саме людського інтелекту. Людський розум неспроможний абстрагуватися від матеріальних речей. Піднятися понад матеріальну сферу людський розум може тільки завдяки особливому проблиску вищих Інтелектів. Це можливо тільки в містичному одкровенні. Авіценна вважав, що найвищим проблиском вищих сфер буття є пророцтво. Тому пророки відкривають істину, яку звичайний розум осягнути не може.

Філософія Авіценни, на відміну від аверроїзму, не мала вагомого впливу на християнську думку. В західній частині мусульманського світу вона була витіснена Аверроесом. На інших мусульманських теренах філософію Авіценни атакували мусульманські ортодокси, оскільки намагання Авіценни довести, що істина приходить до людини через її містичний контакт із активним розумом зводили нанівець роль умми та авторитетних

духовних учителів. Зрештою, який сенс вчити щось про Бога від інших людей, якщо істина може бути досягнута тільки в контакті з вищими сферами. Особливо активно боровся проти вчення Авіценни аль-Газалі. Втім, незважаючи на активний спротив, філософський метод Авіценни зумів привабити численних учнів і надихнути цілий філософський напрям – ішракізм Сухраварді.

• ЯГЬЯ СУХРАВАРДІ

У XII столітті на Сході мусульманського світу спостерігався спалах містики і гностицизму. Це відбулось завдяки видатному ісламському філософу і містику на ім'я *Ягья Сухраварді* (1155-1191), якого іменували титулом *Шейх аль-Ішрак* (Учитель Осяяння). Сухраварді був персом, і досягненням його містики було намагання вживити в іслам зороастрійську містику світла. Він писав перською, багато використовував думки Авіценни й інших філософів східної фальсафи. Сухраварді переселився з Персії до Дамаску, зазнав переслідувань і помер при невідомих обставинах у замку Алеппо в Сирії. Він помер у віці 36 сонячних років (відповідно до християнського календаря) чи 38 місячних років (відповідно до мусульманського календаря). Сухраварді стверджував, що він не формує нового вчення, а продовжує думки, які відвічно висловлювали древні мудреці. Своїми попередниками Сухраварді вважав Гермеса Трісмегістоса, Заратустру і Платона. Філософ вважав, що в давнину існувало товариство мудреців, яке провадив сам Аллаг, і які знали істину. Своїх послідовників Сухраварді закликав вивчати калам і фальсафу, але тільки як передумову пізнання справжньої істини. Містичне осяяння може досягнути тільки освічена людина, а калам і фальсафа є добрими засобами тренування розуму. Однак, коли людина переноситься на вищий, містичний рівень пізнання, вона повинна відкинути раціональні спекуляції і безсенсовні суперечки каламу й фальсафи як пусте водопілля слів.

Центральним поняттям учення Сухраварді є *ішрак* (осіяння), а самого Сухраварді називали Шейхом аль-Ішрак, тобто Вчителем осяяння. Поняття «ішрак» у філософії Сухраварді отримали три значення. По-перше, ішрак – це осяяння розуму вищою істиною. Як матеріальні речі постають перед розумом як феномен, так і вищі істини відкриваються йому як ішрак. По-друге, ішраком або ішракізмом називають напрям містичної філософії,

заснований Сухраварді. По-третє, ішраком сам Сухраварді називав товариство древніх мудреців, носіїв вищої істини. В одному тексті Сухраварді описував свою зустріч із Арістотелем. Очевидно, що ця зустріч вигадана. Арістотель, який спілкувався зі Сухраварді, був платонізованим персонажем, зрештою у східній мусульманській філософії Арістотель був платоніком. Давши характеристику ідей різних філософів, Арістотель закликав Сухраварді заглибитись у себе і пізнати істину. Те, що Сухраварді побачив у собі, стало темою його містики.

Заглибившись у себе, Сухраварді досягнув ішрак (освянення). Він ототожнював Бога з Найвищим Світлом. Образ світла для опису Бога був притаманний зороастризму, гностицизму та неоплатонізму. З Найвищого Світла еманує перший ангел, якого Сухраварді називав новоперською мовою Багман, що відповідає авестійському слову Вогу-Мана, що означає «Блага думка». Зороастрійці цим словом називали першого серед Амеша-Спента, тобто перше вираження Ормузда. Відносини між Найвищим Світлом і Багманом будувалися за моделлю отець-син, сяння-споглядання, істина-знання. Отже, Найвище Світло є першим рівнем еманацийної системи буття, а Багман – другим. З Багмана еманує третій рівень буття – ангели. Сухраварді ототожнював ангелів із небесними світилами, і давав їм імена, які мали в більшості зороастрійське походження. Серед цих ангелів особливе місце займає ангел людства Джабраїл. Найвище Світло і Багман перевищують світ, але сфера ангелів уже є частиною світу. Сухраварді виділяв чотири рівні світу: джабатур – світ ангелів і чистих інтелектів; алам аль-мітгаль – світ образів; малакут – світ небесних і людських душ; мульк – світ темряви. Крайньою точкою еманації є темрява – барзах. В її тлумаченні Сухраварді більше схилився до зороастризму, ніж неоплатонізму. В неоплатонізмі темрява і небуття є вичерпуванням світла Єдиного. Іншими словами, темрява не є самостійним буттям. У зороастризмі темрява, персоніфікована в постаті Арімана, є одним із двох начал світу. В уявленнях Сухраварді барзах має онтологічний статус; він є абсолютним злом. Матерія виникає на межі зіткнення образів (алам аль-мітгаль) із барзах.

Людину Сухраварді уявляв як заблукану душу. Він радо послуговувався літературним образом, взятим із гностицизму і маніхейства – мандрівник на Захід. Гностики і маніхейці зображали

Схід як простір знання і світла, оскільки на Сході сходить Сонце, а Захід порівнювали із простором невігластва і темряви, оскільки за Заході Сонце заходить. У гностичних і маніхейських текстах вираз «мандрувати на Захід» означає залишити свою відвічну батьківщину, де панують світло та істина, і відійти у простір незнання, занепасти та розірвати свій зв'язок із вищим буттям. Цей літературний образ використовував Сухраварді, щоби показати долю людської душі, яка, звабившись темрявою, відійшла від світла, втім не втратила шанс схаменутися і повернутися назад. У містичній філософії Сухраварді еклектично поєдналися іслам, зороастризм, ідеї східної фальсафи, неоплатонізм, гностицизм і маніхейство. Ішракізм з упевненістю можна назвати високоінтелектуальною формою відродження гностицизму в рамках ісламу. Після смерті Сухраварді його учні і послідовники продовжили його вчення, організувавши орден, який не завжди існував легально. Сухраварді зумів зберегти свій вплив на містичні напрями ісламу аж до сьогодні.

13.3. АНДАЛУЗЬКА ФАЛЬСАФА

Мусульманський світ розкинувся від Індії до Піренейського півострова. Розділення Халіфату на дві ворогуючі держави спричинило й культурний поділ мусульманського світу. Фальсафу також не оминули георгафічні відмінності. У східних регіонах мусульманського світу домінувала фальсафа Авіценни. Натомість в Андалузії (сучасна південна Іспанія) викристалізувалися інші філософські акценти.

- ІБН-МАССАРА

Першим серед відомих напрямів андалузької фальсафи виділяється школа *ібн-Масарри* (883-931), містика і мислителя, який вважав свою філософську систему реставрацією Емпедокла. Насправді вчення ібн-Масарри було ще однією спробою впровадження неоплатонізму і гностицизму в ісламській думці. Ібн-Масарра не сформував оригінальної доктрини, а лише проінтерпретував вже існуючу в грецькому культурному просторі езотеричну концепцію, яка перегукувалася з ученнями

азіатської фальсафи. Ібн-Масарра, традиційно для мусульманських мислителів, підкреслював трансцендентність Бога. Він – абсолютно непізнавальний, і перевищує все, що можна пізнати розумом. Його творінням є Перша матерія. Під поняттям «Перша матерія» ібн-Масарра розумів не Арістотелеву *materia prima*, і не Плотинове Єдине. У філософії Арістотеля перша матерія – це складник речі, носій форми. Для ібн-Масарри Перша матерія – це неокреслене начало всього суцього. Але Перша матерія не є неокреслюваною в сенсі Єдиного Плотина. Атрибут трансцендентності належить Богові, а Перша матерія є його творінням. З Першої матерії, як зачатку всього суцього, еманує Інтелект, який її окреслює, тобто є її конкретизацією і реалізацією. З Інтелекту еманує Світова Душа, в якій містяться принципи буття речей. З Душі еманує друга матерія – тобто спільний для всіх речей субстрат. Філософія ібн-Масарри була лише специфічною інтерпретацією неоплатонізму і гностицизму. З позиції ортодоксального ісламу вона виглядала єрессю, за яку її нищівно критикували мусульманські богослови. Як і гностики, послідовники ібн-Масарри викладали свою доктрину як езотеричне вчення, недоступне широкому загалу, для досягнення якого потрібне втаємничення.

• ІБН-ГАЗМ

Найбільшим репрезентантом платонізму в мусульманському світі був *ібн-Газм* (994-1064), богослов, юрист і політик. Ібн-Газму довелося жити в час складних політичних перипетій, коли в Андалузії велась жорстока боротьба за трон. Філософ рано втягнувся в політичну боротьбу, впродовж усього життя відстоюючи легітимність династії Омеядів. У своїх філософських поглядах він стояв на позиціях платонізму, з точки зору якого намагався пояснити міжлюдські відносини і природу кохання. Ібн-Газм перейняв від Платона теорію андрогінів, відповідно до якої люди первісно поєднували в собі обидві статі, тобто були андрогінами. В певний момент людина розділилася, і відтоді вона завжди шукає свою другу половинку. Тільки тоді, коли вона її знайде, досягає щастя. Кохання, на думку ібн-Газма, – це відчуття, яке виникає, коли людина знаходить свою половинку і відчуває до неї природний потяг і прагнення відновити первісну єдність. Ібн-Газм вважав, що андрогінність притаманна душам, а в тіла

люди потрапили тоді, коли вже були розділеними. Тому люди прагнуть відновити передовсім духовну єдність, а не фізичну. Ібн-Газм прославився передовсім як перший, принаймні в ісламському світі, історик релігії, який здійснив масштабну спробу класифікувати релігії світу та визначити критерій для їх аналізу. Мислитель ділив людей на невіруючих, які не зуміли знайти Бога, і віруючих, яких філософ поділяв на монотеїстів і політеїстів. Серед монотеїстів він виділяв тих, які володіють книгою повного Божественного одкровення, і тих, хто її втратив. Так, мусульмани – це монотеїсти, які володіють книгою одкровення, і це дає їм право вважатися найдосконалішою релігією.

• ІБН-БАГЪЯ

У XII столітті на Піренейському півострові діяв оригінальний мусульманський мислитель *ібн-Багъя*, вчення якого заслуговує уваги. В латинських текстах його ім'я звучало як Avetrpase. Він народився в Сарагосі, але в 1118 році, коли місто завоював арагонський король Альфонс I, ібн-Багъя переселився у Севілью, Гренаду, а згодом в Марокко, де зробив блискучу лікарську кар'єру та писав свої богословсько-філософські твори. Мислитель міркував про ідеальну державу. На його переконання, ідеальну державу можуть збудувати тільки самотні люди. Поняття самотньої людини в ібн-Багъї набирає особливого значення. Самотній – це той, хто відокремлюється від широкого загалу, і заглиблюється у власну душу. Людський світ творить ілюзії та спокуси. Щоби пізнати істину, потрібно відійти від товариства, відмежуватися від натовпу, проникнути у власну сутність та побачити там те, про що знають небагато. В душі кожної людини корениться добро та істина. Коли людина пізнає їх у собі, вона стає доброю. Тільки самотні люди можуть збудувати ідеальну державу, бо для них держава не є об'єднанням задля задоволення власних інтересів, а сферою добра. Така держава не матиме ні лікарів, ні суддів, або людей інших професій, завданням яких є виправляти людські недоліки, бо людина, яка пізнала істину в собі, більше не зіштовхується зі злом у власному житті. Заглибившись у себе, людина пізнає в собі проблиски Активного Інтелекту, тобто розумного буття вищого за людину рівня. Натовп, створюючи шум, приглушує голос Інтелекту, а без нього неможливо досягнути істину. Тому тільки заглиблення в себе дає мож-

ливість відсторонитися від розсіювання розуму в матеріальних речах, і піднятися до вищої і нематеріальної істини. Ібн-Багья був близький до гностицизму. Його містика відзначається надзвичайною проникливістю і глибиною.

Поняття Активного Інтелекту чи Десятого Інтелекту, який деякі мусульманські мислителі називали Святим Духом, стало центральним в ісламській філософії. І в Авіценні, й у західних мусульманських філософів, він сприймався як найближче до людини вираження Бога. Трансцендентний Бог виражається через Активний Інтелект, в якому закладені форми буття світу і принципи існування людської душі. Пізнати справжню істину можна лише завдяки входженню у контакт із Активним Інтелектом. Це можливо тільки за посередництвом містики. Більшість людей зосереджуються на матеріальному світі і створюють такі форми існування суспільства, в яких цінністю є матерія. Тому в рамках соціуму, який ґрунтується на цінностях натовпу, неможливо вийти за межі примітивного мислення категоріями речей і піднятися до Активного Інтелекту. Містичного осяяння може досягти тільки та людина, яка покидає соціум, відходить від натовпу та на одинці занурюється в себе. В тиші серця самотній містик може побачити в собі проблиски Активного Інтелекту, здатного просвітити його істиною та добром. Деякі з таких містиків, які побачили Активний Інтелект у собі, несли істину у світ. Вони ставали пророками, які зуміли бодай трохи наблизити натовп до істини і добра. Так виникали релігії. Однак натовп, який не контактує з Активним Інтелектом безпосередньо, неспроможний пізнати повноту істини, яку йому намагається передати містик. Відповідно, на переконання численних мусульманських філософів, у релігії присутні істина і добро, але тільки в тій мірі, в якій натовп їх спроможний пізнати. Повноту істини можна пізнати тільки безпосередньо, і здатний це зробити тільки самотній містик. Так, у мусульманській філософії сформувалося вчення подвійної істини, за допомогою якого мусульманські вчені намагалися пояснити відмінність релігії від філософії: філософія – це повнота істини, отримана містиком безпосередньо від Активного Інтелекту, тобто від іманентної сторони Бога, а релігія – це та міра істини, яка доступна натовпу, і яка передається йому через пророків. Очевидно, що філософія тут є не науковою дисципліною чи сухими спекуляціями розуму, а глибокою духовністю і

містикою. Така філософія не викладається в університетах, а досягається аскетизмом і духовним удосконаленням.

- ІБН-ТУФАЙЛЬ

Вираз такого розуміння філософії та її відношення до релігії оригінальним чином виклав *ібн-Туфайль* (бл.1110-1185), який написав філософський роман «Хайя ібн-Якзана», назва якого означає «Живий, син того, хто чуває». В цьому романі ібн-Туфайль розповідав про населення одного острова, яке складається зі звичайних пересічних людей. Серед них виділялися дві особи: чоловік Саламан і жінка Абсаль. Саламан відзначався практичним розумом і став політичним і релігійним правителем, який усіляко намагався зробити людей бодай трохи кращим. Абсаль відзначалась схильністю до містики і заглиблення в себе. Вона різко відрізнялася від населення острова, через що її незлюбили настільки, що їй довелося переселитися на інший острів. На острові, на який переселилася Абсаль, жив тільки один чоловік – Хайя ібн-Якзана, містик, який з'явився дивовижним чином, і все життя провів поза соціумом, тобто був самотником. Хайя досягнув містичного контакту з Активним Інтелектом, від якого перейняв мудрість. Коли Хайя і Абсаль зблизилися, вона розповіла йому про населення острова, на якому вона жила досі, і про те, що ці люди далекі від повноти істини. Хайя запалився бажанням допомогти мешканцям острова. Вони приплили на острів, де спершу їх урочисто зустріли. Однак, коли Хайя і Абсаль почали розповідати про істину, народ, який не бажав відмовлятися від звичного способу життя, їх зненавидів. Вони мусіли повернутися на свій незаселений острів, на якому продовжили самотницьке життя. Роман ібн-Туфайля розкриває непримиренність натовпу та істини. Містик та справжній філософ завжди самотній; натовп його не розуміє, бо живе іншими цінностями. Антиномія світу-на-зовні і світу-в-собі з їхніми контрадикторними цінностями є головною темою не тільки роману ібн-Туфайля, а й усієї містичної філософії.

- АВЕРРОЕС

Найвідомішим на християнському Заході мусульманським мислителем був *ібн-Рушд* (1126-1198), якого у християнській Європі називали латинізованим іменем *Averroes*. Цей мисли-

тель інвестував свої зусилля у два ключові заняття: пояснення Корану і тлумачення творів Арістотеля. Аверроес вважав, що в Корані можна виділити різні пласти тлумачення: буквальний і алегоричний. Буквальний зміст доступний кожному, і на ньому ґрунтується народна побожність. Осягнення алегоричного змісту вимагає неабияких інтелектуальних зусиль, на які здатен не кожен. Так Аверроес виражав своє розуміння теорії подвійної істини. Необхідно наголосити, що теорія подвійної істини в Аверроеса та його попередників серед мусульманських філософів відрізняється від того, як її презентували латинські аверроїсти, тобто адепти ідей Аверроеса на середньовічному Заході. В Аверроеса та інших мусульманських мислителів філософія і релігія відрізняються не за змістом, а за рівнем заглиблення. До того ж, філософія тут є не стільки теоретичною дисципліною, скільки духовно-містичною практикою. Друге завдання, яке ставив перед собою Аверроес, було тлумачення творів Арістотеля. В цій діяльності він був найстараннішим серед усіх мусульманських мислителів. Аверроес написав коментарі на величезну кількість Арістотелевих трактатів. Християнські середньовічні мислителі мали звичку називати Арістотеля словом «Філософ» (з великої букви); якщо в тексті стояло слово «Філософ», то йшлося про Арістотеля, навіть без згадки його імені. Так само, Аверроеса називали Коментатором. Аверроес вважав, що Арістотель був настільки геніальний, що після нього у філософії вже неможливо сказати щось нове; філософи можуть тільки коментувати Арістотеля. Ібн-Рушд ставив перед собою ціль очистити арістотелізм від платонізму. Ґрунтуючись на цій позиції, він критикував Авіценну та інших мусульманських філософів.

Суттєвим кроком Аверроеса від Авіценни до Арістотеля було трактування поняття активного інтелекту. В Авіценні та інших Активний Інтелект є сферою буття, котра перевершує матеріальний і людський світ, і яка є джерелом форм усього суцього. Іншими словами, Активний Інтелект накладає на матерію форми, і цим обумовлює виникнення речей. Авіценна виходив із того, що матерія для свого упорядкування потребує форм іззовні. Ця ідея ближча до філософії Платона, аніж Арістотеля. Аверроес, натомість, будучи вірним арістотеліком стверджував, що матерія потенційно містить у собі форми, і реалізовує їх, скеровуючись до Абсолюту. Відповідно, Активний Інтелект, як джерело

форм, у філософії Аверроеса не потрібен. Для Аверроеса Активний Інтелект – це не щось, що перевершує людину, а один із аспектів індивідуального людського розуму. Він не над людиною, а в людині.

Аверроес висловлював низку єретичних, з точки зору ісламу, ідей. Зокрема, він вважав, що матерія вічна, а творення світу є не одноразовим актом, а вічним процесом. Кожна індивідуальна людська душа є смертною, а безсмертя є рисою людства на загал. Ці та інші думки Аверроес виводив із філософії Арістотеля. Зрештою, вони ґрунтуються на досить нечітких висновках Філософа, і Аверроесові трактування знаходили в Арістотеля достатні підґрунтя. За ці думки Аверроес зазнавав критики зі сторони мусульманських ортодоксів, а останні роки свого життя провів під постійними обстрілами опонентів. Врешті, про Аверроеса забули в мусульманському світі. Якщо ідеї Авіценни розквітли в мусульманській Азії, то ідеї Аверроеса забулися. Навіть його твори в арабських оригіналах майже не збереглися. Трактати Аверроеса врятували євреї, які мали на Піренейському півострові розгалужену діаспору. Саме євреї, перекладаючи та переписуючи твори Аверроеса, донесли їх до західноєвропейських середньовічних філософів, серед яких Аверроес мав колосальний вплив. Цей вплив був двояким: з одного боку, з'явилися латинські аверроїсти, які перейняли від Аверроеса його єретичні ідеї та намагалися (хоч і невдало) їх розвинути; з іншого боку, твори Аверроеса настільки привабили увагу християнських філософів до доробку Арістотеля, що у зрілому середньовіччі арістотелізм став основою, формою і мовою філософії та богослов'я. Важливе значення мала також дискусія аль-Газалі і Аверроеса. Закиди аль-Газалі та відповіді Аверроеса стали не тільки академічною дискусією, а смертельною дуеллю, в якій переміг аль-Газалі. В результаті цієї дуелі, філософія Аверроеса в мусульманському середовищі припинила своє існування.

13.4. САЛАФІЯ І ВАГГАБІЗМ

Важливу роль серед мусульман відіграв напрям думки під назвою *салафія*. Вона не відповідає критеріям філософської чи

богословської школи, і є радше культурною тенденцією в ісламі. Однак її впливи на формування світогляду мусульман колосальні. Тому салафія заслуговує бути згаданою посеред богословських і філософських шкіл ісламу.

• САЛАФІЯ

Салафія (سلفية) – це напрям в ісламі, представники якого закликають повернутися до джерел ісламу, відродити ті форми існування общини, які існували в часи Пророка Мугаммеда. Слово «салафія» походить від арабського «سلف» (саляф) – предки. Представники салафії закликають відтворити в уммі ті звичаї, які існували в часи *праведних предків* (الصالح السلف – ас-саляф ас-салігун). Праведними предками мусульманська традиція вважає кілька категорій людей.

- Першою є асгаби (الصحابة, друзі), тобто люди, які безпосередньо знали Пророка Мугаммеда. Їх поділяють на дві підгрупи: мугалджири (المهاجرون), тобто ті люди, які у 622 році переселилися разом із Пророком з Мекки в Медину; та ансари (أنصاري), тобто мешканці Медини, які прийняли Пророка і тих, хто переселився з ним, повірили проповіді Пророка, і залишилися вірними ісламу. Асгаби є особливою групою мусульман, оскільки вони не тільки чули про Пророка, його проповідь і настанови, а й самі були свідками того, як Пророк жив, і як діяв у різних життєвих ситуаціях.
- Другою категорією праведних предків є табіун (تابعون), тобто люди, які жили в часи Пророка, але не бачили його особисто. Їхня роль, як взірців поведінки, є високою. Мусульмани вважають, що оскільки ці люди жили в часи Пророка, то Пророк мав можливість впливати на їхні звичаї. Він знав, як живуть члени умми. Якщо би в їхніх звичаях було щось не згідне з волею Аллага, то Пророк звернув би на це увагу, і виправив би неправильні звичаї. Якщо Пророк їх не виправляв, то це означає, що вони були правильні.
- Третьою категорією праведних предків вважаються безпосередні учні і послідовники табіун – табі ат-табіун (التابعين تبع). Ідеологи салафії закликають повернутися до традиції праведних предків. Інколи цю позицію ототожнюють із фундаменталізмом. Однак, таке ототожнення не має достатніх підстав. Більшість ідеологів і прихильників салафії не мають нічого спіль-

ного з ісламським тероризмом та фундаменталізмом. Їхні переконання є виключно культурно-релігійною позицією. І вони мають право на свою думку. Салафія найбільше поширена серед мусульман сунітського напрямку. Більшість прихильників салафії є арабами. Виникнення і розвиток цього віяння серед арабів обумовлювалося також соціально-політичними обставинами. Після падіння Омеядського халіфату, араби поступово втрачали провідне становище в мусульманському світі: спершу провід різних частин мусульманських земель перейняли мусульманімавали, згодом провідну роль почала відігравати Османська імперія, якою правили турки, а не араби, і врешті деякі арабські країни стали колоніями європейців. Все це навело арабів на думку, що щось у їхній історії пішло неправильно. В часи Пророка і Праведних Халіфів міць арабів зростала; тепер – спадає. Повернення до часів праведних предків сприймалося як повернення до золотого віку ісламу. Салафія є спорідненою з панарабізмом; вона надихнула арабів боротися за власну незалежність та гуртуватися навколо ідеї будівництва незалежних країн із сильною економікою. Результат був блискучим: араби зуміли не тільки отримати незалежність, а й розвинути економіку. Так, у рейтингу країн світу за ВВП на душу населення у 2016 році перше місце зайняв Катар, шосте – Кувейт, дев'яте – Об'єднані Арабські Емірати, десяте – Саудівська Аравія, 16-те – Бахрейн, 26-те – Оман. Причиною таких показників є не тільки безцінні корисні копалини, а й ідея, яка стимулює арабів мудро використовувати дари природи.

Салафія як ідеологія не має засновників, і визначення дати її виникнення є неможливим. У всі епохи існування ісламу були люди, які захоплювалися золотим віком ісламу та закликали повернутися до ідеалів салаф. Серед мусульманських богословів, які найактивніше пропагували салафію, були Мугаммед аш-Шафії (767-820) – засновник шафіїтського мазхабу, Агмад ібн-Ханбаль (780-855) – засновник ханбалітського мазхабу, ібн-Таймія (1263-1328) – видатний правник ханбалітського мазхабу та численні інші богослови і правники. Представники салафії вважають, що все, що не належить до традиції праведних предків, є злим, і піддають нововведення жорсткій критиці. Найвищою цінністю, яку вони відстоюють, є віра в Єдиного Бога та заповіт Мугаммеда.

• ВАГГАБІЗМ

У XVIII столітті салафія отримала нову форму – *ваггабізм*. Ця назва використовується опонентами ваггабізму, а самі його представники називають його традиційним словом «салафія». Однак термін «ваггабізм» добре окреслює специфіку напрямку. Засновником цього руху був Мугаммед ібн-Абд аль-Ваггаб (1703-1792), від імені якого й походить назва «ваггабізм». Його з певністю можна назвати духовним батьком і творцем Саудівської Аравії. Народившись у сім'ї впливового мусульманського правника, він отримав чудову освіту та добре релігійне виховання. Після смерті батька аль-Ваггаб переселився в місто Ад-Дірійя. Аравійський півострів у той час був частиною Османської імперії. Аравійське населення Ад-Дірійї жило у злиднях, на фоні яких розкоші турецьких чиновників вражали. Саме серед озлобленого населення Ад-Дірійї аль-Ваггаб почав свою проповідь повернення до чистого ісламу та його очищення він нововведень. В Ад-Дірійї аль-Ваггаб познайомився з молодим політиком Мугаммадом ібн-Саудом. У них обох з'явилася ідея створення незалежної і міцної аравійської держави, в основі якої лежали би непорушні принципи ісламу. Ця ідея видавалася в той час утопією, однак вони взялися за справу: аль-Ваггаб проповідував, а ібн-Сауд політичними і військовими методами. В результаті їм у 1744 році вдалося створити незалежний Дірійський емірат. Доля цієї країни була непростю, однак ідея арабської незалежності тепер отримала реальні шанси. Боротьба за визволення півострова тривала довго.

Врешті нащадок ібн-Сауда Абдул-Азіз ібн-Абдуррагман аль-Сауд у 1902 році завоював Ер-Ріяд, у 1920 – область Неджд, у 1925 – Мекку, в 1926 році він проголосив себе королем Хіджазу (однієї з областей Аравійського півострова). В 1927 році Британія визнала незалежність Хіджаського королівства. В 1932 році Неджд і Хіджаз та інші області півострова були об'єднані в єдину країну, яку король назвав своїм іменем – ас-Саудія (السعودية), і ті арабським світом її іменують Саудівською Аравією. Так, Саудівська Аравія стала однією з трьох країн світу, назвою якої є прізвище правлячої династії, поряд із Князівством Ліхтенштайн і Йорданським Гашимітським Королівством. У 1953 році була створена посада Верховний муфтії Саудівської Аравії; її

зайняв Мугаммед ібн-Ібрагім Аль аш-Шейх, прямиий нащадок аль-Ваггаба. Від тоді і до нині Саудівська Аравія є абсолютною монархією, в якій керують дві родини: аль-Сауд і аш-Шейх. Перша родина є королівською династією, а друга незмінно займає пост Верховного муфтія та дає арабам найвищих духовних авторитетів. В Саудівській Аравії немає парламенту, а тільки консультативна рада, яку призначає сам король. Кабінет міністрів формується з членів родин аль-Сауд та аш-Шейх. Король володіє найвищою законодавчою, виконавчою і судовою владою. Законодавством країни є шаріат.

Новітня історія Саудівської Аравії яскраво показує, наскільки сильною та дієвою є ідеологія салафії. В мусульманському суспільстві вона безперечно має велике майбутнє, оскільки стоїть на сторожі високих моральних норм і традиційних цінностей. Важко прогледіти, як виглядатиме іслам наступні десятиліття і століття. Однак сучасні тенденції в мусульманському світі, попри всі свої протиріччя, неодмінно сприятимуть тому, що іслам займатиме провідне становище у формуванні світу майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

Allard, Michel. Le Problème des attributs divins dans la doctrine d'al-Aš'ari et de ses premiers grands disciples. – Beyrouth: Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, 1965.

Dantschke, Claudia; Mansour, Ahmad; Müller, Jochen; Serbest, Yasemin. «Ich lebe nur für Allah». Argumente und Anziehungskraft des Salafismus. – Schriftenreihe Zentrum Demokr. Kultur, 2011.

Dhanani, Alnoor. The Physical Theory of Kalam. Atoms, Space, and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology. – Leiden: Brill, 1994.

Ess, Josef van. Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert der Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam. 6 Bde. – Berlin: De Gruyter, 1991-1997.

Frank, Richard M. Beings and Their Attributes. The Teaching of the Basrian School of the Mu'tazila in the Classical Period. – Albany (NY): University Press, 1978.

Gardet, Louis; Anawati, Georges. Introduction à la théologie musulmane. Essai de théologie comparée. – Paris: Vrin, 1981.

Horovitz, Saul. Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalam. – Breslau: Schatzky 1909.

Hummel, Klaus; Logvinov, Michail (вид.) Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland. – Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014.

Kiefer, Michael; Ceylan, Rauf. Salafismus. Fundamentalistische Strömungen

und Radikalisierungsprävention. – ВрВ, 2014.

Knight, Michael Muhammad. Why I am a Salafi. – Berkeley: Soft Skull Press, 2015.

Kraetzer, Ulrich. Salafisten. Bedrohung für Deutschland? – Gütersloher Verlagshaus, 2014.

Lohlker, Rüdiger. Die Salafisten. Der Aufstand der Frommen, Saudi-Arabien und der Islam. – München: C.H.Beck, 2017.

Meijer, Roel. Global Salafism. Islam's new religious movement. – Columbia University, 2009.

Moser, Thomas J. Politik auf dem Pfad Gottes, Zur Genese und Transformation des militanten sunnitischen Islamismus. – Innsbruck: IUP, 2012.

Nader, Albert. Le Système philosophique des Mu'tazila. Premiers penseurs de l'Islam. – Beyrouth: Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, 1984.

Roy, Olivier. Der islamische Weg nach Westen. Globalisierung, Entwurzelung und Radikalisierung. – Pantheon, 2006.

Rumman, Mohammad Abu. I am a Salafi: a Study of the Actual and Imagined Identities of Salafis. – Amman: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2014.

Schneiders, Thorsten Gerald (вид.) Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. – Bielefeld: transcript Verlag, 2014.

Schulze, Reinhard. Geschichte der islamischen Welt im 20. Jahrhundert. – München: Beck, 1994.

Watt, William Montgomery. Islamic Philosophy and Theology. An Extended Survey. – Edinburgh University Press, 1979.

Watt, William Montgomery. The Formative Period of Islamic Thought. – Oneworld Edition, 2002.

Wolfson, Harry Austryn. The Philosophy of the Kalam. – Cambridge University Press, 1976.

CONTENTS

Chapter 1. The Religions of Mesopotamian and Western	
Asian Peoples	8
1.1. The Religions of Sumer and Accad.....	9
1.2. The Religions of Babylon, Assyria and Elam	24
1.3. The Worship and the Astronomy in Mesopotamia.....	41
1.4. The Hittites' Religion	50
1.5. The Phoenician's Religion	55
1.6. The Chaldean Religion of Urartu	61
Literature	66
Chapter 2. The Egyptian Religion	71
2.1. The Early Egyptian Religion	72
2.2. The Solar Cults.....	85
2.3. The Worship of the Egyptian Religion.....	95
Literature	100
Chapter 3. The Zoroastrianism	103
3.1. The Begins of the Zoroastrianism and the Avesta.....	104
3.2. The Theology and the Worship	114
3.3. The History of the Zoroastrianism and the Zurvanism.....	124
Literature	129
Chapter 4. The Judaism	132
4.1. The Genesis of the Judaism	133
4.2. The Prophets, the Second Temple, the Middle Ages	149
4.3. The Tanakh, the Talmud, the Midrash	164
4.4. The Religious Doctrine, the Worship and the Philosophy	175
4.5. The Confessions of the Judaism	188
Literature	202
Chapter 5. The Ancient Greece's Religion	209
5.1. The History of Greece	210
5.2. The Chthonic Gods and the Titans.....	217
5.3. The Olympic Religion.....	225
5.4. The Greek Mysteries	232
Literature	239

Chapter 6. The Greek Religious Philosophy	242
6.1. The Milesian School and Heraclites.....	243
6.2. The Pythagorean	256
6.3. The Eleatics and the Sophists	262
6.4. Empedocles, the Atomistic, Anaxagoras.....	270
6.5. Socrates, the Megarian and Cirenaics schools	278
6.6. The Plato's Philosophy and Theology.....	285
6.7. The Early Platonism	294
6.8. The Aristotle's Philosophy and Theology	304
Literature	316
Chapter 7. The Etruscans' and Romans' Religions	319
7.1. The Etruscan Gods	320
7.2. The Etruscans' Cosmogony and Mythology.....	326
7.3. The Etruscans' Worship and Religious Praxis	330
7.4. The Religious Conceptions of the Roman People.....	335
7.5. The Spirits. The Imperial Worship. The Time.....	350
7.6. The Priesthood and Officials of Rome	361
Literature	371
Chapter 8. The Religious Philosophy of the Hellenism	375
8.1. The Cynics and the Stoicism.....	376
8.2. The Epicureans and the Skepticism	384
8.3. The Middle Platonism	389
8.4. The Neo-Platonism Plato	399
8.5. The Neo-Platonism after Plato	405
Literature	412
Chapter 9. The Hellenistic Religions of the Near East and the Gnosticism	416
9.1. The Cultural Image of the Hellenism	417
9.2. The Hellenistic Religions of Egypt.....	422
9.3. The Hellenistic Religion of Persia.....	430
9.4. The Gnostics Systems and Sects.....	441
9.5. The Mandaeans	454
9.6. The Gnostic Sects of the Middle Age	458
Literature	465
Chapter 10. The History of the Islam	469
10.1. The Arabs and Prophet Muhammad	470
10.2. The Rashidun Caliphs	477
10.3. The Umayyads, the Abbasids, the House of Osman	484
10.4. The Islam in Ukraine and in Neighbor-Lands	493
10.5. The Islam today. The Pan-Islamism	497
Literature	503

Chapter 11. The Religious Doctrine and Holiness of the Islam	506
11.1. The Six Dogmas of the Islam – the «Pillars of the Iman».....	507
11.2. The Quran and the Sunnah.....	515
11.3. The Pillars of the Islam	519
11.4. The Fiqh and the Sharia law	525
11.5. The Worship	530
Literature	537
Chapter 12. The Confessions and Madhhabs of the Islam	539
12.1. The Sunni Islam and his Madhhabs.....	540
12.2. The Shia Islam and the Ja'fari jurisprudence.....	547
12.3. The Sufism and his Tariqas	557
12.4. The Small Muslim Confessions	563
12.5. The New Movements in the Islam.....	569
Literature	573
Chapter 13. The Philosophy and Theology of the Islam	576
13.1. The Kalam (the Mutakallimūn)	577
13.2. The Eastern Falsafa and the Suhrawardi's Ishraqi philosophy	584
13.3. The Falsafa of Andalusia.....	592
13.4. The Salafi movement and the Wahhabism	598
Literature	602

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олег ШЕПЕТЯК

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

ТОМ
ДРУГИЙ

Літературний редактор
Оксана ПІГІЙ

Художній редактор
Федір ЛУКАВИЙ

Коректор
Оксана ПІГІЙ

Комп'ютерне складання
Неля МАЦУЛА

Підписано до друку 09. 10. 2019. Формат 60x90/16
Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Cambria. Зам. № 25-В

Видавець і виготовлювач
Видавничо-виробниче підприємство «Місіонер».
80300, м. Жовква, Львівська обл., вул. Василянська, 8
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 2507 від 25.05.2006 р.
missionerosbm@gmail.com
www.missioner.com.ua